

Գիրքի Գիրծ

ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆ

Library of Congress Catalog Card Number: 98-066523

Keusseyan, Krikor
Writings and Drawings.

Copyright © 1998 by Krikor Keusseyan.
All rights reserved under international and Pan-American Copyright
Conventions.

For information address:
Krikor Keusseyan, 50 Watertown Street, Watertown, MA, 02472, U.S.A.

ISBN: 0-9653718-7-5

Mayreni Publishing 1998

ԳՐԻԳՈՐ ՔԷՕՍԷԵԱՆ

գրիգոր
էն
հո

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՅՐԵՆԻ

ՊՈՍՏՈՆ • 1998

Ի յիշատակ ծնողացս
ՍԱՄՈՒԷԼ ԵՒ ՍՐԲՈՒՀԻ ՔԷՕՍԷՆԱՆԻ

Մասնաւոր շնորհակալութիւնս եւ գնահատանքս կը յայտնեմ իրենց սիրա-
յօժար օժանդակութեան համար, բարեկամներու՝

Դոկտ. Վաչէ Ղազարեանի, որուն պնդումներուն եւ առօրեայ հետապնդում-
ներուն կը պարտիմ ներկայ հատորին պատրաստութիւնը, եւ որ օգտակար հան-
դիսացաւ համակարգիչի վրայ աշխատանքներու:

Արայ Գալայճեանի, որ յանձն առաւ փորձերուն սրբագրութիւնը:

Տէր եւ Տիկ. Լեւոն եւ Շաքէ Թոքաթլեանի, որոնց HighTeck աշխատանոցին
մէջ պատրաստուեցան կողքին եւ երգիծանկարներուն ժապաւէնները:

Մարք Մկրտիչեանի, որ ձեւաւորեց գրքին կողքը եւ էջադրութիւնը:

Բովանդակություն

XXI ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԱՐՈՒԵՍՏ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԱԳԷՏՆԵՐ

- 1 Սարուխանի տեղը հայ եւ միջազգային երգիծանկարչութեան մէջ
7 Սարուխան - Նոր հրատարակութիւններ
12 Երգիծանկարիչ Տիրան Աճեմեան
15 Քիրազի «Փարիզուհիներ»ը
19 Երգիծանքը Պարոյր Մասիկեանի մօտ
24 Պարսատիկատը Դաւիթը
28 Նկարիչ Ժանսէմի հետ
34 Ակադեմականը եւ իր Սուրը
36 Մետալին միւս կողմը արդիական նկարչութեան
39 Արշիլ Կորզի
47 Ազնաուր Օլէմփիայի մէջ
50 Քանդակագործ Արթօ Չաքմաճեան
52 Թատերագիր Ժան-Ժաք Վարուժանի հետ
59 Պերթոլտ Պրեյստ եւ Դիցազներգական թատրոնը
66 Մաքս Ժաքոպ, Վան Տոնկէն եւ Ալթունեան
68 Թատերական քննադատութիւն
74 Ժան Վիլար

ՇԱՀՆՈՒՐԻ ՀԵՏ

- 79 Անտիպ նօթեր Շահան Շահնուրէն
87 Փոխան գրախօսականի
88 Վէպի մը Յիսնամեակը
91 «Բաց տոմարը»
92 «Կրակը կողքիս»
95 Շահան Շահնուր եւ Թէոդիկի «Գողգոթա»ն

ԹԱՏԵՐԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿՆԵՐ

- 101 «Ժորժ Տանտէն» եւ «Սքաբէնի խորամանկութիւնները»
103 «Ժառանգը»
104 «Վոլփոնէ»
105 Ընդհանուր դիտողութիւններ թատերական գոյգ
ներկայացումներու առթիւ

- 108 «Ո՞րն է ճշմարիտը»
 109 «Կորսուած նամակ մը»
 110 «Կայսրը»ին բեմադրութեան առթիւ
 111 «Սալէմի Վիուկները»
 112 «Չորս պատկերներ Անտոն Չեխովէն»
 114 «Հին Աստուածները»
 116 «Մեծ վարպետ Սոլնէս»
 117 Տիգրան Չուխաճեանի «Զուարթ» Օբերէքը
 118 «Ժան-Կապրիէլ Պորկման»
 119 «Յարդէ գլխարկը»
 121 «Քաջ Նազար»
 122 «Ոսկի աքաղաղը»
 123 «Կասկածը կնոջ մտքին մէջ»
 124 «Ինկած բերդի իշխանուհին»ին բեմադրութեան առթիւ
 125 «Աստուծոյ Լռութիւնը»
 126 «Ամուսնութիւնը»
 127 «Ո՞վ է վախցողը Վըրճինիա Ռուլֆէն»
 130 «Կեցցէ՛ Արքան»
 131 «Մարա - Սատ»
 132 «Քաղքենին ազնուական»
 133 «Վերակացուն»
 134 «Երեք մանչ, մէկ աղջիկ»
 135 «Մեռնիլը որքա՛ն դժուար է»
 135 «Կոճատ զոյգը»
 136 «Վենետիկի վաճառականը»
 138 «Ա՛խ, Սեդրակ, ա՛խ»
 139 «Թատրոն 67»-ի ներկայացումները
 141 «Կռունկը կը կանչէ»
 143 «Սիրանօ տը Պէրժըրաք»ի փորձութիւնը
 145 «Հրեղէն ձիեր»
 146 «Ալաֆրանկա»
 148 Յաղթական «Ստախօսը»
 149 Շահնուրի «Նահանջ»ին բեմադրութիւնը
 152 Թատերական արուեստին մասին
 163 «Լիբանանահայ Թատրոնը»

Ֆրանսական Թատրոն

- 165 «Իւլիւ Արքան» եւ «Իւլիւ շղթայուած»
 167 «Porgy and Bess» *(ամերիկեան)*
 167 «Մեծ անդոհանքը եւ թշուառութիւնը Երրորդ Ռայխին»
 168 «Վէճը»
 170 «Les Façades»

Պապլյեքի Միջազգային Փառատոն

- 171 «Մետիա» - Սարսաղի դիթանք
 173 Հեռառոտ Կղզիներու «Պարանիան»ը
 173 Մորիս Պէժար եւ քեմապարը
 175 Ճագ երաժշտութիւնը, Էլլա Ֆիցներըլտ եւ Օսքար Փիթըր
 178 Էլվին Այլիի ամերիկեան պալէն
 179 «Լիբանանեան (Տարօրինակ) գիշերներ»
 180 «Ֆարաման»
 181 Զուր հաւատքներ
 182 «Չարչարանքը ըստ Դուկասու»
 183 «Գիտնալու համար թէ...»

ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ՔՐՈՆԻԿՆԵՐ

- 187 Լրագրական պարկեշտութիւն եւ հայրենասիրութիւն
 190 Ճակատը աստղերուն՝ սա փխրուն մարդը
 191 Ո՛չ՝ մահապատիժին
 194 Թատերական գայթակղութիւն մը
 197 Վայրկեան մը լռութիւն
 198 Ապրիլ
 199 Օր ուխտի նորոգման
 200 Ովսաննա՜...
 201 «Իր ակռաներուն մէջ դանակ բռնող սարսափելի մարդը»
 203 Ծիծաղը չաստուած
 204 Գընալըի ցրուիչը
 206 Իր հասցէն փնտռող Դանիէլ Վարուժանի անուան դպրոցը
 207 Կրօնքը հաշիշով եւ առանց թմրեցուցիչի
 210 Մանուշեանի հարցը կը խռովէ Ֆրանսան
 215 Լրագրական բարբեր
 217 Եկեղեցիիս դռները փակուեցան
 219 Փառատօնը որ տեղի չունեցաւ
 221 Չէռնոպիլ - Հիլոշիմա
 223 Օրինակելի՜ Այաթոլլահ
 227 «Աւագակութիւն», «Ալլահին պատիժը» եւ «միջազգային եղբայրութիւն»:
 230 Օրինե՞րգ, թե՞ ռազմակոչ
 230 Անտէր թէ տիրական՝ «թշուա՞ն հայրենիք»
 233 Հոգէառ Կապրիէլը այցելեց 6-րդ անգամ
 236 Յիշատակում փոխան տօնախմբութեան
 239 Մարդկային իրաւունքներու ըմբռնումներու տարբերութիւն Վիեննայի մէջ
 243 Կիսակենդան հաւաքը
 246 Կախեալ անկախութիւնը միջազգային մամուլին
 249 Ուրիշներուն Տէր Զօրը

- 251 Տէր Զօրի նսնացումը Աուշուիցիմին ալ է
 254 Ծերունին եւ Գուպան
 256 Sexuel Harassment
 259 Երկու մանրավէպեր եւ այլ բաներ
 261 Վիէթնամի պատերազմին դասերը

ՏՈՄՍԱԿՆԵՐ

- 275 Մեծը եւ Ստրուկը
 276 «Ինքնակոչները»
 276 Հերոսին թաղումը
 278 Գանգատ ծանօթին դէմ
 280 «Էստրատային» երգիչները
 282 Բարի եկաք
 284 Տասնաբանեայ չուող խմբագիրի մը
 288 Եւ սակայն կը դառնայ...
 290 Հայկական Ապրիլը եւ Ամերիկեան զբօսաշրջիկութիւնը
 291 Հայկական Հարցը անորոշ սեռին հանգրուանին
 292 «Վերապրողները կը վկայեն»
 293 Զատիկ
 295 Յո՞ւ երթաս
 296 Սիրելի ընթերցող, իմ եղբայրս, իմ թշնամիս
 297 Յօրինակ այլոց
 298 Ապրիմ-Մեռնիմ
 301 Ամանորեան խաբկանք
 302 Այս շաբաթ տոմսակ պիտի չգրեմ...
 305 «Տէր Հայր... պիտի թերկուինք»
 306 Սուգուող կղզին
 308 Thank you, Mister President
 310 Որդեսպան եւ հայրասպան
 311 Կար ու չկար...
 312 Ծէյմզ Պոնտ Պերլինի մէջ
 314 Երկու դիակ
 315 Արքատի Վոլսքի եւ Բալովի շունը
 317 Սովահար հայեր, երէկ եւ այսօր
 319 Դաշնակցութիւնը կրօ՞նք է
 325 Ոչ միայն բանիւ
 327 «Ժը վու զ'է քոմբրի» ...(Je vous ai compris...)
 330 Քրեմլինի գեր-Բինոքիօն
 331 Առողջութեան մաղթանքներ անգլիական Կարմիր Խաչին
 333 Գորշ եւ մոխրագոյն գայլերուն տարբերութիւնը
 334 Յնցութիւններու տողանցքը

- 336 Մութալիպովը կ'ուզենք ըստ կարգի...
- 337 «Հայկական ասանդությունը» Պանդոկ Արմենիայի մեջ
- 338 «Պարոնայք, մերժեցեք նուէր ստանալ»...
- 341 Քարոզի մը շուրջ
- 342 Սուլարգ Ջոյզը
- 343 Puzzle
- 346 Փանիրժի ոչխարները
- 347 Ողիմպիական թիթեղ մետալներ
- 349 Գորդեան հանգոյց...
- 351 Անտեղի խուճապ
- 351 Նախագահներու սերերը

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐ

- 355 Զարկ, Հաճըն, Զարկ, Պուրճ-Համնուտ
- 356 Կապոյտ երկինքներու երագով
- 358 We The People
- 360 «Քիրտիստանը» Հայաստանի մեջ
- 363 Վերապրիլ
- 365 Ազատութեան եւ Հաւասարութեան Յեղափոխությունը
- 367 Գաղութներուն կարեւորությունը
- 369 «Եղ հիմն ի վերայ վիմի»...
- 372 Աստ հանգչի
- 375 Խաչագողները
- 377 Երագ եւ Իրականություն
- 380 Մէկ Աշխարհ, մէկ Ճակատագիր
- 382 Իտեալ ժողովրդավարությունը մնայուն ձգտում

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 387 Ծիծաղը
- 389 ա. *Բնախօսություն եւ Ախարաբանություն*
- 392 բ. *Ծիծաղը եւ Հպարտությունը*
- 395 գ. *Ասրիճանագրկոսը Ծիծաղով*
- 398 դ. *Ծիծաղը Հակասութեամբ*
- 404 ե. *Կեանք եւ Մերեմականություն*
- 410 զ. *Ֆրէյդը, կամ Հոգեկան Ուժերու Խնայողություն*
- 416 է. *Խռովք եւ Հանդարտություն*
- 422 ը. *Խաղը եւ Մաքս Իսթման*
- 428 թ. *Ընկերաբանություն*
- 435 ժ *Ծիծաղը Նգովողները եւ Պաշտպանները*
- 450 Երգիծանկարչությունը
- 463 Ոչ-Կառավարական Կազմակերպությունները (NGO)

ԵՐԳԻՃԱՆԿԱՐՆԵՐ

- 489 Միհրան Տէր Ստեփանեան
- 490 Գերսամ Ահարոնեան
- 491 Սարուխան իր հերոսներով
- 492 Վահէ Քաչա
- 493 Միքայէլ Կիրճեան
- 494 Արամ Խաչատրեան
- 495 Գէորգ Աճեմեան
- 496 Ստեփան Շահալազ
- 497 Երուանդ Քասունի - Sopp. Գէորգ Քէշիշեան
- 498 Հրաչեայ Մեղրակեան
- 499 Եղուարդ Միրզոյեան
- 500 Աշոտ Պատմագրեան
- 501 Ռուբէն Ահարոնեան
- 502 Պերճ Ֆազլեան - Լեւոն Վարդան
- 503 Ասատուր Պզտիկեան
- 504 Գէորգ եւ Սէսիլ Քէշիշեան
- 505 Երուանդ Տեմիրճեան
- 506 Վարդգէս Պալեան
- 507 Նուպար Նազարեան
- 508 Յուցատախտակները
- 509 Նորագոյն հաւատացեալը
- 510 Վասն ազգի եւ հայրենեաց
- 511 Ազգային երաժշտութիւն
- 512 Լիբանանահայութիւնը ... Առաջ, ընթացքին եւ վերջ
- 514 Մարդը
- 518 Հրատարակիչի մը արկածները
- 519 Ազգային մամուլ
- 520 Ազգային սափրիչը
- 521 Հերոսական առաքելութիւն
- 522 Ազատութիւնը
- 524 Կաղանդ Պապան
- 525 «Ես հայ ազգն եմ»
- 526 Հայկական առածներ
- 528 Համբարձում Պէրպէրեան եւ Սիմոն Սամսոնեան
- 529 Ինքնաներգիծանկար

Յառաջաբան

Ներկայ հատորին հրատարակությունը վերստին կ'արժարժէ, ի մասնաւորի հեղինակին մօտ, մամուլի մէջ տարիներու ընթացքին լոյս տեսած հրապարակագրական գրութիւնները հատորով մը հրատարակելու խնդրական հարցը: Հաւանաբար նման հարց մը չի ծագիր հայ թէ միջազգային արտակարգ տաղանդներու գրութիւններուն պարագային: Բնականաբար ոչինչ աւելի շուտ կը հիննայ որքան ազգային-հասարակական բնոյթով յօդուածները եւ օրը օրին գրուած էջերը, եւ «ոչինչ այնքան կը տժգունի, որքան այժմէականը, որ միայն այժմէական է», պիտի հաստատէր այդ արտակարգ տաղանդներէն մէկը՝ Ծափան Ծափնուր:

Ներկայ ժողովածոյի հեղինակը փորձած է, կարելիի սահմաններուն մէջ, խուսափիլ «միայն այժմէականէն»․ ամէն պարագայի՝ ուզած է հատորին հրապարակագրական էջերը հաւասարակշռել բազմասեռ ընտրովի գրութիւններով, ո՛չ միայն միատեսակութենէ խուսափելու միտումով, այլ նաեւ ներկայացնելու համար քառասնամեայ վաստակի մը բազմաբնոյթ կողմերը – ընկերային յօդուած, տոմսակ, արուեստի քրոնիկ, աշխատասիրութիւն, երգիծանկար – ուր տարբեր արուեստներու եւ արուեստագէտներու մասին արտայայտութիւններն ու դատումները կ'ընթանան զուգահեռ մեր ազգային եւ ընկերային իրադարձութիւններու անդրադարձումին:

Վերջապէս՝ Գիրով թէ Գիծով Քրոնիկները կարելոր մասով ըլլալով հանդերձ սեւեռումներ մեր ազգային թէ միջազգային կեանքին, կրնան բարենպաստ մօտեցումով ընդունուիլ որպէս մէկ վկայութիւնը ժամանակաշրջանի մը, որքան ալ անոնք ցոլացուած նկատուին անձնական պրիսմակի բեկբեկուն երանգներով: Ասիկա թերեւս պատճառ մը աւելի՛ լոյս ընծայելու համար այդ պատառիկները:

Կը մնայ ճշդել թէ Հատընտիր մը, որքան ալ ընտրովի գործերու ժողովածու մը նկատուի, կը կազմուի ներքին միասնականութեան մը եւ ամբող-

ջութեան մը ամփոփ պատկերը տալու մտասելեռումով: Հետեւաբար այս հատորին մաս չեն կազմած հեղինակին նոյն եւ այլ կարգի գրութիւնները, ի միջի այլոց հայ թէ միջազգային նկարչութեան նուիրում բազմաթիւ քրոնիկները: Չեն ներառնում նաեւ հայկական մամուլը, մասնաւորաբար լիբանանահայ մամուլը լուսարձակի տակ բռնող երգիծական այն սեղմ նշումները, որոնք ամէն շաբաթ լոյս կը տեսնէին «Սփիւոք» շաբաթաթերթին մէջ *Ոռնակ* ստորագրութեամբ: Դուրս մնացած են նաեւ հայ եւ օտար մամուլին մէջ լոյս տեսած ազգային թէ քաղաքական որոշ երգիծանկարներ, որոնց բոլորին միատեղ հրատարակութիւնը պիտի ծառայէր աւելի եւս ծաւալուն դարձնելու ներկայ հատորը, խնդումի մը խառնակ պատկերը ստեղծելով:

Մնացեալը: Առաւել կամ նուազ՝ հիմնականը այս է եւ այսքան միայն: Խորքին մէջ կեանքի մը վտիտ վաստակը՝ գիրով թէ գիծով: Կը խնդրուի ներկայ հատորը նկատել լոկ այցելտոմս մը:

ՀԵՂԻՆԱԿԸ

Հատորը կազմող գրութիւնները քաղուած են հետեւեալ թերթերէն. Զարթօնք, Ծիրակ ամսագիր, Սփիւոք (Լիբանան), Յառաջ (Ֆրանսա), Պայքար եւ Նոր Օր (Միացեալ Նահանգներ):

Արուեստ եւ Արուեստագէտներ

Սարուխան

իր տեղը հայ եւ միջազգային երգիծանկարչութեան մէջ*

Ծիծաղը եւ երգիծանկարչութիւնը¹ հաւանաբար մեռնին այն օրը, երբ իրենց պաշտօնը եւ դերը կատարելու խոր ազդակները չքանան այս աշխարհին մէջ. այսինքն՝ երբ այս մոլորակին վրայ դադրին բոլոր բռնութիւնները, երբ բոլոր կոտորները տապալին, երբ ընկերութեան ծոցին մէջ սրբութիւն անարդարութիւնները, երբ կեղծիքը, խաբեբայութիւնը, անելորդապաշտութիւնը վերնան սիրտերէ եւ միտքերէ, երբ աշխարհ դառնայ եղեմ մը իսկ մարդիկ՝ տեսակ մը հրեշտակներ:

Այդ կարգի աշխարհի մը եւ ընկերութեան մը արեւածագը դիմաւորելու յոյսը չունինք վաղը, երբ մանաւանդ այսօր մարդկութիւնը սրարշաւ կը դիմէ դէպի խաւար, դէպի ետ՝ քարայրի կեանք. երբ աշխարհի գերհզօրները եւ հզօրները անելի քան երբեք կը բռնանան անելի տկարներուն վրայ եւ իրենց զինուորական թէ տնտեսական տիրութիւնը կը զօրացնեն ու կը տարածեն ի հաշիւ փոքրերուն: Յայտնի կ'ըլլայ ուրեմն որ ծիծաղի աստուածը պիտի ապրի եւ գոյակցի մարդկութեան հետ մինչեւ տիեզերքի վախճանը, երբ նկատի ունենանք մասնաւորաբար որ մարդկային էակը դժուար թէ անմեղ ճգնաւոր մը դառնայ:

Երկու հարցումներ կը դրուին մեր առջեւ.՝ Ո՞ր է Ալեքսանդր Սարուխանի տեղը հայ եւ միջազգային երգիծանկարչութեան մէջ:

Սարուխանի տեղը մեր մէջ բնորոշելը մասնաւոր դժուարութիւն չունի, ու ասիկա՝ ձեռով մը՝ դժբախտաբար: Աւելի քան դար մը անցած է այն օրէն, երբ երգիծանկարչութիւնը մուտք գործեց մեր մէջ: Մինչեւ Սարուխանի երեսուցը, կարելի ըլլայ թերեւս շարել քսանեակ մը անուններ, որոնց գործերը երեսցած են հայկական մամուլին մէջ Պոլիս թէ ալլուր: Այդ անուններուն մէջ տաղանդաւորները ասուպային կեանք մը ունեցած են միայն, չեն իսկ կատարելագործուած, իսկ մնացեալներուն գործերը հաւանաբար ունին պատմական նշանակութիւն եւ սակայն ինքնին զուրկ կը մնան արուեստի բարերար շունչէն²: Հաստատանի մէջ քսանհինգ տարիներէ ի վեր կը հրատարակուի «Ոգնի» երգիծաթերթը, ուր սակայն գերիշխող երգիծանկարիչ մը չէ յայտնուած: *Եարայեան, Վարդան Աճէմեան, Արուտչեան, Վ. Թաթէնուեան, Խանճեան* գծագրիչներ եւ

* Ներկայ գրութիւնը պատրաստուած է որպէս բանախօսութիւն Սարուխանի 45-ամեայ գործունէութեան նուիրուած յոբելինական հանդիսութեան համար, որ տեղի ունեցաւ Պէյրութի մէջ 4 Մարտ 1967-ին:

1. Այս բառին գլխաւոր դարբինն է Սարուխան, որ արդարօրէն սխալ, անհամապատասխան կը գտնէր քարիքաթիւրին թարգմանութիւնը որպէս «ծաղրանկարչութիւն»:

2. Երբ հայ երգիծանկարչութեան ծնունդէն ասդին անցած է շուրջ մէկ դար, ակնկալելի է որ հատորով մը, որ պիտի ներառէր առնուազն մինչեւ 1920 թրականի գործերը, տրուէր անոր պատկերը իր յատկանշական գիծերով: Մեր դատումը թէ անցեալին չենք ունեցած անգսպելի պոռթկումով եւ կամ ինքնատիպ ճախրանքով գործեր՝ որոնցմով եր-

նկարիչներ են առաւելաբար, որոնք սրամտութիւնը կը վերածեն պատկերի: Անոնց չեն պակսիր յատկութիւններ եւ շնորհ, սակայն չեն լրացներ ամբողջական երգիծանկարիչի պայմանները: Չունին տիրական, անձնական դրոշմ, խառնուածքի շեշտեալ ինքնութիւն, հասարակական կեանքին մէջ զգալի ներկայութիւն, որոնք միասնաբար դէմք մը կը պարտադրեն շրջանակին: Երեսանի մէջ երգիծանկարչութիւնը կը բոլորէ ծնունդի եւ աճումի առաջին շրջանը, որ ծաղկելու համար պէտք ունի նաեւ որոշ խրախուսիչ պայմաններու:³

Այս կողմէ աւելի բախտաւոր է արտասահմանը: Կարելի է առնուազն հոս թուել մեզի ծանօթ երեք անուններ –*Տիրան Աճէմեան* (Լիբանանի), *Քիրազ* (Ֆրանսայի), *Չիք Տամատեան* (Ռումանիա):

Չիքը տաղանդաւոր երգիծանկարիչ մըն է, որուն սրամտութիւնը եւ գիծերը յաճախ ունին նետի մը սրութիւնը: Սակայն Տամատեան հայ մըն է, որուն գործերը ուղղակիօրէն չեն ճոխացներ հայ գանձարանը: Ֆրանսայի Քիրազը, «ամէնէն փարիզեանը՝ փարիզեաններուն մէջ» –ինչպէս որ սովոր են զինք կոչել–, ազնուական զուարթախոհ մըն է եւ նորք արուեստագէտ մը, բայց իր գործերը օտար են հայկական կեանքին: Լիբանանի թիւ մէկ երգիծանկարիչը՝ Տիրան Աճէմեանն է: Ասոր պարագային կը մատնուինք շփոթի մը. –Ահաւասիկ մէկը որ իր տաղանդին եւ արուեստագիտութեան առընթեր՝ ունի առաւելութիւնն ու գիտութիւնը ճանչնալու մեր կեանքը, եւ ապրելու հայկական գաղութի մը ծոցը որպէս ամբողջական հայ: Բայց Տիրան կը լռէ, գրեթէ միշտ լռած է, գոնէ զինք ճանչցած երկար տարիներու: Իր լուրջեան պատճառները որքան ալ բացատրելի ըլլան եւ նոյնիսկ հասկնալի՝ կ'ունենան ժխտական արդիւնք մը հայ երգիծանկարչութեան համար: Մեր ակնկալութիւնը իրմէ կը մնայ միշտ վառ: Սփոփարար է վերջապէս տեսնել որ ան պատկերազարդած է Յովհաննէս Թումանեանի «Քաջ Նազար»ը:

Սարուխան մեր երգիծանկարչութեան պատմութեան պիտի անցնի իբր անոր հիմնադիրը եւ առաջին մեծ դէմքը: Ան մեր Երուանդ Օտեանն է եւ Յակոբ Պարոնեանը մանաւանդ՝ իր խառնուածքով: Միջազգային մշակոյթի պատմութեան մէջ շատ քիչ է թիւը այն կատակերգակներուն եւ երգիծաբաններուն, որոնք իրենց կեանքի ամբողջ տեսողութեան դուրս չեն ելած –չեն կրցած կամ չեն ուզած ելլել– իրենց կալուածէն: Ծնած են երգիծաբան, ապրած եւ մեռած

գիծանկար մը կը դառնայ խորհրդանիշ, ոչինչով կը փոխէ մեր ակնկալութիւնը ալպոմի մը հրատարակութեան ի խնդիր: Լաւ կ'ըլլայ նաեւ որ մենք զմեզ ճանչնանք գծանկարով, որ տպաւորելու լաւագոյն եղանակն է:

3. Երբ կ'ակնարկուի «նպաստաւոր պայմաններու», կարելի չէ սակայն անտես ընել ուշագրաւ երեւոյթ մը: Երեսանի մէջ կը հրատարակուին «Ողմի», իսկ Մոսկուայի մէջ՝ «Քրոքոտիլ» երգիծաթերթերը, որոնցմէ օրինակներ տեսնելու պատենհոյութիւնը ունեցած էինք: Սկզբունքով վարչակարգային նոյն պայմանները կը տիրեն երկու մայրաքաղաքներուն մէջ, սակայն հակառակ այս իրողութեան՝ ռուսականը կ'ամբողջացներ, կարելիին սահմանին մէջ, իր կոշտմը, մինչ Հայաստանի երգիծաթերթը կը մնար «գաւառային» մակարդակով եւ տարողութեամբ, բաղդատմամբ ռուսականին, ուր հատու գիծերով տաղանդաւոր արուեստագէտներ չէին պակսեր: Պատճառներէն մէկը կրնայ տրուիլ, թերեւս, թէ ինչ որ կը համարձակուէր Մոսկուայի մէջ, թոյլատրելի չէր Կովկասի մէջ:

են երգիծանքը իրենց շրթունքին: Անոնք զտարին երգիծաբաններն են: Այդպես էր Մոլիեր ֆրանսական գրականության մէջ, այդպես էր Պարոնեան մեր մէջ, եւ այդ բացառիկ խառնուածքին տէրն է նաեւ Սարուխան: Հետեւաբար այս վերջինին պարագային, մեր կեանքին բոլոր երեւոյթները իր բովէն անցնելով վերածուած են երգիծանկարի: Ամէն ոք ներկայ է հոն. կրթոտ կուսակցականը, անորոշ չէզոքը, շաղակրատ տանտիրոհին, դարավերջիկ հարուստը, սնոտի անհատը, հայ պարզ մարդը: Եւ ամէն ինչ պատկերուած է հոն. Մեր անմիջական անցեալը, ներկան, ընկերային եւ քաղաքական միտքը յուզող հարցերը: Ազգային ամէնէն թաքուն հոգեվիճակները վերածուած են գունազարդ, ծիծաղաշարժ ալ խոռվիչ պատկերի: Ահաւասիկ, օրինակ, սպիտակամօրու եւ տկարակազմ ծերունի մը, հողաթափերով, տունը բազկաթոռի մը վրայ կորաքամակ նստած, կծկուած աչքերով, որ սակայն կ'ըսէ. – «Ո՛չ, տղաս, ես այս երկիրը շատ մնալու միտք չունիմ, երբ ծննդավայրս վերադառնամ՝ հոն է որ ծրագիրներս գլուխ պիտի հանեմ. ի՞նչ ծրագիրներ ունիմ...»: Այս պատկերը իր մի քանի տողերով կը խտացնէ հայ տարաբախտ կեանքի երկար ողիսականը:

Սարուխան ազգային գետնի վրայ եղաւ ան՝ ինչ որ եղան Հոկարդ, Կիլրէ, Ռոլանտսըն՝ Անգլիոյ մէջ, կամ Ֆիլիքոն եւ Տոմիէ՝ Ֆրանսայի մէջ: Այս բաղդատականը պէտք է առնել խորհրդանշականօրէն: Մենք թագաւորութիւն մը չունէինք եւ ոչ ալ արքայ՝ զայն գահընկեց ընելու:

Սարուխանը ունեցանք շուրջ դար մը ուշացումով, բաղդատմամբ եւրոպական մեծատաղանդ երգիծանկարիչներու, սակայն ան եկաւ իր գործերուն մէջ ամփոփել մեր դար մը երգիծանքը, որպէս գիրքեր պատկերազարդող, բարքեր նկարող եւ քաղաքական երգիծաբան: Իրմով կը սկսի մեր դասական երգիծանկարչութիւնը, որուն գագաթը կը գտնուի ան իր կշիռով, ոճով եւ բեղունութեամբ:

Խօսիլ Սարուխանի միջազգային արժէքին մասին ուրիշ բան չէ դարձեալ՝ քան ներկայացնել անոր ազգային արժէքը: Բայց, նախ, ո՛վ կրնայ ազգային հզօր տաղանդ մը անջատել միջազգայինէն: Անհնար է յստակ սահմանումներ ընել երկուքին միջեւ: Եթէ պահ մը նոյնիսկ մոռացութեան տանք կէս դարու վրայ երկարող արաբական մամուլին բերած իր մեծակշիռ մասնակցութիւնն ու գրաւած առանձնաշնորհեալ դիրքը Եգիպտոսի մէջ –որուն նոյնքան ան կը պատկանի եւ որուն երգիծանկարչութեան պատմութեան մէջ իր պատուոյ աթոռը արդէն գրաւած է–, Սարուխանի արժէքը նուազում պիտի չկրէ: Ան մեծ է նախ իր «Ընկեր Փանջունի»ով եւ «Ընկեր Խոֆունիով»՝ մեծարժէք ըլլալով նաեւ երանգաւոր «Արիստոյն աղայ»ով:

Փանջունի մը Օտեանի գիրէն դուրս ցայտած է որպէս գիծ եւ տիպար եւ դարձած՝ մեր կեանքի ընկերակիցը, շնորհիւ այն երկրորդ կեանքին զոր անոր տուած է Սարուխան: Կարելի՞ է պատկերացնել Փանջունին առանց Սարուխանին:

Միջազգային համբաւի հասած արուեստագէտ մը պէտք է ունենայ ընկերային պատասխանատւութեան զօրեղ զգացում: Սարուխանի մօտ միշտ արթուն եղած է ընկերային գործիչը:

Երկու դարէ ի վեր, սկսեալ անգլիացի նկարիչ Ուիլիլմ Հոկարդէն

(1697–1764), որուն շարք մը իղանկարներն իսկ սուր երգիծական շեշտ մը ունին, երգիծանկարիչներ գիրքեր պատկերազարդած են: Բայց Սարուխան շնորհալի կամ տաղանդաւոր պատկերազարդող մը չէ: Ան մեծատաղանդ վերստեղծագործող մըն է, որ թափանցած է ընկեր Փանջունիի ոգիին, խորասուզուած է մինչեւ հոն ուրկէ ինքը՝ Երուանդ Օտեան քաղած է Փանջունիի տիպարը: Նոյն հարազատ բնատիպարի երկու տարբեր արտայայտութիւնները դարձած են Օտեանի եւ Սարուխանի երկուորեակ հերոսները, մէկը գիրով, միւսը՝ գիծով, բայց նոյն ուժգնութեամբ: Սարուխանի գծաչին տիպարը այնքան հիւթեղ, կենդանի, ցայտուն եւ ամբողջական է, որ ունի իր ուրոյն հնչեղութիւնը: Կշռադատելով մեր խօսքը, կարելի է վկայել թէ երգիծանկարային պատկերազարդումի կալուածին մէջ ցարդ իրագործուած միջազգային գլուխ–գործոցներու առաջին շարքին կը պատկանի «Ընկեր Փանջունի»ն, իր մեկնաբանութեամբ թէ արուեստի հզօր պատկերացումով, որ Տոմիէյական բարձրագոյն արտայայտապաշտութեամբ դրսեւորուած է:

Ուրիշ երեւոյթ մը նաեւ՝ որ մասնաւոր շահեկանութիւն կը ներկայացնէ ուսումնասիրողին համար: «Ընկեր Փանջունի»ն գլուխ–գործոցն է Սարուխանի, անոր աւելի քան քառասնամեայ հսկայ եւ արժէքաւոր վաստակին մէջ: Անտես առնելով պահ մը հայ եւ օտար, մասնաւորաբար եգիպտական մամուլին մէջ հրատարակուած իր գործերը, Սարուխան իր կենդանութեան հրատարակած է ծաղրանկարներու չորս հատորներ,– *Մենք մեր ակնոցով*, *Տե՛ս խօսքերդ*, *Մեծապատիւ Մորացկաններ* (Պարոնեանի գործին պատկերազարդումը), *«Cette Guerre»* (Այս Պատերազմը): Կարելի է ըսել որ հակառակ իր «պատկերազարդում»ի բնոյթին, Ընկեր Փանջունին իր ամբողջութեամբը ամէնէն բարձրարժէք գործը կը մնայ Սարուխանի, արուեստի արժեչափով: Հոն Սարուխանը բնորոշող գիծերն իսկ մեզի կը ներկայանան իրենց առաւելագոյն բիրեղացման, պարզացումին, խորութեան, արտայայտչականութեան եւ հետեւաբար՝ բարձրութեան մէջ: Հոս է որ կարելի է տեսնել նաեւ գրող Օտեանի ոճին բարերար ազդեցութիւնը երգիծանկարիչ Սարուխանին վրայ: Ու նաեւ՝ անշուշտ՝ գործին էական հանգիստութիւնը արուեստագէտին ներաշխարհին հետ:⁴

Գրելով «Փանջունի»ն, Օտեան չէր կրնար կոահել որ նոյն ատեն –թէեւ տարիներ ետք– կը «գծէր» ուրիշ գլուխ–գործոց մը: Ու առաւել նաեւ չէր կրնար երեւակայել որ Սարուխան, քայլ մը աւելի առնելով, օտեանական ոգիով պիտի ստեղծէր «Ընկեր Խոֆունի»ի տիպարը, որ անմեռ –ըսե՞նք անաստակ– ոգին է Ծապլվարի հերոսին, տարեց «Փանջունի»ի մը մէջ, որուն գործածած լեզուն շատ յատկանշանակօրէն արեւելահայերէնն է:

Տիպար մը կը ստեղծուի ներկայացնելով ժողովուրդի մը հոգեբանական կազմախօսութիւնը կամ ընկերութեան մը հանրային–քաղաքական մէկ կարեւոր երեսը: «Ընկեր Խոֆունի»ն կը պատկանի այս վերջին արտայայտութեան:

Հարց չէ թէ երգիծանկարիչը ո՛վ կամ որոնք ունէր իր մտքին մէջ իր այդ տիպարով, թէեւ անոնք մեզի հանրածանօթ կը թուին ըլլալ: Երբ սակայն տի-

4. Սարուխան ծնած է Պաթում, 1898–ին: Յաջորդ տարի կը փոխադրուի Պոլիս: Եգիպտոս կը հաստատուի 1924–ին եւ կը դառնայ «Ռոզ ըլ Եուսէֆ» թերթին երգիծանկարիչը: Իր ասպարէզին ընտրութիւնը պիտի կատարէր երկու տարի առաջ Պոլսոյ մէջ: Սարուխան կը մեռնի 1 Յունուար 1977–ին:

պար մը ստեղծուած է միս ու ոսկորով եւ ունի կեանքի եւ կենսունակութեան բոլոր տարրերը՝ կը դառնայ ինքնաբաւ եւ կը վերածուի խորհրդանիշի: Կը ներկայացնէ գլխագիր մտայնութիւն մը: Կոտրելով հանդերձ «շինեցի» ըսողները անպայման ձախակողմեան գաղափարաբանութեամբ Փանջունիներ չեն, ոչ ալ քաղաքական ցնորքը՝ աշին կամ ձախին մենաշնորհն է: Երբ կը խօսուի Ընկեր «Խոֆունի»ի մասին, մեր նպատակն է խորաշափել Սարուխանի գործին տարողութիւնը եւ երկարաձգումը ժամանակի մէջ: Ի վերջոյ, պատմութեան հոլովոյթով բոլոր իրաւակարգերը եւ կուսակցութիւնները պիտի փոխեն գործելակերպ, դիմագիծ, շապիկ, եթէ ոչ՝ անուն: Բայց արուեստի մարզին մէջ քանդակուած տիպար մը պիտի ունենայ յաիտենական կեանք, որպէս խորհրդանիշ մտայնութեան մը: Այս պատճառով է որ երբ կը դիտենք մէկուկէս դար առաջ Տոմիէի մը Օրէնսդրական Մարմինին մրափող անդամները, չենք հարցներ թէ անոնք ո՞ր իրաւակարգի կը պատկանէին: Անոնք կը պատկանին այն բոլոր վարչաձեւերուն, որոնք թոյլ կու տան խորհրդարան կամ Ազգային Ժողով մուտքը յոգնած, զառամած եւ ձանձրոյթէ յօրանջող անձերու: Եւ Ընկեր Խոֆունին ունի տիպարային այն ուժը, ինչ որ աշխարհահռչակ նկարիչներ տուած են իրենց հերոսներուն: Եթէ Մոնիէի մը *Բրիտտո*ն կը ներկայացնէ հասարակ տեղիք միտքեր արտայայտող տիպարը, Թրավիէի *Մայէօն*՝ ամէն մոլութեան տէր շնական անձը, Տոմիէի *Ռուպեր Մաքէրը*՝ կեղծատր խաբեբան, Կավառնիի *Թոմաս Վիրլօքը*՝ թափառաշրջիկ մուրացիկը, Սարուխանի *Ընկեր Խոֆունին* կը ներկայացնէ՝ եւ պիտի ներկայացնէ՝ քաղաքական անիրատես եւ պատեհապաշտ տիպարը, որ ընտանեկան պարագաներու եռապատկոմով մը՝ *Խոֆանոյշ*, *Խոֆունիկ*՝ կը տարածուի կազմակերպեալ ընտանիքի մը՝ հաւաքականութեան մը վրայ: Աւելին. ինչպէս որ Ֆիլիբոնի *Տանձը* խորհրդանիշն էր Լուի-Ֆիլիբ արքային, նոյնպէս՝ հայ խմբագիրի մը դժբախտ մէկ արտայայտութեամբը՝ *հեծանիւր*՝ պիսիքլէթը՝ դարձաւ ոգեկոչումը Ընկեր Խոֆունիին եւ իր ազգային վսեմ առաքելութեան: Երգիծանկարիչին շնորհիւ պայծառ եւ պայծող անիւով հեծանիւր մաս կազմեց մեր քաղաքական ֆոլքլորին:

Սարուխան կը գծէ ազատ շարժումներով, աւելի ճիշդը իր երգիծանկարները ամբողջական եւ յաճախ նկարչագեղ նկարներ են, չինական մելամոլ գծուած, ուր ամէն անկիւն վերձինը պտտած է, յարգելով հաւասարակշռութեան եւ յօրինումի դասական օրէնքները: Իր գծագրութիւնները չունին մտահոգութիւնը գիծերու խնայողութեան: Անոնք աշխատցուած են, ծաւալ եւ խորութիւն ըստացած՝ գիծ-գիծ խառով (*աշիրէ*): Իր այլազան տիպարները ուսումնասիրուած դէմքեր են, բնական, իրենց արտայայտիչ նկարագրովը եւ մարմնի համապատասխան կենդանի շարժումով: Նոյնիսկ աւելի *իրաւութիւն* տալու համար, կը պատահի որ արուեստագէտը ինքզինք ալ գծէ երգիծանկարին մէջ եւ նաեւ խօսք տայ անոր իրեն: Իր երգիծանկարներուն գլխաւոր յատկանիշներն են անոնց աշխոյժ եւ յորդուն նկարագիրը:

Ինչ որ ցարդ վեր առնուեցաւ որպէս Սարուխանի վաստակը մեր ազգային կալուածէն ներս, պէտք է զայն առնել եւ զետեղել երեսուն միլիոն ժողովուրդ հաշուող Եգիպտոսի մէջ: Եգիպտացիներուն Սարուխանը կը կրէ նոյն անունը: Երկու տաղանդ՝ մէկ անունով ներկայացուած: Նեղոսի ափերուն առաջին մեծ երգիծանկարիչը դարձաւ ան, որ քաջալերեց եւ փթեցուց նոր տաղանդ-

ներ: Ստեղծեց տիպար մը՝ *Խաւածաւ Էֆէնտի*, որ Եգիպտոս հաստատուած եւ եգիպտական կեանքը իրացնող օտարականն էր: Սարուխան հայրն է մանաւանդ հռչակաւոր *Մարի Էֆէնտի*ին՝ բարեմիտ այլ ուշիմ, առողջ զգայարանքի տէր եւ սրամիտ եգիպտացի տիպարին՝ որ արագօրէն ընդհանրացաւ արաբական մամուլին մէջ եւ 1930-էն մինչեւ 1955 արտայայտեց ժողովրդական միջին խաւին կարծիքը: Այդ կարճահասակ, գլուխը *թարպուշով*, ձեռքը համրիչով եւ մարմնի գնդաձեւ մասերով «Էֆէնտի»ն պիտի նկատուէր եգիպտական քաղաքական կեանքին ամէնէն իրաւ տիպարը: Եգիպտական յեղափոխութեամբ Կամալ Ապտըլ Նասերի իշխանութեան գալէն ետք, «Խաւածան» դարձաւ «*Արաբ Էֆէնտի*», նոյն դիմագիծերով եւ միայն արաբական հագուստ-կապուստի փոփոխութեամբ: Մինչեւ կեանքին վերջը Սարուխան ծառայեց նաեւ եգիպտական արուեստին:

Սարուխանի վաստակը, ինչպէս որ դուրս կ'ելլէ մեր հայկական կալուածէն, նմանապէս վեր կը բարձրանայ եգիպտական շրջանակէն: Ունէ մեծ երգիծանկարիչ, մանաւանդ երբ ան ապրած է յեղափոխական եւ պատերազմական տարիներ, իր մեծագոյն խօսքը ունեցած կ'ըլլայ այդ շրջանին: Դևուս բոլորին միտքերուն մէջն են այն երգիծանկարները, որոնք ամփոփուեցան «Այս Պատերազմը» խորագրեալ հատորին մէջ, եւ ուր Հիթլէր միշտ կ'երեւար բոցավառ քամակով: Այդ տագնապալի շրջանին Սարուխանի գործերը ներշնչեցին արիւթիւն, վստահութիւն եւ կորով՝ վտանգելու գինով հեղինակին ֆիզիքական ապահովութիւնը: Բնական մէկ հետեւողութիւնն էր, ուրեմն, արտայայտուած այն միտքը՝ թէ Երկրորդ Աշխարհամարտին մասնակցող հայ բազմաթիւ զօրավարներէն մէկը կը կոչուէր «*Զօրավար Սարուխան*»:⁵

Ալեքսանդր Սարուխանի վաստակը իր ձեւով՝ դարձած է ուսանելի մեր դասականը, իսկ իր խորքով՝ վաւերագրային տոկուն արժէք մը: Ով որ օր մը ուզէ ունենալ գաղափար մը մեր ժամանակակից կեանքին մասին, պիտի դիմէ նաեւ Սարուխանի որպէս խոսցեալ, պատկերազարդ ալբոմ՝ մեր ազգային պատմութեան եւ շրջանի քաղաքական իրադարձութիւններուն:

5. Պատերազմին դէմ անցկուն պայքարողը կը ստանայ խաղաղութեան մրցանակ, 1960-ին ամերիկեան Ժողովուրդէ Ժողովուրդ Յայտագիրը –People to People Program-ի ծիրէն ներս: Մրցանակը հաստատուած է ամերիկեան երգիծանկարիչներու կողմէ, յատկացուելու համար խաղաղութեան եւ իրեքսհասակացողութեան համար պայքարող իրենց պաշտօնակիցներուն: Սարուխան կը պարգեւատրուի աշխարհի տասնչորս մեծ երգիծանկարիչներու կարգին, ինչ որ նուիրագործումը կը դառնայ միջազգային իր համբաւին: Իսկ Գանատայի մէջ ան կը նուիրագործուի իբր «Երգիծանկարիչներու երէցը»:

ՍԱՐՈՒՅԱՆ - ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

«Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն Պատկերազարդումը

Երուանդ Օտեանի «Ընկեր Փանջունի»ին պատկերազարդումէն ետք եւ անկէ ի վեր, մեր արդար ակնկալութիւնն էր –Սարուխանի վրայ մեր ճնշող պահանջքն իսկ– մեծագոյն երգիծանկարիչը տեսնել նաեւ մեր մեծագոյն երգիծաբանին՝ Յակոբ Պարոնեանի գործերուն մէջ։ Ու Պարոնեանի ո՞ր մէկ գործը աւելի մեծ հրաւեր մը կ'ուղղէր նման գործակցութեան մը, քան հանրածանօթ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ը։ Վերջապէս ահա՛ գիրքը, որ տպագրութեան պատրաստ էր տարիներէ ի վեր։

Գրախօսողը հոս ակամայ կը տարուի բաղդատական մը ընելու «Ընկեր Փանջունի»ին եւ «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ուն միջեւ, առանց իյնալու անոնց երգիծական տարողութիւնը արժեւորելու փորձութեան մէջ։ Անխուսափելի է, սակայն, գէթ մասնակի բաղդատականի մը թելադրանքը, երեսն կարենալ հանելու համար երգիծանկարիչին դերը եւ անոր գործին արժէքը պատկերազարդումի արուեստին մէջ։

«Ընկեր Փանջունի»ն գործ մըն է, նախ, որ կը գրաւէ բացառիկ տեղ մը հայ երգիծական գրականութեան մէջ, անոր տալով միջազգային ներկայացուցչական հանգամանք մը։ Սակայն «Փանջունի»ն է նաեւ, նոյն համեմատութեամբ, երգիծանկարիչին առջեւ անպարագիծ հորիզոններ բացող, երեսակալութեան անկաշկանդ թոփաք պարգեւող երկ մը։

«Մեծապատիւ Մուրացկանները» մեր դասական երգիծանքին հիմնաքարերէն մէկն է, անշուշտ։ Գործը բաբախուն է զաւեշտական դեմքերով. ցուցարան մըն է ծիծաղաշարժ խամաճիկներու, որոնք պատրաստի միտք են արուեստագէտին համար, –պատրաստի՛ բայց նաեւ սահմանափակ եւ սահմանափակող, այս ստորոգելիները գործածելով իրենց շատ յարաբերական իմաստով։

«Փանջունի» մը Արիստոտել աղա մը չէ գրական դիտանկիւնէն աւելի՛ երգիծանկարչական մօտեցումով։ Մէկը վէտվիտող, աննախատեսելի խաղերով բոցափայլ քմայք է, գերազանցապէս ստեղծագործական եւ ստեղծագործութեան մղող։ Միւրը բնականաբար նաեւ ստեղծագործական է ինչպէս ամէն արուեստի գործ, առաւել նաեւ երգիծանկարիչին համար ան կը վայելէ հեշտ գրաւչութիւնը ժողովրդային իր ծանօթ տիպարներու առատութեան։ Այսուհանդերձ, ան կը կրէ նաեւ ճակատագիրը իր գրական կնիքին, իր ռամկօրէն զաւեշտական նկարագրին, կրկնաբանութիւններուն եւ երկարապատում խօսակցութիւններուն –ժողովրդային լայն զանգուածներու այսքան մատչելի ըլլալու անպատեհութիւնները արդեօք։

Թերեւս ճշդումի անհրաժեշտութիւնը կը ծնի հոս. այս դատումը չի նըպատակադրեր մտարի մէջ դնել Պարոնեանի երգիծական հզօր տաղանդը Օտ-

եանիմին հետ, եւ ոչ ալ որեւէ ձեռով թերագնահատել անոր վերոյիշեալ գործը: «Ազգային Զոշեր»ուն հեղինակը ունի իր վերջնական եւ բարձրագոյն պատւանդանը մեր երգիծական գրականութեան մէջ, իբր զտարին երգիծաբան: Վերի դատումները կը նպատակադրեն միայն անդրադառնալ նշեալ երկու գրական գործերուն ընձեռած կարելիութիւններուն երգիծանկարիչին համար:

Երեսուն եւ չորս երգիծանկարներ, որոնցմէ տասն՝ գունատիպ, բաժնուած 140 էջերու վրայ: Միջին տարիքով Արիստղոմ աղա մը՝ խոզանակային պէխերով, «գոյգ մը խոշոր եւ սեւ աչքերով, գոյգ մը հաստ, սեւ եւ երկար յօնքերով», ինչպէս Պարոնեանի գրական հերոսը, անոր ունեցածէն աւելի պզտիկ ականջներով, եւ թերեւս քիչ մը աւելի պզտիկ հասակով, որ երկկզակ դէմքին եւ գէր մարմինին պատճառով գլտորուող տակառի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ, երբ Արիստղոմ աղա արտորանքով կը քալէ, կը փախչի՝ Պոլսէն եւ պոլսեցիներու դասակարգէ մը: Սարուխանի հերոսը, որ հեռուէն կը յիշեցնէ իր համբաւաւոր *Մարի Էֆէնտի*ն՝ առանց անոր նմանելու սակայն, համակրելի անձի մը տպաւորութիւնը կը ձգէ, ինչպէս որ էր եգիպտացի տիպարը: Արիստղոմ անշուշտ տգէտ է, դիւրահաւատ, բայց եւ բարի ու գթաշարժ՝ իր շլմորուն, կլոր դարձող ակնապիճներով: Իր մօտ փառասիրութիւնը մոլութենէ աւելի արդիւնք է իր միամտութեան եւ գաւառացի մարդու իր անփորձութեան, երբ կ'ենթարկուի շահագործող քաղաքային խաբէբաներու, դրամաշորթներու եւ պնակալէզներու մեծաշփոխ դարպասին:

Արիստղոմ աղայի մը գրական եւ գծային կերպարը որքան շեշտուի, նոյն համեմատութեամբ կ'ընդգծուին փերեզակային հոգիով անձերու տխուր տիպարները: Դէմքերու բոլոր վերասլաց արտայայտութիւնները, որոնք արուեստի, մշակոյթի թէ ինքնանոյրութիւնի հուրով զոհաբերող հոգիներու գոգելիճակը պիտի նկատուէին, հոս կը դրսեւորուին որպէս ծամաճոռութիւններ, իսկ այդ արտայայտութիւններուն համապատասխան ձեռքի կարեկից շարժումները եւ դիւրաթեք մարմնի դիրքերը կը դառնան պարզապէս աժան դերասանութիւններ՝ ի հաշիւ մի քանի ոսկիի: Այսպէս՝ մէկ, մէկ, միւս ու ոսկոր կը դառնան մեզի ընտանի մեծապատիւ մուրացկաններու դիմաստուերները,՝ նկարիչը, բանաստեղծը, քահանան, փաստաբանը, բժիշկը, լրագրողը եւ ամուսնութեան միջնորդ կինը:

Պատկերազարդումի արուեստը կը պահանջէ բացարձակ հարազատութիւն եւ հաւատարմութիւն հեղինակի մտքին եւ հոգիին: Քմայքը եւ թոխքը այնքան միայն թոյլատրելի, բաղձալի եւ շնորհաւորելի են, որքան որ անոնք կ'ընթանան գրական երկին ստեղծած եւ պարագրական մթնոլորտին մէջ: Այլապէս, պատկերազարդումը, որքան ալ ինքնին յաջող եւ գեղեցիկ ըլլայ, կը դառնայ խոցելի՝ իր անճշդութեամբ, եւ աշպանելի՝ հեղինակի մը ոգին աշլափոխած ըլլալու յանցանքով:

Սարուխան չէ ինկած նման փորձութեան մէջ, ու ասոր համար՝ կրկնապէս շնորհաւորելի է ան, քանի փորձութիւնը մեծ է. որքան արուեստագէտ մը ըլլայ աւելի տաղանդաւոր, ստեղծագործ ճախրանքերու վարժ, նոյնքան նաեւ թեքումը կ'ըլլայ անդիմադրելի՝ արտամթնոլորտային սխրանքներու,՝ *վիրթիոզի* փայլուն եւ ինքնանպատակ խաղերու, ինքնացուցադրութեան: Սարուխանի երգիծանկարները պոլսահայ հարազատ *մեծապատիւներ*ն են եւ Պարոնեանի *մուրացկանները*, որպէս գիծ եւ դրոշմ, կերպարանք եւ բարք, միջավայր եւ ժա-

մանակ: Բնագրի հանդէպ այս պարկեշտ մօտեցումը չի նշանակեր, անշուշտ, հրաշքի եւ երեւակայութեան պակաս: Դիտեցէք այն պատկերաշարքը, ուր Ա-բիսողոմ աղա զանազան դիրքեր կ'առնէ նկարուելու համար: Գծագրիչը լայն բացած է դուռը իր երանգաւոր ծիծաղին: Այդ բոլորին մէջ նորը եւ քիչ մըն ալ նեղացուցիչը մեզի համար այն է որ ամէն ոք քիչ մը ինքզինք նաեւ կը տեսնէ հոն, իր ենթագիտակիցին մէջ կիսաթոն գտնելով Աբիսողոմ աղա մը: Թող ամէն մարդ յիշէ իր առած -կամ առնել ուզած- դիրքը եւ դէմքի արտայայտութիւնը, որոնցմով կ'ուզէ յաւիտենականութեա՜ն անցնիլ, երբ իր դէմ ցցուած կը տեսնէ լուսանկարչական մեքենայ մը:

Գիրքին կողքը կ'առնէ խորհրդանշական արժէք մը: Երկու յօրինումներով (էջ 103 եւ 141) արդէն կը տեսնենք Աբիսողոմ աղան կրնակալոյ՝ մեծապատիւ պնակալէզներով, իսկ կողքը սղելով եւ ցայտեցնելով գիրքին գաղափարը, կը թուի աշխարհն ամբողջ պատկերացնել երկու դասու -պարզամիտ շահագործուածի եւ խաչտաբղէտ կողոպտիչներու խմբակներու. երկրագունդին վրայէն խեղճ եւ անկար Աբիսողոմ աղաներու խուճապահար փախուստը, իրենց «բողճա»ներով, կը մնայ անոնց ինքնապաշտպանութեան գերագոյն միջոցը գիրքնք հետապնդող տմարդի այլ տիտղոսաւոր տգրուկներու ամբոխէն:

Այս հրատարակութեամբ մեր տրամադրութեան տակ ունինք -եւ մնայուն պիտի ունենանք- Պարոնեան-Սարուխան գործակցութեամբ նոր կեանքի կոչուած «Մեծապատիւ Մուրացկաններ»ու պատկերացում մը, որոնք անբաժանելիօրէն պիտի գոյակցին մեր մշակոյթի անդաստանին մէջ որպէս գիր եւ գիծ: Իսկ Աբիսողոմ աղային տեսքը մեր աչքին պիտի պատկերուի Սարուխանի կերտած տիպարով:

1962

Բ.

«Մենք Մեր Ակնոցով»

Մեծ գործ մը, ու նաեւ՝ ոչ-սովորական հատոր մը:

Երգիծանկարներու ընթացիկ հաւաքածոյ մը չէ այս մէկը. ըսել կ'ուզուի՝ հոն չի գտնուիր միայն այն՝ որ բնականօրէն կ'ակնկալուի նման ալպոմէ մը, այլ կը տեսնուի աւելի՛ բան մը, յաւելեալ՝ իրողութիւն մը, որ կը բխի ուրիշ ակնադիւրբէ: Ընթերցողը առաջին իսկ էջերէն կ'ողողուի զգացումներու այն ջերմ ալիքով, որ կը բարձրանայ հեղինակի սրտէն՝ հանդէպ իր ժողովուրդին, իր ազգին: Սրտայոյզ շեշտ մը ունի այս երգիծանկարիչին ազգասիրութիւնը: Ու վարանոտ՝ ընթերցողը ինքզինքին հարց կու տայ թէ արդեօք այդ վարար զգացումները պիտի չբթացնե՞ն հեղինակին հատու միջոցները, որոնք զուարթախոհութիւնը, երգիծանքը եւ, ի հարկին, հեզնանքն են, ու նաեւ զանոնք պիտի չվրիպեցնե՞ն իրենց նպատակակէտէն որ, ի վերջոյ, զգաստացումի հրաւերն է, ինքնագիտակցութեան կոչը: Բարեբախտաբար, Սարուխան շա՛տ փորձառու

երգիծանկարիչ մըն է ջրամոյն ըլլալու համար լոյծ զգացականութեան մէջ:

Այսուհանդերձ, այս գիրքը կը մնայ սիրոյ վկայութիւն մը, որքան ալ ան խորթ հնչէ երգիծանկարչական հատորի մը առընչութեամբ,– սիրոյ եւ ճանաչումի վկայութիւն մը: Սարուխան հանրային մարդը, որ տարիներով գործած է մեր մէջ, մաս կազմած է մեր ընկերակցութիւններուն, աշխատած եւ քրտնած է որպէս միութենական եւ առիթը ունեցած է մօտէն շփման մէջ ըլլալու մեր հասարակութեան բոլոր խաւերուն հետ, ճանչցած է հայ կեանքը իր բոլոր երեսներով՝ մեզի կը ներկայանայ իր խոր ծանօթութեան ամբողջ պաշարով: Ծանօթութիւն մը, որ կը դրսեւորուի հեղինակին անձնական հնոցին մէջ տարբադադրուելէ, գտուելէ եւ քիւրեղանալէ ետք: Կարելի է ըսել թէ հեղինակը *անդամագնած* է մեր ազգային նկարագիրը, գաղթահա՛յ կեանքը մասնագէտ վիրաբոյժի մը հանգոյն, ու ապա՝ արձակած է իր վնիռը –պիտի ըսէի՝ իր տեղեկագիրը:

Նախ գրաւոր տեղեկագիր մը, գծաւորը ներկայացնելէ առաջ, եւ ուր երեւան կու գայ Սարուխան հրապարակագիրը: Հոն կը պարզուի այն յառաջընթացը, վերլուծական այն աշխատանքը, զոր ան տարած է մեր բարքերու այս կամ այն կողմը պատկերելէ առաջ: Հինգ յօդուած–ուսումնասիրութիւններ –*Ծանիր գքեզ, Բանգէտը, Քննադատը, Չեզոքը, Մեծ աղա եւ մեծն աղա*– արդէն կը յանգին եզրակացութեան մը, որմէ ետք գծագրիչը կը թաթխէ իր վրձինը չինական մելանին մէջ նկարագարողելու համար կարծես... իր գործիւնները: Այս ձեւը թէւ երբեմն ունի իր անպատեհութիւնը երգիծանկարիչէն խլելու նորի՛ն, թարմութեա՛ն, անմիջականի՛ն պարզելիք անակնկալը (քանի նախորդող տողերուն մէջ ան արդէն հանգամանօրէն պարզաբանած էր իրողութիւնները), սակայն նաեւ ունի առաւելութիւնը հասկնալի դառնալու լայն հասարակութենէ մը, ներկայիս եւ մանաւանդ՝ ապագային, երբ սփիւքահայոյ մեր աօրեան ժամանակի ընթացքին տակաւ տժգունի, աղօտնայ եւ փոխուի: Սարուխանի ամբողջ ճիգը, արդէն, իր հասկցովն է, քանի ինք կը ներկայանայ պատմունճանովը «բարոյախօս»ին:

Ամէն երգիծանկարիչ բարոյախօս մըն է խորքին մէջ, բայց եթէ բարոյախօսութիւնը ընդհանրապէս կ'ըլլայ «ընդլատակեայ», անուղղակի, երբեմն նոյնիսկ բարոյականի թշնամիի խաբուսիկ երեւոյթով՝ այս գիրքին մէջ, սակայն, շատ անգամներ կը կիրարկուի շեշտակի ձեւով, յստակ բանաձեւումներով. դաստիարակչական միտումը տեսանելի ընդհանուր յայտարարն է այս հատորին:

Սարուխան «չար» չէ հոն, ոչ իսկ «չարաճճի» (քիչ բացառութեամբ) տղայ մը, որ լեզու կը հանէ մեր ազգային կուլտիւններուն ի տես, եւ կամ կը խնդայ ու կը սուլէ ամէն անգամ երբ բարոյական կաղութեան մը հանդիպի, այլ «հայր» մը, որ ցաւագին կը ժպտի ու մատնացոյց կ'ընէ ուղիղ ճամբան: Ասկէ՛ իր պահանջքը, որ անհրաժեշտ կը նկատէ գործածութիւնը խորագիրներու, ենթախորագիրներու եւ գծագրութիւններու խօսակցական–բացատրութիւններուն, որոնցմէ ոմանք՝ այլապէս դիտուած՝ պիտի թուէին երկար, երբեմն ալ անելորդ:

Այս բոլորը. որովհետեւ իբր հասարակական գործիչ Սարուխան ստանձնած է մեր ազգային արժանիքներն ու թերութիւնները մեզի զգացնելու առաքելութիւնը ամէ՛ն գնով: Ինք նեղացած է, նոյնիսկ զայրացած մեր իրա՛ւ ազգային թերութիւններէն անելի՛ մեր երեւակայածին եւ շինծու թերութիւններէն, զորս մե՛րը կ'ընենք խոնարհաբար եւ... այլասիրաբար ազգայնացնելով ուրիշ–

ներում թերութիւնները, կամ ինչպէս ինք պիտի ըսէր՝ «*ուրիշ ազգերու 'իրաւանց բռնաբարում' մը*» կատարելով, քանի աչդ թերութիւնները՝ աւելի պատկառելի մեծութեամբ՝ կը գտնուին այս կամ այն ազգին մօտ: Աւելի առաջ երթալով, Սարուխան կ'ուզէ յստակօրէն անջատել նաեւ մեր ցեղային թերութիւնները (եթէ երբեք ունինք), ստացական, մակերեսային թերութիւններէն, որոնք աւելի արդիւնքն են մեր շրջապատին եւ մեր աքսորական, անբնականոն, գաղթահա՛յ կեանքին,– այսինքն՝ մերը չեն:

Ու հոս է որ երգիծանկարիչը առաւելաբար դարձած է բարոյախօս, դաստիարակ ու նաեւ՝ հաւատք եւ վստահութիւն ներշնչող առաջնորդ: Ան վեր կը հանէ հայուն առաքինութիւնները եւ բարեմասնութիւնները, –*աշխատասիրութիւն, չարքաշութիւն, հպարտութիւն, պատուախնդրութիւն, ծառայասիրութիւն, ձեռներէցութիւն*, արհեստներու եւ արուեստներու հանդէպ մասնաւոր սէր,– արթնցնելով գիտակցութիւնը մեր արժէքներուն, բարձրացնելով մարդկային վիճարար արժանապատուութիւնը, որուն այնքան պէտք ունի հայութիւնը ամէնո՛ր: Արդարեւ չկայ աշխարհի վրայ հայ մը, ան գտնուի հայրենիքին մէջ թէ Սփիւռքի, որ դարերու հալածանքի եւ աքսորի նուաստացուցիչ մտապատկերը չունենայ իր հոգիին մէջ, հոգ չէ թէ աղօտ կերպով եւ երբեմն՝ առհաւականօրէն: Բարոյախօս–արուեստագէտը զուգահեռաբար կը քանդէ մեր ստացական թերութիւնները,– ստորադասական բարոյոյթները, մեր անբուժելի օտարամոլութիւնը, այլ ժողովուրդները միշտ բարձր եւ մե՛ծ տեսնելու «բանգիտութիւնը», քաղաքական միամտութիւնը, օտարին քով ամէն վայրկեան ամօթով մնալու մղձաւանջը, այնքան որ՝ երբ օր մը վարորդ մը ինքնաշարժի արկածով կը կոխկըռտէ հայ անցորդ մը՝ մենք մեզի սոսկումով հարց կու տանք թէ օտարը արդեօք ի՞նչ պիտի մտածէ այս... եղբայրասպան ոճիրին մասին (երգիծանկար էջ 87), մինչ քիչ ասդին, տեղի տալով նո՛յն ախտագին հոգեբանութեան, խմբական ինքնաձաղկումի ամօթալի տեսարան մը կը պարզենք (էջ 75):

Երկու հարիւր երգիծանկարներէ կազմուած «Մենք մեր ակնոցով» խորագրուած հատորը, ըլլալով հանդերձ հայութիւնը խոշորացոյցի տակ բռնող գործ մը, կարելի է նկատել նաեւ ընդհանրապէս մարդկային թերութիւնները պատկերող աշխատասիրութիւն մը: Ի վերջոյ, ամէն տեղ կարելի է հանդիպիլ *սնուպիզմի, փառասիրութեան, սրճարանի փոլիթիքոսներու, տգիտութեան, անարդարութեան, երազատես անձերու եւ ...չէզոքներու:*

Ա՛խ չէզոքութեան ըմբռնումի մը աչդ թմբկահարները. անգո՛յն, անդէ՛մ, անողնահար՝ երբ կը հաւատան թէ մեծագոյն քաջը Պիղատոսն է: Չէզոքներ՝ որոնք ժամացոյցի ճօճանակի նման անսայթաքօրէն կ'օրօրուին աջ ու ահեակ, ինքզինքնին մեծամտօրէն հռչակելով նաեւ իբր անկա՛խ մարդ: Ու նաեւ չէզոքներ՝ երբեմն հաւասար եղեռնագործներուն, քանի ժամացոյցի ճօճանակը յանցաւոր կողմն ալ կը բուրուառէ, եւ հաւասա՛րապէս: Ասոր անողոք օրինակն է իր մէկ երգիծանկարը. –Հայ մը կրակած է ուրիշ հայու մը վրայ, որ արիւնլուայ եւ դիտապաստ փռուած է գետին, մինչ «չէզո՞քը՝ սա երանելին» ողորփի դիրքով մը կ'ըսէ դեռ իր միացող ատրճանակը բռնած ոճրագործին. «Դուն ալ աղէկ մարդ ես՝ ան ալ աղէկ մարդ է: ՄԻԱՑԷ՛Ք եղբայր...» (էջ 161): Սարուխան մասնաւոր շքեղութեամբ կը փայլի երբ մոռնայ, գէթ պահ մը, իր «հայրականութիւնը», եւ դառնայ «Ընկեր Փանջունի»ի երգիծանկարիչը:

Հեղինակին արուեստին եւ գիծերուն մասին արտայայտուած ըլլալով այլ

առթիւ, պիտի խուսափինք կրկնութիւններէ: Այս հատորին մէջ իր տիպարները ուսումնասիրուած դէմքեր են, բնական, իրենց արտայայտիչ նկարագրովը եւ մարմնի համապատասխան կենդանի շարժումներով: Ինչպէս ալ տեղ, հոս ալ աւելի՛ կենդանութիւն, ծանր *իրատօթիւն* տալու համար, հեղինակը չի վարանիր երգիծանկարին մէջ ինքզինք ալ գծելու, խօսքի իրաւունքով (էջ 176, 208): Իր երգիծանկարներուն յատկանիշները կը մնան անոնց յորդ եւ ուժեղ նկարագիրը:

Ներկայ հատորը պատկերազարդ եւ խիտ վկայարանն է մեր ժամանակակից բարքերուն: Ո՛չ միայն ներկայի՛ ալ կարելի է ըսել նաեւ անցեալի (քանի անցեալը յիշեցնող տարրեր չեն պակսիր): Ան նոյն ատեն ապագայի գիրք մըն է, ըլլալով մեր գաղթահայ կեանքին եւ մտայնութիւններուն պատկերացումը: Ազգերու գանձարանը այսպէսով է որ կը ճոխանայ:

1962

Երգիծանկարիչ Տիրան Աճեմեան

Տիրան Աճեմեանի անունը եւ տեղը կու գայ անմիջապէս Սարուխանէն ետք, որուն ժամանակակիցն է եւ գրեթէ նոյն տարիներուն սկսած գծել: Իր վաստակը մաս կը կազմէ հայկական եւ լիբանանեան գանձարանին: Եթէ երբեք ան «չֆիմնեց» լիբանանեան երգիծանկարչութիւնը, դարձաւ սակայն անոր առաջին մեծագոյն դէմքը որպէս արուեստագէտ:

Վաստակ մը՝ որ կը յատկանշուի իր խորքի եւ ձգտումի բազմազանութեամբը՝ ընկերային, հասարակական, քաղաքական (լիբանանեան, հայկական, եւ միջազգային), վերջին Աշխարհամարտը, դիմանկարներ, ուրուագիծեր: Երգիծանկարիչին դէմքը գլխաւորաբար կը յատկանայ լիբանանեան՝ կենցաղային, տեղական-քաղաքական եւ հայկական՝ մշակութային-ընկերային մարզերուն մէջ:

Լիբանանի անկախութենէն (1943) ասդին իր երգիծանկարները պատմութիւնն են այս երկրին, որպէս քաղաքական բարք եւ ղեկավարներու նկարագիր: Լիբանանի քաղաքական մեծագոյն դէմքերէն Ռիատ Սոլիի նուիրած մէկ յօրինումը, օրինակ, գայն կը պատկերէ անտրամաբանական եւ սակայն այն-քա՛ն սովորական մէկ կացութեան մէջ. երկրին վարչապետին համաձայն, հազար քուէ առաւել՝ հազար, կ'ընէ քսան հազար քուէ եւ, անշուշտ, կեցցէ՛ ժողովուրդին եւ ժողովրդավարութեան յաղթանակը, եւ կամ երբ Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահ Վէնսան Օրիոլ կը հեռանայ իր պաշտօնէն՝ իր ձեռքին միայն մէկ թղթածրարով, Լիբանանի վսեմափայլ իր պաշտօնակիցը անոր կը հարցնէ. «Ա՛յս է ամբողջ տարածը...»:

Տիրան ստեղծած է մանաւանդ «Ղանթուս»ի տիպարը, որ լիբանանցի ուշիմ, սրամիտ, որոշապէս հնարամիտ ալ եւ բարի տիպարն է. գեղջուկ արտա-

քինով (ֆէս, շալվար, ձեռքին՝ գաւազան) միջին քաղաքացին՝ անկաշառ եւ անխարդախ: «Ղանթուսի արկածախնդրութիւնները» շարքով, որ չորս նկարներէ կազմուած պատկերախումբ մըն է եւ որոնցմով կարելի է հատոր մը կազմել, Տիրան կը պատկերէ լիբանանեան առօրեան եւ անոր ընկերային եւ այլ ծոռութիւնները: Ժողովուրդին մէկ կենսախինդ երակն է Ղանթուս, հասարակական բարքերու արթուն վկան, որ կը մատնանշէ կեանքի սղութիւնը, անարդարութիւնները, ընտրական խեղկատակութիւնները, խտրականութեան ոգին (ինչ որ արգիլուած է քաղաքայինի մը, արտօնուած է գինուորականի մը):

Տիրանի գծած ազգային դէմքերով կարելի է կազմել հայկական հանդիսարանը: Հարիրէ աւելի իր երգիծանկարները կը ներկայացնեն ժամանակակից հայ հասարակական եւ գրական-մշակութային կեանքի ներկայացուցիչներուն եզակի մէկ նկարատեսութիւնը, որուն մաս կը կազմեն Վահան Թէքէեանէն եւ Նշան Պէշկիթաշլեանէն մինչեւ Արամ Խաչատուրեան եւ Պարոյր Սեւակ:

Տիրանական պատկերազարդում մը առանձին երկի մը վերածած է Յովհաննէս Թումանեանի «Քաջ Նազարը», որուն աշխատանքը ամբողջացած է անցեալ տարի եւ որ կը սպասէ գործին որակին արժանի հրատարակութեան: 150 բազմագոյն գծագրութիւններով այդ գործը, Թումանեանի բնագիրին հարազատ եւ հաւատարիմ ներկայացումն է (սա տարբերութեամբ որ Տիրանի մօտ Նազար թագաւոր կը դառնայ իր երագին մէջ), ճոխացած՝ արուեստագէտին ստեղծագործական բաժինով: Սքանչելի աւպոյ մը՝ որ նոյնքան հաճոյք պիտի պատճառէր մեծին որքան պզտիկին: Ան պիտի ծառայէր նաեւ այլապէս ժողովրդականացնելու Թումանեանի գործը եւ ընդհանրացնելու Քաջ Նազարին տիպարին ծանօթացումը, քանի Տիրանի գծագրութիւնները շարժուն եւ պերճախօս պատկերներ են իրենց յստակութեամբ եւ անմիջականութեամբ:

Տիրանի արուեստը որպէս յղացք եւ ոճ կը գտնուի Սարուխանի արուեստին հակադիր տեղ մը: Իր հիւմորը նուրբ է, պահած է միշտ չափի զգացումը, կիրարկելով հետեւեալ հասկացողութիւնը. «Երգիծանկարչութիւնը կը նմանի թուղթէ շատ բարակ պատի մը. եթէ չափի զգացողութիւնը չունենաս, շուտով կը պատռի»: Կարելի ըլլայ թերեւս ըսել թէ նոյնիսկ *երգիծանկարիչ* բառը, իր տարրական իմաստով, կ'եղծանէ իր դէմքը եւ կրնայ շփոթեցնել զինք: Ասով ըսել չուզուիր բնաւ թէ իր քառասնամեայ վաստակին մէջ չկան գործեր, ուր ան չէ դարձած խիստ, նոյնիսկ՝ շառաշուն: Բայց այդ բացառիկ պարագաներու եւ պահերու է միայն, ինչպէս 1939-1945 պատերազմի տարիներուն: Սակայն որպէս տիրական եւ տիրանական գիծ՝ չափի զգացումը երբեք չպակսեցաւ իր մօտ, երգիծանկարներուն ետին զգալի դարձնելով նոյնիսկ բարեսիրտ հեղինակ մը: Իր արուեստին մասին այս ըմբռնումով՝ իր գծագրութիւնները կը դառնան թեթեւ, իսկապէս «բարեկամական շարժ»եր՝ ինչպէս կ'ըսեն Հայաստանի մէջ: Հետաքրքրական երեւոյթ մը կը նշմարուի այս հարցով: Անձնական խօսակցութեան պահուն, դէմ յանդիման կը գտնուինք տաք, վճռական եւ յախտոն արտայայտութեամբ եւ դատողութեամբ անձի մը, որ սակայն իր գործին մէջ կը

1. Հատորը գեղատիպ եւ գունատիպ հրատարակուեցաւ 1986-ին Պէյրութի մէջ: Տիրանի պատկերազարդած գլխաւոր գործերու կարգին են նաեւ Թումանեանի «Անխելք մարդը» (55 նկար) եւ «Խօսող ձուկը»:

մեղմանայ, կը նրբանայ ու կը դառնայ ընդունելի բոլորէն: Ջերմեռանդ խառնուածք մը իրենցին՝ որ կը բարեխառնուի գործին մէջ, երբ կրնար հակառակը պատահիլ ուրիշներու մօտ: Երգիծանկարչութեան դերին մասին իր ըմբռնումին եւ մեկնաբանութեան պատճառով է որ իր դէմքերը չեն հասնիր ձեւազեղծումի աստիճանի մը, ուր անոնք կը ստանան այլ կերպարանք: Աւելցնենք, սակայն, թէ մեղմութիւն երբեք չի նշանակեր նպատակակէտի պակաս: Արուեստագէտը կ'ստաջնորդուի պայմանականօրէն միտքէ մը, գաղափարէ մը:

Տիրան Աճեմեանի արուեստը *Էլէկանս* է, նրբանշակութիւնը գրծագրական տեսանկիւնէն: Հիմնական առաջին յատկանիշը՝ տիրապետութիւնն է գծագրութեան: Բնականաբար ամէն երգիծանկարիչ նախ պէտք է ըլլայ պատրաստուած գծագրիչ մը: Սակայն Տիրանի յօրհնումները գերազանցապէս գծային են, որոնք կը կազմեն հիմը եւ նկարագիրը իր արուեստին: «Պարզ», պիրկ, ճիշդ, յստակ եւ վերջնական գիծեր, մաքուր եւ նուրբ, որոնք երգիծանկարիչէն առաջ ուշագրաւ կը դարձնեն գծագրիչի իր դէմքը: Այդ գիծը, պարանի մը նման, առանց ընդհատումի կամ կտրատումի կրնայ ընթանալ պարուրելու համար իր կերպարը մինչեւ անոր վերջնական ձեւաւորումը: «Անդող» գիծերու այս անվրէպ սլացքը, անոնց կատարելութեան հասած խնամումածքը թերեւս որոշ բան մը կը զեղչեն – ոչ միշտ – անոնց մարդկային, հաղորդական անմիջականութենէն, թրթիռէն:

Մակարդակներ եւ ձեւեր չեն ցայտեր մութ ու լոյս կամ գծային շուքերու յաւելումով: Խճողում չկայ: Կը տրուի էականը, գլխաւոր գիծերը որոնք իրենց արժէքներով, ըստ իրենց աստիճանաւորումին խորութիւն կը ստեղծեն: Այսուհանդերձ, արտայայտաձեւը չի հասնիր ժուժկալութեան այն աստիճանին, որ երգիծանկար մը կը դարձնէ ծայրայեղօրէն բիւրեղացած, մի քանի գիծերով ոգեկոչում մը, ինչպէս որ տեսանելի է ժամանակակից եւրոպական կարգ մը զուարթախոհ գծագրիչներու ոճին պարագային: Տիրանի մօտ չեն անտեսուիր, օրինակ, զգեստի մը ծալքերուն գիծերը, կամ դիմագիծ մը ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ բոլոր տարրերը: Բայց անոնք կը ներկայանան որոշապէս գրտումի, ոճաւորումի քուրաչէն անցնելէ ետք: «Միջին» լուծում մը իրենցին՝ անձնական դրոշմով, այնքան ինքնադրոշմ՝ որ ճանաչելի կը դարձնէ հեղինակը առանց իսկ իր ստորագրութեան: Ասիկա կը նշէ իր իւրաքանչեւ տեղը երգիծանկարիչներու փառանգին մէջ: Արուեստագէտ մը արդէն կը ձգտի հասնիլ հոն, ուր կը գտնուի Տիրան Աճեմեանը:²

Ու այդ արուեստին խստապահանջութեան, հասունութեան եւ ինքնատկութեան օրինակը կարելի է խտացած նկատել «Քաջ Նազար»ին մէջ, որ իր ոճական յատկանիշով կը դիտուի նաեւ որպէս կենդանի շարժանկար մը, եւ կամ ինչպէս որ ամերիկացիները պիտի ըսէին՝ cartoon մը, նման Ուոլթ Տիզնիի մնայուն գործերուն, որոնք շարժանկարի արուեստը ճոխացուցին:

1969

2. Ծնած է Հալէպ, Սուրիա, 1903–ին: Իր երիտասարդութեան Պոլիս ապրած շրջանին՝ մնայուն աշխատակիցը կը դառնայ «Կավոօշ» երգիծաթերթին, ուր իր առաջին գծագրութիւնը լոյս կը տեսնէ 1919–ին: Երգիծանկարչութեան ասպարէզը «պաշտօնապէս» կը մտնէ 1936–ին, երբ կը հրաւիրուի մաս կազմել Պէյրութի ֆրանսատառ «Լ'Օրիան» թերթին: Պիտի գծէ մինչեւ իր մահը արտադրելով անելի քան 30,000 գործեր:

Քիրազի «Փարիզուհիներ»ը

Ո՞վ չի ճանչնար զինք՝ անունով եթե ոչ՝ գործով: Այս հռչակաւոր զուարթախոհ գծագրիչը, որ խօսակցութեան մտերմութեանը մէջ երեւան կու գայ իբր հաճելի, պարզ, անկեղծ խառնուածքով անձ մը, փնտրուած է աշխարհի քիչ մը ամէն ծագերէն: Ֆրանսայէն մինչեւ Միացեալ Նահանգներ, ուր իր անունը կը տեսնուի աշխարհի մեծագոյն երգիծաթերթերէն «Նիւ Եորքըր»ի մէջ: Եօթ տարիներէ ի վեր իր գծագրութիւնները կանոնաւորաբար լոյս կը տեսնեն նաեւ «Փլէյ-Պոյ»ի մէջ: Եւ ինք՝ ամէն նուիրագործուած «աստղեր»ուն նման ունի իր հիացողները, իր «ֆան»երը՝ մանաւանդ իգական սեռէն: Քիրազ ստորագրութիւնը հոմանիշ է նրբագեղ ճաշակի ինչպէս նաեւ վաշխազեղ գիծերու, որոնցմով ան ստեղծած է իր ուրոյն ոճը: Ան կը յառաջացնէ, կը ստեղծէ մանաւանդ երազներ երիտասարդ աղջիկներու համար (եւ ամէն կին՝ որեւէ տարիքի՝ նոյնը չէ՞ միթէ): Հայ երգիծանկարիչ մը՝ որ ամէնէն «փարիզիէն»ն է իր նմաններուն մէջ: «Փարիզուհի»ն կնոջականն է, իգականը, շնորհալիութիւնը, նրբութիւնը, պանասիրութիւնը, «ամմեղութիւնը», որ կրնայ ալեկոծել այրերը ամէն տարիքի:

Մեր տեսակցութիւնը տեղի կ'ունենայ Մոնթառնասի բարձրադիր իր չարկաբաժինին մէջ, որուն ապակեպատ ճակատին մէկ անկիւնը կը գտնուէր իր գծագրութեան սեղանը, իսկ ասոր վրան՝ սկստած գծագրութիւն մը: Խօսակցութիւնը որ կ'ըլլար ֆրասերէնով, կրնար նոյնքան հեզասահ ընթանալ հայերէնով, քանի Քիրազ կը գործածէ դիրավարժ հայերէն մը:

Էտմոն Քիրազեան ծնած է Գահիրէ 1923-ին: Ան շառաւիղն է մտաւորական ընտանիքի մը. մեծ հայրը՝ Յովհաննէս Սեթեան եղած է տնօրէնը Գահիրէի Գալուստեան վարժարանին, եւ ծանօթ՝ իր բանաստեղծութիւններով: Զաւակն է Լեւոն Քիրազեանի, մտաւորական հետաքրքրութիւններով անձ մը, որ հեռաձայնի ընկերութեան տնօրէնն էր: Իր եղբայրը՝ Տիգրան Քիրազեան՝ կատարած է ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Դերենիկ Դեմիրճեանի «Վարդանանք»ին (հրատարակուած 1964-ին, Փարիզի մէջ):

Քիրազեան չորս տարի կը յաճախէ Նուպարեան վարժարան, ապա՝ Ֆրէրներու ֆրանսական դպրոցը, ուր կը ստանայ երկրորդական ուսումը:

Իրեն ըսի թէ իր անունին առաջին անգամ հանդիպած էի եգիպտական «Իմաժ» շաբաթաթերթին մէջ, զոր կանոնաւորաբար կը ստանայի Պէյրութի մէջ:

–«Միշտ ունեցած եմ փափաքը այն ինչ որ կ'ընեմ: Մտալլկում մըն էր ան: Զերմ ցանկութիւնն ունէի տեսնել գծագրութիւններս թերթերուն մէջ, ուրիշներուն նման: Պարզապէս մանկամտութիւն մը՝ »,– կ'ըսէ Քիրազ, ի պատասխան գծագրական իր նախաքայլերուն մասին մեր հարցումին:

«Այդ ջերմ ցանկութեան» առաջին իրականացնողը կ'ըլլայ Սարուխան, որուն մէկ գրաւոր վկայութենէն գիտենք թէ իր բարեկամը՝ Լեւոն Քիրազեան օր մը իր մօտ կուգայ բռնած իր 11-ամեայ մանչուկին ձեռքէն, ցոյց տալու համար անոր առաջին երգիծանկարչական փորձերը: Սարուխան անմիջապէս կը հաստատէ երգիծանկարիչի շնորհը եւ կը քաջալերէ Էտմոնը:

Այդ հանդիպումէն չորս-հինգ տարի ետք, 1939-ին, երբ Սարուխան կը հրատարակէր «Լա Քարաւան» անունով ֆրանսերէն թերթ մը, առատ երգիծա-

նկարներով, լույս կ'ընծայէ նաեւ պատանի Քիրազին մի քանի գործերը: Նկարիչ Աշոտ Զօրեան իր կողմէ կը յայտնէ թէ իր աշխատանոցը ընդունած է պատանի Քիրազը, ուր ան յաճախած է «մերկ»եր գծելու համար: Շրջան մը ետք, Քիրազ ստորագրութիւնը կ'երեւի եգիպտական ֆրանսատառ թէ արաբատառ մամուլին մէջ:

Ամէն պարագայի, արուեստագէտին կազմաւորումը կ'ըլլայ, ինչպէս պիտի պատասխանէ ան, «ամբողջովին առանձին: Նկարչական աշխատանոցներ յաճախեցի «մերկ»եր գծելու համար, պարզապէս ճաշակաւ նրբացնելու, տեսողութիւնս սրելու յառաջադրանքով: Իրողապէս՝ կարելի չէ հիմադրի դպրոց յաճախել: Զուարթախոհութեան դասընթացք գոյութիւն չունի»:

Քիրազ գունագէտ մըն է: «Քիրազ-քոլոր» գործերը կը վկայեն նկարիչի մը մասին որ տէր է նրբերանգներու, վստահելի ճաշակի, յօրինումի օրէնքներուն, միջավայր ստեղծելու ձեւերուն: Կարելի է մեծ երգիծանկարիչ ըլլալ, առանց անպայման գոյնի վարպետ ըլլալու:

- Թերեւս: Որովհետեւ երբ բան մը ընես, կ'աշխատիմ լաւագոյնը ընել: Այն օրը երբ ուզեցին որ գործերս գունաւոր ըլլան, սկսայ գոյն դնել: Պարզ է...:

Եգիպտոսի մէջ գտած յաջողութենէն ետք Փարիզ կու գայ «միայն... ապրելու համար, ու նաեւ՝ դիտելու, ուսումնասիրելու»: Այսպէսով է որ Լոյս-Քաղաքին մէջ կ'անցընէ երեք-չորս տարիներ, առանց որ բան մը ընէ: «Ունեցած դրամս շոգիացաւ»: Երգիծանկարներուն թղթածրարը շալկած կը ներկայանայ ֆրանսական թերթի մը, որ անմիջապէս զինք կ'ընդունի:

- «Լա Պաթայ» թերթն էր: Ժամանակ մը ետք զիս ծախեցին, թերթին կահ-կարասիներով, «Սամրտի-Սուար»ին, որ նմանապէս մեռաւ եւ որ զիս յանձնեց «Ֆրանս-Տիմանշին», որ իր կարգին զիս փոխանցեց «Իսի-Փարի»ին: Այսպէս, ձեռքէ ձեռք անցայ, մէկ խմբագրատունէ միւսը, առանց երբեք շաբաթ մը անգործ մնալու, առանց նաեւ որեւէ արձակուրդի՝ որ կարենայի երեք-չորս շաբաթ տեղ մը երթալ թափառիլ:

Այս «մէկ խմբագրատունէ միւսը» տեղափոխութեամբ ե՞րբ եւ ի՞նչպէս է որ ծնունդ առին «Փարիզուհիները»:

- «Պաթայ»ի մէջ է որ մէկը ինծի ըսաւ թէ պէտք էի «աղջիկ գծել», որովհետեւ ասիկա ամէնէն շատ կը յարմարէր ինծի: Այդպէսով է որ սկսայ, ժամանակ առ ժամանակ, «կնկայ պատմութիւններ» պատրաստել, մինչեւ որ օր մը մասնագիտանամ անոր մէջ: Կը դիտէի շուրջս, մինչեւ այն օրը որ ստեղծեցի այն տարասեռ էականը, որ կնոջ չի նմանիր, բայց որ աւելի ճշմարիտ է քան կինը: Փարիզուհիները ծնան: Քանի ստիպուած էի աղջիկներու վերաբերեալ գծագրութիւններ պատրաստել՝ նորաձեւութիւններու հետեւեցայ, օրուան ճաշակը ընդգրկեցի եւ գծագրութիւններս զարգացուցի:

«Փարիզուհիներ»ուն մասին ընթերցողները ունին իրենց համակրանքը, մտածումը, սակայն անոնք ի՞նչ կը ներկայացնեն հեղինակին տեսանկիւնէն: Այդ նրբագեղ էականը, իզական՝ մինչեւ իրենց ներկուած եղունգներուն ծայրը, եւ որոնք կը մարմնաւորեն կինը, կամ կնոջ յափտենական մէկ երեսը:

- ...Ես երազ կը ծախեմ: «Փարիզուհիներ»ը «աղջիկ»ներ են, որոնց ամէն ինչ կը յաջողի, որոնք մեծ դժուարութիւններու չեն բախիր, որոնք միշտ կ'իյնան իրենց չորս թաթերուն վրայ, կը գերիշխեն այրերուն: Այս բոլորը երազել կու տայ...:

Ան կրնար դեռ շարունակել ըսելով, թե անոնք էականեր են, որոնք հագած են համաձայն վերջնագոյն նորաձեւութիւններուն, բարձր ճաշակով, որուն համար կ'ըստի թէ Քիրազ ո'չ միայն նորաձեւութիւններու կը հետեւի, այլ զանոնք յառաջ կը մղէ, շուկայ կը հանէ:

- ...Այո..., այդքան գէշ չեն հագած: Ամէն պարագայի, ինծի ծանօթ դերձակները - չեմ ուզեր անոնց անունը տալ - կ'ըսեն թէ երբ իրենց մէկ նորոյթը տեսնեն գծագրութիւններու մէջ, վստահ են որ ան յաջողութիւն պիտի գտնէ, այսինքն՝ որ փողոց իջած է, դարձած է ժողովրդական: ...Այո', նոյնն է վարսա-յարդարներու պարագային: Իսկ երբ չորդեգրեմ նորոյթ մը, հարց կու տան թէ ինչո՞ւ...

Ամէն երգիծանկարիչ կ'ունենայ իր ստեղծագործական գործընթացը: Քիրազի պարագային, գծագրութիւն մը ինչպէ՞ս յառաջ կու գայ. խօսքէ՞ մը, գաղափարէ՞ մը, դիտողութենէ՞ մը: Ուրիշ հարց մը եւս. արուեստագէտը ունի՞ գործակիցներ, որ այնքան ալ անսովոր երեսոյթ չէ երգիծանկարի մը նիւթին յղացումին պարագային:

- Երբեք չեմ աշխատած ինծի առաջարկուած գաղափարներով: Ահա՛ նամակ մը, ուր կին մը ինծի կ'առաջարկէ միտք մը, որ ինքնին գէշ չէ եւ որ սակայն գիծի պիտի չվերածեն, որովհետեւ ան իմա չէ: Ուրեմն, միտք եւ ձեւ ինծի պէտք է պատկանին: Նո՛յն անձն է որ կը յղանայ դէմքը, գաղափարը, կը գունաւորէ գծագրութիւնը: Ամբողջութիւն մըն է:

Խօսակցութիւնը կը վերադառնայ իր «Փարիզուհիներ»ուն, այդ էականերուն, որոնք միամիտ երեսոյթ մը ունին, երբ նոյնիսկ ցաւ կը պատճառեն մեր սիրտերուն: Սակայն անոնք այնքա՞ն անմեղունակ են արդեօք որքան կը թուին ըլլալ: Քիրազի համար՝ «այո', որովհետեւ երեխաներ են եւ ամէն ինչ կը ներեն փոքրերուն, որովհետեւ անոնք ունին գրաւչութիւն մը, շնորհի մը: Հոս գրեթէ նոյնն է պարագան»:

Այսուհանդերձ, անոնց անմեղ երեսոյթը չի նշանակեր թէ այդ երիտա-սարդուհիները միշտ միամիտներ են: Օրինակ, այդ էականերէն մէկը, իր բարեկամէն խզուելէ առաջ, կ'երթայ ամէնէն զգլխիչ բուրումը գնելու որպէսզի բա-ժանումը անոր աւելի ցաւ պատճառէ...

- Այո: Սակայն աղջիկ մը երբ նոյնիսկ այդ դիտումով կ'ուզէ բուրում մը դնել, անբիծ է, միամիտ: Անուշահոտութիւնը չէ որ ցաւը պիտի խորացնէ: Այդ բոլորը իր պզտիկ գլխուն մէջ է որ կը դառնան միայն: Բաժանումը ինքնին ծանրակշիռ բան մըն է եւ զգլխիչ բոլորը չէ որ բան մը պիտի փոխէր: Միամիտ է: Անոնք էականեր են որ իրենց փոքր միջոցներով կը պայքարին ապրելու համար իրենց քսանամեայ տարիքը...

- Փոքր միջոցներ, որոնք հեռունէ՞րը կը տանին...

- ...Բայց որ չար չեն:

Ջուարթախոն գծագրիչ մը պէտք է խորապէս համակրի իր ստեղծած էականերուն: Եւ Քիրազ պէտք է ոչ միայն դրական զգացում մը ունենայ անոնց հանդէպ, այլ միշտ ըլլայ տրամադիր կանխաւ ներելու անոնց «անմեղութիւնը» կամ «ոչ-չար»ութիւնը:

- Այո, անշուշտ, գծած պահուս պէտք է որ աղջիկը զիս քիչ մը յուզէ: Եթէ այդ պահուն չզգամ ինձմէ անցնող յուզումը եւ եթէ իր հանդէպ չարթըն-նան ...շօշափելի տրամադրութիւններ, ըսել է թէ գծագրութիւնը յաջող չէ:

Գործածուածը բաւական «առարկայական» արտայայտութիւն մըն էր, որ երեւութապէս չէր համապատասխաներ այդ երիտասարդուհիներուն էութեան, որոնք աննիւթական տպաւորութիւն կը ձգեն՝ հակառակ իրենց ցանկուցիչ արտաքինին: Այդ էականերուն համարձակութիւնը չի հասնիր բացորոշ գրգռութեան:

– Էրոթիզմ կայ իմ գծագրութիւններու մէջ: Լրագրող մը բնորոշած է զայն, ըսելով թէ կայ էրոթիզմը բացուած սրունքներու, մինչ Քիրազինը կը կաշանայ իրարու սեղմուած ծունկերուն մէջ:

Ինք համաձայն է որ այս վերջին ձեւը ըլլալով անելի նուրբ, գրաւիչ եւ բոլորէն ընդունելի՝ անոր առթած էրոթիզմը շատ անելի հեշտօրէն կը սողոսկի մարդուն խորերը եւ «բերդը կը գրաւէ ներսէն»: Ամէն պարագայի, «Փարիզուհիները» աշխարհաճոյն էականեր դարձած են: Անոնք հասած են Միացեալ Նահանգներ եւ ալլուր: Անոնց ժողովրդականութիւնը դուր բացած է նաեւ բանագողութեան:

– Ընկերվարական երկիրներու մէջ կը թուի թէ մեծ գայթակղութիւն մը տեղի ունեցած է. Լեհաստանի մէջ կին մը խորհելով որ «Ժուր տը Ֆրանս» հոն չի կարդացուիր, սկսած է հաւատարմօրէն ընդօրինակել գծագրութիւններս տեղական թերթերու համար: Երբ իրազեկ անձ մը երեսն հանած է խաբէութիւնը, կինը որպէս ինքնապաշտպանութիւն յայտնած է թէ «Քիրազի կիները այնքան ակնբախ են որ ինքն ալ սկսած է նոյն ձեւով դիտել...»: Մեծ ճշմարտութիւն մը կայ որ հետեւեալն է. ես ստեղծեցի անձեր, էականեր, եւ Փարիզի մէջ չկայ զուարթախոն գծագրիչ մը որ կին գծէ առանց ինձմէ կարենալ տարբերելու: Այժմ կան եօթ–ութ հատ ենթա–Քիրազներ կամ Քիրազի «զարմիկներ» կամ «զարմուհիներ»: Քիչ մը շատ տեղ կը գրաւեն այս բոլորը: Զիս կապկողները կ'ուզեն յաջողութիւն գտնել՝ յաջողած էականեր ընդօրինակելով, փոքր հպումներով:

Խօսակցութիւնը կը ստանայ անելի ընդհանրական բնոյթ: Նիւթը կը վերաբերի զուարթախոն գծագրութեան: Ի՞նչ է անոր վիճակը Ֆրանսայի մէջ:

– Կան լաւ գծագրիչներ, մանաւանդ տաղանդաւոր նորեր, որոնք սակայն նուիրուած են bandes dessinées-ի, գծագրական շարքերով պատմութիւններ պատմելու: Կայ ուրիշ խումբ մը, որ ուղղակի արդիւնքն է 1968-ի դէպքերուն եւ որ կ'ընէ քաղաքական, engagé (յանձնառու) գծագրութիւն: Իմ կիրարկած ձեւով զուարթախոն գծագրիչներ են Ժաք Ֆրզան, Էյֆել... տեսած չունիմ մեզի յաջորդներ:

– Ի՞նչ է հիմնուրը:

– Զօրաւոր չեմ մեկնաբանութիւններու մէջ... մտածումի դարձուածք մըն է... ըսենք որ հիմնուր ընելու համար պէտք է քիչ մը հեռանալ, միջոց մը դնել ինքդ քու եւ իրերուն միջեւ: Յամենայն դէպս հիմնուր չի նշանակել խնդուք յառաջացնել, թերեւս ժպիտ մը՝ մերթ ընդ մերթ:

– Զգենք տեսութիւնները: Կ'ուզէ՞ք հոս վերջիշել խօսք մը, դատում մը՝ ձեր գործին մասին որ տարօրինակ սեպուէր կամ... ժպիտ յառաջացնէր:

– Ծատ կայ...: Այս մէկը հաշկական ծագում ունի: Հայաստանէն Փարիզ այցելող հայ մըն էր, որ հանդիպումի մը ընթացքին հարցուց. – «Պըն. Քիրազ, երբ գծում էք 'Փարիզուհիներ'ը, ներշնչուիմ էք հայտնիներից...»:

Երգիծանքը Պարոյր Մասիկեանի Մօտ

Պարոյր Մասիկեանի երգիծական պատմութեան երկրորդ հատորին – *Կտորած Խաչեր*– գրախօսութիւնը փափուկ հարց մը դարձուցած է նոյն ինքը՝ հեղինակը: Ծիածաղաշարժ «Գրախօսականներ»-ու օրինակով մը, ան նեղ դրութեան կը մատնէ գրախօսողը սահմանափակելով անոր բառամթերքը եւ արգիլելով այն բոլոր բառերուն գործածութիւնը, որոնք անհրաժեշտաբար, եթէ ոչ ինքնաբերաբար, իր գրչին մաս կը կազմեն: Չդառնալու համար, ուրեմն, «Գրական պանդոկի վարձակալ» մը, ինչպէս որ ինք կը բնորոշէ, ու նաեւ խուսափելու համար երգիծաբանին սրատես նայուածքէն եւ խաչոցներէն, մենք մեզի կ'արգիլենք գործածութիւնը հետեւեալ բնորոշիչ բառերուն, զորս այնքան գունաթափ, իմաստագուրկ դարձուցած է Մասիկեան.

– *Խառնուածք, շնորհ, շնորհալի, թախիծ, կեանք, ինքնայատուկ ոճ, կշռոյթ, ամբողջականութիւն, ներդաշնակութիւն:*

Եւ նաեւ՝

– *Տեսլական, հայեացք, բարախուն, սիրտ, տառապած, տագնապող, միտք, անկեղծ, հայրենասէր, զգայուն:*

Ու դեռ պիտի չխօսինք գիրքին բովանդակութեան, պատմութեան, ընդգրկուած նիւթերուն այնքան շահեկան (այս բառը չի գտնուիր արգիլեալներու շարքին) խորքին մասին. պիտի գոհանանք մէջբերուած օրինակներով եւ անոնց վրայ բացուած մասնակի լուսարձակումներով: Սոյն փորձը կը միտի գլխաւորաբար վեր առնել Պարոյր Մասիկեանի արուեստին երգիծական յատկանիշները, անոր բնորոշիչ տարրերը –դիմագիծը երգիծաբանին, ու այս՝ *Կտորած Խաչեր* 157 էջերէն առաջնորդուած:

Ո՛չ մէկ քովնոյ միջոցառում կամ ձեւակերպութիւն՝ իր երգիծանքին մէջ: Մասիկեանի հեզմանքը ուղղակի է, առանց դարձդարձիկ եղանակներու: Ան իր գրիչով հրապարակ կ'իջնէ եւ կը ձեռնարկէ գործին, ինչպէս բոցքամարտիկ մը իր ձեռնոցներով, կազմ ու պատրաստ սարքուածքով կը յայտնէ իր մտադրութիւնը: Մասիկեան պէտքը չ'զգար նոյնիսկ անոր: Կը բաւարարուի, առաւելագոյն պարագային, մոկ ու կատուի խաղերով, առաջինները ըլլալով իր հերոս-զոհերը: Ասկէ նաեւ երբեմն՝ իր փշաքաղիչ եւ քիչ մըն ալ պաղ շունչը, որմէ եթէ ընթերցողը չի մսիր, այդ կ'ըլլայ շնորհիւ արուեստագէտին միջամտութեան: Այդ կը ծառայէ թաւշային դարձնելու իր թաթը եւ թոյլ տալու որ պահ մը հանգիստ շունչ քաշէ իր զոհը եւ նոյնպէս՝ ընթերցողը:

Ինքնաբա՛ւ, եսասէ՛ր եւ կծծի մեծ վաճառական մը խնայողութիւն կը քարոզէ իր պաշտօնեաներուն, որպէսզի թոշակի յաւելում չկատարէ անոնց: Իսկ ինք նոր կալուածներ կը գնէ եւ սպառնալիքներ կը տեղացնէ իր շուրջի փոքր վաճառականներուն, –ինչպէս որ նման սպառնալիքներ պէտք է զգան պզտիկ

ձուկերը մեծերէն: Բայց այդ նո՛յն օրը, ժամը ճի՛շդ հինգիս, վաճառականը կը մեռնի ու կը սկսի... «կատու»ի եւ «գնդակ»ի խաղը:

«Այդ օր հեռաձայնը առիր ու քովի վաճառականին սպառնացիր՝

- Ես քեզ օդը կը հանեմ:

Ո՛վ օդը ելաւ այդ օրը:

Ի՞նչ է օդը:

Հինգը՝ մէկ վայրկեան անցած է. բացատրէ՛, ինչպէ՛ս մարդերը կը կործանեն, ո՛ր կը կործանեն:

Ի՞նչ է կործանել ժամը հինգէն ետք»:

Այդ «ժամը հինգը» եւ անոր յաջորդող պահերը կը կազմեն պատմութեան երգիծական թթիւնորը, որովհետեւ հինգը մէկ երկվայրկեան անց չէ միայն որ գրողը կ'իջեցնէ իր հարցումներուն տեղատարափը միանուագ, այլ արուեստագէտ-մարդասպանի մը նման, կամ լաւագոյն պարագային՝ անողորմ հաւատաքննիչի մը պէս կը խաղայ ժամերու ճերմակ եւ սեւ ստեղնաշարին վրայ:

«Ժամը հինգ ու կէսն է, ի՛նչ պիտի ընես այդ խնայողութիւնը:

Վեցին քառորդ կայ, ի՛նչ է վաճառականութիւնը:

.....

Անցեալ ամիս հսկայ հող մը գնեցիր:

Ժամը վեցն է: Կ'անձրեւէ, տես, կ'անձրեւէ՛, պղտոր, մութ:

Ո՛ր է հողը:

Մասիկեանի նախադասութիւնը հակիրճ, խօսքը կտրուկ, եւ լեզուին գնացքը արագ է: Երբեմն ալ արագավազ: Ասոնց կը նպաստեն տողերու կարճութիւնը, որ ջրվիժուտ կը դարձնէ հոսքը: Ասկէ՞ արդեօք լեզուին, բառերուն խճաքարային մաքրութիւնը: Անիկա միջոց մըն է նաեւ որ աւելի ցցուն դարձնէ հակադրութիւնները: –Հակադրութեան զանգուածեղ ձեւն է իրենինը, որ չի ձուլուիր մութ ու լոյսին մէջ, չուրուագծուիր կիսաստուերներու ետին: Հակադրութեան երկու եզրերը հանդիպման կէտ ունենալով հանդերձ, իրարու չեն ագուցուիր կամ ընդելուզուիր: Միտքը չի վարանիր ճշմարիտին, ճշմարտանմանին եւ անճիշդին միջեւ: Ընթերցողը պահ մը թմբիի մէջ չի պահեր, որ յետոյ ան շփոթի, երբ մտքի քընճարկումով մը երեւան հանէ անյարիր միացումը – անհեթեթութիւնը տարամերժ իրերու մերձեցման:

Հայ ուսուցիչը ենթակայ է հոգաբարձուին քմահաճոյքին, իսկ հայ գրագէտը՝ խանութպանին, որ գիրք գնողն է: Գրագէտ մը՝

«Մնաց անգործ, թշուառ, մութացկան:

Ave César - morituri te salutant:

(Ողջոյն ո՛վ Կեսար, մահուան դատապարտուածները քեզ կը բարեւեն):

Ave հոգաբարձուներ.

Ave կերպասավաճառներ.

Ave փաստրմաններ.

Ave խանութպաններ»:

Հակադրութեան նոյնաձեւ միջոցը, այսինքն՝ կլոր, կոճկուած, վերջակիտուած, պզտիկ տուփերու պէս գոց նախադասութիւնները կը շարունակուին իրարու ետեւէ գլտորիլ, խախտելով ընկերային պահպանուած արժէքները կամ բարձր ու վեհ սեպուած զգացումները, զանոնք իջեցնելով իրենց «վաճառականական» արժէքին: Որովհետեւ Մասիկեանի երգիծանքը, ինչպէս ամէն իրաւ ու անկախ երգիծանք, խտիր չի դնէր միութի միջեւ, չունի անմերձեցանալի, թապու միութի: Մեծ ու պզտիկ ալ չի ճանչնար, ճիշդ կ'ըլլար ըսել՝ մեծը կը ճանչնայ իբր պզտիկ եւ չի դողար անոր առջեւ: Երգիծաբանը ունի ի'ր բարոյականը, որ յաճախ ընդունուած սովորութիւններուն շրջուած ձեւն է: Այդպէսով է որ, ահա, ամէնէն բարձր զգացումներ ներշնչող մայրութիւնը եւ ծնողական երջանկութիւնը կ'իջնեն հասարակ առեւտուրի երիտասարդ կնոջ մը եւ իր տարեց ամուսինին միջեւ:

*«Մարդը տուաւ անոր իր անունը:
Ան տուաւ անոր աղջիկ զաւակ մը:
Մարդը առաւ անոր հող մը:
Ան տուաւ մանչ զաւակ մը»:*

Եւ մի' ըներ բարիք՝ որ չգտնես...կնիկ: -Երիտասարդ աղջիկ մը կը փաթթուի անցորդի մը, որ ազատէ զինք հետապնդող երիտասարդներէն:

«Մարդը ազատեց զայն, սակայն օձիքը վրայ տուաւ ...ամուսնացաւ հետը»:

Կնատեացութեան մասնաւոր հակում պէտք չէ փնտռել վերի օրինակներու ետին, այլ ներկայացումը կեանքի պատառիկներու, -սեռերու տարբեր մօտեցումներ եւ շահեր, ընկերային որոշ իրավիճակներ, որոնք կը պայմանաւորեն ընկերային-ընտանեկան կեանքը:

Մասիկեան առաւել եւս կը գործածէ յաջող բառախաղեր, փոխաբերական բառ-քարերը աշխուժօրէն տեղափոխելով: Բառերը իրենց երկիմաստ եւ երբեմն ալ եռիմաստ գործածութեանը մէջ կը պահեն իրենց նշանակութիւնը, իմաստի հարազատութիւնը: Ֆրանսական *քալամպուրը* չէ ասիկա, որով բառերու ճնշիւնները -ձայները- կը գործածուին որպէս խաղի միջոց, այլ՝ յարգի բառախաղը, որ ճնշիւնէն անդին կ'անցնի, թափանցելով եւ ներծծուելով խորքին մէջ:

Ամուսինը (վերի «օձիքը վրայ տուող մարդը») յանցանքի վրայ կը բռնէ իր անհաւատարիմ կինը, որմէ ստացած բարոյական հարուածէն «քսանչորս ժամ վերջ մարդուն գլուխը ճերմկցաւ».-

«Երեք ամիս ետք - բան մը պէտք է պատահէր - պատահեցաւ... կաթուած ունեցաւ»:

Այդքա՛ն ծուռ բաներ տեսնէ ու դիմագիծը չծռի՞... ծռեցաւ... արդէն իր կէսն ալ -կիւնը - ծռած էր:

Ծռած մարդ մը շատ չեն պահեր դրամատան մէջ, հակառակ որ դրամատունը ծռած հաւաքականութեան մը ողնասիւնն է»:

Անգամ մը միայն գրողը տեսանելիօրէն մեղանշած է վերոնշեալ իր բարեչատկութեան դէմ, իյնալով ածան բառախաղի ցանցին մէջ երբ, օրինակ,

երկու կաթողիկոս ալ քիչ գտնելով հաշերուն համար, կ'առաջարկէ ունենալ ...եօթը կաթողիկոս. մէկը Կեսարացիներուն, մէկը Արաբկիրցիներուն, մէկը Հայ Վանցիներուն (ընդգծումը մեզմէ՝ Գ.Ք.), եւայլն:

Մասիկեանի երգիծանքին շաղախին մաս կը կազմեն նաեւ երաժըշտական օժանդակ տարրեր, –երգ, նուագարան, թէքնիք բառեր, որոնց մթնոլորտին սերտօրէն հաղորդ պէտք է ըլլայ: «Ո՛հ, այս մեր կեանքը» գրութեան մէջ յաջողապէս օգտագործուած այդ տարրերը մաս կազմած են գրութեան խորքին՝ միաձոյլ ընթացք մը ունենալով անոր զարգացումին մէջ: Այսուհանդերձ, անհաւասար ձեւով օգտագործուած են անոնք «Սափոր մը ինկաւ գլխուն»ին մէջ: Քիչ մը դիւրին ձեւ է գրել երգիչի մը համար՝

*«Սափոր մը ինկաւ գլխուն վրայ:
Կուժն առայ, ելայ սարը
Սափորն առայ ելայ հիւանդանոցը»*

Կամ՝

*«Հո՛վ արէք սարեր ջան:
Կաթուածը ուղեղին սարերուն մէջ»*

Մինչ նոյն պատմութեան մէջ գործածուած ուրիշ երգի մը մէկ բառը օժտուած է թելադրական երկիմաստ խաղով մը, աւելի յաջող արդիւնքով:

*«Հո՛ն, սրամիտ–սրամիտ, Զապէլին աչքերուն մէջ նայելով՝
«Մենք հեքիաթներ ունինք շա՛տ շատ» կ'երգէիր:
Զապէլին խեղճ էրիկը – Սուրբ Սարգիսը – եթէ՛ գիտնար թէ կնիկը
իրապէս ի՛նչ, ի՛նչ հեքիաթներ ունէր (շա՛տ, շա՛տ, երգին նման)»:*

Պարոյր Մասիկեանի երգիծանքը քիչ անգամ կը մնայ մաքուր, անեղծ, անխառն, ամբողջական: Որոշ յառաջադրութեամբ գրելու սկսած *երգիծաբանը* յանկարծ կանգ կ'առնէ տեղ մը, կը դադրեցնէ երգիծանքը եւ տեղի կու տայ *քնարերգակ հոգեբանին*, որ շարունակէ ընթացքը պատկերելով կեանքի տխուր երեւոյթները, թէւ նոյնքան կլանող, արագ թափով: Ունի նկարչագեղ տողեր՝ զուարթախոհ երանգներէ ոչ զուրկ՝ որոնք իրենց կսկծալից զգացումներով եւ մելամաղձոտ ոգեկոչումներով ընթերցողը կ'ենթարկեն իրենց տրտմայոյզ հրմայքին. *Պարտէզի մը կախարդանքը* կ'իյնայ գրական այս կալուածին –արձակ բանաստեղծութեան աշխարհին:

Ինչպէս որ քաղաքական խորքը բանաստեղծութեան մէջ լարծուն գետին մըն է, նոյնպէս եւ կեանքը իր անդոհալից յատակով կը դառնայ խոռվիչ փոս մը, ուր դժուար է զուարթախոհութիւնը պահել, մանաւանդ զայն փոխանցել ընթերցողին, երբ հեղինակը, ի՛նք, արգելակներ չի գործածեր յուզումներու զանոթափին վրայ: Այս իմաստով՝ Մասիկեանի պատմութեանքներէն ոմանք միշտ չէ որ կը յաջողին իրենց սեռին մէջ, ունենալով հանդերձ գրական որոշակի արժէք, կամ մնալով հանդերձ արուեստի կալուածին մէջ: Ու դեռ չենք անդրադառնար այլ գրութիւններու, ուր երգիծական որեւէ հետամտում չկայ –ինչպէս՝ *Կասպոյտ թռչունը*: Այդ կտորները կը պատկանին այլ սեռի:

Իր երգիծանքը կը դառնայ չոր, խստաշունչ, խարանդ, պարսաւի նման կարծր, թէւ խորքով բարի: Այդ իւրաչատկութեան մէջ ան կը գործածէ հեղինակային բառեր, որոնցմով գրութիւնը ապահովաբար ոչինչ կը շահի: Երբ գործը գեղարուեստական պատմութեամբ մըն է եւ ո՛չ թէ օրաթերթային տոմսակ՝ հեղինակ մը կը շահի եթէ իր բառացանկէն նախ ընդմիջտ սրբէ հետեւեալ բառերը, որոնք սրամտութեամբ պաշտպանուած ըլլալու արդարացումն իսկ չունին.

– *Տիար (խիար), էշ, էշեր, հոյ նար, հոյ նար, է՛շ նար, ազգային ժողով*
– *երկոտանհներու քաղաքական ժողով:*

Այս կարգի բառերը ի պատուի կրնան նկատուիլ երբ գրութիւնը պատկեր–պատմութեամբ մըն է եւ փոխաբերութիւնը անհրաժեշտ կը դառնայ:

Պարոյր Մասիկեան բարոյախօս է, բայց դժբախտաբար բարձրադպրակ բարոյախօս մը: Ան կը պնդէ՛, կը ճնշէ՛, կը բռնանա՛յ, կամ՝ կ'երկարաձգէ՛, կը կրկնէ՛, կը միջամտէ՛ ինչ որ կը թուցնէ, կը քակէ ծիծաղը յանգուցող կապերը: Հակահարուած մը կու տայ իր կուռ ոճին, խօսքին: Եթէ բարոյախօսը գոհացում ստանայ տեսնելով որ ընթերցողը խորապէս տպաւորուած եւ ազդուած է իր խօսքերէն, այդ բաւարարութիւնը սակայն չի ծառայէր նպատակին: Ընթերցողը անգամ մը որ կարդայ գրութիւնը (իրա՛ւ է, մեծ գոհունակութեամբ եւ արդար վայելքով), դուռը կը փակուի անոր երկրորդ ընթերցման առջեւ: Պահանջքը չի ծնիր գիրքը ետ ձեռք առնելու, հոն փնտռելու համար առաջին ընթերցումէն խուսափած նոր տարրեր եւ արժէքներ. ընթերցողը կը զրկուի անտեսանելի մնացած կէտեր երեւան հանելու ինքնաբաւութենէն, քանի որ հեղինակը արդէն ամէն ինչ շա՛տ լաւ բացատրած է, շա՛տ լաւ վերլուծած, ամէն ինչ ըմբռնելի դարձուցած,– ընթերցողին բաժին չկայ:

Հեղինակին երգիծանքը կը թրթռայ մթին, տխուր, *տուորոզօ* լարերու վրայ: Սե՛ւ է իր զուարթախոհութիւնը եւ դեղին՝ իր ծիծաղը, երբ ան նոյնիսկ չէ խեղդուած գրողին տրտմաթաթա զգայնութեան մէջ (*Ո՛ր հաց պիտի տայ ինձի ալլելու*): Միակ կտորը ուր չկան սեւ երգիծանքի երակներ եւ ուր հեղինակը կը կանգնի կայտառ եւ անխոռով՝ իր վերջին գրութիւնն է – *Գրախօսականները*:

Մասիկեանի դիմաստուերը գծող մը մասնաւոր դժուարութեան պիտի հանդիպի, որովհետեւ յարափոփոխ են գիծերը: Անոր պատմութեանքները, –ինչպէս որ գրուած է յառաջաբանին մէջ, վերջնականապէս «ծիծաղի վերածուած լացեր» չեն, ո՛չ ալ տրտում խորքով ծիծաղներ, քանի ոչ իսկ յանձն կ'առնեն վաղանցուկ ծիծաղի ալիքով մը աւարտիլ: Անոնց մէջ ծիծաղը երբեմն միջանկեալ է, ուրիշ տեղ կը գրաւէ կարեւոր տարածք, սակայն քիչ անգամ՝ անոնց ամբողջութիւնը: Պահու մը, տեղէ մը, հեծկլտութ մը լսելի կը դառնայ, զոր խեղդելու, լռեցնելու ճիգ չէ եղած:

Ո՛ր է Պարոյր Մասիկեանի տեղը մեր երգիծական գրականութեան մէջ: Աւելորդ՝ որքան անտեղի հարցում ուղղուած արուեստագէտի մը նկատմամբ, որուն տաղանդը (...կարծեմ այս բառին գործածութիւնն ալ չէր արգիլուած) կը բոլորէ արգասատր եւ աճուն շրջան մը: Մէկը որ հաստատ տուեալներ ունի տակաւին յառաջանալո՛ւ, զարգացնելու իր արուեստը: Այս պատճառով, յառաջիկային իր գրաւելիք դիրքն է որ մեզ առաւել կը խանդավառէ, իր ներկան մեզ գոհացնելով հանդերձ: Մեր ակնկալածը աւելի՛ է քան իր տուածը:

Պարսատիկաւոր Դաւիթը

(ՄԻՀՐԱՆ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԵԱՆ)

Իր գեղարուեստական արձակին կողքին, Միհրան Տէր Ստեփանեան կամ Պարսատիկաւոր Դաւիթը, երեսուն եօթ տարիներ իր գրեթէ հանապազօրեայ ներկայութեամբը դարձաւ միջին-արեւելեան մեր մամուլին ամէնէն տոկուն սիւնակագիրը: 1964-ին երբ Դաւիթ կը ստանար Սաթայէլի այցելութիւնը, կամ իր բառով՝ «ազրայէլ»ի մահացու վերջին հարուածը, հայ թերթը կը կորսնցնէր իր մեծագոյն տոմսակագիրը:

Բառին բովանդակ եւ դասական առումով քրոնիկագիր մըն էր Դաւիթ: Մէկը՝ որ ազատօրէն եւ ըստ իր ներշնչումին կը խօսէր արեւին եւ անձրեւին կամ մտերիմ, գողտրիկ «ոչնչութիւններ»ու մասին, ինչպէս ան կ'արտայայտուէր ընկերային-գաղափարական խոր համոզումներու շուրջ, ոգնիի սուր փուշեր արձակելով: Ան էր նաեւ, բառին մերօրեայ «նեղ» առումով, քրոնիկագիր մը. ունէր իր սիւնակը միջին արեւելեան քաղաքական հարցերու վերաբերեալ:

Վերի յատկութիւնները լրացնող գրիչ մը պէտք է ունենայ բազմակողմանի տաղանդ, ինչպէս էր պարագան, օրինակ, ֆրանսացի Օքթաւ Միրպոյի մը կամ Փիէռ Լ'Էրմիթի մը: Դաւիթին չպակսեցաւ այդ տաղանդը եւ ոչ ալ, որոշ համեմատութեամբ, անոր պտղաւորումը:

Իր մեծաքանակ վաստակը կարելի է ենթարկել հետեւեալ բաժանումներուն. —

ա. *Անձնական*, ուր ի յայտ կու գան տարրեր, որոնք խոտոր կը համեմատին իր մէջ երգիծողին հետ: Յաճախ խնդրութեամբ նկատուած իր ստորագրութիւնը եւ ապա՝ ժպիտ պատճառող իր տողերը ոչինչ ունին ուրախ: Նոյնիսկ հարց կը տրուի թէ այս մարդը իսկապէս ուրախ եղա՞ծ է: Անցեալի յիշատակներ ոգեկոչէ թէ ներկայի «տխրութիւններու» վրայ նայի՝ ան մելամաղձոտ եւ տխուր հոգի մը գուշակել կու տայ: Ան միշտ մնաց, կարծես, Ապրիլեան Եղեռնի ճիրաններէն ոտաբոյիկ փախչող մանուկը եւ պատանին, եւ ապագային՝ իր ազգային-քաղաքական ուղղութեան ենթախորքին մէջ միշտ առկայ եղաւ անցեալի արհաւիրալից տեսիլքը: Յաճախ՝ յամառ սեպուելու աստիճան հաստատ իր համոզումներուն թաքուն զսպանակները պէտք է բացատրել հայու զարհուրանքի յարատեւ ներկայութեամբ իր հոգիէն ներս: Այդ պահերուն է նաեւ որ գրողը ամէնէն շատ ինքզինքն է, այսինքն՝ բանաստեղծ, իսկ իր տողերը թրթռուն՝ քնարական զեղումներով: Դաւիթ հեղինակած է նաեւ բանաստեղծութիւններ եւ պատմութեամբներ որոնք խտացած կը գտնենք իր քրոնիկներուն մէջ: Անոնք կ'ամփոփեն պատմութեամբներ եւ բանաստեղծը միաժամանակ:

բ. *Ազգային*, որ գլխաւոր, տիրապետող ջիղն է: Աւելին՝ իր գոյութիւնը կենսաւորող երակ մը: Գաղափարականի տէր անհատ՝ ազգային-հասարակական կեանքին իր գոծօն մասնակցութիւնը իր դրոշմը դրած է քրոնիկներուն վրայ: Տասնեակ տարիներ ան տոմսակագիրն էր Ռամկավար Ազատական

Կուսակցության օրկաններում: Եւ տոմսակ մը երբ տպուի պաշտօնաթերթի – նոյնիսկ ռամկավար– մը մէջ, ցոյց կու տայ անոր մերձեցումը եւ ընդհանուր ուղ– դրօթինը տուեալ հարցին շուրջ, առանց լուրջ եւ պատասխանատու հանդեր– ձանքի: Թեթեւ, կարճ տոմսակ մը, իր զուարթախոհութեամբ, ընթերցողներուն գոհունակութիւն մը կը պատճառէ բաւարարելով նաեւ անոնցմէ ոմանց «վրէժ– խընդրական» զգացումները: Այս ուղղութեամբ յատկանշական անուն մըն է ֆրանսական մեծագոյն օրաթերթ *Լը Մոնտի* մէջ սրամիտ տոմսակագիր Ռոպեր Էսքաբիթը: Երգիծական տոմսակը այնքան կարեւոր բաժին մըն է թերթի մը մէջ, որ անոր հեղինակը կրնայ դառնալ ամէնէն փնտռուած ստորագրութիւնը, այնքան որ փոխելով երգիծական հերոսի մը խօսքերը՝ կարելի է ըսել այս առ– թիւ.– «Ամէն առտու պէտք ունիմ կաթով սուրճիս եւ Դաւիթին: Անոնք հագագս կը բանան»:

Ուրիշ կապ մը Դաւիթին եւ ընթերցողին միջեւ՝ անոր «անգաղտնա– պահութիւն»ն էր: Պաշտօնական լուրքիւն մը մուրին մէջ պիտի ձգէր շրջանակը, իսկ լրջախոհ խմբագրականներու շարք մը երբեք պիտի չկրնար ստեղծել այն կապը, զոր Դաւիթին թեթեւ, կարճ ակնարկութիւնները կրնային հաստատել պարզ ընթերցողին հետ: Պէտք չկար ազգային հեւասպառ թաւալող այդ օրե– րուն շատ երկար սպասել՝ գիտնալու համար թէ օրկան մը պաշտօնապէս ի՞նչ դիրք կրնար բռնել նոր հարցի մը նկատմամբ: Պէտք չէր նաեւ ամբողջովին անտեղեակ մնալ քուլիսներու ետին տարուող բանակցութիւններէն: Մի քանի տող կամ «ամսեղ» ակնարկութիւն մը դէպքի մը մասին՝ կը բաւէր որ ընթեր– ցողին ուշադրութիւնը սրէր անոր հանդէպ եւ հետաքրքրութիւնը նաեւ ստանար գոհացում: Այս մարզին մէջ նաեւ Դաւիթին աթոռը ցարդ կը մնայ թափուր իր մահուրնէ տարի մը ետք:

Իր մօտ ամէնէն հեռաւոր լուր թէ այժմէութիւն այլաբանօրէն կը մեկնա– բանուի ազգային որոշ մտահոգութեամբ: Ամէն ինչ կ'անցնի հայկական ցաւե– րուն եւ պահանջներուն հետապնդումներու պրիսմակէն: Դաւիթ թերթի մը մէջ կրնայ կարդալ, օրինակ, թէ «Տուրտին եւ արտասովոր ձիւնին պատճառով՝ սո– վալլուկ գայլերու վոհմակներ սկսած են երեւիլ Պոլսոյ արուարձաններուն մէջ», որպէսզի անմիջապէս հետեւի իր մեկնաբանութիւնը.

– *Տարօրինակ ոչի՛նչ կայ: Լեռան զարմիկները այցի են եկեր քաղաքի իրենց «էմօղլի»ներուն: Նեղ օրերուն հապա որո՞ւ դիմեն: Օտարի դո՞ւրը ափ առնէին: Թուրք հանրապետութեան ազգային զինանշանը «Պոզ Գուրտ» (գորշ գայլ) չէ՞ միթէ: Եթէ այցի եկող գայլերուն գոյնը կարմիր չէ, ինչո՞ւ այսքան վախ: Չէ՞ որ թրքական ասացումք մը կ'ըսէ.– «Ծունը շան միս չ'ուտեր...»:*

Դաւիթ փարած էր հայրենիքին որպէս վերջին ապաւէն հայութեան փրկ– ւութեան: Ասկէ՛ ինչպէս իր կործանած մանկութենէն՝ անյողողող հայրենասի– րութիւնը: Իր ազգային–քաղաքական ուղղութեան սլաքը բեւեռուած մնաց դէպի Հայաստանի, երբ նոյնիսկ ըսուելիք եւ առարկելիք շատ բաներ կային: Ասկէ նաեւ՝ իր անտեղիտալի պայքարը ամէն հոսանքի եւ մտայնութեան դէմ, որոնցմէ կը խորհէր թէ կ'արատաւորուի հայրենիքը: Այսուհանդերձ, իր խանդոտ հայրե– նասիրութիւնը՝ ծայրայեղ պարագաներուն, չէր արգելակած զինք սուր, ուղղակի երգիծանքի սլաքներ արձակելէ այդ ուղղութեամբ: Ահա նմոյշ մը.

Երեւան.– Այգեստանի գոմերուն մէջն իսկ վառեցան Իլիշի լամբերը:

Հաւաքատնտեսութեան բոլոր եզները, կովերը, այծերն ու ոչխարները երախտագիտութեան հեռագիր մը ուղարկեցին Մեծ Ստալինին: Ընկեր Կարոյենց աքաղաղը մենեքեց աշուղական «Զան Ստալին»ը, իսկ Յ. Ծիրագի մէկ քերթուածը՝ ձօնուած «Ժողովուրդներու հայր հանճարեղ մեծ Ստալինին», յաջող եւ զգայուն շեշտերով արտասանուեցաւ ընկեր Արտակենցի կողմէ: Յետոյ Սասունցի Դաւիթին մասին բանախօսեց ընկեր Մահմուտով, ջատագովելով Հայ Ազգ. Մշակոյթի անաղարտ պահպանման անհրաժեշտութիւնը»: (1939թ.):

Իր էջմիածնասիրութիւնը նոյնիսկ մէկ ուրիշ երեւոյթը կը կազմէր իր հայրենասիրութեան: Դաւիթ մեծ հաւատացեալ մը չէր կրօնական իմաստով, հակառակ Ծնունդի եւ Զատիկի տօնական օրերուն առթիւ իր քնարերգական եւ այլաբանական գրութիւններուն: Մեր կեանքին մէջ Հայ եկեղեցիին ունեցած բարոյական շաղկապէն աւելի, Սուրիոյ եւ Լիբանանի մեր համայնքային դրութիւններն էին որ առանձքը կազմեցին իր տոմսակներուն: Անոնց փայլատակող սրութիւնը եւ «անյարգելի» ոճը մէկ պատկերը կը ցոլացնեն այդ օրերու մեր ազգային-քաղաքական փոթորկոտ կեանքին:

գ. *Պատկերներ*, որոնք կը կայանան համով-հոտով իր պատումներուն մէջ: Ապահովաբար կարելի է զինք կոչել առակագիր, այնքան որ պատկերները տեղ եւ կարեւորութիւն կը ստանան իր գրութիւններուն մէջ: Բայց մինչ առակագիր մը կը գոհանայ իր պատմումովը, Դաւիթ գրեթէ միշտ զանոնք կ'աւարտէ, քանի մը տողով մեր ազգային կեանքին այս կամ այն երեսին պատշաճեցնելով եզրակացութիւնը: Հարազատ կիլիկեցի մըն է ան, այս մարզին մէջ. գլխաւորաբար *Նասրետտինական* սրամտութեան երանգ մը ունին անոնք: Այս ձեւով նաեւ կը բացատրուի թրքական բառերու եւ ասոյթներու գործածութիւնը անոնց մէջ: Ուրիշ պատճառ մըն է նաեւ իր թրքագիտութիւնը, որ սակայն անպայման եւ միշտ սպասելի եւ հաճելի միջամտութիւն մը չի պատճառեր ընթերցողին:

դ. *Զանազանք*, որ լայն ներշնչումով եւ դիտանկիւնով աշխարհի մը մաս կը կազմէ.՝ մտքի բեկորներ, նշմարներ, այլափոխուած այժմէութիւններ, պատմական ծանօթագրութիւններ: Ասոնք վկայութիւնը կը կազմեն Դաւիթին բազմերես հետաքրքրութեան, իր բաց լուսամուտ մը ըլլալուն՝ հանդէպ պատմութեան, արուեստներու եւ քաղաքագիտութեան, որոնցմով միշտ նպաստաւորուած են իր գրութիւնները: Եւ վերջապէս՝

ե. *Քաղաքական*, ուր կը միանան քրոնիկագիրը, ազգային գործիչը ու նաեւ՝ թերեւս անխուսափելիօրէն՝ կառավարական բարձր պաշտօնատարի իր ասպարէզը: Արաբական աշխարհը ընդգրկող Միջին-արեւելեան իր շաքարական նշմարները որքան ալ նկատուին լուսամիտ, յստակ մեկնաբանութիւններ, որպէս մեկնակէտ ունին մեր ժողովուրդին անվտանգութիւնը: Հետեւաբար անոնք նոյն ատեն կը ծառայեն նաեւ որպէս ուղեցոյց՝ տեղական մեր ազգային քաղաքականութեան, որ կը կայանայ քաղաքականութիւն չխաղալու մէջ: Դաւիթ երբ նոյնիսկ չի բաժներ արաբական երկրի մը ժամանակաւոր քաղաքականութիւնը, ողջմիտ խոհեմութեամբ մը կը զգուշանայ զայն զգացնելէ: Ու այս զգաստութիւնը պզտիկ արժանիք մը չէ տոմսակագիրի մը յատուկ յարձակողական բնատրութիւն ունեցող անձի մը համար:

Միհրան Տէր Ստեփանեանի շուրջ երեք հազար էջեր գրաւող գրութիւնները, գրուած յաճախ օրուան հետքով, պիտի ունենան ճակատագիրը լրագրային այժմէութիւններու: Սակայն իր լաւագոյն տոմսակները պիտի ապրին ստեղծուած ըլլալով անոնցմէ սպասուած հիմնական յատկութիւններով –աշխոյժ են, անձնադրոշմ, հետաքրքրական՝ անոնք գրուած ըլլան քնարական ձեւով թէ երգիծական ոճով: Սուր դատողութեամբ երկնուած՝ անոնք կը կրեն կնիքը երգիծական տաղանդի մը: Դաւիթ հարազատ երգիծագիր մըն է խառնուածքով թէ մտածելակերպով: Սրամտութիւնը, զուարթախոհութիւնը թէ պարսաւը՝ աղն են ու կենդանացնող ոգին իր տոմսակներուն: Անոնք փոխն ի փոխ կ'առնեն երգիծական զանազան երանգներ, սակայն հիմնովին կը մնան պարսաւական շեշտակի հանգամանքով –կարճ եւ ուժգին: Եթէ կարճագոյն սրամտութիւնը լաւագոյնն է, ահաւասիկ մոյշ մը որ կը վերաբերի Քերիլ Չեսմանի մահուան:

– *Ամերիկեան Արդարադատութիւնը իր տեղը գտաւ: Վերջապէս անիկա լուսահոգի Քերիլ Չեսմանի հետ կազի սենեակը մտաւ...Լոյս իջնէ երկութին ալ վրայ:*

Հարց կը ծագի թէ Դաւիթ որքանով արժեցնուած եւ գրականօրէն արդիւնատրած է իր երգիծական զգայարանքը: Առանց ցաւի կարելի չէ հաստատել թէ ան մնաց վատնուած եւ ցրուած տաղանդ մը: Իր օժտուածութեամբ գրողի մը համար, մաղթելի պիտի ըլլար որ ան ամբողջութեամբ նուիրուէր երգիծական «լուրջ» գրականութեան, ու կոճկուէր անով: Մինչ ան կը պարզէ տեսարանը մարդու մը, որ կոճակները արձակած՝ անձնատուր է առօրեայ հասարակական կեանքէն փշող բոլոր հովերուն, գրելով, մրտելով, արտադրելով մինչեւ ուժագամ դառնալը: Իր պատմուածքները կը վայելեն, անշուշտ, բարիքը աւելի խնամեալ աշխատանքին, բայց անոնք հազուադէպօրէն գրուած են երգիծական բխումով, եւ հետեւաբար դուրս կը մնան մեր սեւեռումէն: Դաւիթ կրնար դառնալ փնտռուած անուն մը մեր երգիծական գրականութեան անդաստանին մէջ, սակայն կը թուի թէ պահանջուածը անկարելի էր մարդու մը համար, որ մխրճուած էր լրագրական եւ ազգային–հասարակական առօրեայ համայնակով կեանքին մէջ:

Սրամիտ անձ մը, երբ մանաւանդ ան պարսատիկաւոր երգիծագիր մըն է, բարեկամ չունենար: Ու ասիկա՝ ի շահ իր անկախութեան, ճշմարտասիրութեան եւ գաղափարներու անեղծութեան: Նոյն անձը սակայն կը դառնայ խոցելի, աւաղելի՝ երբ կապարճը կը պարպէ ամբողջովին անձնական հաշիւներով եւ քինախնդիր ոգիով: Դաւիթի խառնուածքը ցոյց կու տայ թէ ան հետեւականօրէն դէմ չէ եղած անձի մը, եթէ ազգային կեանքի մէջ անոր առօրեայ ընթացքը շարունակաբար վնասակար չէ նկատած: Անշիշտաբար խառնուածք թէ ազգային գերագոյն շահերու ըմբռնում՝ իր այս դրսեւորումը: Իսկ անձնական բնոյթով իր տոմսակները գրեթէ միշտ հակազդեցութիւն մըն են իր իսկ անձը խճրճող գրութիւններու դէմ:

Դաւիթի թիրախները գրեթէ միշտ ընտրուած կը մնան հասարակական եւ գաղափարական մարդու իր մեկնակէտէն՝ եթէ նոյնիսկ երբեմն իր հարւածները սեպուին անտեղիօրէն ուժգին եւ անսպասելիօրէն ծանր: Այս պարագաներուն ան հազուադէպօրէն յարգալիք է: Իր երգիծանքը կը դառնայ խա-

ծան, վիրավորական՝ երբ նույնիսկ անցած է խմբագրապետի մը աշակուրջ «գրաքննական» յղկումէն:

Հրապարակագիրը անդրադառնալով իր սինակին քսանամեակին, 1947-ին կ'ըսէր թէ վարձատրուած պիտի զգար ինքզինքը եթէ *«յաջողած է, մանանեխի հատիկին չափ, ապրող եւ օգտակար բան մը տալ սուրիահայ լրագրութեան եւ հրապարակագրութեան»*: Ան յաջողեցաւ ընել շատ աւելին: Կարելի չէ Միջին Արեւելքի հայ լրագրութեան պատմութիւնը գրել, առանց յարգանքով կանգ առնելու ուսանելի վաստակին առջեւ Դաւիթին, որ տասնամեակներու ընթացքին այդ լրագրութիւնը զօրացուց եւ համեմեց իր ջղուտ, սրամիտ եւ հաւատաւոր տոմսակներով:

1965

Նկարիչ Ժանսէմի Հետ

Բուն անունով՝ Ժան Սէմէրճեան: Հանրածանօթ՝ իբր *Ժանսէմ*: Մեկուսի քաշուած անձ մը, կանգնած՝ մութ ու լոյսի մէջ, իր գործերուն մօտ: Ծրգնաւոր արուեստագէտ մը, որուն ստեղծագործութիւններուն մէջ կը ներխուժեն «ժողովուրդի մարդիկը», ինք պիտի նախընտրէր ըսել՝ *«բնութիւնը»*, *«հարազատը»*, *«իրաւը»*, ուր իր հանգիստը կը գտնէ: Պրիսմակ մը՝ մարմինը քիչ մը ձեւազեղող, աւելի լաւ արտայայտելու համար անոր ներքինը, մարդկային գոյավիճակը, ընկերայի՛նը նաեւ, որքան ալ այս վերջինը ուղղակի մաս չկազմէ արուեստագէտին հետապնդումներուն: Աչք մը՝ որ նկարելու համար պէտք ունի իրականութեան հետ շփումին, *տեսութիւն*: Նկարիչ մը, որուն մեկնակէտը կեանքն է, եւ որուն տենչն է *«միացումը մարդուն եւ բնութեան»*:

Ինչ ալ ըլլայ իր տենչը, իր գործերուն մէջ տիրական են պարզ մարդիկը, չքաւորը, խոնարհը եւ թշուառը, առանց որ իր նկարչութիւնը ըլլայ թշուառապաշտ: Հետեւաբար անոնցմէ անբաժան է նաեւ անտարազելի տրտմութիւն մը, թերեւս անոր համար նաեւ որ *«զուարթ նկարիչներ չկան, որովհետեւ աշխարհը որմով շրջապատուած են՝ հագուադէպօրէն ժպիտ կը յառաջացնէ»*: Իր-ինչպէս իր գործին եւ ոճին՝ զգայնութիւնը, հարկ է ըսել՝ գերզգայնութիւնը կազմող ազդակները կու գան իր մանկութենէն եւ իրենց սրումը կը գտնեն իր հասուն տարիքին, կեանքին դառն ճանաչումով:

Ժան Սէմէրճեան նկարչութիւն մուտք գործեց առանց փողի եւ թմբուկի, իր նկարագրին մօտ անաղմուկ, ու այսօր իր անունն ու գործերը կը շրջին Ֆրանսայէն Ճափոն եւ Միացեալ Նահանգներ: Ինք այս բոլորը կը դիտէ... նույնիսկ՝ չի դիտեր, այլ կը շարունակէ նոյն խոնարհութեամբ իր աշխատանքը, իր գոյակցութիւնը այն էակներուն հետ՝ զորս հապճեպ գիծերով նօթագրած էր

եւ որ վաղը պիտի դառնան լուսաւոր գոյն՝ մեղմ, թափանցիկ, նոյնիսկ՝ հոգեկան, քանի ան կը պարուրէ շրջապատը, կը ստեղծէ մթնոլորտը, որմէ գրեթէ անբաժան է թախծոտութիւն մը, «ստուերոտ» կոչմը: Այդ էակները մաս պիտի կազմեն *ժանսէմեան* ընտանիքին, «որովհետեւ –կ’ըսէ ան– մէկը ինչ որ խօսի, ինչ նիւթի մասին ալ խօսի, երբ ալ խօսի՝ չի դադրիր ինքզինք ըլլալէ»:

Ժանսէմ կը ծնի 1920–ին Պրուսա, ընտանիքը կը գաղթէ Յունաստան, ուր կ’ապրի ութ տարի: 1931–ին կը հաստատուի Ֆրանսա:

Մեր խօսակցութիւնը, ֆրանսերէնով, տեղի կ’ունենայ Փարիզի հայաբնակ արուարձաններէն՝ Իսի Լէ–Մուլիւնոյի իր ընդարձակ աշխատանոցին մէջ, ուր նկարիչը կը ստեղծագործէ քսան տարիէ ի վեր:

– Ո՛չ, նկարիչ դառնալը որոշումի մը արդիւնքը չէր, ոչ ալ տարապայման հետապնդուած նպատակ: Ես ալ կը գծէի, անշուշտ, հինգ–վեց տարեկանիս ամէն երեխայի նման, սակայն ուրիշներուն պէս ես կանգ չառի երբ հասայ արթունքի տարիքիս, այլ շարունակեցի:

Կարելի է աւելցնել թէ ան շարունակեց, սիրով եւ կիրքով հետապնդեց նկարչութիւնը եւ ինքզինք նուիրեց անոր: Տասնվեց տարեկան է, երբ կը սկսի յաճախել *Ար–Տէքօ* նկարչական դպրոցը: Կեանքը կը սկսի շահիլ գեղազարդումի –*տէքորասիոն*– մէջ: Այսուհանդերձ, շաբաթավերջերը կը յատկացնէ պատկերակալի նկարչութեան. «Կը նկարէի ինծի համար, սակայն չէի մտածեր ասպարէզով նկարիչ դառնալ: Նկարչութիւնը կը նմանի բանաստեղծութեան: Բանաստեղծ մը կը գրէ իրեն համար եւ կ’աշխատի ապրուստին համար: Կարելի չէ մտածել աշխատէս, երբ Փարիզի մէջ հազուադէպ իրողութիւն է տեսնել իր ապրուստը նկարչութեամբ ապահովող արուեստագէտ, մինչ նկարիչներու թիւը...»:

Ասիկա արգելք մը չեղաւ, սակայն, որ ինք ալ մաս կազմէ այդ «հազուադէպ իրողութիւններուն»: Սակայն ամէն ինչ կը կատարուի անգգաւաբար, հեզասահ ընթացքով: Կը սկսի նկար վաճառել միայն 1945–էն սկսեալ, ամիսը մէկ–երկու հաշուով: Ծատ աւելի ուշ, 1950–ի շրջանին է որ կը դառնայ ամբողջովին ինքնաբաւ, անկախ: Կը ձգէ գեղազարդումի աշխատանքը:

Իսկ ե՞րբ է որ կ’ունենայ շրջադարձ մը՝ որ իր հետ կը բերէ նաեւ համբաւը:

– Ո՛չ, կեանքիս մէջ չունիմ առաջին եւ երկրորդ շրջան, թուական մը որ շրջադարձ կամ անկիւնադարձ կարելի է նկատել: Ո՛չ մէկ ցնցիչ երեւոյթ: Յետոյ, ի՞նչ է համբաւը: Զայն չեմ զգար:

– Համբաւը արուեստագէտի մը գործը գնողներուն աճն է, եւ հանրային ճանաչումի եւ շրջանակին պարուրածն ընդլայնումը...:

– ... Եթէ կ’ուզէք: Առաջին ցուցահանդէսիս ունէի եօթանասուն գործ, եւ ծախուեցաւ անոնցմէ մէկ հատը: Ներկայ էին միայն քառասուն հոգի, որոնցմէ երեսունը՝ բարեկամ: Սակայն համբաւաւոր ըլլալ ճանչցուած իմաստով, ոչինչ կը նշանակէ: Միացեալ Նահանգներու մէջ աւելի քան տասնհինգ ցուցահանդէսներ սարքած եմ, սակայն կրնամ ծանօթ չըլլալ այնտեղ: «Ծանօթ ըլլալ» կը նշանակէ յարատեւել: Ասիկա պայման կը դնէ ներկայ ըլլալ: Ասոր մէջ տաղանդը գործ չունի: Տաղանդներ կան, որոնք անծանօթ մնացած են:

Ինք «անծանօթ» մը չէ, երկու իմաստով ալ: Այսուհանդերձ, ո՛չ մէկ կապ, ո՛չ մէկ կարգի յարաբերութիւն շփման մէջ կը դնէ զինք գնահատողներուն հետ: «Կ'ապրիմ իմ գործերովս. կը ծախեմ վաճառականներու միջոցով»: Սակայն կը պատահի որ առիթով մը հանդիպի անձի մը, որ իր գործերէն մէկուն տէր դարձած է: Այդ պարագային իրարու միջեւ հեշտի կը ստեղծուի ջերմ յարաբերութիւն մը, որ կու գայ գործին ընդմէջէն: «Եթէ հոգեկցութիւն մը ունեցած չըլլայինք, այդ անձը գնած պիտի չըլլար գործս, ոչ ալ՝ զայն գնահատած»: Այս մտածումով է որ ան կը զգայ թէ բազմաթիւ բարեկամներէ ունի:

Աշխատանոցին մէջ, մեր դիմաց բարձր պատին վրայ կը գտնուէր հսկայ պատուար մը, իր մէկ հին յօրինումը, ուր կը տեսնուէին քահանայ մը, խաչ, թախածաւոր անձեր: Սգաւորներու տուն մըն էր: Սակայն հայկական տուն մը, որմէ ներշնչուած պէտք է ըլլար:

- Մարդկային անհատ մը գումարն է իր ապրած կեանքին, այն ամէն ինչին՝ որ զինք կերտած է: Բնականաբար թրծուած եմ ընդհանուր մթնոլորտի մը մէջ, սակայն չեմ կրնար ըսել թէ ի՛նչ է որ հայկական կեանքի մէջ շեշտակի կնիքը դրած է վրաս: Տպաւորութիւնները ապահովաբար շատ են, մեր գոյավիճակն իսկ արդիւնքն է մեր ծագումին: Եթէ փիլիսոփայ մը եղած ըլլայի, հաւանաբար փնտռէի, պրպտէի, երեսն հանելու համար զիս կազմաւորող տարրերը, բայց իմ պարագային՝ չե՛մ փնտռեր: Գործերուս մէջ տխրութիւնը, թախիժը, զոր քիչ առաջ կը մատնանշէիք, յատկապէս հին նկարներուս մէջ, կրնան գալ անցեալէս: Նոր զգացումներ, նոր տպաւորութիւններ չեն սրբեր յիշողութիւնը: Հայտնեան թշուառութիւնը նաեւ ի՛մս էր: Սակայն թշուառութիւնը կը պատկանի նաեւ բոլորին: Հագուադէպ է տեսնել անձեր, որոնք թշուառ չեն եղած իրենց կեանքին այս կամ այն շրջանին:

Տխրութիւնը, որուն ակնարկած էի, աւելի ընդհանուր երեւոյթի մը մէկ հաստատումն էր: Ժամանկէմ կը գծէ աղքատ եւ թշուառ անձեր: Սակայն հարց էր թէ անոնք արդեօք ցոլացո՞ւմն էին իր շրջապատին, անցեալ կամ ներկայ, թէ կը կազմէին արուեստագէտին կողմէ տարապայմանօրէն փնտռուած նկարչական նիւթեր: Այդ հարցը շատ յստակ չէր թուեր ըլլալ նոյնիսկ իրեն համար, կամ ալ հարց իսկ չէր: ...Չեմ գիտեր... ո՛չ մէկը եւ ոչ միւրը: Նկարչութիւնը ինձի համար սիրոյ, զգացական հարց մըն է: Նիւթերու ընտրութիւնը՝ նմանապէս: Փափաքը ունիմ այս նիւթերը գծելու, եթէ դադրի ան՝ կը գծեմ ուրիշ բաներ, ինչ որ ըրած եմ եւ կ'ընեմ»:

Ինչպէս որ ալ բացատրուէր, սակայն, ակնարկուած մթնոլորտը յամեցող ուժ մը ունի իր մէջ, յաճախանքի բնոյթով, երբ նոյնիսկ նկարիչը փափաքը ունենայ «ուրիշ բաներ»ու: Այդ մթնոլորտը, ինքնին նիւթ մըն է, որմէ ան չէ խզուած, ինչպէս միւսները, եւ որուն կը վերադառնայ:

- Մարդ կը վերադառնայ, նոյնպէս առանց գիտնալու: Կ'երթաք ու կու գաք: Հաւանաբար անձ մը, տեսարան մը կրնայ ձեզ կրկին տպաւորած ըլլալ: Կը գծէք թափօրներ, որովհետեւ օր մը անոնց մէջ գտնուած էք, ուրիշ օր ցըլամարտի տեսարաններ, որովհետեւ հոն էիք: Ու այսպէս...

Հարցը այն է, թէ նոյնիսկ ցլամարտի տեսարաններուն մէջ, կրկէսը կամ ցլամարտը չէ որ կը գրաւէ ուշադրութիւնը, ոչ ալ անոնց հանդիսական, ծիսական կողմը, այլ միշտ ժողովուրդը, ասոր սարսափահար հակազդեցութիւնը: Իսկ ժողովուրդը միշտ նոյն անպաճոյճ, համեստագոյն խաւին պատկանող պարզ

անձերէ բաղկացած հաւաքականութիւնն է: Իսկ երբ նոյնիսկ Վենետիկը կը նկարէ, զայն ցոյց կու տայ անոր... «*ոչ-իշխանականը*», –ինչպէս ինք կը միջամտէ խօսքս: Կը պարզուին ժողովրդային թաղերու տեսարաններ, ջուրը եւ ձկնորսներ, ինչ որ մտածել կու տայ թէ արդեօ՞ք դիտումնաւոր փնտռուած, ուզուած չեն Ժանսէմի «*ներկայացուցիչները*» եւ անոնց մթնոլորտը:

– *Ընտրութեան հարց չկայ, այլ՝ զգալու: Կը զգամ այս վերջինները, կը զգամ ժողովուրդի մարդիկը, կը զգամ այն ինչ որ աւելի հողին մօտ է, բնութեան հետ է: Հաւանաբար մարդուն էութիւնը, ճշմարտութիւնը, հարազատը՝ հո՛ն է որ կը գտնեն:*

Իրեն համար նիւթ մը կրնայ տեսել կարճ կամ երկար շրջան մը: Պարը, օրինակ, տեսած է երեք տարի: Այդ շրջանին ինչ որ գծած է կը վերաբերի բեմապարհին, *պալլըրի*ին: Տարի մը գծած է *Վենետիկը*. ասիկա սակայն չէ շարունակուած, «*որովհետեւ պահանջը չզգացի*»: Այսուհանդերձ, երկու նիւթ մնալուն է իր իր մօտ: *Կիները* եւ *Ժողովրդային մարդիկը*: Իր կիները, բնորդները – մերկեր– խմորուած են ի՛ր մթնոլորտին մէջ, անոնք պարզ են, ժուժկալ, եւ արտայայտուած են թրթռուն ձեռագրով մը, որ իր արուեստը բնորոշող գլխաւոր տարրերէն մէկն է, –Ժանսէմեան ստորագրութիւն մը: Իսկ ի՞նչ կ'ըսէ մարդկային –կնոջական– մարմինը իրեն համար:

– *Ամէ՛ն ինչ...*

– *Ներշնչումի աղբի՛ւր է, կեա՞նքն է...*

– *... Ամէ՛ն ինչ: Մարդկային մարմինը կարելոր, մեծ նիւթ մըն է... ինծի կ'ընէք հարցում մը, որուն քիչ մը դժուար է պատասխանել... պէտք է ինքզինքս վերլուծեմ... ի վերջոյ, ի՞նչ է գծելու, նկարելու արարքը...:*

– *Այո՛, ի՞նչ է անիկա...*

– *...Պատահած է որ նոյն հարցումը ուղղեմ ես ինծի: Ինչո՞ւ նախընտրութիւն կու տամ նկարչութեան, քան թէ ուրիշ բանի: Բացարձակի զգացումը ունիք նկարելու արարքին մէջ, նաեւ՝ ամբողջական ազատութիւնը ընելու ի՞նչ որ կ'ուզէք, դրսեւորուելու այնպէս՝ ինչպէս որ կը զգաք: Ու կատարելով ձեր ուզածը, դուք ձեզ մատնած կ'ըլլաք, ...կ'ըսէք.– «Բանի ա՛յս է որ կ'ուզեմ ընել, ուրեմն ես ա՛յս եմ»: Ամէն պարագայի, ինքնակենսագրութիւն մը կատարած կ'ըլլաք գծելով... շատ անձնական բան է նկարելը... շա՛տ, շա՛տ անձնական: Երբ վերջը ուրիշներ կը սիրեն ձեր ըրածը, գոհ կ'ըլլաք նաեւ:*

Եթէ Ժանսէմի գործին խորքը փորձենք երկուքի բաժնել, քիչ մը արուեստականօրէն անշուշտ, կարելի կ'ըլլայ ըսել թէ անոնցմէ մին ներկայացնելով խոնարհ անձերը՝ ընկերային երեւոյթ մը պարզած կ'ըլլայ: Կիները հոն ենթարկուած են ձեւազեղծումի ո՛չ միայն արուեստի պահանջքով, այլեւ տարապարհակ աշխատանքի, հիւծումի որպէս արդիւնք: Իսկ միւս կողմէ, երիտասարդ, անփոյթ, ամրակազմ մերկութիւնները կը ներկայանան առանց խաչաճաշող արտայայտութեան, առանց բացայայտ հրաշքի: Այդ դիտանկիւնով՝ մարմինները ոչինչ կ'ըսեն որպէս թարմագեղ ներկայութիւն: Այս պիրկ եւ անքող մարմիններն ալ տխուր են քիչ մը, իրենք իրենց լքուած: Արդեօք ինք համաձայն է իր գործին այս կարգի բաժանումին, թէկուզ քիչ մը բռնագբօսիկ:

– *Այո եւ ոչ: Երգը կ'ըսէ՝ «կեանքը միշտ սէր է եւ թշուառութիւն»: Մաս մը սէր, մաս մը թշուառութիւն: Եթէ դուք զգայուն էք, կեանքի հանդէպ կ'ունենաք երկուքն ալ: Յամենայն դէպս, անգիտակից են անոնք մէջս: Ցանկութեան,*

փափաքի հարց է: Ցանկությունը կը փոխուի, երբեմն նաեւ ամբողջովին փափաքը չեմ ունենար բան մը գծելու: Ուրիշ առթիւ, գիծերը, գոյները, ձեւը կը փոխուին, սակայն արդիւնքը կ'ըլլայ նոյնը,– նոյն մթնոլորտը՝ մարդ արարածին նման, որ տարբեր պայմաններու եւ միջավայրի մէջ տարբեր վերաբերմունք կ'ունենայ, բայց կը մնայ նոյն անձը, միշտ ճանաչելի:

– Իսկ սէրը եւ թախծաբոյր մերկերը...

– Սէրը կը գտնուի ամէնուր. մարդկային, ընդհանրական սէրը, որ բնութենէն կը բխի եւ կը տարածուի իր շուրջ բոլորտիքը: Իսկ մարդկային մարմինն ալ թշուառութիւն է: Կիներս մասին չեն: Չեմ մտածեր այս բոլորին մասին: Մոտէլին կ'ըսեմ. «Հոս կեցիր, այնպէս ինչպէս որ ես, ինքզինքդ թոյլ ձգէ», ու ես կ'ընտրեմ դիտանկիւն մը նկարելու համար, առանց խորհրդանշական իմաստ փնտռելու:

– Իսկ արդիւնքը...

– Արդիւնքը, անշուշտ, ուրիշ բան է: Քիչ առաջ րսի՝ «դուք ձեզ կը մատնէք», որովհետեւ կը սիրէք, եւ որովհետեւ կ'ուզէք խորապէս արտայայտուիլ: Արուեստագէտի մը, գրողի մը պարագային կ'ըսեն թէ զայն կը ճանշանան, որովհետեւ ան ինքզինք կը մատնէ:

– Ի՞նչ է, կամ ո՞վ է արուեստագէտ մը:

– Անձ մըն է, որ կը փորձէ ինքզինք վերլուծել, ինքզինք ցոյց տալ: Մտային ցուցապաշտութիւն...: Սակայն երբ այս բոլորին մասին կը մտածես, նեղացուցիչ կը դառնայ: Բարեբախտաբար պատգամը կը գտնուի կողմնակի: Ամէն մարդ քեզ չի սիրեր այնպէս՝ ինչպէս որ ես միշտ, բայց անկէ դուրս՝ քիչ մը կողմնակի ... մաս մը միայն՝ քու ամբողջութենէդ: Քիչեր են որ քեզ կը ճանշանան ամբողջութեամբ:

– Վերադառնանք ձեր մերկերուն... կը սիրէք, սակայն էրոթիզմը կը մնայ ձեզմէ հեռու: Անտեսանելի քող մը կայ ամէնուն առջեւ:

– Սէրը համընդգրկող զգացում մըն է, եւ ոչ թէ մասնայատուկ հանգամանք մը: ...էրոթիզմը. չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է ան... չեմ զգար... երբ նկարիչ մը խնձոր մը կը նկարէ, չի մտածեր թէ ան կ'ուտուի...աւելի տեսողական է, ան լո՛յս մըն է, կեանք մըն է, նկարչութիւն է:

– Դուք նախ գերազանց գծագրիչ մըն էք, զգայուն գիծերով...

– ...Ես նախ նկարիչ եմ. քսան տարիէ ի վեր փոխուած է: Երբ նկարիչ մը պատկերային է, կը խորհուի թէ գծային է, սակայն ամբողջ նկարչութիւնը, տպատրաստութենէն առաջ, այդպէս կ'ընէր: Ես նախապէս չեմ գծեր, յետոյ ներկելու համար: Ամէնէն առաջ կը տեսնեմ գոյնի շերտ, լո՛յս: Ան որ զիս կը տեսնէ աշխատանքի պահուս, կը հաստատէ ըսածս: Նայեցէք դիմացի հսկայ պաստատին, Երեք կիները, միայն գոյներ է որ պիտի տեսնէք հոն, ունենալով հանդերձ գիծերու տպատրութիւնը: Երբեմն շուրջը գիծեր կ'աւելցնեմ՝ բացի Պարին մէջ –միակ շրջանս, երբ կը յօրինէի լոյսով, եւ գծագրութիւնը չէր հետեւեր անոր. կը հետեւէր կորագիծ մը՝ գոյնին հանդիպադիր, այսինքն՝ գիծը չէր համապատասխաներ ձեւին եւ լոյսին, որպէսզի տրուէր անհրապակնի, թեթեւութեան զգացումը:

– Իսկ ինչ կը վերաբերի ձեր գծային, կրաֆիք գործերուն, եւ նուազագոյն գիծերով արտայայտաձեւիւն...

– Ասիկա գծագրութիւն է, ամբողջովին տարբեր՝ ըրածներէս: Գծագրու-

թիւնը վերացական բան մըն է, բնութեան մէջ անտեսանելի, ինչ որ կը ստիպէ կամայականօրէն ընտրելու գիծերդ: Գծագրութիւնը նաեւ ընտրութիւն է. պէտք է նուազագոյնով հասնիլ էականին, արտայայտիչ դառնալու համար: Մանրամասնութիւնները կարելի է սահմանափակել փոքր մասի մը մէջ: Գծագրութիւնը կը նմանի սպիտակ սենեակի մը մէջ առարկայ մը գետնդնելուն:

- Եթէ նկարիչ ժանսէմի գործերը դասաւորելու փորձ մը կատարէի, պիտի ունենայի հետեւեալը. իղանկար՝ ուր գիծը կու գայ աւելնալ միայն վերջաւորութեան, երբ գոյները եւ ձեւերը դասաւորուած են, ուրիշ գործեր՝ ուր գիծը գոյութիւն ունի անկախօրէն գոյնէն եւ ձեւէն, հետապնդուած մթնոլորտի մը ի խնդիր, իսկ երրորդ պարագային՝ զուտ գծագրութիւն:

- Այո՛: Այս երեքին պարագային ալ ինքզինքս հաւասարապէս հաշտ կը զգամ: Ու ժամանակներ կու գան, ուր փոխն ի փոխ կ'ուզեմ ընել միայն մէկը անոնցմէ, ինչպէս նաեւ վիմատիպ ստեղծագործութիւններ:

- Այս վերջին սեռը մեծ տեղ կը գրաւէ ձեր վաստակին մէջ: Ձեր առաջին վիմանկարը կը կրէ 1954 թուականը: Ցայսօր արդէն ունիք այդ կարգի շուրջ երկու հարիւր ստեղծագործութիւններ: Դուք ձեզ նոյնքան հարազատ կը գտնէք անոնց մէջ:

- Այո, որովհետեւ նկարներու վերարտադրութիւն չէ որ կ'ընեմ, այլ կ'առնեմ փորագրութեան քարը կամ զինկը եւ կը գծեմ՝ ուղղակի: Տպագրական չափորդական փուլերով բազմագոյն նկարներու հետապնդում չունիմ, այլապէս պիտի աշխատէի ուղղակի պաստառին վրայ: Ըրածս գծագրութիւն մըն է, առաւել՝ բան մը, որ կու գայ վիմատիպի բնոյթէն, նիւթէն:

Ժանսէմ վերացական նկարչութեան հանդէպ փորձութիւն մը ունեցած է սկիզբը: Ինք զգայուն է անոր հանդէպ, այնքան որ նոյնիսկ կ'ըսէ. «Եթէ գործիս խորերէն փոքրիկ մասնիկ մը առանձնացնէք՝ հոն վերացականութիւն պիտի տեսնէք ... անշուշտ կը չափազանցեմ»: Քանի որ այդ փոքրիկ մասը երբեք պիտի չունենայ այն ուժգին տպաւորութիւնը, որ կը ձգէ հսկայ սպիտակ պաստառի մը անկիւնը կարմիր լէցուն շրջանակ մը: Կը յիշեմ տարբեր առիթով մը իր մէկ արտայայտութիւնը, թէ իրեն համար խնձոր մը պէտք է ըլլայ խնձոր մը, թէեւ՝ «ամէն ինչ ներարժէք է եւ կը տեսնեմ լոյսի մը դիտանկիւնէն»: Իրեն համար վերացականութիւնը ամբողջական չէ: Ինք պէտք ունի բնութեան, խառնուածքի հարց է. «Ծգնաւորի հոգիի տէր անձեր կան, որոնք կ'ապրին առանց խօսելու: Խօսքը ջնջած են: Իրենց իրաւունքն է, բայց ինծի երբեք չի յարմարիր նման բան մը:

- Ակնարկեցիք ճգնաւորի հոգիի տէր անձերու: Ո՛ր կը տեղադրէք դուք ձեզ:

- Քիչ մը մեկուսի, ո՛չ միայն նկարչութեան մէջ, այլ նաեւ՝ կեանքի:
- Սակայն ձեր անձերը ամբողջովին կեանքի մէջ նետուած են:
- Կեանքի մէջ, եւ սակայն նաեւ քիչ մը մեկուսի: Ես գործօն անձ մը չեմ: Քաշուած եմ քիչ մը ամէն բանէ, հեռու՝ ամէն անցողաբձէ:
- Ձեր գործունէութիւնը կը կատարէք ձեր անձերուն ընդմէջէն...:
- Նոյնիսկ ոչ այս ձեւով: Իմ գործունէութիւնս, եթէ կ'ուզէք, նկարելն է:
- Ի՞նչ կը ներկայացնեն, ուրեմն, ձեր անձերը:
- Բայց կեանքը, աշխարհը:
- Կեանքին ո՞ր մասը...

– Այն ինչ որ կը տեսնեմ, ճշմարիտ, իրա՛ւ մասը, – իրա՛ւ՝ իմ իմացումովս –
նախնական, էական՝ մասը: Գործերու մէջ չկան գուպար, իրարանցում... կը
հաւատամ իրերու ճակատագրականութեան... լաւ կամ գէշ՝ զանոնք ընկալելու
տրամադրութիւն մը ունիմ... կ'ընդունիմ... կեանքը միշտ առած եմ այնպէս
ինչպէս որ է:

- Պատրանքներ չունի՞ք...
- Ո՛չ պատրանք, ո՛չ պատրանաթափութիւն:
- Կը սիրէ՞ք կեանքը:
- Ո՛հ, այո՛...
- Եւ ընկերութիւնը...
- Այո՛, եւ երկութիւն հետ ալ կ'սպրիմ համերաշխօրէն:

1977

Ակադեմականը Եւ Իր Սուրը

Սովորական կամ ընթացիկ երեւոյթ մը թերեւս կարելի ըլլայ նկատել դէպ-
քը, երբ ան զետեղուի երկրի մը արուեստի եւ մշակոյթի պատմութեան մէջ.
արժանաւոր եւ բազմապատասխան արուեստագէտ մը իր ստեղծագործ տա-
ղանդին եւ ինքնադրոշմ անհատականութեան ուժով, կը հրաւիրուի մաս կազմել
երկրին Գեղարուեստից Կաճառին, հոն շարունակելով ներկայացնել տուեալ
արուեստին մէկ փաշլուն երեսը, իրմով ծլարձակ շառաւիղ մը: Այս երեւոյթը,
մեզմէ դուրս ուրիշ ազգերու պարագային, կրնայ պատճառել մասնաւոր
հրճուանք մը մանաւանդ այն բոլոր արուեստասէրներուն մօտ, որոնք ժամանա-
կի երկայնքին գիտցած են գնահատել այդ արուեստագէտին գործը, խան-
դավառուած անով եւ զօրավիգ կանգնած անոր: Ի վերջոյ, արուեստասէրն ու
հաւաքորդն ալ, իրենց ձեռով, վարձատրուած կը զգան երբ տեսնեն փաստը թէ
իրենց գնահատած կամ իրենց արուեստի հաւաքածոյին մաս կազմող հեղինակը
տարիներու հոլովոյցով աստիճան առ աստիճան բարձրացած է եւ երջանիկ օր
մըն ալ պաշտօնապէս կը գրաւէ ակադեմական բարձրագոյն աթոռը: Այդ երե-
ւոյթը կը դառնայ հաստատումը՝ արուեստասէրին գիտակցութեան, ճաշակին եւ
արուեստի ըմբռնումին:

Այս բոլորով միատեղ, տարբեր էր Ապրիլ 4-ի արարողութիւնը համայն
հայութեան համար ի Սփիւռս թէ ի Հայաստան: Այդ օրը –մեր ազգային տա-
րեգրութեանց մէջ աննախընթաց իրողութիւն– Հայ մը մուտք կը գործէր Ֆրան-
սական այնքան մեծաշուք եւ աշխարհաճոյակ Գեղարուեստից Կաճառէն ներս՝
գրաւելու համար իրեն վերապահուած արժանի աթոռը: Իրմով՝ եւ արուեստի
ճամբով՝ մեր պատմութիւնն էր նաեւ որ մուտք կը գործէր հոն ինչպէս նաեւ մեր

վերանորոգ հաւատքը՝ հանդէպ հայ ստեղծագործ մտքին:

Այդ օր, հայ անհատ մը կ'անձնաւորէր մեր քսաներորդ դարու տառապանքը, ազգային մաքառումը, գեղեցիկին հանդէպ հաւատքը եւ անվհատ աշխատանքը՝ մինչեւ նուիրագործում: Հայ որբացած մանկութիւնն էր, որ ինքզինք կը գնտէր սուրիական Փալմիրի աւերակներուն եւ Եգիպտոսի Բուրգերուն միջեւ: «Դարուս առաջին ցեղասպանութենէն» վերապրող բեկորներն էին, որ կը սորվէին Այբուրէնը աւազներուն վրայ ու ապա՝ իրենց մտքի եւ ոգիի թելերը լայնօրէն բացած՝ կը ճախրէին դէպի Լոյս-Քաղաքի արուեստի օճախները: Ցնցոտիապատ եւ մահացուօրէն վիրաւոր հայ հոգին էր որ այդ օր, շքեղօրէն զարդարուած ակադեմական զգեստով, Սէն գետի ափին Ակադեմիայի Գմբէթին ներքեւ պերճախօս կը բարբառէր իր մուտքի ճառովը, ձեռով մը՝ որ կը յիշեցնէր 18-րդ դարու ֆրանսացի նշանաւոր քննադատ Ֆրեյրոնի մէկ խօսքը.-«Արուեստը անհրաժեշտ է մինչեւ իսկ ճշմարտութիւնը ներկայացնելու ձեւին մէջ»:

Վերի մէջքերումին ճշմարտութիւնը մինչեւ իրենց հոգիին խորը զգացմանաւանդ այն առանձնաշնորհեալ հայերու պզտիկ խումբը, որ բախտը ունեցաւ ներկայ գտնուելու նոր ակադեմականին Կաճառէն ներս ընդունման պաշտօնական արարողութեան: Հոն, անոր աչքերուն առջեւ պարզուեցաւ այն միւս երեւոյթը որ արուեստագէտէն դուրս՝ անոր անձէն էր որ կը բխէր, -պատկերը պայծառ դիմագիծի մը, որ համեստութեան կը միացնէ քաջութիւնը, եւ որուն գիտութիւնը անբաժան է իր պարկեշտութենէն: Մէկը՝ որ էապէս վրդուլուած համամարդկային տազնապներով, կ'ուզէր արուեստը վերադարձած տեսնել դէպի մարդկայինը, վսեմը, դասականօրէն աստուածային իր ակունքները: Մարդկային էակ մը՝ որ անտեղիտալիօրէն, ուժգնօրէն կը ծառանար այն ամէն երեւոյթի դէմ՝ որ ժխտումն իսկ էր այն երագին, որ արուեստագէտի'նը պէտք է ըլլար: Եւ վերջապէս անհատ մը՝ որ «աւելի եւս խորանանլով դէպի իր երիտասարդական տարիները», կը ձգտէր ձուլուիլ իր իսկ ազգային ակունքներուն՝ անոնցմէ կարկաշատութիւն բխելու եւ ոռոգելու համար միջազգային արուեստի ալիքները: Բարձրաճակատ էր Հայը, պայծառ էր մարդը, վսեմ էր արուեստագէտը, իսկ ամենի՛ գեղեցիկի ուսուցիչը:

Այդ օր յաղթանակ մըն էր Ակադեմականին եւ իր Սուրին համար. «Սուրերը, որոնք մեծագոյն յաղթանակները կը տանին, անոնք են որ դրուագուած են ադամանդներով», -ինչպէս կ'ըսէ յայտնի մտաւորական մը:

ԳԱՌԶՈՒԻ Սուրը՝ պատած իր արուեստին ոճով՝ իր էութեամբ կը ներկայացնէր անհատականին ընդմէջէն աշխարհ մը երազ եւ մարդկային յոյս:

4 Ապրիլ, 1979

Մենավիճակի Միւս Կողմը Արդիական Նկարչութեան

Նկարչութեան գնահատումը հասած է տեղ մը, ուրկէ մեկնելով փաղանգ մը արուեստագէտներ եւ արուեստաբաններ կը դատեն նկարչական գործ մը յառաջդիմութեան վերջնագոյն դիրքերէն, այնպէս ինչպէս պիտի դատէին, օրինակ, ինքնաշարժի վերջին նորաձեւութիւնը: Իսկ երբ անոնք դէմ յանդիման կը գտնուին արժէքաւոր նկարիչի մը, որ տարւոյն նորաձեւութեան վերջին ճիշդ չէ արձակած կամ թէ այդ կնիքը չէ դրած իր գործին վրայ՝ անոնք կը զիջին ընդունիլ թէ ներկայացուածը գէշ չէ, արժէքաւոր իսկ է, այսուհանդերձ այդ ամէնը արդէն կը պատկանի անցեալին, եւ հետեւաբար պէտք է աւելի հեռունները երթալ: Այսինքն՝ արուեստագէտ մը որքան «հեռունները» երթայ՝ այնքան աւելի արժէքաւոր կը դառնայ:

Արուեստի դատումի եղանակ մըն է ասիկա, որ կ'առաջնորդուի ընկերութեան գիտական գլխապետոյտ պատճառող յառաջդիմութիւններէն, զուգահեռ եւ հաւասար փոփոխութիւններ փնտռելով արուեստի կալուածին մէջ եւս: Եւ փոխանակ արուեստի գործի մը մէջ տեսնելու եզակիօրէն գեղեցիկը, կը փնտռուի նորը՝ առանց միջուկի, ապրումի, յատկանշական գիծի, իրաչափութիւնի կնիքի: «Արդիաշունչ» այդ գործերը կրնան քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ իրենց տեղը ունենալ, բայց ոչ՝ արուեստի պատմութեան մէջ: Ամէն պարագայի, ամէնէն շատ «յառաջացեալ» գործերը չեն որ ամենէն թանկարժէքներն են: Փիեռ Պոնար մը տեսաւ ծնունդը *ֆուլիզմ*ին, խորանարդապաշտութեան եւ գերիրապաշտութեան, ինք մնալով անխռով իր տեղը եւ դառնալով քսաներորդ դարու ամենէն խիզախ ստեղծագործողներէն մէկը:

Ժիշոյ է թէ ներկայիս չկայ նկարչական մեծ իրագործում մը որ, կողմով մը, պարտական չըլլայ վերացական արուեստի նպաստին կամ չունենայ վերացական ձգտում մը, եթէ նկատի չառնենք իրողութիւնը թէ վերացականութիւն մը միշտ գոյ եղած է բոլոր դարերու արուեստի գործերուն մէջ: Հանրայայտ է նաեւ որ ստեղծագործական ճիգը արդի արուեստին պարզեւեց հիանալի յաղթական իրագործումներ, սակայն ճիշդ է նաեւ թէ ասոնց կողքին արդի(ական) արուեստը դուռ բացաւ անթիւ սխալներու, մոլորումներու եւ չարաշահութիւններու:

Նորութիւններու պաշտամունքը այնքան յառաջ քշուեցաւ, որ նորոյթը դարձաւ արուեստի շափանիշ, գերագոյն արժեքափ՝ եթէ նոյնիսկ գործը հետեւանքն էր անհեթեթ արարքի մը, անպարագիծ քմայքի մը: Իսկ մման քմայք մը պաշտպանելի կողմ չունենալու պարագային՝ դարձեալ կը տարփողուի որպէս «յանդուգն արարք» կամ «աննախընթաց ցուցադրութիւն», արդիւնք՝ «մեծաթոյն երեւակայութեան»: Մինչդէռ այսօր շատ աւելի երեւակայութիւն, ճաշակ եւ խղճամտութիւն կը գտնուին արհեստագէտներու ձեռակերտ առարկաներուն քան թէ շատ մը նկարիչներու «մտալիպայք»ներուն մէջ:

Բնական իրողութիւն է որ միշտ եւ ամէն դարու մէջ ճշմարիտ ստեղծագործող արուեստագէտները շատ աւելի սակաւաթիւ եղած են բաղդատմամբ անշնորհներու բանակին, որոնք ապրած եւ «ստեղծագործած» են իրենց շրջանին: Սակայն այսօրուան շփոթեցուցիչ կացութիւնը կու գայ այն անսահման

դիրությունեն, որ ներկայ արուեստին արտաքին բնորոշիչ տարրերը կ'ընծայեն նկարչությանն եւ քանդակագործության տարրական քերականությունը չսերտած անհատներու: Այսօր մարդիկ նկարչութիւն կ'ընեն ինչպէս ժամանակին *սալոն*-ներու փափկասուն օրիորդները դաշնամուր կը նուագէին, սա գլխաւոր տարրերութեամբ. եթէ այս վերջին երեւոյթը տեղի կ'ունենար ընտանեկան փակ շրջանակի մը մէջ, մերօրեայ սունկի պէս բուսնող աշդ նկարիչներուն գործերը կը ցուցադրուին հանրութեան՝ մեծաշոինթ ծանուցումներով: Կը նիւթուին նաեւ վաճառաշահ մեքենայութիւններ միջազգային մակարդակի վրայ շուկայ ըստեղծելու նմանօրինակ նկարներու, մագլցող գիւնէրով:

Վերացական –կամ այլ արդիական– արուեստին մէջ դիրությունը տեղ չի կրնար ունենալ, ինչպէս որ ան գոյութիւն չունի կերպաւոր կամ պատկերային արուեստին մէջ: Եւ քանի որ վերացական արուեստը պատկերային որեւէ նիւթ չունի՝ ոմանք կը հետեցնեն թէ ամէն ինչ արտօնուած է հոն, մինչ դժուարահաճ արուեստագէտին համար վերացական արուեստը աւելի դժուարութիւններ կը յարուցանէ: Պատկերային նկարիչին համար աւելի գործնական է նիւթ փոխել եւ աշդպէսով՝ նոր խնդիրներ արծարծել, ինչ որ դուռ կը բանայ նոր լուծումներ որոնելու: Ու այս իրողութիւնը թոյլ կուտայ նաեւ որ արուեստագէտը նորոգուի, ինքզինք գերազանցելու մղումով: Կրկնութիւններէն խուսափումը եւ վերականգնումը աւելի դժուար է վերացապաշտութեան մէջ, քանի արուեստագէտը ամէն ինչ իր ներաշխարհէն է որ պիտի բխեցնէ, ինչ որ ենթադրել կու տայ բացառաբար հարուստ ներաշխարհ մը, որ յաճախադէպ երեւոյթ չէ: Այս պատճառով, անձեւական (*էնֆորմէլ*) նկարչութիւնը իր ետեւ պիտի ձգէ խեղերանքի կոյտ մը, յառաջացած՝ աժան, արագ գեղումներէ, թերաճ միտքերէ, քառասյին հոգեւիճակէ զոր ներկայացնելու համար գերարդիական ո՛չ մէկ ճաշակ, զարգացում եւ փնտռութիւն անհրաժեշտ է: Կարգ մը նկարիչներ յաճախ պատահաբար շարք մը կ'արտադրեն առանց որ անոր համար վրձինի գործածութիւն կամ երանգապնակ հարկաւոր ըլլայ: Ներկերը իրենց անօթներէն ուղղակի կը նետուին, ձեռնոցներու նման, սպիտակ կտաւի մակերեսին, պատահական ձեւեր ստեղծելով եւ ձգելով որ... դիտողին երեւակայութիւնը ամբողջացնէ ձեւերը, կամ անոր զգայնութիւնը ամբողջացնէ նկարիչին զգացածը եւ մանաւանդ չզգացածը, –դեռ չենք խօսիր որպէս արուեստի գործեր միայն սպիտակ պատահումներով կամ առանց պատահոյ՝ լոկ շրջանակներու ցուցադրութեան մասին: Այս ձեւով խորհեցան թէ արդի նկարչութիւնը կրնար մատչելի ըլլալ բոլորին, մասնաւորաբար նկարչութեան ամբողջովին խորթ եւ անհաղորդ զանգուածի մը: Ասկէ՝ այն անհակակշռելի ընդունելութիւնը, որ աշդ արուեստը գտաւ բոլոր տգէտներուն քով, այսինքն՝ ջախջախիչ մեծամասնութեան մօտ: Այլեւս ոեւէ մէկը կրնար խօսիլ իր «զգացած»ին մասին: Եւ ի՞նչ եզրեր չգտնուեցան մէկ կողմէ ծածկելու համար դիտողին անհասկացողութիւնը, եւ միւս կողմէ վարագուրելու նկարիչին սնանկութիւնը՝ որպէս հոգի եւ արուեստագէտ: Աշդ կարգի նկարները բացատրուեցան –եւ դեռ կը շարունակուին բացատրուիլ– «գոյութեանական անձկութեամբ», «զգացականութեան էաբանական խորհորդող», «տիեզերական միջոցին եւ մեր գոյութեան պարտադիր կապերով», «եսի բարձրագոյն ծայրագնացութեամբ», եւայլն, եւայլն: Ոմանք նոյնիսկ նկարը կը տեսնեն ու կը մեկնաբանեն երազային, փիլիսոփայական երկար ճամբորդութենէ մը

ետք, նկարին բարձր արժեքին վերագրելով այդ ձրի ճամբորդությունը:

Արուեստը կրաւորական չէ: Գործի մը հոգեբանական շահեկանութիւնը եւս կարելի չէ շփոթել արուեստի հետ: Արուեստի գործ մը վաւերաթուղթէ մը աւելի բան է: Ինչպէս որ պատկերային գործ մը չի կրնար արտաքին աշխարհին առարկայական եւ ստրկամիտ վերարտադրութիւնը ըլլալ, նմանապէս վերացական նկար մը չի կրնար պարզօրէն եւ «հում» կերպով մեր ներաշխարհը արտացոլացնել: Արուեստի գործ մը ինքն իր մէջ կը պարունակէ արժէքներ մեր «տեսիլք»ներէն անկախ: Եւ դեռ՝ ան «պատահմունք»ի մը կամ ներշնչեալ պահով մը գործը չէ: Գոնէ անոնց արգասիքը չէ միայն: Ամբողջական գործի մը մէջ կրնան մտնել, անշուշտ, նպաստաւոր, ներշնչեալ վայրկեաններ, որոնք սակայն կը պտղաւորուին եւ մարմին կը ստանան աշխատանքով, յստակատեսութեամբ, գիտութեամբ, սակայն երբեք՝ պղտոր անորոշութեամբ: Մեր հարազատ, ներքին խոր կեանքը ցոլացնելու համար առաջարկուած «ինքնագործ», «մեքենական ժայթքերը» ոչինչով կը պաշտպանուին: Մեր «մօիւն» կողմերը շատ աւելի հարազատութեամբ երեսան կը հանենք անոնց մասին մտածելով, զանոնք խորաշափելով, զննելով, քան թէ՛ անգիտակից զառանցանքի նման արտաբերելով: Արուեստը դէմ չէ կարգաւորումի մը: Ընդհակառակը:

Օրինակը կու գայ վերէն, անոնցմէ՝ որոնց անունով տեղի կ'ունենան մերօրեայ անհակակշռելի արուեստի պողոկոսմները: Արդի նկարչութեան հսկաները երբեք չեն խզած իրենց կապերը դասական նկարչութեան հետ: Մաթիս մը շատ մը հանգիստութիւններ ունի պարսկական մանրանկարչութեան հետ, *Տերնան Լէժէ*՝ իտալացի ճարտարապետ նկարիչ *Սիմապիւէին* հետ (13-րդ դար), *Ռուօ* մը կամ *Մանասիէ* մը՝ միջնադարեան ապակենկարներու վարպետներուն հետ, *Փիքասօ*՝ բուլղոյն հետ, չմոռնալով ափրիկեան եւ Ովկիանիոյ արուեստները: Քանդակագործ *Պրանքիզի* ետին կ'ուրուագծուի *Լէսփիւլը*¹: Ասոնց պարագային յաճախ կը պատահի նաեւ հակառակ ուղղութեամբ արժեւորում մը: Արդի մեծ արուեստագէտներուն շնորհիւ է որ հինը կը վերարծարծուի եւ կը վերարժեւորուի, ան ըլլայ ծայրագոյն արեւելեան թէ սեւամորթներու արուեստ:

Բարեբախտաբար արուեստի պատմութիւնը ցոյց կու տայ թէ ամէն ժամանակ քիչ եղած է թիւը ընտրեալներու: Այսօր պատկերասրահներու եւ թանգարաններու մէջ գտնուող դասական գլուխ-գործոցները սակաւաթիւ վերապրողներն են նկարչական այն անշափելի շեղակոյտին, որ գոյութիւն ունէր իրենց շրջանին որպէս «արուեստի գործ»: Արդի նկարչութիւնը, իր գլխաւոր իրագործումներով –ուր միտք, հոգի եւ արուեստագիտութիւն հաւասարապէս առկա են– յաջողած է նոր ձեւերով արտայայտել նոր օրերու մարդկային տագնապները եւ հայեացքները՝ ազատագրելով արուեստը իր կաշկանդիչ կարգ մը հաստ շրջանակներէն:

1968

1. Նախապատմական վայր Եւրոպայի մէջ, ուր մեր թուականէն շուրջ երկու հազար տարիներ առաջ ստեղծագործուած արձանիկ մը ցոյց կու տայ թէ հնաքարային արուեստը խորհրդանշական եւ արտայայտչական ի՞նչ ներդաշնակութեամբ յաջողած է արտայայտել կնոջական մարմինը:

Յերսահայեաց ցուցահանդես

Արշիլ Կորքի

«Երբ կը նկարեմ, ես ինձի յաճախ կը պատմեմ պատմութիւններ, որոնք ոչ մէկ կապ ունին նկարչութեան հետ: Երբեք լսած էք երեխայի մը խօսքը, երբ իր մատիտը կը թափառի թուղթի մը ամբողջ տարածքին, երեսութեայէս անիմաստ մը-րոտումներով.– «Անիկա տուն մըն է, եւ ասիկա կովը՝ արեւի լոյսին»: Պատմութիւններս յաճախ մանկութենէս կու գան: Մայրս ինձի շատ մը պատմութիւններ պատմած է, մինչ ես՝ աչքերս խուփ՝ դէմքս կը սեղմէի իր երկար ճերմակ գոգնոցին: Ան ունէր երկար ճերմակ գոգնոց մը, ինչպէս՝ նկարին մէջ, եւ ուրիշ մը՝ ասեղնագործ: Իր պատմութիւնը եւ գոգնոցին ասեղնագործութիւնը կը խառնուէին մտքիս մէջ, գոց աչքերովս: Ամբողջ կեանքս իր պատմութիւնները եւ ասեղնագործութիւնը կը շարունակեն պատկերներ պարզել յիշողութեանս մէջ: Եթէ նստիմ պարսպ պաստառին առջեւ...»:

ԱՐՇԻԼ ԿՈՐՔԻ

Կերելակը կը բարձրանայ իր ճարտարապետութեամբը հռչակաւոր Նիւ Եորքի Կուլընհայմ թանգարանին վեցերորդ յարկը: Վայրէջքը կը սկսի ներքին պարուրածէն նրբանցքներուն –առկախեալ պատշգամներ– գառիթափով: Ոլորապտոյտ ճամբորդութիւն մը, որ կ'անցնի արուեստի պատմութեան ընդմէջէն, հասնելու համար ֆանթասթիկ կայան մը, դէմ յանդիման գալով՝ ճաճանչագեղ իրականութեան մը.– **Արշիլ Կորքի:**

Մինչ այդ, մինչեւ իր ինքնութեան վերջնական հաստատումը, իր փնտրոտութները, կրած ազդեցութիւնները եւ նախասիրութիւնները մեր առջեւ տողանցել կու տան ծանօթ անուններ նկարչական աշխարհի հին թէ նոր շրջաններէն: Իւրաքանչիւր գործ մտաբերել կու տայ անուն մը, երբեմն երկու անուններ միաժամանակ, եւ կը հաստատէ մօտաւոր կամ հեռաւոր կապ մը անոր եւ իր գործին հետ.– Սեզան, Մաթիս, Պրաք, Փիքասօ, դարձեալ՝ Փիքասօ, Կրիս, Տէ Քերիքօ, Լէժէ, Միօ, Քանտինսքի, Մարք Էրնսթ, Մաթթա, Անտրէ Մասօն: Հաւանաբար դեռ չթուեցինք բոլորը: Պիտի անդրադառնանք թէ պէտք է երթալ դեռ անելի ետ, հեռուները, –Էնկր, Ուշէլլօ, հայկական մանրանկարչութիւն: Կը գտնուինք դէմ յանդիման նկարչութեան պատմութեան քաջածանօթ, արուեստի յափտեմական արժէք ներկայացնող աւանդութեան եւ տարբերուն խորապէս հաւատացեալ, ու նաեւ՝ ժամանակակից վարպետներէն մէկ–երկուքին տաղանդէն խորապէս հմայուած նկարիչի մը, որ այս բոլորով հանդերձ՝ կը մնայ յառաջապահ եւ նոր ուղիներ խուզարկող նկարիչ մը: Նոյնիսկ այն շրջաններուն, երբ կը գծէ ազդեցութեանը տակ վարպետի մը, արդիւնքը «Կորքի» է, ստացած ըլլալով իր կնիքը: Հրաշքը հոս է: Արուեստագէտին քուրան իր մէջ կը ձուլէ փոխ առնուած ամէն տարր: Կորքի երեսոյթ մըն է, վարպետ մը, մեծութիւն մը:

Կը զգամ թէ ունիմ քիչ մը շուարուն վիճակ մը, երբ հասած եմ թանգարանին գետնաշարկը: Դեռ ժամանակ չունիմ հաւաքելու, միաւորելու, մեկնաբանելու բոլոր տեսածներս եւ զգացածներս: «Շուարուն» եմ, որովհետեւ կը խորհէի արդէն ճանչցած ըլլալ իր նկարչութիւնը, իր տաղանդը այս ցուցահանդէսէն առաջ: Հարկ էր շրջապատուիլ, ողողուիլ իր գործերով, քաշլ առ քաշլ ընթանալ իր հետ 1924-էն մինչեւ 1948, ճշմարտապէս խորաշափելու համար իր մեծութիւնը եւ առիւնքնող դէմքը:

Իր լուսանկարները ցոյց կու տան թուիս, որոշ «վայրի» դէմք մը, որ շեշտուած է շրթներուն շուրջ դարձող քիչ մը թաւ, սեւ պէխերով: Այս երեւոյթը պիտի պարտկէ քնքոյշ, խոցելի այլ խուսափուկ բան մը: Ունի սլաճիզ ուրուագիծ մը եւ անգուշակելի երկար հասակ: Ունեցած է արեւելեան տաք, կրքոտ, վիճող խառնուածք, միշտ պայքարող իր համոզումներուն համար, անգլերէնով մը՝ որուն օտարական ճշան շեշտը մնացած է նոյնքան անմոռաց զինք ճանչցողներուն: Իր բովանդակ կեանքին ընթացքին, խօսակցութեան, մտահոգութեան, վիճաբանութիւններուն գլխաւոր նիւթը եղած է նկարչութիւնը, իսկ միակ երազը՝ իր Հայաստանը, զոր պէտք է մեկնաբանել որպէս Վասպուրական աշխարհ, Վան եւ Վանայ Լիճ, ու անոր մերձակայ՝ «Հայոց Վարի Զոր»ը եւ Խորգոմ գիւղը, ուր կը ծնի Ոստանիկ Ատոյեան 1904-ին:

Անկէ ետք իր կեանքը վանեցիկին եւ հաշուն վիճակն է, բարդացած՝ անձնական տրամուլ. –աքտր, Էջմիածին, Երեւան: 1919-ին կը կորսնցնէ իր երիտասարդ մայրը՝ սովամահ,– Տիկ. Շուշանիկը՝ զոր կը պաշտէր եւ զոր ապագային պիտի անմահացնէ իր երկու պատմական գործերով, որպէս «*Վերջին վըսեմ շունչը Վանի ազնուականութեան*»: 1920-ին կը միանայ իր հօրը, Միացեալ Նահանգներու մէջ, ուր ան կը գտնուէր 1908-էն ի վեր, եւ որուն հանդէպ մասնաւոր համակրանք պիտի չունենայ.–«*Հայրս շատ չէի սիրեր*»: 1924-ին կ'ընտրէ նկարչական անունը, Արշիլ Կորքի: 1935-ին կարճատեւ ամուսնութիւն մը: Երկրորդ ամուսնութիւն՝ 1941-ին Ծովակալի մը աղջկան հետ, Էկնըս Մըկրէօտըր, –իր սիրելի «Մուկուշ»ը, որմէ պիտի ունենայ երկու աղջիկ զաւակներ: 1946-ին իր արուեստանոցին մէջ ծագած հրդեհը կը փնացնէ 27 պատատներ եւ անորոշ թիւով գծագրութիւններ եւ գիրքեր: Յաջորդ ամիսը կ'ենթարկուի հաստ աղիքի քաղցկեղի վիրահատումին: 1948-ին ինքնաշարժի արկածի մը հետեւանքով կը կոտրի իր վզուկը եւ կ'անդամալուծուի նկարող ձեռքը: Երեք շաբաթ ետք իր կինը կը լքէ զինք, իր հետ տանելով երկու զաւակները: Այս ողբերգութիւններու շարքը թուեցինք –դեռ առանց յիշատակելու մեծ արուեստագէտներու յատուկ նիւթական թշուառութիւնները եւ տառապանքը, որ պիտի տնէր մինչեւ 1945 – բացատրելու համար իր եղերական վախճանը, որ պատահեցաւ իր կնոջ մեկնումէն մէկ շաբաթ ետք.– Կորքի ինքզինք կը կախէ: Իր արուեստանոցին փայտեայ մրգասնտուկին վրայ կաւիճով գրուած կը գտնուի.– «*Մնաք բարով, սիրելիներս*»: Վերջին շրջանի իր սնարի գիրքն է Չեխովի մէկ պատմուածքը՝ «Սեւ Վանականը», զոր վերստին կը կարդայ եւ ուր գրուած է: «...եւ սեւ վանականը իրեն կը փսփսայ թէ ինք հանճար մըն էր, եւ թէ ինք մեռաւ, որովհետեւ իր տկար, մահացու մարմինը կորսնցուց իր հաւասարակըշուորիւնը, եւ թէ՛ ան չէր կրնար աւելի երկար ծառայել որպէս ծածկոյթ հանճարի»:

Կորքի անտարազեղի է: Հակառակ իր գործերէն ներս նկարչական ծա-
նօթ դարձնելու բացառապես մուտքին, ան չսահմանափակուեցաւ անոնցմէ որեւէ
մէկով, այլապէս ան երբեք պիտի չկարենար ըլլալ այն ինչ որ եղաւ նկար-
չական այնքան կարճ կեանքին ընթացքին: Իրը՝ յարատեւ, տենդոտ որոնում մըն
էր զուգահեռ մարզերու մէջ –նկարչական արուեստի եւ ներքին՝ անձնական-
որոնց սքանչելի միացումը պիտի իրագործուի մանաւանդ 1941-էն սկսեալ:
Միտք եւ սիրտ միշտ դարձան իրարու նեցուկ, զիրար ամբողջացնող, անոնցմէ
մին երբեմն դառնալով առաջնահերթ: Կորքի կ'ակնածի Սեզանի մեծութենէն,
որ Փիքաստիին հետ պիտի գայ տեղ գրաւելու քսանական թուականներու իր
գործերուն մէջ: Ամէն պարագայի, նոյնիսկ այդ շրջանին, ինչպէս նաեւ յետա-
գային, իրենիւն ընդօրինակումներ չեն, այլ վերոյիշեալ վարպետներուն մտա-
ծումներուն ուղղութեամբ եւ եղանակով յօրինումներ: Այս առումով յստակ է
նաեւ ինք, երբ կ'ըսէ. «*Երկար շրջան մը Սեզանի հետն էի, եւ յետոյ՝ բնակա-
նաբար՝ Փիքաստիի հետ*»: Գործերէն մէկն ալ արդէն մկրտած է *Բնանկար՝ Սե-
զանի եղանակով*: Այսպէս՝ երբ կ'առնէ Փիքաստիի ձեւերը, զանոնք կը տեղաւորէ
նոր կառուցուածքային միջոցներու մէջ: Համադրական խորանարդապաշտու-
թիւնը իրեն կը սորվեցնէ կարգաւորումներ, սակայն Կորքի կը հեռանայ անոր
կառուցուածքային կարծրութենէն: Իր մէջ աւելի քնարականութիւն, մարդկայ-
նութիւն կայ քան՝ Փիքաստիի մօտ, որ դաժան է, սպառնական:

1932-ին կը սկսի կարեւոր շարքը. *Գիշեր, Առեղծուած, Կարօտ*, ուր
պիտի գան նաեւ տեղ գրաւել ներկայի եւ անցեալի այլ վարպետներէ քաղուած
դասեր –Տէ Քէրիքօ, Էրնսթ, Ուշէլլօ: Կորքի արդէն բաւական հզօր է անձնական
դրոշմով վերամիաւորելու փոխ առնուած այնքան տարբեր տարրերը: Ապագա-
յին, ուրիշ շարքեր ասոր պիտի յաջորդեն, իրաքանչիւրը՝ 2–8 տարբերակներով:
Ծարքերը չեն նմանիր, բնականաբար, տպաւորապաշտներու հետապնդած լոյսի
վաղանցուկ թրթռացումներ քաղելու նպատակին: Անոնք էական են իրեն
համար որպէս գործերը իրարու շաղկապող յառաջընթաց մեկնաբանութիւններ
խորքի, այլ մանաւանդ՝ ձեւի: Ինք պիտի ըսէր՝ «*պատկեր մը կը տանի ուրիշի մը,
իմաստութիւն մը կը յառաջացնէ ուրիշ մը*»:

Միւսն եւ գերիրապաշտները պիտի նուազեցնեն եւ ապա՝ ամբողջովին
անհետացնեն խորանարդապաշտական հետքերը. վերացապաշտութիւնը պիտի
միախառնուի անոնց: Իր թափին մէջ Կորքի նոյնիսկ պիտի նկարէ ձեւով մը –
սակաւաթիւ գործեր միայն – որ շուրջ քսանամեակ մը վերջ պիտի ստանայ *էքշն
փէյնթինկ* բնորոշումը: Ամէն պարագայի, 1940–1941էն առդին՝ Կորքի ամբող-
ջովին ինքն է, ինչ տարրեր ալ մուտք գործեն իր յղացքներուն մէջ:

Ֆրանսացի բանաստեղծ Անտրէ Պրըթոն մասնաւոր խանդավառութիւն
մը ցոյց կու տայ Կորքիի հանդէպ, զոր կը գտնէ իբր «*իր սերունդին ամէնէն
ինքնատիպը*»: Կը գրէ նաեւ յառաջաբանը նկարիչին 1945-ի Նիւ Եորքի ցուցա-
հանդէսի ցուցակագիրին, իսկ ուրիշ համբաւաւոր բանաստեղծ մը՝ Փոլ Էլլիսը
անսակարկ է իր գնահատանքին մէջ.– «Աչքին զսպանակը ...ինծի համար
Արշիլ Կորքի առաջին նկարիչն է, որուն ամբողջովին յայտնաբերուած ըլլայ այս
գաղտնիքը ...Վերջերս հիացանք Կորքի ստորագրութեամբ պատտառի մը՝ *Լեար-
դը Աքլորի Կատարն է*, զոր կարելի է առնել որպէս մեծ դուռ մը բացուած՝

համեմատական (*անալոժիք*) աշխարհի վրայ»:¹

Սակայն պիտի գայ ժամանակ մը, վերջին տարիներուն, երբ Կորքի նոյնիսկ դէմ պիտի արտայայտուի գերիրապաշտութեան, որ ծառայած էր պաշտօնացնելու իր տեսիլքը: Քրոջը՝ Վարդուշին² գրած նամակի մը մէջ, գերիրապաշտութիւնը կը նկատէ որպէս «*ծպտեալ ակադեմական արուեստ մը, հակագեղագիտական, գերազանցօրէն կասկածելի եւ լայնօրէն հակադիր՝ արդիական արուեստին*»: Եւ դեռ կասկածելի է գերիրապաշտութեան ստեղծագործական կողմը եւ անոր հետեւորդներուն լրջութիւնը. «*Արուեստը պէտք է միշտ լուրջ եւ անկեղծ ըլլայ, այլ երբեք՝ թեթեւոյիկ*»:

Այս մօտեցումը ամբողջովին անկեղծ, բնական եղափոխութիւն մըն է արուեստագէտին մօտ, որ մշտաբար, անհանդարտ, յանդուգն բայց եւ միշտ պարկեշտ կեցուածք մը ունեցած է նկարչութեան հանդէպ: Մէկը՝ որ դարերու աւանդ արուեստը իր մէջ ընկալած՝ ուզած է, փնտռած է արդիական լեզու մը – արտայայտաձեւ մը. – «*Կը փնտռեմ ձեւ մը կամ լեզու մը՝ որ պիտի արտայայտէ մտածումներս մեր ժամանակաշրջանին մասին*»:

Կը մնայ մէկ կէտ – սակայն հիմնական իրողութիւն – «դառնակսկիծ» (*կորքի* ռուսերէնով կը նշանակէ՝ *դառնութիւն*) այլ ճառագայթող այս արուեստագէտին գործերուն վերջնական հասկացողութեան եւ բացատրութեան համար: Արշիլ Կորքի էապէս մնաց, շնչեց, տառապեցաւ, ստեղծագործեց՝ մնալով *Ոստանիկը*, որդին՝ Վարի Հայոց Զորի Խորգոմ գիւղին, որ չորս տարեկանին գծած էր Վարդան Մամիկոնեանի նկարը:

Ազգայնապաշտ մը՝ բառին վսեմ իմաստով: Ըսենք՝ անցելապաշտ մը, որուն կիրքին միայն կրնայ հաւասարիլ դարու ժամանակակից արուեստագէտի իր թոհչքը, այդ երկու ուժերը ունենալով գիրար բարեխառնող զօրութիւն: Հայկական մանրանկարչութիւնը իր սրբարանն է: Կլանուած է Վանի եւ Կիլիկիոյ արուեստով: Կը սիրէ Սարգիս Պիծակը, կը պաշտէ Թորոս Ռոսլինը որ «Վերածնունդն» իսկ է, առաջիններուն մէջ առաջինը, երկրորդը ըլլալով Փաօլօ Ուշէլլոն: Ազգային պատմութիւնը իր ներշնչարանն է իր խաչքարերով, եկեղեցական որմնաքանդակներով, գորգերով... եւ երկրագործական արօրով: Քաղաքակրթութեան ծագումին մասին կարելի չէ խօսիլ առանց Հայաստանի: Կ'երեւակայէ միշտ «*մեր ծիրանի լեռները եւ Վանայ Լճի սպիտակ-աղի ջրեզերքը*»: Կը մտածէ միշտ թէ օր մը պիտի վերադառնայ «երկիր»... «*հայկական աշխարհի զգայնութիւնը կը թուի հոսիլ ձեռքերէս եւ միտքէս: Երբ տեսնեմ*

1. Paul Eluard, *Le Surréalisme et la peinture*.

2. Իր քրոջը եւ ընտանեկան անդամներուն կը գրէ հայերէն շուրջ 150 նամակներ 1937–1948 շրջանին: Այդ նամակները հիանալի եւ անփոխարինելի փաստաթուղթեր են: Իր գործերուն բանալին: Անոնցմով կարելի կ'ըլլայ ճանչնալ մարդը, որոնող միտքը, հարազատ արուեստագէտը, հայը, նկարչութեան ըմբռնումը, նպատակը եւ – հետեւաբար – իր գործերը: Անհրաժեշտ է իր նամականիին հրատարակութիւնը առաջին առիթով, ...որ այս առիթն է: Ունի ընթերցելի, գեղեցիկ գիր մը: Լեզուն Վանի հայերէննէ, հարազատ վանեցին զգալի է հոն, գոնէ այն մի քանի նմոշներուն մէջ զորս տեսանք: Իրմէ մեր մէջքերումները անգլերէնի թարգմանուած նամակներուն վերածումն է հայերէնի...: Նամակները անգլերէնի թարմանողն է Կորքիի քրոջորդին՝ Կարլէն Մորաւսեան:

հայկական հին արուեստի գործ մը, կը զգամ թէ անոր մէկ մասն էմ»: Դեղինը այն գոյնն է որ կը յիշեցնէ իր ծննդավայրը: Քոյրը կը վկայէ թէ Կորքի կ'ուզէր նկարել դեղինը, որ կ'առաջանար երբ ինք կ'եփէր Վանի կրաքանջարին արմատները: Այսպէսով է որ նկարիչին Հայկական Դիմանկարները շարքը պիտի դառնայ հարազատօրէն...հայկական: Աւելորդաբանութիւն չէ ըսուածը: Ասոր գերագոյն օրինակները պէտք է տեսնել այդ շրջանի երկու գլուխ-գործոցներուն մէջ, որոնք զինք պիտի շարունակեն յատկանշել եւ պիտի մնան ամերիկեան երկու մեծ թանգարաններու զարդերէն, եւ որոնք նոյն ատեն մաս պիտի կազմեն հայկական արուեստի գանձարանին: *Արուեստագէտը եւ իր Մայրը* երկու տարբերակներով եւ նոյն չափերով (127x152) պատկերներ են, մէկը նկարուած 1926-1936ի միջոցին, միւր՝ 1929-1942: Այդ զմայլելի իղանկարները հիմնուած են հին լուսանկարի մը վրայ. թուական՝ Վան, 1912, երբ ինք ութ տարեկան էր, իսկ մայրը՝ 32: Երկու տարբեր երանգապնակներով այս գործերը, մէկը՝ ջերմ, տարածուն վարդագոյն, միւր՝ թուխ, մոխրագոյն, շագանակագոյն, դեղնադեղին ոգեկոչող երանգներ ունին: Անոնցմով՝ Կորքի արդիական ոճով իր նկարներուն ընդմէջէն իր արմատները կ'արձակէ դէպի իր անցեալը -պիտի ըսէի՝ ցեղային իր ինքնութիւնը, առանց տուրք տալու ոեւէ մեծ վարպետի նկարելաւերպին, որքան ալ գործերէն մէկը տարտամօրէն յիշեցնէ Փիքասոյի վարդագոյն շրջանը: Երկու տարբերակներուն անձերն ալ իրենց սեւեռաքիբ մայրուածքով կ'արտայայտեն ներհայեաց եւ մելամաղձոտ հոգեվիճակ: Մանրանկարչական արուեստէն կը բխին մաքուր անոնց ճակատային դիրքը եւ մօրը քրմական (կամ՝ կրօնական) հանդիսատր կեցութիւնը: Յետագային, նկարիչին վերացապաշտ յօրինումները այլապէս պիտի օգտուին մաքուր մանրանկարչութենէն: Կերպարներուն մեծութիւնը կամ փոքրութիւնը կախեալ պիտի ըլլան իրենց կարեւորութենէն եւ ոչ՝ հեռաւորութենէն:

«*Պարտէզ Սոչիի Մէջ*» շարքը, 1940-1943 (ցուցադրուած են ութ գործերէն չորսը), իր մանկութեան պարտէզին յիշողական տեսիլքն է. «*Կրնա՞յ որդի մը մոռնալ իր ծնողքը*», պիտի ըսէ ինք: Այդ շարքը է մաքուր, արուեստի տեսանակիւնէն, ամենայատկանշականներէն մէկը, որու յղացքին Կորքի բերած է անձնական լուծումներ: Այլեւս ինք եւ իր գործը իրաւաստով ամբողջութիւն մը կը կազմեն:

Հասունութեան շրջանի անուանի գործերէն *Արօրը եւ Երգը* շարքը (1944-1947, որուն երկուքը հրոյ ճարակ եղած են), դարձեալ կու գայ հեռուներէն: Իրեն մտալլկում մը դարձած է Վանի արօրը, զոր մաքուր պիտի քանդակէ բազմաթիւ անգամներ: *Անոնք կ'ուզեն գրաւել իմ Կղզիս* գործը կը վերաբերի իր հայրենի հողին եւ անապահով գաղթականի իր հոգեբանութեան: Եթէ նկարի առնենք մաքուր ցնցիչ մէկ գործը՝ *Հոգեվարք*, կարելի պիտի ըլլայ ըսել թէ նոյն զգացումներով Փիքասօն գծած էր «Կուէ՞նիքա»ն: *Նշանտուքները* եւ *Ծառախօսները* հայկական բարքերու ոգեկոչումներ են, վերջինը ներկայացնելով հայկական թաղմանական տեսարան մը, որու ընթացքին ամէն ոք ճարտասան կը կտրի, սկսեալ քահանայէն: Հոս կը յիշատակենք իր հանրայայտ եւ «դասական» գործերը՝ հայկական նիւթերով, առանց վստահ ըլլալու թէ թուարկումը վերջնական է: Պէտք է մաքուր նշենք թէ նկարիչը իր կարգ մը գործերուն տուած է հայկական անուններ (բայց որոնք ներկայացուած չէին ցուցահանդէսին), ինչպէս՝ *Այգեստան*, *Մաքրութիւն*, *Հասունութիւն*, *Հայոց Ձոր*³, եւայլն:

Նկարչական ինչ դպրոցներով ալ բացատրուի կամ անուանուի, անոնցմէ ո՛չ մէկը առանձին կրնայ Կորքին շրջափակել, որքան ալ՝ մէկ կողմէ՝ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին հետ համակեցութիւն ցոյց տուած ըլլայ, եւ որքան ալ՝ միւս կողմէ՝ նախակարապետը սեպուի տարբեր հոսանքներու: Իր գործերը կարելի է բնութագրել անջատաբար, սակայն երբեք տարագել իր անունը:

Բնական է որ Կորքի գերիրապաշտ մըն է: Մէկը՝ որ երբ իր աչքերը կը գոցէ, անցեալի խորերէն քուլա՜յ-քուլա՜յ վեր կը բարձրանան յիշողութիւններ, զգացումներ, խառն պատկերներ (այս գրութիւնը արդէն սկսած է յատկանշական մէջքերումով մը, որ կը վերաբերի նկարիչին ծանօթ մէկ գործին. *Ինչ-պէս Մօրս Ասեղնագործ Գոգնոցը կը Ծաւալի Կեանքիս մէջ*), չի կրնար չըլլալ գերիրապաշտ: Իր գերիրապաշտութիւնը սկսած է *Խորգոմի Պատկեր* շարքէն (1934-1936): Աւելի հասկնալի է իրեն տրուած ուրիշ մակդիր մը՝ «կենսա-կերպական (biomorphic) գերիրապաշտութիւն»:

Իր գործերուն մէջ առկայ են խառնածին, տարասեռ ձեւեր, որոնք կը պատկանին կենդանական եւ բուսական աշխարհին –աչք, կուրծք, սիրտ, երիկամունք: Պիտի տեսնենք նաեւ կովեր, շուն, ձի: *Ծովահէնը* որպէս նախատիպար ունեցած է ջորի մը (այլ հարց՝ թէ ջորին իր կարգին ինչ պատկերացում կամ ձեւաւորում գտած է...): Սեռային խորհրդանշներ յաճախ ներկայ են «Խորգոմ»էն⁴ սկսեալ: *Գիշեր, Առեղծուած, Կարօտ* նախատիպար մը ունին, որ Մարքս Էրնսթի «Համբոյր»ն է, եւ ուր զոյգին սերնդական գործարանները ակններէ են, թէւ վերոյիշեալ շարքը, մէկ պատաստէն միւսը, Կորքի մօտ գտած է արտայայտչական եւ յօրինողական տարբեր միջոցներ, ամբողջովին հեռանալով նախատիպարէն: *Ծովահէնները*, որուն առաջինը շեշտեալ պատկերացում մը ունի իգական սեռային գործարանի, սքօղուած, տարրալուծուած է երկրորդին մէջ, նոյնիսկ՝ իմաստ փոխած, ինչ որ բազմադիմի կը դարձնեն իր պատաստ-

3. Հետաքրքրական պիտի ըլլայ այս առթիւ մէջքերել Կորքի իր քրոջը գրած մէկ նամակէն պարբերութիւն մը, որ նաեւ կը պարզաբանէ արուեստագէտին միտքը եւ գործը. «Ես երեք գաղափարներ ունիմ...: Իսկութեան մէջ կը խորհիմ թէ արտադրութիւնն եմ երեք գաղափարներու: Առաջինը Մաքրութիւնն է, երկրորդը՝ Տանջանքը եւ երրորդը՝ Հասունութիւնը: Ինչ որ կը նշանակէ թէ կեանքս կը դիտեմ իբր արուեստագէտ մը, որ անցած է երեք հիմնական փորձառութիւններէ: Առաջինը՝ պարզութիւնն է, բիրտեղութեան շրջանը: Երկրորդը՝ խարխափումի շրջան մըն է, որուն պատճառը ճշմարտութեան փնտրումի ցան է: Վերջինը՝ տիրապետելն է ծայրաստիճան բարդութեան: Այս վերջինը պտղաբերումն է: Եթէ անձ մը այս երեք գաղափարները կ'ըմբռնէ, զանոնք ոչ շատ կտրուկ ձեւով իրարմէ բաժնուած նկատելով, ու կը մտածէ անոնց մասին՝ որպէս շարունակաբար իրարու մէջ գործող եւ հոսող տարրեր, այն ատեն է որ կը հասկնայ»: (Հոկտեմբեր 11, 1946):

4. Կարելի է նաեւ Կորքին անուանել սիրոյ երգիչը կամ նկարիչը, նախ՝ ասոր ամէնէն պարզ առումովը: Յատկանշական է որ 1936-ին ան իր մէկ բարեկամութիւն սիրային քերթուած մը կը դրկէ որպէս իրմէ բխած բանաստեղծութիւն, եւ որ պարզապէս Փոլ Էլիւարի անգլերէնի թարգմանուած գիրքէն քաղուած էր...: Բանաստեղծութիւնը ծանօթ

ները: Կարենոր է *Բարի Յետմիջօրէ, Տիկին Լինքըն* պատառը (1944), ուր որպէս միջոց ունի ֆիզիքական ներաշխարհը՝ ուղեղային, նեարդային, ադիքային, սեռային ջղաձգումներով: Համբաւաւոր ուրիշ մէկ գործը՝ *Լեարդը Աքլորի Կատարն է* կտարն «պատկեր» մը չէ, ալ բխում: «Էրոթիկ» են *Հրապուրողի մը օրագիրը*⁵, *Նշանտուքը*, *Մերկը* եւ ուրիշներ:

Կորքիի Էրոթիզմը ընդհանուր սեռայնութեան մը մաս կազմող արտայայտութիւն է: Կարելի է ըսել ան մասն է ընդհանուր զգայնութեան եւ զգայնականութեան մը, ուր մարդկային ձեւեր, մարմիններ եւ բնութիւն իրարու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը գտնուին որպէս մասերը ամբողջի մը՝ թելադրական որքան անշօշափելի եւ բանաստեղծական:

Գերիրապաշտութիւնը որքան ալ հիմնական եւ մեծարժէք՝ պիտի մնայ, ի վերջոյ, հանգրուան մը այն մեծ ուղեւորին համար, որ է Կորքին: Գերիրապաշտներու ինքնագործութիւնը *-օթօմաթիզմ-* իրը չէր կրնար ըլլալ, ու դեռ՝ հակոտնեայ ուղղութիւն մը գոյութիւն ունի անոնց եւ իր կիրարկածին միջեւ: Մէկը կը մեկնի ինքնագործութենէ եւ կը հասնի որոշ պատկերացումներու, մինչ միւսը կը մեկնի բնութենէն՝ հասնելու համար վերացականութեան: Իսկ «*վերացականութիւնը բոլոր ստեղծագործական աշխատանքներու արմատին կը գրտնուի*»: Ան «*բանալի տարրն է մարդու յղացողական երեւակայութեան համար... Փորձառական քննութիւնն է մինչ այդ չգիտցուածին*»:

Կորքի ընդունում է իբր նախակարապետը եւ մղիչ ուժը ամերիկեան Նիւ Եորքի Նոր Դպրոցին, որ ծանօթ ի որպէս *Վերացական արտայայտչապաշտութիւն*: Ան ունի յուզական խոր աշխարհի մը ժայթքումները՝ երգեցիկ գոյներու «անհակակշիռ» հոսքերով: Չակերտում ածականը արտաքին երեւոյթն է միայն, քանի նկարիչին զեղուն քնարականութիւնը խարսխուած կը մնայ տեսանելի թէ պարտկուած կորքիական այնքան նուրբ եւ սահուն գծային խորքի մը վրայ: Ան ոչ միայն բացառիկ գծագրիչ մըն է, այլ իր գծանակարները՝ երբեմն ճոխացած գունաւոր մատիտներով, ինքնաբաւ արուեստի գործեր են, որոնք ինքնին իրեն պիտի ապահովէին մեծ արուեստագէտի ապահով համբաւը: 1930-ին Կորքի միայն կը գծէ: Նման շրջաններ կ'ունենայ 1943-1945ի միջեւ: Բացատրութիւններ տուած են այս բոլորին, որպէս արուեստագէտին նիւթական անձուկ շրջաններու արդիւնք, երբ նկարիչը չէր կրնար գնել սուղ իւղանկարներ եւ կտաւներ: Իրողութիւն է, սակայն, որ ան իր հանգրուանային հիմնական փոփոխութիւնները կատարած է նախապէս գծային ուսումնասիրութիւններով,

է ֆրանսացիին նաեւ այն պատճառով, որ ան երգի վերածում է եւ ժամանակին Իվ Մոնթան երգած է իր ջերմ ձայնովը.-

Elle est debout sur mes paupières

Et ses cheveux sont dans les miens,

Elle a la forme de ma main

Elle a la couleur de mes yeux.

Կորքիի «*Օրացոյցները*» որպէս ներշնչարան ունի Էլիւարի համանուն մէկ բանաստեղծութիւնը: Ամէն պարագայի, այս բոլորը, ինչպէս Չեխովի յիշեալ պատմուածքը, ցոյց կու տան թէ նկարիչը մօտ եղած է գրականութեան:

5. Այս գործին անուանակոչումին կնքահայրն է Մարք Էրնսթ:

փնտռություններով, սքանչելի յղացքներով, որոնք յետագային փոխադրուած են պատատի վրայ: Այդ պարագային, գիծերը տարբերակէ տարբերակ կը մեղմանան, կամ նույնիսկ կ'անհետանան՝ տեղի տալով հոսուն եւ թեթեւ նոր ձեւաւորումներու, որոնք պարզապէս արուեստագէտին երեւակայութեան կամ ներաշխարհի պատկերացումները կրնան ըլլալ: Գիտենք թէ այդ ներքին տեսադաշտին անբաժան մաս կը կազմեն մանկութեան հայրենի յիշատակները: Ինք հաւանաբար մեկնաբանէր նաեւ որպէս «անհունութիւնը տիրապետելու» եւ զայն «սահմանելի եւ ճանաչելի դարձնելու» ստեղծագործութիւն:

Գոյներու զեղումը սկիզբը կը յիշեցնէ Քանտինսկիի վաղ շրջանի յորդ երանգները: Անոնք ապա կը վերածուին կորքիական բանաստեղծական հոսանքիս վազքի,– *Ջրվեժ (1943), Մէկ Տարեկան Կաթնախոտ (1944)*: Երբեմն այնքան ծփուն են անոնք, եւ տեղ–տեղ կէտկիտուն, որ կարծես վրձինը զեղչուած է անոնց իրագործման մէջ: Այսուհանդերձ, գործերը մտաւորական խիստ հակակշիռի ենթակայ կը մնան: Նկարիչին յորդուն խառնուածքն է որ միայն կու տայ այդ պատրանքը: Իր ամէնէն համբաւաւոր պատատուները ունին գծագրական մէկէ աւելի ուսումնասիրութիւններ: Հաւանաբար բացառութիւն կը կազմեն (քանի նաեւ անոնց գծագրութիւնները երեւան չեն ելած) փոքրաթիւ՝ այլ կարեւոր գործեր.– *Ծաղկալից Ջաղացքին Ջուրը, Կանկառին Տերեր Բուրն է, Ինչպէս Մօրս Ասեղնագործ Գոգնոցը...*, երեքն ալ 1944-ի կտաւներ: Գլխաւորաբար իր այս կարգի գործերուն պիտի վերագրուի առաջացումը «Վերացական արտայատչապաշտութեան»: Երանգախմորը կը կրէ գործին հանգրուանային իրաչափութիւնները: Սկզբնական հաստ, թանձր երանգախմորը տակաւ կը նօսրանայ, կը դառնայ թափանցիկ, ապա հոսուն ու կաթկթուն: Ամէնէն յորդ, զգայականօրէն վարար, պիտի ըսէինք նույնիսկ՝ յայրատ գոյները որ կ'ողողեն իր նշանաւոր *Լեարդը Աքլորին Կատարն է* գործը, տարբեր պատատուներու մէջ պիտի դառնան այնքան ժուժկալ: Խորքի գոյնը պիտի միացնէ երկինքը եւ գետինը, մինչ ձեւերը անջատաբար պիտի ծփան պատատին ամէն կողմը – վեր, վար, քովնոյ: Իր *Սահմանը՝* անսահմանութիւնն է: Կարելի չէ յստակ շրջաններու բաժնել իր վերջին տասնամեայ գործը: Նոյն շրջանին «տափակ» արտայայտութիւն գտնող ստեղծագործութեան առընթեր, նկարած է «ծաւալական» գործեր,– պատատուներ՝ ուր գիծը շրջապատող տիրակալութիւն կը պարզէ, ուրիշներ՝ ուր ան կը դառնայ *Քնքուշ Խաղ* (տիտղոսները իր գործերուն), նրբակերտ զգայնութիւն, իսկ դեռ ուրիշներ՝ միշտ նոյն շրջանին՝ ուր գիծը ձուլուած է գունագեղ ձեւաւորումներու մէջ: Կարելի չէ կատարել թուումը իր բոլոր կարեւոր գործերուն, սակայն անհրաժեշտ է յիշատակել եւս մի քանին անոնցմէ.– *Ծիրաններու Բուրմունք, Տարուէ Տարի, Վըրճինիայի Բնանկար, Օրացոյցներ, Ածխացած Սիրելիներ, Անհասանելին*:

Մօտալուտ մահուան ուրուականը իրեն մտածել պիտի տայ թէ «*Յաւիտենական գոյութեան մէջ, կեանքը եւ մահը երկու շարժում մակարդակներ են*», եւ պատճառ պիտի դառնայ որ ան ուզէ փութացնել իր որոնումները. գիծերը պիտի խզուին, վրձնահարուածները պիտի ստանան կեանքի եւ մահուան գուպարի հեւքը: Ասիկա հաւանաբար զինք առաջնորդէր նոր հանգրուանի մը, առանց իր եղերական մահուան:

Ամէն պարագայի, մեր ժամանակներու յառաջապահ, արդիական, հա-

րազատին մէջ միշտ նորը փնտռող նկարիչ Արշիլ Կորժի դասական մըն է աւանդապահ իմաստով: Տարաբանութիւն չկայ այս եզրակացութեան մէջ: Իրեն համար անցեալը նոյնքան մեծ է ներկային մէջ, ինչպէս որ արուեստը երբեք ինքնանպատակ չէ եւ պիտի չըլլայ: Անիշխանական ստեղծագործութիւնը իր չէ: «Արուեստը լեզու մըն է, որուն պէտք է տիրապետել՝ զայն հաղորդելէ առաջ», – պիտի ըսէ ան: Ինք չխզուեցաւ բնութենէն: Ասիկա –բնութիւնը– շքեղ դարձ մը ըրաւ իր գործին մէջ, իր բուսականութեամբ թէ կենդանական աշխարհով: Նոյնիսկ նկարչական յղացքը, որպէս յօրինում, առնչակից դարձուց որոշ դասական ըմբռնումներու: Իր մանկական յիշատակները, երազները եկան տեղ գրաւելու, կենդանացնելու եւ աւիշ դառնալու իր գործերուն, որոնք վերածուեցան բանաստեղծական ցնորքներու: Իրականութեան զօրաւոր զգացումը նաեւ չպակսեցաւ իր վերացականութեան մէջ: Պարզութեամբ արտայայտեց այնքան բարդ տեսիլքներ ինքնուրոյն կերպարներով, որոնք կազմեցին իր բառամթերքը: Իր գիծերն ու ձեւերը զգեցան երկդիմի եւ բազմադիմի տարազ: Իրականութիւնը դարձաւ ապրում, որ դարձաւ մտածում, որ իր կարգին յառաջացուց յղացք եւ պատառ –գիծ, գոյն, ձեւ եւ կշռոյթ: Գործերուն մէջ դէմքեր չերեւցան, սակայն անհատը յիշեցնող փոխակերպութիւններ ծնան: «Սովորականէն եւ ծանօթէն անդին ջանալով քննել՝ կը ստեղծեմ ներքին անսահմանութիւն մը» –պիտի բանաձեւէ ինք: Մեր ներաշխարհը արտայայտող ներշնչեալ մըն է ինք, մեզ կապելով մեր իսկութեան: Ամէն ինչ դիտեց ներսէն, նոյնիսկ՝ բնութիւնը: Նաեւ խուզարկեց ապագան, առանց խզուելու անցեալէն:

Վասպուրականի այս որդին, որ ըսած է՝ «*Իմ պարտքս կը հատուցանեմ հանդէպ հայկական արուեստին*», հեղինակը եղաւ միջազգային գործերու: Ինք ներշնչեց նաեւ ամերիկացի ամէնէն տաղանդաւոր եւ ականաւոր նկարիչները, որոնք մէկ կամ միւս ձեւով բան մը կը պարտին իրեն, – Փոլլոք, Ռոթքո, Կոթլիպ, Նիումըն, Սթիլ, Տը Քունինկ, Կրահամ:

Ամերիկեան յառաջընթաց արուեստը իր գոյառումը պիտի պարտի, մեծ մասամբ, հեռաւոր Խորգոմ հայկական գիղին մէջ ծնած Ոստանիկ Ատոյանի:

1981

Ազնաւոր Օլէմբիայի Մէջ

Փոքրամասնութեան մը միջազգային յայնը

Կը յիշեմ կարդացած ըլլալ, տարիներ առաջ, ֆրանսական համբաւաւոր երգիծաթերթ «Լը Քանար Անշէնէ»ի մէջ տող մը: Ծառը տը Կօլի նախագահական գրեթէ միահեծան օրերն էին: Թերթը կը խօսէր *մեծ Ծառի* մասին, անմիջապէս ճշդելով թէ խօսքը չէր վերաբերէր տը Կօլի այլ՝ «իրական մեծին», – Ծառը Ազնաւորի...: Ասիկա երգիծական սլաք մըն էր անշուշտ

առաջինին դէմ՝ զայն նսեմացնելու միտումով, սակայն կ'ուզէր նաեւ վեր առնել երկրորդին մեծութիւնը:

Քսանդինգ տարիներէ ի վեր ֆրանսական երգաշխարհին մէջ ծնած աստղ մը իր լոյսն ու ճառագայթումը զօրացուց տարիներուն համընթաց: Այսօր յիսուն երկիրներու մէջ երգահանդէսներ տուած միջազգային երգիչն է ան, շուրջ երեք հարիւր երգերու հեղինակ, որ մշտանորոգ թափով իր առօրեայ ներկայութիւնը զգալի կը դարձնէ աշխարհի ռատիոկայաններէն, հեռատեսիլներէն եւ բեմերէն: Բնականաբար «գաղտնիք» մը կարելի է փնտռել այս բոլորին ետին, քանի որ ո՛չ բնութիւնը զինք օժտած էր այն ընդունուած դասական առաւելութիւններով, որոնք կը հեշտացնեն բեմական յաջողութիւն մը, ո՛չ ալ իր ընկերային-հասարակական դիրքը եւ ազգային ծագումը օժանդակ հանդիսացած էին իր առաջին դժնդակ տարիներուն: Ու ամէն մարդ հարց կու տար թէ ո՞վ էր այս կերկեր ձայնով երգիչը որ կ'ուզէր, կը յամառէր ինքզինք պարտադրել արուեստի աշխարհին:

Այդ նոր ձայնը դարձաւ տակաւ տանելի, ընդունելի, հուսկ՝ մտերիմ: Ու ինչպէս ամէն երկարատեւ մտերմութիւն՝ սիրելի եւ փնտռուած, առանձնաշատուկ եւ այնքա՛ն հարազատ: «Պզտիկ Ծառը» -ինչպէս որ իր ասպարէզին սկիզբը կը կոչէին փոքրակազմ երգիչը- դարձաւ ներկայութիւն մը, որ հազիւ թէ բեմին վրայ երեւցած՝ կ'ընդարձակուի, կը տարածուի, եւ կը գրաւէ բազմահազար ունկընդիրները: Տիրական ներկայութիւն մը որ կրնայ, ժամեր ամբողջ, շնչակտոր պահել բազմադէմ, երկսեռ եւ ամէն տարիքի ունկնդիրները՝ զանոնք յուզելով, տխրեցնելով. յոռետես պահերուն ստեղծելով լաւատեսութեան երազ մը, ժպիտ մը, խնդութիւն մը, եւ երգին հիւթին հետ փոխելով անոր կշռոյթը, ոճը, դաշնաւորումը, սակայն միշտ մնալով ինքզինք, որպէս հարազատ հեղինակը իր երգերուն:

Քառորդ դարէ ի վեր -ինք պիտի ըսէր կէս դարէ, նկատի առնելով մանկութեան իր տարիները երբ բեմ կ'ելլէր իր արուեստագէտ ծնողքին հետ, կամ զանոնք կը դիտէր բեմին անկիւնէն- Ազնաւոր շողշողուն աստղն է ֆրանսական բեմին, միջազգային դեսպանը անոր՝ Մորիս Ծրվալիէի եւ Ծառ Թրենէի աւանդութեամբ, եւ սակայն արեւելեան որոշ մեղեդիականութեամբ մը գունագեղ, զատորոշ:

Ազնաւոր սիրոյ երգիչն է, մշտաբուխ սիրոյ աշուղը: Իր խօսքերը յաճախ ունին գուսանական ներքին եւ արտաքին յատկանիշները: Ասկէ՝ իր դասականութիւնը: Կ'երգուի սէրը -սէրե՛րը- իր ամէն վիճակին, աստիճանին, տարիքին: Ան -անոնք- բոլոր մարդոց սէրն է որ կը մեկնաբանուի, կ'իրացուի, կ'անձնականացուի հեղինակին կողմէ: Ու ամէն ոք կը գտնէ քիչ մը ինքզինք, տասնըվեց տարեկանէն մինչեւ յառաջացեալ տարիքի անձը: Սէրը՝ դեռաբողբոջ, լաւատես, դառն թէ յուսախաբ: Նաեւ սէրը որդիական (*Լա մամմա*) կամ ծնողական (*Աղջկանս*): Սէրը ամէնուր է նոյնիսկ երբ կ'երգուի տխուր *Վեցնետիկը*: Ան կը փոխանցուի պարզ բառերով, ինչպէս առօրեայ կեանքը որ բարձրացած արուեստի -բառ, երաժշտութիւն, մեկնաբանութիւն երբեակ բաղկացուցիչներով վերասլաց- կը պատկերէ մեր սպասումը, նախանձը, տենչանքը: Մարդկային

գորաւոր երակ մը կը ճիւղաւորուի իր երգերուն մէջ, անոնք ըլլան *Պատերազմի գաւակները* թէ *Երկու կիթառները*:

Մարդկային պատկերաւոր այս գիծը, որ նախ բառերով կը գծուի, իր մօտ երբեք ընկրկում չունեցաւ: Ու Տէ՛րը գիտէ թէ վերջին սա յառաջապահ քառորդ դարուն ամէն ինչ կարելոր էր երգի մը մէջ, բացի անոր բառերէն: Մեր տարիները թաւալեցան միավանկ պոռչտութիւններու մէջ որոնց համար, ունկնդիրին կողմէ, կը պահանջուէին միայն տոկուն ջիղեր եւ ականջի գորաւոր թմբուկներ: Նման դարաշրջանի մը մէջ Ազնաւոր անշեղօրէն շարունակեց իր ուղին, առանց երբեք անհաղորդ մնալու նոր շրջապատի եւ ժամանակի հոլովոյթին: *Հնաձեւ հաճոյքներուն* առաջին մասը «արդիական»ն է ի հակադրութիւն «դասական»ին, որուն վրայ դրուած է կշիռը որպէս սիրտէ սիրտ մտերմութիւն:

Տասներորդ երեսումն է Փարիզի Օլէմպիա երաժշտասրահի բեմին վրայ: Յայտագիրը կազմուած է, ինչպէս միշտ, հանրածանօթ երգերու հասկաքաղէ, ամբողջացած՝ նոր երգերով: Նորերէն յիշատակելի են *Մարսէլը, Իմ բարեկամս՝ Իմ Յուդաս* եւ *Աւէ Մարիա* եւ մասնաւորաբար՝ սիրային երգ մը՝ *Սրտայոյզ սէրը*: Կը թուի թէ արուեստագէտը չէ սպառած սիրոյ հանքը: Այս անգամ ան մեզի կը փոխանցէ – ձայնով եւ ձեռքերու լեզուով – սրտաճմլիկ սէր մը հանդէպ խուլ – համր աղջկան մը, հետեւաբար կրկնակիօրէն զմայլելի եւ հոգեյոյզ:

Ինչ որ դեռ կարելի է ըսել Ազնաւորի մասին հաստատումն է յարատեւօրէն յեղաշրջման ենթակայ արուեստագէտի մը, որուն համար ոչ մէկ գաղտնիք ունին բեմական բոլոր նրբութիւնները, արտայայտչական կարելիութիւնները: Ան կը վերստեղծագործէ իր հին երգերը բեմին վրայ կարծես յանպատրաստից, նոր մեկնաբանութեամբ եւ այլազանութեամբ, որքան՝ անմիջականութեամբ եւ պարզութեամբ: Բնականութիւնը իր մօտ բիրեղացումը կը կազմէ դժուարին արուեստի մը:

Օլէմպիայի լուսարձակներուն տակ ներկայացուած երգացանկին մաս կը կազմէր նոր երգ մը, որուն յիշատակումը ձգեցինք գրութեան աւարտին: Երգը կը կոչուէր *Ինքնակենսագրութիւն*:

Ազնաւոր յիսունվեց տարեկան է: Տարիք մը՝ երբ անցեալի յուշերը պատկերներ կը գծեն մեր նայուածքին դիմաց, երբ անձի պատկանելիութիւնը, իր մանկութիւնը եւ դեռ՝ աւելի անդին՝ ազգային արմատները կը պատռեն ընթերթը եւ կ'ելլեն մակերես: Մեծ Եղեռնի վաթսունամեակին առթիւ Ազնաւոր աղաղակած էր *Անոնք ինկան*, ինք ալ իր կողմէ միջազգային յուշակոթող մը բարձրացնելով Ապրիլեան զոհերու յիշատակին: Այսօր ան կ'երգէ «Ինքնակենսագրութիւն»ը: Կը յուշերգէ իր աքսորական արուեստագէտ ծնողքը «որոնք անցեալ ունէին բայց ոչ՝ վաղորդայն», որոնք հանդէս կու գային «գաղթականներէ կազմուած հասարակութեան մը առջեւ», կը խօսէին «ռուսերէն եւ դեռ նաեւ հայերէն»: Տնտեսական անձուկ օրեր՝ երբ բարեկամ արուեստագէտներ ի մի հաւաքուած, «կը խօսէին Վոսիորի մօտ մեռնողներու մասին» մինչ «կիները կու լային», իսկ «մարդիկ կ'երգէին հին յանկերգներ որոնք հեռուներէ՛ն, ֆոլքլորի խորերէն կու գային»: Ընդհանրական, համահայկական բնոյթ կրող «ինքնակենսագրութիւն» մը:

Ընդգծելի պարագայ մը այս առթիւ. իրողութիւն է թէ միջազգային համբաւի տէր երգիչը գիտակից է իր տոհմային առաքելութեան, երբ մամուլի մէջ

խօսելով աշխարհացրիւ իր ժողովուրդին մասին, կ'ըսէ. «Անշուշտ ճնշուած, կոտորակուած, հալածեալ այս խեղճ ազգէն պէտք է որ ծնէր, օր մը, տղեկ մը որուն ձայնը կարենար բարձրանալ համայն աշխարհի մէջ: Ես այդ մէկն եմ խորքին մէջ. փոքրամասնութեան մը ձայնը: Կեանքս նշանակութիւն մը ունի: Անկասկած պէտք չէ որ այդ ազգը մոռցուած մեռնէր...»

Այդ ազգը, «անկասկած» պիտի չմեռնի որ մոռցուի, սակայն նաեւ Ազ-նաւորին երգերը պիտի ըլլան միշտ հոն՝ յիշեցնելու համար փոքրամասնութեան մը անմեռ ձայնը:

1980

Քանդակագործ Արթո Չաքմաճեան

*Խորութեան զգացումը ծնունդ կու տայ լոռութեան,
առարկաները կ'ընկուզէ լոռութեան մէջ:
ԾԻԱԳՈՍԷԹԹԻ*

Արթո Չաքմաճեանի արուեստը ուժգնութիւն մըն է, ներքին լարուածութիւն մը՝ որ կը պահանջէ շրջապատ մը (բնութիւնը) ներխուժելու համար հոն, ու նաեւ՝ զայն իր մէջ պարփակելու համար, ինչ որ էութիւնն իսկ է արձանագործութեան:

Այս«միջոց-տարածութիւն» եզրին արտայայտութիւններէն կը կազմէ ցուցադրուած այն խմբաքանդակը չորս անձերու, որոնց երեքը կը մնան իրարու կապուած, մինչ չորրորդը անջատուած, հեռացած է: Ծափոնական ուրուական քաղաքին նուիրուած իր *Հիրոշիման* –այլ օրինակ մը արձանին եւ իր միջավայրին փոխ-յարաբերութեան– իր մէջ կը կեդրոնացնէ շրջապատը, սակայն իր աճագանգները կը տարածուին անոր մէջ:

Իրքանդակները որքան ճառագայթուն, պերճախօս իրենց միաձոյլ թէ բազմամաս կառուցուածքներով՝ նոյնքան նաեւ կը մնան ներամփոփ, գոց, լոռութեան մէջ –ինչպէս պիտի տարազէր Ծիագոմէթթի– վերապահելով, իրենք իրենց համար, իրենց հոգիին ծալքերուն մէջ գաղտնիք մը, խորհուրդ մը՝ որ ամբողջովին լուծուած պիտի չըլլայ դիտողին, եւ որ սակայն պիտի ծառայէ գործին, եւ իր առթած հետաքրքրութիւնը երկարելու ժամանակին մէջ, ու նաեւ՝ միջոցին: Ու այս բոլորը՝ ամէն առթիւ. ան ըլլայ մտային յղացքի մը թէ՛ ծանօթ անձնաւորութեան մը կիսանդրիին, եւ կամ *Կոմիտասի* պարագային, որ հաւանաբար հարիւրեակ մը անգամ ներշնչումի աղբիւր ծառայած է հեղինակին: Այսպէս կ'ըլլան երեւոյթները պատմական մեծ սէրերու պարագային.– Մնայուն հաղորդակցութեան մէջ գտնուելով Վարդապետին իմացական եւ յուզական աշխարհին հետ՝ քանդակագործը աշխատած է իւրաքանչիւր անգամ զայն

տեսնել նոր բիրեղացումով մը, խտացեալ նոր երանգաւորումով: Իր Կոմիտասները պիտի մնան եզակի, ցարդ անծանօթ մարմնացումներ:

Արթոյի քանդակները հզօր ուժի անցք մըն են, որ մտածում մը կը վերածէ արարքի եւ կ'իրագործուի բնութեան տարրի մը միջոցով: Անշուշտ իր արուեստին մաս կը կազմէ որոշ գերիրապաշտութիւն մը, նոյնիսկ կարելի է գտնել որոշ խորհրդապաշտ կեցուածք մը –գործածած ըլլալու համար ծանօթ տարազներ,– սակայն ինք կը մնայ գերազանցապէս արտայայտապաշտ: Գործերուն գեղեցկութիւնը իրենց «գեղեցկութեան» մէջ չեն, ոչ ալ անոնց գեղագիտական բարձր արժէքը՝ համաշխարհայիններու դասական ներդաշնակութեան մէջ: Անոնք ինքզինքնին կը պարտադրեն ճիշով մը, նոյնքան եւ աւելի ներքին՝ քան արտաքին: Խորագրած ցաւը կը ծամածռէ դէմք մը, կ'ալլափոխէ աչքերը, կը պարտադրէ իրաշատուկ դիրք մը: Նմանութիւնը –եթէ ենթական ծանօթ անձ մըն է– չի դադրիր ինքնութիւնը կորսնցնելէ, սակայն ենթական՝ իր հոգին, էութիւնը եւ թաքուն նկարագիրն է որ կ'արտացոլացնէ առաւելաբար, համապատասխան ձեւերով:

Նոյնն է պարագան իր գծագրութիւններուն: Ըսենք թէ Արթօն ինքնատիպ եւ կատարեալ գծագրիչ մըն է, երբ ուզէ գծել: Դէմքի մը պարագային, իր գիծերը կրնան ստանալ նուազագոյնով առաւելագոյնը արտայայտելու միջոցը յիշեցնող Մաթիսը: Իր մէջ կայ նաեւ կամուրջ մը, որ միջնադարեան հայ զարդանկարային քանդակները կը կապէ մեր օրերու գեղագիտական ըմբռնումներուն: Այս կապը աւելի զգալի է իր սկզբնական գործերուն մէջ:

Երկու ծաւալներու փոխ-յարաբերութիւններու շարքը կը պարփակեն զոյգի մը –երկու կէտերու– զիրար ամբողջացնող ներքին հակումը, մղումը, խորհուրդը եւ նաեւ՝ արտաքին շեշտ կապը:

Հանրաժանօթ իրողութիւն է որ քանդակագործութիւնը ըլլալով կոր ձեւերու եւ գոգաւոր մասերու համաճուազ մը, քանդակագործը հոգեբանօրէն կ'արտայայտէ նաեւ յաիտենական սեռայնութիւնը, ասիկա՝ լայնօրէն հասկըցուած եւ խոր կերպով բխում: Անով թաթախուած կը տեսնուի վերոյիշեալ շարքը սրտեղծագործութիւններուն: Այս ձեւով բացատրուած՝ զանոնք կարելի է նկատել աւելի արուեստագէտին էութենէն ծնունդ առած գործեր՝ քան թէ վերջին տարիներու մերօրեայ արուեստի հոսանքներուն արձագանգը: Բնականաբար ժամանակակից հոսանքներուն հանդէպ անտարբեր չէ նաեւ արուեստագէտը, այնքան ատեն որ ան հաղորդակից կը դառնայ իր շրջապատին, քաղաքակրթութեան ձգտումներուն եւ տագնապներուն,– ընդհանուր մթնոլորտին հետ: Զոյգ մը, այս ձեւով, իր մօտ կ'արտայայտուի էրոթիզմով թաթաւուն, ուր խորհրդանշիչը անբաժան է: Երկու ծաւալներով արտայայտուի, թէ միաձոյլ ամբողջականութեամբ, իր գործէն անբաժանելի են լոյսը եւ ստուերը,– երանգները:

Հեռուներէն եկող արուեստի իր ակունքը կը պարփակէ ժամանակակից արհեստագիտութիւնը եւ գեղագիտական արտայայտութեան միջոցները: Պէտք է իրագործուէ՞ր իրեն ապսպրուած եւ մրցանակի դափնեկիր Հիրոշիմային –որ կը գտնուի համաճում քաղաքին թանգարանին մէջ– կոթողական իրագործումը ճափոնական այդ քաղաքին մէջ, որ հանրաժանօթ դառնար իր անունը միջազգային շուկայի վրայ, որքան ալ ինք արդէն ճանչցուած ըլլայ: 14–16 մէթր

բարձրությամբ սարսափազդու որքան սարսափահար այդ դէմքը, որուն մէկ աչքը՝ միայն պարսպ սպիտակութիւն է, իսկ միւսը՝ կոյր սեւ աչք մը մեծ, ճերմակ ակնակապիճի մը մէջ շլմորուն՝ պիտի շարժէր ելեկտրական *կոնկրէտ* երաժշտությամբ, կարծես թրթռալով անապատային հովին սուլոցովը՝ երէկ մարդաշէն իսկ այսօր խանձուած ամայութեան մէջ: Քալտէրի «մոպիլ-սթապիլ»ի դրոշմներն եւ տեսութիւնը, ձեւով մը, այլ արտայայտութիւն եւ ուժգնութիւն պիտի գտնէր հոն: Եւ քանի որ քանդակագործութիւնը ծաւալ մըն է, որուն շուրջը կը դառնայ դիտողը, Հիրոշիման՝ ետեւի կողմէն դիտուած՝ գետնին վրայ պիտի ձգէր մնայուն շուք մը, որուն վրայ օրուան ընթացքին պիտի ցոլար լուսաւոր կէտ մը՝ շող մը:

Արթժ՝ ծնեալ արուեստագէտ մը, ուժեղ խառնուածքով, որ ձեւերը կը լուծէ եւ կը վերաշինէ, եւ որուն մտայղացք-քանդակները կը խօսին արուեստագէտին դրոշմով:

1978

Թատերագիր Ժան-Ժաք Վարուժանի Հետ

Իր սերունդին ամէնէն ներկայացուցչական դէմքերէն մէկն է այսօր Ժան-Ժաք Վարուժան (Ուզունեան) ու մնայուն ներկայութիւն մը՝ ֆրանսական թատերական կեանքէն ներս: Ունի բեմադրուած հինգ թատերախաղեր, իսկ ուրիշներ՝ ձայնասփիւռէն եւ հեռատեսիլէն ներկայացուած:

Իր կեանքը հոմանիշ է թատրոնին. իր սրտին առաջին զարկերը սկսած են, հաւանաբար, բեմին վրայ երբ, երկու ամսու, իր մայրը զինք կը կրէր ներկայացումներու ընթացքին իր դերասան հօրը դեկավարությամբ: Իր հօր ազդեցութիւնը երկարաձգուած է մինչեւ այսօր հայկական բնագաւառէն ներս, երբ թատերագիրը ֆրանսերէնի վերածած է Լեւոն Ծանթի «Հին Աստուածները»: Հայրը իրեն ըսած էր. «Ինձի ուրախութիւն պիտի պատճառես եթէ թարգմանես այս թատերախաղը ֆրանսական մեծ թատերախումբէ մը ներկայացուելու համար»: Այս տարի ան գրած է նաեւ ուրիշ թատերախաղ մը՝ Սողոմոն Թէհլիրեանի դատավարութեան արձանագրութեան հիման վրայ, - *Դատավարութիւն Պերլինի մէջ*, որ կը ծրագրուի ներկայացնել վերամուտին:¹

Ստեղծագործ թատերագիր մըն է Ժան-Ժաք Վարուժան, որ կրնայ «աննշան» դէպք մը վերածել հետաքրքրաշարժ խաղի մը, շնորհիւ թատրոնի իր էական ճանաչողութեան եւ արհեստագիտութեան, եւ շնորհիւ նաեւ բեմական լեզուի իր յանկուցիչ վարպետութեան, որ կը կենդանացնէ բեմը, անձերը, հեշտօրէն կը ստեղծէ մթնոլորտ, շարժում (ներքին եւ արտաքին), կը բերէ անակրնկալ պահեր, որոնք իրենց անսպասելի հանգամանքին կրնան տալ բնական

երևույթը:

Մեր գրույցը տեղի կ'ունենայ իր տան մէջ, *Որո՞ւ եմ այս թելերը* (De qui sont-ce les manches?) թատերախաղին ներկայացումին առթիւ:

- Ձեր վերջին թատերախաղը որպէս մեկնակէտ կամ ներշնչարան ունեցած է ճաբոնական գոյգ մը հողմարգելներ (*փարավան*), որոնք կը գտնուին Կիմէ թանգարանին մէջ: Ինչպէ՞ս:

- Նիւթը չէ որ կը բխի անոնցմէ, այլ ձեւաւորումը, կառուցը: Նիւթը արդէն ունէի պատրաստ: Այդ հողմարգելները ունին վեց փեղկեր, զորս կարելի է ձեւաւորել բազմաթիւ եղանակներով, ըստ իրենց ծալքերուն տրուած խորութեան, ուղղութեան եւ դասաւորումին: Այդ վեց փեղկերուն վրայ անփութօրէն նետուած են այր եւ կնոջ զգեստներ: Խառնիխառն պատկեր մը. կարելի է տեսնել մարդու զգեստ մը որ ծածկուած է շրջազգեստով: Դուրս ելլող օձիք մը, որ յայտնի չէ թէ կնոջ հագուստի՞ն թէ մարդուն շապիկին կը պատկանի: Կախուող թելեր, պատկանելիութիւնը անշատակ: Հողմարգելը կ'անուանուի «Որո՞ւ եմ այս թելերը»:

- Մարդ մը եւ կին մը կ'ունենան սիրային «շանթահարում» մը Միւնիխի մէջ Բարեկենդանի օր մը, երբ պատահամբ իրարու կը հանդիպին, այնքան որ «նոյնիսկ կայծակի հարուած մը պիտի չկրնար բաժնել» զիրենք: Յաջորդ օրը, սակայն, անոնք իրարմէ կը բաժնուին, որովհետեւ մինչ այդ իրենց Բարեկենդանի դիմակները վար դրած էին: Կինը այլեւս «Կղէոբադրա»ն չէր: Ի՞նչ եզրակացնել: Ի

- Հանդիսականներէն ոմանք կարծեցին տեսնել գոյգի մը հարցերը: Այդպէս չէ: Այդ խնդիրները զիս չեն հետաքրքրէր թատերական մակարդակի վրայ: Ուրիշներ՝ տաղանդաւորներ՝ գրեթէ ամէն ինչ ըսած են այդ մասին: «Թելերը» ինքնութեան ճանաչումի թատերախաղ մըն է: Կը նպատակադրէ ահագանգել եւ հանդիսատեսին գիտակցութիւնը զարթեցնել՝ թէ իր ապրածը կեանքի քովնոյի մասն է եւ ո՛չ թէ իսկական կեանքը: Այսօր չենք գիտեր թէ ինչ որ կ'ընենք, կը խօսինք, կը մտածենք ճիշդ է թէ ոչ, կամ արդեօք անոնք արդիւնքը չեն, դրոշմը չեն կրեր այն բոլորին որ կու գայ մեր ծնողքէն, ընկերութենէն, դաստիարակութենէն, քաղաքակրթութենէն: Ո՞ր է մեր անձը այս բոլորին մէջ:

Ստիպուած ենք ապրիլ ձեւով մը, որ չ'արտօնէր ամբողջովին ապրիլ ինչ որ ենք: Երբ մեռնինք՝ կը մեռնինք հարիւր տոկոսով, բայց չենք ապրիր նոյն համեմատութեամբ մեր ինքնութիւնը: Սկզբնական միտքս այն էր, որ պէտք չէ գահավիժինք այս վիճիւն մէջ գոր կ'ընենք քիչ մը ամէն օր:

Նոյնպատճառով նաեւ կը գրեմ: Գրած պահերուս կը գտնեմ ուրիշ Վա-

1. Ժան-Ժաք Վարուժանի յետագայ գործերուն մէջ պիտի չպակսին նաեւ անցողակի ակնարկութիւններ հայերուն կամ հայկական ցեղասպանութեան մասին: Իսկ վերջին գործերէն մէկը, Սի Սէ Ռոն («Եթէ Կլոր է») նուիրուած է հայ ազգին դէմ գործադրուած ոճիրին եւ անոր յաջորդող միջազգային անտարբերութեան: Արդէն շուրջ քառասուն գործերու հեղինակ՝ ան սկսած է գրել նաեւ հայութեան ապագային նուիրուած գործ մը, որ պիտի կրէ Սի Սէ Քառէ («Եթէ Քառակուսի է») վերնագիրը:

րուժաններ: Երբ կը գրէի La Caverne d'Abdullam-ը (Ապտիւլլամի Քարանձաւը), յանկարծ մէջս գտայ բաներ՝ որոնց կասկածը չունէի, որովհետեւ ժամանակը չէի ունեցած մտածելու անոնց մասին:

- Դուք ձե՞զ կը խուզարկէք:

- Հաւանաբար: Ասոր համար է որ միշտ փափաքը ունիմ գրելու, եւ գրելու իւրաքանչիւր անգամ՝ տարբեր բաներ: Ու ամէն անգամ կը նայիմ մէջս տեսնելու համար թէ տարբեր անձեր գոյութիւն չունի՞ն հոն, անձեր՝ որոնք ըլլալու համարձակութիւնը չեմ ունեցած: Պատահած է ինծի, ինչպէս Քարանձաւի պարագային - թէ բաւական իրարանցում պատճառած է այս թատերախաղը-մարդիկ ինծի մօտենան զարմացած հարց տալու, թէ ինչպէ՞ս այդքան «ահաւոր» բան մը կը գրէի երբ այդքան «ազնիւ» էի. ձեռով մը՝ պաշտելի մէկը, որ ծնունդ կու տայ հրէշներու: Բայց թերեւս ես այդքան ազնիւ անձ մը չեմ. կեանքը կրնայ այնպէս մը պայմանաւորած ըլլալ որ այդպէս երեւիմ: «Պաշտելի» մը չեմ, ոչ ալ էականերս «հրէշներ» են: Բայց իսկապէս գիտե՞նք թէ ո՛վ ենք մենք, ի՞նչ կ'ընենք, ո՛ր կ'երթանք: Ասոր համար է նաեւ որ կը գրեմ: Այս է վերջին թատերախաղիս պարագան:

- Ձեր ուրուատեսական ցնորքներուն ազատ ընթացք կու տա՞ք երբ կը հետամտիք ձեր էութիւնը խորագնել:

- Այդ կարգի ցնորքներ չունիմ: Ինչ որ գրեմ՝ մտածուած եւ զգացուած են հարիւր տոկոսով: Երբեք չէ պատահած, մանաւանդ վերջին շրջանին, նախադասութիւն մը՝ որ գրուած ըլլայ ինքնահաճոյութեան համար կամ գեղեցկութեան սիրոյն: Այն վայրկեանին որ բան մը գրեմ՝ կը զգամ:

- Իսկ ինչ կը վերաբերի «Թելեր»ուն...

- Հարցը այն է, թէ մենք մեր անձին եւ մտածողութեան ո՞ր տոկոսովը գործելու ազատ ենք: Այս թատերախաղը կ'ըսէ.- «Ուշադրութիւն, դուք իրաւագրկուած էք, կեանքը ձեզ իրաւագրկած է, այնպիսի իրողութեան մը վերածած է ձեզ՝ որպէս այր եւ կին՝ որ դուք ո՛չ մէկ հասարակական կէտ ունիք այն այր եւ կնոջ հետ, զորս պիտի ըլլալիք: Դուք իրարու ծանօթացաք եւ սիրեցիք բացառիկ պայմաններու մէջ, Միւնիխի քարնավալի մը ընթացքին: Բացառիկ սէր մը: Սակայն բացառիկ սէր չկայ, ինչպէս բացառիկ ճշմարտութիւն չկայ: Կայ կամ ոչ՝ ճշմարտութիւնը, կայ կամ ոչ՝ սէրը»:

- Ասոր համար անհրաժեշտ կը գտնէք ճշմարտութիւնը, հարազատութիւնը:

- Իմ անձերուս սէրը ունի սխալ մեկնակէտ մը, որ խաբուսիկ երեւոյթն է, դիմակն է: Դիմակաւոր անձ մը ինքնութիւն չունի: Ու երբ պահը կու գայ դիմակները վար առնելու, այրը եւ կինը կը դառնան օտարականներ, որոնք զիրար սիրելու համար թերեւս չէին ստեղծուած:

- Հակառակ այս բոլորին, այս զոյգը կը շարունակէ զիրար սիրել:

- Այո՛: Ձեռով մը բախտը իրենց լաւ նուէր մը տուած ըլլալու է: Ան ըսել կ'ուզէ.- «Ես ձեզ իրարու դէմ հանեցի որ սիրահարիք: Ձեզի անցուցած եմ աշակապ մը, եւ դուք դատապարտուած էք զիրար սիրել: Ու պիտի յաջողիք՝ եթէ վար առնէք դիմակները: Մինչ այդ պիտի անցնիք դժուարութիւններէ, պիտի հանդիպիք յաղթահարելիք արգելքներու»:

- Այլ խօսքով, դիմակները կ'օգնեն որ այր եւ կին մը անմիջապէս իրարու մերձենան: Սրտի եւ մարմնի մերկութիւնը հակառակ՝ արդիւնք կու տայ:

- Եթե կ'ուզուի սիրել շատ արագ, շատ ուժգին եւ անմիջապէս՝ այն ատեն լաւագոյն է ճշմարտութիւնը չճանչնալ, թերեւս երբեք զիրար չճանչնալ: Մերօրեայ երիտասարդութեան սէրը ա՛յն է հիմա: Ան կ'աճապարէ: Ժամանակ չունի: Տղայ մը եւ աղջիկ մը կը ծանօթանան իրարու, գրեթէ անմիջապէս կը սիրահարին իրարու եւ... «ցը, շնորհակալ եմ»: Ու ամէն ոք կը շարունակէ իր անջատ ճանապարհը: Բայց եթէ կ'ուզուի ճանչնալ սէրը, որուն մէկնակէտը իր անձին խոր գիտակցութիւնն է եւ դիմացինին լաւ ճանաչումը, այդ պարագային կեանք մը անբաւարար է զիրար սիրելու:

- Կատարեա՞լ սիրոյ հասնելու համար...

- Կատարեալ սիրոյ եթէ հասնին, արդէն սէրը կը մեռնի: Այս պատճառով ըսի որ կեանքը ինքնին կարճ է անոր համար: Սէրը կը կայանայ չգիտնալու մէջ թէ ի՞նչ է սէրը: Ան հանդարտեցուցիչ մը չէ, ոչ ալ վստահեցնող զգացում մը, եւ ոչ ալ վերջնական ճանաչողութիւն: Որոնում մըն է, եւ զայն պէտք է հրահրել:

- «Թեւեր»ուն եօթը պատկերներուն իւրաքանչիւրը ունի իր մասնաւորութիւնը, կը ներկայացնէ անձին մէկ մասը, բոլորը մէկ՝ ամբողջութիւն մը կազմելով հանդերձ: Կարելի է իւրաքանչիւր պատկեր ներկայացնել անջատաբար որպէս մէկ արարով թատերախաղ: Բեմադիրը բազմաթիւ մեկնութիւններու կարելիութիւնը ունէր, ամէն անգամ փոխելով պատկերներու յաջորդականութիւնը: Արդ, իր մեկնաբանութեամբ թատերախաղը ունեցած է վարդագոյն վախճան մը, մինչ առաջին եւ վերջին պատկերները շրջելով արդիւնքը պիտի ըլլար հակառակը: Համակարծի՞ք էք իր բեմադրութեան:

- Գլխաւոր միակ վերապահութիւնս, պիտի ըսէի՝ անհամաձայնութիւնս բեմադիրին հետ կը կայանայ այս կէտին մէջ, հակառակ անոր որ, ի վերջոյ, իմ յօժարութեամբս է որ բեմադրեց: Ըստ իրեն, թատերախաղին «բանալին» եօթներորդ պատկերն է, եւ զայն անշարժ պահեց վերջաւորութեան, ինչ որ թատերախաղին տարբեր կարելիութիւն մը (2q3q4q5q6) հաւասար դարձուց 720 մեկնութիւններու: Բեմադիրը առաջնորդուցաւ հէքի էնտի գործնական մտայնութեան: Պէտք էր հանդիսատեսին տալ, առնուազն, լուծումի մը հեռապատկերը: Ես ո՛չ լուծում ունէի, ո՛չ ալ պատգամ: Նպատակս միայն - ինչ որ անշուշտ ինքնին շատ մեծ է- հանդիսատեսին ուշադրութիւնը հրաւիրելն էր, որ իր ներկայ ապրելակերպով չմեռնի:

- Արտակարգ կարողութիւնը ունիք երկխօսութիւններու, որոնք կը բխին ակի մը նման: Բառերու ձեռնածու մըն էք: Կը յառաջանաք նաեւ կիսատ նախադասութիւններով, երկդիմի բառերով, կէս-երանգով, կէտադրութեամբ: Դաշտը լայն կը բանաք բեմադիրին, դերասանին ու նաեւ՝ հանդիսականին երեսակայութեան առջեւ: Ձեր նպատակը չէ՞ նաեւ չսահմանաւորել ձեր միտքերը եւ դուրը լայն բանալ զանազան մեկնաբանութիւններու առաջ, որոնցմէ իւրաքանչիւրը կրնայիք գտնել ճիշդ, ձեզի հարազատ...

- ...Հետաքրքրական եւ շահեկան հարցում: Մեծ գիծերով ըսեմ թէ ի՞նչ կը վերաբերի երկխօսութիւններուն՝ նախամտածուած, մասնաւորաբար ուզուած ձեւ մը չունիմ գրելու: Կը գրեմ այն ձեւով որ փափաքը ունիմ գրելու: Գրելակերպս քիչ մը կը տարբերեմ անձերուն եւ իրենց միջավայրին համապատասխան ձեւով: Երբ կը գրէի Քաղաքը՝ բլուրին բարձունքին վրայ ողբերգութիւնը, անմիջապէս զգացի որ այս գործը տարբեր ձեւով պէտք էր գրէի: Սակայն ասի-

կա մասնատոր տրամադրության մը, մտածողության մը արդիւնքը չէր: Հարցը երկխօսութեան բնագոյն ունենալու կամ չունենալու մէջ կը կայանայ:

- Իսկ ձեր գրութեան լոյս-ստուէ՞րը...

- Ասիկա թատրոնին մաս կը կազմէ: Երբ կը գրէի Գիշահաւի մը մահը, անմիջապէս գիտցայ թէ անիկա պէտք է գրուէր չարտայայտուող երկխօսութիւններով: Պատճառը իր նիւթն է.- Հօրը տարեդարձը տօնելու պահուն, երբ մոմերու վրայ պիտի փչեն, հայրը կը բարձրանայ սենեակը, կը վերադառնայ հրացանով մը ու կը սպաննէ իր որդին: Մարդ չի գիտեր թէ ինչո՞ւ, -ես ոչինչ կը հնարեմ, թերթի մը լրատուութեան բաժինին չորս տողերն են ասոնք: Ու ամէն ոք շուարած է, «անկարելի» համարելով նման դէպք մը: Դրացիները առաջինն են զարմացողը: Ի վերջոյ, ընտանիքը ունէր համերաշխ արտաքին մը, իսկ հայրը՝ զոր տեսած էին դեռ երէկ՝ ուրախ արտայայտութիւն մը ցոյց կու տար: Ահաւասիկ նիւթը: Բայց ես չըսի՝ «անկարելի» է: Մարդը պէտք է ունեցած ըլլար շատ խոր պատճառ մը իր կեանքին մէջ, իր գոյութեան խորքերը: Սակայն պատճառը ես ալ չէի գիտեր: Ինչպէ՞ս կ'ուզէք որ զայն գիտնամ երբ ես այդ մարդը չեմ: Ուզեցի պատկերել մարդուն ամբողջ կեանքը եւ ցոյց տալ թէ ան, յարատեւօրէն, ունէր փոքր պատճառներ, որոնց իւրաքանչիւրը, անջատաբար, երբեք չէր արդարացներ նման արարք մը, բայց որ բոլորին կուտակումը ամբողջութիւն մը կը կազմէր: Չէի կրնար շեշտել այս կամ այն մասնատոր պատճառը, ու ասոր համար ամէն անգամ որ երկխօսութեան մէջ բան մը պիտի ճշդուէր՝ կը կասեցնէի զայն կետադրութիւններով, որպէսզի չտամ լուծումին բանալին զոր չունիմ...: Հո՞ւ է որ բեմադիրը կը միջամտէ իր մասնակցութիւնը բերելով՝ պատճառներու որոնումին մէջ, եւ տալու ուղղութիւն մը թատերախաղին: Նոյն-պէս նաեւ դերասանները:

- Բեմադիր եւ դերասան կու գան նոր ջոր բերելու, ինչ որ սակայն կրնայ ձեզ անակնկալներու առջեւ դնել իբր հեղինակ:

- Անշուշտ: Բայց ես միշտ հոն եմ փորձերու ընթացքին: Երբ տեսնեմ թէ մեկնաբանութիւն մը բնաւ չի համապատասխաներ գաղափարիս, կու տամ անհրաժեշտ լուսաբանութիւնները: Սակայն միշտ շահեկան է որ բեմադիր եւ դերասան իրենց խորերէն դուրս բերեն ճշմարտութիւններ, որոնց ես ծանօթ չեմ: Այս պատճառով, ես չեմ ուզեր բեմադրել իմ թատերախաղերս: Ես գիտեմ ի՞նչպէս զանոնք բեմադրել, ինչ որ հետաքրքրական չէ: Հարց է թէ ի՞նչ տարբեր ձեւերով կարելի է բեմադրել եւ մեկնաբանել զանոնք:

- Ձեր երկխօսութիւններուն մէջ ճշմարելի են նաեւ երաժշտական օրէնքներու կիրակումը: Կը փոխէք չափը եւ կը պահէք մոթիֆը, բներգը, այսինքն՝ բառը եւ միտքը: Կ'արագացնէք միայն կշռոյթը եւ, կրկնութիւններով, կը ստեղծէք ձգտեալ, պայթուցիկ մթնոլորտ: Հետեւա՞ծ էք երաժշտութեան:

- Այո... անշուշտ երազս էր, ինչպէս կ'ըսէ թատերախաղիս անձը, ըլլալ խմբավար, դաշնակահար: Սակայն երաժշտութեան շատ ուշ սկսայ, ընտանեկան պայմաններուս հետեւանքով: Քիչ մը դաշնամուրի դասեր առի, ու յետոյ առանձին շարունակեցի (հիւրասենեակին մէջ կը գտնուէր դաշնամուր մը): Ծատ կը սիրեմ երաժշտութիւնը, սակայն ինչ կը վերաբերի գրութիւններուս մէջ անոր օրինաչափութեան՝ գիտակից կամքի մը արդիւնքը չէ ան: Կը զգամ թէ այդպէ՞ս պէտք է գրեմ, թէեւ որպէս արդիւնք կ'ունենամ ձեր մատնանշումը:

- Առհասական կո՞ղմը կը կազմէ ձեր թատերական զգայարանքը:

- Հաւանաբար գրելու զգայարանքս -թէ՛ ա՛յսպէս պէտք է գրեմ եւ ոչ թէ՛ ա՛յնպէս- եկած է հորմէս, որ դերասան մըն էր: Հրաշալի բախտը ունեցած եմ թատերական զգայարանքը ունենալու իմ ծնունդէս, ծագումէս:

- Եթէ խօսէիք ձեր յիշատակներուն մասին:

- Հայրս դերասան էր -«դերասան Ուզունեան» (յսնդուք): Խարբերոցի էր, իսկ մայրս՝ գոնիացի: Ամուսնացած են Պէյրութի մէջ: Բեմի հետ հայրս իր առաջին շփումը ունեցած է Միացեալ Նահանգներու մէջ, երբ պայմանները զինք հոն նետած են: Մարսէլլի մէջ, ուր ծնած եմ 1927-ին, հայրս կը ստեղծէ թատերախումբ մը իր հայ բարեկամներով: Յիշատակներ ունիմ միայն երբ եկաւ Փարիզի արուարձանը՝ Ալֆորվիլ եւ հաստատեց տեսակ մը թատերասրահ, զոր կը կոչէին «Թէնէքէ Փալաս»: Թատերական առաջին երեւումներս ունեցած եմ հոն, երբ հայրս զիս կը ծպտէր, իսկ ես կ'երգէի: Կը յիշեմ իր Օթէլլօ խաղը - «Լիմել թէ չլիմել» (հայերէնով՝ այս բառերը): Այն ատեն հաւատացած էի թէ Թէյքսթրի Հայ էր: Հայրս անդադար տունը կ'արտասանէր հայերէն թատերա-խաղէն մասեր, հետեւաբար ինծի երբեք հարց չէր ծագած թէ ի՛նչ պիտի ընեմ կեանքիս մէջ: Գիտէի թէ պիտի պատկանիմ թատրոնին, առանց կարենալ ճշդ-դիմու դերս անոր մէջ:

- Ինչպէ՞ս յաջողեցաք զայն ճշդել:

- Հիմա կը մտածեմ թէ ըրի այնպէս՝ ինչպէս «Թէներ»ուն տիպարը: Ես ինծի հարց տուի թէ ի՛նչ պիտի ըլլամ, -դերասա՞ն, բեմավա՞ր, բեմայարդա՞ր: Պէտք է սկսէի բանով մը: Եղայ նախ դերասան. հետեւեցայ դասընթացքներու, ելայ բեմ: Ապա փորձեցի բեմադրութիւնը: Վերջը եղայ փորձագէտ, թէքնիսիէն, եւ բեմի տնօրէն: Ունեցայ մեծ բախտաւորութիւնը Փիէր Ֆրէնէի հետ աշխատելու: Ինչպէս որ այս բոլորը ըրի, նոյնպէս եւ սկսայ գրել, միշտ թատերախաղիս անձին պէս որ կը փորձէ ըլլալ երաժշտական խմբավար մը, լուսանկարիչ մը, մարդակապիկ մը, եւայլն: Փիէր Ֆրէնէ գտաւ ասպարէզս իբր թատերագիր: Իսկ հիմա թատրոնի մարդիկ երբ կը բեմադրեն թատերախաղերս, կը զարմանան որ հեղինակ մը այդքա՛ն թատերական գիտութիւն ունի: Պատճառը յստակ է իմ պարագայիս:

- Ձեր գործերը կը կրե՞ն ինքնակենսագրական բնոյթ:

- Ո՛չ: Սակայն անձնական յիշատակներ, հին եւ նոր, միշտ մոտք կը գործեն:

- Եթէ ուզէիք փորձ մը ընել ձեզ յառաջապահ դպրոցի մը կամ ուղղութեան մը առընչելու...

- Եթէ կ'ուզէք ինծի հաճոյք պատճառել, եւ յարգելու համար ազատութիւնս, աւելի լաւ կ'ըլլայ չփորձել ինծի մակդիր մը տալ: Երբ կը «ստեղադրէք» հեղինակ մը, զայն կ'օտարէք -ալիէնէ կ'ընէք: Բարեբախտաբար չունիմ ոչ մէկ նախընտրած հեղինակ: Որքան յառաջանամ, նոյնքան շահագրգռութենէ կը դադրիմ միւս հեղինակներու հանդէպ: Պահպանելու համար ստեղծագործական այս ազատութիւնս, պէտք է ամբողջովին անջատուիմ միւսներէն, որոնք ինծի օգտակար էին երբ հեղինակ չէի, եւ երբ ցոյց կու տային՝ ինչպէս զայն ըլլալ: Իմ նախընտրութիւններս Սթայնպէքի, Տոսթոյեւսքիի, Սարդեանի՝ թերեւս օգտակար եղան ինծի, կրնայ ըլլալ նաեւ՝ նոյնքան եւս վնասակար, ուշացնելով ինքնատարութեան մը կազմաւորումը: Մեծ հեղինակներ են Վէնկարթըն եւ Տիւ-պիշար, -որոշ ձեռի, որոշ արտայայտութեան Տիւպիշար մը: Սակայն ոչ մէկ կապ

ունիստ անոնց հետ:

- Պէտք է զգուշանամ, ուրեմն, որեւէ ակնարկութիւն ընելէ ապսիւրս թատրոնին մասին, եւ ամէն երեւոյթի՝ որ յատկանիշն է նաեւ ձեր թատրոնին, - արտաքին երեւութական տրամաբանութիւն մը, երազայինի յատուկ ամբողջ արտաոգոսութիւնը, տարօրինակը, երկխօսութեան անյարիր ձեւ մը, եւայլն:

- Բայց ա՛յս իսկ է թատրոնը: Եթէ անձերը պէտք է ներկայացնել այնպէս ինչպէս որ են, պէտք չկայ թատրոն երթալու. անոնք ձեր աչքին առջեւն են: Թատրոնը կը ծառայէ ինքզինք բացայայտելու, անսքող դառնալու, գտնելու այն «հրէշները» որոնք մեր մէջն են: Պէտք է ազնիւ երեւցող անձերը դրդել, գրգռել, զանոնք խենդացնել՝ հասկնալու համար թէ ինչեր կան թաքնուած հոն, ու օգտագործել զանոնք:

Այս պատճառով է որ թատերախաղի անձերս կ'ուզեն չափազանցել, կ'աշխատին իրենք իրենց համար ստեղծել խնդիրներ, որպէսզի ինքզինքնին ճանշնան մերկապարանոց: «Քարանձաւ»ի անձերս պարզ մարդիկ են, բայց ի՞նչ կ'ընեն.- կ'արգելափակուին իրենց տան մէջ եւ իրենց դուռը ամրափակ կը պահեն աշխարհին դիմաց: Հայրս կ'ընէր, այլ ձեռով, նոյն բանը երբ դպրոցէն տուն կը վերադառնայի: Կ'ըսէր. «Հոս, այս տան մէջ հայերէն պիտի խօսիս, միա՛ն հայերէն, այլապէս՝ դո՛ւրս: Երբ արտաքին աշխարհին դիմաց դռները կը փակուին, «Քարանձաւ»ին անձերը կը ստեղծեն աշխարհ մը, որ նոյնը չի կրնար ըլլալ, այլ պիտի բխի իրենց նկարագիրէն, հոգիէն, էութենէն:

- Մարդուն խառն ընդերքը լոյսի հանելով որոշ տխրութիւն մըն է որ կը պատէ մեզ: Կարելի չէ՞ ձեզ յոռետես հեղինակ նկատել:

- Երբե՛ք: Ընդհակառակն: Այնքան ատեն որ ես մարդոց կ'ըսեմ՝ «փնտռեցէք դուք ձեր խորերը, ճանչցէք դուք ձեզ, եւ փախուստը որ կու տաք՝ սուտէն չէ, ո՛չ ալ կեղծիքէն, այլ դուք ձեզմէ, եղէք գիտակից ու սիրեցէք ըստ այնմ», -լաւատեսութիւն մը յայտնած կ'ըլլամ: Նոյնպէս «Քարանձաւ»ին մէջ երբ երկու զաւակները կը ձգեն տունը եւ կը փախին այդ մթնոլորտէն՝ լաւատես վերջաւորութիւն մըն է: Սակայն հարցը չի կայանար ո՛չ լաւատեսութեան եւ ոչ ալ յոռետեսութեան մէջ: Խնդիրը այն է, թէ թատրոնը կենդանարա՞ր է թէ ոչ: Ու քանի ան կը միտի մարդիկը ցնցել, սթափեցնել իրենց մահացու թմբիրէն՝ կը դառնայ դրական: Թատրոնը ա՛յս է. զգացնել թէ կենդանի ենք, պատասխանատու ենք նա՛խ մեր անձին, ուրիշներունը ըլլալէ առաջ, եւ թէ մենք պէտք է վերականգնանք:

Պերթուլտ Պրեխտ Եւ Դիւցազներգական Թատրոնը

«Յարգանքի միակ արտայայտութիւնը զոր պարտական պէտք է ըլլալ հանդիսատեսներուն հանդէպ, այն է թէ երբեք պէտք չէ ստորագնահատել անոնց խելացութիւնը: Հաւատալ միամտութեանը այդ մարդոց, որոնք տասնեօթ տարեկանէն սկսեալ չափահասներ են, հիմնական սխալանք մըն է: Ես կոչ կ'ընեմ անոնց հասկացողութեան»:

Պ. Պրեխտ

Երբ այս յօդուածը կը գրուի, Փարիզի չորս թատրոններուն մէջ կը ներկայացուին Պրեխտի թատերախաղերը: Ժողովուրդին նուցիսկ կը տրուի բացառիկ առիթը նոյն օրերուն տեսնելու –եւ բաղդատելու– հեղինակին համբաւատը «Չորս Կոպէկի Օփերա»յին ֆրանսական եւ բնագիր՝ գերմանական ներկայացումները, այս վերջինը՝ գերմանական թատերախումբի մը կողմէ:

Պրեխտ մը կայ որ բանաստեղծ եւ վիպասան է, ուրիշ մը՝ որ թատերագիր է, երրորդ մը՝ որ բեմադիր է եւ դեռ կայ Պրեխտ մը՝ որ թատրոնի տեսաբան է: Իսկ այսօր, իր մահուընէ քսաներեք տարիներ ետք իսկ իր անունով երդուող երիտասարդութիւն մը կայ, ինչպէս նաեւ թատերասերներու հսկայ զանգուած մը՝ անվերապահ համակրութեամբ հանդէպ անոր գործին: Վերջին մի քանի տարիներուն սակայն սկսած են լսուիլ, թէ եւ շատ վեհերոտ ձեւով, այլ ձայներ՝ որոշ վերապահութիւն յայտնող, եւ ձգտում մը՝ վերաքննելու եւ վերաբեկորելու արեւմտեան ժառանգութիւնը:

Գերմանիոյ Օլգայուրկ քաղաքը ծնած (1898) այս բանաստեղծ–թատերագիրը հրապուրիչ դէմք մը եղած է իր ժամանակին եւ իր հմայքին տակ պահած է նաեւ իր շրջապատը: Պրեխտ այն ստեղծագործողներէն է, որոնք պէտք ունին իրենց մտածումին արձագանքին, հակազդեցութեան, ուրիշներու մօտ գուշակուած միտքերուն՝ ձուլելու համար այդ բոլորը նոր դիմագիծով մը ու վերակերտելու իր գաղափարները՝ նոր ամբողջականութեամբ: Իր մտադրացքները միշտ կը յենին ուրիշի մը գաղափարին վրայ, ինչպէս որ դասականները ամբողջ տողեր փոխ կ'առնէին հին գրականութենէն: Ինք կը սնանէր իր շրջապատէն, հարստացնելով զայն: Իր գործը գեղագիտակ (քալէիտոտոքը) մըն է ուր բազմապատկուած կը տեսնուին փոխ առնուած տարրեր Էլիզապէթեաններէն, յոյներէն, ճաբոնցիներէն, չինացիներէն, հնդիկներէն, սպանացիներէն, – Մարլով, Շէքսպիր ու նաեւ՝ Կորքի: Իր համբաւատը *Չորս Կոպէկի Օփերան*, օրինակ, փոխ առնուած է 18–րդ դարու անգլիացի բանաստեղծ եւ վիպագիր Շոն Կէյի մէկ գործէն («Մուրացկաններու Օփերան»), *Տէր Փէօնիլյան եւ իր Ծառան Մաթթին*՝ ֆինլանտական պատմութենէ մը, *Կովկասեան Կաւիճէ Շրջանակը* չինականական պատմութիւն մըն է, ինչպէս միւսը՝ *Որոշումը*՝ որ ճաբոնական թատերախաղէ մը կը սնանի եւ որուն խորքը կրօնական բնոյթ մը ունի, մինչ Պրեխտի մօտ ան կ'առնէ, այսպէս յանկարծ, մարքսիստական–համայնավար բնոյթ: Ինքն է յայտարարողը.– «Պէտք է ազատագրուիլ նմանողութեան արհամար–

հանքեն որ հասարակաց է: Նմանողությունը դիրությունն ճամբան չէ, ամօթ մը չէ, այլ՝ արուեստ մը: Այս ըսելով կը հասկնամ թէ զայն արուեստով պէտք է ընել: Սակայն արուեստի բոլոր «գօղոնները» կը ստանան, ի վերջոյ, ի՛ր դիմագիծը, ի՛ր կնիքը. անոնք կը դառնան Պրեխտեան: Ինք գիտէ ճարտարապետել իր թատերախաղերը իրենց մեծ ու պզտիկ բաժիններով, շրջանակներով, մասնաբաժիններով: Կը գրէ դիրին, արագ, եւ ճիշդ այդ պատճառով «այո» ի մը կամ «ոչ» ի մը համար ամբողջ գլուխներ վերստին կը գրէ, կը ձեւափոխէ: Թատերախաղ մը որ կը կոչուէր «Ան որ այո՛ կ'ըսէ», կը դառնայ «Ան որ ո՛չ կ'ըսէ»: Այս պատճառով նաեւ՝ իր ամէն մէկ գործը ունի շփոթեցնող տարբերակ մը կամ տարբերակներ: Եթէ նոյնիսկ թանտախաղը իր ամբողջական տեսքը ստանար եւ Պրեխտ հանդիպէր լաւ մեկնաբան-դերակատարի մը՝ գլխաւոր դերը վերստին կը գրէր երկարելով, ճոխացնելով, յարմարցնելով, սակայն եւ միշտ՝ ներշնչումով: Այս ձեւով –եւ իր թատերական տեսութիւնով– իր գլխաւոր թատերախաղերը մաս կը կազմեն միջազգային թատրոնի խաղացանկին, զոր Պրեխտ ճոխացուց ինքնատիպ գաղափարներով:

Երբ Պրեխտ սկսաւ գրել, արտայայտչապաշտութիւնը կը տիրէր Գերմանիոյ մէջ: Կարճ ժամանակ մը միայն ան ստեղծագործեց այդ մթնոլորտին մէջ: Ինք անիշխանական մը եղաւ, յեղափոխական բնոյթով.– նախ ամէն ինչ պէտք է քանդուի. շինելու ժամանակը կու գայ վերջը: Ժամանակի ընթացքին իր միտքերուն հասունացման առընթեր, իր գործերը ստացան ուղղութիւն մը որ մարքսիստականութիւնն էր: Այսօր մարքսիստները լուրջ վերապահութիւն ունին այդ մասին:

Յեղափոխական մըն էր ինք՝ որ անդադար գայթակղութիւն կը ստեղծէր անհանգստացնելով հասարակութիւնը. զայն կը մշտէր ու կը յաջողէր խոռովելու տիրականօրէն...: *Բարձրութիւն եւ Անկում Մահակոնի Քաղաքին մէջ* թատերախաղին ներկայացման ընթացքին, այն պահուն՝ երբ գլխաւոր հերոսը պիտի գլխատուի իր անվճար պարտքերուն համար, Պրեխտ յանկարծ հանդիսատեսին ուղղուելով կ'ըսէ.– «*Անշուշտ դո՛ւք, շատերդ, պժգալի պիտի գտնէք այս մահապատիժին գործադրութիւնը, բայց պիտի չյօժարէիք մեր հերոսին պարտքերը վճարել, այնքան որ դրամին փարած էք*»: Այդ գիշեր անմարսողութենէ տառապող հանդիսատեսներուն թիւը շատ եղած էր, դեռ նկատի չառնելով սրահին մէջ յառաջացած թոփոփոհը, սուլոցները, կանչերը:

Պրեխտ իր դարուն զաւակն է, եւ ինք ապրեցաւ եւ մեծցաւ երկու աշխարհամարտերու միջեւ եւ անոնց մէջ, երբ հիթլերական Գերմանիան ոտքի կը կանգնէր: Իր թատրոնը տեղ տուաւ պատմական մտահոգութեան եւ դարձաւ մըտածողութեան գործիք մը ընկերութեան մէջ: Նպատակադրեց յատկապէս յատակացնել, դիմադրել եւ յաղթահարել տագնապները:

Իր մօտեցումով, թատրոնը կը դառնայ յեղափոխութեան մը տարրալուծարանը: Թատերական ամէն միջոց, ձեւ որ ի սպաս կը դրուի ներկայացման մէջ, կ'ունենայ էապէս քաղաքական նպատակ: Թատերական կեանքը զօդուած է մարդուն ընկերային կեանքին, եւ ամէն գեղագիտութիւն պէտք է առընչուի քննադատական նկատումներու հետ: Այս մօտեցումով պէտք է քննարկուին ժամանակակից մարդերը յուզող քաղաքական, ընկերային եւ տնտեսական երեւոյթները: Ամէն ժամանակաշրջանի պէտք է տալ եւ պահել իր ուրոյն նկարագիրը՝ իր վաղանցուկ եւ ժամանակաւոր հանգամանքով: Իսկ անցեալը չի

նախատեսներ ներկան: Մարդուն ընկերային հակազդեցությունները, արարքները պետք է առնուի մտեալ կացութեան մը մէջ եւ ոչ թէ վերացական եւ ընդ-հանուր ձեւով: Հիմնականօրէն մարդկային տրաման կը խաղցուի ոչ թէ անհա-տական ճակատագրի մակարդակին վրայ, այլ իր պատմական կացութեան մէջ: Մարդը «բռնուած» է ընկերային ցանցի մը մէջ, եւ խոցելի է որովհետեւ ըստ կամս կարելի է զինք փոխել. կարելի է, ինչպէս խամաճիկներուն, իր այս կամ այն թելը քաշել, եւ կը ստանաք ուրիշ մարդ մը: Աւելին՝ «Ուշադրութիւն ըրէք ձեր կրած հագուստին. մարդ մը կ'արժէ՝ մարդ մը» («Մարդ մարդու համար»), այսինքն՝ ան փոխարինելի է ուրիշով մը:

Երկուութիւն մը կայ Պրեխտեան «հերոս»ներուն մէջ: Իրենց կամքը, զգայնութիւնը եւ մտածողութիւնը խորապէս բաժնուած են երկու հակամարտ ձգտումներու միջեւ, –եասսիրութիւնը եւ ինքնանուիրումը, յստակատեսութիւնը եւ կուրացումը, ընդվզումը եւ պարտաւորականութիւնը: Անոնք մխրճուած են անել վիճակներու եւ կացութիւններու մէջ: Պրեխտի աշխարհին մէջ, ուր ընկերային հակամարտ պայքարները կը կազմեն ցանցը՝ անձնական շահերը, մարդկային յաւակնոտութիւնները եւ հանրային իրականութիւնները անդադար զիրար կը խաչաձեւեն ու կը ժխտեն մէկզմէկ: Այսպէս՝ Մայր Քաջութիւնը իր զաւակները կերակրելու համար սնունդը կը փնտռէ դժողքի դրան սեմին (պատերազմ է) եւ կը կորսնցնէ զանոնք յաջորդաբար: Գալիլէոս կարենալ շարունակելու համար իր գիտական հետազոտութիւնները, տեղի կու տայ հաւատաքննութեան առջեւ: Ըէն Թէ որպէսզի իր Բարութիւնը կարենայ կիրարկել, կ'առնէ անողոք գիծերը վաճառականի մը, որ միայն իր շահերը կը հետապնդէ: Տէր Փէօնթիյան առա-տաձեռն է, մարդկային եւ զգայուն երբ գինով է, սակայն կը դառնայ ահռե-լիօրէն կծծի, կարծր եւ եսասէր անձ մը՝ «պաղ» վիճակի մէջ: Կարելի է այսպէս շարունակել թուումը կացութիւններու՝ թատերախաղերուն երկայնքին: Կարելոր է սակայն գիտնալ այն միջոցը եւ ձեւերը, որոնցմով ներկայացուեցան անոնք եւ համբաւաւոր դարձան որպէս Պրեխտեան թատերական տեսութիւն:

Տեսութիւնը

Այդ համբաւաւոր տեսութիւնը որ կոչուեցաւ *հեռակայնութիւն* կամ *հեռա-կացութիւն* (*տիսդանսիասիոն*) ծնունդ առաւ թատերախաղ առ թատերախաղ, կամ ինչպէս հեղինակը կը պատկերէ՝ «Գործնականին մէջ քայլ մը կը յաջորդէ միւսին: Տեսութիւնը, ինք, պէտք է ծածկէ միջոցը» (երկուքին միջեւ):

Աւանդական թատրոնը կեանքին ծուռ պատկերը կու տայ, ըստ Պրեխտի: Ան կը զուարճացնէ, այսինքն՝ հանդիսատեսին ուշադրութիւնը կը շեղեցնէ իր ժամանակի մարդկային իրականութենէն եւ ընկերային հակամարտութիւններէն: Այդ թատրոնին մէջ հանդիսատեսը կը հրաւիրուի ինքզինքն ճնշեցնելու հերոսին հետ –ինչպէս որ կը պատահի դասականներուն եւ վիպապաշտներուն մօտ-օգտուելու համար, մակարածօրէն, Սոփոկլէսի մը «Մաքրագտում»էն (Purga- tion), Ժան Ռասինի մը զոհագործութիւններէն, եւ կամ ալ ան կը հրաւիրուի ըն-դունելու պատմական կամ հոգեբանական երեւոյթի մը «առարկայական» նկարագրութիւնը: Երկու պարագաներուն ալ հասարակութիւնը կրաւորական դեր մը ունի, –բեմը ամբողջովին կ'իշխէ սրահին վրայ: Հանդիսատեսը կլան-ւած է. ան կը սպառէ իր մտաւոր գործունէութիւնը, իր մէջ կ'արթննան զգացում-

ներ եւ ապրուած փորձառութիւն մը: Ամէն ոք անհամբեր կը սպասէ թէ ինչպէս թատերական հանգոյցը պիտի քակուի: Մարդը իր մտածումով է որ կ'որոշադրուի: Թատերական այս ձեւին (տրամաթիք) մէջ իրաքանչիւր տեսարան կը յաջորդէ միւսին, մէկը միւսին կը շաղկապուի, կը շարահիւստի մնացուն յեղաշրջումով մը, միշտ նկատի առնելով մարդը որպէս հաստատ տուեալ, նոյնիսկ զայն նկատելով անփոխարինելի:

Պրեխտեան ըմբռնումով թատրոնը, որ ստացաւ *դիցազներգական* անանակոչում, ամէն միջոց կը գործադրէ խթանելու համար մարդուն միտքը եւ տրամաբանութիւնը: Լո՛յս, աւելի՛ լոյս: Հանդիսատեսը կը հրաւիրուի ներկայացուած հակամարտութեան մը մէջ տեսնելու ո՛չ թէ խորհրդանշական դէպք մը, այլ՝ կենդանի իրականութիւն մը որուն պէտք է մասնակցի քննադատական կեցուացքով մը, այնպէս ինչպէս պիտի նայէր բնութեան՝ հունաւորելու համար գետ մը կամ պատուաստելու համար ծառ մը: Դիցազներգական ձեւը գործողութիւն մը չէ որ հանդիսատեսը առընչակից կը դարձնէ դերասանին հետ, այլ շարադրութիւն մըն է, պատմում մը՝ որ ունկնդիրը կը դարձնէ դիտող մը անոր մէջ արթնցնելով մտաւոր գործողութիւն մը: Ան ինքզինք կը գտնէ ուսումնասիրելի հարցի մը առջեւ եւ կը ստիպուի որոշումներ տալ (եւ ոչ թէ ապրումներով տարուիլ): Պրեխտեան թատրոնը չի թելադրեր այլ կը պատճառաբանէ, եւ եթէ երբեք զգացումներ ալ կ'արթնցնէ, ասիկա կը ծառայեցնէ գիտակցութեան զարթումին: Իսկ մարդը անփոխարինելի չէ. *ընկերային* էակը կ'որոշադրէ միտքը:

Ուղիղ գիծ մը չէ դիցազներգական թատերական ձեւը, ուր տեսարաններ իրարու հետ օրկանական կապ ունին: Ամէն տեսարան ինքնիշխան համար է առանձին կազմուածքով, մինչ ընդհանուր ընթացքը ոլորապտոյտ եւ ուստոստուն է: Հանգոյց մը չկայ քակուելիք. թատերախաղը կը թաւալի մնացուն ընթացքով: Եւ որովհետեւ հանդիսատեսը իր ուժերը իրեն կը վերապահէ՝ զգացումներով չի սպառիր. ինքզինք ազատագրուած կը զգայ, նուիրուելու համար իսկական գոծունէութեան: Հոս երեսան կ'ելլեն երկու ամբողջովին հակոտնեայ ըմբռնումները թատրոնին: Արիստոտելին՝ որուն համար թատրոնը *քաթարսիս* մըն էր, հոգեմաքրողական պաշտօնով, Պրեխտինը՝ որ տրամաբանութիւնն է եւ որ կը մղէ դէպի իսկական գործունէութիւն:

Հանդիսատեսին ուշադրութիւնը գրաւելու համար Պրեխտ կը գործածէ զոյգ միջոց: Նախ գործունէութիւնը մատչելի կը դարձնէ նիւթը՝ զայն զետեղելով ծանօթ միջավայրի կամ շրջապատի մէջ: Անգամ մը որ հանդիսատեսը ինքզինք զգայ ընտանի միջավայրի մէջ, հակադարձ շաժումով մը գործունէութիւնը կը հեռանայ –կը դառնայ անյարիր: Այսպէսով՝ թատերական անձերու սկզբնական բնական վերաբերմունքը նաեւ կը դառնայ անբնական, ինչպէս նաեւ անոնց պատճառաբանութիւնը որ կ'ըլլայ իրենց նման խնդրական: Այս կացութիւնը հրաւեր կը կարգայ դուրսէն՝ հանդիսատեսին կողմէ միջամտութեան: Ան միշտ կացութիւնը պիտի դիտէ իր անձնական տեսանկիւնէն եւ պիտի արտայայտուի հետեւեալ ձեւով: Ցայտուն դարձնելու համար օրինակը, փակագիծի մէջ կու տանք նաեւ այն մասը, զոր ի հակադրութիւն պիտի ըսէր նաեւ տրամաթիք թատրոնին հանդիսատեսը.–

– *Երբեք պիտի չերեւակայէի նման բան մը (Այո, ես ալ զգացած եմ, ես ալ այդպէս եմ): Ոչ ոք իրաւունք ունի նման ձեւով վարկաբեկելու (Բնական բան մըն է): Ասիկա պէտք է վերջ մը գտնէ (Միշտ պիտի շարունակուի այդպէս ըլ–*

լալ): Այս էակին ցաւը զիս կը խոռովէ, որովհետեւ ...այնուամենայնիւ ուրիշ ելք մը կար իրեն համար (Այս էակին ցաւը զիս կը խոռովէ, որովհետեւ ուրիշ ելք մը չկար իրեն համար): Կը խնդամ լացողէն, կու լամ խնդացողէն (Կու լամ լացողին հետ, կը խնդամ ուրախացողին հետ):

«Ես խուժանին համար չէ որ կը գրեմ», կ'ըսէ Պրեխտ: Զարմանալի չէ այս յայտարարութիւնը երբ նկատի առնուի թէ անոր թատրոնը միտքի՛ն է որ կ'ուղղուի, եւ ոչ թէ ամբոխավարական զգացումներու: «Դիցազներգական թատրոնը պէտք է գրկէ բեմը իր զգայացումը էութենէն», ասոր համար հին նիւթ մը իրեն համար աւելի պատշաճ է թատերախաղի վերածուելու քան թէ նոր դէպք մը: Մանաւանդ առասպելը: Ան ուղղուած է շահագրգռեալ անձերու: Ուրեմն՝ «Դիցազներգական թատրոնը ուղղուած է հասարակութեան մը, որ չի մըտածեր առանց պատճառի»: Քաղաքական թատրոն մըն է, որ չի հետամտիր ընկերութեան հակասութիւնները լուծելու, այլ զանոնք աւելի ընթեռնելի եւ ըմբռնելի դարձնելու: Հանդիսատեսը նախ կը դառնայ իր իսկ դատաւորը ու ապա՝ ուրիշներունը: Այս ձեւով բեմը ընդարձակուելով կ'ընդգրկէ ամբողջ աշխարհը:

Այս նպատակադրուած արդիւնքին հասնելու համար կը բաւէ գործածել բանալի-բանաձեւը որ հեռակացութիւնն է: Իր ամբողջական մեկնաբանութեամբը ասիկա կը նշանակէ տիալէքթիք, տրամաբանական կապ մը հաստատել բեմին եւ սրահին, դերասանին եւ իր դերին, անհատին եւ ընկերութեան միջեւ:

Պրեխտ իր ժամանակին կարեւոր մէկ մասը անցուցած է բեմական հրճարքներու որոնումին ու մանաւանդ դերասանի պատրաստութեան մէջ: Սկիզբէն իսկ զանոնք մեղադրած է «հալածուած շան նայուածքը» ունենալուն համար: Դերասանը պէտք է զգուշանայ զօրաւոր, խոր յուզում յառաջացնելու կամ սրտադողի մատնելու հանդիսատեսը: Ան պէտք է պահէ իր ճկունութիւնը, բնականութիւնը: Պէտք է նոյնիսկ փաստէ թէ իր զգացումները երբեք չեն համապատասխաներ իր հերոսին զգացումներուն հետ: Սթանիսլաւսքիի թատրոնը չէ ասիկա: Բեմին վրայ Պրեխտ կը խաղան պաղ ձեւով, այսինքն պաղ միտքով, հեռաւոր ձեւով: Որպէսզի դերասանին եւ իր տիպարին նոյնացումը չկատարուի՝ կարելի է նաեւ բնագիրը *արտասանել* անցեալով եւ դերասաններու միջեւ միշտ կարելի է կատարել դերերու փոխանակում: Հանդիսատեսին առջեւ դերասանը ցոյց կու տայ թէ կը կերտէ իր հերոսին տիպարը, այլ խօսքով՝ ան ինքզինք ցոյց կու տայ տարանջատ իր դերէն: Ու ասիկա այնքան համոզիչ ձեւով կը կատարէ որ կ'ապացուցանէ թէ իր հերոսին տիպարը փոփոխելի է ըստ կամս, կամ թէ վերջնական նկարագիր չունի ան: Աւարտական ձեւ մը չունի քանի կ'արտայայտուի լինելութեան մէջ եղող ընկերութեան մը մէջ, որ զայն ներքնապէս կը բաժնէ, զինք մղելով ենթարկուելու կամ ընդդիմանալու: «Դերասանը պէտք է ընէ այն ձեւով որ իր շարժումները կարելի ըլլայ անուանել»: Պրեխտի թատրոնը կոչուած է «շարժումների թատրոն»: Իսկ շարժումները պէտք է անջատել իրարմէ, ինչպէս գրաշարը կ'անջատէ բառերը հասկնալի ըլլալու համար:

Պրեխտ կու տայ օրինակ մը խաղարկութեան (*Երկու տեսարաններ*).– Արկածի մը վկան կը մնջկատակէ, կը կապկէ, շարժումներով կը ներկայացնէ պատահածը: Այդ վկան կը ցուցադրէ, կը վերարտադրէ արկածը սահմանափակ ձեւերով: Իր միջոցները սակաւ են, կը ծառայեն միայն պատահածին տեղեակ

պահելու անցորդը եւ ոչ թէ ստեղծելու մղձաւանջ կամ սոսկում անոր մէջ: Հըտ-պիտային մեկնաբանութեան այս ձեւը նոյնիսկ դերասանէն չի պահանջեր բացառիկ խաղարկութիւն մը: Ան կրնայ նոյնիսկ գոհանալ ըսելով, երբ տեսնէ թէ չէ կրցած շարժում մը կատարել անհրաժեշտ արագութեամբ – «Ինք տեղափոխւեցաւ երեք անգամ աւելի արագ»:

Խեղկատակի, ծաղրածուի այս արուեստը մաս կը կազմէ Պրեխտեան խաղարկութեան եւ իր առակներու, առասպելներու մեկնաբանութեան: Ինք իսկ երբ փոխ կ'առնէ ուրիշ հեղինակներէ միտքեր կամ ամբողջ գործեր, զանոնք կը վերածէ յարերգութեան մը, ծաղրաբանութեան մը:

Պրեխտեան մեկնաբանը կը խօսի, կ'արտասանէ եւ կ'երգէ փոխն ի փոխ: «Երաշժտական խառնաձայնութիւնը» չի վախցներ զինք: Ընդհակառակն, ան կը ծառայէ մէկ պահը միւսէն անջատելու, հանդիսատեսը սթափեցնելու, զայն խոկումի առաջնորդելու: Քննդատական մտքի հանդէպ այս հակումը Պրեխտի մօտ չի նուազեցներ բանաստեղծական կողմը: Կ'արժէ յիշել իր վերջին շրջանի գործերէն *Կովկասեան Կաւիճէ Օրջանակը*, ուր թատերական ամէն հմայք ի գործ դրուած է, սկսեալ ժողովրդական պարզ խաղաձեւերէ մինչեւ ծայրագոյն արեւելեան դիօթախաղերը – չինական առասպելը եւ ճաբոնական արհեստագիտութիւնը – ստեղծելու համար թատրոն մը՝ թատրոնին մէջ: Խաչաձեւումներ, վերիվայրումներ, տարաշխարհիկ երաժշտութիւն, անսպասելի համդիպումներ կը ստեղծեն խելացնոր կշռոյթ մը, եւ սակայն բոլորը կը միտին հեռակացութեամբ հանդիսատեսը առաջնորդել դէպի մտածողութիւն՝ ընկերութեան, արդարութեան, մայրութեան գաղափարներուն շուրջ, ինչպէս նաեւ արուեստի, թէքնիքի եւ բանաստեղծութեան միջեւ գոյութիւն ունեցող կապերուն:

Որպէսզի հանդիսատեսը ամբողջովին պատրանաթափ ըլլայ, Պրեխտ իր գործակիցներուն (որոնցմէ՝ համբաւաւոր բեմադիր Բիսքաթորը) հետ ի գործ դրած է բեմական հնարքներ – բեմայարդարումը, տեքորները անպայման իրապաշտ չեն իրենց բնոյթով եւ ոչ ալ օգտակարութեամբ: Լոյսերուն աղբիւրները կ'երեւին. անոնք կը գործածուին հակադրութիւն ստեղծելէ աւելի պարզօրէն լուսաւորելու դիտումով: Երաժշտութիւնը չընկերանար ներկայացումին, այլ զայն կը մեկնաբանէ: Դիմակները կը գործածուին որպէս ներկ, արուեստականութիւն: Ցուցատախտակները կը ծանուցեն, կը մեկնաբանեն պատահածը եւ գալիքը ինչպէս մուտք շարժանկարի պարագային, քանի ամէն ինչ նկարագրական է այդ թատրոնին մէջ: Այս բոլոր հնարքներով եւ միջոցներով հանդիսատեսը կը հրաւիրուի արթուն մնալու, «կարդալու» ներկայացումը, առասպելը որ թեւ կտորկտոր, բաժան–բաժան, բայց իրարու ագուցուած մասերով կը ներկայացուի:

Ո՞ր կը գտնուի Պրեխտ աչօր:

Պերթոլտ Պրեխտ մարքսիստ գրող մըն էր որ չդարձաւ համայնավար շարքային, նոյնիսկ իր հեղինակի իրաւունքները փոխադրեց Արեւմտեան Գերմանիա: Իրենցին՝ որոշ շրջանի մը մարքսիստականութիւնն է կամ ալ անոր որոշ մէկ իմացումը: Արդարօրէն դիտել կը տրուի թէ մարդ էակը չի կրնար սահմանափակուիլ միայն ընկերային յարաբերութիւններու ծիրին մէջ: Կեանքը աւելի բարդ երեւոյթ մըն է քան ինչ որ կը նկարագրուի հոն: Ամբողջական, կատարեալ նկատուած հեղինակը սկսած է ստեղծել կարգ մը այլ վերապահութիւններ եւս

իրեն հետևողը կամ գաղափարակից բեմադիրներու մօտ: Իր մէջ վեր կ'առնեն կարգ մը հակասութիւններ, թէւ անոնց առաջին անդրադարձողը եղած է ինք՝ հեղինակը: Մէկը որ կ'ուզէր միշտ կենդանի, նորոգուած պահել թատրոնը, միտքերու, վիճարկումներու եւ վիճաբանութիւններու առջեւ ամբողջովին բաց՝ նոյն ատեն կը սահմանափակէր զայն իր բարոյական կողմով: Պրեխտ կարծես վերէն կ'ըսէ. «Ես գիտեմ եւ ձեզի կ'ըսեմ»: Ան այնքան ինքնավստահ դարձած էր, կը խորհէր այնքան իրաւունք ունենալ որ –կ'ըսեն դժգոհները– սկսած էր լուծումներ տալ: Իսկ տրուած լուծումները այժմ կը կաշկանդեն երիտասարդ բեմադիրները:

Անգերազանցելի նկատուած Պրեխտ կը քննադատուի իր օգտապաշտութեանը համար –իր թատրոնը օգտապաշտ է, սակայն այնքա՛ն օգտապաշտ՝ որ ամէն ինչ մղուած է, ուղղուած է դէպի օգտապաշտութիւն. նոյնիսկ հաճոյքը տրամաբանական է իր մօտ եւ զուրկ՝ թափէ եւ ուժգնութենէ:

Կարելի չէ Պրեխտ բեմադրել կուրօրէն, մեքենայօրէն: Բայց իր վերջին շրջանի մեծ գործերը, իրենց կատարելութեամբ եւ վերջնական ու հաստատուն ձեւերով, սրբացուած են, իսկ անոնց մեկնաբանութիւնը վերածուած է անշեղ, կայուն օրինագիրքի մը:¹

Ըսուեցաւ թէ Պրեխտի թատրոնը շարժումների (ժէսթ) թատրոն մըն է զոր կը յօդաւորէ ուրիշ շարժումներու, որոնց հետ անհաւատալի ճարտարութեամբ կը խաղայ: Սակայն Պրեխտեան շարժումները կարծէք գոյութիւն ունեցած ըլլային նոյնիսկ ներկայացումէն առաջ: Ամէն ինչ համակարգուած է, ճշդուած, կանոնաւորուած ու սահմանափակուած: Կարելի կ'ըլլայ ըսել թէ Պրեխտեան թատրոնին մէջ ատելութիւն մը կայ այն ամէն ինչի դէմ որ չի հնազանդիր տրամաբանութեան, գաղափարականի գերակշռութեան: Չափի եւ կշիռի թատրոնն է ան հակառակ բոլոր հնարքներու: Հեղինակին հիմնած *Պերլինըր Անսամպլ* թատերախումբը հիանալի, կատարելատիպ օրինակն է այս բոլորին:

Բողոքներ լսելի են նաեւ դերասանական մարզէն: Պրեխտեան դերասանին մարմինը գոյութիւն չունի. ան զուրկ է ստեղծագործ «խենդութենէ», դատապարտութեան տակն է դերասանին գիտակցութեան: Հակադրել դերասանին մարմինը իր արտաբերած բնագիրին հետ կը նշանակէ նաեւ մոռնալ քաղաքական եւ ընկերային պարունակը, որուն մէջ կ'արձանագրուի թատերական արարքը: Ի վերջոյ, թատրոնին վախճանականութիւնը կը կայանայ մարմին մը բեմին վրայ ներկայացնելուն մէջ. մարմին մը՝ իր արտայայտչական բոլոր կարելիութիւններով: Ամէն ինչ միայն խօսքով չըլլար բեմին վրայ:

Ներկայիս թատերական միջոցը նաեւ նոյնը չէ ինչ որ էր Պրեխտինը, որ կատարեալ դասականութիւն մը կը պարզէ –խօսքը կը վերաբերի մեկնաբանական որոշ շարժումի մը՝ որոշ նշանի մը դէմ յանդիման:

Վերի դիտողութիւնները, իրենց ամբողջութեանը մէջ, չեն նսեմացներ

1. 1979-ին, վեց ամիսներու վրայ երկարող քննութիւն մը երեսն կը հանէր թէ Պրեխտ, որ մինչ այդ ամէնէն շատ բեմադրուած հեղինակն էր Գերմանիոյ եւ գերմանախօս Զուիցերիոյ մէջ, տեղի տուած է առաջնութիւնը Թէյքսթիի առջեւ: Երիտասարդ բեմադիրները աւելի ազատութիւն ունին Թէյքսթիի մեկնաբանութեան մէջ, հետեւաբար կրնան դառնալ աւելի ինքնադրոշմ՝ քան Պրեխտի գործերուն ներկայացման պարագային: Բեմադիրները նոյնիսկ կը նախընտրեն երիտասարդ Պրեխտին գործերը, ուր նուազ կաշկանդում կայ:

հսկայական գործ մը, որ Պրեխտինն է: Բնական է որ տարիները կը թափալին ու ասոնց հետ կը փոխուին նաեւ թատերագիրներու գրելակերպերը: Պրեխտ ինքն էր որ կ'ըսէր իր մասին է 1940-ին չէր գրեր այնպէս ինչպէս անկէ առաջ: Ոչ ալ անշուշտ այսօր, 1979-ին, կը գրեն այնպէս ինչպէս որ կը գրէին 1940-ին:

Պրեխտին մեծութիւնը պէտք է գտնել անոր պայքարին, աշխատանքին, փորձերուն եւ նոյնիսկ՝ ձախողութիւններուն մէջ:

Ան միակն է որ դրաւ հարցը հեղինակին՝ քաղաքին, ուստանին մէջ: Ան փաստեց շքեղօրէն թէ «*թատրոնը կրնայ ամէն ինչ ցոյց տալ*», թէ ան կրնայ ըլլալ մտածումի գործիք մը՝ այժմէութիւններու վրայ բացում: Տրամը փոխադրեց սրահին, ընդմէջ դերասանին՝ որ կը ցուցադրէ եւ հանդիսատեսին՝ որ կը դիտէ եւ կը մտածէ, մինչ բեմին վրայ կը խաղցուի դիցազներգութիւնը:

Պրեխտ հաշտեցուց թատրոնը արդիական ժամանակներուն հետ, ենթարկելով առօրեայ կեանքը պատմական տիալէքթիք պահանջներուն, ինք իր հոգիին մէջ երկփեղկուելով՝ իր ամբողջական խաղաղասիրութեան, իր ներշնչումին եւ «սոցիալական իրապաշտութեան» անզիջող պայմաններուն միջեւ: Ինք կ'ընդդիմանար հերոսապաշտութեան ու ցմահ մնաց վերապահ ամէն կարգի իշխանութիւններու հանդէպ: Իր հերոսները նմանեցան հեղինակին հոգեկան երկփեղկեալ վիճակին:

Իր թատրոնը, դասական ծանրութեամբ եւ տարողութեամբ, պէտք է առնել որպէս թատերական հսկայ փորձառութիւն մը ու պէտք է անցնիլ անկէ անդին՝ միանալու համար այն իմացական շարժումին, որ ծնունդ տուաւ իր գործերուն, զանց առնելով նոյնիսկ թատերական իր կառուցուածքները եւ նախատուելալ գաղափարաբանութիւն մը:

1979

Մաքս Ժաքոպ, Վան Տոնկէն Եւ Ալթունեան

Ո՞վ է, կամ թէ ո՞վ էր ֆրանսացի (ծագումով՝ հոլանտացի) նկարիչ Վան Տոնկէնի հանրաժանօթ մէկ գործին՝ *Պոքսինկ էքսիպիշըն*ի (Կոփամարտի ցուցադրութիւն) մէջ կոփամարտիկի դերով պատկերուած «Ալթունեան»ը: Ասիկա հարցում մըն է, որուն ոչ ոք, նոյնիսկ նկարիչին վաստակին ծանօթ մասնագէտներ՝ չէին յաջողած տալ արժանահաւատ բացատրութիւն մը: Անոր պատասխանը կու տայ Ալթունեանի թոռնուհին՝ Նիքոլը, որ Փետրուարին բացումը կատարեց իր նորաստեղծ սեփական ցուցասրահին, Փարիզի մէջ:

1924-ին երբ Ժոզէֆ Ալթունեան կ'ամուսնանար Մաքսն քաղաքի ծա-

նօթ հնագետ ընտանիքի մը աղջկան՝ Անրիէթ Լորպէի հետ, երեսուն տարեկան էր: Եկած էր Պոլիսէն, ծնած ըլլալով Զմիւռնիոյ մէջ: Արուեստի գործեր վաճառողի իր ասպարէզը ցոյց կու տայ նաեւ թէ շրջան մը ապրած է Եգիպտոս, ուր կը շարունակէ բնակիլ իր եղբայրը՝ Արսէն Ալթունեան:

Փարիզ բնակութեան առաջին օրէն կը հաստատուի Մոնմարթըրը, Պիւրք փողոց: Ժամանակաշրջանն է խորանարդապաշտներու եռուն գործունէութեան: Անմիջապէս կը մտերմանայ Վան Տոնկէնի եւ Մոտիկլիանիի հետ: Յարաբերութիւններ կը մշակէ Փիքասոյի հետ: Կը թուի թէ անոնց հետ իր կապերը վաճառականական ոչ մէկ բնոյթ կը կրեն. առուծախ չկայ, կայ միայն սէր մը՝ հանդէպ նկարչութեան եւ անոր ներկայացուցիչներուն: Միւս կողմէ, սակայն, կը հաստատուի որ ինք գլխաւոր դեր մը ունեցած է Լուվրի թանգարանին մէջ գտնուող եգիպտական ծանօթ Ծուճին վաճառման մէջ:

Ինչ որ հոս մեզ մասնաւորաբար կը շահագրգռէ, իր մտերիմ, ամբողջական կապն է բանաստեղծ Մաքս Ժաքոպի հետ, որուն գրած նամակները Ալթունեանին՝ նոր լոյս կը սփռեն հայերոս ծանօթ մէկ բանաստեղծութեան վերայ. «*Դաշնակիցները Հայաստանի մէջ են*» ("Les alliés sont en Arménie"):

Ժողէֆ Ալթունեան –կամ՝ **Ժօ**, ինչպէս զինք կը կոչեն իր մտերիմները– կը թուի ըլլալ բարոյական, եւ մասամբ նաեւ նիւթական, բոլորանուէր նեցուկը Մաքս Ժաքոպի: «*Կեանքիս վկան եւ օգնութիւնս ես*», իրեն կը գրէ Ժաքոպ, «*մէկ այլ եսս ես*» (alter ego): Եւ ամէնէն կարելորդ՝ կ'ընէ հետեւեալ յայտնութիւնը, երբ բանաստեղծութիւնը կը հրատարակուի առանձին պրակով: Մակագրական ձօնին մէջ կը գրէ, «*Դուն՝ որ ինձի տուիր բանաստեղծութեան նիւթը, հայթայթեցիր ճիգին վարձատրութիւնը, որոշեցիր մեկենասս մը*»: Այս տողերը կը կարդանք իրեն նուիրուած օրինակին մէջ:

Մեր տրամադրութեան տակ կը գտնուի վերոյիշեալ բանաստեղծութեան ձեռագիրին լուսապատճենը: Երեսան կ'ելլէ թէ բանաստեղծութեան առաջին չորս տողերը նախապէս նուիրուած էին Ալթունեանի, յետոյ է որ հեղինակը փոխած է իր միտքը եւ զայն ձօնած՝ «Հայաստան»ի: Բանաստեղծութիւնը կը սկսի այսպէս. –«*Քեզի համար է որ կը գրեմ այս ոտանաւորը, / Ալթունեան, օ՛ր բարեկամս Պիւրք փողոցի, / ձաղկելու համար անարգ թուրքը / եւ անարգ քիւրտին արհամարհանքը՝ հանդէպ իրաւունքին*»:

Կը թուի նաեւ թէ Ալթունեան ո'չ միայն ուղղակի պատճառը եղած է բանաստեղծութեան գրուելուն, այլ նաեւ հայթայթած է տպագրութեան ծախքերը, ուրիշի մը փոխանունով:

Մեզի հասած կամ տրամադրութեան տակ գտնուող փասթաթուղթերը կու տան միայն այսքան մը ծանօթութիւն: Աւելիին համար պէտք է երթալ Մաքսոն՝ Փարիզէն դէպի Լիոն՝ ճամբուն վրայ գտնուող քաղաքը, տեսակցելու համար Տիկին Անրիէթ Ալթունեանի հետ:

Առ ի գիտութիւն աւելցնենք թէ «Դաշնակիցները Հայաստանի մէջ են» գործին վերհրատարակութիւնը այժմ հրապարակի վրայ կը գտնուի: Նախաբանը գրած է Գրիգոր Պըլտեան:

Մաքս Ժաքոպ Ժողէֆ Ալթունեանի կը նուիրէ իր գծագրութիւնները, կամ ենթադրաբար՝ վարձահատոյց կ'ըլլայ անոնցմով: Արուեստի շրջանակներուն ցարդ անծանօթ գործեր, որովհետեւ –չենք գիտեր ինչո՞ւ– ցարդ անոնք խնամ–

քով ի պահ դրուած էին Տիկ. Ալթունեանի մօտ, առանց հրապարակուելու: Այդ գործերէն շուրջ երեսուն գծագրութիւններ աչծմ կը ցուցադրուին Նիքոլ Ռուսէ-Ալթունեան ցուցասրահին մէջ:

Բանաստեղծ Ժաքոպի գծագրութիւնները ինքնին կշիռ կամ տարողութիւն ունեցող գործեր չեն, ոչ ալ մասնաւորապէս յիշատակելի՝ եթէ չըլլար անւանի հեղինակին ստորագրութիւնը: Խորանարդապաշտ ձգտումով գծագրութիւններ են. ուղղութիւն մը՝ զոր ուրանալ փորձած է Ժաքոպ: Հոս երեսան կու գայ հեղինակին ինքնահակասութիւնը, անոր ծայրայեղ եւ ինքզինք հակասող խառնուածքը: Կ'որանայ հետեւած ըլլալ *քիւպիզմի*, եւ սակայն երբ իր գործով կը յայտնուի հակառակը՝ յանգստեան կը բեռնէ... Փիքասոյի վրայ: Կ'ըսէ նաեւ թէ իր գործերը իր խորերէն -իր «որովայնէն»- դուրս ելած են, երբ գիտենք թէ ինչ որ կը գծէր՝ ծառայելու համար էր մասնաւորաբար իր օրապահիկին: Ապրուստի եւ վերապրումի միակ միջոցն էին իր գծագրութիւնները եւ *կուաշները*:

Հեղինակը *Օփերա-Քոմիքի* կողմ մը ունի: Ինք իր մասին կ'ըսէ թէ «*հին, վիրգիլիոսեան բանաստեղծ մըն է*»: Այսպէս՝ ինքնանկարի մը տակ կը գրէ. «*Ծատ նմանող նկար մը՝ առանց հացի, ծխախոտի, քարիւղի*» (1902 թուական): Ակնարկութիւնը կ'երթայ իր թշուառ օրերուն: Ունի նաեւ «*Խեղկատակ դաշնակահարը*», որ ինքն է «որպէս խորհրդանիշ»:

1977

Նօթեր

Թատերական Քննադատութիւնը

«Հեղինակի մը դերը բաւական սին է. անհկա մարդու մըն է՝ որ կը խորհի թէ ի վիճակի է դասեր տալու հանրութեան: Եւ քննադատի մը դերը դեր աւելի եւս սին է. անհկա մարդու մըն է՝ որ կը խորհի թէ ի վիճակի է դասեր տալու անոր որ կը խորհի թէ ի վիճակի է դասեր տալու հանրութեան»:

DIIDEROT

(Discours sur la poésie dramatique)

Տրանսացի փիլիսոփայ եւ գրագէտ Տիտրոյէն (18րդ դար) սկսեալ կարելի է մէջբերել բազմատասնեակ հեղինակներու կարծիքը քննադատներու եւ քննադատութեան մասին, բոլորն ալ աննպաստ եւ անուանարկիչ: Կարելի չէ նոյնիսկ հոս արտագրել գրագէտ Ժիլ Ռընարի խօսքը, ուր գործածուած պատկերը ունի մասնաւորաբար հոսմ նկարագիր մը: Կարելի է սակայն առնուազն մէջբերել թատերագիր Մարսէլ Բանեօլը, որուն համար «բոլոր ժամանակներու մէջ գտնուեցան մարդիկ որոնք անկարող գործելու եւ

ստեղծելու, իրենք իրենց որպէս աշխատանք տուին –ամենայն լրջութեամբ– դատելու ուրիշներուն գործերը եւ երկերը»¹, թէւ Բանեօլի այս կարծիքը կը վերաբերի աւելի քննադատ–ստեղծագործող արժէքներու –եւ ոչ թէ ներկայացումներու– կշռադատութեան:

Ինչ որ ալ ըստի քննադատներու եւ քննադատութեան մասին, պէտք է ընել հաստատում մը.– Քննադատութիւնը գոյութիւն ունի, իրողութիւն մըն է ան, եւ դեռ՝ թատերախաղի մը ամէն հանդիսատես կը դառնայ քննադատ մը այն պահէն սկսեալ, երբ կը խօսի ներկայացման մը մասին: Ասիկա՝ բերանացի քննադատութիւն մըն է, որ իր կարեւորութիւնը ունի: Ամէն ներկայացում կը ստեղծէ տարակարծութիւններ, որոնք նուազ անդրադարձ չեն ունենար անոր յաջողութեան վրայ որքան գրաւոր կարծիքը: Այսուհանդերձ, պարզ հանդիսատեսի մը քննադատութիւնը տրամադրութեա՛ն քննադատութիւն մըն է: Ասիկա հազուադէպօրէն ունի ճաշակը եւ կարելիութիւնները վերլուծելու իր սիրածները եւ չսիրածները, հաճելին եւ անհաճելին:

Թատերական իսկական քննադատ մը չի գտնուիր ստեղծագործողներու, հեղինակներու եւ թատրոնը կենդանացնողներու մէջ, որքան ալ այս մարզին մէջ անոնցմէ ոմանք պատահականօրէն քննադատութիւն փորձած ըլլան եւ երեսն ելած իբր մեծ քննադատներ:

Օրինակ, թատերագիր Ժան Անուշի շատ քան կը պարտին Սամուէլ Պէքթէ իւր Էօթէն Իոնէսքօ իրենց սկզբնաւորութեան շրջանին: Տիւպիյար ինքն իր կարգին կը պարտի Իոնէսքոյի եւ Անտրէ Ռուսէնի: Անթոնէն Արթօ թատրոնին վրայ իր ազդեցութիւնը կատարած է շատ աւելի իր քննադատական գրութիւններու միջոցով քան թէ իր թատերական գործունէութեամբ: Փափաքելի չէ սակայն որ մեծ թատերագիր մը ըլլայ նաեւ քննադատ. յանձնարարելի իսկ չէ: Մեծատաղանդ արուեստագէտը կրնայ նոյնքան սխալներ գործել որքան նուազ ծանօթը: Թատերական քննադատին տեղը բեմայարդակին ա՛յս կողմն է: Ըսկզբունքով՝ ան հանդիսատեսներու ներկայացուցիչն է, որ գրութիւն մը կը պատրաստէ բացականչելուն համար՝ իր լսածին եւ տեսածին մասին:

«Միակ դատաւորը, թատրոնին մէջ, հասարակութիւնն է»․ այս կարծիքը կը պատկանի Մոլիէրի: Հաւանաբար անոր շրջանին նման կարծիք մը կրնար պարփակել ճշմարտութիւնը, մանաւանդ այն իմաստով որ թատերախաղ մը հանդիսատեսին է որ կ'ուղղուի, որ երբ զայն չսիրէ՝ կարճատես կ'ըլլայ ներկայացման կեանքը:

Սակայն Մոլիէրի խօսքը կը վերաբարի յարաբերաբար նեղ շրջանակի մը. ինք կը գրէր նախ Պալատին համար եւ անոր հաճելի ըլլալու դիտումով: Այժմ հանդիսատեսը վերածուած է հանրութեան մը եւ հանրութիւնը՝ բազմադէմ ամբոխի: Ու դեռ՝ կան տարբեր որակով հանրութիւններ. կայ սերունդներու հակընդդիմութիւնը, ինչ կը վերաբերի թատրոնի ըմբռնումին, իսկ նո՛յն սերունդին մէջ գոյութիւն ունի նաեւ ճաշակներու բազմազանութիւն: Պէտք է նկատի առնել նաեւ տարբերութիւն մը առաջին ներկայացման մը ներկաներուն, –գոր կարելի է նմանցնել վերջին ընդհանուր փորձին– եւ յաջորդներուն միջեւ:

Ժամանակին թատերական քննադատները կ'անդրադառնային ներկա–

1. La critique des critiques

յացումներուն այնպէս ինչպէս պիտի նկարագրէին վէպ մը, կամ պիտի գրէին տեղեկագիր մը: Մեր ժամանակներուն իսկ, այսօր, կան թատերական քրոնիկագիրներ որոնք արձագանգողներն են, նման 18-րդ եւ 19-րդ դարերու *ղազեթաճի*ներուն: Իրենց «տեղեկագիր»ը կ'ըլլայ որոշապէս նախնական, քիչ մը հում: Անոնք ձեռով մը կը ներկայացնեն հասարակութեան մը հակազդեցութիւնը ներկայացման մը առթիւ. կը բերեն նաեւ վկայութիւն մը որոշ ընկերութեան մը մասին՝ տուեալ ժամանակաշրջանի մը մէջ: Այդքան միայն:

Ֆրանսայի մէջ թատերական քննադատութիւնը, իր ներկայ ըմբռնումով որպէս լրագրական կիրարկում, ի գործ դրուեցաւ 1803-էն սկսեալ, որպէս ռաֆիկիրայ ունենալով լրագրող *ժոֆրուան* (Julien-Louis Geoffroy), որ 60 տարեկանին սկսաւ թատերական քննադատութեան Journal des Débats թերթին մէջ, առանձին սիւնակով մը կանոնաւորաբար գրելով Փարիզի ներկայացումներուն մասին:

Կա՞յ ամբողջական, առարկայական քննադատութիւն մը, ի մասնաւորի՝ թատերական քննադատութիւն մը,– չկայ եւ չի կրնար ալ ըլլալ: Ամէն քննադատութիւն ունի իր ենթակայական բաժինը որ մասնաւորապէս զգալի է թատերականին պարագային:

Թատերական քննադատը գլխու թէ ակռայի պզտիկ ցաւեր ալ ունենայ, պէտք է թատերասրահ երթայ եւ աթոռին վրայ բազմի մինչեւ վերջին արարին վերջին բառը: Անշուշտ ասիկա կրնայ նաեւ ազդել իր գրելիքին վրայ: Յարաբերականութիւնը իր քննադատութեան կու գայ ուրոշ ձեռով նաեւ. ընդհանրապէս վարժուած ըլլալով միջակ թատերախաղեր տեսնելու, եւ քաջաբար դիմանալով անոնց առթած տաղտուկին՝ ան յանկարծ իր արժանիքէն աւելի կրնայ գնահատել հաճելի ներկայացում մը եւ իյնալ շռայլ գովասանքներու մէջ:

Կը խօսինք Արեւմտեան երկիրներու մէջ օրաթերթերու մէջ լոյս տեսած քննադատութիւններու մասին, որոնք կը գրուին արագ, հապճեպ եւ երբեմն ալ՝ տպաւորապաշտ ձեռով, որովհետեւ թերթը յաջորդ օրը լոյս պիտի տեսնէ: Լաւագոյն պարագային քննադատը ունի 24 ժամ իր առջեւ, խտացնելու համար իր տպաւորութիւնները (եթէ ոչ՝ իր մտածումները) յիսուն կամ քիչ մը աւելի տողերու մէջ: Պիտի գրէ ներկայացման մը մասին որ իր բեմական-փորձառական հասունութեան չէ հասած, ուրեմն՝ աննպաստ պայմաններու մէջ ներկայացուած է: Բնական է, իմաստութիւնը կը պահանջէ որ յօդուածը գրուի յաջորդ օրը, քանի որ ինչպէս կ'ըստի՝ «գիշերը խորհուրդ կը բերէ»:

Թատերական քննադատը կրնայ տեղի տալ նաեւ որոշ բարեկամութիւններէ, ծանօթութիւններէ յառաջացած «պարտաւորութիւններու» հանդէպ: Ասոր համար էր, հաւանաբար, որ թերթին տնօրէնը՝ Փիէռ Պրիստն կը յանձնարարէր Ժան-Ժաք Կոթիէյի, որ «Լը Ֆիկարօ» օրաթերթին մէջ արեւ-անձրեւ կը տեղացնէր. – «Բայց մանաւանդ մարդ մի տեսներ, եթէ կ'ուզես շարունակել գրել ամենայն ազատութեամբ»: Մինչ այդ, Բ. Աշխարհամարտի շրջանին, վերոյիշեալ քննադատը ծածկանունով կը գրէր եւ մէկը զինք չէր ճանչնար: Իսկ Պրիստն իր կարգին հանքաւատ թատերական քննադատ մըն էր, թերթին տնօրէնի պաշտօնը ստանցնելէ առաջ:

Ուրիշ աննպաստ վերագրում մը նաեւ թատերական քննադատին հանդէպ. ան կարծես գերակայական բարդոյթ մը կ'ունենայ: Կ'ուզէ ինքզինք զգալ

որպես վճարեալ, պարգևատրեալ հանդիսատես մը, որ պիտի կատարէ դատումներ՝ անտես առնելով, առաւել կամ նուազ չափով, մտադրութիւնը հեղինակին, բեմադիրին, անհանգիստ կամ հիւանդ վիճակը դերասանութիւն կամ դերասանին, ու դեռ՝ այն տնտեսական տագնապը որուն պիտի ենթարկուէր խումբը ֆինանսատրոջը, եթէ ներկայացումը ձախողէր: Կարճ՝ թատերական ներկայացում մը, այսինքն մինչեւ օ-ֆէն, իր բոլոր դժուարութիւններով, հեղինակային թէ բեմադրական:

Ինչ որ սակայն արտօնելի, նոյնիսկ ներելի չէ քննադատին, իր դերին անգիտութիւնն է կամ սահմանազանցութիւնը: Իր դերը չէ սիրել կամ չսիրել: «Քննադատները որոնք չճանչցան եւ դատապարտեցին, անոնց սկզբնաւորութեան, Իոնեսքոն, Պէքէթը, Օտիպերթին՝ իրենք զիրենք է որ դատապարտեցին այն եղանակին համար որով ընդունեցան *Աթոռները*, *Սպասելով Կտոյին*, *Լը Մալ քուր* (Le Mal court) թատերախաղերը», կ'ըսէ Ժաք Պրէմէր:²

Ամէն պարագայի, քննադատ մը միշտ դժգոհներ կը յառաջացնէ, նախ իր ընթերցողներուն մօտ: Երբ քննադատի մը գրութեան հետեւելով անձ մը թատրոն կ'երթայ եւ հոն չի գտներ իր ակնկալածը՝ պարզապէս կը զայրանայ: Իսկ ժխտական դատումի մը պարագային երբ հանրութիւնը թատրոն չի յաճախեր, ասոր մարդիկն են որ պիտի մեղադրեն քննադատը, որ չէ թելադրած ներկայացում մը՝ զոր հանդիսատեսը պիտի սիրէր...:

~

Քննադատել կը նշանակէ ազատօրէն քննել, քննարկել:

Քննադատական միտք մը, ըստ *Լիթրէ* բառարանի սահմանումին, «անձ մըն է որ ամէն ինչ կը տեսնէ իր տկար կողմերով»: Անշուշտ Լիթրէ ամբողջովին ճիշդ չէ: Կան քննադատներ որոնք մասնաւորաբար կը հետաքրքրուին զօրաւոր կողմերով: Թերութիւններու կարգին կան գեղեցկութեան քննադատներ –եթէ երբեք տեղին է այս բառերուն զուգորդութիւնը:

Քննադատը –մեր խօսքը կը վերաբերի թատերական քննադատին– անձ մըն է որ չի գոհանար դիտելով, այլ իր տեսածը գրաւոր կը մեկնաբանէ իր ընթերցողներուն համար (կայ նաեւ լսողա–տեսողական քննադատը՝ ձայնասփիւհ–հեռատեսիլի պարագային): Անհրաժեշտ է ճշդել նաեւ որ թատերական քննադատութեան մէջ չկայ այն ստեղծագործական բաժինը, որ կայ գրական քննադատութեան մէջ:

Քննադատը ըլլալով հանդերձ հանդիսատեսներուն մէջ հանդիսատես մը, իր դերը չի սահմանափակուիր մեքենական արձանագրումովը ներկաներուն հակադդեցութեան: Քննադատը անշուշտ ծանօթ պէտք է ըլլայ բեմադրութեան մը «խոհանոցային» աշխատանքին: Իր ընդհանուր զարգացումը պէտք է ընդգրկէ, ի մասնաւորի, թատրոնի պատմութիւնը, անոր զարգացման փուլերը: Ան տեսած պէտք է ըլլայ ժամանակակից եւ դասական բոլոր թատերախաղերը, իսկ կարդացած պէտք է ըլլայ նաեւ հիմերը, անոնք՝ որոնք ներկայիս չեն բեմադրուիր, երեսկայութեամբ կենդանացնելով զանոնք: Եթէ անծանօթ ըլլայ այդ բոլորին, ան կրնայ բոլոր հնութիւնները ողջունել որպէս նոր արեւածագեր: Այլ խօսքով՝ որոշ մասնագիտութիւն մը անհրաժեշտ է իրեն:

Որպէս իր առաջին պարտականութիւնը, քննադատը պէտք է ճշդորոշէ

2. Jacques Brenner, *Les critiques dramatiques*, Flammarion, 1970

տեղը գործին. պետք է ըստ անոր սեռը, հեղինակին պատկանելիությունը, իր նախորդներուն հետ ունեցած աղերսը, ինչպէս նաեւ անոնցմէ զատորոշիչ գիծերը –այն ինքնատիպ յաւելումը որ կը բերէ եւ այն տարրերը՝ որոնք փոխ առած է: Վերջապէս՝ հեղինակին որոնումին, փնտրութիւն ուղղութիւնը: Այս բոլոր ծանօթութիւնները դիւրութիւն մը կ'ընծայեն ընթերցողին, որ ինքն ալ իր կարգին լծուի, ի հարկին յանգելու համար իր անձնական եզրակացութեան:

Քննադատին իրաւասութեան մէջ կ'իյնայ դատելու, ընդգծելու այն ինչ որ մնայուն արժէք մը կը թուի ունենալ: Ապագան կը մեկնաբանուի անցեալի արժէքներու լոյսին տակ, պարզելով ժամանակին դէմ դիմացող բոլոր տարրերը: Քննադատ մը չի դատեր միայն իր ժամանակին համար:

Որքան ալ բարձր գնահատուի թատերախաղի մը բնագիրը, ներկայացման մը փորձարկումը անհրաժեշտ է որպէսզի կարելի ըլլայ ապահով զգալ անոր թատերական արժէքին մասին: Թատերագիր մը միակ գրագէտն է որ հարկադրուած է խոստովանելու թէ ինք ձախողած է եթէ իր գործը հանդիսատես չունենայ, ինչ որ պարագան չէ բանաստեղծին:

Թատերական քննադատը պետք չէ շատ տարուի գործին գրական քննադատութեամբ³: Իր սեւեռումը աւելի դէպի հանդիսատեսն է քան հեղինակը: Ներկայացում մըն է թատրոնը, եւ թատերախաղը պետք է դիտուի իր տրամաթիք արժէքներուն ընդմէջէն, իր ներկայացուցչութեամբը: Յամենայն դէպս, 1983-էն ի վեր նոր էջ մը բացուած է թատրոնին, մասնատրաբար ֆրանսական թատրոնին մէջ, շնորհիւ Անտրէ Անթուանի Ազատ-Թատրոնին: Անկէ ի վեր հեղինակին մօտ նոյն հեղինակ մը կանգնած կը տեսնուի, որ վսեմաշուք պարոն բեմադիրն է:

Այսօր բեմադիրը նոյնիսկ կ'անտեսէ դասական հեղինակներուն կողմէ տրուած ծանօթագրութիւնները խաղարկութեան նկատմամբ, եթէ ան խորհի թէ ինք աւելի լաւը գտած է: Բեմի այսօրուան տէրերը երբեմն միայն պատրուակ մը կը նկատեն բնագիրը որպէսզի բեմադրեն իրենց ներկայացումը: Երիտասարդ բեմադիրները կ'ուզեն դասուիլ որպէս իսկական հեղինակը թատերախաղին, ինչպէս՝ շարժանկարի պարագային:

Թէաթր տը Փարիս (Փարիզի Թատրոն) կը ծանուցանէ թերթերու մէջ, օրինակ, թէ կը ներկայացնէ Լաւելլիի (բեմադիր) այս կամ այդ գործը, առանց որ հեղինակին անունը յիշէ: Ծանօթ թատերախաղերու ներկայացման պարագային է միայն որ կարելի է զատորոշել թատերախաղը եւ ներկայացումը –այն որ բեմադիրը եւ դերասանները հասկցած են բնագիրէն: Որպէս օրինակ կարելի է բերել Իոնեսքոյի «Ռնգեղջիւրը»ին պարագան, որ տարբեր երկիրներու մէջ եւ տարբեր բեմադիրներով եւ դերասանախումբերով ստացած է ուրիշ մեկնաբանութիւն, նոյնիսկ՝ տարբեր տարողութիւն: Բան մը՝ որ այլապէս կը դառնայ շահեկան եւ ուսանելի:

3. Ներկայ ճօթերուն նեղ սահմաններէն դուրս կը մնայ ամէն կէտի շուրջ տեղ տալ թերու դէմ կարծիքներու, որքան ալ անոնք շահեկան նկատուին: Վերի գաղափարի պարագային, օրինակ, տարբեր հայեցակէտ մը կը պարզէ Փիէռ Պրիտոն, երբ շեշտը կը տեղափոխէ, թատրոնին մէջ գերազանցապէս տեսնելու համար գրական արտայայտութիւն մը: «Հարազատ թատրոնը գրական է, միայն այդ է եւ ամէն օր քիչ մը աւելի նաեւ այդ պիտի դառնայ»:

Թատրոն բառը կ'ընդգրկե ամբողջովին տարբեր ձեռնարկներ եւ մը-տասեւեռումներ. ա) թատերական արուեստի գործ մը, որ բեմականօրէն կը թարգմանէ, կը մեկնաբանէ հեղինակին ներքին աշխարհը, եւ կ'ազատագրէ զինք՝ արտայայտուելով. բ) վաճառականական, առետրական արտադրութիւն, որ կը նպատակադրէ զուարճացնել հանդիսատեսը, առանց շատ խստապահանջ ըլլալու այդ նպատակին համար ի գործ դրուած միջոցներուն մէջ, թէեւ առաջին պարագային մեծ փառասիրութիւն մը երբեք չի նշանակեր կարեւոր իրագործում: Ընդհակառակն, կարգ մը հեղինակներ որոնք կը նպատակադրեն միայն խնդացնել, երեսան կ'ելլեն որպէս իսկական ստեղծագործ արուեստագէտներ: Ժորժ Քուրթըլին մը, Ժորժ Ֆէյտօ մը աւելի դժուար կը ծերանան քան Ֆրանսուա տը Քիւրէլ մը կամ Անրի Պաթայ մը:

Շատ դժուար է թատերական քննադատ ըլլալ այս օրերուն, այն իմաստով որ գոյութիւն չունին, ինչպէս հին կամ դասական շրջաններուն, գեղեցկութեան կանոններ: Քննադատ մը կ'ընտրէ -քիչ մը զգայնապէս- ի'ր կանոնները, ինչ որ զինք կը դարձնէ մտքի ընտանիքի մը քննադատը: Երբ քննադատ մը կ'ըսէ թէ միայն իր կարծիքը կու տայ, իր այս խօսքը մասնաւոր համեստութեան մը հոմանիշ չէ, քանի գիտէ թէ իր կարծիքը կը շահագրգռէ ուրիշները: Առարկայական կոչուող քննադատներ կ'ուզեն ճարպիկօրէն որպէս ընդհանորին կարծիքը յայտնած ըլլալ երբ մասնաշատուկ հակազդեցութիւններու միայն արձագանգ կը հանդիսանան:

Իտէալական քննադատը հաւանաբար պիտի ըլլար ան՝ որ արտայայտուելով միազանգուած հանրութեան մը, թոյլ պիտի տար իւրաքանչիւր ընթերցողի որ ինք գիտնար եւ դատէր թէ պէ՞տք է թէ ոչ տեսներ ներկայացում մը, քանի որ հասարակութիւնը ամբողջովին տարբեր ճաշակներէ կազմուած է: Ու եթէ քննադատ մը պարկեշտ է, իր ընթերցողները կրնան ճշգրտօրէն մեկնաբանել իր յօդուածները եւ ըստ այնմ տեսնել կամ ոչ՝ ներկայացում մը: Անակնկալներ միշտ կրնան սպասել իրեն, սակայն նման քննադատ մը ընդհանրապէս լաւ ուղեցոյց մըն է:

Ժորժ Լէրմինիէ որ «Փարիզիէն Լիպէրէ»ի արուեստի քննադատն էր, կը գտնէ թէ թատերական քննադատին գլխաւոր դերը կը կայանայ իր տրամադրելիութեանը մէջ, իմաստով մը՝ իր ծառայամտութեանը մէջ թատրոնին եւ հասարակութեան միջեւ: Ան քննադատին դիրքը կը գետնէլէ բեմին եւ հանդիսատեսին միջեւ, տեղ մը որ այնքան ալ հանգստաւէտ չի թուիր ըլլալ, քանի ձեւով մը քննադատը կկոց պէտք է բանի երկուքին միջեւ: Անոր առաջին պաշտօնը -պարտականութիւնը- կը կայանայ, ուրեմն, ինքզինք գետնէլէլու բեմաշարդակին վրայ եւ ըլլալու, կարելիութեան սահմանին մէջ, Իոնեսքոյի մը կամ Պէքէթի մը բանքերը եւ ասոնց թարգմանը, բացատրելով հանրութեան այն նոր երեւոյթը որ պարզուեզաւ բեմին վրայ, անոր իմաստը եւ տարողութիւնը: Անշուշտ դատումի ժամանակը միշտ կրնայ գալ, սակայն անիկա կրնայ կատարուիլ միայն ամէնէն վերջ, երբ բոլոր լուսաբանութիւնները տրուած են եւ յստակացումները կատարուած: Քննադատը այս միջոցով կը յառաջադրէ հանրութիւնը ձերբազատել իր նախապաշարումներէն, իր սովորական, ընթացիկ ընկալումներէն: Քննադատ մը այսպիսով իր փառատենչութիւնը գոհացած

պէտք է սեպէ, զանց առնելով արժէքներու ամէն վերջնական դատում, անտեսելով բոլոր վարդապետական եւ ընկերաքանական տեսութիւններ, քննարկումներ, վիճաբանութեան գիւթեր: Թէեւ նոյնիսկ նման առաւելագոյն առարկայականութեան կիրարկումի մը պարագային, տակաւին կարելի չէ պնդել թէ քննադատին նախասիրութիւնները, հակումները ամբողջովին կը դադրին գոյութիւն ունենալէ:

Ինը ամիսներու ընթացքին իր տեսած շուրջ 125 ներկայացումներով, ամէն տարի կարդացած բազմատասնեակ նոր թատերախաղերու ձեռագիրներով եւ իր լայն ճանաչողութեամբ՝ թատերական քննադատը ունի իր շատ կարեւոր, հիմնական եւ անփոխարինելի դերը թատրոնի կեանքին մէջ:

Այս բոլորէն ետք պէ՞տք է, կարելի՞ է խօսիլ սփիւռքահայ թատրոնի մը եւ թատերական քննադատութեան մը մասին: Այն մի քանի հայահոծ կեդրոններուն մէջ ուր կեանքի կոշուեցան հայկական թատերախումբեր խանդավառելով մեր հասարակութիւնը, բեմադիրները յանկարծ սկսան անբացատրելի ինքնաբաւութեամբ մը աղաղակել թէ մենք ...քննադատ չունինք (Կը թուի ըսել կ'ուզեն թէ «թատրոն ունինք» թէեւ՝ «թատերագիր ալ չունինք»): Առիթով մը արտայայտուած եմ արդէն այդ մասին. -մեր քննադատութիւնը կ'արժէ այն ինչ որ կ'արժէ մեր թատրոնը, քիչ մը անելի, քիչ մը պակաս: Հա՛ւր հակիրճէն կ'ելլէ թէ հակիրճը հաւէն: Մեր մէջ կը պակսին երկուքն ալ, եթէ սկսինք բարձրանալ չափանիշէ մը վեր:

1979

Ժան Վիլար

Մայիս 28-ին, հեռագրալուրերը գուժեցին մահը Ժան Վիլարի, որ 58 տարեկան էր:

Մեծ, անմոռանալի եղելութիւն մըն է Ժան Վիլարի ունեցած դերը թատերական եւ մշակութային կեանքին մէջ, երբ մեր կիսադարուն ֆրանսական բեմին վրայ իշխած էին հսկաներ, ինչպէս «Բարթէլ»ի չորսերը -*Տիւլէն, Ժուլէ, Պաթի* եւ *Փիթոյեֆ*- ձգելով իրենց հսկայի շուքը՝ իրենց ժամանակակիցներուն եւ յաջորդներուն ալ վրայ: Այլեւս կը կարծուէր թէ դիրին չէր, գոնէ անմիջապէս, թարմ եւ զօրաւոր նոր շունչ մը բերել բեմարուեստին: Այսպէս կը մտածէր նաեւ Ժան Վիլար, աշակերտ՝ Տիւլէնի. -«*Կը խորհէի թէ ամէն ինչ ըսուած է, բոլոր կարելիութիւնները սպառած՝ վերոյիշեալ մեծատաղանդ բեմադրիչներուն հնարքներով, ստեղծագործութեամբ, ու կարելի չէր բան մը ընել առանց անդրադառնալու թէ արդէն ան յաջողապէս փորձուած էր միւսներուն կողմէ*»:

Այս գիտակից մտավախութեամբ է որ Ժան Վիլար ներկայացման առանցքը փոխեց նոր դիտանկիւնով մը, -այլեւս պէտք էր զանց առնել բեմադրութիւնը, վերադառնալով Լոփէ տէ Վեկայի բանաձեւին -«բեմատախտակ մը,

մեկնաբան մը եւ հրայրք մը»։ Պէտք էր երթալ դեռեւս աւելի անդիմները. ներկայացում մը պէտք էր նշանակել՝ մեկնաբան մը եւ հանդիսատեսներ։

Հետեւաբար, Վիլար դերասանին տուաւ ամբողջական, անսահման ազատութիւն իր տիպարը փոփոխելու, ուսումնասիրելու, բեմին վրայ չարչարագին փորձերով հետապնդելու, ու գտնելէ ետքն ալ՝ զայն զապելու։ Այսուհանդերձ, առանց վերջնական դարձնելու այդ տիպարը, այլ ներկայացումէ ներկայացում զայն օժտելով նոր գիծերով ու վերստեղծելով ամէն անգամ, ըստ գիտութեան եւ ներշնչումի։ Վիլարի գաղտնիքը եւ զէնքը կը կայանայ այդ ազատութեան, այդ որոնումին մէջ։ Ազատութիւն՝ բոլորին –դերասանին, լուսաւորութեան պատասխանատուին, բեմայարդարին, երաժիշտին, բեմի ղեկավարին։ Բայց կայ պահ մը, գերագոյն պահ մը՝ երբ այդ բոլոր բաղկացուցիչները իրարու քով գալով, կամ իրարու բախելով պիտի ստեղծեն ամբողջութիւն մը, եւ գործը, այս անգամ, պիտի ղեկավարուի այդ ամբողջականութեան բարձունքէն։ Այդ պարագային դերասանը, իր ոճին մշտական կատարելագործումին մէջ, նկատի պիտի առնէ նաեւ խումբին պահանջքը։ Ժան Վիլար կը հաւատար խմբական –լայն կամ նեղ–աշխատանքին պարգեւած լաւագոյն արդիւնքին։

Անձնական ոճ մը, որքան ալ փայլուն օրեր ճանչնայ, դատապարտուած է մոռացումի, մինչ թատերական–դերասանական ոճը, որ յաիտենական լինելութիւն մըն է, իր ծաղկումը կը գտնէ այն յարգալի մերձեցումին մէջ, որ խմբական –առնուազն՝ բեմադրիչ, բեմայարդար, երաժիշտ եւ վարիչ չորրորդութենէ կազմուած– աշխատանքը կը պարտադրէ, ինչպէս նաեւ այն անխուսափելի առաքելութեան մէջ, զոր թատրոնը կը ստանձնէ։

Այդ առաքելութիւնը Ժան Վիլարի համար գերազանցօրէն ժողովրդականն էր։ 1952–ին իր հիմնած թատրոնը կոչուեցաւ *Ազգային Ժողովրդական Թատրոն* (Թէ.էն.Փէ. - Théâtre National Populaire)։ Իր թատրոնը դարձաւ ժողովրդային՝ բառին ամենալայն եւ ազնուագոյն առումով։ Ոչ միայն թատերական, այլ նաեւ երաժշտական եւ մշակութային տարողութեամբ։ Տօնական օրերուն –Ծնունդ, Նոր Տարի, Զատիկ– իր կազմակերպած շաբաթավերջերը կը պարգեւէին տնտեսապէս ամենահամեստ անհատներուն իսկ արուեստի բացառիկ օրեր, որոնց ընթացքին հանդիսատեսը կը վայելէր ներկայացումները, կ'ունկնդրէր երաժշտութիւն, կը պարէր, կ'ուտէր՝ իր անօթութեան չափով։

Ինքն է որ փարիզցիներուն ծանօթացուց, օրինակ, Պերթոլտ Պրեխտի «Մայր Քաջութիւնը»։ Ինքն է դարձեալ որ երիտասարդացուց Քոռնէյլի «Սիտ»ը (աննման խաղարկութեամբը Փերար Ֆիլիբի), ցոյց տալով պատանիներուն եւ երիտասարդներուն որ դասական թատրոնը պայմանադրականօրէն ձանձրացուցիչ չէ, եւ թէ *Սիտի* մը կամ *Շիմէնի* մը սիրտը կարելի է փոխանցել նոր սերունդին։ Դեռ ինք է որ ծանօթացուց նոր թատերագիրներ։ Ցոյց տուաւ նաեւ թէ «դժուար» կոչուած թատրոնը մատչելի էր ժողովրդին, որուն կարելի էր «ժողովրդական» կոչուած սնոտիաբանութիւններէն դուրս ջամբել այլ դասի եւ որակի սնունդ։

Ժան Վիլար, այդ բազմաշնորհ դերասանը եւ բեմի գործիչը, պիտի մնայ նաեւ երախտամեծ հիմնադիրը Աւինեոնի բացօթեայ փառատօներուն 1947–էն ի վեր, հակառակ այն իրողութեան որ բացօթեայ թատրոնի գոյութիւնը ոչ հին

եւ ոչ ալ արդի ժամանակներուն համար նորութիւն մըն էր: Սակայն Վիլարով ան վերակենդանացաւ նոր հարցերու լուծումով, նոր փնտռութիւններով –լուսաւորում, բեմական յարմարութիւններ, դերասանը արժեւորելու միջոց– քանի որ բացօթեայ միջոցին մէջ դերասանը, առանց դիմակի կամ էլիզապետեան թատրոնի բեմական նպաստին, «անկշիռ» կը դառնար բեմատախտակին վրայ: Ինք օրինակ պիտի դառնար բացօթեայ փառատօներու կազմակերպումին՝ միջազգային գետնի վրայ:

Արուեստագէտ մըն էր ան, որ իր մէջ ժողովուրդ մը պարփակող սիրտ մը կը կրէր, եւ անձ մը՝ որ որպէս մեծատաղանդ արուեստագէտ պարզ բեմերու վրայ խտացուց իր ժամանակի ժողովրդային ապրումները եւ պահանջները:

1971

Ե
ահմութի
Հետ

Անտիպ Նոթեր Շահնուրի Հետ Հանդիպումներէս*

Ա. Հանդիպում

Սեպտեմբեր, 1961

Պէշրոութէն հինգօրուան պլեկոն ծովային ճամբորդութեամբ հասած եմ Մարսէյլ եւ անկէ՝ Սէն-Ռաֆայէլ: Հայկական Հանգստեան Տան (Home arménien) մուտքին ֆրանսացի հիւանդապահուհիի մը կու տամ Ծախան Ծախնուրի անունը: Կը դժուարանայ ճանչնալ: Կը սթափիմ, կու տամ իր ֆրանսական գրչանունը:

- Ah...Monsieur Lubin?, գրեթէ կը բացագանչէ ան: Անմիջապէս կ'աւելցնէ, սակայն, թէ չէի կրնար զինք տեսնել, որովհետեւ Պր. Լիւպէն անցուցած էր շատ գէշ զիշեր մը եւ այժմ կը տառապէր տենդէ: Զերմը 38խ5 աստիճան էր: Բացատրեցի թէ կու գայի հեռուներէ եւ թէ ժամադրուած ըլլալով՝ թէեւ շաբաթներ առաջ՝ սպասուած այցելու մըն էի: Տուի անունս: Անշուշտ չէի կրնար բացատրել հոգածու հիւանդապահուհիին, թէ իրողապէս ինծի համար այս այցելութիւնը ուխտագնացութեան մը բնոյթը ունէր եւ երագուած էր 1955-էն ի վեր, երբ սկիզբ առած էր Ծախնուրի հետ բարեկամական թղթակցութիւն մը, ինչ որ երեք տարի ետք ինծի առիթը պիտի ընծայէր հրատարակելու յետպատերազմեան իր առաջին հատորը՝ «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւր», որ պիտի աւետէր «Ծախնուրի վերադարձը հայ գրականութեան»:

Ծորջտասը վայրկեան ետք առաջին յարկի սանդուխներէն վար կ'իջնէր Ծախնուր, հագուած-շքուած, եւ երկար նրբանցքէն կը յառաջանար արագօրէն, պիտի ըսէի՝ շա՛տ արագօրէն, մասնաւորաբար հիւանդի մը համար: Սակայն որքան մօտենար, նոյնքան նայուածքը կը սահէր գլխուս վերեւէն: Այս երեւոյթը չէր բացատրուեր միայն հասակի տարբերութիւններով: Անմիջապէս իրեն կ'երկարեմ ձեռքս՝ քովէս սուրալով չհեռացած, եւ կու տամ անունս:

-Ի՞նչ,դո՞ւն ես Քէօսէեանը, կ'ըսէ զարմացած: Դո՞ւն ես այդ նամակները գրողը: Ես կը սպասէի տարիքաւոր անձի մը...:

Վերկ'ելլենք իր սենեակը, ուր հագուած կ'երկարի անկողինին վրայ: Ծախր կու տայ խօսակցութիւնը: Հաշտուած են ժամերս: Երեկոյան Մարսէյլէն օդանաւով պիտի մեկնիմ Փարիզ: Ծախնուր չի ծածկեր իր յուսախաբութիւնը որ նոյն օրը կը մեկնիմ, իսկ ես՝ փափկանկատութեամբ մը, թէ երբեք իրաւունք չունէի իր բարեկամացողութիւնը չարաշահելու եւ զինք խանգարելու մի քանի ժամէ աւելի՝ կատարած էի այդ կարգադրութիւնը: Իսկ այժմ ինքզինքս կը զգամ դժբախտ...: Բաժանումի պահուն, հակառակ ընդդիմութեանս որ հանգիստ ընէ, Ծախնուր ինծի հետ կ'իջնէ մինչեւ ծովափ, համբաւաւոր ֆրանսական Côte

* Ծախնուրի մասին այս նոթերը առաջին անգամ լոյս տեսան Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին մէջ 1996-ին, գրագէտին մահուան 22-րդ տարելիցին առթիւ: Պահած ենք նոյն վերնագիրը: Ծախնուր կը մեռնէր 20 Օգոստոս 1974-ին:

d'Azur-ը, ճամբան յաճախ սրամիտ դիտողություններ ընելով մասնատրաբար անցորդ կիներուն մասին:

- Ասիկա հեռուէն գեղեցիկ կ'երեւի, բայց մի խափուիր: Դէմքը տգեղ է, աչքերը ծուռ...

Կը նստինք սրճարան մը:

Հետեւեալ տողերով պիտի արտաբերեմ միայն Ծափան Ծափնորի կարգ մը մտածումները եւ խօսքերը զանազան հարցերու շուրջ, զանց առնելով շուրջ հինգ ժամ տեսակցութենէն ստացած տպաւորութիւններս, ունեցած ապրումներս եւ այլ մանրամասնութիւններ, խուսափելով նաեւ վերլուծումներէ, պահելու համար իր խօսքերը իրենց անշարժ հարազատութեան եւ թափին մէջ: Ծափնորի ուղղած հարցումներս նաեւ կարելի է կոսիել իր խօսքերուն ընդմէջէն: Այսուհանդերձ, կ'ուզեմ հոս արձանագրել առաջին տպաւորութիւններէս մէկը: Բաժանումէն առաջ երբ ուզեցի զինք լուսանկարել, վերապահ ակնթարթէ մը ետք Ծափնոր առաւ դիրք մը, որ անտեսանելի կը դարձնէր իր ձեռնափայտը: Անոր coquet նկարագիրն էր ան, ինչպէս որ այլ բան մը նկատած էի առաւօտուն, երբ անքուն գիշերէ մը ետք հիւանդի մահիճէն ելլելով ուզած էր ներկայանալի հագուածքով զիս ընդունիլ: այս ալ իր կենցաղավար կողմն էր:

- Իմ գործերս չեմ կարդար: «Նահանջ»ը վերստին չեմ կարդացած, սակայն վերջերս կարդացի «Յարալէզները»: Ծատ մը միտքեր, մասեր հինցած կը գտնեմ, ժամանակին գրուած՝ եւ հոն մնացած: Հիմա տարբեր պիտի գրէի...

Գործս թերութիւններ ունի, բայց եթէ իւրաքանչիւր գործ թերութիւններ չունենար, երկրորդը աւելի կատարեալ չէր ըլլար: Ես գործիս թերութիւնները զգացի անմիջապէս որ «Նահանջ»ին հրատարակութիւնը վերջացաւ «Յառաջ»ին մէջ: Անկէ ի վեր մտածած եմ սրբագրել, reviser ընել (վերատեսութեան ենթարկել), բայց աշխատանքի ուժը, soufflé (շունչը) պակսած է, որովհետեւ ինձմէ ահագին ճիգ, սպառում կը պահանջէ ստեղծագործութիւնը:

- Լեզուն պէտք է բնական ըլլայ: Մեր հայերէն գրական լեզուն արուեստական է, փնտրուած բառերով, ճիճիլի-պիճիլի: Մէկ կողմէն կամ շատ հասարակ է իբր խօսակցական լեզու, կամ շատ բարդացած, պնդուած, արուեստակեալ՝ ինչպէս Օշականինը, օրինակ: Լեզուն ճիշդ գործածած է միայն Թէքէեանը, որ միակն է ամէն ինչով, բայց անոր քով ալ զգալի է ճիգը, քրտինքը - heurté է՝... Թէքէեանին քով ամէն ինչ վերջնականապէս յստակ է, flou (տարտամ) բան չկայ լեզուին մէջ ...Եղբա՛յր, պայմա՛ն չէ, ճի՛շդ չէ որ ամէն բան այդ ձեւով գրուի, պէտք է երբեմն ազատ թողուլ լեզուն, միտքը...

- 2եմ սիրեր Ծուշանեանը (իր գրականութիւնը), գլխաւորաբար իր narcissisme-ին համար:

- Մեր արեւմտահայ գրականութեան մէջ կան Զօհրապը, Մեծարեւոյնը, Ինտրան: Գէշ չէ Երուխանը:

- Միջակ խօսակիցներէ չեմ ակոթծիր, կը հեռանամ: Կամ միջակէն վեր պէտք է ըլլայ որ հաճոյք առնեմ խօսելէ, կամ վարձ ինչպէս որ տեսար առտուն (Տան) սպասուհիին հետ ըրած կատակներէս... (Երիտասարդ սպասաւորուհին երբ ներս մտած էր սենեակը մաքրելու արտօնութիւն ուզելով, Ծափնոր հան-

դիսաւոր շեշտով մը պատասխանած էր. «Քրիստոնէական անհո՛ւն գթաւըր-տութեամբ մը քեզի թոյլ կու տամ որ գետինը սրբես...»: Սպասաւորումին վարժ պէտք էր ըլլալ Ծահնորի կատակներուն, որ անընդհատ ժպտէր):

- Արեւելահայերէնը չեմ սիրեր: Չեմ կրնար ընդունիլ՝ որպէս լեզուիս աղճատումը: Անշուշտ ան ալ հայերէն է մերինին պէս... բայց տարբեր լեզու է: Կը սխալին անոնք, որոնք նո՛յնն է կ'ըսեն: Նո՛յնը չէ: Լեզուի մը շարահիսու-թիւնը, նախադասութեանց կազմութիւնը, ածական մը առաջ կամ ետ դնելը ցոյց կու տայ լեզուին կտրած ուղին, հոգեբանութիւնը, մտածո՛ւմը:

- Գրողի մը համար տեսութիւնը տարբեր է, գործադրութիւնը՝ տարբեր: Ամէն մարդ գեղեցիկ երազներ կրնայ ունենալ, կամ՝ ունի, բայց կարելորդ միայն անոր գործադրութիւնն է, իրագործումը: Արժէքը հո՛ւս կը կայանայ լոկ:

- Կ'ատեմ համայնավարութիւնը... ո՛չ, տեսութեան մասին չէ որ կը խօսիմ, զիս հետաքրքրողը անոր գործադրութիւնն է՝ իբր գրող:

- Պզտիկ եղած ատենս գլուխս մարմինիս համեմատ աններդաշնակօրէն մեծ եղած է: Ունեցած եմ շատ փափուկ կազմ: Արդէն ո՛ր գրողն է որ չէ ունեցած, չէ տառապած անբնականութենէ: Մանկութենէս զխու ցաւ ունեցած եմ: «Նահանջը» գրելու ատեն իսկ ունէի զխու ցաւ, առողջութենէս դժգոհ էի, կը տառապէի անքնութենէ: Գրելը ո՛չ միայն տաղանդի եւ գիտութեան հարց է, այլ նաեւ ֆիզիքական տոկոսութեան, զօրութեան:

- Լուսանկարչատան մէջ վարպետ retoucheur (վերհպիչ) մըն էի: Կ'աշխատէի ուր ժամ եւ աշդ զիս կը յոգնեցնէր: Ասոր համար որոշեցի տունը տանիլ գործերը, նուազ աշխատիլ եւ, անշուշտ, նուազ ալ շահիլ...:

Սրճարանին մէջ մեր խօսակցութիւնը կը վերաբերի նաեւ իրեն սերնդա-կից փարիզահայ գրողներուն, անոնց փոխ-յարաբերութիւններուն, հանդիպում-ներուն շուրջ: Ծահնոր դիպուկ եւ կարճ նախադասութիւններով կը նկարագրէ կարգ մը գրողներ: Կը նշէ անոնց մէկուն տրուած մակդիրը: Ծաւարշ Նարդունին «Մուսոլինի»ն էր: Նարդունիին վերաբերեալ կը պատմէ նաեւ մանրավէպ մը, որ տարիներ ետք զինք կը շարունակէր զուարճացնել: -Օր մը Վազգէն Ծուշանեան եւ Նարդունի սաստիկ կը վիճաբանին: Մենամարտի առաջարկ կ'ըլլայ: Վայր՝ Վէնսէնի անտառը: Առտուն Նարդունի կ'երթայ ժամադրավայրը ու կը սպասէ ... եւ դողդղալով կը վերադառնայ: Մարդ չէր եկած: Եղածը խոշոր խաղ մըն էր: Անդին՝ գրողները սրճարանը հաւաքուած կը զուարճանանային երեւակայելով Նարդունիին² տագնապը...:

Բ. Հանդիպում

25 Սեպտեմբեր, 1970

Նկարիչ Ծարթին հետ ժամադրուած եմ Փարիզի վիմագրական արուես-տի մեծագոյն աշխատանոցներէն Mourlot-ի մօտ: Կը ճաշենք Le Dôme ճաշա-րանը, որ մասնաւոր փայլ մը ունի.– պատերը զարդարուած են Գառզուի երեք

մեծ իդանկարներով, յատկապէս ապսպրուած՝ ճաշարանատիրոջ կողմէ: Միասին կ'երթանք «Յառաջ»ի խմբագրատունը, ուր Արփիկ Միսաքեան ինծի կ'ընէ մեծագոյն անակնկալը,– Ծահնուր Փարիզ կը գտնուի եւ իջեւանած է մօտակայ պանդոկ մը: Զիս կ'առաջնորդէ պանդոկ, սակայն շուտով կը վերադառնայ իր խմբագրատան աշխատանքներուն:

Ծահնուր ընկողմանած էր անկողինին վրայ, հագուած: Մնայուն ջերմ ունէր: Քովի սեղանէն առաւ երկու դեղահատ: Գիշերային քունը շատ կարճ էր, հակառակ քնաքեր դեղահատերու:

– Քու դէմքդ հիմա պղտոր կը տեսնեմ...

Հոգեփոխութիւն մը զգալի էր: Հիմա կ'ուզէր աւելի մօտը գտնուիլ հաւաքական, կենդանի կեանքի մը:

– Երկու օրէն պիտի վերադառնամ Home, ու դարձեալ պիտի վերսկսի առանձնութիւնս:

Կը խօսէր արագ, թեթեւ հեւքով մը:

– Երէկ ինծի այցելեց Ռուբէն Մելիք եւ նուիրեց բանաստեղծութեան իր հատորը: Կարծիքս ժխտական է: Մելիք լաւ գիտէ ֆրանսերէնը եւ կրնայ յաջողութիւն մը գտնել, ի հարկին արձակի մէջ: Ըսի իրեն թէ արձակ գրէ: Բանաստեղծութիւնը շնչառութեան եւ ասոր կշռոյթին հետ կապուած հարց մըն է: Նայիր, օրինակ, իր սա բանաստեղծութիւնը որ 14 էջ գրուած է: Մարդ շնչափող կը դառնայ...

Խօսքը կը դառնայ Վահագն Դաւթեանի իր դէմ գրած յօդուածին շուրջ, որ այնքան մեղան հոսեցուցած էր մեր մամուլին մէջ, Միջին Արեւելքէն մինչեւ Ատլանտեանի ափերը: Հարցը գրական բանավէճէ անդին՝ վերածուած էր հասարակական իրարանցումի, որուն մեկնակէտը հանդիսացած էր Պէյրութի «Սփիւռք» շաբաթաթերթը՝ որ վերհրատարակած էր երեսունական թուականներուն գրուած Ծահնուրի «Ազատն Կոմիտասը», առանց գրութեան թուականը նշելու:

– Զիս խոռվողը Դաւթեանի յօդուածին մէջ ոչ այնքան իր սխալ մեկնակէտն էր, որքան իմ անձնական, մտերիմ կեանքիս միջամուխ ըլլալը: «Հայութենէ հեռացած եմ» եղեր, Home-ի մէջ «հայերէն հատոր մը իսկ չունիմ» եղեր: Փոքր սենեակիս մէջ տեղ կա՞յ միթէ որ հոն կարենամ գետեղել գրադարան մը: Գիրքերուս պահարանը կը գտնուէր Home-ի նրբանցքին մէջ, իսկ ինչ կը վերաբերի արեւելահայերէնի, Թէքէեան անոր աւելի ծանր տողեր նուիրած է: Մտիկ ըրէ...

Ծահնուր կը բանայ գիրք մը ու կը սկսի կարդալ, շեշտը դնելով հետեւեալ տողերուն վրայ.

... Հապա հոն, Կովկաս, ուր կամաց կամաց,

Կը դառնայ լեզուն գնչոյ լեզու

Եւ հի՛ն, վեհափառ Մասիսի դիմաց

Խեղճ հայերէն տառք կ'ըլլան լոկ քրքու

Գործիք մը՝ Հայկաջ լեզուն մատնելու...

Քերթուածը, որ կը կրէր «Գեղօն հայ տառերուն» խորագիրը, տեղ գտած էր Եգիպտոսի մէջ Թէքէեանի յետ մահու հրատարակուած «Ամբողջական Գործեր»ու մէկ հատորին մէջ: Ծարքը պիտի մնար կիսատ:³

- Վահան Թեքեան կը գտնուէր Փարիզ եւ ծրագրուած էր համազգային հանգամանք մը տալ իրեն ի պատիւ կազմակերպուած հանդիսութեան մը: Այդ առթիւ կը փնտռուէր իւրաքանչիւր հատուածէ մէկ բանախօս: Ես դէմ էի նման գաղափարի մը: Վահան Թեքեանի մասին պէտք էին խօսք առնել միայն անոնք, որոնք խոր յարգանք եւ համարում կրնային ունենալ իր անձին եւ գործին հանդէպ: Դաշնակցութեան կողմէ խօսք պիտի առնէր Ծաւարշ Նարդունի, որ այդ շրջանին լոյս ընծայած էր «Մեղեդիներ, մեղեդիներ» հատորը: Թեքեան կարծիքս հարցուց այդ գրքին մասին, - «Հեքիա՞թ, հեքիա՞թ», ըսի: Կարծեմ շատ չախորժեցաւ այս խօսքէս, քանի աշխատեցաւ վեր առնել գործին մի քանի դրական երեւոյթները: - «Հեքիա՞թ, հեքիա՞թ», կրկնեցի:

Բայց կազմակերպիչներուն չար բախտէն այդ օրերուն սպաննուեցաւ Դուրեան Սրբազանը⁴: Նարդունի ամբողջովին շփոթ կացութեան մէջ էր: Ի՞նչ երեսով պիտի խօսէր «ոսմկավար բանաստեղծ»ի մը մասին: Իսկ Թեքեանի համար նման կարելիութեան մասին իսկ պէտք չէր մտածել: Չէր ուզեր ոեւէ յարգանքի խօսք՝ այդ կողմէն ընծայուած: Գաղութը տակնուվրայ էր:

Թեքեանի շուրջ շարունակուող խօսակցութեան ընթացքին Ծահնուր մեղադրեց Նարդունին այլ հարցով մը. Նարդունիին ի պատիւ թիւ մը նուիրած է «Յատաջ», որ տեղ գտած է նաեւ Թեքեանի կարծիքը:

- Նարդունի Թեքեանի վկայութիւնը թերթին լանձնած էր կրճատուած: Պահուած էին միայն դրական խօսքերը: Ժամանակին Թեքեան գրած էր Նարդունիին գիրքին հրատարակութեան առթիւ. եղածը դրական մերձեցում մըն էր, որ սակայն վերջաւորութեան Թեքեան փափկանկատութեամբ մը ըրած էր դիտողութիւն մը, որ խորքին մէջ, տողերուն ընդմէջէն կարդացողի մը համար, կը քանդէր գործին գեղարուեստական կողմը: Թեքեան կը վերջացնէր հետեւեալ ձեւով. - *Նարդունին պէտք է հրաժարի իր գրականութեան մէջ քաղաքականութիւն ընելէ:* Այս մասը մկրատուած լոյս տեսաւ:

Ծահնուր Արփիկին խոստացած էր գրել Թեքեանի մասին:

- Քեզի ալ խոստացած էի: Քանի կը պնդես, կը դրկեմ ընդօրինակութիւնը քեզի, տպուելու համար Թեքեանի ի պատիւ Պէյրութի մէջ լոյս տեսնելիք հատորին մէջ:

- Կարդացի՞ր Նշան Պէշկիթաշլեանի վերջին երկասիրութիւնը հայ թատերական դէմքերուն նուիրուած: Կոթողական գործ մըն է եւ արժէքաւոր: Վերադարձիդ անպայման արտայայտուիր այդ մասին:

Յաջորդ օրը կէսօրին Արփիկ Միսաքեան Ծահնուրի հետ ճաշելու կը հրաւիրէ զիս: Երեքով կ'երթանք ճաշարան: Զուարթ, մտերիմ մթնոլորտ մը: Հակառակ իր անհանգստութեան եւ հաւանաբար ցաւերուն, ի՞նչ կենսախայտ է Ծահնուր: Սրամտութիւնը անպակաս է, նաեւ մեր երեքին խնդրքը: Խօսակցութեան նիւթ կ'ըլլան կարգ մը գրողներ եւ ազգային-գրական հարցեր:

Գ. Համդիպուվ

15 Մարտ 1974

Տասներեքտարի ետք երկրորդ այցելութիւնս է որ կու տամ Ծահնուրին, Սէն-Ռաֆայէլի Հայկական Տունը:

Կը խօսինք քիչ մը ամեն բանի, բայց մանաւանդ՝ գրականութեան, «Փարիզի տղոց» եւ իր առողջութեան մասին: Ստորեւ իր խօսքերը, իրենց հարազատութեամբ:

- «Մենք»ը ձախողանք մըն էր: Ես որեւէ ընկերակցութեան մաս չեմ կազմած ու վստահութիւն ալ չունիմ: Այդ շրջանին հիւանդ էի եւ կը մեկնէի արձակուրդ մը առնելու համար: Մեկնումիս նախօրեակին Նարդունին պնդեց որ մաս կազմեմ խումբին: Տո՛ւի գրութիւն մը եւ վերադարձիս ականաջ ստանձնեցի նաեւ խմբագրի պաշտօնը, օգնութեամբը Նշան Պէշկիթաշլեանի, որովհետեւ խումբին մէջ շատեր իրարու հետ համաձայն չէին եւ թերթը մնացած էր առանց խմբագրի: Ծուշանեան, օրինակ, կ'ատէր Նարդունին:

- Փարիզի մտաւորական շրջանակներէն գէշ յիշատակ պահած եմ: Անոնք զբաղած էին թերթի պայքարներով, կոիւնքերով, չէին հետեւեր միջազգային գրականութեան, նորութիւններուն: Մինչ ես հոս եկայ չեկայ, surréalism-ին մէջն էի:

- Surréalism-ին esprit-ն կը հետաքրքրէ զիս: Ընտրեցի ինչ որ ընտրելի էր հոն: Ծայրայեղութիւններու գացին, մարքսիզմի զարկին: Je n'étais pas d'accord (Համաձայն չէի): -Surréalism-ին մէջ ընդունելին այն էր որ ils mettaient en cause la religion de leurs prédécesseurs (խնդրոյ առարկայ կը դարձնէին իրենց նախորդներուն կրօնքը կամ հաւատամքը), այլ նաեւ անտեսուած արժէքներ երեւան հանեցին:

- Քսան տարի կտրուած մնացի հայերէն գիրք, թերթ կարդալէ, հայերէն խօսելէ, հայու երես տեսնելէ, իսկ գրականութիւնը կեանքէ կը բխի ... ո՛չ, հայկական կեանքէ խզումս միայն ֆիզիքական չէր: Ներքին խզում մըն ալ տեղի ունեցաւ: Հիմները (գրողները) բոլորը դառնացած, յոգնած, քաշուած էին: Թէքէեանը գացած էր Եգիպտոս, իսկ ես իմ սերունդիս գրողներէն կը մնայի հեռու,- «Այս ինչ մարդ է որ մեր մէջ չի մտներ» կ'ըսէին: Ես կը մտնէի աւելի ժողովրդական խաւերէ ներս -graveur (փորագրիչ), կօշկակար, դերձակ...

Իմ սերունդիս գրողները զիս չէին հետաքրքրեր: Բան մը չէին: Թերթ մը կը հանէին եւ օգտակար գործ մը կը տեսնէին: Սկիզբը Բալուեանն էր, որուն «Զուարթնոց»ը գեղեցիկ յաջողութիւն մըն է:

- Գրող մը իր ամբողջ էութեամբ կապուած կը մնայ իր լեզուին: Ես երբեք չեմ ընդունիր ոռուսահայերէնը: Չեմ ընդունած զայն սկիզբէն: Չեմ հասկնար այդ լեզուն: «Մտերիմ օրագիր»իս (*Կրակը Կողքիս*) մէջի դրուագը դիտումնաւոր կերպով ըսուած խօսքեր չեն: Չափազանցութիւն չէ: Չէի անդրադարձած որ հայկական երգապնակ մըն էր ունկնդրած եղանակս, որուն բառերուն լեռնականի շեշտը ուշադրութիւնս իսկ չէր գրաւած, որպէս հայերէն:⁵

Հայ գրականութիւնը (արեւմտահայ) բառի, տառի, ստորակետի խնդիր է: Ա՛յդ է մտեր իմ արիւնիս մէջ եւ այդ բանը չի փոխուիր: Օտարը կ'ընդունիմ, կ'ունկնդրեմ եւ կը հասկնամ որպէս օտար: Օտա՛ր կը մտածեմ: Բայց այս մէկը

(արեւելահայերենը) մման չէ: Պարզ թաղանթ մը կայ երկուքին միջեւ, բայց այդ թաղանթը ամենէն գէշն է:

Սկիզբէն արեւմտահայերը հետզհետէ աշխատած են յղկել լեզուն, ճոխացնել, ճշգրիտ դարձնել եւ մանաւանդ՝ կա-նո-նա-ւո-րել: Լեզու մը, ամենէն առաջ, քերականութիւն է: Բայց անոնք (արեւելահայերը) ճիգ չեն ըրած: Եթէ նայինք, անոնք ամենն ալ տարբեր լեզուով մը գրած են: Արովեան, Սունդուկեան, Ծերենց, -ասոնց մէկ բարբառը միւսին չի նմանիր: Յովհաննէս Թումանեանի լեզուն իսկ սարսափելի բան մըն է: Արեւելահայերը բնաւ ճիգ չեն ըրած միացնելու, լեզու մը կազմելու: ...Բայց հիմա՝ ա՛յո:

- Ա՛յո գրած եմ նաեւ նկարիչներու մասին -Քեպապճեան, Մարտիրոս Սարեան, բայց սխալ բան մը ըրած եմ: Գրած եմ *sur commande* (պատուէրի վրայ), կարեւորութիւն մի տաք: ...Ո՛չ, նշանաւոր դարձած -ինչպէս դուք կ'ըսէք ինծի համար- մարդու մը ամէն գրութիւնը կարելոր չէ: *C'est une erreur, la signature ne compte pas* (սխալ է, ստորագրութիւնը հաշուի չ'առնուիր):

- Թէ ինչո՞ւ հայերէն արձակ եւ ֆրանսերէն բանաստեղծութիւն կը գրեմ... չեմ գիտեր: Այդպէս եկաւ, այդպէս զգացի, այդպէս գրեցի:

- Սոլժենիցինին մասին յօդուած մը գրեցի «Յառաջ»ի մէջ: Զատորագրեցի յօդուածը որովհետեւ հարցը, իր էութեամբը, քաղաքական բնոյթ ունէր, բայց կրնայի ստորագրել, կրնայի ստորագրել... (Շահնուր յայտնապէս դեռ վարանքի մէջ էր իր որոշումին ճշդութեան առնչութեամբ):

- Երբ Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմին *Pyrennées*-ները (Հաւրաւային Ֆրանսայի Սպանիոյ սահմանակից լեռնաշղթայ) ոմբակոծուեցան, մեր *սանա*-յի հիւանդները փոխադրեցին ալ տեղ: Հոն ձգեցին միայն երկու հիւանդ, վստահ ըլլալով որ անոնց վախճանը մօտ է: Մէկը եւ էի... արդարեւ, երբ միւսը մեռաւ, ստիպուած զիս ալ փոխադրեցին:

Ուտելիք չկար, միշտ խոտ կու տային, խո՛տ, խո՛տ: Դեղ չկար: Ամենէն գէշ շրջանին հիւանդացայ, ամենէն գէշ շրջանին մտայ հիւանդանոց երբ *personnel* (անձնակազմ) չկար, ամենէն գէշ շրջանին գործողութիւն եղայ: Մեծագոյն սխալնին *greffe*-ի (պատուաստ) գործողութիւնն էր: Պէտք է գիտնային թէ երբ ողնայար մը թարախտ է, պատուաստ չի բռներ:

Մեր բաժանումէն առաջ իր վերջին խօսքը՝ որպէս մեր խօսակցութեան եզրակացութիւն, ուր կար նաեւ պատասխան մը գրելու պնդումներու:

- *J'ai pris ma retraite. Je suis un vieux retraité. Je ne suis utile à personne, je ne fais de mal à personne, je ne fais de tort à personne...*

(Հանգստեան կոչուեցայ: Գործէ քաշուած տարեց անձ մըն եմ: Ուեւ մէկու օգտակար չեմ, ուեւ մէկու ցաւ չեմ պատճառեր, ուեւ մէկու վնաս չեմ հասցներ...):

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Բառը՝ գրական ոճի պարագային, կը նշանակէ մտածումներու որոշ անշաղկապուածութիւն կամ արտայայտութիւններու միջեւ հակադրութիւններու առկայութիւն: Գոյններու պարագային՝ կրնայ նշանակել շեշտակի՝, խիստ փոխանցումներ: Կ'ենթադրեմ, սակայն, որ Թէքէեանի պարագային Ծահնուր շեշտը կ'ուզէր դնել աւելի անոր գործին աշխատեցումը ըլլալու զգալիութեան վրայ:

2. Ծատ հետաքրքրական է 1970-ին Փարիզի մէջ մեր հանդիպումին Ծահնուրի պատմածը Նարդունիի մասին: Ծաւարը Նարդունի 1968-ի Մայիսին ծանր հիւանդութենէ մը ետք գացած է հանգչելու Քօթ տ'Ազիւր: Նոյն ամսուան ֆրանսական երկաթուղիի գործադուլներուն շրջապագերծած գործադուլին պատճառով չկարենալ ճամբորդելով, եղած է հիւրը Հայկական Տան: Խառնածքներու եւ գրական-ազգային ընթերցումներու անջրպետով մը բաժնուած քսանական եւ երեսնական թուականներու երկու Երիտասարդ գրողները այդպէսով հանդիպած են իրարու, զիրենք բաժնող ներքին կրակը անթելուած տարիներու մոխիրին տակ: Երեսութեան այս «հանգչածութեան» մասին Ծահնուր նախ ըսաւ թէ բաւական փոխուած գտած էր Նարդունին: Ան այլեւս մեծ-մեծ չէր ջարդեր -ինչպէս որ տասնամեակներ ըրած էր- «Հայաստանը ազատագրելու՝ համայնավար բռնակալութենէն»: Ընդհակառակը: Նարդունի ըսած էր թէ ինք ալ այլեւս գաղափարապէս մօտեցած էր իրեն եւ կը հաւատար որ Սփիւռքի առաքելութիւնը կը կայանար գլխաւորաբար ազգապահպանում-մշակոյթ դերին մէջ: Ծաւարը Նարդունի պիտի մեռներ նոյն տարուան Յուլիս 28-ին:

3. Ծահնուրի դէմ գրողը, ըսենք՝ տմարդի արշաւանքը վերջ պիտի չունենար նոյնիսկ իր մահէն ետք, երբ իր առաջին երկու հատորներու հրատարակութենէն անցած են 64 տարիներ: Այսօր նաեւ հրապարակի վրայ կը գտնուին անշագործ մարդիկ -գրողներ-որոնք կիրքով լծուած են Ծահնուրը «քանդելու», «նսեմացնելու» յուսահատական աշխատանքին, երբ անոնցմէ ոմանք հազիւ ծնած էին -կամ աշխարհ չէին իսկ եկած- երբ կ'երկնուէր «Նահանջ»ը...:

Ժամանակին, իր սերնդակիցներէն ոմանք նոյնիսկ ապաւինած էին արուեստագէտին ...ծագումին, որպէս գերագոյն փաստ՝ հեղինակին «հակահայութեան»: Այդ կէտը շատ աւելի կը խոցէր «Պճեղ մը անուշ սիրտ»ին հեղինակը, քան իր դէմ արձակուած այլ կարգի լուտանքներ: Զինք կը կոչէին «լրվանդէն», -«Արեւելքի», խորթ իմաստով: Ծահնուրի ծագումին մասին առիթով մը Արփիկ Միսաքեան ինծի ըսած էր հետեւեալը.- Երկու տարի առաջ, Ծահնուր ըսաւ թէ ինք հոռոմ է, ասոր համար զինք լրվանդէն կը կոչեն: Ինք կը խորհէր թէ ամէն մարդ տեղեակ էր իրականութեան, մինչ ե՛ս իսկ տեղեակ չէի: Իր մեծ հայրը յոյն եղած է, եւ հազիւ հայրը երեխայ՝ ձգած է տունը: Մեծմայրը առած է իր աղջկութեան մականունը՝ «Քէրէստէճեան»: Մեծ հայրը երբ ուզած է վերադառնալ տուն՝ մեծ մայրը չէ ընդունած:

4. Ամերիկայի Հայոց Առաջնորդ Ղեւոնդ Արքեպս. Դուրեան պիտի սպաննուէր 24 Դեկտեմբեր 1933-ին, Նիւ Եորքի Ս. Խաչ Եկեղեցիին մէջ:

5. «Կրակը Կողքին» գրութեան մէջ Ծահնուր կը պատմէ դրուագ մը.- Ֆրանսացի բարեկամ զոյգ մը հաճելի անակնկալ մը ընելու մտածումով կը գնեն Հայաստանէն եկած ձայնապնակ մը: Մինչ երեքով կը խօսին, ձայնապնակը սենեակին մէջ կը սփռէ երգ եւ եղանակ՝ անտարբեր ձգելով հայ գրողը: Անակնկալը չէր յաջողած: Բաժանումի

պահումն ֆրանսացիները իրենց բարեկամին ուշադրության կը յանձնեն թէ «սա եղանակը որ լսած էի՝ առանց լսելու» հայկական էր: Ծահնուր կ'աւելցնէ. «Կեանքիս մէջ առաջին անգամ ըլլալով կը լսէի Սովետական Հայաստանի մէկ երգապնակը: Ոչ իսկ մէկ հատիկ հայերէն բառ կրցած էի քաղել ոռուսահայ երգէն: Ծփոթութիւնս կատարեալ էր եւ ամէն բացատրութիւն աւելորդ»:

Փոխան Գրախօսականի

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐ, «Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը

Մատենաշար «Յառաջ» 1971)

Գրասեղանիս վրանէ ան: Ան՝ իմ վաղեմի եւ հաւատարիմ սրտակիցս: Ան որ երբեք չէ խաբած, չէ դաւաճանած, յուսախաբ չէ ըրած զիս հակառակ տարիներու հոլովոյթին ճաշակի, արուեստի ըմբռնումի դատողութեանս կրած յեղաշրջումին, հակառակ դիտանկիւնիս տեղափոխման՝ կեանքի եւ ընկերութեան տագնապներուն հանդէպ: Անպատմելի ցաւիս ընկերս եղած էր ան, երբ պատանի տարիքիս, անխուսափելիօրէն ամէն տարի անհաշիւ ամիսներով անշարժացած կը մնայի ցաւի մահիճիս վրայ, անկարող՝ ոտքի կայնելու: Ան եղած էր ընթերցողի գոհունակութեանս սիւնարար աղբիւր՝ Դուրեանը, Զօհրապը եւ Մեծարենցը բարձի գիրքերս ընելէ ետք. հաճոյքի զուլալ ջրբուխը, ինչպէս կեանքի միակ «անարատ բանը՝ բարեկամութիւնը»: Ան՝ Ծահնուր թր իր «Նահանջ»ով եւ ապա՝ «Յարալէզներու Դաւաճանութիւնը»ով:

Կրկին դէմ դիմաց ենք, իրարու բացուած, ջերմօրէն հաղորդակից, չեմ գիտեր այս քանիերորդ անգամը՝ տարիներու թաւալքին: Երկուքս ալ այնքա՛ն տարեց ենք –Տառապանքի տարիքը– բայց եւ որքա՛ն երիտասարդ: Մեր կեանքի չորս եղանակները համանուագող այս գիրքը կ'արտայայտէ գարնանային տարիք մը: Ան միշտ ունի իր ստեղծագործութեան հասակը երբ 24–25–ամեայ Ծահնուր կը հրատարակէր իր «Նահանջը» եւ հատորին կողքին վրայ կը ծանուցանէր հրատարակելի յաջորդ գործին սկզբնական վերնագիրը –Մենախօսութիւն, որ սակայն տիտղոս կը փոխէ: «Յարալէզները» յաիտենական երիտասարդն է իր աւիշով, աւիւնով, խանդով, թարմագեղ գրաւորութեամբ եւ տրոփուն ուժովը: Հոն տողանցող անձերը «միջազգային տիպար»ներու քանդակներ չեն, անոնք պարզ եւ համեստ անձեր են, աննշան արարածներ, այդ՝ ինծի ծանօթ անունները –Եսրաքսէ, Արթաքի, Աւօ, Բենիկ, Անժէլ: Զեմ ուզեր խօսիլ Համ... Համբարձումին մասին: Ան այլ բան է: Իմ ու ձեր, մեր բոլորին ողբերգութիւնը: ...Պարզ անձեր, որոնք փրթուն մըն են մեր Պոլսահայէն եւ կտոր մը՝ Փարիզահայէն: Անոնք Պոլիսն են եւ Փարիզը, եւ ընդարձակումով մը՝ Սփիւռքը, Կարօտը, Այլուրութիւնը:

Խօսիլ հեղինակին ճարտարապետական կարողութեան, գերազանցա-

րական զեղումին (գիրքին խորագիրը կրող գրութիւնը), ու դեռ՝ արտայայտուիլ իր նորարար, ստեղծագործ այլ յատկանիշերուն մասին, որոնք այդ պատմութեանը կը վերածեն գրական գոհարներու՝ պիտի թուէր անտեղի, այնքան ատեն որ այս տողերը գրադատական փառասիրութիւն մը չեն հետապնդեր, ու այնքան ատեն որ պիտի չծառայեն նոր գունաւորումով մը արժեւորելու գրական գործ մը: Գիտեմ թէ գոնէ կայ անկիւն մը որուն խուզարկումին գաղափարը տարիներէ ի վեր կը հետապնդէ զիս – Ծահնուրի սրամտութիւնը: Պէտք է անպայման գրել յօդուած մը, վեր առնելու համար երգիծական կոշտած մեր գրականութեան մէջ այն ուրոյն երակը որ բնորոշիչ է Ծահնուրին. «չարանհիւսիսներ մը» յաճախ՝ այդ սրամտութիւնը, ուրկէ մերթ սուր սլաքներ կ'արձակուին, եւ որ երբեմն կ'եզերէ սահմանը «լաւ թէ խնդաս»ի:

«Փոխան գրախօսականի» այս տողերու աւարտին պիտի փորձուիմ նաեւ մէջբերելու պարզագոյն՝ որքան արտայայտիչ խօսք մը, զոր անցեալները ինծի կ'ընէր գրոց–բրոց մը, որպէս գերագոյն գնահատանք Ծահնուր արուեստագետին. – «Զարմանալի՜ Ծահնուր, երկուքս ալ – ես ու ինք – կրնանք գրել նոյն նախադասութիւնը, նոյն պարզ բառերով, եւ սակայն արմատապէս տարբեր արդիւնքով: Եթէ ես գրեմ, օրինակ, *մագործին զացի երկու հարիւր տիրէմ միս գնելու*, ոչինչ կը պատահի, իսկ եթէ նոյնը գրէ Ծահնուր, միսը կը սկսի յանկարծ ...խայտալ»:

Յարալէզները «դաւաճանեն» թէ «հաշտուին» մեր դարաւոր վերքերը լիզելով՝ ձեւով մը նոյնն է: Անկախ իր ազգային բովանդակութենէն, ուր մարդկայինը եւ մարդկայնականը միշտ առկայ են, ընթերցողը խորապէս, անխզելիօրէն կը սուզուի գիրքին ընթերցանութեան մէջ, մոլի հեշտանքով մը ըմբռնուելով մեր լեզուն, Ծահնուրի յանկուցիչ արեւմտահայերէնը:

Հայ նոր սերունդը շարունակել խանդավառել քառասուն տարեկան ստեղծագործութիւններով որպէս արդիական գեղարուեստական երկեր՝ մաս կը կազմէ Ծահնուրեան հրաշագան երեսոյթին:

1971

Վէպի Մը Յիսնամեակը

2 որրորդ Աւետարանը կը սկսի այսպէս. «*Ի սկզբանէ էր բանն...*»: Ինչպէ՞ս պիտի սկսինք այսօր թէ վաղը, երբ խօսինք Մեծ Եղեռնէն ետք ծնունդ առած գրականութեան, գաղթահալ կեանքին, գրական նոր զգայարանքին, հայկական նոր վէպին մասին, որ յայտնութենական – ոչ անտարանական իմաստով – տարողութիւնը ունեցաւ, եւ երբ մեզմէ պահանջուէր տաղանդաւոր գրողներու արժէքաւոր գործերուն մէջէն միայն մէկ գիրքի մը յիշատակումը. – «*Ի սկզբանէ էր 'Նահանջը առանց Երգի' վէպը*»: Անկէ պիտի մեկնին եւ երբեմն ետ հոն պիտի կեդրոնանան մեր գրական, ազգային եւ քաղաքական մտածողութիւնները երբ պիտի խօսինք մեր նուաճումներուն կամ

վերքերուն մասին, բայց ի մասնաւորի՝ մեր ազգային յուսախաբութեան: Վէպը մեր գլխագիր յուսահատութիւնն է:

Ծահան Ծահնուրի վէպը չէ կարդացուած տակաւին: Մեր խօսքը նկատի չ'առնել բազմատեսակ եւ այլազան այն յօդուածները եւ ուսումնասիրութիւնները, որոնցմէ ոմանք ձեռնհասօրէն, հմտութեամբ իսկ ներկայացուցած են այդ գործը: Ծահնուր կը մնայ մեր ամէնէն շատ կարդացուած եւ խօսուած «սփիւռ-քահայ» գրագէտը, եւ սակայն հարկ է դառնօրէն ասելցնել թէ քիչ բան հասկըցած ենք կամ թէ հասկնալ ուզած ենք իրմէ, քանի ոչինչ կայ փոխուած կիսադարեան մեր մտածողութեան եւ գործելակերպին մէջ: Իսկ «Նահանջը» նախ մտածելակերպ մըն է, որ կը թելադրէ ձեռնհաս գործելակերպ մը. իմացական հարց մըն է որքան՝ հեռատես, քաղաքական ըմբռնողութիւն մը, որ անհատի մը խորագգած խառնուածքով, անոր վառ երեւակայութեան թոյլչքով, արուեստագէտի մը արգասաւոր ներշնչումով դարձած է նաեւ գրական բախտորոշ եւ մեծարժէք ստեղծագործութիւն մը:

Կարելի է անշուշտ միշտ յիշատակել –եւ որքա՜ն իրաւացիօրէն– Ծահնուրի համբաւը որպէս մեր «սրբութիւններու» եւ սրբաստուրբ հաստատութիւններու ամրափակ դռներուն խորտակիչը, մատնանշելով նաեւ կէս դարէ ի վեր անոր հասակին երկարած շուքը կարգ մը շնորհալի երիտասարդ գրողներու վրայ, որոնք դժբախտաբար միշտ չէ որ կը յաջողին դուրս գալ այդ կլանիչ շուքէն, գտնելու համար իրենց ուրոյն կերպարը:

«Նահանջը» եթէ մեր հոգիները սարսեց իրենց ընդերքէն՝ ան յաջողեցաւ այդ ընել որովհետեւ եղաւ լուսարձակ արտայայտութիւնը, նախ, հաւաքական գիտակցութեան մը, պէտք է ըսել՝ ենթագիտակցութեան մը, որ արուեստագէտին մօտ ասելի հզօր ապրումով վերածուեցաւ գրական երկի: Ան կը շարունակէ ապրիլ –անկախ իր գեղագիտական արժէքէն– որովհետեւ այդ վէպը ունի նշանակալից եւ իր մէջ «գործածական» տարրեր: Եթէ Ֆրանսա ինկած այդ չորս–հինգ պոլսահայերու տիպարները կը ներկայացնէին արմատախիլ եղած հայ գաղթաշխարհը՝ իր անդոհալից անցեալով, անստոյգ ներկայով որքան նաեւ մթին ապագայով, այսօր այդ ստորոգելիները միշտ ներկայ են, բազմապատկուած՝ սրընթաց քաղաքակրթութեան մը բազմերանգ երեսներով:

Վէպը սփիւռքահայութեան լեզուն է, անոր արտայայտութիւնը: Հայը ուրիշ հաշու մը բախտակից ցոյց տուող խօսուն այլ տրտում պատկերը: Ան կը պարփակէ նաեւ յետագայ տարիներուն հեղինակին զարգացուցած բոլոր գլխաւոր միտքերը:

Գնահատումի այս աստիճանն ալ դեռ պիտի նշանակէր մնալ ասդին՝ այս գործին Միտք–Գաղափարէն, որ իր մէջ կը պարունակէ, նման միաթիքականութեան, խորհուրդ մը որ արդիւնքը չէ գերիրապաշտ մի քանի էջերու, քանի իրենց բնոյթովն իսկ նոյնպէս վերծանելի կը մնան այն մասերը, ուր արտայայտածելը կ'առնէ «հոռետրական» շեշտ:

Այս սիրավէպին ողնածուծը կը կազմէ մեր ազգային–քաղաքական վիճակը, որ բո՛ւն տագնապեցնող, խանձող լաւան է գրագէտի հոգիին: Գործին մաս կը կազմէ ճշմարտութեան տինամիզմը: Ան փայլատակող սուր մըն է, գորպէտք է գործածել ըստ մեկնաբանութեան: Անկէ՝ իր գործածական կողմը: Առարկայ մըն է մտածումի: Փիլիսոփայութիւն մը ազգի մը անկումին՝ ժամա–

նակին եւ միջոցին մէջ, որմէ՝ քաղելիք դասերը: Որեւէ փիլիսոփայութիւն իր ուժը կը քաղէ փորձառութեամբ, ամէնօրեայ կեանքով: Այդ կեանքը կ'ապրինք, լաւ է ըսել՝ կը կրենք հայու մեր յոգնատանջ ուսերուն վրայ, որ օր ըստ օրէ աւելի կը կքի: Ու մենք ոչ մէկ ձեռով արդիւնատրած ենք Շահնուրի պատգամը: Գիրքը կարդացած ենք եւ հաւանաբար չենք մարսած, կամ պարզապէս զայն մերժած ենք մեր հանգիստին համար, երբ չենք հակադարձած ի պաշտպանութիւն «ազգային-գաղափարական» մեր կոյր հաւատարմութիւններուն եւ կամ մեր «սիրտերուն» մէջ ենթադրաբար գտնուող «Արարատ»ներուն: Իսկապէ՞ս ամլացած ժողովուրդ ենք: Թէեւ յետագային Շահնուր կը հաւատար թէ հայուն մէջ «գեղեցկութիւնը չի կրնար չվերայայտնուիլ...»:

Շահնուր երբ ուզած է «վար առնել» մեր ազգային շէնքին ապակիները, ան ըրած է մեզի «աւելի օդ» տալու դիտումով: Սակայն թթուածինը միշտ կը պակսի մեր թոքերուն մէջ: Ականջ տուէք մեր հեւքին. որքա՛ն աւելի արագ դարձած է անոր կշռոյթը ժամանակի ընթացքին: Դեռ «ցուցատախտակները» կը շարունակեն ցոյց չտալ ճշմարիտ եւ ազգասիրական ուղին, եւ սակայն ո'չ ոք՝ մեր մէջ՝ ետ կը դառնայ տապալելու համար զանոնք: Քաղաքական հեռատեսութիւնը կը մնայ միշտ անհասանելի մարզ, մինչ Շահնուրի պատգամը կոչ մըն է բեղուն երեւակայութեան, արթուն քաղաքականութեան, սերնդագործ միտքին, հոգիին եւ մարմինին –սեռի՛ն՝ որ կը հրահրէ արարչագործ ստեղծագործութիւնը:

Երբ այսօր «Նահանջը» կը վերհրատարակուի որպէս թերթօն «Յառաջ» օրաթերթին մէջ, այնպէս ինչպէս ճիշդ յիսուն տարի առաջ –ճիշդ թուականով՝ 27 Մայիսէն 3 Սեպտեմբեր 1929– ան լոյս կը տեսնէր նոյն թերթին մէջ, պարտինք յիշել անունը խմբագիրին, որուն կը պարտինք անոր առաջին հրատարակութիւնը: Շաւարշ Միսաքեանին դիրքը եւ դերը այս առթիւ կը պարտադրէ յարգանք եւ համարում: Կարելի չէ երեւակայել, նոյնիսկ այսօր, որ քաղաքական թերթի մը խմբագիրը որ նաեւ կարգապահ կուսակցութեան մը պատասխանատու մէկ ղեկավարն է, իր թերթին սիւնակները տրամադրէ երիտասարդ եւ անճանօթ գրողի մը, որուն գործը յեղափոխական –իսկ թերթին համակիրներուն եւ կուսակցական շարքերուն համար՝ հակայեղափոխական– բնոյթ ունի իր ձեռով եւ խորքով: Շաւարշ Միսաքեան, գրական ճաշակ եւ խոր գիտելիքներ ունեցող, արժէքատու երկ մը անպայման հրատարակելու մտօք չէ որ տեղ տուած կրնայ ըլլալ վէպի մը, ուր կը տապալէին սնապարծ հաւատքները, փոշեպատ կուռքերը, եւ ուր կոչ կ'ըլլար ազգային խղճմտանքի լուրջ քննութեան մը: Շահնուրի պատգամը չէր կրնար խուսափած ըլլալ իրմէ: Իր այս արարքով, ան զօրավիզ կը կանգնէր ազգային եւ իմացական հորիզոններ խուզարկող մեծատաղանդ արուեստագէտի մը, ի շահ մեր մշակոյթին եւ պատմութեան:

Կէս դար առաջ հրատարակուած վէպ մը արտակարգօրէն հարուստ՝ որ ինքնին վերջաւորութիւն եղաւ իր նորութեան մէջ իսկ: Եթէ Պղատոնի մէկ խօսքը իր յարաբերական իմաստով գործածենք, գտած կ'ըլլանք նաեւ Շահնուրի գործը բանաձեռող պատկերը. «Ժամանակը», կ'ըսէ Պղատոն, յաիտենականութեան շարժում պատկերն է»: «Նահանջը առանց Երգի» վէպը յիսուն տարիներէ ի վեր չէ դադրած շարժում պատկերը ըլլալէ Հայութեան:

«Բայ Տոմարը»

Յարալեզներ»էն ետք եւ նոյն տարին, Յառաջ Մատենաշարը լոյս ընծա-
յած է նաեւ «Բայ Տոմարը»: Բազմասեռ բովանդակութեամբ հատոր մը,
որ տեղ գտած են զուտ գրական-գեղարուեստական բովանդակութիւն
ունեցող գործեր եւ ուրիշներ՝ զորս կարելի չէ մէկ տարազով բնորոշել -յուշագ-
րութիւն, ինքնակենսագրութիւն, դատում, ապրում, արձակ քնարերգութիւն, եր-
բեմն՝ երկուքը կամ երեքը միասնաբար:

Լիւքսէնպուրկի պահապանը որ մաս կը կազմէ հատորին, հեղինակին
կողմէ պարզ հպումներ չէ կրած միայն, այլ առած է նոր տարողութիւն: Մեր
նորավէպի պատմութեան մէջ այս գոհարը կը պահէ գերիրապաշտ շունչ մը՝
մերօրեայ կեանքին եւ անոր գաղափարախօսութեան վրայ բացուող լուսարձա-
կով մը: Մէկ կողմ կը գտնուին *ներքին ձայնին* անսացողները, -գրողները,
միւսին մաս կը կազմեն արտաքին կեանքին արձագանգողները, -գիւնդական,
կրօնաւոր, դատաւոր: Եւ սակայն *«պողոտան անոնցն է: Անոնցն է հրապարակը
հտպիտին եւ չարագործին»*: Ու կայ ընդհանրացում մը. *«կէս-քուն կէս-արթուն
վիճակով»* մեր կեանքը *«մանկական սինեմայի մը վերածուած է»*:

Վարար ջուրերը անտիպ մըն է եւ ցարդ վերջնագոյնը Ծահնուրի ստեղ-
ծագործութեան: Երփներանգ եւ թարմաշունչ վերյուշ մը անցեալի օրերէն, *«ուր
կը շրջիմ այսօր երիտասարդութեան աւերակներուն մէջ, մենութեան բեռը
ուսիս»*: Վարար եւ վարարող գնացք մը՝ յոյզերու, ապրումներու՝ ինչպէս նաեւ
վրձնահարումներ՝ հեռաւոր գաւառական հեռապատկերի մը, որ իր արժէքը
խտացուցած է իր վերանգրին մէջ: Ծահնուր կը մնայ յափշտակիչ պատկերներու
նկարիչը. *«Անոնք (ծառերը) կազմած էին խորհրդագեղ տաճար մը իր սիւներով,
ուր մեռնող երեկոն յամբաբար կը ծալլէր անմահ պատարագիչին ոսկեճամուկ
շորջառները»*, կամ՝ *«Զիւնաւոր կատար մը յաջողած էր իր անձնական սեփա-
կանութիւնը դարձնել արեւի վերջին համբոյրները, եւ մենաւոր ամպ մը, աւելի
բարձր, վերածուած էր վեցնեփկեան լապտերի»*: Անխուսափելի է չկատարել
նաեւ հետեւեալ մէջբերումը, որ կայ Ծահնուրի արուեստը բնորոշող գիծերէն
մէկը, որ զուարթախոհ զգայարանքն է. *«Ծունը ըսաւ Ֆրանսուազի. -Եթէ հետս
պիտի չխաղայիր, ինչո՞ւ հոս եկար... քեզ ո՞վ հրաւիրեց, ո՞վ, ովով՞ ովովով...»*:
Երազ, իղձ եւ ձգտում կայ նաեւ այս գրութեան խորքը:

Հատորին մաս կը կազմէ նաեւ *Ամէնուն Թէոդիկը*, որուն մասին արդէն
արտայայտուած են Թէոդիկի «Գողգոթայ»ին մէջ: Սեւ Արեւը քնարերգական
տխրալար մէկ ամբողջացումն է «Գողգոթայ»ին, Ապրիլ 11 կոչուի ան թէ Ապ-
րիլ 24: Սեւ Ապրիլին նուիրուած դասական կտոր մը՝ ամէն տարեդարձի՝ վերըն-
թեռնելի: *Ոսկիէ Կշիռը* Վահան Թէքէեան մարդուն, հասարակական գործիչին
եւ բանաստեղծին վերլուծումն է հիացախառն իրադատութեամբ: Թէքէեանին՝
*«որ անկարելի եւ բարձրագոյն ներդաշնակութիւններու մարդն է, որ բարձր
բունեց բանաստեղծութեան 'Ոսկիէ կշիռը'»*: Թէքէեանի ընծայուած ծաղկեփունջ
մը չէ Ծահնուրի այս վերլուծումը, այլ քանդակ մը՝ իր պատուանդանով:

Պիտի չանդրադառնանք *Ազատն Կոմիտասին*, որ 1970-ին «համազգա-
յին հարց» դարձաւ Երեսանէն մինչեւ Սփիւքի հեռաւոր անկիւնները, որ հայ

թերթ մը լոյս կը տեսնէր: Վերոնշեալ գրութեան մէջ չորս տող դատում Հայուն մասին՝ Փարիզի «Ապագայ» թերթին Հոկտեմբեր 27, 1935 թուակիրով հրատարակուած եւ 1970-ին սկիզբը «Սփիւոք» շաբաթաթերթին մէջ առանց ծանօթագրութեան վերահրատակուած՝ բաւ եղաւ որ Ծաֆնուր արժանի դատուի (անգամ մը եւս) քաւութեան սիւնին գամուելու, այս անգամ... Երեւանի մէջ: Ահա այդ սքանչելի կտորին համալուար տողերը. «*Կը խորհիմ որ մեր աշխարհը բան մը պիտի չկորսնցնէ, եթէ իր երեսէն Հայը անհետանայ, վերջնական չքացումով: Բայց ան բան մը պիտի շահի անկասկած եթէ Հայը արդիւնաւորէ, անգամ մը եւս, իր հանճարին թաքուն ուժերը*»: Ամբողջ գրութիւնը հիմնուած է այս հէնքին վրայ:

Ինչ որ կը մնայ անըմբռնելի, սակայն, այս համագգային իրարանցումին ծնունդ տուողը անգրագէտ բանուոր մը չէր, այլ իսկապէս արուեստագէտ մը, բանաստեղծ մը: Իսկ բանաստեղծը՝ Վահագն Դաւթեան զոհը եղած էր կրկնէրեւոյթի մը:

«Ազատն Կոմիտաս»ի (որ վերամշակուած էր) «տագնապ»ը ունեցաւ իր բարիքը: Այս առթիւ Ծաֆնուր գրեց իր *Վաղը* գրութիւնը, որ եզրադատումն է հաւատոյ հանգանակի մը եւ տեսողութեան մը: Նախ՝ «...եւ իմ ընտրութիւնս կատարուած էր ի յառաջագունէ: Այն է՝ կարելի յառաջապահութիւն գրականութեան մէջ եւ կատարեալ պահպանողականութիւն մեր այնքա՛ն տրորուած եւ ցնցուած ազգային կեանքին մէջ, այսինքն քաղաքական-կուսակցական դիրքաւորումին մէջ»: Եւ վերջապէս՝ «*Զիս կը հասկնայ այն մարդը, որ երբ նայի իր ետին, տեսնէ նոյն բա՛նը: Փոս մը*»:

Եզրակացութիւն.- Հեղինակին այն գրութիւնները որոնք ժամանակին լոյս տեսած էին եւ այժմ վերամշակութեամբ կը հրատարակուին՝ պէտք է կարդալ երկուքն. նախ՝ առաջին օրինակը եւ ապա՝ վերջինը: Հակառակ շարքն ալ նոյնքան ճիշդ է:

1972

«Կրակը Կողքիս»

(Մատենաշար «Յառաջ», 1971)

Գիրքին խորագիրը կարելի է փոխել եւ գրել՝ «Կրակը մէջս»: Հատորը հրաբորբոք է:

Եօթանասունի հանգրուանին հեղինակը կը ներկայանայ երիտասարդական եռեւեփող աւիւնով մը, կարծես մեզի ըսելու.- «Ահա դարձեալ ես, այնպէս ինչպէս որ էի, ու այնպէս ինչպէս հետեւողականօրէն մնացի. գրականութեան հանդէպ սիրով մը՝ որ գերազանց էր, թէ հայն ու հայութիւնը...: Բայց ձգեմք ասիկա՝ «Հայն ու Հայութիւնը», այնպէս ինչպէս ոմանց գօսացած միտքերուն մէջ կը յամենայ: Ծաֆնուրներու պարագային աւելորդ է տարրական

գրահաշիի եղանակով գումարել, նուազեցնել, կամ հակադրել, մեկնաբանել եւ լուսաբանել բառեր եւ ըմբռնումներ, որոնցմէ անդին կը գտնուին անոնք, զանոնք իրենց մէջ կրելով հանդերձ:

Ծահան Ծահնուրի գործին անդրադարձումը –հին թէ նոր– փափուկ աշ–խատանք մըն է, պահանջելով մասնաւոր զգուշութիւն: Վտանգը կայ կրկնելու շատերուն ծանօթ բաներ: Այսուհանդերձ, այս հատորին հրատարակութեան առթիւ հարկաւոր կը դառնայ ընդգծելու հետեւեալ կէտերը.

– Ծահնուր մեր բոլոր տաղանդաւոր գրողներուն մէջ ամէնէն մատչելի հեղինակներէն մէկն է, մնալով նոյն ատեն ամէնէն դժուարահասը: Ան կ'ուզէ որ ընթերցողը իրեն հետ մտերմանայ եւ քալէ մինչեւ որոշ հանգրուան մը, ու յանկարծ՝ տեղի կ'ունենայ ճախրանքը: Ան որ վարժ չէ մտքի եւ հոգիի այս խե–լացնոր վերելքին –իմա՝ գլխապտոյտ պատճառող խորասուզումին– կը մնայ անշարժ, շուարուն: Իր պատասաններուն յօրհնումները տեսանելի կը դարձնեն նախ երկու տարածութիւններ, ապա շուտով ընթերցողը քաշելով երրորդին խո–րութեան մէջ: *Բոցը, միմիայն բոցը* գրութիւնը վերջին մէկ օրինակն է իր գործին մէկ այս բնորոշումին:

– Ծահնուր է՛ նաեւ մեր արձակագիր բանաստեղծը կամ՝ բանաստեղծ արձակագիրը: Քնարաշունչ այլ խոռվիչ հոսանք մըն է, որուն մէջ անընդհատ կը տեսնուի պատկերներու ակնախտիղ ցոլացումը, անշուշտ, եւ որ սակայն իր մարդկային սրտառուչ, տուայտող, ներհայեաց տագնապին մէջ ընթերցողը կ'ընդելուզէ, զայն իր հետ փոխադրելով: Որքան քաղցրահունչ է իր երթը՝ նոյն–քան վտանգաւոր է անտեսանելի պտոյտքը որ ընթերցողը կը քաշէ դէպի «վար»: Ընչահեղձութիւնը կու գայ անսպասելի վայրկեանի մը:

– Վերի նշումը կ'առնէ ազգային ընդհանրական տարողութիւն *Իսթան–պուլ*ին մէջ, որ հազիւ երկուքուկէս էջ կը գրաւէ: Ժամանակին Ծահնուր գրած է Պոլսոյ մասին *Ամէն ինչ եւ ոչինչ* վերնագրով, որ դարձած է զեղուն *Երկիր հեռաւորը*, երբ վերամշակումով մը հրատարակած է «Թերթիս Կիրակնօրեայ Թիւ»ին մէջ, 1958–ին: Խորապէս յատկանշական է այս «Իսթանպուլ»ը: Ան անկարելի խտացումն է որպէս գեղափայլ համապատկեր, ապրում, սարսուզ–դեցիկ վերջաբան Պոլսոյ, հեղինակի ներաշխարհին եւ –ընդհանրացումով մը– մեր ազգային խխոր պատմութեան: Միայն հարազատ շառաւիղը Պոլսոյ մեր արուեստագէտ սերունդին դեռ պիտի կրնար վերապրեցնել, այս ձեւով, որքան ցանկալի այլ մահասփիռ *Իսթանպուլ*ը:

Ծահնուր կը շարունակէ մշտարթուն հետեւիլ եւ իր մասնաշատուկ պայմաններուն ներած չափով արձանագրել մեր ազգային–մշակութային կեան–քը: Ու երբ կը գրէ *Ընտանեկան Նամականին* եւ *Խորտակուած Նամակատուիդ*, կը մնայ նոյն խստապահանջ եւ անտեղիտալի պահապանը այն բոլորին որ իր դէմքը կերտած էր ազգային–գրական մարզին մէջ: Ժամանակին ան անվրէ–պօրէն կ'արձակէր «անտաշ» քարեր, վար առնուող ապակիներու խլացնող շխրտացումին հետ լսելի դարձնելով նաեւ ատամներու կափկափիւնը ահաբե–կած «տանտէր»ներուն: Այսօր, լաւան միշտ հոն է իր հրաբորբ վիճակով: Սակայն եթէ բխումը նոյնն է, զգալի է սանձումի մը տիրական ուժը, որ կ'ուզէ հաւասարակշռօրէն հունաւորել զառիթափն ի վար թաւալող հոսանքը: Այս բոլորը՝ շահ մը ի նպաստ կառուցումաժքին, լեզուական առաւել խնամքին, ընդ–հանուր ներկայացման: Նոյնն է նաեւ նպատակը –կատարել ախտաճանաչումը

եւ անհրաժեշտ վիրահատումը: Ան կ'ուզէ միշտ տեսնել «մետալին միւս երեսը» ու անգամ մը եւս կ'ըսէ թէ «հայասիրութեամբ» չի բացատրուիր, չի լուծուիր ամէն հարց, եւ թէ պէտք չէ քողագերծել ժխտականը մեր մէջ: Ինքն է գրողը. *«Մենք բաւական պատճառներ ունինք հպարտ ըլլալու իբրեւ հայ, որպէսզի պէտք չըլլայ քողարկել աննպաստը, երբ այդ աննպաստը մասնայատուկ չէ հայուն»:*

- Ըսինք թէ Ծահնուրի հետեւողական եղած է իր գաղափարներուն հետ: Հատորի վերջին գրութիւնն է *Մտերիմ Օրագիրը*: Անօրինակ գրութիւն մը: Երկու ուղեորութիւններ –արտաքին եւ ներքին, կամ թէ ինչպէս որ հեղինակը բաժնած է՝ «այս կողմը» եւ «միւս կողմը»: Վերլուծում մըն է Եղիա Տէմիրճիպաշեանի դէմքին, անոր մտերիմ օրագիրին ընդմէջէն: Հոգեվերլուծում մը՝ որ իր խուզարկու լուսարձակին տակ կ'առնէ մեր մօտիկ անցեալը (միթէ այդ չէ՞ նաեւ իր յառաջադրանքը): Այն անցեալը՝ որ մեզ դարձուց գաղթական, Սփիւռք:

- Նահանջին հեղինակը մեր ազգային-քաղաքական կեանքին մէջ պաշտպանած է անտեղիտալիօրէն, իր արեան տրոփով եւ տաղանդին թափովը ուղեգիծ մը՝ երբ դեռ շատ երիտասարդ, «անփորձառու» գրագէտ մըն էր: Այսօր, ժխտէն հեռու, իր հասունութեան ծաղկուն կատարէն արձակած վճիռը կը մնայ նոյնը՝ ինչ կը վերաբերի մեր քաղաքական գործելակերպին: Երիտասարդը եւ տարեցը կը նոյնանան՝ եւ «երիտասարդը» աւելի քան երբեք զօրաւոր դուրս կ'ելլէ այսօր, քառասնամեակ մը ետք:

- Ծահնուրի մամն վերլուծական-հրապարակագրական գործերը զրահուած են ժամանակին դէմ իրենց մնայուն արժէքով: Կը պատահի որ հրապարակագրական էջերը նաեւ ունենան անկորնչելի արժէք մը, երբ անոնք ամբողջական են իրենց կատարելապաշտ ձեւով թէ խորքի շահեկանութեամբ, եւ սերտօրէն աւրնչակից կը մնան մեր գրականութեան, կեանքին եւ նոյն ատեն կը շօշափեն արուեստի հարցեր: Անոնք կը կարդացուին կրկին ու կրկին՝ թէկուզ –ինչ որ այս պարագային ճիշդ չէ– միայն իրենց ուսանելի գրելակերպին եւ յանկուցիչ ոճին համար: Մեր խօսքը կը վերաբերի անոնց՝ որոնք վէպէն եւ բանաստեղծութենէն տարբեր ընթերցումներ կ'ընեն:

- Կը փակէք հատորը ու յանկարծ՝ իրողութիւն մը իր շշմեցնող երեսը կը ցցէ: Ցաւ մը կը պատէ ձեզ: Այս հատորին մէջ հեղինակը պատմած է նաեւ իր անցեալի գորշ կեանքը, հիւանդանոցային անտանելի պայմանները՝ երբեմն ժպիտով, երբեմն ուրիշներու մասին խօսելով: Գրագէտը վարագոյրին մէկ անկիւնը թեթեւօրէն բարձրացուցած է իր դառնակսկիծ կեանքին վրայ: Ու ամբողջ հատորն է որ կը դառնայ *մտերիմ օրագիր* մը: Այս անգամ՝ Ծահնուրինը:

Շահան Շահնուր Եւ Թէոդիկի «Գողգոթա»ն

Պայքար» օրաթերթը սկսած է որպէս թերթօն հրատարակել պատմական կարեւորութիւն ունեցող Թէոդիկի «Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան եւ իր Հոտին – Աղէտալի 1915 Տարիին» խորագրեալ անտիպ գործը, նախաձեռնութեամբ Արայ Գալայճեանի: Ասիկա առիթ մըն է հարց տալու թէ ինչպէ՛ս եւ ինչո՞ւ տասնամեակներ ամբողջ Թէոդիկի այս անփոխարինելի ուսումնասիրութիւնը մնացած է գրեթէ անչափ Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանի ձեռագիրներու մէկ նկուղին մէջ: Մեր ապշումը սահման չի ճանչնար երբ իրազեկ դառնանք Գողգոթայի բովանդակութեան, որ մարդահամար մը ըլլալով հանդերձ, կը ներկայանայ նաեւ որպէս յուշակոթող մը նուիրում ինչ կղերին, որուն դարաւոր մէկ ներկայացուցիչներէն է Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութիւնը: Այս տխուր իրողութիւնը գորշ մէկ պատկերը կը ներկայացնէ հաշկական մեր իրականութեան, աշխարհական թէ եկեղեցական:

Այս առթիւ կը նախընտրեմ խօսիլ Ծահան Ծահնուրի մասին, բայց մանաւանդ՝ խօսեցնել զինք, քանի իր մօրեղբայրն էր Թէոդիկ: Երիտասարդ Ծահնուր դարձած էր նաեւ անոր գործակիցը *Գողգոթայի* նիւթերու հետախուզական աշխատանքին մէջ:

«Թէոդիկ գործի անցաւ, ես ալ իր հետը: Անշուշտ, իմ աջակցութիւնս պիտի ըլլար այնքան աննշան, որքան կրնայ ըլլալ ուշադիր վկայի մը ուղեկցութիւնը», կը գրէ Ծահնուր:

Միասնաբար կը հաւաքեն սարսազեցիկ նիւթեր, «զարմանահրաշ» սեպուած անկիւններէ:

«Կը կարդայինք: Կ'արձանագրէինք: Երբ կ'իջնայինք վար, ճաշի սեղանին, անկարող կ'ըլլայինք բառ փոխանակելու: Հացը համ չունէր»:

Իսկ ուրիշ տեղ մը.–

«Գողգոթան գիրք մըն է, ուր կ'ըստի թէ տեղի ունեցաւ ոճիր մը: Ծիշդ է: Սպաննեցին մեր Տէր Հայրը: Հազարամեայ ծերունին յօշօտեցին վայրագաբար, կուտակուած ոխով եւ բոլորովին անփոյթ՝ հանդէպ հաւանական վրիժառութեան: Անպաշտպան էր մեր երէցը, ինչպէս որ անպաշտպան էր իր հօտը: Թէ ինչ տուրք վճարեց մեր հոգեւորականութիւնը թրքական մողոքին, ահա այդ է որ պատմել կը փորձէ Թէոդիկ իր Գողգոթայով»:

«Գիրքը խմբագրուեցաւ Սկիւտարի մեր տանը մէջ» (Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ):

Ծահան Ծահնուրէն կը ստանայի նամակ մը «Աւագ Հինգշաբթի, 1967» թուակիր, ուր կը գրէր.–

«Ընորհակալութեամբ ստացայ 7 Մարտ, իսկ երէկ «Ծիրակ»ի կրկնակ թիւը (11-12): Կը յուսամ որ յաջորդ թիւով կրնաք տալ իմ գրութիւնս, որ բաւական երկար յուշագրութիւն մըն է, կը կոչուի «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ» եւ որուն ընկերակցած պիտի ըլլան անտիպ լուսանկարներ, թիւով չորս»:

«Քեզմէ կը խնդրեմ որ անձնապէս հսկես այս հրատարակութեան վրայ, աշքի առջեւ ունենալով սա երկու կէտերը. Ա.–Գրութիւնը լոյս տեսնէ «Ծիրակ»ի մէջ մէկ անգամէն. Բ.– Անձամբ նայիս փորձերուն»:

«Աւելի քան երբեք բժախնդիր եմ լեզուի մաքրութեան: Եթէ գրիչ մը երկար ժամանակ մնայ անգործ, ան կրնայ ունենալ ժանգի կէտեր (...):»

«Գրութիւնս աւարտած է շաբաթներէ ի վեր, բայց ընդօրինակութեան աշխատութիւնը – խիստ կենսական – կը յառաջանայ համրօրէն, վասնզի անկարող եմ երկար ատեն նստուկ վիճակի մէջ մնալ գրասեղանին առջեւ: Բայց գոհ եմ արդիւնքէն: Արդէն ոչինչ կրնամ ընել առանց խանդավառութեան»:

Սակայն Ծափնուր ձեռագիրները պիտի դրկէր այնպէս ինչպէս որ էր, որովհետեւ «ատեն եւ ոչ չունեցայ կրկին ընդօրինակելու»:

Ձեռագիրներու պահպանին մէջ ներփակ կը գտնուէին չորս լուսանկարներ: Առաջինը՝ «Թէոդիկ աքսորէ դարձին» (Նոյեմբեր 1918), երկրորդը՝ «Թէոդիկ կը խմբագրէ Գողգոթան» (1922), երրորդը՝ իր կնոջ՝ «Արշակունիի Թէոդիկի վերջին լուսանկարը, առնուած Լէյզընի բուժարանին մէջ» (1921), չորրորդը՝ «Մսագործին զոհերը, հորէն դուրս քաշուած» (գանկեր):

Ծափնուր իր «յուշագրութիւնը» անուանած էր «Ձոյգ մը Կարմիր Տետրակներ»ը, որովհետեւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Անթիլիասի Կաթողիկոսարանի միաբաններէն Ներսէս Ծ. Վրդ. Բախտիկեան հրատարակած էր Գողգոթայի առաջին գիրքին սկիզբի երկու մասերը՝ կարմիր կողքերով, որոնք «դպրոցականի աղքատիկ տետրակներ են միայն, թեթեւ, ածանկեկ կողքով եւ մետաղեայ կոսսեղով», կը նկատէր Ծափնուր:

Արշակունիի Թէոդիկի մասին Ծափնուր կը վկայէ. – Այս բացառիկ էակը, այնքան թունդ ազգասէր որքան ճշմարիտ մտաւորական, առանց որուն Տարեցոյցները պիտի չըլլային այն՝ ինչ որ եղան»:

Իսկ Թէոդիկ...:

Թէոդիկ «Ֆիզիքական մեծ ուժի տէր եւ յարաշարժ մարդ» մըն էր (...) «Գերդաստանին խենդն էր եղած, բարեմիտ եւ պարկեշտ էքսանդրիքը»

«Անտիպի մը գիտը բաւ էր, որ Թէոդիկ ասպարեզ տայ իր այն մանկունակ խանդավառութեան, որուն պսակումը կ'ըլլար որովայնապարը: Կը հանգրիմէր իր անձայրածիր գիշերանցը եւ կը պարէր իմ դէմս: Խենդ Թէոդն էր»:

Տարիներ ետք երբ այդ անգուսպ, խանդավառ մարդը պիտի երեւէր հանդարտած, Ծափնուր պիտի եզրակացներ.

«Թէոդիկ փոխուած էր շնորհիւ Արշակունիի, իսկ Տիրան՝ (Չրաքեան – Ինտրա) Սուրբ Կոյսին պատճառով»:

«Ձոյգ մը Կարմիր Տետրակներ»ը ո՛չ յուշագրութիւն, ո՛չ ինքնակենսագրական վիպակ եւ ոչ ալ դատում է, այլ այս ամէնը՝ միասնաբար եւ ինչպէս Ծափնուրեան ստեղծագործութիւն մը, միշտ եզակի: Ան ոգեկոչումն է մեր մօտակայ խոովալի անցեալին, յետպատերազմեան Պոլսոյ մինչեւ 1922 թուականը իր ընտանեկան դէմքերու եւ դէպքերու ընդմէջէն:

«Տետրակներ»ը «Ծիրակ»ի մէջ հրատարակուելէն ետք, Ծափնուր փափաքը յայտնեց որ զայն լոյս ընծայեմ առանձին կողքով: Այդ մենաշնորհը ուզեց ստանձնել ամսագրին խմբագրութիւնը: Ապա գրութիւնը մաս կազմեց Ծափնուրի «Բաց Տոմարը» հատորին («Յառաջ» Մատենաշար, 1971, Փարիզ),

կրելով տիտղոսի փոփոխություն մը – «Ամենուն Թեոդիկը»: Վերահրատարակություն մը՝ որուն «*ձիուն փաշերը սանտրուած են այժմ*», պիտի սիրէր ըսել հեղինակը: Աւելին. պահելով հանդերձ նոյնը, եւ հաւատարիմ մնալով «բնագիր»ին՝ Ծահնուր զայն վերստին գրած էր ծայրէ ծայր, երբեմն նոյնութեամբ պահելով մասեր, սակայն կատարեալին իր ձգտումին մէջ միշտ կատարելով այստեղ՝ փոփոխություն մը բառի, այնտեղ զեղշում մը՝ նախադասութեան, ի հարկին մասերու նոր դասաւորում մը՝ մտածումներու փոքր յաւելումներով: Բաղդատական ուսումնասիրություն մը միշտ շահեկան է այս ուղղութեամբ Ծահնուրի արուեստը ուսումնասիրողին համար, երբ մանաւանդ նկատի առնուի թէ ամսագրին մէջ գործին հրատարակութենէն ետք հեղինակը օգտակար նկատած էր որոշ հայումներ կատարել երբ «Զոյգ մը Կարմիր Տետրակներ»ը առանձին կողքով կը ներկայանար հանրութեան: Նոր դատելակերպ մը նաեւ զգալի էր Ծահնուրի մօտ. ինք որ մեր թերութիւններուն եւ սխալներուն դէմ գրոհող այրուծին էր, այժմ ո՛չ միայն կ'ուզէր «ճիշդ» կշռադատել, այլ նաեւ կը փնտռէր փոքրիկ դրականը: Այս առթիւ հետաքրքրական էին Աւետիս Ահարոնեանի մասին իր արտայայտութիւնները 1967-ին եւ 1971-ն: Խորքին մէջ Ծահնուր կը մտածէր ամբողջովին նոյնը՝ ինչ կը վերաբերի Ահարոնեանի գրականութեան, սակայն 1971-ին թաւշէ ձեռնոցներու ներկայութիւնը զգալի էր:

1981

ատերական
Զրոնիկներ

Թատերական քրոնիկները ընդհանրապես կրած են
որոշ յապաւումներ: Ջեղչուած են գլխաւորաբար
պարագայական մանրամասնութիւնները:

Երկու Մոլիեր մէկ Յայտագրով

«Ժորժ Տանտէն»

Եւ «Սքաբէնի Խորամանկութիւնները»

ՎԱՇՐԱՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԿՈՒՄ

Լիբանանահայութիւնը ունէր Համազգային Մշակութային Միութեան «Գաւար Իփեկեան Թատերախումբ»ը, հիմա ունի նաեւ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութեան «Վահրամ Փափագեան Թատերախումբը»: Առաջինը ունէր իր աւանդութիւնը, փորձառութիւնը եւ հասարակութիւնը, որ կը բաղկանար ամէն հատուածէ եւ խաւէ: Երկրորդը հաստատ եւ հսկայաքաշ կը դիմէ դէպի նոյն յաջողութեան կայանը:

Այս տարուան ճոխ եւ երկար յայտագիրը, որ տեւեց շուրջ երեք ժամ, անհերքելի ապացոյցն է վերի մեր հաստատումին: Նոյն յայտագրով երկու կատակերգութիւններու ներկայացումը եւ քսանէ աւելի երկսեռ կատարողներու երեւումը, կու գայ վկայելու թատերախումբին յախումն քայլերով յառաջանալու ինքնավստահութեան մասին:

Նախ կ'ուզենք արտայայտուիլ ճիշդ այդ յախումն քայլերուն մասին:

Ըսենք անմիջապէս.– անակնկալի եկանք առաջին ներկայացումին: *Ժորժ Տանտէնի* բեմադիրը հարկ տեսած էր *արդիականացնելու* Մոլիերի կատակերգութիւնը: Ծա'տ բարի: Սկզբունքով կարելի չէ դէմ ըլլալ մման քայլի մը: Հասկնալի է նաեւ, որ երեք հարիւր տարի առաջ երկնուած գործ մը ունենայ հնամաշ մասեր, որոնք կա'ւ անդամահատուելու պէտք ունենան եւ կամ ալ վերակենդանացուելու, իսկ այս պարագային՝ մերօրեայ ըմբռնումով եւ մեկնաբանութեամբ: Նման պահանջի մը որպէս արդիւնք է, որ ֆրանսացի արդի նշանաւոր գրող Ժան Անույ վերջերս վերամշակած է նոյն Մոլիերի համբաւաւոր *Թարթիֆը*, որ այդ նոյն ոգիով օրերս կը ներկայացուի Փարիզի մէջ: Փակագիծի մէջ աւելցնենք նաեւ թէ շատ մը արուեստի քննադատներ իրենց ճաշակին յարմար չէին գտած այս *վերանորոգեալ* Թարթիֆը: Այս վերջին կէտը այժմ մեզ չի հետաքրքրեր: Կ'ուզենք նշել միայն թէ մեծ թատերագիրներ խղմնօրէն լծուելով հանդերձ երկ մը արդիականացնելու աշխատանքին՝ միշտ չէ որ կը յաջողին իրենց դիտաւորութեան մէջ:

Ժորժ Տանտէնը ինչպէ՞ս արդիականացած է Պերճ Ֆազլեանի կողմէ: Բայց նախ հարցում մը.– Ան պէտք ունէ՞ր արդիականացուելու: Մեր կարծիքը ժխտական է: Թատերգութեան նիւթը միշտ արդիական է եւ պիտի մնայ այդպէս՝ որքան առեւն որ անհաւասար ամուսնութիւններ պիտի պատահին այս աշուոր աշխարհի երեսին: Ու քանի միշտ պիտի պատահին...: Առաւելագոյնը որ կ'ակնկալուէր բեմադիրէն՝ կարգ մը անշահօրէն կրկնող նախադասութիւններ–

րուն կամ միտքերուն կրճատումն էր, ի շահ վիճակներու աւելի արագ գնաց-
քին: Իսկ արդիականացուելու պարագային ան պէտք է կատարուէր ծայրէ-
ծայր, ամբողջովի՝ն: Նոր կերպարներուն մէջ պէտք է տեսնէինք մեր լրի՛ւ առօր-
եան, մեր հարազատ վիճակները, պէտք էր որ հերոսները նորոգուած ըլլային
միաձոյլ կերպով. ահա ա՛յս է որ կը պակսէր, – հետեւողական պատկերը, որուն
բացակայութեան վայրկեան մը ասրեցանք ասպետական եւ սուսերաճօճ ֆը-
րանսական 17-րդ դարը, յաջորդ վայրկեանին արձանագրելու համար մեր ան-
կումը *ոռքն՝ ոռի*ի հիւլեական դարուն մէջ: Եղածը կարկտան մըն էր, եւ աչո՛
ճերմակ եւ հաստ թելերով: Այս կացութեան մեծագոյն զոհերէն էր խեղճ
ծառան՝ *Լիւպէնը*: Իր մուտքին՝ բեմը ճեղքեց իբր գերարդիական *թէտի-պօյ* մը,
կամ *պլու-ճին* մը – կոտորող-թափող, պարող-ցատկող տիպար մը: Յետոյ, կ'երեւի
բնագիրին տրամաբանական ազդեցութեան տակ, եղաւ միջնադարեան սիրա-
տոյճը, պարզամիտ, անգօր սպասաւոր մը, որ սակայն «դուրս տուաւ» հետեւ-
եալը, – *Տպագիր կրնամ կարդալ, բայց ձեռագիր՝ ո՛չ* (բնագրային): *Եթէ, օրի-
նակ, տեղ մը կարդամ՝ քա-պա-րէ, գիտեմ թէ... քապարէ է՝* (աւելցուած կամ՝
«արդիականացած»):

Ըսենք որ *թէտի-պօյ* մը ցուցատախտակ կարդալու իսկ պէտք չունի
գիտնալու համար թէ ուր կը գտնուի իր հաճոյավայրը: Սակայն անբնականու-
թեան պսակումը կը կազմէր վերջին ոռքն՝ ոռի պարը:

«Ժորժ Տանտէն»ը, ներկայացնողներուն իսկ կարծիքով, կը պատկանի
բարքերու, «կենցաղային կատակերգութեան» (*comédie des mœurs*) դասուն, իր
մէջ պարունակելով հանդերձ «հասարակ, կոշտ զաւեշտի (*farce*) երանգներ»:
Ա՛րդ, կ'ակնկալուէր որ աւելի եւս շեշտուէր այս ճշմարտութիւնը, մինչդեռ ամէն
առիթօ օգտագործուեցաւ հնարելու «կոշտ զաւեշտ»ի նոր շարժումներ, պար-
զապէս հանդիսատեսէն խնդուք մը աւելի կորզելու դիտաւորութեամբ:

Վերջին դիտողութիւն մը. Մոլիէր արդէն ձաղկած էր իր Ժորժ Տանտէնը:
«Մեր մօտեցումը» խորագրեալ բացատրականով մը, բեմադիրը կը խոստանար
ա՛լ աւելի քննադատել Տանտէնը, որ իր յետադէմ դասակարգը ձգած՝ ժպրհած
էր ազնուական ծագումով, յառաջադէմ օրիորդի մը հետ ամուսնանալ: Բայց
բեմադիրը նոյն ատեն կը խոստանար նաեւ քննադատել մակերեսային եւ ըն-
տանեկան բարոյականէ զուրկ արդիապաշտութիւնը: Կը յաջողի առաջին դիտա-
ւորութեան մէջ միայն, ինչ որ կը ծառայէ աւելի եւս ծանրացնելու գլխաւոր հե-
րոսին յանցանքը, սպիտակ քարթ տալով իր կնոջ: Այլապէս ինչո՞ւ պէտք էր ըս-
տեղծէր այդքա՛ն տարեց ու սպառած ամուսին մը եւ անոր դէմ՝ այդքա՛ն կեն-
սավառ եւ գերարդիական (տափառով) կին մը: Այս վերջնոյն պայմաններուն
մէջ ամէն ոք պիտի շարժէր, եւ շատ բնականաբար, հերոսութիւնն նման...:

Խաղարկութիւնը ընդհանրապէս երեւան բերաւ բեմը սիրող ուժերու ներ-
դաշնակ համախմբում մը, որուն կեդրոնական փայլը դարձաւ պայթուցիկ ուժ
մը՝ Արփի Եղիայեան, սպասուհիին (*Քլոտի*) դերով: Յիշատակենք նաեւ ուրիշ
անուններ, որոնցմէ ոմանց տիպարները եթէ կը տառապէին հարազատութեան
պակասէն, սակայն իրենք երեւան կու գային իբր բեմական շնորհ ունեցող
տարրեր, որոնք կրնան դառնալ մեր թատրոնը կենդանացնող մնայուն ուժեր.–
Վարդգէս Իրնէշլեան, Լուլու Խայեան, Գրիգոր Սաթամեան, Սարգիս Մինաս-
եան, Զաւէն Գալուստեան, Սիրվարդ Ֆազլեան:

«Արաբեանի Խորամանկութիւնները»

Այս վերնագիրով գործը, որ թերեւս ամէլի ճիշտ պիտի ըլլար թարգմանել *Արաբեանի խաբէս-խորեւտութիւնները*, կը կազմէր երեկոյեան երկրորդ ներկայացումը, որուն միտք բանին էր հանդիսականներու մօտ առատ եւ զօրաւոր քրքիչներու յառաջացումը, այնքան՝ որ Պուալօ, իր «Արուեստ քերթողական»ին մէջ անդրադառնալով այս զանեշտին, կը գրէ.– «*Չեմ կրնար ճանչնալ 'Միզանթրոփ'ին հեղինակը*»: Մոլիէրի այս գործը հետաքրքրական է միայն իր էնթրիկով: Ու այդքան:

«Արաբեան»ի մէջ բեմադիր-դերասան Պերճ Ֆազլեան իր տարերքին մէջն էր, ինչպէս ձուկը՝ ջուրին մէջ: «Արաբեան»ի գտած յաջողութիւնը նաեւ մեծապէս նշանակելի է Ֆազլեանի կարողութիւններուն բացայայտման տեսակէտով: Ան անշուշտ օժտուած է դերասանի անուրանալի շնորհներով, դիմախաղերու –*մի-միքի* – վարպետ մըն է, որ յաջողապէս դրսեւորուած գտանք մանաւանդ ցարդ մեր տեսած կոշտ զանեշտներուն մէջ: Սակայն կը խորհինք որ ան դերասան ըլլալէ առաջ եւ վեր՝ դերուստց է եւ բեմադիր: Ան տեղեակ անձ մըն է թատրոնին եւ սերտած՝ անոր պատմութիւնը: Գիտէ ստեղծել մթնոլորտ, նկարագիր, գոյն եւ շարժում:

Ներկայացման յաջողութեան նպաստեցին, բացի բեմադիր-դերասան *Արաբեան*, որ բեմը կենդանի պահեց մօտ մէկ ժամ, երկու հաստատ ուժեր.– Թորոս Սարգիսեան եւ Վահրամ Իշլէմէնեան: Գրեթէ բացակայութիւններ էին երկու դերակատարուհիները:

1960

«Ժառանգը»

Հեղինակ՝ ՀԵՆՐԻ ՃԵՅՍՍ

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱՉԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՍՈՒՄԲ

Ամերիկա –Նիւ Եորք– ծնած եւ ապա հարազատ անգլիացի դարձած հեղինակին (1843–1916) վերոյիշեալ գործին ներկայացումը կարելի է նկատել երիտասարդ այս թատերախումբին փաշտուն վկայականը: Իսկ դերուստց–բեմադիր Պերճ Ֆազլեանի կ'երթայ պատիւը Վահրամ Փափազեան թատերախումբին արձանագրած հսկայաքաշ յառաջդիմութեան՝ վերջին մէկ տարուան միջոցին, Վրթանէս Փափազեանի «Ժայռը»ին բեմադրութեանէն ասդին:

Երբ արուեստի քրոնիկագիր մը անսպասելիօրէն դէմ յանդիման կը գտնուի թատերական նման յաջողութեան մը եւ իր բաժինը կ'ըլլայ արուեստի խորունկ վայելք մը, սնոպ ձեւանալու պէտքը չունի եւ ոչ ալ՝ անոր իրաւունքը: Ան պէտք չէ ունենայ բարդոյթը թէ իր նուիրած խանդավառ տողերով կրնայ

շփոթուիլ հրապարակի վրայ «արուեստի քննադատություն» ընող, սակայն իրողապէս հրապարակային գովասանական թմբկահարություններով ունկեր բռնաբարող ծնծղահարներուն հետ:

Թատրերգությունը գրուած է նրբահիւս թելերով: Հոն ամէն ինչ երանգ է եւ գոյն, որուն թանցրութիւնը կը պայծառանայ ներկայացման ընթացքին անգլիական անաչլայլ հիւմըրով: Ահա թէ ինչո՛ւ նաեւ այս խաղը կը պահանջէ նուրբ մօտեցում մը՝ ընկերացած չափի զգացումի եւ ըմբռնումի: Այս հոգեբանական բարդ կառոյցով թատրերգությունը հիմնուած է գլխաւոր երկու տիպարներու վրայ –բժիշկ Օսթին Սլոփըր եւ իր աղջիկը՝ Քաթրին, որոնց միջեւ միշտ ներկայ է երրորդ մը՝ Տիկ. Սլոփըր, իր անդրշիրիմեան անըջական այլ խոովիչ (գոնէ իր բժիշկ ամուսնին համար) դէմքով:

Քուլիսներու ետին գտնուող բեմադիրէն ետք, բեմը փայլեցնող ճշմարիտ աստղ մը դարձաւ Աստղիկ Գասապեան: Իր շնորհիւ ծանօթացանք *Քաթրինին*: Ան յաջողեցաւ ապրիլ եւ հանդիսատեսին փոխանցել այն հիմնական հոգեվիճակները զոր հեղինակը կ'ուզէր թելադրել՝ միապաղաղ անճարակ տիպարի մը արտայայտութենէն մինչեւ ցնցիչ ապրումներ ունեցող «ժառանգորդուհի»ն որ զուրկ չէ նաեւ նախաձեռնող հնարամտութենէ: Իր կողքին բեմը կանգուն պահեցին Գրիգոր Սաթամեան (*Մորիս Թաուզընտ*) եւ Թորոս Սարգիսեան (*Սլոփըր*), որքան ալ այս վերջինը երբեմն զգացնել կու տար թէ սորված էր իր դերը, թէեւ դեռ ժամանակ չէր ունեցած մարսելու որոշ մասերը: Նուրբ եւ խորունկ դերերու մարմանաւորումը շատ անելի ժամանակ կը պահանջէ, նոյնիսկ իր նման բեմական շնորհ ունեցող անձերու համար:

1961

«Վոլքոնէ»

Բեմադրական յաջողութիւն մը

ՎԱՇՐԱՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Վկան եղած էինք թատերախումբին վերջին հնգամեակին ձեռք ձգած աստիճանական փորձառութեան, որ գրաւական մը կը կազմէր թատերական եթէ ոչ մեծ՝ այլ գոնէ գոհացուցիչ ներկայացումի մը հանդիսատես ըլլալու այս տարի: Ինչ որ սակայն ներկայացուեցաւ, թատերախումբը կը դնէ անկիւնադարձի մը առջեւ: Անգլիացի թատերագիր Պէն Շոնսընի *Վոլփոնէն*, բեմադրութեամբը Պերճ Ֆազլեանի եւ մասնակցութեամբը առաջնակարգ կարգ մը դերակատարներու՝ անջատման գիծ մը քաշեց դերակատարական մեզի սովոր խաղի մը եւ դերասանական մեկնաբանութեան մը միջեւ:

Տպաւորիչ՝ առաջին րոպէէն, երբ վարագոյրը դեռ չէր իսկ բացուած, պարզապէս անոր համար որ վարագոյր չկայ այս ներկայացման մէջ. կայ միայն 15 վայրկեան միջնարար մը, որ նոյնպէս մեզի կ'իմացուի մեր աչքին առ–

չեւ կրկեսային ուստուտողի մը պատկերագծումով:

Բեմադրութեան այս նոր յղացումը –որ եթէ ինքնին նորութիւն չէ՝ բայց նո՛ր է որ կը հրամցուի մեր հանրութեան– անցուց իր յաջող քննութիւնը առանց հոգեբանական ընդհարումի, եւ հանդիսատեսները իրացուցին զայն: Աւելի ճիշդը՝ ենթարկուեցան անոր ակներեւ վայելքով: Դասականի եւ արդիականի խառնուրդ մըն էր բեմադրութիւնը. նորը այնքան մը ներկայ էր որ չխանգարէր գործին եւ բեմադրութեան դասական ըմբռնումը, եւ դասականը այնքան միայն՝ որ չզրկուէր արդիական բեմայարդարումի մը ընձեռած առաւելութենէն: Այս չափաւորումը, այս յաջող բարեխառնութիւնը զգացուեցաւ ներկայացման ամբողջ տեսողութեան, ինչ որ անոր տուաւ միասնական ամբողջութեան մը դրոշմը:

Դասական շրջանի այս բեմադրութիւնը աւելի ցայտուն դարձած էր նպատակայարմար դիմաւարդարումովը տիպարներուն: Նկարագիրները իրենց վերջնական ձեւը գտած էին դիմաւարդարին վրձինին շեշտուած գիծերուն եւ գոյներուն տակ: Քիչ մը աւելին՝ պիտի խորհուէր որ ներկայացումը կը կատարուի դիմակներով, որ աւելի արդիւնատու պիտի չըլլար:

Այս ընդհանուր յաջողութեան օգնեց նաեւ բեմայարդարումը իր թելադրականութեամբը, եւ տեսարան–արարներուն փոփոխութիւնը, որ իր արագութեամբը ապահովեց ներկայացման շարունակական թաւալքը:

Իրա՞ւ է որ ձեւագեղծող հայելի մըն էր այս ներկայացումը: Բեմ ելած այս մարդիկը մեզի թուած էին ներկուած խամաճիկներ: Մոլութիւններ դրսեւորող արուեստական դիմակները միթէ իրական եւ ճշմարիտ կեանքը չե՞ն, մեզի ծանօթ ամենօրեայ հանդիպումներ: Ներկայացման ամբողջ տեսողութեան այս շփոթը զգալի դարձաւ: Նայեցէք Վոլփոնէին, Քորպանիոյին, Քորվինոյին, Վոլթորէին եւ ի վերջոյ՝ Մոսկային: Իւրաքանչիւրը մէկ–մէկ մոլութիւն, որուն ամբողջութիւնը կարելի կ'ըլլայ գտնել դրացիին մօտ, եթէ ոչ՝ ձեր անձին մէջ: Թատերական այս գործը կրնայ թերեւս մեղադրուիլ իր անողոք դիրքովը, մերկապարանոց բրտութեամբը եւ դեռ՝ փախուստի դոճակի մը չգոյութեամբ, ազատութեան, մաքուր օդի հոսանքի մը պակասին պատճառով: Այսուհանդերձ ան չի դադրիր ընկերային ըլլալէ, մարդկային ըլլալէ:

Այս բոլորը զգալի դարձան շնորհիւ նաեւ խաղարկութեան գլխաւորութեամբ Պերն Ֆազլեանի (վիուկ–աղուէս Վոլփոնէն) եւ Գրիգոր Սաթամեանի (հաւասարապէս հլու, խորամանկ եւ հոսկ՝ անգութ Մոսկան):

1963

Ընդհանուր Դիտողութիւններ Թատերական Զոյգ Ներկայացումներու Առթիւ

Ն եկայիս Պէյրութի մէջ գոյութիւն ունին երկու թատերական կազմեր. Գապար Իփեկեան Թատերախումբը եւ Վահրամ Փափազեան Թատերախումբը: Տարիներու վաստակի կարգով՝ առաջինը ունի քառորդ դարու, իսկ երկրորդը՝ շուրջ տասնամեայ գործունէութիւն: Երկու թատերախումբերը կը վայելեն հովա-

նաւորութիւնը երկու մեծ կազմակերպութիւններու – Համագգային Մշակութային Միութիւն եւ Հ.Բ.Ը.Մ.–ի Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւն, որոնք իրենց շարքերուն մէջ կը պարփակեն գրեթէ մեր ամբողջ համալսարանական ուսանողութիւնը: Լիբանանահայը մինչեւ այսօր ինչ լաւ ներկայացում որ տեսած է, պարտական է վերոյիշեալ խումբերուն: Նոյնը՝ հակառակ պարագային:

Յամենայն դէպս, հասարակութիւնը իր թատերական ամբողջ զարգացումը կը պարտի վերոյիշեալ խումբերուն: Մեր խօսքը կը վերաբերի ժողովրդական լայն զանգուածներուն, որոնք իրենց հոգեւոր եւ մտաւոր սնունդը կը ստանան միայն հայերէնով: Թէ ցարդ ո՛ր հասած է ժողովուրդին թատերական զարգացումը՝ այդ ցոյց տուաւ Երեսանի Սունդուկեան Պետական Թատրոնին Պէյրութ ալցելութիւնը: Հանդիսատես զանգուածը ամբողջովին հիասթափ էր Ուիլիըմ Սարոյանի «Իմ սիրտը լեռներում է» քնարաշունչ թատերախաղի ներկայացումէն: Այսինքն՝ բեմադրութենէ մը, որ երբեւիցէ իրեն տրուած ըլլար դիտել այնքան կատարեալ ձեւով: Բաց աստի, մեր մէջ յարգելի թիւ կը կազմեն միջին հասկացողութեամբ թատերական ճաշակի տէր անձերը:

Վահրամ Փափազեան Թատերախումբը այս եղանակին ներկայացուց Ծէլքսքիի *Միջ-ամառնային գիշերուան երազը*: Հանրածանօթ թատերախաղ մը, բայց ոչ՝ հեշտօրէն բեմադրելի: Հարկ էր ստեղծել դիօթիզ գերիրապաշտական մթնոլորտ, շաղկապել երազն եւ իրականութիւնը, ցոյց տալ ծիծաղելին, եւ խնդացնել: Այդ բոլոր դժուարութիւններուն տեղեակ կը թուէին ըլլալ թատերախումբին պատասխանատուները՝ գլխաւորութեամբ բեմադիր Պերմ Ֆազլեանի: Հետեւաբար անոնք լաւ կշռած ըլլալու էին իրենց նիւթական-մարդկային կարելիութիւնները՝ իջնելու համար հրապարակ, այսինքն բարձրանալու բեմ՝ հանրութեան նոր ճաշակ մը տալու դիտաւորութեամբ: Այդ դիտանկիւնով՝ նախաձեռնութիւնը կարելի է նկատել գնահատելի:

Գլխաւոր հարցը կը մնայ հետեւեալը. Թթատերախումբը պէ՞տք էր իր ներկայ ուժերով եւ այս տարի ներկայացնէր Ծէլքսքիի թատերախաղը: Պատասխանը ո՛չ է: Վահրամ Փափազեան թատերախումբը իր վերջին յաջողութիւններուն մէջ կրցած էր արձանագրել Պէն Ճոնսընի *Վոլփոնէն*, Ժորժ Ենիատէի *Վասքոյի Ճամբորդութիւնը*: Բայց ասիկա գրաւական մը չէր որ այսօր փորձէր «գերազանցել» ինքզինք, թատերախումբին կէս անդամալուծեալ երկար շրջանէն ետք: Պէտք չէր մոռնար որ եթէ թատերախումբը ճանչցաւ Ենիատէի *Վասքոյի Ճամբորդութիւնը*-ին յաջողութիւնը, անոր յաջորդեց *Մուսա Լեւան* վրիպանքը:

Ներկայացման դրական մասե՞րը: Բարեբախտաբար անոնք կային եւ անքան մը՝ որ հանդիսատեսին ամբողջովին ափսոսալ չէին տար իր ներկայութիւնը սրահին մէջ: Զգալի էր մանաւանդ խմբական աշխատանքը բեմին վրայ թէ քուլիսներու ետին: Յանձն առնուած էր նաեւ նիւթական հսկայ զոհողութիւն. կառուցուած էր շրջուն բեմ մը, որ դժբախտաբար զգալի առաւելութիւն մը չբերաւ բեմադրութեան:

Գասպար Իփեկեան Թատերախումբը, իր կողմէ, ներկայացուց համահեղինակներ Կրետէի եւ Պարիլէի *Փշածաղիկը* (Feuilles de cactus) բեմադրութեամբ Ժորժ Սարգիսեանի: Վերջին տարիներուն, Լիբանանի մեր այս տարեց թատե-

րախումբը իր յայտագիրը սիրալուծար կերպով կը կազմէ այն թեթեւ, անչափազանց, ազատական կատակերգութիւններով, որոնք Ֆրանսայի մէջ *պուլվար*ական («պողոտայական») կը կոչուին:

Թատերախաղի մը ընտրութիւնը տեղի կ'ունենայ երկու մօտեցումով – ժողովուրդին պահանջքին ընդառաջելու, կամ անոր մէջ նոր պահանջք մը արթնցնելու, նոր ճաշակ մը տալու միտումով: Վերջին մտահոգութիւնը չի հետապնդեր անշուշտ *Փշածաղիկը*: Ժողովուրդը կը սիրէ խնդալ: Աշխարհի բոլոր ժողովուրդները կը նախընտրեն, օրուան աշխատանքի խոնջէնքէն ետք, երթալ թատրոն եւ կուշտ ու կուտ խնդալ: Եթէ խնդալէ ետք սկսին նաեւ մտածել՝ այդ կ'ըլլայ թատրոնին երկրորդ յաջողութիւնը: Հակառակ պարագային, թատերախաղը կը մնայ առանց արձագանգի, առանց տարողութեան: Անհիմն ֆրանսական «*պուլվար*» մըն էր թատերախումբին ընտրածը. ո՛չ ընկերային պարսաւ մը, ոչ ալ նկարագիրներու կատակերգութիւն մը: Կոկոլի *Քննիչը* հանրութեան հրամցնողները, այսօր կը բաւարարուին զուարճալի գիշեր մը պարգեւելով: Յայտնենք թէ մենք դէմ չենք որ նման զաւեշտներ մաս կազմեն թատերախումբերու խաղացանկին, բայց երբ Գասպար Իփեկեան թատերախումբին դիրքով եւ կազմով խումբ մը վերջին չորս տարիներուն իր խաղացանկին վրայ կ'աւելցնէ միայն երեք թատերախաղեր, անոնցմէ երկուքը վերցնելով *պուլվար*էն՝ իրաւունք կ'ունենանք խորհելու թէ խումբը ինքզինքին տուած կ'ըլլայ շատ համեստ առաքելութիւն մը եւ ընտրած՝ «արդիականանալու» անմաղթելի ձեւ մը: Միշդեռ Փիրանտելլոյի *Այս Գիշեր Յանապատրաստից կը Խաղանի* բեմադրութենէն ետք կարելի էր շարունակել նոյն ձեւով: Նոր թատերախաղերու ընտրութեան պարագային հարցը կը կայանայ ընդհանուր չափի եւ համեմատութեան մէջ:

Երկրորդ նշում մը – ու ասիկա կը վերաբերի մեր զոյգ թատերախումբերուն: Քանի թարգմանական գրականութեան կը պատկանին ներկայացումները, պէտք է շատ աւելի ուշադրութիւն դարձնել հայերէն լեզուին: Ի՞նչ ձեւով ալ կատարուած ըլլայ թարգմանութիւնը –ամբողջական, գրեթէ տառացի թէ ազատ հայացում– անհրաժեշտ է որ լեզուն ըլլայ անթերի, առնուազն չփրաւորէ ունկերը: Ամէն պարագայի, նոյնիսկ քեմին վրայ երբեք տիկին մը չեն ուղարկեր «սափրիչ»ի, երբ նպատակը անոր գլուխը ածիլել տալը չէ: Այսօր նոյնիսկ տղամարդիկը կ'երթան...վարսայարդարի:

Ուրիշ նշում մը նաեւ: Երբ հանդիսատեսին կը հրամցուի 40 էջնոց յայտագիր մը, ակնկալելի է որ հոն առնուազն հրամցուի գրութիւն մը հեղինակին, անոր գործին կամ թատերական նիւթի մը շուրջ, այս պարագային՝ *պուլվարեան* թատրոնին մասին, որ աւելի քան 70 տարուան կեանք մը ունի: Ի զուր փնտռեցինք ընթերցանութեան որեւէ նիւթ գովազդներու անվերջանալի շարքերուն մէջ:

«Փշածաղիկ»ի ներկայացումը ներդաշնակ յաջողութիւն մըն էր: Պատուաւոր միջին մը: Յաջողութիւնը աւելի պիտի շեշտուէր եթէ խաղարկութեան կշռոյթը ըլլար աւելի արագ, կենդանի, պղպշուն: Աւելի պուլվարեան քան թէ «իմաստասիրական»:

Եզրակացութիւն: Այս տարի ունեցանք երկու ներկայացում. շահեկան թատերախաղ մը՝ անգոհացուցիչ արդիւնքով, եւ հասարակ, «պանալ» թատերախաղ մը՝ գոհացուցիչ ձեւով: Թող եզրակացնեն ընթերցողները:

«Ո՞րն է ճշմարիտը»

Եղիմակ՝ ԼՈՒԻՃԻ ՓԻՐԱՆՏԵԼԼՈ
ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Այս տողերը ստորագրողը թատրոնի բախտաւոր քրոնիկագիր մը չէ, ապահովաբար, երբ հարցը կը վերաբերի Համագգայինի Գասպար Իփեկեան Թատերախումբին: Վերջին տարուան երկու նոր ներկայացումներուն առաջին օրը, երբ ամէնէն բարձր տրամադրութեամբ ան ներկայ կ'ըլլայ թատերական առնուագն գոհացուցիչ բեմադրութիւն մը դիտելու ակնկալութեամբ, վարագոյրը դեռ չբացուած՝ բեմէն անակնկալօրէն կը գուժուի մահը սիրելի եւ պայծառ դէմքի մը: Առաջինին՝ *Բարսեղ Կանաչեանի*, երկրորդին՝ *Վահրամ Փափագեանի*: Ասոր անդրադարձը վայրկեան մը յոտնկայս լուծեամբ եւ յարգանքով չի վերջանար: Անհնար է ըլլալ հայ մարդ, ճանչնալ անհետացողին վաստակը եւ միտքով չուղեւորուիլ՝ գէթ պահ մը՝ անոր «կեանքին ուղիներով»: Անկարելի է նաեւ հանգիստ սրտով քահ-քահել, օրինակ «Փշածաղիկ»ի ներկայացումին, երբ անոնց մէկուն *Օրօրը* օրօրած է մանկութիւնդ, կամ թէ կեդրոնանալ՝ երբ միւսին 80 –ամեայ պարթեւ հասակը աչքիդ առջեւ կը շարունակէ յամենալ, մինչ անոր *Սիրտը Լեռներումը* տըխրօրէն, հայրենաբաղձօրէն կը թրթռայ: Թող ներուի մեզի, եթէ մեր դատումն ալ այսօր սեպուի քիչ մը տարտամ, անկապ, յարաբերական ... կարգ մը ճշմարտութիւններու նման:

Իտալացի Լուիճի Փիրանտելլօ (1867–1936) հեղինակ մըն է որ ներքին, թաքուն, ներանձնական հոգեվիճակներ կը խուզարկէ եւ երեսան կը հանէ իրաքանչիւրին մօտ սոսկ անհատական մօտեցում մը, որ արտաք-նապէս տեսնուածը եւ ընդունուածը չէ:

Անոր տիպարները տէր են զուգահեռ ճշմարտութիւններու, կ'ապրին ներքին գերձնշիչ մթնոլորտ մը եւ ունին իրենց տրամաբանելու ուրոյն եղա-նակը: Ամէն կարծիք եւ ըմբռնում –անուն, կրօնք, ազգութիւն, պատիւ, ըն-տանիք– խնդրոյ առարկայ է եւ յարաբերական: Նոյնիսկ բառերը տարբեր իմաստ ունին իրաքանչիւրին մօտ, եւ հետեւաբար չեն ծառայեր ճշգրիտ հասկացողութեան: Որպէս եզրակացութիւն՝ երեւակայականը աւելի իրական կրնայ ըլլալ:

Ու դեռ Փիրանտելլօ այն բացառապէս դժուար հեղինակներէն է, որուն աշխարհը կարելի է կա՛մ ամբողջովին վերականգնել կամ մնալ անգոհացուցիչ: Միջին յաջողութեամբ եւ կամ խաղարկութեամբ կարելի չէ փրկել գործը:

Մեզի ներկայացուած *Ո՞րն է Ճշմարիտը* գործը մեզ ձգեց սահմանին ա՛յս կողմը, դժբախտաբար:

Կարելի չեղաւ ներծծել փիրանտելեան ներթափանց մթնոլորտը, եւ այդ պատճառով մենք մեզ փնտոեցինք կրկնապէս կորսուած աշխարհի մը մէջ, հակառակ մեծապէս խոստմնալի բեմայարդարումի մը: Միակտուր բե-մական յղացումի մը չէր հնազանդած բեմադրութիւնը, որմէ տուժեց նաեւ խաղարկութիւնը: Գլխաւոր զոհը դարձաւ Զեփիւռ Ծանթ, որ Ա. արարին

առաջին երեսումին եթէ մեզ առինքնեց, հմայքը շուտով փարատեցաւ յետագային, հակառակ այլապէս յաջող իր խաղարկութեան, որովհետեւ ամէն ինչ արդէն փոխուած էր: Այն բոլոր զգացումները, յուզումները զորս ձայնական ելեւէջով մը, անզգալի թրթռացումով մը պերճօրէն կ'արտայայտէր, շարունակութեան մէջ դրսեւորեց «դասական» եղանակով, յորդառատ եւ «արտասուալից»:

Փիրանտէլլօ հարցեր արծարծող հեղինակ մըն է. ան միշտ միտք մը, գաղափար մը կը պաշտպանէ եւ մտածել կու տայ: Ինք ներկայ ըլլալով հանդերձ իր բոլոր տիպարներուն մէջ, այս թատերախաղին ունէր գաղափարախօս մը – *Լոտիզի*: Հեղինակը իր հերոսը հակակրէլի չէր ըրած, վանողական տիպար մը չէր դարձուցած: Հետեւաբար եթէ բեմադիրը կամ դերասանը կրնային զայն դարձնել *հեզմող, անհաւատ, շնական*, ու դեռ՝ անոնց արտօնուած էր զայն մեկուսացնել ընկերութենէն իբր «խենդ» մը, սակայն բոլոր պարագաներուն ալ պէտք էր այդ հերոսը դարձնել համակրելի, առնուազն՝ գրաւիչ, կշիռ ունեցող: Գալուստ Ծանաթեան միայն առաջին երեք ընդգծուած ստորագելիներէն տարրեր ունեցող միջակ, անհամակրելի փիլիսոփայ կերպարի մը վերածած էր Լոտիզի-Փիրանտէլլօն:

Հեղինակին աշխարհը ներկայացնող երբեակ դէմքերէն վերջինը՝ Ժորժ Սարգիսեան որոշապէս զգացուց տարօրինակ, քիչ մը անհեթեթ բայց նաեւ եզակի վիճակը: Ան տիրական ներկայութիւն մը դարձաւ. լուսարձակը իր վրայ էր միշտ, իրական թէ փոխաբերական իմաստով:

Այս աշխարհին հակադրուող ծաղրանկարային միւս աշխարհը ներկայացուած էր ընդհանրապէս սկսնակներէ կազմուած խումբ մը դերակատարներու կողմէ:

Կարգ մը ներկայացումներուն մէկ ծաղիկով գարուն կու գայ: *Ո՞րն է Ծշմարիտը*–ին պարագային, մէկէ աւելի ծաղիկներու ներկայութիւնն իսկ գարնան կարօտը զգացնել տուաւ:

1968

Յ.Գ. Գէշ միշտ մը՝ հանդիսականներուն, որոնք ընդհանրապէս կը խնդային հոն ուր ինքնամիտ լուծութիւն մը կը պահանջուէր:

«Կորսուած Նամակ Մը»

ՎԱՇՐԱՍ ՓԱՓԱԶԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄ

Ռումանացի թատերագիր Իոն Լ. Գարանիալէի վերի տիտղոսով գործը գրուած է անցեալ դարուն, 1884–ին, ու կը պահէ իր ամբողջական այժմեութիւնը: Պատկերն է ընտրապաշարի մը՝ իր նշանաբաններով, մեքենայութիւններով եւ անուանարկումներու –*շանթաժներու*– շարքով: Պատմութիւնը կը

հիսուսի քաղաքապետի մը կորստած մէկ սիրալին անամակին շուրջ, բան մը՝ որուն խոստովանելի եւ անխոստովանելի լծակները նոյնը մնացած են հիմէն ի վեր:

Պարկեշտ եւ նոյնիսկ բնագրին հաւատարիմ բեմադրութիւն մը, հակառակ՝ թատերախաղը արդիականացնելու ակներեւ ձգտումի մը: Բեմադիր Պերճ Ֆազլեանի առջեւ չէ ծագած բեմադրական խրթին թնճուկներ լուծելու հարց: Ու մենք ականատես չեղանք մասնաւոր հնարքներու, բացի վերջաւորութեան բարձրախօսի մը առկայութեան եւ ընտրեալ երեսփոխանին աթոռի մը վրայ քրնաթաթախ եւ ուսամբարձ տարուելուն: Բեմադրութիւն մը, ուր կարգ մը կարեւոր տիպարներ չէին իսկ գտած իրենց կարելի առաւելագոյն սրտմը: Ակնկալելի էր, օրինակ, *Ղինթա*ի տիպարը արդիականացնել, զայն օժտելով կարգ մը երանգաւորումներով, որոնք թերեւս հեղինակին մտքին մէջ իսկ յստակ չէին: Այդ տիպարը ներկայացաւ իբր պարզամիտ պահապան մը, մինչ ան *խորհրդողանիշ* մըն էր որ իր մէջ կ'ամփոփէր պետութեան մը զանազան սպասարկութիւնները – լրտեսական, կարգապահական, ահաբեկչական, եւայլն, ու հակառակ իր այս հանգամանքներուն եւ յատկութիւններուն՝ ինքն ալ իր կարգին կեղեքուող: Տիպարային թէ բեմադրական առումով, Ֆազլեանի աշխատանքը կայացած էր *չափաւորութեամբ* ընդհանուր ներդաշնակութիւն մը ձեռք ձգելու ճիգին մէջ: Այս մօտեցումը իրեն ապահովեց ընկալելի յաջողութիւն մը:

Դերաբաշխումը կատարուած էր հին եւ նոր ուժերու միջեւ: Դժբախտ տնօրինումով մը գլխաւոր դերը (*Դիրադետք*) յանձնուած էր նորեկի մը, որուն վտիտ ուսերուն ծանր կը կշռէր «արիւնարբու» քաղաքապետի մը անցեալը եւ ներկան ունեցող կերպարը, մինչ իր յայտնաբերած արժանիքներով ան կրնար յաջողիլ գաղջ տարփածոյ դերին մէջ: Նոյնը իգական դերին պարագային, որ կը պահանջէր կնոջական աւելի հասունութիւն եւ իգական նրբին խաղեր:

1967

«Կայսրը»ին բեմադրութեան առթիւ

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄՔ

Եթէ 1969 թուականի մեր թատերական կեանքին հաշուեփակը կատարենք, կը հաստատենք թէ թատերախաղերու ընտրութիւններուն մէջ մեր թատերախումբերը ցոյց տուած են անհակակշիռ ծրագիր մը եւ միակողմանի ճաշակ: Երեք թատերախումբերու հինգ ներկայացումներուն հեղինակներն էին Լեւոն Շանթ, Հենրիք Իբսէն եւ վերջապէս Օէլքսքիր: Եթէ հայ անուանի թատերագիրին երկու գործերուն ներկայացումները ծրագրուած էին ի յարգանս հեղինակին ծննդեան 100-ամեակին, ոչինչով կ'արդարանար Իբսէնի երեսմը այս տարի: Զուգադիպութիւններ կամ զուգորդութիւններ կան որոնցմէ պէտք է խուսափիլ ամէն գնով յառաջիկայ տարիներուն: Եւ յետոյ, մեր թատերախումբերը պետութեան ապահովութիւնը վտանգող գաղտնիք մը յայտնած չեն ըլլար, եթէ տարուան սկիզբը հրապարակեն իրենց ծրագիրները:

«Կայսրը» ներկայացուեցաւ «որոշ յապաւումներով եւ խտացումներով», այս պատճառով սկզբնաւորը յօտուած էր իր ամբողջութեամբ:

Ծանթի հերոսները իշխանութեան հետամուտ, անոր ծարաւի, եսասիրութիւններու (բացի Հաննալէն) շարան մըն են, ուրիշներուն արեւան գնով մագըլցում մը, որուն կատարը կը տիրէ հիասթափութիւնը եւ ողբերգութիւնը: Որոշ փիլիսոփայութենէ մը մեկնելով հանդերձ, «խոկում»ներ ունենալով միատեղ, գործը տրամաթիկ, ձգտեալ մթնոլորտի մը մէջ շարժում, գործօն ներկայութիւն պահանջող կառուցուածք մը ունի, Օհան Գուրգէնի խառնուածքին աշխոյժ կշռոյթով:

Բեմադրութիւնը, սակայն, չէր յարգած այս հիմնական կէտը, մասնաւորաբար մինչեւ միջնաբար, իր դանդաղ, ժխտականօրէն դասական, երկարաձիգ գնացքով: Կային նոյնիսկ տեսիլներ, ուր ո՛չ միայն չկային «գիտ»եր, այլ փորձուածն ալ աչքի կը զարնէր իր անհրապոյր դասաւորումով, ինչպէս Գուրգէն-Հաննա առաջին հանդիպումի տեսարանը:

Համազգայինի Գասպար Իփեկեան Թատերախումբին գլխաւոր դերասանները սիրողներ ըլլալով հանդերձ, բեմին հետ երկարամեայ փորձառութիւն ունեցող անձեր են: Ծանթի գործերը մասնաւորաբար իրենց համար նորութիւն չեն: Այսուհանդերձ, բան մըն է վարժ դերակատար մը ըլլալը, եւ ամբողջովին այլ բան՝ թատերախաղ մը կենդանացնելն ու զայն յաջողութեամբ ներկայացընելը:

Օհան Գուրգէն մը, օրինակ, որ ըստ հեղինակին «անհանդարտ եւ անհանգիստ» հրամանատար մըն է, այլ խօսքով կենդանի գործի եւ եռանդոտ շարժումի տէր տաքարին զինուորական մը, աւելի կը նմանէր խելօք պալատականի մը: Բեմադիր-դերասան Ժորժ Սարգիսեանի պարագան, որպէս «Կայսր», մնաց գրեթէ նոյնը: Բարեբախտաբար զանոնք բարեխառնող ուժեր դարձան Ներքինապետը՝ Խաչիկ Արարատեան եւ Կայսրին կինը:

Ոսկեզօծ զգեստներուն ներքեւ, որ ամէնէն ուշագրաւ տարրերէն մէկն էր ներկայացման, նկատեցինք վերաշխուժացման կարօտ թատերախումբ մը: Մինչ «Կայսրը» արժանի էր աւելիին:

1969

«Սալէմի Վիւկները»

Նոր թատերախումբի մը ծնունդը

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄ

Եսասպար Իփեկեան եւ Վահրամ Փափագեան թատերախումբերէն ետք լիբանանահայութիւնը ողջունեց նորի մը ծնունդը, գլխաւորութեամբ երիտասարդ բեմադիր-դերասան Վարուժան Խտրշեանի, որ նոր ուսումնաւարտ մըն է Անգլիոյ Վեպըր-Տուկլաս Ակադեմիայէն: Թատերախումբը իր հանդիսաւոր մկրտութիւնը ունեցաւ եւ հանրային ճանաչումը գտաւ աչքառու յաջողութեամբը

համբաւաւոր թատերախաղի մը բեմադրութեան: Առաջին ակնարկով, թատերական աւանդութիւն չունեցող նորավարժ խումբի մը եւ իր ղեկավարին համար յանձնարարելի պիտի չնկատուէր նման բարդ թատերախաղի մը ընտրութիւնը, առանց անապասելի աչդ արդիւնքին:

Յնցիչ խորհրդապատկեր մը՝ զօրաւոր կառուցուածքով եւ մեծ տարողութեամբ, – ահա՛ ամերիկացի ժամանակակից թատերագիր Արթըրը Միլլըրի հանրածանօթ գործը, որ կը կոչուի *Սալէմի Վհուկները*: Թատերախաղը, իր ողբերգական խորքով, սուր եւ անողոք պարսաւ մըն է ամէն կարգի բռնատիրութեան, ի մասնաւորի՝ հոգիի, մտքի եւ խղճի կաշկանդումներու դէմ: Դէպքը տեղի կ'ունենայ 1692–ին, Միացեալ Նահանգներու Մետչուսէց Նահանգի *Սէլըմ* (Salem, որ իր աչդ պատմութեամբ զբօսաշրջական կեդրոն մը դարձած է) քաղաքին մէջ, բայց ան իր հրատապ այժմէութիւնը կը պահէ բոլոր ամբողջատիրական վարչակարգերու պարագային եւ –անհաւատալիօրէն– երբեմն նոյնիսկ ամէնէն ազատական երկիրներուն համար: Կը բաւէ նշել թէ գործը գրուած է 1953–ին, երբ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն մէջ տխրահռչակ ՄքՔարթիզմը «ձախակողմեան վհուկներ» կը հալածէր երկրին մէկ ծայրէն միւսը, մասնաւորաբար գրողներու, մտաւորականներու, արուեստագէտներու եւ համալսարանական շրջանակներու մէջ:

Ծանր եւ երկարաշունչ գործ մը, որ մեզի ներկայացուցաւ աննշան յապաւումներով: Խտրշեան կրցած էր բեմ բարձրացնել քսան դերակատարներ, որոնք ըրին իրենց կարելին երեք ժամ իրենց աթոռին վրայ պահելու հանդիսատեսը, առանց որ ան մտածէ փախուստի դնակներու մասին: Բնական է ծանրութեան –եւ յաջողութեան– կեդրոնը դարձաւ Վ. Խտրշեան: Այս էական արդիւնքէն ետք այլեւս անշահ է մտնել մանրամասնութիւններու մէջ, կարգ մը վերապահութիւններ կամ դիտողութիւններ բանաձեւելու համար բեմադրութեան այս կամ այն մասին, եւ կամ տիպարներէն մէկուն կամ միւսին նկատմամբ: Նոյնպէս կարելոր չէ վեր առնել բոլոր տպաւորիչ մասերը, ինչպէս օրինակ՝ հաւաքական ջղագարրութեան պահերը:

Մերինը պիտի ըլլայ առաւելաբար «բարի գալուստ»ի սրտագին շնորհաւորական խօսք մը, նոր յաջողութիւններու ակնկալութեամբ:

1968

«Չորս Պատկերներ Անտոն Չեխովէն»

Մեծ բացական էր նոյնիմքն Չեխովը

ԹԱՏՐՈՆ 67

Գալուստ Կիւլպենկեան սրահի մուտքին, հանդիսատեսը կը դիմաւորուի կրկէսի երիտասարդ հոպիտներով, որոնք շնորհալի շարժումներով կը բաժնեն յայտագիրը: Նոյն անձը կը տեղաւորուի իր բազկաթոռին վրայ, եւ

սակայն հոսպիտները ամեն տեղ են. անոնք սրարշաւ կը վագեն, յանկարծ կանգ կ'առնեն, կը մեկնաբանեն անխօս պատմութիւն մը, –կատարեալ մնջկատակ մը: Այս բոլորը անպասելիօրէն հանդիսատեսը կը փոխադրեն 16–րդ դար, Քոմէ–տիա տէլ Արթէի մթնոլորտին, եւ կամ իրեն խորհիլ կու տան թէ եկած է 18–րդ դարու իտալացի հեղինակ Կոլտոնիի մէկ կատակերգութիւնը դիտելու, ու որպէս ներկայացման նախատրամադրող մթնոլորտ՝ հոսպիտները հոն կը գտնուին: Հիանալի մտածում: Բայց ո՛չ: Հանդիսատեսը չարաչար կը սխալի: Արագ նայ–ւածք մը յայտագրին՝ ու ան շուարումով կը հաստատէ թէ երեկոն յատկացուած է Անտոն Զեխովի գործերուն ներկայացման, որուն համար ալ ինք եկած էր:

Վարուժան Խտըշեանի արդար իրաւունքն է – եւ թերեւս նոյնիսկ պարտականութիւնը՝ հեղինակ մը, այս պարագային՝ Զեխովը ներկայացնել նոր մեկնաբանութեամբ: Ան ուզած է ռուս հեղինակին մօտ գտնել եւ բռնել հարազատ երակ մը, զայն վերածել մայր երակի ու ապա զայն ձգտել՝ ծայր աստիճան: Հարազատ երակը հեզմանքն էր, մայր երակը՝ կատակը կամ *ֆարսը*, իսկ վտանգաւոր ձգտումութիւնը՝ կրկէսը: Եթէ ամբողջովին յաջող խաղարկութեան մը եւ բեմադրութեան մը պարագային կրնայինք ունենալ գոհմանակ մեղսակցութիւն մը մինչեւ երկրորդ աստիճանը՝ *ֆարսը*, սակայն դեռ չենք կրցած հաշտուիլ գաղափարին հետ կրկէսի մէջ տեսնելու հեղինակ մը, որ խնդրոյ առարկայ դարձուցած է կեանքը, առարկայականօրէն ներկայացուցած է տիպարներ իրենց հարցերով, նկարագրած՝ մարդկային ցաւերը իրենց բոլոր նրբութիւններով, եւ որուն սրամտութեան եւ հեզմանքին մէջ առկայ է թաքուն կարեկցութիւն մը: Իր կարգ մը հերոսներուն հաստ պատեանին ներքեւ միշտ կը գտնուի սիրտ մը որ կ'ուզէ հաղորդուիլ կեանքին եւ ուրիշներուն հետ: Զեխով դարձած էր մեզի անձանօթ հեղինակը թատերախաղերու, որոնց բեմադրութեան մէջ տեղ գտած էին նաեւ իրապաշտ եւ վերացապաշտ, բնապաշտ եւ ոճապաշտ, նոյնիսկ՝ արտայայտչապաշտ եւ խորհրդապաշտ տարրեր, անոնցմէ իւրաքանչիւրը իշխելով փոխն ի փոխ եւ յաջորդաբար: Չկար յղացքի եւ ճարտարապետութեան միաձոյլ ամբողջութիւնը, ո՛չ ալ ներդաշնակութիւնը ձեւի եւ խորքի՝ բնագիրին եւ պատկերներուն միջեւ: Զգտումութիւնը յառաջացուցած էր խզում:

Խօսինք օրինակով. Զեխովէն «Չորս պատկերներ»ուն –*Յոբելեան մը, Կարապի երգը, Ամուսնութեան առաջարկ մը, Արջը*– որպէս շրջանակ ընտրուած էր ուրեմն կրկէսը՝ իր անխուսափելի հոսպիտներով, որոնք իրենց յարատեւ եւ յարաշարժ երեւումներով եւ միջամտութիւններով դարձան ամենէն շատ իրենց ներկայութիւնը զգալի դարձնող տարրեր: Այս առընչութեամբ յայտագիրին մէջ բեմադիրին արտայայտած միտքը շատ խնդրական է, երբ ան կ'ըսէ. «Ո՛ր կարելի է աւելի լաւ գուարճանալ եւ խնդալ քան կրկէսի մէջ»: Զեխովի հետ շատ աւելի լաւ եւ պատշաճօրէն կարելի է «գուարճանալ» կրկէսէն դուրս, մեր առօրեայ շրջանակին մէջ եւ «բնական» տիպարներով: Հեղինակին ո՛չ մէկ խաղին միջավայրը կրնայ ըլլալ կրկէսը, բացի թերեւս *Յոբելեանէն*, որ ողբերգութիւնն է խեղկատակ դարձած նախկին դերասանի մը, ծաղրանկարային կամ ոչ: Զեխովի տիպարները միշտ միս ու ոսկորով էակներ են: Անոնք Իոնեսքոյի մը ինքնագործ անձերը չեն, ոչ ալ 18–րդ դարու ծիծաղաշարժ հերոսներու ինքնութիւնը ունին:

Խաղարկութիւնը կատարուեցաւ ըստ բեմադիրին վերի մեկնաբանութեան: Նոյնիսկ դերակատարներէն մէկը աչքի քթթումով մը պերճախօս «պատ–

գամ» մըն ալ ուղղեց դէպի սրահ, հասկցնելու համար թէ ներկայացուածը խեղ-կատակութիւն մըն էր, իսկ «արջը» իր կողմէ կ'առնէր արձանաչին երկիմաստ դիրք մը խաղին սկզբնատրութեան:

Այս հիմնական վերապահութիւններէն ետք կարելի չէ եզրակացնել թէ «Չեխովեան պատկերները» թատերական ամբողջովին վիժած երեկոյ մըն էր, կամ թէ բեմադիրը անլուրջ մօտեցում մը ունեցած էր իր կրկէսին հետ: Վարու-ժան Խորշեանի բժախնդիր մօտեցումը եւ աշխատանքը զգալի էին բոլոր տեսարաններուն, որոնք պարզ *սքէչ*ներ չէին: Եթէ արուեստի հինգ դարեր եւ շրջաններ զիրար կը հրմշտկէին, անիկա պատճառ մը չէր որ հանդիսատեսը տեղ-տեղ կուշտ ու կուտ չխնդար, դերակատարները գնահատելի չըլլային, բեմայարդար Յոլակ Ապտալեանի լարած վրանը չունենար առաւելութիւնը ոճաւորուած կրկէսի մը եւ նոյն ատեն՝ բեմահարթակի մը: Աւելին՝ եթէ հանդիսատես մը մոռնայ Չեխովը, աոիթը կրնայ ունենալ շահեկան եւ հաճելի ներայացման մը ներկայ գտնուելու:

1968

«Հին Աստուածներ»

Չմարտուած թալերախաղ մը գրաւիչ պատկերներով

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Դժուար է քրոնիկ մը գրել Լեւոն Ծանթի «Հին Աստուածներ»ու ներկայացման մասին «կոյս» նաչուածքով: Կարելի չէ մոռնալ հեղինակին կերպարը, նոյնիսկ երբ մէկը իր պատանեկան տարիքին միայն հեռուէն զինք ճանչցած ըլլայ: Կարելի չէ անջատուիլ եւ ըլլալ չէզոք դիտող, երբ ենթական բնագիրը բազմիցս կարդացած է եւ իւրացուցած, երբ ներկայ գտնուած է անոր երկու տարբեր շրջաններու ներկայացման՝ բեմադրութեամբ Գասպար Իփեկեան Թատերախումբին, որ իր սկզբնական օրերուն ձեւով մը հեղինակին ալ թատերախումբը կարելի է նկատել: Այս բոլորը՝ շեշտելու համար թէ բեմադիր Պերճ Ֆազլեան եւ իր Վահրամ Փափազեան Թատերախումբը որքա՞ն պատասխանատու քաջ առած եղան կրկին բեմադրելով վերոյիշեալ թատերախաղը: Արդի՞ւնքը. կը խորհիմք որ Գաբրիէլ Սունդուկեանէն ասդին մեր մեծագոյն թատերագիրը եթէ ողջ ըլլար, պիտի ունենար կարգ մը պատճառներ հրճուելու, եւ աւելի պատճառներ՝ դժգոհելու համար:

«Հին Աստուածներ»ը, *շէմաթիզէ* ընելով, կարելի է ըսել թէ ան սրտի եւ մտքի միջեւ եղած պայքար մըն է: Հոն առկայ են նաեւ այնքան նրբութիւններ, քովնոյն ճոխութիւններ, մարդկային աշլագան գոյավիճակի խոր կարելիութիւններ, որ այդ գործը կը դարձնեն հայ թատրոնի գլուխ-գործոցներէն մէկը, միշտ պեղելի եւ տեսականօրէն բեմադրելի: Այս պատճառով նաեւ կարելի է անվա-

րան յայտնել թե հակառակ ցարդ իրագործուած երկու տարբեր բեմադրութիւններուն (իւրաքանչիւրին յաջողութեան աստիճանը կշռած չենք ըլլար այս խօսքով), Լեւոն Ծանթի թատերախաղը տակաւին կը մնայ իր արժանի լիութիւնը, ճոխութիւնը եւ արտայայտչականութիւնը փնտռող բեմադրութիւն մը: Ապահովաբար անոր իրագործման համար հարկաւոր են լայն կարելիութիւններ, պետական պիտոճէ եւ արհեստավարժ թատերախումբ եւ սէր՝ հանդէպ երկին:

Այսքան պահանջկոտ գործ մը անհրաժեշտ էր որ դարձեալ բեմադրուէր սիրողական խումբի մը կողմէ: Կը խորհինք որ բեմադիրը իր վրայ քաշած էր ծածկոցը, քողագերծելով դերակատարները: Դրական կարգ մը միջեր կ'երթային իրեն՝ անձնապէս, իսկ ժխտականները՝ դերակատարներուն, թէւ կարելի չէ յստակօրէն անջատել մէկը միւսէն, բեմադիրը՝ իր վարած խումբէն:

Ծանթի թատերախաղը պարզապէս չէին կրցած մարսել մեր բեմի սպասաւորները, այնքան մը որ այն բոլոր ուժերը, որոնց դերասանական շնոհքը առաւել կամ նուազ չափով կ'արտայայտուէր այլ ներկայացումներու ընթացքին եւ որոնք կ'ապահովուէն անոնց յաջողութիւնը, դարձած էին պարզապէս անճանաչելի: Լաւագոյն պարագային առած էին կերպարներու արտաքին կարծր դիրքը,՝ դիմակը միայն, առանց ապրումի: Բացառութեամբ Կոչր վանականին եւ երկրորդական մէկ-երկու դէմքերու, գրեթէ բոլորը հագած էին իրենց չափին համեմատաբար մեծ վերարկուներ: Կարգ մը ապրումով պահերը չէ որ պիտի փրկէին ներկայացումը: Չենք մտներ մանրամասնութիւններու մէջ, չծանրանալու համար նաեւ հայերէնի երբեմն փշաքաղիչ առոգանութեան, սխալ շեշտադրումներուն եւ արտասանական այլ տհաս երեւոյթներու վրայ:

Բեմադրութիւնն էր որ ինքնին կը մնար ուշագրաւ, մասնաւորաբար խորհրդապաշտ հաւաքական անխօս տեսարաններու ընթացքին: Գրաւորէն շեշտուած էր գործին խորհրդապաշտութիւնը,՝ Սեդային միշտ երազային բնոյթը եւ անհասանելիութիւնը, անոր ձայնին միայն հծծին կամ շշուռն դառնալը *միջոցով* միջոցով (չենք ուզեր ըսել թէ փոխ առնուած ձայնը տուաւ ակնկալուած արդիւնքը), սինեմարուեստի ձեւով աքեղային հոգեկան տագնապը՝ եկեղեցական եւ հեթանոսական խառն աղմուկի մը յառաջացումով, բազինի պաշտամունքի արարողութեան վերջաւորութիւնը՝ գերիրապաշտ պատկերներով եւ սեւ շուրջաւերներուն կրկնակի գործածութեամբ: Խօսուն պատկեր մըն էր նաեւ վերջին տեսարանը, երբ կին-ալիքներ իրենց ծոցը առին Աբեղան: Այս բոլորին մէջ միակ անբնականը՝ պիտի ըսէինք՝ արտառոցը՝ Շերմակաւորին կերպարանափոխումն էր արդիական *պլու-ճին* երիտասարդի մը, բարձրախօս ի ձեռին: Յստակ էր բեմադիրին տեսած ուղղակի կապը երկուքին միջեւ եւ անով իր փորձած պատգամը: Սակայն գեղագիտութիւնը ունի իր սկզբունքները, ինչպէս որ թատերական դպրոցները ունին իրենց ոճը: Վերջին «սեմպոլիզմ»ը ոչ միայն խոտոր կը համեմատուէր ընդհանուր պատկերներու խորհուրդին հետ, այլ մանաւանդ Լեւոն Ծանթի գործը ոչինչ շահեցաւ նման շեշտակի եզրակացութենէ: Ներկայացումէն ամէն հանդիսատես պէտք է տանէր ի'ր եզրակացութիւնը:

«Հին Աստուածներ»ը ներկայացում մըն էր, որուն արժանիքը կայացաւ գլխաւորաբար իր ստեղծած պատկերներուն մէջ:

«Մեծ Վարպետ Սոլմէս»

Շեղինակ՝ ՇԵՆՐԻԶ ԻԲՍԵՆ
ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Բառին լրիւ առումով աննախընթաց բեմասարք մը լիբանանահայ թատրոնէն ներս: Առանց վիրաւորել ուզելու ռեալ մէկը, կրնանք ըսել նաեւ թէ օրուան –բեմին– շողշողուն աստղն էր քուլիսներու ետին գտնուող քանդակագործ Զաւէն Խտրշեանը: Արուեստի հուրը կը թուի ըլլալ ընտանեկան գիծ մը: Շինարարապետ *Սոլմէս* ներաշխարհը եւ անոր նիւթականացումը կրնար միայն արտայայտուիլ ճարտարապետի մը, այս պարագային՝ նկարիչ–քանդակագործի մը կողմէ: Եթէ հեղինակը՝ Հենրիք Իբսէն (նորվեկացի, 1828–1906) կը յատկանշուի հոգեկան մաքառումով եւ վերասըլաց ժայթքումներով, ապա ուրեմն բեմայարդարումը դարձած էր խտացեալ, խորհրդանշի վերածուած, ու կորով, գեղեցկութիւն, սլացք արտայայտող շարժական քանդակներ, որոնք ըստ նպատակի դիրք ու տեղ փոխելով ուղղութիւն կու տային ներկայացման կառոյցին: Ոճը՝ չետին մանրամասնութեամբ՝ (գեր)արդիական էր, երկու գոյներով եւ առանց նրբերանգներու – տիրական սպիտակ եւ նարնջագոյն, մի քանի շերտ կապոյտ տարածքով մը: Պիտի չվարանինք աւելցնելու, թէ այսքան գերիշխող բեմայարդարում մը աւելի դժուարացուց դերակատարներուն մեկնաբանութիւնը: Ըսել կ'ուզուի՝ աւելի խստապահանջ դարձուց մեզ:

Այս արդիաշունչ մթնոլորտին մէջ ներկայացուցաւ թատերախաղ մը, որ ունէր ճիշտ երեք քառորդ դարու կեանք մը: Դերասան–բեմադիր Վարուժան Խտրշեան ձգտած էր առաւելագոյնս սեղմել այդ հսկայ միջոցը, թատերախաղը զետեղելով անորոշ ժամանակի մը մէջ (թէեւ ժամանակներու ամբողջական նոյնացում անհնար էր իրկանացնել առանց բնագիրը անհրաժեշտ հպումի ենթարկելու):

*Մեծ Վարպետ Սոլմէս*ը բաւականին բարդ գործ մըն է: Ժիշդ է թէ հոն կայ հինի եւ նորի, տարբեր սերունդներու ներկայացուցիչներու միջեւ պայքար, հինը չզիչելով իր աթոռը՝ աճող արժանատի նորին: Բայց ասիկա մէկ մասն է միայն: Բուն հարցը ներքին պայքարի մը առկայութիւնն է, հոգեկան տրամա մը, կեանքի, երջանկութեան, խղճի գուպար մը, երբեմն հակադիր ճանապարհով եւ ելքով: Այս հակասութիւնն է որ թատերախումբ մը պիտի աշխատէր ցցուն դարձնել, կենդանացնելով նաեւ տիպարները:

Խաղին հանգոյցը «եռանկիւն» մը ըլլալով հանդերձ, իր զարգացումը կ'ունենայ երկու առանցքով: Ասոնցմէ երկուքը *Հիկտա Վենկլըր* (Նանիա Զաքընեան) եւ *Սոլմէս* (Վ. Խտրշեան), ունեցան իրենց գլխաւոր բաժինը դրական արդիւնքին մէջ: Սոլմէս ներկայացաւ անցեալի իր մեծութեամբ եւ ներկայի իր փոքրութիւններով մտահոգ տիպար մը: Ան սակայն խաղի ամբողջ տեւողութեան մնաց պրկուած, ջղաձիգ, մինչ եթէ այդ վիճակէն երբեմն հեռանար առնուազն յաւերժահարսի արտաքինով Հիլտային հետ կարգ մը խօսակցութիւններու պահուն, կրնար պարզեւել որոշ կազդոյր մը, ստեղծել հաւասարակշռութիւն մը: Ասիկա պիտի ծառայէր մանաւանդ աւելի եւս հասկնալի դարձնելու իր տառա-

պանքը, աւելի յստակօրէն պարզելու իր հոգեկան մութ ծալքերը: Հաւանօրէն անկէ նպաստաւորուէր նաեւ ընդհանուր մթնոլորտը, տեղ չտալով երբեմն զգալի միօրինակութեան, անշարժ, կայական վիճակներու:

Անկախ բեմադրութեան մաս կազմող դրական եւ յաջող օժանդակներէ (գոյն, երաժշտութիւն), մեկնաբանութիւնը ընդհանրապէս գոհացուցիչ էր, երբեմն լրիւ բաւարարող:

Ծափեկան ներկայացում:

1969

Տիգրան Զուխաճեանի «ԶՈՒԱՐԹ» օբերտը

Տեղական պայմաններով մեծ իրազործում

Հ.Բ.Ը. Միութեան Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւնը աւելի արժանաւայել յաբգանք չէր կրնար մատուցած ըլլալ հայ երաժշտութեան եւ թատրոնին՝ քան ընտրելով Տիգրան Զուխաճեանի մէկ անձանօթ գործը, «Քէօսէ Քեհեա», որ ցարդ չէր արժանացած հայերէն ներկայացման: Իսկ այն ինչ որ ներկայացուեցաւ, պարզապէս ակնախտիղ պատկեր էր, հեշտալուր վայելք եւ անխառն գոհունակութեան առիթ: Մեր սփիւռքահայ արուեստ կեանքին մէջ տեղ մը կու գայ, երբ ամէն դատում անտեղի եւ անիմաստ կը դառնայ ընկերային գործի մը անհամեմատ պայծառ արդիւնքին առջեւ: Պետական օժանդակութեան կարօտ եւ արհեստավարժ խումբի մը յատուկ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանեց երիտասարդական կազմակերպութիւն մը, անշուշտ տեղական-լիբանանեան չափանիշով:

Այս ներկայացումը առիթ մըն է նաեւ սքանչանալու մեծատաղանդ երաժշտահանին գործին վրայ: Հայկական երաժշտախաղերու եւ գուսաներգութիւններու այս հիմնադիրը այն գետն էր, որ իր վտակներով որոգեց մերձարեւելան երաժշտական անապատային հողերը: Այսօր, հարիւր տարի ետք, զինք կ'ունկնդրենք նոյնքան հաճոյքով՝ որքան երոպական օփերէթները:

Բացի կարգ մը արտաքին եւ հեռաւոր կապերէ՝ ո՛չ մէկ հետք թրքական բնագիւղէն: Արմէն Դարեան զայն հայացուցած էր ամբողջովին մեր «Արագ գետ»ով, «հայրենի ծխան»ով, գեղջկական մեր բարքերով, խօսակցական ոճով եւ զուարթախոհութեամբ. բեմանիւթի վերստեղծագործական յաջող աշխատանք մը:

Երաժշտախաղի մը -ինչպէս արուեստի այլ բնագաւառներու- պարագային ամէն ինչ լրացուցիչ ըլլալով հանդերձ մէկը միւսին, -երգ, մեկնաբանութիւն, հագուստ, բեմադրութիւն, բեմադրարարում, լուսաւորում, եւ այլն-, առաջին կարգի կու գայ երգը: Եւ հինգ գլխաւոր երգիչներէն իւրաքանչիւրը ունեցաւ իր պատուաւոր բաժինը ընդհանուր յաջողութեան մէջ,- Ժանէթ Գույումճեան-Իլանճեան, Արա Կիրակոսեան, Սօսի Մինասեան, Զարեհ Զրոյան

եւ Սահակ Խաչատուրեան: Նոյնը կարելի է վկայել գլխաւոր դերակատարներուն մասին: Երգչախումբին ղեկավարն էր Տոքթ. Է. Էլմաճեան:

Ամբողջութիւնը ներդաշնակուած եւ գունաւոր պատկերներու վերածուած էր Պերճ Ֆազլեանի բարեխառն բեմադրութեամբ: Գլխաւոր վերապահութիւնը կը վերաբերէր զգեստաւորումի գոյներուն, որոնք մեղմ, բաւական տաք գոյներ ունէին: Ինչո՞ւ «ոչ գեղջկական» գունաւորում, որ կրնար այլապէս կենդանացնել նաեւ Օշին Քեշիշեանի գիղական հրապարակին բեմայարդարումը:

Մեր խանդավառութիւնը նկատի ունի անշուշտ տեղական եւ հայկական պաշտօնները, հետեւաբար ակնկալելի չէր որ նուագախումբը կազմուած ըլլար աւելի քան տասնհինգ երաժիշտներէ: Ամէն պարագայի, «Զուարթ»ին ներկայացումը վայելք մը պարգեւեց բոլոր ներկայներուն, ներառեալ դժուարահաճները: Ան փայլուն յաջողութիւնն էր հայ *ամաթէօրիզմ*ին:

1968

«Ժան-Կապրիէլ Պորկման»

Շեղինակ՝ ՇԵՆՐԻԷ ԻԲՍԵՆ

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Վսկատագրական էր անպայման. այս տարի Պէյրութի թատերախումբերը չեն գոհանար միայն Լեւոն Շանթ ներկայացնելով, անոնք միաժամանակ բեմ կը հանեն նորվեկիացի Հենրիք Իբսենը: Ասիկա պիտի ծառայէ, թերեւ, կենդանի կերպով տեսնելու վերոյիշեալ երկու թատերագիրներուն հեռաւոր եւ մօտաւոր կապերը եւ աշխարհըմբռնումը: Հին Աստուածներէն ետք *Ժան-Կապրիէլ Պորկման*, որմէ ետք՝ *Կայսրը*, որուն պիտի յաջորդէ դարձեալ Իբսեն մը:

Միտքերու զուգորդութեամբ մը, յիշեցինք Լեւոն Շանթի մէկ բանաստեղծութիւնը, երբ բեմին վրայ կը դիտէինք Իբսենը.–

*Երբ գեղեցիկ թարմ աղջիկը ժպտեցաւ
Սիրտս դողաց յուզումով մը ներդաշնակ
Սիրեցի ալ, միայն ոչ ան, որ անցաւ
Այլ անոր նուրբ յափշտակիչ դէմքին տակ
Նոր էակ մը որ մտքէս հոն անցուցի
Ես պատրանքը սիրեցի:*

Եւ Իբսենի հերոսը՝ Ժան-Կապրիէլ Պորկման ամէնէն շատ կը սիրէ պատրանքը, ու վաճառքի կը հանէ սէրը, կը կատարէ պաշտօնի չարաշահութիւն, կը սնանկացնէ հարիւրաւոր ընտանիքներ իր երազի՞ն համար, որ հսկառակ ընկերութեան բարիքին, բարգաւաճումին եւ յառաջդիմութեան ի խնդիր ըլլալուն՝ չի դադիր անձնական փառասիրութիւն մը ըլլալէ, հիմնուած՝ միայն

անհատի մը ամենագոր կամքին վրայ: Տարիները եւ պատմութիւնը ցոյց տուին թէ այս տեսութիւնը, ի՜նչ վիճերու եզրին կ'առաջնորդէր մարդկութիւնը: Մեր համեստ հանրապետականի եւ ռամկավարի իմացութեամբ, ատիկա կը կոչուի *տիքթաթուրա* (գոյնզգոյն), կը կոչուի նաեւ *մարդկային ողբերգութիւն*: Պորկման կը մեռնի հոգեպէս մենատէր եւ բոնատէր, իսկ արտաքնապէս՝ անկար եւ անգոր: Կը մեռնի՝ պատրանքով: Ապագայ բոնատէր մը գոնէ պակաս՝ մարդկութեան համար:

Բեմադրութիւնը որոշապէս ստեղծած էր մթնոլորտ մը, ուր ամէն խօսք իր արձագանգը կ'ունենար: Բեմադրութիւն մը՝ որ նուագագոյն շարժումներով յառաջ տարուած էր, եթէ նկատի չառնուի Պորկմանի ջղային երթելակը կամ մտալիկի ռոմանսայնը: «Առիծը» իր գառագեղ-բեմին վրայ իսկ զուսպ էր: Այս պարագային զանազանութիւնները պիտի յառաջանային որքան տիպարներու տարբերութիւններէն, նոյնքան նաեւ ձայնի, շեշտի եւ խառնուածքի յստակ բաժանումներէն, միշտ խուսափելով ապրումներու երկարաձիգ եւ միօրինակ դրսեւորումներէ, ինչ որ պատահեցաւ Էլլայի պարագային: Նպատակայարմար ձեւով օգտագործուած էր նաեւ դարձող բեմայարդակը:

Այս քիչ դերակատարներ պահանջող ներկայացման երեք գլխաւոր դերերը վստահուած էին վեթերան դերակատարներու: Խաչիկ Արարատեան (*Վիլ-հելմ Ֆոլտալ*), Զեփիւ Շանթ (*Կընհիլտ*) եւ Ժորժ Սարգիսեան (*Կապրիէլ Պորկման*) ներկայացան իրենց լաւագոյն օրերու լոյսով, որպէս տոկուն մեկնաբաններ որոնք գիտեն կերպար մը կենդանացնել, ի հարկին՝ զայն պաշտպանել, երբ նոյնիսկ թռիչքը կը պակսի:

Կարելի է շատ չսիրել Իպսէնի այս թատերախաղը, որ հեղինակին գըլ-խաւոր երկերուն կարգին չի դասուիր: Այսուհանդերձ, Գասպար Իփեկեան Թատերախումբը հանրութեան հրամցուց թատերական յաջող ձեռնարկ մը:

Հայերէնի շահեկան թարգմանութիւն՝ Տոքթ. Բաբգէն Փափագեանի:

1970

«Յարդէ Գլխարկը»

Չուարճալի խօլ վազք մը

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆԹ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄՔ

Չ որ դար մը առաջ նոր Հայ Թատրոնը կը ծնէր, թարգմանաբար կը ներկայացուէին –բացի մեր հայկական պատմութենէն քաղուած մելոտրամաթիկ եւ հեծկլտուք կորզող նիւթերէն– նաեւ զաւեշտներ եւ *վոտըվիլ*ներ:

Այս վերջին սեռը մեր ժամանակակից թատրոնէն դուրս ձգուած էր: Հետեւաբար Վարուժան Խտըշեանի բեմադրած Էօթէն Լապիշի (1815–1888, գործակցաբար՝ Էտուար Մարթէնի) *Իտալական յարդէ գլխարկ մը* «վոտըվիլը»

ինքնին նորություն մը բերաւ մեր բեմին:

Վոտրվիլը (vaudeville) թեթեւ կատակերգութիւն մըն է, առանց հոգեբանական յաւակնութեան, կենդանի, աշխոյժ եւ հաճելի, ընդմիջուած՝ ժողովրդական ծանօթ եղանակներու վրայ հիմնուած երգերով: Այս սեռին ծայրագոյն արտայայտութիւնն է օբերա-քոմիքը:

Երգերու բաժինին մէջ թարգմանութիւնը բնագրին հարազատ դժուար թէ ըլլար: Հետեւաբար շուրջ տասնէօթ երգերուն փոխարէն կրցանք ունենալ երեք-չորս երգեր, ինչ որ ծառայեց ներկայացման սեռը բնութագրելու: Թարգմանութիւնը ընդհանրապէս կատարուած էր բաւական ազատ մօտեցումով եւ յապաւումներով. նկատելի էին նաեւ յաւելումներ եւ փոփոխութիւններ, որոնք որոշ տեղեր բերին առաւելութիւններ, իսկ ուրիշ տեղեր սեպուեցան անտեղի. հօրը համար, օրինակ, աղջիկը կատարեալ ապրանք մըն է, զոր կու տայ եւ ետ կ'առնէ ամէն քայլափոխին: Արդ, երբ հայրը բնագրին մէջ կ'ըսէ՝ «Պոպի, ետ կ'առնեմ քեզմէ աղջիկս», սխալ է զայն վերածել՝ «Պոպի, հարսը անցոր փեսային»:

Բացի սկիզբի արարէն, որ մեզ անհանգստացուց գէշ վախճանի մը մըտավայրութեամբ, շարունակութիւնը յաջող կերպով իրագործեց նպատակը: Կարծէք Խտըշեան Լապիշին նման մեզի ըսել կ'ուզէր.՝ «Ի՞նչ կ'ուզեք...եւ ձեզ կ'որախացնեմ»: Մեր ուզածը ուրիշ բան չէր: Եւ մենք ուրախ եւ շնչասպառ, բայց նաեւ գոհ, հետեւեցանք խօլ վազքի մը, որ մեզ առաջնորդեց տունէ խանութ, անկէ դղեակ, ուրկէ՝ տուն, ապա փողոց, քառասմբակ ձիերու (երեսակալական) կառքերուն հետ: Պարզ խօսքով, բեմադրութիւնը վայելեց առաւելութիւնները կշռոյթին, թափին, գունագեղութեան, երգ ու պարին, ընդհանուր բեմական յղացքին եւ խաղարկութեան՝ իր գլխաւոր դէմքերուն մեկնաբանութեամբ: Կարծուածէն աւելի դժուարին սեռ մը կ'ունենար յաջող ելք մը՝ երբ վարագոյրը կ'իջնէր:

Վերապահութիւններ՝ հաւանաբար, մասնաւորաբար կէտի մը շուրջ. Մեզի ներկայացուած յայտագրին մէջ գրուած էր. «Լրջութիւն, իմաստ եւ նշանակութիւն մի փնտռէք, այլ եթէ ծիծաղելի գտնէք, ծիծաղեցէք, ծիծաղեցէք անկաշկանդ»: Այո, սակայն անկարելի է այդ մէկը արուեստի մէջ առանց նախապայմանի:

Նախապայմանը *վոտրվիլի* լայնածիր սակայն -ինչպէս ամէն բանի մէջ-իր սահմանները ունեցող սեռին մէջ կարենալ զարկ տալն է ստեղծագործ երեսակայութեան ու քմայքին: Բայց երբ հոն կը մտնեն նաեւ տարրեր որոնք սխալ ձայնանիշեր լսելի կը դարձնեն՝ որքան ալ անոնք նկատուին ինքնին ծիծաղելի կը դադրին ըլլալէ ծիծաղաշարժ: *Վեզիճէին* տիպարը, օրինակ, ինքնին ծիծաղաշարժ է իբր խուլ խամաճիկ, եւայլն, սակայն այդ տիպարը անտեղիօրէն կը ծանրաբեռնուի երբ առաւել եւս դառնայ զեփիտէն իսկ թոչկտող, կամ գինովի մը նման ասդին անդին զարնուող անձ մը: Այս պարագաներուն՝ չափազանցը թշնամի է շատին:

Խտըշեան այս անգամ մեզի ներկայացաւ ամբողջովին թարմ ուժերով, եւ մենք լաւատես կը դառնանք հայ բեմին ապագային նկատմամբ ամէն անգամ որ առիթը ունենանք վկան ըլլալու նման դրական երեւոյթի մը:

«Քաջ Նազար»

Նորակազմ քաղաքախումբի մը առաջին քայլերը

Վորակազմ թատերախումբ մը, նոր ուժեր, նոր դերասան-բեմադիր ու նաեւ, որպէս առաջին ներկայացում՝ հայկական թատերախաղ: Այս բոլորը կը մղեն հանդիսատեսը, կամայ ակամայ, թէ՛ որոշ վերապահութեան մը եւ թէ, մանաւանդ, բարեացակամ, քաջալերող եւ հոգածու դիրք մը որդեգրելու, եթէ երբեք խոստում մը նշմարելի է: Մենք կը հակինք դէպի վերջին դիրքը: Թատերախումբը կը վաչելէ հովանաւորութիւնը Նոր Սերունդ Մշակութային Միութեան:

«Քաջ Նազար»ը մեր մանկութիւնը զուարճացնող պատմութիւններէն եղած է: Կատարեալ դիւցազներգութիւն մը, շրջուած ուղղութեամբ, ամէնէն տրոփում վախկոտութիւնը եւ նաեւ՝ փքուողց «կը բռնեմ-կը ջարդեմ» պոռոտախօսութիւն մը, եթէ գերհերոսին անձը հեռու է որեւէ վտանգէ: Ֆրանսական *Թարթարէն*ը ոչինչ է բաղդատմամբ մեր Նազարին: Իսկ Դերենիկ Դեմիրճեանի թատերախաղը ցայժմ կը մնայ լաւագոյնը, որպէս Քաջ Նազարի հիւթեղ, զուարճալի եւ հակասական տիպարի բեմական կերտում:

Հեղինակը իր դիւցազներգութիւնը գրած է հինգ արարով: Կարելի չէ զայն ներկայացնել բնագրային հարազատութեամբ. անկէ պիտի տուժեր բեմադրութիւնը եւ ներկայացումը: Հետեւաբար մեզի ներկայացուածը երեք արարի վերածուած աշխատութիւն մըն էր, սակայն յայտագրին մէջ չէր յիշուած անոր հեղինակը: Դերասան (եւ այս առթիւ նաեւ՝ բեմադիր) Լուսին Թապագեան շրջանաւարտ է Երեւանի Դրամատիկական Ինսթիտիյութէն: Վստահաբար հոն տեսած է կամ ուսումնասիրած *Քաջ Նազար*ը, իսկ մեզի կը պակսի հայաստանեան բնագիրը: Եթէ նոյնութեամբ բեմադրուած էր, կարելի է խորհիլ թէ Երեւանի մէջ լաւագոյն ձեւով չէր կատարուած խտացումի եւ բեմականացումի աշխատանքը:

Այս ներկայացման մէջ պէտք չէ փնտռել, հետեւաբար, «գոմէշ ուտող հսկաներ»: Կրնան նոյնիսկ ծառերը երեւիլ շարժուն՝ իրենց բունէն եւ միշտ տապալելու վտանգի ենթակայ: «Վագրը» նաեւ կրնայ ունենալ կատուի ձագի մը կախում մորթին տեսքը:

Անհաւասար բեմադրութիւն մը, որ իր կենսունակութիւնը կրցաւ քաղել երկու գլխաւոր դերակատարներու ներկայութենէն: Թապաքեան ուզած էր իր մարմնաւորած հերոսը հեռու պահել թեթեւ զաւեշտի տիպարէն, զայն վերածելով «լուրջ», այսինքն՝ որոշ հոգեբանական հիմքով տիպարի: Այս մէկնակէտը եթէ յարաբերաբար իրեն պարգեւեց արուեստակեալ չափազանցութիւններէ հեռու խաղարկութիւն մը, նոյնպէս սակայն արուեստականօրէն Նազարը վերածեց նկարագիրներու կատակերգութեան: Ինչպէս ալ ուզուի մեկնաբանել Քաջ Նազարը, ի՛նչ խորք ալ տրուիլ ուզուի անոր, ան կը մնայ Տոն Քիշոթեան որոշ տիպար մը, այդ տիպարին նոյնիսկ միայն մէկ երեսը, որ հողմաղացներ կը հալածէ, մինչ ուրիշ տեղեր կը վերածուի նապաստակի մը որ թաքստոց կը փնտռէ: Այս իմացումով շատ աւելի ուժ-

գին, անսանձ պէտք է դառնային «հերոսական» տեսարանները, երբ կը ջարդէր հազար ճանճեր... կամ երբ տարուած իր երաւակայութեան թափէն՝ կը «փոշիացնէր» հսկաները:

«Քաջ Նազար»ի ներկայացումը իրագործուեցաւ գլխաւորաբար շնորհիւ Թապաքեանի դերասանական շնորհքին, իսկ ընդհանուր խումբը գլխաւորաբար ծառայեց բեմը լեցնելու:

1970

«Ոսկի Աքաղաղը»

Ժորժ Սարգիսեանի «Ոսան մէն շօ»ն

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Ռաֆֆիի «Ոսկի Աքաղաղը» բեմականացած եւ բեմադրուած է Ժորժ Սարգիսեանի կողմէ, որ ստանձնած է նաեւ գլխաւոր դերը: Այս երեք պատճառներով, աւելի քան երբեք ան ինքզինք դրած է այս ներկայացման մէջ: Տասնեւմէկ տեսարաններու բաժնուած բեմականացումի այս աշխատանքը նախ ունի դրական յատկանիշեր եւ յաջող ելքեր, - գիւղացիներու տիպարները, ընտանեկան բարքերը, գլխաւոր վաշխառուին դէմքը, հայկական բներանգը, փոխասացութիւններու համեմը: Միւս կողմէ, ան կը տառապի երկարութենէ որ երկարաձգումի անհաճոյ տպաւորութիւնը կը գործէ: Տկար են մանաւանդ վերջին տեսարանները, ուր խտացումի, տիպականացումի եւ տրամաթիկ զարգացումի անհրաժեշտութիւնը աւելի զգալի է: Այդ մասերը կը կարօտին վերամշակումի, ի հարկին՝ գոյգ տեսարաններու մէկի վերածման: Բնագրին հանդէպ հաւատարմութիւնը պէտք չէ հասնի շարժանկարի բեմանիւթի մշակման ձեւին, խուսափելու համար պատմութեան միօրինակ գնացքէն, որ իր կողմէ կ'ազդէ բեմադրութեան եւ խաղարկութեան վրայ:

Ծայրէ ծայր ականատեսը եղանք եւ յաճախ վայելողը Ժ. Սարգիսեանի *Ոսան մէն շօ*ին: Անշուշտ կային եւ նուազ հաճելի ուրիշ կողմեր: Տասնեօթ անձեր բեմ ելան, ոմանք երկու, իսկ ուրիշներ - դժբախտաբար- երեք տարբեր դերերով եւ տարբեր աստիճանի կատարումներով: Կային լաւ տեսարաններ (մուտքի տեսարանը), կային եւ անճաշակ ուրիշներ (խանութին երկու աշկերտներուն քարացած դիրքերը): Կային նաեւ տարբեր բեմայարդարումները. առաջին մասին մեծղի, անսահման խորութիւն պարգեւող ճոխ խանութի եւ տան սեւի գեղեցիկ իրագործումը, որ մթնոլորտ եւ միջավայր կը բնութագրէր, բայց նաեւ Ա. տեսարանի սրսփուն, անախորժ պաստառը եւ տան բերդանման ներքնամասը: Այո՛, կային այս բոլորը, սակայն կար մանաւանդ դերասան Սարգիսեան:

Իր տարերքին մէջն էր ան: Կերտած էր վաշխառու Պետրոս աղա Մա-

սիսեանի մը հանդարտ, ինքնավստահ, ինքնաբաւ կերպարը, պահպանողական եւ բռնակալ ոգիով: Մեր ինքնագոյն թմբիրին մէջ չուզեցինք նոյնիսկ անդրադառնալ թէ անոր խաղարկութիւնը սկսած էր, ժամերու երկայնքին, դառնալ միօրինակ, առանց որ ան ուզէ քիչ մը աշխուժութիւն բերել այդ մասերուն, իր կերպարին քիչ մը ներգօր ուժ մը ներարկելով: Ո՛չ: Հետեւեցանք իրեն եւ իր շարժումներուն, վերապրելով հայկական գաւառի մը մասին գրուած թատերական թէ վիպական դրուագներ («Ժաշորը»՝ Վ. Փափագեան, «Գիգորը»՝ Յ. Թումանեան, եւ այլն): Ասիկա հաստատում մըն է իր դերասանական շնորհքին եւ արժանիքներուն:

1970

«Կասկածը Կնոջ Մտքին Մէջ»

ՎԱՀՐԱՄ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄ

Տրանսացի կատակերգակ Ժորժ Ֆէյտոյի մէկ գործը առաջին անգամ է որ կը ներկայացուէր մեր թատերախումբերուն կողմէ, եւ ան ունեցաւ փայլուն մուտք մը՝ իր ամբողջութեան մէջ դիտուած:

Ֆէյտոյի գործերը ունին մեքենական ճշգրտութիւն մը որպէս գնացք եւ կշռոյթ: Այս կանոնաւոր արագութիւնն է որ նախ կ'ապահովէ թատերախաղին յաջողութիւնը, եւ դերասան-բեմադիր Գրիգոր Սաթամեան իրազեկ էր այս իրողութեան: Երկրորդ պարագան՝ բնորոշումն է շրջանին – ֆրանսական «Պէլ Է-բօք»ի եւ «Ֆոլի-Պերժէրներ»ու *քան-քան*ներու: Իր գլխաւոր տիպարներով կարելի եղած էր նաեւ ապահովել այս մթնոլորտը:

Թեթեւ, սահուն, հաճելի եւ զուարթ ներկայացում մը եղաւ այս բեմադրութիւնը:

Նախ՝ *պրաւօ* մը Գրիգոր Սաթամեան դերասանին: Իր կարճատեւ երեւումները *Քամիչ Ծանարպիզի* կերպարով կը ծառայէին որպէս թթխմոր ամբողջ ներկայացման: Կ'արժէր երթալ թատրոն – եթէ նոյնիսկ ուզենք պահ մը մոռնալ մնացեալ յաջողութիւնները – տեսնելու համար այդ միամիտ, շփոթահար, ամօթխած եւ բաղաձայնները հնչելու դժուարութիւնը ունեցող տիպարը, որուն մազերու յարդարանքէն մինչեւ յետին շարժումները եւ դիմախաղերը պերճախօս կերպով կը բացատրէին ամէն ինչ, առանց որ նոյնիսկ ճիգ ընէինք «հասկնալու» իր խօսքերը:

Ընդհանուր խաղարկութեան մէջ տիրեց ներդաշնակութիւն մը, երբ նոյնիսկ – եւ մասնաւորաբար – պէտք եղաւ ստեղծել «խառնիճաղանճ» մը, ինչպէս երկրորդ արարի աւարտին: Կերտուած էին նաեւ վեջնական տիպարներ:

«Կասկածը կնոջ մտքին մէջ», կամ՝ երկուքուկէս ժամ տեսող ուրախ, քրքջալիւր ժամանց մը որ բաժինը եղաւ ուրախ հանդիսատեսին:

1970

«Ինկած Բերդի Իշխանուհին»

Հանգիստ Զգել Լեւոն Շանթը

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

Զ ո՞վ մեղադրել: Հեղինակը, բեմադիրը թե դերակատարությունը: Հեղինակը. Ի՞նչ որ ալ ըլլար թատերախաղին կառուցը, ի՞նչ տկար կամ թոյլ յօդեր ալ ունենար ան, պատճառ մըն էր որ յիսուն տարեկան թատերախաղի մը տրուէր հարիր տարուան ծերունիի մը ճակտի կնճիռները:

Բեմադիրը. Վստահաբար գլխաւոր դարբինը այս ձախողութեան:

Դերասանները. անոնց մէջ կային փայլունը, լաւը եւ գէշը: Նոյնիսկ եթէ բոլորն ալ ըլլային գերազանց՝ հիմնականին մէջ ներկայացումը պիտի փրկուէր միայն երեսութեամբ:

Այս անգամ զանց պիտի առնենք ընկալեալ ձեւերը եւ չիօսինք համապատասխան ոճով եւ գրելակերպով: Ծատ մը երեսութեան պիտի ձգենք նաեւ իրենց երկրորդական արժէքին մէջ: Ու ասիկա՝ ի սէր մեր բեմի ապագային, մեր թատերախումբերուն եւ Լեւոն Շանթ հեղինակին, որուն վերոյիշեալ գործը պիտի մնայ, այս կամ այն ձեւով, մեր ազգային թատերական խաղացանկին մաս կազմող երկ մը:

Նախ կը խորհինք որ հանգիստ պէտք է ձգել շրջանի մը համար Լեւոն Շանթը եւ իր գործերը: Վերջին երեք տարիներուն յագեցանք ձախողութիւններէն: Խօսքը կը վերաբերի բնականաբար իր գործերուն բեմադրութիւններուն: Այնքան ատեն որ տաղանդաւոր բեմադիր մը նոր շունչով եւ նպաստաւոր բոլոր միջոցներով զինուած չներկայանայ, այլեւս երկար ժամանակ պէտք չէ ձեռք առնել Շանթի գործերը:

Բեմադրութիւնը. կենդանի պատկերներու շարք մը՝ մեռեալ պահերով: «Կենդանի պատկեր», զոր պէտք չէ ըմբռնել տառացիօրէն եւ որ չի նշանակեր առոյգ, այլ՝ երբեմն գեղեցիկ, երբեմն աղուոր եւ երբեմն ալ՝ անճրկած կացութիւններ: Թող որ գեղեցիկ պատկերներու ոչ մէկ շարք կրնայ շնչաւորել կամ վերապրեցնել թատերախաղ մը: Ու այս բոլորին վրայ ունեցանք յոգնած հերոս մը՝ որ գլխաւոր երկու դերերէն մէկը շալկած էր: Անհասկնալի մնաց բեմադիր-դերասան Ժորժ Սարգիսեանի տիպարն ու խաղարկութիւնը,՝ ուզմագէտ, անհանդարտ, խարդախ, փառասիրութեամբ տենդահար, անդադար մեքենայութիւններ սարքող «Գող Վասիլ»ն էր ինք թէ խոհուն, դանդաղաշարժ իմաստասէր մը: Թատերախաղին նշանաւոր «կեանքը ի՞ր ճամբով, մահը ի՞ր ճամբով» եզրափակիչ նախադասութիւնը փիլիսոփայական վերացական միտք մը ըլլալէ աւելի՝ գործնական կեանքի եւ կենսունակութեան զսպանակն էր՝ պէտք է ըլլար՝ յափշտակիչ Քեսունի իշխանին:

Բեմադրութիւնը կը տառապէր նաեւ գործողութեան պակասէն, որ չի նշանակեր միայն արտաքին շարժում եւ տեղափոխութիւն, այլ՝ գերազանցապէս ներքին երկփեղկուած պայքար, ճակատագիրի դէմ կռիւ, արտաքին դէպքերէ յառաջացած վիճակ: Լարուածութիւն: Իրաքանչիւր վիճակ պէտք է զգացներ երկրորդի մը յառաջացումը մեզ պահելով ուշադիր, այլապէս թատերախաղին ընթերցումը կրնար աւելի հաճելի ըլլալ քան ներկայացումը: Ողբերգութիւնը պէտք է ստեղծէր մթնոլորտը: Ահա՛ ինչ որ պակսեցաւ. մթնոլորտը, որ կարենար

առաջնորդել յուզումէ յուզում, անվստահութենէ՝ վախի զգացում, մինչեւ վերջ-նական պատուհասը: Խօսք եւ գործ պէտք է իրարմով թաւալէին: Ծարժումի ու-ծը –այս պարագային– ներսէն դուրս ընթացող ջերմ գնացք մըն է եւ ոչ՝ ներ-հայեաց ապրում, որ կը տարբադադրուի տպաւորապաշտ կէտկիտումներու նման:

Ակնբախ էր ներկայացման համար նուիրում հսկայ աշխատանքը: Բծախնդրութիւններ տեսանելի էին կարգ մը մանրամասնութիւններու մէջ իսկ: Կային ամբողջովին յաջող կարճ տեսարաններ լաւ դերակալատարութեամբ: Կ'ուզենք յիշատակել անունը Գարմէն Տէր Կարապետեանի՝ իշխանուի Աննայի դերով –անկեղծ, զգայուն, զուսպ եւ վարակիչ յուզականութեամբ ներկայութիւն մը, վարակիչ՝ աւելի հանդիսատեսին քան թէ իր խաղընկերներուն:

Այլ առիթներով յայտնած ենք մեր վերապահութիւնը Լեւոն Ծանթի լեզուին նկատմամբ: Սակայն Ծանթի լեզուն նպաստաւորուած է ներքին կըշ-ռոյթով մը, որ իրաչափուկ գնացք մը կրնար տալ խաղին: Ասիկա նաեւ ան-հրաժեշտ չափով չօգտագործուեցաւ ի նպաստ բեմադրութեան: Տեղ մը նախա-դասութիւն մը վերցնելով, ուրիշ տեղ մը կրճատելով կարելի չէ թելաւոր գնացք մը ապահովել ներկայացման:

Մեր համոզումն է թէ նման լայնածաւալ կտաւի մը վրայ աշխատանքը բեմադիրէն կը պահանջէ որ ինքզինք զերծ պահէ գլխաւոր եւ կեդրոնական դեր մը ստանձնելու բեռէն, որպէսզի դուրսէն յստակօրէն դիտել համապատկերը ու կարենայ զայն դատել եւ ղեկավարել: Այլապէս պիտի տուժէ մէկը կամ միւսը: Այս ներկայացման պարագային՝ երկուքն ալ:

1969

«Աստուծոյ Լռութիւնը»

Շեղինակ՝ ԻՆԿՍԱՐ ՊԵՐԿՍԱՆ

ԱՐԴԻ ՀԱՅ ԹԱՏՐՈՆ

Արդի Հայ թատրոն»ը կը համախմբէ կարգ մը թատերասէրներ, որոնք տարիէ մը ի վեր միասնաբար փարած են բեմին եւ տեղագին կ'աշխա-տին լուրջ իրագործումներու ի խնդիր: Իրենց այս երկրորդ ներկայացման մէջ դարձեալ ուշագրաւ է համբերատար աշխատանքը եւ բծախնդիր մօտեցումը հանդէպ բեմին: Բայց միայն սէրը, թատրոնի պարագային, այն ամենակարող ուժը չէ որ կարողանայ դժուարագոյն թատերախաղ մը վերածել յաջող ներկայացման մը, եւ այս հաստատումը ճիշդ է մասնաւորաբար Ինկմար Պերկմանի գործերու պարագային:

Սարգիս Գրիգորեան անցեալ տարի բեմադրեց նոյն հեղինակին «Կոյսը» թատերախաղը: Իր հիացումը հանդէպ շարժանկարի շուէտացի աշխարհահռո-չակ հեղինակ–բեմադիրին եւ անկէ կրած իր զօրաւոր ազդեցութիւնը զինք մղած են, որ համադրէ անոր երեք շարժանկարի բեմանիւթերը –«Այնպէս՝ ինչպէս հա-

յելիի մը մէջ», «Հաղորդութեան», «Լոռութիւնը»– մէկ գործի մէջ, ասոր տալով խորէն բխող վերնագիր մը՝ «Աստուծոյ Լոռութիւնը»: Գնահատելի եւ ուշագրաւ համադրական եւ բեմադրական աշխատանք մը, մաքուր թագմանութեամբ Ազնիւ Կիտուրեանի:

Գրիգորեան հետեւած է շարժանկարային արուեստի իրապաշտութեան: Սակայն շարժանկարին եւ բեմին պահանջած իրապաշտութիւնները տարբեր պայմաններու կը հնազանդին, ինչպէս որ բեմականը, իր կարգին, տարբեր է մեր առօրեայ կեանքի իրապաշտութենէն: Այս բոլորին սահմանները եթէ չգծուին եւ չշեշտուին, բեմին վրայ խաղարկութիւն մը կը կորսնցնէ իր ներքին ուժականութիւնը, *տինամիզմը*, կը դառնայ անհաղորդական, կը վրիպի իր նպատակէն երբ մանաւանդ հարցը, ինչպէս այս պարագային, հոգեբանական եւ փիլիսոփայական ենթախորք մը ունի ու հիմնուած է ներքին ապրումներու եւ անխոստովանելի հոգե-մտավիճակներու վրայ:

«Լոռութիւնները» պերճախօս պէտք է ըլլան, այլապէս կ'իյնան որպէս մեռեալ պահ: Այս կացութեան ժխտական օրինակներն էին դերակատարուհիները, որոնց անանձնական եւ միաստիճան ձայները եւ անարտայայտիչ դէմքերը մեզի ոչինչ ըսին եւ ոչինչ ալ պիտի ըսէին, եթէ նոյնիսկ մօտէն նկարահանուով մը ցոլացուէին շարժանկարի մեծ պաստառին վրայ: Տեսանելի էր ճեղք մը բեմադիրին մտայղացքին եւ գործադրութեան միջեւ:

Արդի Հայ Թատրոնը իր ուժերը պէտք է տրամադրէ այլապէս հետաքրքրական եւ շահեկան թատերախաղերու բեմադրութեան, որոնցմով ձեռք ձգուած արդիւնքը կրնայ համապատասխանել խումբին թատերական հետապնդումներուն:

1971

«Ամուսնութիւնը»

Շեղինակ ՆԻԿՈԼԱՅ ԿՈԿՈԼ
ԱԶԱՏ ԲԵՄ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

Հարիւրէքսանիցն տարիներ առաջ, 1842-ին, երբ կը բեմադրուէր Նիկոլայ Կոկոլի «Ամուսնութիւնը», լրագրողներ «ձախողա՜նք» կը գրուային: Զախողանք՝ զոյգ մարդերու մէջ.– գրական եւ բեմական: Առաջինին պարագային անոնք կը սխալէին անշուշտ:

Հաճելի, բոլոր քմաչքները արտօնող կատակերգութիւն մըն է ռուս համբաւաւոր հեղինակին այս թատերախաղը: Ասոր բնականաբար գիտակից է բեմադիր Պերճ Ֆազլեան,– քիչ մը շա՛տ գիտակից՝ դժբախտաբար:

Ազատ Բեմ թատերախումբը խոստացած էր մեզի պարզեւել հաճելի պահ մը: Եւ այդ խոստումը մասամբ չարգեց: Եթէ դրական մասը արդիւնքն էր խումբին ուժերուն ընդհանուր ներդաշնակութեան եւ անոնց գրեթէ համարժեքութեան, աւելին ակնկալութիւնը կու գար բեմադիրէն եւ գլխաւոր դերակա-

տարեւն:

«Չափազանցը՝ չափազանց է», կ'ըսեն ֆրանսացիները: Իսկ հանդիսատեսը խնդացնելու համար դիրքին միջոցը, երբ չարաչար գործածուած է, ապահովաբար լաւագոյն եղանակը չէ իր նպատակին ծառայելու: Դէմքին ջղաձգումը, «Թիք»ը, արդէն մեքենական շարժում մըն է, ինքնին բաւարար ծիծաղ յառաջացնելու: Եթէ դեռ անոր վրայ բարդութիւն կոշկոռ կապած ոտքերը՝ նեղ կօշիկներու մէջ եւ գրեթէ յարատեւ թմբիրը, երբեմն ալ քունը, մթնոլորտը կը դառնայ վարակիչ: Եւ որովհետեւ ամէն ինչ կը դառնար գլխաւոր հերոսին շուրջ, բեմադրութեան մնացեալ մասը կը տուժէր որպէս ներգործութիւն:

«Ազատ Բեմ» թատերախումբը ենթադրաբար ստեղծուեցաւ ալ գործունէութեան՝ աւելի աշխատանքիւն եւ «ազատ»ութիւն բերելու սիրոյն մեր բեմական կեանքին: Կը սպասենք իր տարեկան արդիւնքին:

1971

«Ո՞վ է Վախճողը Վերճինիա Ուուլֆէն»

-Ո՛չ ապահովաբար՝ Վ. Խորշեան

ԼԵՒՈՆ ՇԱՆՔ ԹԱՏԵՐԱԿՈՒՄ

Է տուրտ Ալպի ամերիկեան ժամանակակից մեծագոյն թատերագիրներէն մէկն է, որ իր երիտասարդ տարիքին իսկ ճանչցած է միջազգային համբաւ: Ծնած է 1928-ին, 34 տարեկանին գրած է վերոյիշեալ թատերախաղը, որ երկար ժամանակ գրաւեց միջազգային բեմերը: Ալպիի համար թատրոնը փախուստի վայր մը չէ, ուր հասարակութիւնը –ժողովուրդը– կը կորսուի, ալ ան առիթ մըն է մասնակցելու եւ ինքզինք քօղազերծելու աշխարհին: Ամէն երկ՝ յարձակողական արարք մըն է ընդդէմ տեղ-քայլին, եւ ամէն թատերակ՝ աշխարհը փոխելու փորձ մը: Այսուհանդերձ, յարձակումը ինքնին անբաւարար է. պէտք է անցնիլ անկէ անդին՝ արուեստի մէջ եւ երբեք պատասխան մը չտալ:

Կարելի չէ անտարբեր մնալ Ալպիի պատկերած Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հանդէպ.– դաժան Ամերիկա մը, քանդիչ եւ արուեստական: Յատկատեսութեամբ մը, ան կը պաշտօնէ ամերիկեան առասպելները, ներառեալ երջանկութեան առասպելը, որուն իրաւունքը պաշտպանուած է Սահմանադրութեամբ, եւ *Ամերիկեան երազը* (American dream), որ պաշտամունքի աստիճանի առարկայ դարձած է: Երազ մը, որ մեծապէս կը սնանի պատրանքներէ: Իր գործը ամբաստանութիւն մըն է ամերիկեան ընկերութեան եւ, ընդհանրացումով մը, ժամանակակից ընկերութեան:

Արտաքնապէս պարզ պատմութիւն մը, նոյնիսկ՝ ընթացիկ կեանք մը երկու տասնամեակ ամուսնական կեանք բոլորած զոյգերու միջեւ: Փոխադարձ դժգոհութիւն, անհաղորդակցութիւն, իրարու առարկայական գնահատանքի

պակաս, վեճ եւ ուխաքի: Ծա՛տ ուխաքի՝ ամերիկեան չափանիշով: Ասոնց մէջ կու գան ընդելուզուիլ ժամանակակից կեանքը, գիտութիւնը, ազատ բարքերը, ընկերութեան վտանգաւոր ընթացքը: Ու դեռ՝ կու գան բարդուիլ երազը, փառասիրութիւնը, մարդկային վերելքը եւ անկումը, այնքան՝ որ ցնորք եւ իրականութիւն, իղձ թէ առօրեայ կեանք բռնուած են սարդոստայնին մէջ, ապրեցնելով եւ մաշեցնելով զոյգը, շուարումի մատնելով ունկնդիրը կամ հանդիսատեսը, որ կամայ ականայ դերակատար է նաեւ.– արծարծուած շատ մը հարցեր ի՛րն են անխուսափելիօրէն, նո՛յն գլխացաւերով, եթէ մանաւանդ ան կ'ապրի որոշ մըթնոլորտի եւ շրջանակի մը մէջ, ինչ որ պարագան է թատերախաղի տիպարներուն, որոնք դասախօս են ու կը բնակին համալսարանին շրջաբակին մէջ:

Նոյն կացութեան մէջ գտնուող ուրիշ զոյգերու եւ Ալլաիին գլխաւոր զոյգին միջեւ տարբերութիւնը այն է, որ հեղինակը «պայթեցուցած» է իր հերոսները առանց վերապահութեան եւ քովնտի արգելքներու: Ամէնէն ներանձնական մտածումները ազատօրէն, իսկ մտերիմ ապրումները՝ Պոլսոյ հրշէջներուն բառամթերքով հրապարակուած են տան մէջ օտար հիւրերու ներկայութեան, որոնք անզգալիօրէն կը սահին եւ իրենց կարգին կ'իջնան խաղին մէջ: Անկեղծ պոռթկումները միշտ վարակիչ կ'ըլլան, եւ անձանօթը, մէկ ժամէն միւսը, մէկ պահէն յաջորդը ինք ալ կը դառնայ ուրիշին մտերիմ ապրումներուն եւ մտածումներուն մասնակից եւ մեղսակից:

Չորս անձեր են պատմութեան հերոսները.– *Ծորճճ*՝ պատմութեան դասախօս, իր կինը՝ *Մարթա*, *Նիք*՝ կենսաբանութեան դասախօս եւ իր կինը՝ *Հանի*: Մարթան յիսուն տարեկան է եւ վեց տարիով մեծ՝ իր ամուսինէն: Հանին քրսանվեց տարեկան է եւ երկու տարիով պզտիկ՝ Նիքէն: Այս վերջինները ունին երկրորդական դիրք մը թատերախաղին մէջ: Իրենցմէ աւելի ներկայ են երկու մնայուն բացականէր,– Մարթային հաշրը որ համալսարանին տէրն է եւ տնօրէնը, եւ զոյգին 21 տարեկան որդին, որ երբեք գոյութիւն չունի, չէ ալ ծնած, սակայն կը խորհրդանշէ այս անգաւակ ամուլին երազները, տենչանքը, հոգիի բուրումնաւէտ միակ ծալքը, զիրար շաղկապող միակ գաղտնիքը: Եւ ասիկա այն միակ շքեղ դդեակն է, որ դեռ չէ վնասուած արտաքին ատերէն եւ ներքին քայքայումէն: Խորհրդանշական ներկայութիւն մը այս «գաւակը», որուն կարելի է տալ կեանք մը իմաստաւորող բազմաթիւ մեկնաբանութիւններ, եւ որուն թանկագին «առողջութիւնը» կապուած է զոյգին գաղտնապահութեան: Ասիկա այն կեդրոնական սիւնն է, որուն հրապարակումովը փուլ պիտի գայ շէնքը –պիտի կործանի զոյգը:

Այս «գաւակ»ը ունի այլ տարողութիւններ նկատի առնելով հեղինակին հայեացքը: Այդ «որդի»ն արգասիքն է զոյգին խօլ երեւակայութեան, իրականութիւնը եւ երազը չկարենալ հաշտեցնելու վերոյիշեալ ամերիկեան երագին, այս խառնաշփոթ, նոյնիսկ խելացնոր վիճակին, որ կը սնանի ներքին ընդդիմադրութեամբ, բզքտումով:

Բեմադիր–դերասան Վարուժան Խտըշեանի կողմէ նման թատերախաղի մը ներկայացումը մարտահրաւէր մըն էր, ո՛չ թէ իր «գայթակղեցուցիչ» բնոյթովը, որուն վարժուած չէ մեր հասարակութիւնը, կամ թէ՛ արդիական թատերախաղ մը հանած ըլլալուն համար հայկական բեմ, ուր կը տիրէ –երբեմն ալ կը մրափէ– դասականը, այլ՝ որովհետեւ դժուարին, նուրբ խաղարկութիւն եւ մեկ–

նաբանություն, եւ նաեւ շունչ պահանջող գործ մըն է: Նման թատերախաղեր կամ ոտքի պիտի կը կանգնին եւ կամ հիմնադրական կը կործանին: Միջին յաջողություն մը ընդունելի չէ այս պարագային: Խորշեան շահեցաւ իր պայքարը: Եւ երեք ժամեր մենք լարուած հետեւեցանք ներկայացումին, ունենալով նաեւ խանդավառ պահեր:

Նախ կար ի՛նք: Հարազատ եւ անսայթաք տիպարը, խորապէս մարդկային եւ ամբողջական: Մարդը՝ հոգիին մէջ կոտտացող վերքովը դէմ յանդիման կնոջ մը՝ որ ներկայ է միայն իր «վրիպածութիւնը» իրեն զգացնելու, զինք ցացնելու եւ յափտեցնապէս խոովելու համար: Դժո՛ղքը: Մարդը, որ սակայն կապուած է իր կնոջ, կը ճանչնայ ու կը սիրէ զայն, հակառակ ամէն երեւոյթի: Փոխադարձ կապեր՝ զորս կարելի է բնորոշել որպէս սատիստական-մասոխական: Իր բոլոր ելիւէջներուն մէջ Խորշեան մնաց հաւասարապէս հաղորդական ու ջերմ՝ իր լուծութիւններովն իսկ: Ցայսօր իր բեմական ամէնէն փայլուն երեւումն էր ասիկա, իսկ *Ծոճը*՝ ամէնէն կատարեալը իր տիպարներուն:

Կար եւ Մարթան կամ Արփի Տատոյանը: Կարելի է իր տիպարին մասին երկար խօսիլ, եւ ամէն ոք կրնայ ունենալ իր անձնական տեսակէտը եւ մեկնաբանութիւնը: Դեր մը՝ զոր կարելի է խաղալ բոլոր ձայնանիշերու վրայ: Բարդ վիճակ մը՝ քանի փոխն ի փոխ եւ յանկարծօրէն ծանրակշիռը եւ թեթեւը, լուրջը եւ «կատակը» պէտք է տիրեն: Խաղին մէջ խաղ մըն է որ տեղի կ'ունենայ, դերասանութիւն պահանջելով որոշ անջատում,՝ ան մասնակից դիտող մըն է նոյն ատեն: Այս պարագային, որոշապէս քիչ մը չափազանցուած սրութիւն տրուած էր տիպարին եւ խաղին, ինչ որ նուազ կարելիութիւն ընծայեց նրբին խաղերու, ձայնային թէ շարժումներու, ինչ որ պարի տեսարանը վերածեց հեթանոս կամ ափրիկեան պարի ցունցերու ցուցադրութեան, փոխանակ իգական շարժումներու՝ շեշտուած կամ ոչ, նրբօրէն թելադրական թէ համարձակօրէն գրգռիչ: Այդ դրսեւորումը չի բացատրուիր ենթակային ինքնակորոյս գիմովութեամբը: Մարթան լուսամիտ եւ արթնամիտ «գիմով» մըն է որ ունի յստակ յառաջադրանք:

Այս գոյգին դէմ աւելի եւս անշուք մնաց միւս զոյգը, ինչ որ չի պատճառաբանուիր միայն դերերուն երկրորդական արժէքով:

Քանդակագործ Ջաւէն Խորշեանի էականին վերածած բեմայարդարումը, կը պատկերէր մեր արդի ճարտարարուեստականացած կեանքին ճաշակատր աչլ պաղ եւ անմարդկային կողմը, երբ մինչեւ իսկ խմիչքի շիշերը ստացած էին մետաղեայ երեւոյթ: Նոյն ձգտումով իրագործուած էր *Հանի-Նիք* զոյգին լուսնէջքի դարու հանդերձանքը: Կարելի չէ սակայն նպատակայարմար ընտրութիւն նկատել Մարթային հագուստը:

Թատերախաղին ներգոր բեմադրութեան բնականաբար շատ բան կը պարտի նաեւ ներկայացման յաջող ելքը: Բեմադիրին յղացքը կենդանի պահեց բեմը, ստեղծեց մթնոլորտ, խաղին տուաւ խելացնոր թափ մը, հանդիսատեսը պահելով մինչեւ վերջ իր ուզուած կշռոյթին մէջ, երբ նոյնիսկ այդ կշռոյթը, թատերախաղին վերջին մասերուն, տակաւ նուազեցաւ ու հոսկ շիջեցաւ որպէս եզրակացութիւն:

Եթէ լիբանանահայ թատերական կեանքը իր հոլովոյթին մէջ ճանչցած է հանգրուաններ փայլուն ներկայացումներով, Խորշեանի «Ո՛վ կը վախնայ Վըրճիմիա Ուուլֆէն»ի բեմադրութիւնը պիտի նշուի որպէս անոնցմէ մէկը:

«Կեցցե Աքան»

Յայրնություն մը՝ Ժիրայր Անտիսեան

Բացօթեայ, պարային թատերախաղ» բացատրագիրը կը կրէ այս ներկայացումը: Հետեւաբար երաժշտախաղ մը չէ, հակառակ երաժշտական ենթախորքային, *բլէյպէք* ձեւին, ոչ ալ թատերախաղ մը՝ ուր խօսքը իր լրիւ տեղը, արժէքը ունենար: Խօսուածը՝ կարճ բացատրական մըն է թաւալող գործունէութեան: Մնչկատակ ալ չէ, այս կամ այն ձեւով: Կը վերադառնանք «պարային թատերախաղ» թելադրուած տարազին:

Ժիրայր Անտիսեան յղացողն է եւ բեմադիրը «Կեցցե Աքան» անուանուած այս ներկայացումին, որ հաշոյց պատմութիւնն է՝ առանց զայն ըլլալու: Իր այս յղացումը, առաջինը՝ իր տեսակին մէջ, կը դառնայ արդէն ուշագրաւ, խիզախ եւ վերջապէս նոր ուղիներով ներկայացումներ սարքելու արժէքաւոր փորձ մը: Թէ այս անգամ ան հաշոյց պատմութենէն ներշնչուած է, հիմնականին մէջ այդ ոչինչ կը փոխէ ներկայացումէն, բացի այն հոգեբանական ենթահողէն թէ մեր պատմութենէն ընտրուած նիւթը անելի հասկնալի է հանրութեան, հետեւաբար՝ անելի հետաքրքրաշարժ, եւ կ'աւարտի նաեւ հաշտեցանքական երանգով: Ասոր չափ առնուազն ուշագրաւ կէտ մըն է իրողութիւնը, թէ կարելի է ազատօրէն մօտենալ մեր պատմութեան եւ զայն մեկնաբանել բեմական մախրնորագոյն ոճով մը, երբ հարցը կը վերաբերի նման կառոյցով բեմադրութեան, ուր երեսակայութիւնը եւ քիչ մըն ալ քմայքը կ'առաջնորդեն հեղինակ-բեմադիրը:

Միշտ նոյն հարցն է որ կը ցցուի նման պարագաներու, երբ մեծ պատանի վրայ ցուցադրութեան մը համար պէտք կ'ըլլայ նիւթական հսկայ միջոցներու, արհեստավարժ խումբերու, հեղինակ-գրագէտի մը բեմանիւթին խմբագրութեան (ներկայացման մը գրեթէ «անխօս» ըլլալը նուազ անհրաժեշտ չի դարձներ գրողի մը գործակցութիւնը): Այս բոլորը, առանել կամ նուազ, բացակայ էին, հակառակ խումբին գեղարուեստական ղեկավարներուն արհեստավարժ հանգամանքին: Բեմադիրին կողքին իրենց մասնակցութիւնը բերած էին ծանօթ պարուստց մը, տարագներ յղացող մը եւ բեմայարդար մը:

Ներկայացման գլխաւոր նպատակը գեղարուեստական վայելք պատճառելն էր, ակնահաճոյ եւ հանդիսատեսին հետ հաղորդութեան ընդհանրական լեզուի մը գործածութիւնը, որ ձե'ւն է, գո'յնը, պատկերը: Այս բոլորով դեռ պատգամ մըն ալ կը բովանդակէր այս ներկայացումը, երբ մեր ազգին յարութիւնը կը կատարուէր Երեւան-Երեքունի յաղթերգով՝ ջախերով բոցավառ: Դրական բոլոր տարրերը տեսանելի էին, սակայն ոչ բաւարար չափով (պատճառները թուեցինք): Ներկայացումը տեսեց մէկ ժամ:

Բեմականացումը ճարտար էր: Բեմահարթակին չորս կողմը բոլորուող հանդիսատեսները հաւասարապէս կը հետեւէին ներկայացումին, -պիտի նախընտրէինք ըսել՝ մասնակից էին անոր: Յղացուած էին գեղեցիկ պարեր («Զարդը», «Խամամիկ» արքաներու պատերազմը), ուսումնասիրուած էին մանրամասնութիւններ (նկարագիրներու եւ բարքերու), տեղ տրուած էր նաեւ զուարթախոհութեան, կատակին: Այս բոլորով հանդերձ մնացինք կիսաքաղց: Բնա-

կանաքար կաշին նաեւ անբաւարարութիւններ, կարգ մը տեսարաններ պէտքը ունէին աւելի բիրեղացումի, պարզութեան կողքին տեղ տեղ կը տիրէր պարզունակութիւնը: Եւ վերջապէս ներկայացումը ամբողջական չէր:

Մեզի համար հաւանաբար ամէնէն խանդավառիչ կէտն էր հետեւեալը. Ժիրայր Աւետիսեանի դէմքը: Այս իսկապէս ստեղծագործ միտքը եւ ամբողջական արուեստագէտի մը խառնուածքի տէր երիտասարդը, որ մասնագիտացած է իր ասպարէզին մէջ, ջանադիր է մեր մէջ ստեղծելու արտայայտութեան նոր ուղի՝ խորքի թէ ձեւի տեսանկիւնէն:

Ան առաւ գեղարուեստական առաջին յանդուգն քայլը, իր վարակիչ ոգեւորութեան մէջ պահելով մօտ քառասուն դերակատարներ եւ բոլոր խաւերէ հանդիսատեսներ:

1972

«Մարա – Սատ»

Շահուած գրաւ մը

ԹԱՏՐՈՆ 67

Թատերախաղին բուն վերնագիրը աւելի երկայն է. «Ժան–Փոլ Մարայի հալածանքն ու սպանութիւնը, ներկայացուած (որպէս թէ) Ծարանթոն յիմարանոցի խենդերուն կողմէ, բեմադրութեամբ՝ Մարքիզ տը Սատի»:

Հեղինակն է Փիթըր Վալս, որ 17 տարեկանին կը փախէր հեռանալով նացի Գերմանիայէն: Վալս կը գրէ երկու լեզուով, գերմաներէն եւ շուէտերէն: Հայերէն թարգմանիչները չէին յիշատակած «բնագիր»ին լեզուն:

Մենք չենք կարդացած բնագիրը: Միայն տեղեակ ենք որ ֆրանսերէնի թարգմանիչը հանդիպած էր շատ մը դժուարութիւններու,– թատերախաղին լեզուն յանգաւոր էր, կշռութաւոր, հնչեղ եւ ճոխ, յաճախ փոխ կ'առնէր ֆրանսական մեծ յեղափոխութեան շրջանի բանաստեղծներու շեշտը եւ ձեւը՝ ինչպէս՝ Թիլլէր, Հոլտըրլէն, եւ այլն: Թարգմանութիւն մը, որ աշխատած էր պահել ձեւը, տառը եւ ոգին: Իսկ ինչ կը վերաբերի հայերէն թարգմանութեան, կարելի է առնուազն նշել անոր հեզասահ գնացքը:

Որքան ալ հեղինակը իր գործին կամ բեմադրութեան մասին ցուցմունքներ տուած ըլլայ, որքան ալ Վարուժան Խտըշեան թատերախաղը տեսած ըլլայ օտար բեմի վրայ, այս ներկայացումը կը մնայ որպէս ինքնարժէք աչքառու յաջողութիւն մը, ձեռք բերուած՝ դժուարին աշխատանքով, սիրով եւ երկարաշունչ համբերութեամբ: Հարց չեն դառնար այլեւս անոր առարկելի կամ ոչ առարկելի կարգ մը կողմերը,– կարելի է թերեւս բեմադրական եւ մեկնաբանական յղացքի որոշ տարբերութիւններ նկատել Ա. եւ Բ. արարին միջեւ, որ ոչ միայն փոխած էր կշռոյթը եւ թափը –ինչ որ կրնար ի հարկին բացատրելի ըլլալ, քանի յեղափոխութիւնը սկսած էր գոռալ–, այլ զգացնել կու տար տարբեր ոճերու միջամտութիւններ, վտանգելով միաձոյլ ամբողջութիւնը: Երկրորդ

մասը *սբէքթաքիլէր* էր, ոճով մը՝ զոր կարելի էր ճշան որակել բաղդատմամբ առաջինին: Երկու արարներու յղացքներուն զանազանութիւնը աւելի յստակ կ'ըլլայ, եթէ ըստի թէ առաջինը կը յիշեցնէր ամերիկեան Հէր (Hair) երաժշտա-խաղին բեմադրութիւնը, իսկ երկրորդը՝ *Կատսպէլ*ինը (Godspel), որ այժմ բարձրացած է փարիզեան բեմերուն վրայ, ամերիկեանէն յետոյ:

Այս յաջողութեան գլխաւոր դարբինն էր բեմադիր-դերասան Խտըշեան, որ մտած էր հեղինակին եւ իր հերոսին մտերմութեանը մէջ, այս բարդ թատերախաղը բացատրելու եւ հասկնալի դարձնելու համար հանդիսատեսին: Չորս տասնեակ դերակատարներ –բազմութիւն մը– գրաւած էին յարաբերաբար պըզտիկ բեմը, բծախընդիր դասաւորումներով եւ նաեւ՝ ժամանակի, կարգի ներդաշնակ յարգումով: Պատկերներ, շարժումներ, օժանդակեալ՝ լրացուցիչ եւ պերճախօս բեմադարարութեամբ, ստեղծեցին ախտաբանօրէն առինքնող մթնոլորտ մը: Ներդաշնակ խումբ մը դերակատարներու, որոնց շաղկապը մնաց Արա Յովհաննէսեան, այդ շաղկապատ պատգամաւորը, մինչ իր գահին վրայէն խաղը տիրականօրէն կը վարէր Սատ-Խտըշեան: Յարգուած էր նաեւ ներկայացման հեռակացութեան ոճը,– իր կլանիչ պահերովն հանդերձ՝ հասարակութիւնը կը մնար իբր հանդիսատես, արթուն դիտող:

Մարա-Սատի ներկայացումը խոչընդոտներով լեցուն, դժուարին բեմադրութիւն մըն էր որ դարձաւ շահուած գրաւ մը:

1972

«Քաղքենին՝ Ազնուական»

Հեղինակ՝ ՄՈՒԷՐԻ

ԱՐՏԱՒԱԶՂ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

Արտաւազդ Թատերախումբը մէկ տարեկան է միայն, եւ կը ձգտի ամբողջովին թարմ տարրերով բարձր մակարդակի թատերախումբ մը դառնալ հանգըրուաններ աչրելով, ինչ որ հեշտ չէ:

Նման երեսոյթ մը կը պարզէ Մուլիէրի «Քաղքենին՝ Ազնուական»ի ներկայացումը: Կը խորհինք թէ թատերախաղին ընտրութիւնը կայացած էր հիմնուելով երկու շնորհալի ուժերու գոյութեան եւ գործակցութեան, որոնք քրջանաւարտ են Երեսանի Դրամատիկական Ինսթիթիյութէն, մէկը իբր դերասան, իսկ միւրը՝ բեմադիր: Այս դրական իրողութիւնը, սակայն, առանձինն չի կրնար ապահովել նման թատերախաղի մը ամբողջական յաջողութիւնը:

Բեմադրութիւնը պատշաճեցում մըն էր թատերախումբին կարելիութիւններուն, ինչ որ «կատակերգութիւն-պալէն» վերածեց կատակերգութեան, որ քիչ մը չափազանցումով հակած էր դէպի *ֆարս*: Դուրս ձգուած էին գրեթէ բոլոր երգերն ու պարերը, ինչպէս ամէն ինչը՝ որ փայլ, զարդարանք, արարողութիւն եւ «թագաւորին զուարճութեան» համար ստեղծուած մթնոլորտ էր: Բեմադրութիւնը ո'չ թատերախաղին պահանջած պերճափայլ ներկայացումն էր եւ ոչ ալ

այս իրողությունը ամբողջովին անտեսել միտող երևույթ մը, ինչ որ ակներև դարձուց տրամադրելի ուժերուն անբաւարարությունը:

Ներկայացումը երեսան հանեց շնորհալի բեմադիրի մը մուտքը մեր թատերական կեանքէն ներս եւ անցեալ տարի նկատուած աչքառու ուժի մը վերջայտնումը, որուն մասին արտայայտուած էինք: Առաջինը կը կոչուի Յարութիւն Երեցեան, իսկ երկրորդը՝ Լուսին Թապաքեան:

1972

«Վերակացուն»

Նպաստակալըէպ խիզախութիւն մը

ԹԱՏՐՈՆ 67

Վարուժան Խտրշեան «ոխաք»ը սիրող բեմադիր մըն է: Կը բաւէ նոյնիսկ որ թատերախաղ մը սիրէ՝ զայն բեմադրելու համար, առանց աչ ու ահեակ նայելու: Կրնայ նաեւ պատահիլ որ թատերախաղը որդեգրելու (քանի որ սիրեց) պահուն անմիջապէս չմտածէ «ինչու»ներու մասին:

Ան որ փորձութիւն եւ վտանգ կը սիրէ, կրնայ դիմակալել հաւասարապէս յաղթական յաջողութիւնը կամ անփայլ ելք մը:

Անցեալ տարի Խտրշեան բեմադրեց Ալպիի «Ո՞վ է վախցողը Վըրճինիա Ուոլֆէն» յառաջապահ թատերախաղը: Ներկայացումին յաջողութիւնը որքան բեմադրութեան եւ խաղարկութեան՝ մասով մը նաեւ կ'երթար նիւթին, որ լուսարձակի տակ կ'առնէր զոյգի մը ներքին եւ ներանձնական տագնապը, թաքուն եւ անխոստովանելի մտածումը, բառերու չվերածուած ապրումը:

Պարագան այլ է Հերլըտ Փինթըրի «Վերակացու»ին, որ երեք առանձնութիւններու տագնապն է: Երեք անձեր, երեք աշխարհ, մէկը միւսին համար այնքան արտասովոր, իսկ երեքն ալ իրենց կարգին կասկածելի՝ հանդիսատեսին համար. անբնական եւ վտանգաւոր: Բեմադիրին եւ դերասաններուն պաշտօնն էր մեզի զգացնել թէ անոնցմէ գիծ մը, մաս մը մե'րն է նաեւ, եթէ նոյնիսկ քնազդաբար մերժել ուզենք անոնց ամբողջութիւնը:

«Վերակացուն» թատերասերներու յարաբերաբար սեղմ շրջանակի մը համար ըմբռնելի եւ ըմբռնելի գործ մըն է: Շրջանակի մը՝ որ կրնար ընդլայնիլ մեկնաբանութեան ներթափանց ուժովը եւ ասոր համապատասխան զօրութեամբը: Ան աշխարհ մըն էր, որ իր մէջ պէտք է քաշէր, գրաւէր միջին հանդիսատեսը, վարանողները: Այդ ներգրաւող ուժը պակսեցաւ ներկայացումին: Հանդիսատեսներու մնացեալ սեղմ շրջանակին համար ան մնաց հետաքրքրական խաղ մը, յաջող եւ նուազ յաջող մասերով:

Նմանօրինակ թատերախաղի մը բեմադրութիւնը մեծապէս փորձանաւոր է: Կամ պէտք է ունենալ թատերական երկարամեայ փորձառութիւն՝ ընկերացած

փայլուն տաղանդի մը, եւ կամ պէտք է աշխատիլ անոր տալ ալ տարողութիւն մը, ընդհանրական շեշտ մը, որպէսզի ասելի լայն շրջանակի մատչելի դառնայ: «Մտաւորական» ըլլալը չի բաւեր գնահատելու համար նման ներկայացում մը, ոչ ալ *ասպիւրտ* կոչուած թատրոնի սէրը բաւարար կը հանդիսանայ անոր համար:

1972

«Երեք Մանչ Մէկ Աղջիկ»

Մեր հայրերու քաղաքներ

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄ

Ժամանակին, նման թատերախաղի մը համար եւ անոր բեմադրութեան առթիւ մեր հայրերը կ'ըսէին,– «ընտանեկան, բարոյալից, դաստիարակիչ, յուզիչ» ներկայացում մը, եւ կը խուժէին տարին մէկ կամ երկու անգամ սրահ մը, որ անպայման թատերասրահ չէր: Գասպար Իփեկեան Թատերախոյնները յարմար նկատած է նման թատերախաղի մը ներկայացումը:

Ասիկա չէ սակայն երեւոյթին ծանրակշիռ կողմը, ալ նման թատերախաղի մը հանդէպ նուիրական լրջութեամբ մը մօտեցումը, ինչ կը վերաբերի բեմադրութեան եւ մեկնաբանութեան: Նման գործի մը բեմադրութիւնը մեր օրերուն կրնայ տանելի ըլլալ զուտ կատակերգական մօտեցումով, հաճելի պահերու ստեղծումով, առանց յաւակնութեան, առանց մելոտրամաթիկ տեսարաններու եւ առանց ընկերային տարողութիւն մը տալու ճիգի:

«Չորս զաւակներէն» երեքը այս թատերախաղը վերածեցին քիչ մը դրպորոցական, «ընկերային–բարոյալից» ներկայացման մը, որուն ընթացքին իրենց փորձառու «ծնողներն» ալ ստանձնած էին դեր մը, առանց համոզումի:

Յանձնարարելի բոլոր անոնց՝ որոնք կարօտը ունին տեսնելու անցեալի մեր թատրոնը, աղուոր *հէփի էնտ*–ով մը, մեր «ազգապահպանում»ին ալ նպաստաւոր:

Նշում մը նաեւ որպէս յետ գրութեան. 24 էջնոց յայտագիրին մէջ խումբին պատկերներով եւ ծանուցումներով զարդարուն՝ չէր իսկ յիշուած թէ թատերախաղը կը բաղկանար, օրինակ, երեք արարէ: Իսկ թէ ո՞ր էր անոր հեղինակը՝ Ռոժէ–Ֆերտինան, իրենց ի՞նչ: Ո՞ր կը հետաքրքրուի, թող պրպտէ ժամանակակից ֆրանսական թատրոնի արձանագրութիւնները:

1972

«Մեռնիլը Որբա՛ն Դժուար Է»

Հեղինակ՝ ՍՈՒՇԵՂ ԻՃԽԱՆ

ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ

Թատերախումբը առաջին շաբաթը մեր չէր կրնար ընտրած ըլլալ իր 30-մեակին առթիւ, քան բանաստեղծ Մուշեղ Իշխանի այս առաջին թատերախաղը: Այս մտածումով ընդհանուր կարծիք մը տուած կ'ըլլանք թատերախաղին ներկայացման, եւ նաեւ այն առաքելութեան՝ որուն մասին բազմիցս գրած ենք թէ նման պաշտօն մը մաս պէտք է կազմէ մեր թատերախումբերու գործունէութեան, - քաջալերել, բեմադրել, օժանդակել ամէն անգամ որ հայ գրող մը կը գրէ ընդունելի թատերախաղ մը, այդ պարագային քիչ մը հանգիստ ձգելով միջազգային մեծերը: - Ծէյքսքիր եւ Ընկերք:

Թատերախաղին խորքը ունի առաւելութիւնը կապ պահելու ներկայ գիտական նուաճումներու հետ (ներկայիս շարժանկարի պատկերացումներու մէջ, օրինակ, պատուաստումներ կ'ըլլան սեւամորթի եւ սպիտակամորթի մը փոխադարձ զանազան գործարաններուն, ու կը «դիտուին» հոգեբանական ազդեցութիւնները այդ գործողութեանէն ետք): Այս կարգի մարդոց կացութիւն մը նկատի առած է հեղինակը, տալով անոնց հայկական նկարագիր: Գրած է առաջին «գրական» ձեւով քան թէ թատերական-խօսակցական ոճով, ունի տեղ տեղ կրկնութիւններ, սակայն թատերախաղը ուշագրաւ կը մնայ իր լեզուական, ձեւական (զուարթախոհութիւնը անպակաս է, ու հեղինակը բարեբախտաբար կը խնդայ քիչ մը ամէն բանի վրայ, երկրային թէ երկնային, հայկական թէ օտար) կողմերով եւ պարզութեամբ:

Բարենիշ մը բեմադիրին. եթէ նկատի չառնենք Բ. տեսարանը - բծիշկներու այդ միապաղաղ, անկենդան եւ «ուսանողական» մասը - թատերախաղը կենդանացած է իր կերտած տիպարներուն, մեկնաբանութեան թէ կշռոյթի բարիքներով: Նախորդ շրջաններուն մեր այն բոլոր վերապահութիւնները հոս նուազագոյնի իջած էին ի նպաստ ներկայացման շարժունակութեան:

Մենք մասնաւորաբար բաւարարուած զգացինք հայ հեղինակի մը առաջին գործին այս յաջողութեամբ:

1973

«Կոճատ Զոյգը»

Հեղինակ՝ ՆԻԼ ՍԱՅՍՆԸ

ԹԱՏՐՈՆ 67

Ամերիկացի թատերագիր Նիլ Սայմընի կատակերգութիւնները կը տարբերին ֆրանսական «պոլլովար»էն, ունենալով հանդերձ համամասն գիծեր. - երկուքն ալ թեթեւ են, ժողովրդական, վաճառաշահ: Ֆրանսականը սակայն առաջին

թեթեւ է, միջուկը պարապ, զուարճալի ժամանցի մը հետամուտ, մինչ Նիլ Սալ-մընի գործերը աւելի «դասական» են. հոն կան նկարագիրներ, մարդկային տը-խուր երակ մը եւ ընդհանրական բնոյթ: Պէջրութի մէջ նոյն շաբաթ մեզի առի-թը տրուեցաւ տեսնելու վերոյիշեալ հեղինակին երկու գործերը – *Փլազա Սուիթ*, ֆրանսական խումբի մը կողմէ՝ հռչակատը դերասաններով, եւ *Կոճատ Զոյգը*՝ Վարուժան Խտըշեանի բեմադրութեամբ:

Եթէ առաջին արարին եղանք թերահաւատ, տպաւորութիւնը ունենալով անկենդան բեմադրութեամբ եւ անվստահ դերակատարներու կողմէ եղած ձեռ-նարկի մը, տարօրինակօրէն ամէն ինչ փոխուեցաւ երկրորդ արարէն սկսկեալ: Բեմադիրը պահեց իր խոստումը – տալ՝ լաւ կառուցով, հակադիր նկարագիրներու սրութեամբ, լարուած մթնոլորտով, զուարճալի կացութիւններով եւ յաջող մեկնաբանութեամբ կատակերգութիւն մը: Կոճատ զոյգին (Վ. Խտըշեան–Արա Յովհաննէսեան) կացութեան ծիծաղելիութիւնը կը յառաջանար որքան նկարագիրներու տարբերութենէն, նոյնքան նաեւ անոնց բախումէն, բնականութեան կողքին անոնց ցալտուն դրսեւորումէն:

Ներկայացումը օղակ մը կ'աւելցնէ Վ. Խտըշեանի յաջողութիւններուն վրայ:

1973

«Վենետիկի Վաճառականը»

Տարանող ներկայացում

ԹԱՏՐՈՆ 67

Տանք զկայսերն կայսեր եւ...»: Ամէն յարգելի թատերախումբ իր փայլուն ներկայացման կողքին կրնայ ունենալ նուազ յաջող, նոյնիսկ անյաջող բե-մադրութիւն մը: Վարուժան Խտըշեան փայլուն ներկայացումներու շարքէ մը ետք սկսած է արձանագրել որոշ օրօրումներ անցեալ տարուրնէ ի վեր. մէկ՝ աշապէս, մէկ՝ աշնապէս: Ու դարձեալ՝ աշնապէս:

Նախ մատնանշենք դառն իրողութիւն մը որ յատուկ է մեր հաշկական իրադրութեան. դժուար է միշտ նոր ուժեր պատրաստել, եւ հազիւ թէ հոգեսպառ աշխատանքի մը խրախուսիչ արդիւնքը տեսած եւ վայելած՝ պատրաստուած տարրերը կորսնցնել: Ասիկա ապերախտ եւ դժբախտ, գրեթէ յուսահատութիւն պատճառող մէկ պատկերը կը շարունակէ մնալ սիրողներէ կազմուած մեր բե-մին:

Ուիլիըմ Շէքսպիր ամէնէն առինքնող եւ հաւանաբար նաեւ ամէնէն շատ ձախողութիւններու առաջնորդող հեղինակ մըն է՝ յաջողութիւններու կարգին: Դիւրին է իրեն մօտենալ, դժուար է տիրանալ ու զայն մեկնաբանել, աշսինքն՝ ներկայացնել: Այս դիտումը ի զօրու է իր տիեզերահռչակ ողբերգութիւններուն թէ «թեթեւ» կատակերգութիւններուն պարագային: Մեր ակնարկութիւնը չի վե-րաբերիր անգլիական կամ Շէքսպիրը իրենց մասնագիտութիւնը դարձուցած

խումբերու, ոչ ալ Ադամեաններու եւ Փափագեաններու, որոնց մասին մեր ծանօթութիւնը կու գայ գրական էջերէ եւ վկայութիւններէ: Կը խօսինք լիբանանահայ բեմին մասին:

«Վեներտիկի Վաճառականը»ի բեմադրութիւնը փոխ առած է, գրեթէ ամբողջութեամբ, «տեղի միութիւնը», եւ ասիկա կը խորհինք «ոիթմը արագացնելու» մտադրութենէն աւելի՝ իր գործնական կողմերուն համար: Այս «միութենէն» պէտք է մասնաւորապէս օգտուէր բիրեղացումը եւ յստակացումը մթնոլորտին, տիպարներուն, խաղի բնոյթին, ինչպէս նաեւ բեմադիրին «տեսած թեմա»ներուն. բան մը՝ որ տեսանելի չդարձաւ իր ընդհանուրին մէջ:

Տպաւորութիւնը ունեցանք թէ բեմադիրը ճամբայ ելած է մտադրութեամբ մը, իսկ կէս ճամբուն փոխած է իր միտքը: Թատերախաղը կը տատանէր զաւելշտի, մնչկատակի, «լուրջ կատակեղութեան» եւ նկարագիրներու կատակեղութեան միջեւ: Այսուհանդերձ, այս բոլոր տարրերուն միաժամանակ գոյութիւնը հիմնական արգելք մը չէր որ թատերախաղը զրկուէր նաեւ առանցքէ: Հրեայ Ծալլոքի տիպարը, որուն մեկնաբանը նոյնինքն բեմադիրն էր, կարելի է անշուշտ ներկայացնել ըստ անհատական ճաշակի եւ ըմբռնումի: Հոս շետը դրուած էր աւելի «մարտիրոս», գութ շարժող անհատի մը վրայ: Եթէ այդ էր մտադրութիւնը, պէտք էր աւելի շեշտել եւ կերպարանաւորել ա՛յդ նկարագիրը: Հրեային տիպարը մնաց լոյծ.– նուրբ, սուր շեղքի պէս կտրող, նեւգ եւ ռիսակալ Ծալլոքը չտեսանք իր հոգեկան «ճամաժոութիւններովը», որոնք կրնային ազգային–ցեղային գոյավիճակ մըն ալ պարզած ըլլալ: Ուրիշ կէտ մը. Խորշեան, որ զօրաւոր խառնուածք ունեցող դերասան մըն է, իր պարագային կը պատահի նաեւ որ փոխանակ ինք կերպարանափոխուելու տուեալ տիպարի մը մէջ, դերը կը վերածէ մեզի ծանօթ իր դերասան–կերպարին: «Արդէն ծանօթը» դրական երեւոյթ մը չէ, ի մասնաւորի կարգ մը դերերու պարագային:

Պարզապէս ձախորդ տեսարան մըն էր դատարանը իր բեմական սարքով, յղացքով, բեմադրութեամբ,– շուարուն, շփոթեցնող եւ խառնափնդոր: Մեծ դուքսին առջեւ Ծալլոք ունեցաւ անըմբռնելի դիրքեր, քամահրոտ նստումներ՝ դուքսին կոնակ դարձնող: Բացակայ էր իր դատը պաշտպանող հնարամիտ եւ նուրբ հրեան: Կը տեսնուէր կա՛մ «մարտիրոսը» եւ կամ «պահանջատէրը», բայց ոչ՝ շրջահայեաց եւ ճապուկ «բորենին»: Մնացեալ դերասանները, մէկ–երկու բացառութեամբ, պարզ ներկայութիւններ էին, *ֆիկիւրան*ներ:

Հակառակ իր անյաջող արդիւնքին, ներկայացումը դարձեալ զգալի դարձուց լուրջ հետապնդումներ ունեցող եւ հանդիսատեսը թատրոնին կապող թատերախումբի մը այլապէս շնորհաւորելի ճիգը: Այս երեւոյթը աւելի քան ըստփարար է:

«Ա՛խ, Սեդրակ, Ա՛խ»...

ՎԱՐԴԱՆ ԱՃԵՄԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄԲ, ՍԹԻՏԻՈ Ա.

Պ էյրութի մէջ Վարդան Աճեմեան անունով կը գտնուին երկու թատերախումբեր.- Սթիսիօ Ա. եւ Սոփիսիօ Բ., կարծես անունի ժառանգութեան տագնապ մը գոյութիւն ունի, զոր կարելի չէ եղած լուծել, եւ կամ՝ հովանաւորող կազմակերպութիւնը այնքան հոծ թիով դերասաններ ունի, որ զուգահեռ եւ զուգընթաց խումբեր կազմած է: Մենք ալ հետեւելով այս օրինակին, երկու մասի պիտի բաժնենք Սթիսիօ Ա.-ի ներկայացումը: Սկսինք դրականէն, որ բուն ներկայացումին ծառայած է որպէս ատաղձ:

Ա.- Առաջին գնահատանքը կը վերաբերի օտար թատերախաղ մը -ի չգոյէ հայերէն յարմարագոյն գործի մը- հայկական կեանքին պատշաճեցնելու գաղափարին: Սարգիս Վահագնի կողմէ Ֆրանսացի Միշէլ Ֆերնոյի *Շխրտացող Դռներ* կատակերգութեան հայերէն պատշաճեցումը կարելի է նկատել առաւելաբար յաջող օրինակ մը՝ լպրծուն գետնի վրայ տարուած աշխատանքի մը: Անշուշտ աւելի հիմնական քալ մը առնուած կ'ըլլար՝ եթէ թատերախաղը վերստին գրուէր հետեւողութեամբ Ֆերնոյի: Պատշաճեցումը նկատի առած է մեր կեանքը: Յոյց տրուած է պատկերը հայ քաղքենի կամ կէս-քաղքենի ընտանիքի մը, որուն հայրը կը կարդայ «Սփիւռք» շաբաթաթերթը (այս մէկը մեր սիրելի Սիմոն Սիմոնեանի պարտեզին նետուած քար մը չէ, ապահովաբար, սակայն երբ դիտումնաւոր կերպով բեմէն ցոյց կը տրուի տիպարի մը կարդացած թերթին տիտղոսը, անկկա կ'ըլլայ -պէ՛տք է որ ըլլայ- արտացոլումը հերոսին ընկերային-քաղաքական մտածողութեան: Կարելի է ուրեմն հետեւցնել թէ վերոյիշեալ թերթը կարդացողը կա՛մ «քաղքենի» է, եւ կամ ալ՝ «անկուսակցական»: Միայն վերջին պարագան կրնայ մօտենալ ճշմարտութեան, սակայն սխալ պիտի ըլլար գրաւի գալ):

Պատշաճեցումի աշխատանքին մէջ դժբախտաբար կարելի չէ եղած դուրս ձգել Պրն. Ֆրէօյտը, որ փուշի մը պէս մտած է հանգոյցին, *էնթրիկին* մէջ: Սարգիս Վահագն համաձայն է մեզի եթէ կրկնենք թէ նման պատշաճեցում մը, որքան ալ ինքնին յաջող, կը կրէ դրոշմը արուեստականին. զգալի է կեղծ բան մը, որ կը խանգարէ հարազատութիւնը ներկայացումի մը,- «չի փակչիր»:

Եթէ ականջ տանք դուրսի արձագանգներուն եւ ներսի -թատերաարահին- հակազդեցութեան, այս ներկայացումին վերապահուած է ժողովրդական յաջողութիւն մը: Ժամանակին կը բաւէր որ թատերախաղ մը, նոյնիսկ հնամաշ, պատկերէր հայկական անցեալի մը կամ շրջանի մը պատկերը, որպէսզի ժողովուրդը խուժէր սրահ առանց աւելին փնտռելու (պահ մը սեպելով որ այդ «աւելին» պատրաստ էր ընկալելու): Սոյն պատշաճեցումը, ուր տրուած է սերունդներու յափտենական պայքարը, բեմ կը հանէ նաեւ այժմեական անուններ, ոմանք՝ *ա լա մօտ*.- Գուրգէն Եանըքեան, որ Գալիֆորնիոյ մէջ թուրք հիւպատոսին ահաբեկումով նշանը տուաւ թուրք պաշտօնատարներու դէմ հայկական ահաբեկչական շարժումին, «Էսթրատային» երիտասարդ երգիչ մը, եւ անշուշտ՝ աքսոր, Տէր-Զօր, եւայլն: Արդիականացումի այս արտաքին երեւոյթը կ'ապահովէ ներկայացումին ժողովրդականութիւնը: Այս իրողութիւնը պարզապէս ցոյց կու տայ որ մեր հանրութիւնը որքա՛ն պէտքը ունի իր առօրեան

տեսնելու բեմին վրայ:

Բ.– Բոլոր անճաշակությունները ի մի հաւաքուած եւ արտայայտուած էին բեմայարդարումին մէջ: Բեմական շրջապատ մը, որ նման էր, իր տարածուն վեց տարբեր գոյներովը, պատեր զարդարելու յատուկ թուղթի (papier peint) վաճառատան մը՝ յաճախորդներու սպասող: Բեմասարքեր՝ որոնք մրցակցութեան ելած էին տէքորներուն հետ: Կը տեսնուէին գերարդիական թիկնաթոռ մը, երեք արդիական բազկաթոռներ, զինուորներու պէս իրարու քով շարուած ճաշարանի փայտաշէն դասական աթոռներ, պատի հնաոճ ժամացոյց: Ասոնց վրայ աւելցուցէք «երաժշտական անկիւն»ի մը կահաւորումը, որ երաժշտական գործիքներ վաճառող կրպակի մը տգեղութիւնը ունէր: Այդ անկիւնէն կը բարձրանար նաեւ նկարը Տոքթ. Ֆրէժուտի: Գոնէ Լուիզ Արմսթրոնկինը ըլլար...: Այս բոլոր անյարիր երեւոյթները եթէ աչք կը վիրաւորէին, չինայուեցաւ նաեւ ներկաներուն ականջը. վարագոյրը դեռ չբացուած, հանդիսատեսը «օրօրուեցաւ» ոռոսական երաժշտութեամբ, միջնարարին լսելու համար նաեւ թէ «Մինասին պոյը ջինար է»: Լոութիւն, գոնէ քիչ մը լոութիւն՝ այս բոլոր աններդաշնակութիւններուն մէջ:

Խարխափող բեմադրութիւն մը՝ սկզբնաւորութեան, որ կը կրէր նաեւ անպատեհութիւնները միակտուր ներքին կառուցէ մը զրկուած թատերախաղի մը: Երկու երեք դերակատարներ, գլխաւորաբար, աշխատեցան ոտքի պահել այս ներկայացումը: Զուարճալի պահերը ծառայեցին զօդելու իրերայաջորդ տեսարանները, առանց սակայն որ անոնք ստանային իրարու հետ եւ իրարմով թաւալող գնացքի մը ուժականութիւնը: Կար մեծ հայր մը, արտաքինով աւելի երիտասարդ քան իր որդին, որ յստակ չեղաւ –առնուազն միշտ– թէ խրֆա՞ծ էր թէ ոչ: Երբ թողնուիին իրեն կ'ըսէր թէ չդի՛ է, հրճուալից պատասխանը կ'ըլլար՝ «կարելորդ մեր ժողովուրդը բազմացնելն է»: Եւ խնդո՛ւք...:

Ա՛խ, Սեդրակ, ա՛խին մէջ շատ չլսեցինք «շիրտացող դոներ», այլ դըռներ՝ որոնք երբեմն կը բացուէին հեզասահ, ուրիշ ամգամ կոնշալով:

1974

Թատրոն 67-ի Ներկայացումները Եւ Հաշուեկշիռ

Ե թէ փորձուիմք հաշուեկշիռը կատարել ներկայ տարեշրջանի թատերական կեանքին, պիտի գտնուիմք անբաղձալի իրականութեան մը առջեւ, որուն վարժութիւնը մեր բեմը կորսնցուցած էր վերջին տարիներուն: Ծատ դանդաղ, վարանոտ եւ յաճախ նաեւ վիժած ներկայացումներով սկզբնաւորութենէ մը ետք, ահա տարեշրջանը կ'աւարտի կենսունակութեամբ հետաքրքրաշարժ եւ բաւարարութիւն պատճառող բեմադրութիւններով:

Վերջին շրջանին երեսան եկան նաեւ նոր թատերախումբեր, նոր դերակատարներով: Եթէ բազմութիւն մը ներկայ գտնուեցաւ անոնց ներկայացումներուն, այդ ապացոյցն է մեր մէջ գոյութեանը թատերասէր ստուար հասա-

րականության մը: Իսկ երբ թատերասերները դժգոհ մնացին տարեշրջանին աղ-
քատ բերքէն, անկիւս փաստը կը կազմէ նաեւ անոնց նուաճած մակարդակին,
որ յաճախ տխրօրէն կը պակսի մեր բեմերը գրաւող դերակատարներուն մօտ:
Պատահեցաւ նաեւ որ փորձուած թատերախումբերն իսկ ճանչնան վերիվայ-
րումներ արուեստի մակարդակի վրայ:

Պիտի խօսինք Վարուժան Խտրշեանի երկու ներկայացումներուն մասին:
ԿԵՆԴԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՊԱՐՏԷԶԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ հանրածանօթ մէկ
թատերախաղն է Էտուրրո Ալպիի, հեղինակը՝ «Ո՛վ կը վախնայ Վերճինիա
Ուուլֆէն»ի: Թատերախաղը կը հաշուէ երկու անձ: Հերոսը՝ *Ժերրի*, ամերիկեան
քաղաքակրթութեան ժխտական մէկ արտայայտութիւնն է, խանգարեալ մէկ
կողմը, զոր կարելի է դիւրաւ ընդհանրացնել: Խտրշեան անցեալին ցոյց տուած
է նման կերպարներ կերտելու իրաչափական յատկանիշներ: Ժերրին «ծանօթ» էր
իրեն, եւ հետեւաբար ան անճիգ ապրեցաւ եւ իր կարգին՝ դրոշմեց անոր հոգե-
բանութիւնը: Ծուրջ ժամ մը տեսող այդ «մենախօսութիւն»ը այդ ձեւով դարձաւ
հետաքրքրական, շահեկան ու խոովիչ պատկերը կեանքի մը, ոչ մասնաւորա-
բար արտաքին օժանդակներով կամ շարժումներով, այլ ներքին հոգեպինդ-
ճնշումով, որ ամէն վայրկեան կարելի կը դարձնէր չարագուշակ դէպքի մը փոր-
ձանքը: Թատերախաղին մէջ խանգարուած կը ներկայանայ մարդկային էու-
թիւնը, –հոգին, նոյնպէս քիչ մը՝ միտքը: Ընկերային եւ մտային *օտարում*ը զու-
գընթաց են: Անոնք անբաժանելի էին նաեւ Խտրշեանի մօտ, ինչ որ կ'ապա-
հովէր ներկայացման հարազատութիւնը:

Եւ անշուշտ ա՛յդ պէտք է ըլլար նպատակը Ալպի-Ժերրիին. ըլլալ ցնցող,
մեզ դարձնել պատրանաթափ, անգթօրէն քողազերծել ընկերութիւնը եւ մարդը:

Ժերրին դրսեւորուեցաւ նաեւ իր ծաղրաշարժ բնութեամբ, որուն դէմ յան-
դիման կար *Փիթըր* (Լեւոն Հրեշտակեան), միջին ամերիկացիի քիչ մը մեկու-
սացեալ տիպարը, հանդարտ, անկենդան աստիճանի հանդարտութիւն մը սկիզ-
բը, որ յետոյ բարեբախտաբար ստացաւ անհրաժեշտ աշխուժութիւնը, իր բաժինը
բերելով ներկայացման յաջողութեան:

Երկրորդ թատերախաղը՝ անգլիացի Հարոլտ Փինթըրի *ԳԻԾԵՐ ՄԸ
ԴՈՒՐՍԸ* չունի խտացեալ նոյն ողբերգական տրամաթիզմը, այսուհանդերձ կայ
հոգեբանական ցաւը աճած տղու մը, որ կը մնայ մօրը *ձագուկը*: Կնկայ մը՝ որ
ունի մայր–հաւու մը նախանձոտ գուրգուրանքը, առանց նկատի առնելու թէ իր
«ձագուկ»ը արդէն հասած է ընտանիքի հայր ըլլալու տարիքին: Մայրը կը մեր-
ժէ կտրել հոգեբանական պորտալարը: Եթէ այս երեւոյթին կարելի է հանդիպիլ
Արեւմուտքի մէջ, աւելի հեշտիւ կարելի է անոր վկան ըլլալ միջին–արեւելեան
մեր անմիջական շրջապատին մէջ:

Դերուսոյց Խտրշեան կրնայ ինքզինք մասնաւորաբար գոհ զգալ երի-
տասարդ տարրի մը յայտնաբերումովը: Վիզէն Դարբինեան (*Ալպըրթ Սթոքս*)
նպաստաւորուած էր նաեւ իր ֆիզիքականով, մարմնաւորելով հոգեպէս մօրմէն
շրջապատեալ, բայց իր բոժոժը ծակել ուզող տղամարդ մը:

Ներկայացումը իր ամբողջութեան մէջ պահեց սակայն միջին արդիւնք
մը. չյաջողեցաւ մեզ շարունակ հետաքրքրել: Իրեն պակսեցաւ թաւալուն

գնացքը, ներքին կշռոյթը որ բարերար զօդող կապն է, ի մասնաւորի նման թատերախաղի մը: Տեսարաններու փոփոխութեան պակսեցաւ նաեւ դաշնաւորումը, երբ զգալի դարձան «պարապ» պահեր: «Party»-ի ամբողջ տեսարանը վերածուեցաւ «կենդանի պատկերներ»-ու անկենդան ցուցադրութեան: Բեմը կը վերակենդանանար ամէն անգամ երբ սկսէր երկասացութիւնը մօրը եւ տղուն, կամ աղջկան եւ տղուն միջեւ:

Միշտ տպաւորիչ եղած են քանդակագործ Զաւէն Խտըշեանի բեմայարդարումները: Հոս նաեւ ակնյայտ էր ան: Անպարագիծ տէքորներ, ուր մասնաբաժիններով կը տեսնուէր տան մը ներքնամասը,– հիւրասրահ մը եւ ժամադրավայր–սենեակ մը:

Այս զոյգ ներկայացումներուն առթիւ, կ'ուզենք հաճոյքով մատնանշել Վարուժան Խտըշեանի «վերադարձ»-ը մեր ակնկալած թատերական գործունէութեան, եւ անոր պատրաստակամութիւնը՝ թատերական նորութիւններ հրամարդնելու հանրութեան:

1974

«Կունկը Կը Կանչէ»

Ընդհանակ՝ ԺԱՔ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
ԳԱՍՊԱՐ ԻՓԵԿԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽՈՒՄԲ

Ահաւասիկ ներկայացում մը, որ շփոթի կը մատնէ թատրոնի քրոնիկագիրը, –հայկական թատրոնի, ի մասնաւորի՝ լիբանանահայ թատրոնի: Ի՞նչ ըսել ու մանաւանդ՝ չըսել: Ո՞ր արժեչափերէն մեկնիլ, որպէսզի արդարութիւնը պահուի: Արդարութիւն՝ հանդէպ մերօրեայ ազգային պահանջներուն եւ նոյն ատեն թատերական արուեստի հրամայականներուն: Ու ի՞նչ կարգի դատումներ ալ փորձենք, կանխաւ գիտենք թէ անոնք պիտի մնան յարաբերական խօսքեր:

Լիբանանեան անվերջանալի քաղաքացիական պատերազմի աղէտը պատճառ հանդիսացաւ որ գլխիվայր շրջին շատ մը կարծիքներ, նկատումներ եւ ակնկալութիւններ: Մեզմէ շատեր վերստին դարձան «աքսորական» (սեպելով թէ Լիբանանի մէջ նման կացութեան մը մէջ չէինք գտնուեր Մեծ Եղեռնէն ետք, ֆիզիքապէս թէ հոգեքանօրէն): Եւ ահա՛ հայու ճակատագրին անտարագելի հեգնանքով՝ ան որ միջին արեւելեան երկիրները ձգեց երթալու համար աւելի հեռուները, ունեցաւ –նախ ի՛նքք – ցաւը ձգած ըլլալու օճախը, «Սփիւռքի Հայաստանը», իսկ մնացողն ալ իր կողմէ զգաց պահանջքը մեկնողը դրոշմելու խարազանիչ մակդիրով մը.– հեռացողը կնքուեցաւ «դաւաճան» եթէ ոչ՝ «ազգորաց» ...): Ու կանչէ՛ր եւ դեռ կոչէ՛ր թերթերու սիւնակներէն՝ ետ դառնալու դէպի օճախ –օ՛հ, ո՛չ դէպի հայրենիք, Հայաստան, այլ՝ Պէյրութ...:

Ո՛չ, չենք հեռացած մեր նիւթէն: Այսքանը անհրաժեշտ էր պարագծելու համար թատերախաղին նիւթը եւ մերձեցնալու անոր խորքին եւ ձեւին: Հեղի–

նակը՝ բանաստեղծ Ժաք Յակոբեան, հրատարակած էր իր խաղը քսանվեց տարիներ առաջ, 1949-ին, «Ակօս» ամսագրի էջերում մէջ: Բեմադիր Ժորժ Սարգիսեան ձեռք առած է զայն ու վերամշակած կամ՝ բեմականացուցած: Կը թուի թէ իր աշխոյժ աշխատանքը տարած է այնքան առաջ, որ հեղինակը այսօր դժուար պիտի ճանչնար իր գործը: Ահա թատերախաղ մը, որ ունի գրեթէ երկու հեղինակ, ու մեր տրամադրութեան տակ չգտնուելով «Ակօս»ին թիւերը, այժմ չենք գիտեր թէ հեղինակներէն ո՛ր մէկուն աւելի պէտք է յատկացնել կարգ մը բարի յատկանիշներ, իսկ նաեւ որո՛ւն վրայ բեռցնել թերութիւններն ու անբաւարարութիւնները: Կէտ մը սակայն կասկածէ դուրս է, –Սարգիսեան յաջողած է բեմականացումը ընդունելի դարձնելու իր աշխատանքին մէջ:

Սկիզբը միթէր ծանօթ կը հնչէ «հին երգի մը պէս». եգիպտահայ բանաստեղծի մը գործերը չեն գտներ իրենց արժանի յաջողութիւնը: Դառնացած բանաստեղծը «կը նահանջէ»: Կ'ուրանայ անցեալ, լեզու, ազգութիւն: Կը գաղթէ Աւստրալիա, ուր երկու որդիները կը կրթէ օտար լեզուով եւ ոգիով: Ասոնցմէ մէկը կը դառնայ անգլիագիր մրցանակի արժանացած բանաստեղծ: Հայրը այս ձեռով լուծած կ'ըլլայ նաեւ վրէժը իր անցեալի անտեսութեան: Այո՛, սակայն ան հաշտի չէ առած *կոունկը* եւ արեան ձայնը: Այդ ձայնը կը յաղթանակէ անսպասելիօրէն ...անգլիագիր իր երիտասարդ զակին մէջ, որ հայուհիի մը հետ կը լքէ ամէն ինչ –օտար լեզու, փառք, երկիր –վերադառնալու համար հայութեան ծոցը:

Որոշ է թէ վերջին բաժինին մէջ թատերախաղը ինկած է պարզունակութեան մէջ, իսկ կարգ մը այլ տեղեր ալ ծանրաբեռն է հասարակ տեղիք խօսքերով: Գաղթահալու մեր ողբերգութիւնը իր ամբողջ լրջութեամբ եւ բարդութեամբ դեռ կը մնայ մեծ բացական մեր բեմերուն:

Ըսինք թէ շփոթի մատնուած ենք երբ կ'ուզենք գրել այս թատերախաղին մասին, նկատի առած մեր բացառիկ պայմանները: Մեզմէ անոնք որ վերջին շրջանին հեռացան այս երկրէն դէպի Աւստրալիաներ, Եւրոպաներ, Ամերիկաներ, անոնք –աւելի քան ոեւէ մէկը– ինքզինքնին զգացին ներքնապէս պարպուած եւ ունեցան կիզիչ կարօտը այն ամէն ինչին՝ որ Մայրիներու երկրին մէջ իրենց կեանքն էր որպէս հայկական մթնոլորտ եւ մայրենի, եւ ինչու չէ՝ նաեւ հայկական թատրոն: Ու մենք –«տարութերողներս» ինչպէս նաեւ «հաստատակամներս»– հայկական թատրոն գացինք առաւելաբար լսելու համար կոունկին կանչը:

Ներկայացումը իր ամբողջութեանը մէջ անհաւասար էր իր յաջող դերակատարումներով եւ տկար ներկայութիւններով, հարազատութիւններով եւ անհամոզիչ մեկնաբանութիւններով:

Եզրակացութիւն: Թատերական քրոնիկ մը կ'եզրակացուի ինքնաբերաբար, սակայն դժուար պիտի ըլլայ այս պարագային: Կարելոր է երթալ տեսնել ներկայացումը ձեր զաւակներով: Բեմը, իր հաղորդականութեամբ, իր եւ ձեր մէջ կրնայ արթնցնել ապրումներ, զորս տեղատարափ խմբագրականներ պիտի ձախողէին յառաջացնել որպէս տաղտկալի քարոզներ: Կարելոր չէ եթէ այս *կոունկը* քիչ մը փետրաթափ է կամ կը պարզէ անհաւասար թոհիշք: Ան մե՛րն է եւ մենք պէտքը ունինք անոր այս տագնապի օրերուն:

Յ.Գ. Յիշատակելի եւ գնահատելի երեւոյթ մը. առաջին անգամն է որ բեմէն կը պարզուի տեսարան մը, որ իր սուր հանգամանքովը մեզ ազգովին մղեգնացուցած էր. դաշնակցական մարդը կը պոռայ իր գաղափարական հայ ընդդիմադիրի երեսին՝ «համայնավա՛ր» (անկասկած զայն շանթահարելու համար...), իսկ հակառակորդը կը դիմադարձէ գոռալով՝ «ազգութեա՛ն» կամ «դաւաճա՛ն»: Ասկէ ետք կարելի կը դառնայ բեմ հանել Հայր Անդրանիկ Կոստանի վերջերս հրատարակած «Միայն լուսնով կայ հայոց փրկութիւն» թատերախաղը:

«Սիրանօ տը Պերժըրաքի»ի Փորձութիւնը

ՎԱՇՐԱՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱԿՈՒՄ

Որպէսզի դատողութիւն մը –այս պարագային՝ թատերական ներկայացման մը դատումը– դառնայ աւելի հասկնալի, պատշաճ է նախ ընդգծել վերոյիշեալ գործին կարգ մը ստորոգելիները:

Եթէ Էտմոն Ռոստան (1868–1918), երկարամեայ բազմաթիւ անյաջող փորձերէ ետք, յանկարծ «Սիրանօ տը Պերժըրաք»ի շնորհիւ «ազգային բանաստեղծ» հռչակուեցաւ, ասիկա կարելի դարձաւ քանի մը լրացուցիչ ազդակներու օժանդակութեամբ: Սիրանոն խանդավառ վերացումն է ֆրանսական ոգիին, անոր փետրափունջ զարդարանքի ցուցարար սիրոյն: Գրուած է լեզուական *վիրթիոզիթէ*ով մը, որ հաւասար յաջողութեամբ իր արտայայտութիւնը գտած է քաջութեան ինչպէս նաեւ զգացականութեան բաժիններուն մէջ: Գործը ունի վարակիչ խանդավառութիւն մը, շնորհիւ հեղինակին բոցավառ երեսակայութեան եւ հակառակ անոր արուեստին մէջ շլացող չափազանցեալ փայլին: Դէպքերը շատ ճարպիկ կերպով զետեղուած են պատմական միջավայրի մը մէջ, ուր լեզուական ձեռնածութիւնը եւ *բրէսիոզիթէ*ն կարելի է անարգել սփռել իր ամբողջ տարածքին, առանց անախորժութեան: Եւ վերջապէս՝ ան թատերախաղ մըն է, ուր սուրերու շառաշիւնը իր համապատասխան արձագանգը կը գտնէ յանգերու շաշիւնին մէջ: Որովհետեւ –կարելոր պարագայ– չմոռնանք ըսելու թէ «Սիրանօ տը Պերժըրաք»ը տաղաշափեալ թատերախաղ մըն է: Բան մը՝ որ կոչուած չէ դիրացնելու դերակատարին գործը, եթէ նոյնիսկ ան ըլլայ տաղանդաւոր արհեստավարժ մը:

«Բանաստեղծութիւնը», կ'ըսէ ամերիկացի բանաստեղծ Թ. Ս. Էլլիըթ, «կ'ազատագրէ աւելի անգիտակից ուժեր քան արձակը կրնայ ընել զայն: Ահա այս պատճառով տրամաթիկական բանաստեղծութիւնը կրնայ բերել լիութիւնը, զոր կը պահանջեն թատրոնէն»:

Ոտանաւոր մը թատերախաղի մէջ նախ վիճակ մըն է, «բաճրագոյն կէտ

մը» –իր կարգին պիտի ըսէր Ժան Ժուվէ, բեմի այդ վարպետը–, որուն պէտք է մատչի դերասանը զգայնութեամբ մը՝ որ բնագիրը արձագանգէ իր առաջին թարմութեամբը, տալով այն տպաւորութիւնը թէ ինք նո՛ր է որ կը գրէ, կը վերստեղծագործէ, կը ժայթքեցնէ իր հոգիէն: Փոխանցուածը, այս ձեւով, իմացականէն առաջ յուզականն է: Բառերը պէտք է ըլլան *արդիւնք* վանկերու եւ կշռութիւններու, որպէսզի երբ նախադասութիւններ կազմուին եւ հնչուին, անոնց երաժշտութիւնը չկորսուի: Այս երաժշտութենէն պիտի ծորին քնքշանքներ, ինչպէս պիտի ցայտեն կիրքեր, մարդկային տազնայներ: Այս եղանակով է միայն որ մենք պիտի շօշափենք սպիները բանաստեղծի մը (կամ Սիրանոյի մը) զգացումներուն:

Առողջանութիւն, արտասանական շնորհ եւ *երգիչի վիճակ* –ահա հիմնական յատկութիւնները որ կը սպասուին դերասանէ մը, երբ բանաստեղծական կամ տաղաշափեալ թատերախաղ մը կը մեկնաբանէ, որպէսզի կարենայ պահել անոր երաժշտական էութիւնը եւ այդպիսով հմայէ, կլանէ զգայուն հանդիսատեսը:

Սակայն հեռուները գացինք, շա՛տ հեռուները, ու մոռցանք որ այս տողերը գրի կ'առնուին պէյրութահայ թատերախումբի մը ներկայացման մը առթիւ, երբ մանաւանդ ծանօթ է թէ մեր դերակատարներուն մեծամասնութիւնը, հակառակ տարիներու իրենց բեմական երեւումներուն, պարզ արձակն իսկ յաճախ չեն յաջողիր ճիշդ առողջանութեամբ, հասկացողութեամբ եւ ձայնական անհրաժեշտ ունակութեամբ մեկնաբանել: Ուրեմն մոռնանք ամէն ինչ, չդնենք անհնարին պահանջքներ, նկատի առնենք մեր համեստ ուժերը՝ դիտելու եւ դատելու համար «մեր» *Սիրանօ տը Պերժըրաքը*:

Այս պարագային իսկ ներկայացումը երկու անջատ մասերու կը բաժնէ թատերախումբը.– Սիրանօ–Սաթամեանը ... եւ մնացեալը: Անճանաչելի դարձած խումբ մը, ուր տարիներու ընթացքին իրենց շնորհքը փաստած համակրելի ուժերն իսկ անշքացած, կորսուած էին: Կար միայն մենակատար մը, որ նոյն ատեն բեմադիրն էր եւ որ կարծես թատերախաղին ընտրութեան ատեն ի մտի ունէր իր կարելի կատարելութիւնները:

Գրիգոր Սաթամեանի մօտ զգալի էր հետեւողական ջանադրութիւն մը՝ ի սպաս իր դերին: Ինքնավստահ, համարձակ՝ ան կը յաջողէր փոխանցել ապրումներ, ի մասնաւորի սիրային պահերուն մէջ: Հակառակ այս բոլորին, անհրաժեշտ փայլը եւ ճիշդ եղանակը չէր գտած թատերախաղին ամէնէն համբաւաւոր *թիրատներ*ու պարագային: Ծեշտակիօրէն կը հրհռար «քիթի բաժին»ին մէջ: Իսկ «Ո՛չ, շնորհակալ եմ» բաժինին մէջ ցատումը վերածուած էր աւելի բարկաճայթ պողոթկումի: Սակայն միւս կողմէ՝ ան կը յաջողէր հեշտօրէն լուսին բարձրանալ վեց–եօթ ձեւերով: Սաթամեան, որպէս Սիրանօ, փայլատակում մը չէր անշուշտ, ոչ ալ յաջողեցաւ ծայրէ ծայր առիւնքնող «լուսնաբնակ»ի կերպար մը կենդանացնել, սակայն կրցաւ ստեղծել հետաքրքրութիւն եւ շահիլ համակրանք:

Բեմադրութիւնը, ի մասնաւորի հաւաքական տեսարաններու մէջ եւ ուրիշ տիպարներու կերտման պարագային –*Կոմս տը Կիշ*, *Լը Պրէ*, եւայլն– մնաց մեծ բացական: Կային պահեր՝ երբ խումբը յիշել կու տար մեր դպրոցական նստաբաններու շրջանը, իր անճրկած վիճակով եւ պարապ ժպիտներով: Անգոհա–

ցուցիչ էր նաեւ լոյսերու գործածութիւնը:

Վահրամ Փափազեան Թատերախումբին բեմադրած (փոքր յապաւումներով) «Սիրանօ տը Պերժըրաք»ի պատրաստութեան եւ ճոխութեանը համար – պատշաճեցում, զգեստ, բեմայարդարում, եւայլն– խնայուած չէին զոհողութիւն եւ հաւաքական աշխատանք: Արդիւնքը կ'արդարացնէ՝ այդ բոլորը:

Կ'ուզենք հաւատալ թէ հանդիսականներուն այն զանգուածը, որուն ամբողջովին անծանօթ էր թատերախաղը բեմին վրայ թէ գրականութեան մէջ, ներկայացման մէջ գտաւ հաճելի եւ հետաքրքրական նորութիւն: Վստահաբար կարելորագոյն կ'էտն ալ այս է: Մնացեալը –բո՛ւն «Սիրանօ»ն– կը պատկանի միջազգային բեմերու տաղանդաշատ դէմքերու կալուածին:

1975

«ԲԱԹՐԱՅ»ի Արուեստի Փառապօն - Շարժանկար

«Հրեղէն Զիեր»

Վրանսայի Հայ Արուեստի Զարգացման Միութեան (QUATRA) փառաւոռնին մաս կը կազմէր նաեւ հայկական շարժանկարը, երկու իրագործումներով. «Հիւսիսից Հարսնցուն» եւ «Հրեղէն Զիեր»: Երկրորդին հեղինակն է Սէրկէյ Բարաճանեան:

Առաջին շարժանկարը կրկնակի դժբախտութիւնը ունեցաւ նոյն յայտագիրին մաս կազմելու: Անոր ներկայացման անմիջապէս յաջորդեց *Հրեղէն Զիերը*:

Խաչեցեա՛լն Յիսուս: Չեմ տեսած ոչխարներու ո՛չ մէկ հօտ՝ աչդքան ըս–պիտակ, ո՛չ մէկ գառնուկ՝ այնքան անմեղ, գործուած ո՛չ մէկ ոճիրէ ցայտած էին աչդքան կարմրակալած ձիեր, Նազովրեցիին փշեպսակին բոցավառիլը ո՛չ մէկ անգամ այնքան ծառայած էր մարդկային սրսիուն հոգին ջերմացնելու: Պատկեր չէր, այլ անջնջելի խորհրդանիշ: Տեսարան չէր, այլ գլուխ–գործոց գեղանկար, մերթ տպաւորապաշտ, երբեմն արտայայտապաշտ, այլ անգամ՝ խորհրդապաշտ, ու դեռ՝ *ֆուլ*: Լուսանկարող գործիք մը չէր, այլ անպարագիծ երեւակայութիւն մը, հրաբորբ միտք մը, մշտատրոփ սիրտ մը, հարուստ երանգապնակով գեղանկարիչ մը, որ իւրաքանչիւր երեւոյթին մէջ կ'ուզէր կեանքէն պարփակել այնքան շատ բան, այնքան խոր, այնքան մասնայատուկ՝ որքան ընդհանուր: Վհուկ արուեստագէտ մը այս Բարաճանեանը, խոովեալ եւ խոովող, որուն դէմ յանդիման կու գայի առաջին անգամ:

Որպէս եզրակացութիւն թող թոյլ տրուի այս առթիւ ընել պարզ հարցում մը, ամէնէն միամիտ հոգիով.

– Ո՞ր կը գտնուի աշտ Բարաճանեան:

Ուրիշ հարցում մը եւս.

– Իր ո՞ր մէկ մահացու մեղքին համար ան դատապարտուած է վերջ–

նական շիջումի:

Վերջին հարցում մը.

– Միջազգային սինեմարուեստը –անշուշտ ներառեալ նախ խորհրդային սինեման– զրկելով Բարաճանեանէն, որքանո՞վ այս արգելքը կրնայ մաս կազմել «պատմութեան անշեղ յառաջընթաց»ին փողահարը ըլլալու առաքելութեան:

Խաչեցեա՛լն Յիսուս:

1977

«Ալաֆրանկա»

Անյապակ ողբերգութիւնը

ԹԱՏՐՈՆ 67

Յակոբ Պարոնեանն է (եղեր) հեղինակը այս *զնտան* ողբերգութեան: Այո՛, մեր եւ ձեր ճանչցած երգիծաբանը, հաւատաք կամ ոչ: Համոզուելու համար կը բաւէ ներկայ գտնուիլ «Թատրոն 67»-ի ներկայացումներուն: Պարոնեան ճանչցուած էր իբր մեր մեծագոյն եւ ամբողջական երգիծաբանը, մեր Մոլիերը, մինչ ան մեր մեծագոյն եւ մթագոյն ողբերգական է եղեր, աւելի քան ֆրանսացիներուն Ռասինը կամ յոյներուն Եւրիպիտէսը: Գոնէ այդ կը փորձէ ըսել բեմադիր-դերասան Վարուժան Խտըշեան:

Քաջածանօթ ենք իրողութեան: Մեր օրերուն ոչ մէկ հեղինակ չէ կրցած իր գլուխը փրկել բեմադիրին վարսաշարդարի աշխատանքէն, Շէշքսպիր՝ ներառեալ: Ոմանք բախտը ունեցած են անկէ դուրս գալ նորոգեալ երիտասարդութեամբ մը, թարմ տեսքով, եւ կամ դժբախտութիւնը ունեցած են պարզապէս դառնալու ուրիշ մէկը –խուզուած, անճանաչելի դարձած հեղինակ մը: Այս պարագային կատարուածը գեղագիտական փոփոխութիւն չէ, այլ սեռափոխութիւն:

Բեմադիրը ամբողջ ազատութիւնը ունի իր եւր դնելու գործի մը մեկնաբանութեան մէջ, այնքան ատեն որ իր գործը պիտի դատուի իր արդիւնքէն: Այս մասնաւոր պարագային սակայն, ունինք հիմնական առարկութիւն մը, նոյնիսկ՝ ընդդիմադրութիւն մը: Պարոնեան երգիծագիր է եւ միա՛յն երգիծագիր: Իր բեմի գրութիւնները կատակերգութիւններ են եւ միա՛յն կատակերգութիւններ: Թէ ամէն կատակերգութեան ետին ողբերգութիւն մը կայ պահուած, կամ թէ կատակերգութիւնները խորքին մէջ մեծ ողբերգութիւններ են՝ ոչինչ կը փոխէ իրողութենէն, քանի անոց ներկայացման *ձեւը* կատակերգականն է, եւ բեմադրութիւնը ոտքի պահող տարրերուն գերակշռութիւնը կը պատկանի այդ սեռին: Խնդիրը չափորոշութեան–*տոգածի*– հարց է: Կարելորը տուեալ սեռին ընդհանուր նկարագիրը պահելու մէջ կը կայանայ: Հայրենի տաղանդաւոր դերասան Միքեր Մկրտչեան լաւ ըմբռնած էր այս պարագան ինչպէս նաեւ բեմադիր Վարդան Աճեմեան, երբ կը ներկայացնէին «Պաղտասար Աղբար»ը:

Նիկողիմոս Աղան կը պատկանի Պաղտասար Աղբարի գերդաստանին,

քիչ տարբերությամբ: Եթե վերջինը զոհն է իր կնոջ, առաջինը իր ամբողջ ընտանիքին անդամներով –կին, աներորդի, փեսայ, աղջիկներ, առանց մոռնալու փաստաբանը– զոհն է *ալաֆրանկա նորոյթին*

Պարոնեանի գործը կը բաղկանայ 32 գլուխէ կամ տեսիլէ, եւ ինչպէս ամէն կատակերգութիւն՝ կը վերջանայ լաւատեսութեամբ: Բեմադիրը ջնջած է վերջին տեսիլը, որպէսզի ամէն ինչ աւարտի յոռետեսութեամբ, ջլատիչ ողբերգութեամբ: Երեք արարին առաջինը ստացած է զաւեշտի բնոյթ, որմէ ետք կը սկսի վայրէջք: Ամէն ինչ տակաւ կը մթագնի, ներքին որքան արտաքին: Եւ որքան պատմութիւնը դառնայ յուսահատական, նոյնքան կը մթագնի բեմը խորհրդապաշտօրէն: Վերջաւորութեան գրեթէ ոչինչ տեսանելի է. կը լսուին ողորմելի խլեակի մը տուաշտանքը, կմկմոցները: Նոյն *սէմպոլիզմը*, ահարկու ձեւով, կը ներկայանայ բանտի տեսարանին մէջ, երբ լոյսերու խաղով մը երկաթէ ձողերը կը վերածուին սեւ աշակապի մը Նիկողիմոս Աղաչի դէմքին, մինչ ֆորիզոնական գիծերը կը թուին ըլլալ շղթայ մը անոր «թիապարտ»ի անշարժ մարմինին շուրջ:

Զգտեալ կացութիւն մը, ուրեմն, ծայրէ ծայր: Փաստաբանն իսկ վերածուած էր չարաշուք դատախազի մը: Ներկայացման միակ հետաքրքրական մասը Խտրշեան դերասանին ներկայութիւնն էր, որ շալակը առած էր թատերախաղը: Սակայն իր մէջ մեղանշած էր բեմադիրը: Չկար խումբ, խմբային խաղարկութիւն, որուն ինք այնքան կարեւորութիւն տուած էր ուրիշ բեմադրութիւններու պարագային: Նշմարելի էր աճապարանք մը. ստեղծած էր ակներեւ աններդաշնակութիւններ, ծանծաղ պատկերներ: Քանի որ բեմադիրը միջամտած էր բնագիրին մէջ, օգտակար գործ մը կատարած կ'ըլլար եթէ կրճատէր եւ աւելորդաբանութիւններէ, անշահ կրկնութիւններէ զերծանէր բնագիրը: Կար նաեւ ուրիշ շփոթ մը բեմադիրին մօտ, որ կը յառաջանար *ալաֆրանկա* տարագէն:

«Ալաֆրանկա» –եւ ան ալ Պոլսոյ մէջ– ֆրանսական *բրեսիօզիթէն* է: Նրբինը, նաշխումաճը, բեկբեկունը, եւ ապիկա՝ բնական ըլլայ թէ արուեստական, այսինքն՝ «ազնուականին» պատկանի թէ դարավերջիկին որ կը ձգտի մաս կազմել «բարձր դաս»ուն, հետեւիլ վերջին նորոյթին: Ականատեսը եղանք հակառակ արտայայտութեան: Ամէն ինչ հասարակ էր, տգեղ, պոռչտուն: Եթէ հետապնդուածը միայն ծիծաղաշարժ կապկումը, *փարոտին* էր, այդ պարագային չ'արդարանար նման կացութիւն մը, ինչպէս անհասկնալի կը մնայ եթէ փնտռուածը լուրջն էր: Վերջին պարագային՝ ինչո՞ւ այսքան արուեստականութիւն շարժումներուն մէջ: Ամէն ինչ ցայտուն, ձգտեալ, ծայրայեղ դարձնելու մտքով շատ մը սրունքներու եւ կոնքի շարժումները... աչք ծակեցին պարզապէս: Գնդասեղի նորք ալ սատիստական հարուածները շատ աւելի ցայցընող եւ հոգեպէս տանջող կ'ըլլան քան թէ շառաշուն ապտակները: Ընչան կացութիւնները չեն որ ամէնէն ողբերգականն են:

Թատերասրահէն դուրս ելանք կրկնակիօրէն ճնշուած: Առաջին պատճառը՝ որովհետեւ բեմադիրին կամքը եղած էր նման մեկնաբանութիւն մը, իսկ երկրորդը՝ որովհետեւ այդպէս (մեզ դժգոհեցնել) չէր իր նպատակը: Կը թուի թէ Խտրշեան բախտաւոր պիտի չըլլայ Պարոնեանով: Ասիկա իր երկրորդ ձախորդ փորձն է:

Յ.Գ. Երբ վերջին երկու տարիներուն երկար շրջաններ Միացեալ Նահանգներ գտնուեցանք, այսինքն Պոստոնի հաշկական (թատերական) այդ անապատին մէջ, երդում ըրինք որ եթէ բախտը շնորհուէր անգամ մը եւս Պէյրութ գտնուելու, միայն ու միմիայն պիտի գովէինք եւ գովաբանէինք անխտիր մեր բոլոր ներկայացումները, այնքա՛ն որ անոնց կարօտը ունէինք: Անցեալի բոլոր ձախող ներկայացումներն իսկ կը թուէին ըլլալ յաջողութեան գլուխ-գործոցներ մեր կարօտակէզ հոգիներուն համար: Յանգստորը մենք չենք եթէ այսօր այնքան շուտ խոստմնազանց եղանք: Ծատ տոտողէն շատ բան կը սպասուի: Նոյնպէս մեծ խոստումներ կատարողներէն:

Յաղթական «Ստախօսը»

ՎԱՇՐԱՍ ՓԱՓԱՋԵԱՆ ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄ

Վարագոյրը բացուեցաւ. քիչ ետք՝ թեթեւ ժպիտ մը ուրուագծուեցաւ հանդիսատեսին շրթներուն վրայ, ապա՝ ժպիտը լայնցաւ եւ վերածուեցաւ զուսպ, գրեթէ անձայն խնդութի: Ու եկաւ պահը, ուր պայթեցաւ խնդուքը, սրահը վարակելով ծայրէ ծայր:

Ի՛նչ աղուոր զգացում է (եղեր) երթալ թատերասրահ առանց մեծ ակընկալութեան, առանց մեծ խոստումներով շլացած ըլլալու, պատրաստ՝ գոհանալու միջին յաջողութեամբ ներկայացուած կատակերգութիւնով մը, սակայն սրահը ձգել՝ խանդավառ, թեթեւցած հոգիով եւ թատերական վայելք մը ունեցած ըլլալու գոհունակութեամբ: Ահա մեր ամփոփ մտածումը «Ստախօս կ'ուզուի» ներկայացման մասին:

Յոյն թատերագիր Տիմիթրիս Փաթասի վերոյիշեալ կատակերգութիւնը բեմադրական լայն կարելիութիւններ եւ մեկնաբանական երանգներ ունեցող խաղ մըն է. քաղաքական լուրջ կատակերգութենէ մը սկսեալ, անցնելով բարքերու կատակերգութենէն, ան կրնայ դառնալ զաւեշտ մը եւ *ֆարս* մը՝ իր կարելի սանձարձակութեամբ: Բեմադիրը շեշտը դրած էր զաւեշտական կողմին վրայ, առանց հեռանալու նկարագիրներու կատակերգութեան մը յատկանիշերէն: Ամէն պարագայի, վերոյիշեալ խաղը կը պահէ դառն համ մը մեր քիմքերուն վրայ, քանի որպէս լիբանանցիներ, կը պատկանինք *խաբուածներու* դասակարգին, մանաւանդ վերջին «քաղաքացիական կոիւներու» երեք տարիներու ընթացքին, երբ ժողովուրդը հանապազօրեայ զոհը դարձաւ երկրին ստախօս եւ անպատասխանատու քաղաքական ղեկավարներուն:

Թատերախումբին նոր բեմադիրն է Վաչէ Ատրունի, շրջանաւարտ մը՝ Երեւանի Գեղարուեստաթատերական Հիմնարկէն: Ներկայացումը անոր առաջին բեմադրութիւնն է, ուր արդէն կը ցուցաբերէ խմբական ղեկավարումի եւ մեկնաբանական դիպուկ մանրամասնութիւններու մէջ հիմնական արժանիքներ:

Նմանապես՝ իբր դերուսոյց, երբ նկատի առնուի թէ խումբին «վերերաններու» կողքին դեր վերցուցած էին չորս դեռատի օրիորդներ, որոնք կրնային խախտել ընդհանուր ներդաշնակութիւնը: Հաւանաբար այս բոլորը պատճառ էին որ շատ համեստ ակնկալութեամբ թատրոն մուտք գործենք:

Ներկայացման «աստղ»ը դարձաւ Գէորգ Սողոմոնեան, կատարեալ եւ արհեստավարժ *Սոսիս* մը: Այս դերը ըլլար կարծես քսանամեայ իր բեմական փորձառութիւններուն գումարը եւ իր մարմնաւորած նախորդ կարգ մը կերպարներուն խտացումը:

Ներկայացումը դարձաւ, ընդհանուր առմամբ, յաջողօրէն կերտուած նկարագիրներու տողանցք մը, որ հաղիսատեսին երկուքուկէս ժամ մոռցնել տուաւ իր ներկայ տաղտկալի լիբանանեան առօրեան:

1978

Շահնուրի «Նահանջ»ին Բեմադրութիւնը

ՎԱՐՂԱՆ ԱՃԵՄԵԱՆ ՍՅՈՒՏԻՑԻՕ Ա. ԹԱՏԵՐԱՆՈՒՄ

Կարելի՞ է առարկայականօրէն խօսիլ ներկայացման մը մասին, երբ անոր վէպը իր կարեւոր նպաստը ունեցած է սոյն տողերը գրողին պատանեկան օրերու գրական կազմաւորման մէջ, երբ այդ երկը դարձած է համագաղութային եւ ազգային վէպ, երբ, տարիներու երկայնքին, հոն գործող հերոսները դարձած են մտերիմ ծանօթներ– Պետրոս, Սուրէն, Լոխում, Նէնէթ, *Վըթիթ* Լիզ, Կոստան, ու երբ յանկարծ անոնք կը տեսնուին միս ոսկորով, ֆիզիքական կաղապարով մը ձեր դէմ կանգած եւ անձնական ձայներով բնորոշուող: Այս պարագաներուն, մանաւանդ, կարելի՞ է ակնկալել ամբողջական առարկայական քննադատութիւն: Դժուար թէ: Քննադատութիւնը ունի ի վերջոյ անձնական մեկնակէտ: Այսուհանդերձ, դատումի կարելի առարկայականութիւն մը աւելի քան անհրաժեշտ է հոս, նկատի առնելով երեւոյթը, գործին կարեւորութիւնը եւ անոր տարողութիւնը, մեր դատումի ընթացքին մոռնալով նաեւ ներկայացման կարգ մը պահերուն՝ իրենց արցունքը սրբող հանդիսականները:

Բեմականացում

Վէպը բեմականացուցած է խումբին բեմադիր Օննիկ Գանթարճեան՝ երկու «օգնականներու» օժանդակութեամբ: Հոս կը ծագի հարց մը. «Նահանջը» բեմականացուած էր Երեւանի մէջ ձայնասփիւռի եւ բեմի համար, սակայն «լոյս աշխարհ» չէր եկած մեզի անծանօթ պատճառներով, այսինքն՝ չէր ներկայացուած: Տեղեակ ենք մանապէս թէ երեւանեան ձեռագիրը կը գտնուէր ներկայացնողներուն տրամադրութեան ներքեւ –բեմադիրը եւ իր «օգնականներէն» մէկը թատերական իրենց ուսումը առած են Հայաստանի մէջ: Հետեւաբար սպասելի էր եւ պատշաճ՝ որ այդ մասին գոնէ ակնարկութիւն մը ըլլար յայտագիրին մէջ, ու մանաւանդ՝ ճշդուէր թէ լիբանանեան բեմականացումի աշ-

խատանքին մէջ որքա՛ն եւ ի՛նչ համեմատութեամբ օգտագործուած էր –կամ չէր օգտագործուած– երեւանեան բնագիրը:

Նահանջը եռամսա վէպ մըն է: Բեմականացումը նոյնպէս վերածուած է երեք արարի: Ընդհանուրը բաղկացած է շուրջ քսան պատկերներէ կամ տեսարաններէ: Գործողութիւնը տեղի կ'ունենայ ինը տարբեր միջավայրերու մէջ –լուսանկարչատուն, Պետրոսին սենեակը, Լեսքիոյին բնակարանը, սրճարան, փողոց, Հրաշին տունը, շոգեկառք, գաւառաշին տուն, հիւանդանոց: Գործողութեան ընթացքը եւ միջոցը մման էին հեռատեսիլի պատկերներու շարահիւսման: Խօսակցութիւն առ խօսակցութիւն, պատկեր առ պատկեր կը «կարդայինք» վէպը իր էական մասերով:

Եթէ բեմականացման փափաքելի եւ իտէալ ձեւը չէ ասիկա, սակայն կը մնայ ամէնէն պարկեշտը՝ նկատի առնելով պայմանները եւ ուժերը: Տաղանդաւոր թատերագիր մը, ստեղծագործական աշխատանքով, օր մը կրնայ ցանկալի եւ արժանատրագոյն բեմականացումը յաջողցնել: Մինչ այդ, կարելի է հաստատել թէ ներկայացման պատասխանատուները ճիշդ ըմբռնած էին, իր էական մասերով, գրական երկը, անոր ոգին եւ պատգամը:

Այսուհանդերձ, նոյնիսկ այս ձեւով, վերատեսութեան ենթակայ մասեր կարելոր եմ: Թատերականացում կ'ենթադրէ ընտրութիւն, զտում, բիրեղացում որ չի զբաղիր մանրամասնութիւններով –որքան ալ անոնք վէպին կառոյցին համար կրնան էական ըլլալ–, այլ կ'աշխատի ընդգծել, ցցուն դարձնել հիմնական հոգեվիճակներ եւ հեղինակին միտք–բանին: Միւս կողմէ, այս բեմականացումին մէջ անտեսուած էին խօսքեր, գաղափարներ, որոնք գուրգուրանքով նրկատի պէտք է առնուէին: Այսպէս՝ եթէ հասկնալի կրնայ ըլլալ, ազգային-կուսակցական կարգ մը դիւրագագացութիւններ խնայելու դիտումով, զեղջումը հեղինակին որոշ դատումներուն (նկատի ունինք Սուրէնի համբաւաւոր խօսքերէն մասեր), անըմբռնելի կը մնայ ուրիշ հատուածի մը կտրատումը: Պէտք է խընամքով ընդգծուէին, օրինակ, հետեւեալ խօսքերը երբ Սուրէն ֆրանսերէնով լոյս կ'ընծայէր իր հատորը. *«Չկայ կարօտ բառին ֆրանսերէնը... ֆրանսերէն գոյութիւն չունի նաեւ մա՛յր բառին , հա՛յ բառին, աքսոր բառին... ֆրանսերէնը չկա՛յ մե՛ր գաղթականին, մե՛ր որբին...»*

Բեմադրութիւն

Հարազատ պատկերացումը բեմականացման, իր առաւելութիւններով եւ անբաւարարութիւններով: Խղճամիտ մօտեցում մը, որ կը հետապնդէ պարզագոյնով –ըսենք՝ ամէնէն հասկնալի եւ պատկերաւոր ձեւերով– մատչելի, հետաքրքրական դարձնել պատմութիւնը: Ասոր համար կը գործածէ ամէն միջոց –*բլէյ պէք*, կենդանի, մտային պատկերներով ոգեկոչում, մթութիւն, լուսարձակի շեշտակի օգտագործում, երաժշտութիւն: Առանձնապէս յաջող տեսարաններէն մէկն էր «Նարեկ»ի հատուածը, երբ Սուրէն՝ քովնտի լուսարձակով մը առանձնացած՝ կ'արտասանէ իր համբաւաւոր դատումը, իսկ Պետրոս՝ սիրոյ տառապանքին մէջ խորտակուած՝ բարձին տակէն կը հանէ «Նարեկ»ը, անկէ հատուած մը կարդալու պահանջքէն մղուած: Ասոր կողքին տեղ գտած էին անշահ տեսարաններ, որոնք կը խանգարէին բեմադրութեան գնացքը եւ կը ծանծաղեցնէին մթնոլորտը: Այս տեսարաններուն կարգին եմ շարժանկարի յետ–դարձ

արտայայտաձևելն անհարկի գործածությունը:

«Նախանջ»ը յոռետես գործ մըն է անշուշտ: Գաղթահայության – «հայության այս հատուածին»– ձուլումին վերջնական վճիռը սեպուի ան թէ՛ «ա–հագանգ մը» պարզապէս: Բեմադիրը իր կողմէ անելի շեշտած է մութը մինչեւ թանձրագոյն սեւ, այնքան՝ որ թատերախաղը կը վերջանայ կենդանի պատկերով մը, ուր կ'երեւին սեւագգեստ եղերամայրեր, իրենց կոնակը դարձուցած հայորդիներ եւ ...խունկի հոտ: Իսկ անկէ առաջ, նոյնիսկ Լոյսումին կեանքին նշանաբանը – «*ճահիճներ չորցնենք՝ ջրանցքներ բանանք*» դերակատարներուն կողմէ կը կրկնուէր թաղմանական արարողութեան շեշտով: Ինչ կը վերաբերի ընդհանուր մթնոլորտին, փափաքելի էր որ անելի շեշտուէր ֆրանսական միջավայրը հակադրօրէն անելի ցցուն դարձնելու համար պոլսահայ ինքնակորոյս տղոց հոգեբանությունը:

Երաժշտութեան ընկերակցությունը կամ միջամտությունները ունեցան ընդհանուր օժանդակ դեր մը, նպաստելով տեղ մը պահի մը ստեղծումին, ուրիշ տեղ մը՝ տրամաթիկ լարումութեան զօրացումին: Սակայն ուղղակի տհաճ էր, մթութեան պահու մը, յանկարծ լսել «Ես սիրել եմ մի զոյգ աչերը»ը, ու այն ալ ի՛նչ շեշտով, –երգուած՝ իգական օտար ձայնի մը կողմէ որ մաս չէր կազմեր խումբին: Պարապություն մը չի լեցուիր ուրիշ պարապութեամբ մը: Բաց աստի, ջութակին բներգը որ ինքնին գեղեցիկ դասական մըն էր, անհրաժեշտօրէն պէտք է որ իր մէջ պարունակէր հայկական խաղեր, մեր մէջ կարենալ արթնցնելու համար «*հի՛ն, շա՛տ հին մեղեդի մը բոլորին ծանօթ*»: Ան պէտք էր որ մեր հոգեկան ալքերը յուզէր:

Բեմադրութեան նպաստեցին դարձող բեմին ընձեռած առաւելությունները, երբ կարելի կ'ըլլար հանդիսատես դառնալ միաժամանակ երկու տարբեր տեսարաններու: Ծարժական բեմասարքերը նաեւ, իրենց գործածականութեամբ, կարելի դարձուցին պզտիկ տեղափոխություններով արագօրէն ստեղծել նոր միջավայր մը:

Մեկնաբանություն

Քառասուններէկ դերեր մեկնաբանուած՝ քսանվեց դերակատարներու կողմէ: Դժբախտաբար գլխաւոր երկու հերոսներուն դերերը ստանձնողները եղան ամէնէն տկարները. *Փիէռ-Պետրոս*ին կերպարը անհարազատ էր բնատիպարին: Դերակատարը մնաց առաւելաբար միալար, ինքն իր թախիծին տակ կքած, հոգեկան տուայտանքներուն մէջ քիչ մը մելոտրամաթիկ, մինչ անելի առնական «հայ երիտասարդ»ի տիպարը պէտք է կերպարանաւորէր: Իսկ իգական գլխաւոր դերը կարելի չէր յանձնել սկսնակի մը: Ի վերջոյ՝ *Նէնէթը*, այդ խարտիշահեր ֆրանսուհին, առանձքը եւ բո՛յրն է վէպին: Ան համակ իգականություն է եւ նրբություն: Եթէ դերակատարուհին չէր պակսեր արտաքին վայելչությունը, անոր ձայնը նոյնիսկ զուրկ մնաց ամէն հաղորդականութենէ: Իսկ երրորդ հերոսը՝ *Սուրէն*, մնաց ապրող էակ մը որուն մօտ բացակայ էր սակայն ճախրող իմացական գիծը: Յաջող եւ հարազատ ներկայություններ էին *Լեսփիւռ* եւ *Կոստան*: Ըսենք նաեւ թէ միշտ հաճելի չէ տեսնել դերակատար մը երկու դերերու մէջ, երբ մասնաւորաբար ան կը մարմնաւորէ խստաբարոյ անձ մը եւ պահ մը ետք՝ անբարոյ Լեսփիւռը...

«Նահանջ»ին ներկայացման ամենէն ակնբախ եւ շնորհաւորելի մասը կը կայանայ այն յոգնախոռոն աշխատանքին մէջ, որ թատերախումբը յառաջ տարած է: Զգալի էր պատասխանատւութեան գիտակցութիւնը եւ ասոր պարտադրած լրջութիւնը, որ գործին ներկայացումը կը պահանջէր բոլորէն: Եթէ արդիւնքը համապատասխան չէր հաւաքական ճիգին, ան յաջողեցաւ սակայն, հակազդեցութեամբ մը, մեզի պարտադրել լրջութիւն՝ գեղեցիկ պահերու եւ յուզիչ ապրումներու կողքին: Կարելի դարձաւ մեզի փոխանցել վէպի նիւթին մըշտատեւ այծմէականութիւնը, մինչ Սուրենին գաղափարները կը պահէին իրենց պայթուցիկ ուժականութիւնը Լոխուսին հայրենակէզ ճենճերումին առընթեր:

Վստահելով մեր ծանօթութեանը Ծահան Ծահնորի անձին՝ մենք մեզի թոյլ կու տանք ըսելու թէ ան ուրախ պիտի ըլլար տեսնելով այս ներկայացումը: Ինք որ գիտէր նաեւ, կարգ մը պարագաներու մէջ, այնքա՛ն հասկացողութիւն ցոյց տալ ի տես որոշ անբաւարարութիւններու, փնտռելով երեսօյթի մը մէջ դրականը: Ան ականատես պիտի ըլլար խումբ մը արուեստասէր երիտասարդներու ջերմեռանդ հաւատքին, որոնք բեմ կը հանեն Սփիւռքի հայութեան վէպը:

Ու անգամուան մը համար, մենք մեր կարգին չըլլանք աւելի պապական քան զՊապ:

1978

Թատերական Արուեստին Մասին

(ՊԱՏԱՍԽԱՆ «ԱԶԳԱԿ» ՕՐԱԹԵՐԹԻ 1970-ի ՀԱՐՑԱՐԱՆԻՆ)

ՀԱՐՑԱՐԱՆ

- 1 - Թատրոնը ի՞նչ պէտք է փոխանցէ հասարակութեան:
- 2 - Թատրոնէն ներս, ի՞նչ չափանիշ պէտք է տալ բարոյականութեան դպրոցին:
- 3 - Արեւմուտքի թատրոնին ընդունած *էրոթիզմը* կը բաժնէ՞ք:
- 4 - Ի՞նչ է ձեր կարծիքը յեղափոխական թատրոնին մասին:
- 5 - Ի՞նչ է ձեր կարծիքը *սպսիւրտ* թատրոնին մասին:
- 6 - Ո՞ր թատերական դպրոցէն կամ թատերագիրէն ազդուած էք:
- 7 - Թատրոնի տագնապ մը գոյութիւն ունի՞ր.
ա. Արեւմուտքի մէջ: Բ. Խ. Միութեան մէջ: գ. Հայաստանի մէջ: Որո՞նք են պատճառները:
- 8 - Տագնապ մը գոյութիւն ունի՞ր լիբանանահայ թատրոնէն ներս: Ի՞նչ են պատճառները: Ի՞նչ կ'առաջարկէք:
- 9 - Կարելի՞ է հայկական մնայուն թատրոն մը հաստատել Պէյրութի մէջ:
Ի՞նչ միջոցներ կ'առաջարկէք:
- 10- Ի՞նչ կը մտածէք թատերական քննադատութեան մասին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆ

1. Հնդիկ իմաստասէր-բանաստեղծ եւ թատերագիր Ռապինտրանաթ-Թակորի համար թատրոնը մարդուն ծաղկումի միջոցն է ու նաեւ գործիք մը՝ ճանաչողութեան, հաւասարակշռութեան. *«Հունաւորին մէջ անհունին հասնելու ուրախութիւնը»*: Որքան ալ վսեմ ըլլան այս տողերը, ձգենք զանոնք իրենց քիչ մը վերացականութեանը մէջ:

Թատրոնը պէտք է ըլլայ եւ յառաջանայ իր ժամանակաշրջանին կշռոյ-թովը. անկէ քաղէ յուզում, ցաւ: Ըլլայ ուղղակիօրէն հաղորդակից պատմական-ընկերային տագնապներուն, ձգտումներուն: Պէտք է ցոլացնէ իր շրջապատին, ժողովուրդին եւ մարդկութեան տրամը, ոգին՝ իր ծիծաղովը եւ արցունքովը, եթէ չ'ուզեր մնալ զուտ զուարճացնող կամ մակերեսային աստիճանի վրայ (ասով չենք ուզեր ժխտած ըլլալ հանդիսատեսին իրաւունքը, երբ կ'ուզէ գիշեր մը թատրոն երթալ զուարճանալու, մասամբ մոռնալու համար իր առօրեայ տաղ-տուկները: Այս ձեռով թատրոնը կ'ունենայ նաեւ կազդուրիչ դեր մը):

Այսուհանդերձ մեր խօսքը չի վերաբերիր «մարտդական թատրոն»ին, այլ հարցադրումներու ինչպէս նաեւ երկխօսութեան մը հասարակութեան հետ, որուն հետ թատերագիրը կապուած է նոյնանման կացութիւններու հանգոյցով մը: Հետեւաբար ան չի կրնար հեռու մնալ հարցերէ, որոնք ըստ շրջաններու, կ'առնեն առաւել կամ նուազ սուր հանգամանք.- Ազատութեան, Գոյութեան, Արդարութեան եւ հաստատուած Կարգ ու Կանոնի քննադատական վերլուծումին: Պարզ խօսքով՝ մարդկային կացութիւններու, որոնք կրնան դառնալ ընդ-հանրական, հակառակ երբեմն անոնց մասնաւորի նկագիրին: Ինչ որ ալ ըլլայ սակայն, թատրոնը ըլլալով նաեւ արուեստի տաճար մը, ունէ թատերագիր (եւ բեմադիր) պէտք չէ մոռնայ թէ թատրոնը հանդէս մըն է, *ներկայացում մը*, թատերախՍԱՂ մը, արարողութիւն մը, եւ ունի իր անխուսափելի օրէնքները, իր խաղերը, որոնց անտեսումով ան կրնայ ծիծաղելիօրէն կաղալ, հակառակ բնագիրին ունեցած ներարժէք գեղեցիկ պատգամին:

Քանի հարցը ժողովուրդին մասին է, պարզուած կացութիւնները պէտք է ըլլան պարզ եւ յստակ: Միւս կողմէ, հանդիսատեսին կողմէ նաեւ կը պահանջուի նուազագոյն աստիճան մը դաստիարակութիւն՝ թատրոնի հասկացողութեան համար, ինչպէս՝ երաժշտութեան եւ նկարչութեան պարագաներուն:

2. *Բարոյականը* եւ անոր բոլոր չափանիշները ըլլալով յարաբերական՝ կարելի չէ խօսիլ անխախտ բարոյական չափանիշի մը մասին: Ամէն ընկերութիւն, ազգ, քաղաքակրթութիւն եւ ժամանակաշրջան ունեցած են իրենց բարոյական սկզբունքները, որոնք փոխուած են եւ նոյնիսկ շրջուած՝ դարերու ընթացքին: Քաղաքական ազդակներ նաեւ ունեցած են իրենց դերը:

Նոյն հարցը կրնայ ըլլալ նաեւ բարոյական, անբարոյ կամ ապաբարոյ ըստ տեսանկիւնի: Բարոյականը բացարձակ տուեալ մըն էր սոկրատականներուն համար, իսկ յարաբերական՝ Եպիկուրի, Սփինոզայի եւ Սարթրի համար: Երբ առաջին այդ երկու երիտասարդ *կանկարթ*ներու զոյգին - *Պոնի Էնտ Գլայտ*-ն ուրիշուած շարժանկարը հիացական շողիքներ հոսեցուց Արեւմուտքի մէջ, Ծուէտի մման յառաջացած երկրի մը մէջ զայն կարենալ ցուցադրելու համար անհրաժեշտ սեպուեցաւ -եւ արդարօրէն- մկրատել արեան ճապաղիքի եւ բռնութեան կարգ մը տեսարանները: Եւ Ծուէտ խաղաղասէր երկիր մըն է, ուր

անհատին ազատությունը եւ արդարությունը սրբազան սկզբունքներ են, եւ ուր ոճիրներու տոկոսը աշխարհի նուազագոյնը կը կազմէ: Աւելցնենք նաեւ թէ Լուսինի կեանքին նուիրուած ժապաւէն մը արգիլուեցաւ կաթոլիկ Սպանիոյ մէջ: Կը թուի թէ բողոքականութիւնն ալ շատ «բարոյական» չէր սեպուեր Ֆրանքոյի երկրին մէջ: 17-րդ դարու ֆրանսացի համբաւաւոր եպիսկոպոս, հոետոր եւ հեղինակ Պօսիւէի համար խնդալը անբարոյական էր, որովհետեւ «Յիսուս եթէ քանի մը անգամ լացաւ՝ բայց բնաւ չխնդաց»...:

Թատրոնի պարագային հարցը նոյնն է: Այնքան ատեն որ Մոլիերի կատակերգութիւններուն մէջ տեսնել կարծեցիկ անարգանք մը հօր իշխանութեան դէմ, ճաթնցիները արգիլեցին անոնց թարգմանութիւնը: Արեւմտեան Գերմանիոյ մէկ քաղաքին մէջ արգիլուեցաւ Սարթրի թատրոնը, որովհետեւ պապը սեւ ցանկի վրայ անցուցած էր հեղինակին գործերը: Օրինակները կարելի է բազմապատկել անվերջօրէն:

Մեծ շփոթ մը գոյութիւն ունի այս կարեւոր մարզին մէջ: Ինչ որ տգեղ է բնութեան մէջ, կրնայ շատ գեղեցիկ ըլլալ արուեստի մէջ կամ բեմին վրայ: Ժան Փոլ Սարթր սրբացուց «Աղտոտ ձեռքերը»: Գեղագիտութիւնը ունի իր օրինաչափութիւնները, որոնք բարոյական պարզունակ ըմբռնումներուն քթին կը խնդան: Թատրոնին մէջ երկու առաւել երկու՝ չորս չ'ըներ: Արժէքները կը տեղափոխուին կամ կ'արտափոխուին: Նկարչութեան մէջ, օրինակ, գեղագիտական նոյն իտեալը երբ *դրապէս* գործադրուի, կու տայ Էնկրի մը գեղեցիկին իտեալականացումը, *ժխտական* պարագային՝ Տոմիէյի մը ձեւագեղծումը, տգեղին հանդէպ զգացումը ատելութեամբ: Բարոյական կարգ մը ըմբռնումներ շփոթութեան կը մատնուին արտաքին խաբուսիկ այս երեւոյթէն: Օրինակ, լիաճագ կը խնդանք ֆրանսական թատերախաղերու «եռանկին» սիրային տեսարաններուն ի տես եւ ի լուր: Բայց կը խնդանք «եղջերաւոր»ին վրայ, Պաղտասար աղբարներու վրայ քան թէ սիրահարին կամ կնոջ վրայ, մինչդեռ ընկերութեան աչքին բարոյականութեան ներկայացուցիչը խաբուած ամուսինն է:

Յստակօրէն չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է «բարոյականութիւն»ը, բայց վստահօրէն գիտեմ հակառակ նշանակութիւնը.– Ամէն ինչ որ անբնական է եւ հակամարդկային. օրինակ՝ մեր արդի քաղաքակրթութիւնը, զէնքերու վաճառաշահութիւնը եւ պատերազմներու աշխարհը:

3. Այսօր *Էրոթիզմի* բաղնիքի մը մէջ կ'ապրի աշխարհ: Ապրանքներու ծանուցումներ, հագուելակերպ, արուեստ (շարժանկար, նկարչութիւն, թատրոն, պարարուեստ), ամէն ինչ կը բխի անկէ, կ'ողողուի՝ անով: Քոբենհակնի մէջ կը կազմակերպուի պոռնկագրական միջազգային «փառաստօն»: Համայնավար միջազգայնական լեղափոխութենէն ետք, որ կասեցաւ Ստալինի մահով, այժմ համայնատարած մեծագոյն լեղափոխութիւնը սեռայինն է (առանց որ այս բաղդատականով նոյն նժարին վրայ դրած ըլլանք երկու լեղափոխութիւնները կամ մոռցած՝ միլիոնաւոր կիսաքաղց կամ սովամահ անձերու ընկերային տագնապը): Բայց զգո՛յշ. մերկապարանոց ցուցադրութիւնները կամ սեռային արարքներու նկարագրութիւնը միշտ կապ չունին Էրոթիզմի հետ: Յաճախ՝ ընդհակառակն:

Գրականութեան մէջ հնագոյն ժամանակներէ ի վեր գոյութիւն ունին էրոթիք էջեր, սկսեալ Սողոմոնի *Երգ-Երգոց*էն մինչեւ 14-րդ դարու Ծիովաննի

Պոքաշիոյի *Տէքամէրունը* («Տասնօրեան») եւ ֆրանսահայ մեր վաղամեռիկ Փայլակ Միքայէլեանի *Եւա Եւան*: Նկարչութեան մէջ քիչ մը ամէն տեղ եւ ամէն շրջանի իր պատուոյ տեղը ունեցած է Էրոթիզմը. յիշատակենք միայն համբաւատը *Սիւզան եւ Ծերերը* կամ *Կարասի եւ Լէտայի* սիրաբանութիւնները: Բուն Էրոթիզմը որոշ մակարդակով եւ զարգացումով անձերու պերճանքն է, մտաւորական խորագգած հեշտանք մը, ներքին ճամբորդութիւն մը, որ կը հասնի գեղագիտական յուզումի եւ վայելքի: Հնդկական Էրոթիզմը, օրինակ, *միսթիկ* է եւ ունի հոգեկան նկարագիր՝ երկու սեռերու միութեամբ նուիրագործուած: Էրոթիզմը այժմ կը *մասսայականանայ*, կ'ուզէ հասնիլ լայն հասարակութեան մը ճաշակին, եւ հետեւաբար կը վերածուի պայմանադրականօրէն հում վիճակի, միս ու ոսկորի, եւ այդ ձեւով կ'իջնէ հրապարակ կամ կ'ելլէ բեմ: Մինչ մենք դեռ կ'ապրինք առասպելական «առաջին մեղք»ի հոգեւէլիչ –եւ հակաբարոյ– ազդեցութեան մականին ներքեւ: Չենք հաւատար սեռային նախկին ըմբռնումներուն, իսկ նորը դեռ չէ կազմաւորուած, թերեւս հազիւ ծնած է:

Նախ պէտք է ընդունիլ սեռային որոշ ազատութիւն մը, այլապէս դարանակալ կը սպասեն բռնութիւնները, ոճիրը, բարոյութիւնները: *Էրոթիք* գետնի վրայ, պարկեշտագոյն եւ արդարագոյն դիրքը կը կայանայ բոլոր փորձերու եւ փորձարկումներու թոյլատուութեան մէջ: Եթէ նոյնիսկ զանոնք չուզենք անձնապէս ապրիլ, առնուազն պէտք է թոյլ տալ որ ուրիշներ զայն ապրին, որպէսզի հարցը ուսումնասիրուի եւ եզրակացութեան մը յանգի: Ամէն կարգ ու կանոնի մէջ անկանոնութիւններ կան, իսկ մենք կը շարունակենք ապրիլ «օրինավիճակ»ի մը մէջ, ուր ճարճատիւնները կը լսուին ներքին խառնակչութեան, փտումի: Կեղծաւորներու, *Թարթիւֆներու* տեղ պէտք չէ մնայ, ու ամէն մարդ քիչ մը Մոլիերի այդ հերոսն է իր հոգիին խորը:

Սեռային հարցը բեմ հանած էր արտայայտչական դպրոցի մեծագոյն դէմք՝ գերման թատերագիր Ուէտըքէնտ, 1918–ին, շրջանի մը՝ երբ այդ հարցը կը մնար արգիլեալ, *թապու*: Եթէ Էրոթիք ներկայացում մը անգապելի պահանջի եւ զգացումի մը հաւաքական արտայայտութիւնն է, կը դառնայ դարաշրջանի մը բողոքի, ընդվզումի, նորի փնտրութի խորհրդանիշ, էապէս անկեղծ եւ պարկեշտ մեկնակէտով: Այս ձեւով ամերիկեան *Hair*-ի ներկայացումը, օրինակ, որ առընչուած էր Վիէթնամի պատերազմին, ո'չ միայն կ'արդարանայ, այլ պէտք է զայն գտնել ամբողջովին բնական եւ էապէս մարդկային: Օգտակար:

Նոյնը՝ Մորիս Պէժարի «Էրոթիք» բեմապարին մասին:

4. «Յեղափոխական» բառին դիմաց, մանր եւ քաղքենի հոգիով անձեր միշտ կը սահմոկին ու փշելով կը խմեն թատերական այդ ընտիր գինին: Բայց կեանքի մէջ ամէն ինչ յեղափոխական է՝ եթէ նո'ր է եւ մե'ծ: Յեղափոխական էր, ձեւով մը, Մոլիեր: Յեղափոխական էր Անտրէ Մալրօ, որուն *Արհամարհանքի պահը*՝ թատրոնի վերածուած Ալպէր Բամիւի կողմէ՝ 1936–ին կը ներկայացուէր Ալճերիոյ մայրաքաղաքին մէջ, երկու հազար հանդիսատեսներու առջեւ, անոնց հոգին ալեկոծելով հիթլերական Կեռ Խաչին դէմ: Յեղափոխական էր Յակոբ Պարոնեան: Յեղափոխական էր սպանացի ժամանակակից մեծագոյն թատերագիրներէն Ֆետերիքօ Կարսիա Լորքա, զոր ֆրանքիստ Սպանիան սպաննեց 1936–ին, որպէսզի այս օրերուս զայն մեծարէ իբրեւ իր ազգային բանաստեղծը...:

Բայց կ'ուզեմ տառացիօրէն առնել ձեր հարցումը, որ հաւանաբար կը վերաբերի ընկերային-քաղաքական յեղափոխական թատրոնին: Կարծիքս կը մնայ նոյնը: Ռոմէն Ռոլան գրեց քսաներեք թատերգութիւններ, որոնք ֆրանսացի ազգին ողիսականը կը պատմեն եւ կ'ընդգրկեն Ֆրանսական Յեղափոխութեան շրջանը. ասոնցմէ՝ *Սիրոյ եւ մահուան խաղը* բեմադրուած է 1925-1930 տարիներուն Ֆրանսայի, Գերմանիոյ, Աւստրիոյ, Ամերիկայի եւ Յունաստանի երկու հարիւր թատրոններու մէջ:

Սակայն որպէս արուեստի գործ՝ յեղափոխական թատրոնին պայմաններն ալ կը մնան նոյնը:

Յեղափոխական թատրոնը, ինչպէս կը մտածէ Ռոլան, պէտք չէ ըլլայ հերոսական կամ հերոսապաշտ տրամ մը, այլ՝ զարհուրելի վայրկեան մը, ինչպէս շանթը, -ուժերու, զօրութիւններու փորձութիւն մը՝ կեանքի ծայրաստիճան սահմանները հասնող:

Այդ թատրոնը պէտք է խորտակէ անկեղծօրէն, սրբազնօրէն բոլոր դրոները, անգիտակիցին եւ ենթագիտակիցին մէջէն դուրս արձակելով այն բոլոր ուժերը՝ «հրէշները»՝ որոնք կը բնակին մարդուն մթին եւ գիշերային հոգիին խորերը: Միթէ բոլոր թատերագիրներուն սիրելի *ազատութեան* եւ *ազատագրութեան* (այլազան մղումներով եւ ձգտումներով) պայքարը մաս չի՞ կազմեր «յեղափոխական թատրոն»ին: Նոյնպէս՝ պատերազմի դէմ պայքարը: Պերթոլտ Պրեխտի թատրոնը ամէնէն պերճախօս ապացոյցն է անոր:

5. Երբ «Ազդակ»ի հարցարանը ստացայ, ապսիւրտ թատրոնի մասին հարցում մը թուեցաւ բնական: Բայց այսօր, երբ կը պատասխանեմ, ան յանկարծ ստացած է ապաժամեայ, նոյնիսկ քիչ մը հնամենի հանգամանք: Որովհետեւ այդ կարճ պահու ընթացքին պատահեցաւ յեղաշրջական մեծագոյն դէպքերէն մէկը. *Ապսիւրտը*, յանձին Էօթէն Իոնեսքոյի, հանդիսատրապէս մուտք գործեց Ֆրանսական Ակադեմիա, եղաւ դափնեկիր ու գրաւեց «անմահ»ներու վերապահուած բազկաթոռը: Այլ խօսքով՝ արդէն դարձաւ *դասական*: Քսան տարուան ակնթարթի մը մէջ, իր համեստագոյն, մերժելի եւ յեղափոխիչ դիրքէն քարձրացաւ ընդհանրական եւ ...պահպանողական իշխանութեան: Այս որքա՞ն արագ կը թաւալի աշխարհ, եւ այլեւս մեզի ի՞նչ կը մնայ յայտնելիք:

Բայց *ապսիւրտը*, անհերթելի, աւելի քան ներկայ է: Ան մեր մէջն է եւ մեր շուրջը: Կեանքի շատ մը բաներ անհաղորդ են, անշարիր, արտաոռոց, հակասական եւ մոլորեցնող: Ամէն ինչ կը թուի ըլլալ ստալօդ, քառսային: Աստուծոյ հաւատացողը յանկարծ հարց կու տայ. - «Եթէ՞ Ան գոյութիւն չունի», կամ հիասթափ Անկէ կ'ուզէ դիմել անձնասպանութեան, բայց մինչ այդ՝ կ'ուզէ դատ բանալ Անոր դէմ եւ գրաւոր բողոքագիր ներկայացնել Անոր: Դատախազը կը մերժէ: Դատարանը չ'ընդունիր նման բողոք մը: Այն ատեն բողոքագիրը կը հասցէագրուի՝ *Բողոք ընդդէմ Անձանօթին* (հեղինակ՝ Ժորժ Նըվէօ): Միւս կողմէ, գիտութեան եւ նիթապաշտութեան հաւատացողը կը նկատէ թէ կ'ընթանայ դէպի հիւլէական ոչնչացում: Աթոմական սունկը իր աշքին առջեւ է մնայուն կերպով: Անձկութիւնը եւ մղձաւանջը բոլորին հոգիին մէջն են: Ամէն օր մարդ դառնութեամբ կը հաստատէ թէ ի՞նչ կ'արժեն ընկերային արդարութեան, հաւասարութեան եւ ազատութեան մեծաշոինդ նշանաբանները կամ երկրային մնայուն արքայութիւն խոստացող ստապատիր տեսութիւնները: Կը դաւանին

բան մը՝ գործադրելու համար հակառակը: Խօսքերը, բառերը կորսնցուցած են իրենց իմաստը: Կարելի չէ այլևս իրենց ինքնություններէն պարպուած առարկաներու մասին գործածել նոյն բառերը, մինչ մենք կը շարունակենք *բառեր կապկել*: Ասիկա հիւանդութիւն մըն է, իսկ ջերմ ունեցող հիւանդը կը գործածէ *զառանցական* լեզու մը՝ անկապ բառերու շարքի մը մօտ: Հակամաստութիւն մը կայ այս բոլորին մէջ: Ու բնւէ կը հանուի բառերէ կազմուած լեզու մը, փոխան կամ ընդդէմ՝ պատկերներով, շարժումներով, խորհրդանիշներով կազմուած տեսարաններու:

«Ապսիրտ»ը ա՛յս է: Ան կը ծառայէ նաեւ կեղուելու բառերը: Հարազատ արտայայտութիւնը կը կազմէ արդի մեր շփոթ կեանքին, զայն պարզաբանող եւ բացայայտող, հակառակ անոր որ զայն հասկնալու համար երբեմն անհրաժեշտ կը սեպուի ընկերանալ թարգմանի մը, որ մեզի թարգմանէ հայերէնը ...հայերէնի, կամ ֆրանսերէնը՝ ֆրանսերէնի:

Յամենայնդէպս, մակդիրով թէ առանց մակդիրի մը, մեր ժամանակի բոլոր թատերագիրները, գրեթէ առանց բացառութեան, ներառեալ հայազգի Արթիւր Ատամով, տխուր, յոռետես գրողներ են, ըլլալով ծուռ ընկերութեան մը հայելին:

6. Կը խորհիմ որ այս հարցումը ուղղուած պէտք է ըլլայ առանձնաբար բեմադիրներուն: Սակայն ան կը հետաքրքրէ նաեւ ոեւէ «սիրող», ամաթեօր:

Ո՛չ մէկ գերակշիռ ազդեցութիւն՝ ո՛չ մէկ դպրոցէ: Այսուհանդերձ, հաւաքական ազդեցութիւն մը բոլոր դպրոցներէն, նախաւորութեամբ անոնցմէ մէկուն կամ միւսին՝ ըստ թատերախաղի բնոյթին, միջավայրին, ժամանակին եւ... թատերասրահին: Անշուշտ Անթուանի *բնապաշտ* դպրոցը ունեցաւ իր բարերար դերը, բայց նաեւ կարելի չէ համաձայն չըլլալ Կորտոն Քրէյկի *հակաբնապաշտ* շարժումին, քանի արուեստը բնութեան հոմ վերարտադրութիւնը կամ կապկումը չէ: Սթանիսլաւսկիի հետ եմ որոշապէս, երբ Քրէյկի քիչ մը խամաճիկային դրութեան մատնուած դերակատարին դէմ կը շեշտէր *կարեւորութիւնը դերասանին*, իբրեւ ստեղծագործ ուժ՝ արուեստի կեանքին մէջ: *Արտայայտապաշտները*, ընկերային քարացած բարքերուն դէմ իրենց պարսաւական ոգիով, կը վայելեն ամբողջ համակրութիւնս, երբ հանդիսատեսը կը քաշեն իրական կեանքէն, զայն գետնէլելու համար գրագետին աշխարհին մէջ: Պերթոլտ Պրեխտէն - ճշմարիտ հիմնադիրը «*դիցազներգական թատրոն*»ին - առաջ, Բիքստորն Էր. միայն համաձայն կրնայի ըլլալ մարդու մը՝ որ ունէր «նկարիչի մը աչքը, երաժիշտի մը ականջը, բանաստեղծի մը թոհիչքը», եւ արհեստագիտութիւն մը՝ որոնց բոլորը միատեղ կը ցոլացնէր ներկայացման մը ընթացքին: Այժմէական եւ «*վկայութեան թատրոն*»ն էր իրենինը, ուր այլազան թէքնիքներ միասնաբար ի գործ կը դրուէին նպատակի մը համար, եւ ուր զանգուածներ աննախընթաց շարժման կը դրուէին, ժողովուրդին միախառնելով դերասաններ, խումբեր: Մարդ ինքզինք մօտ կը զգայ քաներորդ դարուն վերերեցող *մտերմապաշտ* շարժումին, ուր առօրեայ հասարակ իրողութիւններու ետին կ'երեւի հոգիներու գաղտնի կեանքը: Կարելի՞ է նաեւ չդրոշմուիլ Պրեխտէն, որուն արուեստը գեղագիտակ մըն է, ուր կը տեսնուին փոխ առնուած տարրեր՝ Էլիզապէթեան, յունական, ճաբոնական, չինական, հնդկական արուեստներէն, սակայն միշտ կրելով հեղինակին ոճը, կնիքը, իւրաքանչեւ ճարտարապետութիւնը, եւ որ թատերախաղերը

կը վերածէ բաժիններու, մասնաբաժիններու, շրջանակներու, փակելով բոլոր դոները զգացականութեան հանդէպ, ու հակառակ ասոր, իր գործին տալով խորապէս մարդկային շեշտ մը:

Իսկ մեր օրերու Ժամ Վիլա՛րը, որ պայթեցուց իտալական գոց բեմի պարիսպները, տալով անսահման ազատութիւն մը դերասանին եւ բեմադրութեան մը մաս կազմող անձնակազմին –լուսաւորումի պատասխանատու, բեմայարդար եւայլն: Ի վերջոյ, խմբականը ունէր ըսելիք իր վերջնական խօսքը:

Կը տեսնուի թէ չեմ «ազդուած» մասնաւոր դպրոցէ կամ հեղինակէ մը: Կարծիքս կ'ամբողջացնեմ թատերական քննադատութեան վերաբերեալ պատասխանովս:

7. (ա) ԱՐԵՒՄՈՒՏՔԻ ՄԷՋ – Արեւմտեան արուեստը –եւ թատրոնը– ջանալ ներկայացնել որպէս միազանգուած ինքնութիւն՝ կը նմանի արուեստական ամուսնութիւններու: Բռնագրօսիկ է: «Արեւմուտք»ի մէջ կը գտնուի Միացեալ Նահանգները, որ ինքնին ցամաքամաս մըն է եւ ուր թատրոնը ունի իր ուրոյն աշխարհը, դիմագիծը: Ներկայ աշխարհին մէջ ամերիկեան թատրոնը ամէնէն արտայայտիչն է, ստեղծագործ արկումներով ամէնէն յղին: Թէնըսի Ուիլիըմզ, Գալտուէլ, Ուիլիըմ Ինժ, Սթայնպէք, Ճէք Կէյպըր, Արթըր Միլլըր, Էտուըրտ Ալպի,– ասոնք անուններ են, որոնցմով կարելի է ճանչնալ թէ՛ արդի թատրոնը եւ թէ Ամերիկան, ուր կան արիւն, բռնութիւն, սեռային պոռթկում, բարդոյթներ, ցեղային հարց: Ամերիկացիները տոիւն նաեւ *Ուէսթ սայտ սթորին*, որ շարժապատկերէ առաջ եւ աւելին՝ կը պատկանի թատրոնին, եւ որ դասական կատակերգութիւնը դուրս կը հանէ իր շրջագիծէն, դերասանէն պահանջելով հաւասարապէս երգել, պարել, մեկնաբանել, միշտ մնալով առաջնակարգ դերասան:

Մեր հնամեայ Եւրոպան եւս սխալ է ներկայացնել ընդհանուր յայտարարով մը: Ամէն երկիր ունի իր ուրոյն յաջողութիւնները եւ դիւրութիւնները, ինչպէս նաեւ տկարութիւնները եւ դժուարութիւնները, գիթական կան թէ արուեստի մարզերուն մէջ ու նաեւ՝ ազատութեան: Աւելին. Փարիզը չի ներկայացներ անպայման Ֆրանսան կամ ֆրանսական թատրերգութիւնը:

Թատրոնին մէջ տազնապ մը գոյութիւն ունի այն իմաստով, որ միշտ աւելի լաւ եւ շատ թատերագիրներու, բեմադիրներու, դերասաններու եւ թատրոններու պէտք ունի մեր աշխարհը, ինչպէս որ պէտքը ունի աւելի հիւանդանոցներու, դպրոցներու, մարզադաշտերու, բնակարաններու:

Այլապէս թատրոնի մասնաւոր տազնապ մը տեսանելի չէ «Արեւմուտք»ի մէջ: Եթէ հին Յունաստանը նկատի չառնենք, ոչ մէկ շրջանի մէջ այսքան առատ եւ լաւ թատերախաղեր գրուած են, երբ մանաւանդ ազգի մը մէջ երեւցող գլուխ–գործոց մը անմիջապէս սեփականութիւնը կը դառնայ միջազգային թատրոնին, թարգմանուելով տասնեակ մը լեզուներու: «Ազդակ»ի կողմէ պատասխանի սահմանուած միջոցը արգելք կ'ըլլայ ցոյց տալու այս համոզումս, թատրոնի պատմութեան հակիրճ անդրադարձումով մը, սկսեալ հռոմէացիներէն, անոնց յաջորդող քսան դարերու պարապէն, ապա սպանացիներէն, Էլիզապէթեան շրջանէն, ֆրանսական դասական եռեսկէն եւ իտալական դպրոցէն մինչեւ ներկան:

Երբ «Ժամանակակից» կը կոչենք, թատրոնի պարագային պէտք է հաս–

կրնալ առնուագն յիսնամեայ շրջան մը: Ուրիշ կարեւոր պարագայ. աշխարհի մէջ հարիր վիպագիրի դէմ մէկ թատերագիր կայ, ըստ վիճակագրութիւններու:

Մեր դարը, բացի վերոյիշեալ ամերիկացի հեղինակներէն, դարն է տա-
ղանդաւոր այլ թատերագիրներու,– Պեռնարտ Ծօ, Չեխով, Օ'Նիլ, Փիրանտելլօ,
Պրեխտ, Տիւրընմարթ, Իոնեսքօ, Պեքէթ, Թ.Ս.Էլլիըթ, Քրիսթօֆըր Ֆրայ, Ալպեր-
թի, Էտուարտօ տը Ֆիլիքօ, տը Լօրքա, Անույ, Սարթըր, Քամի: Իսկ բեմադ-
րիչներէն՝ Կորտըն Քրէյկ, Սթանիսլաւսկի, Վախտանկով, Ժաք Քոքօ, Մարքս
Ռէյնհարթ, Բիսքաթօր, Լուի Ժուլէ, Բիթոյեւ, Ժան-Լուի Պարրօ, Ժան Վիլար,
Փիթըր Պրուք, Լորընս Օլիվիէ, իսկ վերջին տասնամեակին՝ նորերու, որոնք
իրենք զիրենք սկսած են պարտադրել: Ո՞ր յիսնամեակը պատմութեան տուած
է այսքան առատ հունձք:

(բ) ՍՈՎԵՏ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ – Արուեստը –եւ մանաւանդ թատրոնը–
պէտք ունի կատարեալ, ամբողջական ազատութեան եւ նիթական համապա-
տասխան պայմաններու: Հոն ուր սանձուած է ազատութիւնը, կարելի չէ ունե-
ցալ թատերական բազմերես ծաղկում: Այս տեսակէտով մշտական է տագնապը
այդ երկրին մէջ:

Սակայն մինչեւ 1930–ական թուականները կատարեալ ազատութիւն կը
տիրէր Խորհրդային Միութեան մէջ, ուր կը գտնուէին աշխարհի թատերական –
ինչպէս նաեւ նկարչական– մեծագոյն դէմքերէն շատեր.– Սթանիսլաւսկի,
Մէյէրհոլտ, Վախտանկով եւ ուրիշներ: Այդ ժամանակամիջոցին թատերական
աշխարհին գլխաւոր բեւեռներէն մին էր Խ. Միութիւնը, ուր կը կատարուէին նո-
րարարական եւ փորձառական յեղաշրջիչ աշխատանքներ: Մէյէրհոլտի գլխա-
ւորած *կառուցողապաշտ* շարժումը, բեմական նոր ձեւաւորումներու հետամուտ,
կրնայ այսօր իսկ նկատուիլ որպէս յեղափոխական: 1930–էն ստիւն թատրոնին
տրուեցաւ ժողովրդային, դաստիարակչական, քաղաքական–մանկավարժական
ուրոյն դեր մը, ինչ որ անշարժացուց թատրոնը: Տաղանդներ անշուշտ չեն պակ-
սիր հոն: Քանի՞ հոգի ցարդ լսած է, օրինակ, թէ շարժանակարի կալուածին մէջ
ունի հայազգի տաղանդ մը՝ Սարգիս Բարաճանեան, որ եթէ Արեւմուտք ասպրէր
կրնար հաւասարիլ Ֆելլիսիին կամ նոյնիսկ նսեմացնել անոր փառքը:

Մենք կը խօսինք մեզի հազիւ ծանօթ պաշտօնական թատրոնին մասին:
Թէ ի՞նչ կ'անցնի ստորերկրեայ, *անտրրկրաւոնո*, աշխարհին մէջ, գոնէ մեզի կը
մնայ անծանօթ: Աւելցնենք նաեւ կարեւոր պարագայ մը. թատրոնի մէջ կան
հարցեր, որոնք միայն կրնան հետաքրքրել տուեալ ազգը: 1961–ին Փարիզի մէջ
ներկայացուեցաւ Արպուզովի *Իրքուցքի մէջ պատմութիւն մը* թատերախաղը, որ
գրեթէ անտարբեր ձգեց փարիզցիները, մինչ ան մեծ յաջողութիւն մը ձեռք
ձգած էր Խ. Միութեան մէջ: Նոյն հարցերը հաւասարապէս չէին հետաքրքրած
երկու ժողովուրդները:

(գ) ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ– Հայ թատրերգութիւնը եւ թատրոնը փայլուն
շրջաններ չէ ասպած արդէն իր պատմութեան ընթացքին: Ունեցած է ոգետորիչ
պահեր եւ փայլատակային դէմքեր՝ ասուպային տետողութեամբ, Պոլիսէն Թիֆ-
լիս եւ Պաքո: Չերթանք մինչեւ Արտաւազդ թագաւոր: Այսօր Հայաստան ունի
իր *Քոմէտի Ֆրանէզը* «Սունդուկեան Պետական Տրամադիկական Թատրոն»
անունով, այսինքն՝ մեր բազմադարեան պատմութեան մէջ առաջին անգամ

մնայուն, ապահով թատրոն մը, շքեղ թատերասրահ, դասական փայլուն խաղացանկ, անուանի դերասաններ եւ տաղանդաւոր բեմադիր մը՝ չանձին Վարդան Աճէմեանի: Անոր անունը կապուած պիտի մնայ մեր պատմութեան մէջ իբր Հայաստանի առաջին մեծ բեմադիրը եւ հրահրիչը՝ բեմական նոր մեկնաբանութիւններու: Այս երեսօյնը կը բխի նաեւ այն իրողութենէն, որ Աճէմեան բախտը ունեցած էր 1930-ին Մոսկուայի մէջ ուսանելու իր ազգակից Վախտանկովի եւ ուրիշ մեծերու շունչին տակ ու անոնց իշխանութեան շրջանին:

Բայց Փարիզ «Քոմէտի Ֆրանսէզ»ը չէ միայն, եւ Սունդուկեան Թատրոնը չի կրնար կատարել դեր մը – հակառակ իր պերճափայլ ներկայացումներուն – որ իրենինը չէ: Փորձառական աշխատանքները նախ կը սկսին երրորդական, «գրպանի թատրոն»ներու մէջ, փարիզեան «գետնափոր»ներու՝ քաւերու թէ ամերիկեան *Օֆ Պրօուուէ*ի մէջ: Եթէ ճիշդ են մեր տեղեկութիւնները, Երեսան ունի միայն երեք-չորս թատրոն, մինչ Անգլիոյ Մանչէսթըր քաղաքը կը հաշուէ հարիւրեակ մը սիրողներու խումբեր: Այս թերեւս քիչ մը անտեղի բաղդատականը՝ շեշտելու համար թէ շատ քիչ են թատերասրահները 700,000 բնակիչ հաշուող մեր Քաղաքամայրին համար:

Որպէս թատերախաղ տարիներէ ի վեր առաջին անգամ ըլլալով կը լսուի նոր կատակերգութեան մը մասին, *Աշխարհը շուռ է եկել*: Այս երեսօյնը չի կրնար առանձինն միախորակական ըլլալ: Միւս կողմէ, մեր վերջին մեծանուն թատերագիրը կը շարունակէ մնալ Լեւոն Ծանթ, ինչ որ մեր թատերգութիւնը շատ չ'երիտասարդացներ...:

Ուրիշ պարագայ մը. ժողովուրդը դեռեւս անհաղորդ է «չառաջապահ» կոչուած թատրոնին: Չէ վարժուած այդ ուղղութեամբ: Փոքր թատրոնի մը մէջ Իոնեսքոյի *Ծաղատ երգչուհին* արժանացած է միայն երեք ներկայացումներու: Պէտք է սպասել աւելի ձեռնտու պայմաններու:

8.- Նիւթի մը տագնապին մասին խօսելու համար, նախ պէտք է կարենալ խօսիլ անոր գոյութեան մասին...:

Լիբանանահայ գաղութի պատմութեան մէջ բազմաթիւ խումբեր ծնած, մէկ-երկու ներկայացում տուած ու ապա՝ չքացած, անհետ կորսուած են: Անոնցմէ՝ *Գասպար Իբէկեան Խումբը* միայն կրցաւ ունենալ քառորդ դարու անընդհատ թատերական կեանք մը: «Անընդհատ»ը կը նշանակէ տարին սարքել մէկ կամ երկու բեմադրութիւն, իւրաքանչիւրը վեց-եօթ անգամ ներկայացնելու բախտով (բացառութիւններու մասին չէ մեր խօսքը): Այս երեսօյնը հասարակութեան համար կը նշանակէ միայն թատերական ներկայացումներու ականատես ըլլալ, այլ բնա՝ թատերական կեանքի մը շաղկապուած կամ թատերական ապահով ճաշակի մը տէր դարձած ըլլալ: Այս երեսօյնը չի նուագեցներ, անշուշտ, տարիներու վաստակը եւ այն «շնորհակալ» աշխատանքը, զոր տարած է եւ կը շարունակէ տանիլ վերոյիշեալ թատերախումբը:

Վերջին տասնամեակին զգալի է նոր աւիշի մը, նոր շունչի մը գոյութիւնը մեր թատրոնէն ներս: Ասիկա կը բացատրուի երկրորդ «մնայուն» թատերախումբի մը – Վահրամ Փափագեան Թատերախումբ – գործունէութեամբ, ինչպէս նաեւ մեր կեանքէն ներս վերջերս մուտքովը երիտասարդ նոր բեմադիրներու, որոնք իրենց մասնագիտական ուսումը առած են Եւրոպայի մէջ, գլխաւորաբար՝ Անգլիա: Միայն ներկայիս բուն առումով թատերական կեանք մը սկսած է

փոթիլ, խոստմնալի եւ խանդավառիչ մթնոլորտով:

Եւ հոն՝ ուր դեռ նոր ծլարձակում մը սկսած է թատերական մնայուն կեանքի խոստումով՝ պէտք չէ երբեք խօսիլ «տագնապ»ի մը մասին:

Խօսինք առաւելաբար յոյսի, քաջալերանքի եւ գուրգուրանքի մասին:

9.- Մնայուն թատրոն: Այսինքն՝ արհեստագիտական խումբ:

Եթէ նկատի ունենանք թէ մեզի նման նորաստեղծ գաղութ մը արդէն տէրն է սեփական երկու թատերասրահներու, երեք խումբերու եւ չորս-հինգ բեմադիրներու, ինչպէս նաեւ սիրողներու (դերակատարներու) աճող թիւի մը՝ ամէն կարելիութիւն իրագործելի կրնայ թուիլ: Այսուհանդերձ մնայուն թատրոնի գաղափարը պիտի մնայ երազ մը՝ առնուազն դեռ երկար ժամանակ: Մեր թուելիք եւ արգելք հանդիսացող պատճառներէն ոմանք կրնան արտաքնապէս անմիջապէս լուծելի հարց թուիլ:

ա. *Նիւթական:* Որքան թատրոնը դառնայ արհեստավարժ եւ մասնագիտական՝ գրահաշուական-երկրաչափական ձեւով պէտք է բազմապատկել ծախսերը, սկսեալ դերասաններու գոհացուցիչ վճարումէն մինչեւ բեմական վերջին մանրամասնութիւնները: Թատրոն մը ինքնաբաւ չի կրնար ըլլալ մեր ըմբռնումով: Ո՞ր հայ մեկեմասը կամ մշակութային միութիւնը կրնայ տարեկան տասնեակ հազարաւոր լիբանանեան ոսկի տրամադրել:

բ. Պէտք է ունենանք, անխուսափելիօրէն... երկու մնայուն թատրոն, նըկատի ունենալով մեր հասարակական-քաղաքական կեանքին երկփեղկուածութիւնը (կը մնայ դժուարութիւնները եւ անպատեհութիւնները բազմապատկել երկութով): Ասոնց կողքին իրենց գոյութիւնը միշտ պիտի շարունակեն ունենալ սիրողներէ, դժգոհներէ, շնորհալի դերակատարներէ կազմուած խումբեր, որոնք կրնան լուրջ մրցակից դառնալ մնայուն կոչուած թատրոնի մը: Այլ խօսքով, մեր նիհար ուժերը տարտղնել: Թերեւս այս մէկը հիմնական հարց մը կրնայ չըլլալ:

գ. Ո՞վ պիտի ստանձնէ նման թատրոնի մը ղեկավարութիւնը: Այդ թատրոնը պէտք է կարելիութիւնը տայ մեր չորս բեմադիրներուն որ ցոյց տան իրենց լրիւ կարողութիւնը, ձգելով որ ժամանակը կատարէ իր գոյի դերը: Կ'երեւակայէ՞ք ստեղծուելիք կացութիւնը, երբ կը ճանչնանք լիբանանահայ թատերական բարքերը եւ մտայնութիւնները: Երբ մնայուն թատրոնի գաղափարը նկատեցի «երազ»՝ հարցը չէր վերաբերէր միայն անոր գոյատման, այլ նաեւ՝ անոր յարատեւումին:

դ. Հայ հասարակութիւնը դեռեւս չունի բաւարար հասունութիւն:

Լիբանան, իր պետութեամբ եւ համապատասխան նախարարութեամբ ցարդ չկրցաւ ստեղծել մնայուն թատրոն մը: Ասոր պատճառները գոտ ճիշդական չեն միայն: *Շուշու*ի մը ժողովրդային կոչուած եւ պարզամտութիւնը եզերող թատրոնը չենք կրնար հոս նկատի ունենալ: Նման թատրոն մը, որքան ալ նկրտի նաեւ ընկերային քովնտի ճշմարտութիւններ «բացայայտել», մեր մէջ մնայուն գոյութեան իրաւունք չունի:

Լաւագոյն լուծումը պիտի ըլլայ, որպէս առաջին հանգրուան, քաջալերել *կէս-բրոֆէսորնալիզմը*, մինչեւ որ ամէն բան բիրեղանայ, հասուննայ: Սակայն այժմէն իսկ անհրաժեշտ կը համարեմ ասպարէզով բեմադիրներու գործունէութիւնը մեր մէջ: Այլապէս տեղքայլ իսկ չենք կրնար ընել:

10. Թատերական քննադատություն: Թույլ տուէք ընել կատակ մը,– պուրջատ մը: Այս հարցումին լաւագոյնս կրնան պատասխանել ...մեր բեմադիրներէն ոմանք, որոնց քնքուշ կարծիքին մասին լաւատեղեակ ըլլալով, կարելի կ'ըլլայ վկայել թէ իրենց աշխատութիւնը հաւասար է իրենց կոկոզավիզ ինքնաբաւութեան, որ սահման չի ճանչնար: Անոնք ամէն ձեռնհասութիւն, նոյնիսկ ամէն իրաւունք կը զլանան թատերական քննադատութեան, եւ սակայն իրենց կը վերապահեն արուեստակից բեմադրիչի մը գործին հանդէպ միշտ անխնայ եւ ամենագէտ քննադատութեան մը իրաւունքը: Միւս կողմէ չեն վարանիր վկայակոչել իրենց նպատատոր ամէն դատում: Անլուծելի *բարատոքս*:

Բայց լրջանանք: Հարցումը երկփեղկ է. մեր պարագային՝ իբրեւ գաղթաբնակ սիրողական խումբերու *ամաթէօր* քննադատ, իսկ ուրիշներու –միջազգային– պարագային՝ իբրեւ ամբողջական քննադատ:

Առաջին պարագային, թատերական քննադատը իրաւունք չունի ամբողջովին անտեսելու թանցր իրականութիւնը, թէ հայ բեմը կ'ապրի *սիրողներով*, որոնք յաճախ ոչ մէկ թատերական զարգացում ունին, երբեմն ոչ իսկ երկրորդական ուսում: Բայց անոնք ունին թատրոնի հանդէպ խոր սէր մը ու նաեւ՝ ազգային–մշակութային գործունէութիւն մը կատարած ըլլալու ուրախութիւնն ու հպարտութիւնը: Սակայն տարիները կը թաւալին եւ այսօր հայ միջին հանդիսատեսին ճաշակը եւ մակարդակը նոյնը չեն՝ ինչ որ էին տասը–տասնհինգ տարիներ առաջ, մինչ նոյն թափով չէ զարգացած մեր լիբանանահայ թատրոնը, ինչ որ չի դիրացներ քննադատին պաշտօնը: Խօսքս չի վերաբերիր հայ զանգուածներուն, *մասսային*, որ ընդհանրապէս կը մնայ հոն՝ ուր որ էր քառորդ դար առաջ:

Անձապէս, քրոնիկներուս համար գտած եմ միջին մը. եթէ երբեք ներկայացումը ամբողջական սնանկութիւն մը չէ, կ'աշխատիմ ծանրանալ դրական կողմերուն վրայ, առանց անպայման զանց առնելու թերի կողմերը: Հակառակ պարագային, տեղեակ եմ դէպքերու, երբ դերակատարներ եւ թատերախումբի վարչութեան անդամներ, որոնք նոյնացուցած ըլլալով բեմը, քուլիսը, արուեստը եւ ազգային ծառայութիւնը, պատրաստ եղած են –եւ մէկէ աւելի անգամներ– հրաժարելու թէ՛ թատերախումբէն, թէ՛ զայն հովանաւորող ընկերակցութենէն, եթէ ո'չ հայութենէն եւ ազգէն, երբ քննադատը «ապերախտաբար» չէ գնահատած զիրենք եւ իրենց ազգային անձնագործ ծառայութիւնը...:

Այս բոլորով հանդերձ, թատերական քննադատութիւնը սկսած է ունենալ տակաւ աճող կշիռ մը մեր մէջ:

Երկրորդ պարագային, քննադատ մը ստացած է դիրք մը, ուրկէ կրնայ քանդել (բացի հազուադէպ պարագաներէ) կամ ապահովել ներկայացումի մը յաջողութիւնը: Այս իրողութիւնը կը բացատրէ քննադատին հաղորդիչ–զօդիչ հանգամանքը բեմին եւ հանդիսատեսին միջեւ, եւ անոր առանձնաշնորհեալ դերը, որ կը կաշանայ հասարակութիւնը տեղեակ պահելու եւ զայն առաջնորդելու մէջ. նախ ինք հասկնա՞յ եւ յետոյ օգնէ որ ուրիշները հասկնան:

Թատերական քննադատին դատումը պէտք է ըլլայ առաւելագոյնս անանձնական (հակառակ անոր որ ան ալ կրնայ ունենալ իր նախասիրութիւնները, իր ուրոյն ճաշակը եւ համակրանքները): Անշուշտ քննադատը լաւատեղեակ պէտք է ըլլայ իր բնագաւառին: Ան պէտք է ունենայ նուրբ ճաշակ եւ ըլլայ բաց միտք մը՝ պաշտպանելու համար բոլոր նորարարութիւնները: Պէտք է

ի մտի ունենալ թէ մտաւորականներու նեղ շրջանակ մըն է որ նախ շրջապատած եւ քաջալերած է նորարարները, մինչեւ որ ժողովուրդը վարժուի անոնց գործին:

Թատերական քննադատը ամէնէն գիտակ անձն է թատերական ձեռնարկներուն եւ նոր իրագործումներուն: Ի զուր չէ որ քննադատին ունեցած «կարմիր քարթ»ը իրեն կը վերապահէ ազատ մուտք մը եւ մնայուն բազկաթոռ մը՝ բոլոր առաջին ներկայացումներուն:

1970

«Լիբանանահայ Թատրոնը»*

• «Լիբանանահայ թատրոն»ի մեկնաբանութեանը մէջ տարակարծութիւն չկայ, որովհետեւ ան պարզապէս գոյութիւն չունի – ո՛չ դիմագիծ, ո՛չ ինքնութիւն, ո՛չ մտասէւեռում: Կան թատերական այլազան ներկայացումներ, կարելոր բաժինով մը ներածուած ձեւով, յաջողութեան (եւ ձախողութեան) տարբեր մակարդակներով, ըստ բեմադիրին եւ դերակատարներուն յատկութիւններուն:

• Մեր պարագային «ազգային» կամ «համայնքային» թատրոն մը կրնայ ըլլալ այն բեմը, ուրկէ արձակուած խօսք մը պարտի շահագրգռել բոլոր խաւերը. պարտի ըլլալ երկխօսութիւն մը (նեղիմակին եւ հանրութեան միջեւ) եւ ոչ թէ՛ մենախօսութիւն մը: Խօսքը հանդիսատեսներու քանակին չի վերաբերիր, այլ անոնց ներկայացուցչական հանգամանքին – ուսանող, ուսուցանող, պաշտօնէալ, գործաւոր թէ ազատ ասպարէզի տէր մարդիկ:

• «Լիբանանահայ թատրոն» մը (այն պարագային որ մարմին առնէ) պիտի ունենայ «ժողովրդային թատրոն»ի մը դիմագիծը: Բեմ պիտի հանէ այն բոլոր հարցերը, որ հայ մարդը եւ երիտասարդը կը տագնապեցնեն, իրենց անցեալի անանդութիւններով եւ քառասմբակ սուրացող արդի քաղաքակրթութեան յառաջացուցած բարդ հարցերով, ինչպէս նաեւ իրենց առօրեայ կեանքով եւ շրջապատով: Ամէն պարագայի, «ժողովրդային թատրոն» մը երբեք չի նշանակեր երկրորդական կարգի թատերախաղ, կամ թէ՛ «ժողովրդին իջնել զայն բարձրացնելու համար»: Նման ըմբռնում մը մերժելի է եւ հակաժողովրդային: Կը ծառայէ միայն զանգուածը իր մակարդակին վրայ պահելու: Ու դեռ՝ *մելոտրամ* բնաւ չի նշանակեր «ժողովրդային»: Թատրոնը արուեստ է, «քաղաքա-

* Գրութիւնը պատասխան մըն է «Երիտասարդ Հայ» երկշաբաթաթերթի հարցարանին: Դժբախտաբար հարցարանը, որ պարբերաթերթին նախորդ թիւով լոյս տեսած էր, մեր տրամադրութեան տակ չի գտնուիր: Այսուհանդերձ, կարելի է հարցումները դիւրակաւ հետեւ վերի պատասխաններէն:

կան», «ընկերային», «հոգեբանական» ըլլալէ առաջ:

• Ունեցած ենք եւ ունինք շնորհալի բեմադիր-դերասաններ եւ դերասան-բեմադիրներ, ծառայողներ՝ զիրենք հովանաւորող միութիւններուն, որոնց մտահոգութիւնները հասկնալի էին թերեւս անցեալին: Սակայն որոշ շրջանէ մը ի վեր ինչ որ կ'ընենք –եւ մասնաւոր աշտոճեմք ինչ որ պիտի ընենք– անոնց ուղղակի պատասխանատուները են եւ պիտի ըլլան մեր «ամենագօր» բեմադիրները, որոնց ընդհանրապէս կը պակսի թատերական գործունէութեան յստակատես, նախագծեալ քաղաքականութիւն մը: Անուրանալի է, անշուշտ, որ անոնց գլխաւորները բերին ու կը շարունակեն բերել ճաշակ մը մեր բեմին:

Մեր բեմադիրները պէտք է ունենան զուգահեռ գործունէութիւն մը.–

ա. Ծանօթացում միջազգային արդի թատերական կեանքը դրոշմող գործերու, եթէ անոնք մեզ հաւաքականօրէն թէ անձնապէս կրնան հետաքրքրել, ու եթէ երբեք անհրաժեշտ ուժերը ունինք զանոնք ներկայացնելու:

Այս մարզին մէջ աչքառու աշխատանք մը կը տանի Վարուժան Խտըշեան:

բ. Խթանում՝ «լիբանանահայ» կոշտելիք թատրոնի ստեղծման: Այս մըտահոգութեամբ եւ հեռանկարով, ի՛նչ որ ալ մտածուի Մուշեղ Իշխանի *Մեռնիլը Ինչքան Դժուար է* թատերախաղին մասին, ողջունելի պէտք է նկատել անոր ներկայացումը Գասպար Իփեկեան թատերախումբին կողմէ, ինչպէս որ ընդ-վըզեցուցիչ կը գտնեմ արգիլումը բեմադիր Պերճ Ֆազլեանի *Կատակերգութիւն Ամենայն Սրբոցի* ներկայացման: Պէտք չէ սպասենք հայ մեծատաղանդ թատերագիրի մը աշխարհ գալուն, առնելու համար անհրաժեշտ առաջին քայլերը:

Լիբանանեան (արաբախօս) թատրոնը դեռ իր համեստ արդիւնքով թող մեզի ծառայէ որպէս օրինակ:

• Աննախընթաց պատահար. երկրէն յաճախակի բացակայութիւններու պատճառով չտեսայ անխտիր տարուան բոլոր ներկայացումները: Աշտոճան-դերձ ներկայ գտնուեցայ հինգ ներկայացումներու, բեմադրուած՝ չորս թատերախումբերու կողմէ, իսկ այս թիւը դեռ կէսը չէ մարմին առած խումբերուն: Աճում մը նշմարելի է այս կէտին: Ասիկա լաւ նշան մըն է եւ նոյն ատեն՝ շատ ալ գէշ: Տեսայ լաւը, ինչպէս յոռեգոյնը:

Պիտի գոհանամ ընդհանրացումով մը: Իրաւունք չունինք նոր թատերախումբեր հիմնելու, պարզապէս մղուած հնադարեան մեր սովորութենէն: Ամէն միութիւն, յարանուանութիւն, ընկերակցութիւն, ակումբ եւ «հայրենակցական» կը կանչէ մէկը, որ կը դառնայ, ըստ պարագայի, բեմադիր: Կը սարքուի ներկայացում մը, յաւիտենական թէ նոր «սիրող»ներու մասնակցութեամբ, ու տեղի կ'ունենայ շարաշահութիւն մը ի վնաս ժողովուրդի ճաշակին եւ քսակին: Արտօնելի չէ այլեւս, որ նոր բեմադիր մը կամ «նոր թատերախումբ» մը հասարակութեան հանգիստը խանգարէ, եթէ չունի նոր ոճով, ոգիով, ձգտումով եւ անհրաժեշտ ուժերով գործունէութեան ծրագիր:

Յանցանքի բաժին մըն ալ ունին մեր մամուլը կամ «արուեստի թղթակից»ները, երբ նման երեւոյթներու դէմ յանդիման՝ կը լռեն, երբ զանոնք չեն գովեր...

Անդրադառնանք նաեւ մասնաւոր պարագայի մը. վերջերս մեր մէջ կը

գտնուէր հայրենի դերասան Մհեր Մկրտչեանը եւ օժտեալ դերասանուհի Տօնա-
րան, ներկայացնելու համար «Պաղտասար Աղբար»ը տեղական ուժերու
ընկերակցութեամբ: Մհերը ռեժիսոր Գրիգոր Բաբայանի պատիւ բերող արտակարգ երեւոյթ
մըն է. սքանչելի պարզապէս: Եւ սակայն ներկայացման արդիւնքը նոյնը չէր:
Լիբանանահայութիւնը կորսնցուց թատերական փառատօնի մը ոսկեայ առիթը,
երբ մտածուի թէ մեր բոլոր շնորհալի եւ փորձառու ուժերը, դերասան-բեմադիր
թէ բեմադիր-դերասաններ, պարտէին խմբուիլ իր շուրջ եւ բերէին իրենց մաս-
նակցութիւնը արուեստի տօնախմբութիւն մը յաջողեցնելու համար: Ոեւէ մէկուն
«մեծութենէն» ոչինչ կը պակսէր: Ընդհակառակը: Արուեստի մէջ ալ անհրա-
ժեշտ է «սփորի ոգի»: Սակայն ասիկա ուրիշ ցաւ մըն է:

1974

Ֆրանսական Թատրոն

«Իւպիւ Արքան» եւ «Իւպիւն Շղթայակապ»

Ժողովուրդը կ'աղմկէր եւ արուեստի քննադատները ընդհանրապէս սանձա-
գերծ էին, երբ *Իւպիւ Արքան* կը ներկայացուէր առաջին անգամ Փարիզի
մէջ 1896 Դեկտեմբեր 10-ին: Հեղինակը Ալֆրէտ Ժաոֆ, քսաներեք տարեկան
էր այն ատեն: Գործը, կամ անոր միջուկը, գրուած էր տարիներ առաջ դպրոցա-
կան նստարաններուն վրայ եւ գրեթէ աշակերտներու խմբովին աշխատանքով:
Թիրախն էր իրենց բնագիտութեան ուսուցիչը որ, աշակերտներու աչքին, կը
մարմնացնէր «աշխարհի ամբողջ աշխանդակութիւնը»: Իսկ *Իւպիւն Շղթայակապ*
լոյս ախտի տեսներ 1900-ին, սակայն պիտի սպասէր երեսունեօթը տարի բեմ
բարձրանալու համար:

Աւելցնենք նաեւ թէ հեղինակը ինք ալ արտաոտոց անձ մը եղած է: Կը
կրէր ատրճանակ եւ կը հագուէր հեծանուորդի զգեստ: Խման էր, չէր խուսափէր
գայթակղութիւններէ: Հակառակ անոր որ երբեք չէր բաժներ իր հերոսին գա-
ղափարաբանութիւնը, իր արտաքին կեանքը՝ երեւութականը՝ կը դարձնէր նոյն-
քան աշխարհակ ողորդ իր հերոսը: Մահուրնէ (1907) առաջ, իր վերջին կամքը
յայտնած էր փափաքելով որ իրեն բերեն... ատամնակրկիտ մը:

Իւպիւ Արքան զաւեշտ մըն է, եթէ կ'ուզէք՝ հսկայ, մեծղի «խեղկատակ-
ութիւն» մը, բանաստեղծական ծաւալով եւ դիւական թափով: Ան ծիծաղելի կը
դարձնէ ամէն խաբէպատիր իշխանութիւն, որ չարաչար կը գործածէ իր հեղի-
նակութիւնը: Սահման չունի այս մեծափոր արքային ախորժակը եւ ոչ ալ վերջ՝
անոր կամայականութիւնները: Կ'աւերէ երկիր մը այնքան փութկոտութեամբ
որքան խանդով: Քանդու մի շունչ մը կը փչէ ծայրէ ի ծայր: Այս անչափ արա-

րաձը իրեն գործակից ունի իր կինը՝ Մայր Իւպին:

Գերիրապաշտութիւնը առկա է հեղինակին աշխարհի տեսիլքին մէջ: Ամէն ինչ կը ձեւազեղծուի –անձ, իր եւ բառ: Թատերախաղը կը սկսի արդէն շունթալից *մերտը* (merdre փոխան merde-ի, աղտեղութիւն) ձեւազեղծուած բառով, այս ձեւով նախատեսել տալով կարելի աշխարհայեցողութիւնը: Ժառի ֆրանսերէն լեզուն օժտեց նոր ստորոգելիով մը –*իւպիւեսք* (իւպիւեական): Իսկ միւս թատերախաղը՝ «Իւպին շղթայակալը» հակամասն է առաջինին, անոր միւս երեսը: Հոն Իւպին կ'ուզէ ըլլալ միայն ճորտ եւ սպասաւոր, մինչ միւս անձերը իրենց ազատութիւնը փաստած ըլլալ կը կարծեն կատարելով, մեքենաբար, ճիշդ հակառակը տրուած հրահանգներուն:

Այս խամաճիկային երգիծախաղերը բեմադրած է Փիթըր Պրուք, միջազգային թատերական աշխարհին քաջածանօթ հեղինակութիւն մը: Ան ռամկավարացուցած է Իւպին. հերոսը դադրած է ըլլալէ ծիծաղաշարժ անձ մը, ահաւելի փորով, որուն պատկերը գծած էր հեղինակը: Ան այժմ նոյնիսկ կը տեսնուէր իբր գեղադէմ երիտասարդ մը՝ առանց շպարի: Փորին վրայ զետեղուած փոքրիկ բարձ մը հագի կը թելադրէր անոր մեծ ախորժակները: Իւպիւները ամէն տեղ եւ ամէն դարուն գտնուելով եւ տէր ըլլալով ամէն կարգի դիմագիծի՝ ջնջուած էր ուրեմն անոր բնորոշ եւ ամէնուն ծանօթ արտաքին ձեւը: Փիթըր Պրուք արդէն կը բացատրէ իր աշխատասիրութեան մէջ¹ թէ բեմադրութեան մը կեանքը հինգ տարիէն աւելի չի կրնար տեսլ, քանի ամէն ինչ կը փոխուի մեր շուրջ եւ մեր մէջ: Հետեւաբար ո'չ միայն շպարը, զգեստը, մազերու յարդարանքը կը փոխուին, այլ նաեւ հանդիսատեսը, կեանքը, դերասանը: Ու նաեւ յուզումներուն եւ շարժումներուն տարողութիւնը, յղա՛ցքը՝ որ կը կրէ ազդեցութիւնները կեանքի: Կը խորհինք որ, խորքին մէջ, Պրուք նկատի առած է նաեւ Ժառի մտածումը, ինչ կը վերաբերի դերասանական արուեստին, նոյնիսկ բեմաշարդարումին: Bouffe du Nord թատրոնը կառուցուած է անցեալ դարու 1876 թուականին: Հիանալի շինութիւն մը՝ որմէ այժմ կը մնայ միայն կմախքը: Այս մերկ, ծեփագորկ, պատերազմ ճանչցած մթնոլորտին մէջ եւ մասնաւոր բեմաշարդարումէ գուրկ «ամառի» միջավայրին մէջ է որ տեղի ունեցաւ ներկայացումը. «ամառութիւն» մը որ բնական բեմաշարդարում մըն էր, առանց շպարի, եւ կը ծառայէր ուղղակի հաղորդակցութիւն ստեղծելու հանդիսատեսին հետ: Խաղարկութիւնը վստահուած էր երիտասարդներու, որոնց եթէ չէր պակսեր տաղանդը, թերի կը մնար ընդհանուր առումով շունչը, գրաւիչ, կլանող մագնիսականութիւնը: Կը հետեւէինք ուշադիր՝ գրաւուած գլխաւորաբար բեմադրութենէն եւ բնագիրէն (որ կրած էր կարգ մը փոփոխութիւններ):

1978

1. Espace vide, Editions du Seuil.

Ամերիկեան Արուեստը Փարիզի մէջ

Porgy and Bess

Կերոյիշեալ գործը վերջին անգամ Փարիզի մէջ երեւցած էր 1955-ին: Առաջին անգամ Միացեալ Նահանգներու մէջ բեմադրուած էր 1935 Սեպտեմբեր 10-ին: Թուականը կարելոր է, քանի անկիւնաքար մըն է ժամանակակից օփերայի կեանքին մէջ: Մեծատաղանդ երաժշտահանի մը՝ Շորն Կըրշուինի գլուխ-գործոցը:

Ոչ մէկ փոշի նստած է կէս դարէ աւելի կեանք ունեցող ամերիկեան այս օփերային վրայ: Ան թատրոն է, երաժշտութիւն, բեմապար. ամբողջութիւն մը: Նորարար մըն է Կըրշուին, երբ խզուելով աւանդական օփերաներու ձեւերէն, եւ հիմնուելով միայն ամերիկեան հողէն բարձրացող երաժշտական ծաղկումին վրայ՝ հաստատեց ամերիկեան քնարական թատրոնը:

Յիսուն սեւամորթ կատարողներէ կազմուած ազգային սքանչելի խումբ մը, ստեղծուած՝ Ամերիկեան Անկախութեան Երկհարիւրամեակի Տօնախմբութիւններուն առթիւ: Հանդիսատեսը երեք ժամեր կ'օրօրուի քաղցրօրէն, կը զուարճանայ, կը տխրի, կը յուսայ եւ կը յուսալքուի փոխն ի փոխ հիանալի մեղեդիներու եւ բիրեղեայ երաժշտութեամբ մը պատկերուած պատմութեան ընդմէջէն:

Փորկի էնտ Պէս - Լոյս-ցերեկ՝ դէպի մթնշաղ յառաջացող եւ թանցր գիշերը զգացնող «ժողովրդային» տրոմպաթաթախ գոյալիճակ մը: Տրամ մը:

1978

«Մեծ Անդոհանքը Երրորդ Ռայխին»

*«Քաղաքները մտայ անկարգութեանց շրջանին
երբ կը տիրէր սովը*

*Մարդոց մէջ մտայ խռովութեանց շրջանին
եւ ապստամբեցայ իրենց հետ»*

ՊԵՐԹՈՒՆՏ ՊՐԵՆՏ

Երբ Պերթոլտ Պրեխտ կը գրէր այս թատերախաղը 1935-ին, իր գործերը կ'աչրէին Գերմանիոյ մէջ: 1940-1941ին էր միայն որ Գալիֆօրնիոյ մէջ, ուր ան ապաստան գտած էր, կը ներկայացնէ այդ գործը նոր վերնագիրով մը,՝ *Անձնական Կեանքը Գերակայ Ցեղին* (The Private Life of Master Race): Վերնագիրին փոփոխութիւնը նշանակալից էր: Կեանքի ծիծաղելի մէկ խաղով, սակայն, 1947-ին հեղինակը կոչնագիր կը ստանայ ներկայանալու Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտի Հակաամերիկեան Գործունէութեանց Յանձնախումբին առջեւ: Կ'ապաստանի Զուիցերիա ու ապա կ'անցնի Գերմանիա, եւ իր գործը կը

քեմադրէ... Պերլինի մէջ:

Խօսիլ Պրեխտի մասին պիտի նշանակէր անդրադառնալ իր տեսութեան եւ իր թատերական դպրոցին: Գոհմանա՞ք ըսելով միայն թէ «Անդոհանքը եւ Թշուառութիւնը» ամէնէն նուազ «դիցազներգական» գործն է հեղինակին: Հոն՝ ուր տեղ գտած են ներքին հոգեվիճակներ, բնապաշտական պահեր: Ընդհանուրը կազմուած է քսանեօթ տեսարաններէ: Իւրաքանչիւրը անոնցմէ պէտք է ինքնաբաւ դառնայ ըստ հեղինակի տեսութեան:

Նիւթը նացիզմի զարթումն է, անշուշտ, բայց եւ մանաւանդ՝ ամբողջատիրութեան մը, բռնատիրութեան մը – որ գոյն չունի – հաստատումը հոգիներու վրայ: Թատերախաղին ամերիկեան վերանուանումը ցոյց կ'ուզէ տալ թէ ինչպէ՛ս անձեր, զիջումէ զիջում, կը փոքրանան, կը կորսնցնեն իրենց անհատականութիւնը, ինքնութիւնը, եւ ապա գլխազիր Վախը համատարած կը տիրէ հոգիներու եւ միտքերու մէջ:

Մեծ շքերթ կամ տողանցք մըն է այս խաղը, հեղինակին իսկ բնորոշումով: Երիտասարդ քեմադիր Ժան-Ֆրանսուա Փրեվան ասելի եւս շեշտած է այս գիծը: Բեմադրութեան եւ մեկնաբանութեան մէջ կան արուեստական, չափազանցուած, «խօլ» եւ հետեւաբար՝ «թատերական» մասեր: Այս գիծն է որ գրեթէ գոյութիւն չունի Պրեխտի միւս գործերուն կամ անոնց խաղարկութեան մէջ, ուր հանդիսատեսը պէտք չէ որ շատ տարուի դերասանին ապրումով: Թող որ դերասանն ալ պէտք չէ իյնայ այդ որոգայթին մէջ:

Չորս դերասաններ փոխն ի փոխ կը կերպարանաւորեն բազմատասնեակ անձեր եւ կը փոխուին տեսարանէ տեսարան միշտ աշխոյժ պահելով քեմը: Իրենց մեկնաբանութեան այս ձեւը ժպիտ, խնդուք կը յառաջացնէ հանդիսատեսին մօտ որ, ի վերջոյ, դերասաններուն հետ կ'ըսէ իր վերջնական «ո՛չ»ը:

«Ո՛չ»ը՝ ընդդէմ վախի եւ հոգիներու ստրկացման:

1979

«ՎԷՃը»

Հեղինակ՝ ՄԱՐԻՎՕ

Երկու բաժիններով թատերախաղ մը, որուն առաջին մասին մէջ կը խօսին երկրորդին մէջ պատահելիք դէպքերուն շուրջ: Ուրեմն՝ կորիզը կը կազմէ Բ. մասը:

Մարիվօ (1688–1763) այս վերջինը մասը գրած է վաթսուն տարեկանին, երբ պահանջքը զգացած է պատանեկութեան եւ կեանքի մասին խօսելու: Իսկ առաջին մասը իր զանազան գրուածքներէն քաղուած աշխատանք մըն է, գոր կատարած է Ֆրանսուա Ռիենիօ:

Նիւթը մասնաւոր շահեկանութիւն չի ներկայացներ: Նորութիւն չկայ:

Հաւանաբար իր շրջանին կրնար հետաքրքրություն առթել: Սակայն այսօր:

Առէք չորս նորածիններ, երկու հատ իւրաքանչիւր սեռէ, եւ զանոնք տարէք անտառ մը: Հոն շինեցէք չորս առանձին բնակավայրեր անոնց համար, ձեռով մը՝ որ ոեւէ մէկը կասկած չունենայ միւսին –միւսներուն– գոյութեան մասին: Տարիներ ետք, անոնք թող դառնան երիտասարդ–երիտասարդուհիներ՝ երկու սեռամորթ ծառաներու սպասարկութեամբ (ասոնց մորթին գոյնը կը թուի կարեւոր ըլլալ, որպէսզի երբ օր մը իւրաքանչիւրը հանդիպի միւս երեք սպիտակամորթներէն մէկուն կամ միւսին՝ անակնկալը ըլլայ շահաւատարիչ...): Իրենց այդ թարմագեղ տարիքին, հանեցէք մէկը միւսին դիմաց, միշտ՝ անտառային միջավայրին մէջ –աղջիկը՝ տղուն, ապա՝ երրորդին, եւ վերջապէս չորսը իրարու դիմաց: Այն ատեն գրիչը ձեռք առէք, դիտեցէք եւ արձանագրեցէք թէ ինչպէ՛ս սէրը եւ սեռը կ'արթնան, ու ինչպէս նախանձը եւ անհաւատարմութիւնը կը սկսին:

Թատերախաղին պատմութեան այս ձեւի ներկայացումը կրնայ շահեկան դարձնել թէ՛ նիւթը, թէ՛ ալ անոր զարգացումը: Իրողութիւնը դժբախտաբար այդպէս չէ:

Երիտասարդներուն խօսակցութեան ձեւը նախնական է. «հարազատութիւնը» այդ կը պահանջէ. պէտք չէ մոռնալ որ անոնք ամայութեան մէջ աճած են: Երկխօսութիւնը կը յառաջանայ գրեթէ միավանկերով, այն լեզուով որ մեզի սորվեցուցած էին *Թարգամի* ֆիլմերը: Մտածումները նաեւ կը մնան նոյնքան նախնական.– «Օ՛ր, մէկը կայ ջորին մէջ», կ'ըսէ աղջիկներէն մէկը, երբ կը հակի առուակին եզերքը: Ու այսպէս՝ շարունակաբար:

Ինչո՞ւ ուրեմն այս քրոնիկը:

Որովհետեւ ներկայացումը ինքնին, բնագիրէն անկախ, մասնաւոր շահեկանութիւն մը ունի:

Ով որ բեմով կը հետաքրքրուի, մեծապէս պիտի գնահատէ –սկսելու համար– բեմայարդարումը (Ռիշար Փետուցցի), որ իր շքեղ իրագործումով եւ շարժուն գործածականութեամբ կը ստեղծէ պատկառելի միջավայր եւ հարազատ մթնոլորտ: Դիւրութեամբ կը փոխէ նաեւ տեսարան: Աւելի քան բնական անտառ մը, երկու կողմերը պարիսպ–շէնքերով:

Բեմադրութիւնը (Փաթրիս Ծէրօ), դիմած է ամէն արդիական, ճարտար միջոցներու, որէսզի «մերօրեայ» դարձնէ այս ներկայացումը: Իր գործածած միջոցները հասած են նոյնիսկ ծայրագոյն, ձգտուած աստիճանի մը, որ արուեստականին կը հափ: Այդ ճիգը արդէն զգալի էր առաջին մասին մէջ, ուր կը գործածուէր հայելիներով լուսարձակումի միջոցը: Միջին խորհուրդ մը ուզուած է տալ պարզ բանի մը, սակայն չէ արդարացած: Ջանացուած է տալ երրորդ եւ չորրորդ տարածութիւն մը ներկայացման մը, որ միայն երկուքը ունի: Սակայն այս իրողութեան անդրադարձումը կ'ըլլայ բաւական ուշ, երբ ամէն ինչ իր լրումը պիտի գտնէ: Խաբուսիկ միջոցներով հրամցուած դեղահատը ի վերջոյ մնացած է հանդիսատեսին կոկորդը:

Բեմ եւ պատրա՞նք, թէ բեմ եւ խաբեքայութիւն: Այս վերջինը առաւելաբար՝ «Վէճը»ին պարագային: Մարիվոյէն պարզապէս պիտի նախընտրէինք իր *մարիվոտաժները*. իր հանրածանօթ գործերէն որեւէ մէկը, ուր իր ոճը, արուեստական նկատուելու աստիճան խնամուած եւ վայելչագեղ, կը յատկանշուի հետապնդուած նրբութեամբ, նման տիպարներուն յայտնաբերուած հո-

գեքանութեան, ուր ան կը յառաջանայ փոքր արահետներէ. «Մարիվօ» մը, ուր եթէ սիրային զգացումները կը կազմեն միջավայրը, անոնք կը դրսեւորուին վաճառող անողորթութեամբ՝ միշտ խաղի ու կատակերգութեան ծիրին մէջ:

1977

Les Façades

Շեղինակ՝ ԺԱՆ-ԺԱԷ ՎԱՐՈՒԺԱՆ

Շեղինակին սկզբնական շրջանի այս գործը, ներկայացնելով հանդերձ իր մէջ այն տարրերը, որոնք իր դէմքը կազմեցին, կը տարբերին իր վերջին գործերէն շուրջ քսան տարուան անջրպետով մը: Ի՛նքն է, բայց նաեւ տարբեր՝ իր ներկայէն:

Լէ Ֆասսառը (Ծակատները կամ՝ Դրսերեւոյթները) մէտալին միւս կողմն է, ըսենք՝ երկու կողմերն ալ են.– ան՝ զոր մենք ցոյց կու տանք եւ կը խորհինք որ մարդիկ կը ճանչնան, եւ այն միւսը՝ զոր կը պահենք, եւ կը խորհինք որ յաջողած ենք մեր թաքնապահութեանը մէջ: Երկու պարագաներուն մէջ ալ կը սխալինք:

Տասներկու անձեր, պարզ, ամենօրեայ մարդիկ կ'ապրին գաւառային գիւղաքաղաքի մը մէջ, բնակութեան նոյն միջավայրով.– ներքին գաւիթ մը, չորս կողմը միայնակ կամ երկյարկանի տուններով, մօտը՝ Հալէպի տուններուն: Պատմութիւնը որ կը թաւալի ֆրանսական գաւառի մը մէջ, կրնայ ուրեմն պատահիլ նոյն ձեւով Սուրիա, Իրաք կամ Իրան, երբ դրացիները իրենց պատմութեաններէն կամ կիսաբաց վարագոյրներու ետեւէն կը դիտեն, կը լրտեսեն, կը բամբասեն, կը մեկնաբանեն դիմացի կամ քովի դրացիին ամէն մէկ շարժումը, մոտքն ու ելքը, տան լուսաւորումը եւ մթնոլորտը, եւ երբ, իւրաքանչիւրը ջուր խմելու, պնակը թէ... ոտքերը լուալու համար, կ'օգտագործէ գաւիթին ծորակը եւ քարէ աւազանը: Մե՛ծ ընտանիք մը, ուրեմն, իրարու այնքան մտերիմ որքան՝ հեռաւոր:

Ժան-Ժաք Վարուժանի մեզի ծանօթ թատերախաղերը բզքտիչ եւ ծայր աստիճան արկուած լարերու վրայ կը թրթռային որպէս արտայայտաձեւ, ոճ եւ խորք: Հոս, ընդհակառակը: Անշուշտ ամէն անձ ունի իր ներքին պզտիկ տագնապը, մղումը, հակասութիւնը, առկալծող փառասիրութիւնը, խառնուածքը, սակայն ամբողջ թատերախաղը ողողուած է տեսակ մը խաղաղ գոյակեցութեամբ, պարուրուած է համակրանքի բարերար մթնոլորտով մը, որ հեղինակէն կը բխի դէպի իր անձերը: Բամբասանքը, պզտիկ մրցակցութիւններն իսկ չեն հասնիր քանդումի: Կը դիտենք խաղաղօրէն, սակայն կը խոռովինք նաեւ երբ յանկարծ կը մտածենք թէ այդ «պարզ» մարդիկը նաեւ մե՛նք ենք, գոնէ մասամբ, մեր տոգոյն աւօրեայով: Այլ արտայայտութեամբ՝ ներկայացուածը ձեւով մը նաեւ մե՛ր կեանքն է այդ հեռաւոր գաւառային աւօրեային մէջ:

Ներկայացումը կը տեսէ ճիշդ երկու ժամ: Բաղկացած է երեք մասերէ, առանց դադարի: Ունի հեզասան գնացք մը, հանդիսատեսը վկան դարձնելով մարդկային պատկերազարդ պատմութեան մը: Առանց ցնցիչ ըլլալու, չի դադարիր թախծոտ ըլլալէ: Հեղինակին լեզուն կը պահէ իր հերոսներուն պարզութիւնը, ասոնց զուարթախոհութիւնը, անգիտակից սրամտութիւնը, անմիջականութիւնը, մնալով հանդերձ մելամաղձոտութեամբ թաթաւուն:

Բեմադիր Քրիսթիան Կիշոշէ պահած է թատերախաղին ոգին, շեշտելով դերասան-հանդիսատես մեղսակցութիւնը: Բեմը յաճախ «աչք կը քթթէ» դէպի սրահ: Ներկայացումը կենդանացած է, մանաւանդ, խաղարկութեամբը դերասանական ամուր կազմի մը:

1979

Պաալպէքի Միջազգային Արուեստի Փառատօն

«Մենիս»

Սարսուլի Դիթանը

Սեծութիւնները կը կոփուին այսպէս, անտեղիտալի հաւատքով եւ աշխատանքով: *Լա Մամա* փորձառական թատրոնը սրճարանի մը ստորերկրեայ յարկը ծնունդ առաւ Նիւ Եորքի մէջ, տասնեակ մը տարի առաջ, եւ ներկայացումներ սարքեց քսանհինգ հանդիսականներու ներկայութեան: Մինչեւ այսօր, աւելի յարմար պայմաններու մէջ տեղափոխուելով, տուած է հինգ հարիւր տարբեր ներկայացումներ, հրապարակ հանելով բազմաթիւ տաղանդաւոր նոր թատերագիրներ, ինչպէս նաեւ ներկայացնելով միջազգային յառաջապահ թատերագիրներու գործերը:

Մենտան կը ներկայացուէր առաջին անգամ ըլլալով բացօթեայ, նախօրոք հարիւր ներկայացումներէ ետք: Թագաւորական ընտանիքներու անդամներուն կեանքը այս կերպով կը թաւալէր արքայական բարձրաւանդակի մը վրայ: «Օֆ-օֆ Պրոտուէյ»ի թատերական գլխաւոր օճախներէն մէկը եղող Էլլըն ըՍթիւրթի այս մէկ խումբը բարձրադասակ մէկ ապացոյցն է, թէ արդի թատրոնը ի՛նչ կը պարտի փորձառական թատրոններուն, եւ թէ նաեւ Միացեալ Նահանգներ բարձր կը բռնեն արուեստի ջահը այս մարզին մէջ:

Սկիզբէն պէտք է յիշել ներկայացման վրայ ունեցած ազդեցութիւնը Նիւ Եորքի համբաւաւոր «Կենդանի (Ապրող) Թատրոն»ին –*Լիվինկ Թիէթր*– եւ Քեննէթ Պրատնի «Նաւաբանտը» (*Տիւր Պրիկ*) հռչակաւոր թատրախաղին, որ կրնար միայն կենդանանալ իր բեմադրութեամբ, ուր աղմուկը, շարժումը, շարժուելը անքակտելիօրէն կապուած են բնագրին: «Մենտա»յի պարագային քայլ մը եւս աւելի առնուած է. բնագիրը ըմբռնելի բառերէն աւելի՛ հասկնալի ձայնաստիճաններու ճոխ եւ պերճախօս լեզու մը դարձած է:

Ներկայացումը հարազատ արձանագրումը չէ պատմութեան, իսկ ինչ որ ներկայացում է ունի առնուազն երկու հեղինակներ, –Եւրիփիտեսը՝ հինգերորդ դար Ք.Ա., եւ Սենեկան՝ Ա. դար, Ք.Ե.: Մէկը գրած է յունարէն, իսկ միւսը՝ լատիներէն, իսկ թատերախաղը մեզի կը հրամցուի զոյգ լեզուներով հաւասարապէս եւ փոխ ի փոխ: Սիրոյ, վրէժխնդրական կիրքի մէկ ներկայացումն է «Մետէա»ն, որ վիուկ կին է, որ կ'այլ է իր ամուսինին մօտ իր տեղը գրաւող նոր թագուհին, իսկ պատմութեան կ'անցնի որպէս իր երկու զաւակները խողխողող մայր՝ մղուած վրէժխնդրութենէ:

Պաալպէքի Բագոսի տաճարը որպէս թատերական յարմարագոյն շրջապատ եւ բնական բեմադրարարում, լուսաւորուած լոկ ջահերու բոցերով՝ մենք պէտքը չզգացինք բնագիրի մը՝ ըմբռնելու համար ինչ որ թատրոնը կրնար տալ, եւ զգալու անոր ներթափանց ուժը: Եթէ Սուրբ Հոգիի ուժով մեր լեզուները չբացուեցան բարբառելու համար աշխարհի բոլոր լեզուներով, այսուհանդերձ սկսանք յանկարծ հասկնալ լատիներէնը եւ յունարէնը: Հրաշքը ա՛յդ էր: Արուեստը ըմպեցինք իր սկզբնաղբիւրէն եւ զարմանալի վկան եղանք մարդկային հագագին կարելիութիւններուն, որպէս հաղորդութեան անդաւաճան միջոց: Ժամ մը ամբողջ ամէն ինչ մըմունջ էր, հծծին եւ փսփսոք, հառաչ եւ հառաչանք, շլաբում եւ հեծկըլտութ, գոշին, աղաղակ եւ շարժումներ, բոլորը դեկավարուած՝ անտեսանելի ուժերու կողմէ, որոնց կարգին կը գտնուէին բեմադիրը՝ Անտրէյ Սրպան, երաժշտահանը՝ Էլիզապէթ Սթալորս, ինչպէս նաեւ լեզուական խորհրդատուն:

«Մետէա»յին ներկայացումը մանրամասն, բծախնդիր եւ երկվայրկեանները հաշուող բեմադրութիւն մըն էր, յստակ, վերջնական բաժանումներով: Ամէն ինչ արարողութիւն էր, հանդիսաւոր, լրջագոյն ձեւերով, որոնք տեղափոխութիւններ էին միայն: Բուն շարժումը, կեանքը, արագութիւնը ու անոնցմէ մեզ համակող զգացումը գերազանցապէս ձայնականն էր որ կը պարուրէր հանդիսատեսը, կոչ կ'ուղղէր անոր զգացականութեան, զգայնութեան, բարձրանալով մինչեւ իմացութիւնը եւ պահանջելով անոր ամբողջական մասնակցութիւնը: Այս ուղղութեամբ իսկական կախարդ մըն էր Փրիցիլա Սմիթ, որ մեզ շնչաբեկ դարձուց իր անողոք, անպատ ձայնալարով, Նաթալի Կրէյ՝ իբր անգոր ստնտու եւ Փաթրիք Պըրք՝ իբր անմխիթար, կոծող հայր:

«Մետէա»ն –դիցաբանական թագաւորին այս կախարդ եւ վրէժխնդիր աղջիկը, թատերական սովորական ներկայացումէ մը աւելի՝ ծիսակատարութիւն մըն էր, ներկայացնելով նախատիպարը թատերական, տիեզերական արուեստին, որ կը պատկանի բոլոր ժողովուրդներուն՝ հինգ ցամաքամասերու վրայ:

Պատարագ մըն էր որ մատուցուեցաւ Պաալպէքի հեթանոսական մեհեանին մէջ, բարձրաւանդակի մը վրայ, իր աւարտին դուրս ելլելով անոր դարաւոր պարիսպներէն եւ կազմելով թափօր մը՝ բաղկացած ունկնդիր–ուխտաւորներէ, որոնք հետեւեցան «յաղթական» Մետէայի կառքին, ու անկէ ետք՝ հեռուէն՝ երկու նահատակ անմեղութիւններու կորսուելուն միջոցին մէջ:

Հեփընհինկը այս անգամ առած էր այլ երեւոյթ, որոշապէս սարսուլի:

Հեռաւոր Կղզիներու «Պայանիհան»ը

Տոհմային պարերու արտասովոր խումբ մը, որ նման Ֆիլիպպեան Կղզիները կազմող տարբեր ծագումով, քաղաքակրթութեան ազդեցութեամբ եւ կրօնքներով ցեղերուն՝ Արեւմուտքն ու Ծալրագոյն Արեւելքը շաղկապուած կամ երբեմն ալ միախառնուած ոճաւորումով մը կը պատկերէ: Հոն են սպանականը, տեղականը, կաթոլիկը, մահմետականը եւ այն բոլորը, որ այս կղզեքնակները կը բնորոշեն, ուր որ ալ ապրին անոնք – ծովափնեայ թէ լեռնային շրջաններուն մէջ, ժողովրդական թէ իշխանագումներու միջավայրին մէջ:

Ասկէ՝ պարերու այսքան աշխատանքինը եւ նոյն ատեն՝ նմանողութեան մը կնիքը, գործիքներու «տեղայնութիւնը», ինչպէս նաեւ ներածուածը: Ոչ մէկ զանցառում որ օժանդակ եւ բնորոշիչ չդարձնէ տոհմայինը: Այս ընկալումով, տեսանելի են սպանական քասթանէթը եւ ոտնահարումը, եւրոպական փոլքայի քայլերը, ծալրագոյն արեւելեան ձեռքի, թելի, մատներու, գլխի եւ մարմնի պերճախօս շարժումները՝ ոտքերու բոժոժներուն շխրտոցով:

Ծաղկեփունջ մըն է 29 անդամներէ բաղկացած այս պարախումբը՝ աշխազան բոյսերով զարդարուն. պարուհիներուն տարիքը՝ 15-22ի միջեւ: Ու նաեւ լայնօրէն արդարացնող իր անունը – *Պայանիհան*, որ կը նշանակէ իրերօգնութիւն, գոյակցութիւն եւ միասին ապրելու հաճոյք:

Պարերուն հիւթերը կու գան իրենց բարքերէն, առօրեայէն, ինչպէս նաեւ իրենց հաւատալիքներէն, երբ տեղ տեղ կ'երեւի անխուսափելի չարագուշակ վիճակը: Այդ կեանքին մաս կը կազմեն կոիւր, յաղթանակը, սէրերու եւ կիրքերու բախումը, եւ մանաւանդ՝ ապրելու հաճոյքը, միասնաբար ապրելու, զուարճանալու վայելքը՝ այնքան պերճ եւ ճաշակաւոր զգեստներու ներդաշնակութեամբ փողփողուն:

1971

Մորիս Պէժար եւ Բեմապարը

Քսաներորդ Դարու Պալէն» կը կոչուի Մորիս Պէժարի պարախումբը, որ տասնամեակէ մը ի վեր իր նորարարական յղացումներով նոր շունչ մը, ոճ մը, տարողութիւն մը տուաւ բեմապարին: Իսկապէս «Քսաներորդ Դարու Պարախումբ» մը՝ իր ձգտումներով, խիզախումներով, իրագործումներով: Պէժար, իր նման մէկ երկու պարագիրներով, այսօր կը ներկայացնէ Նոր Պալէն միջազգային գետնի վրայ:

Իր նորարարութիւնը խորքի եւ ձեւի կալուածներու մէջ է: Պարը, ըստ Պէժարի, լեզու մըն է ու իբր այդ միշտ ըսելիք մը ունի: Որպէս ունկնդիր՝ հանրութիւնը ամէնէն կարելորն է: Ու ամէն պար, որուն մաս չեն կազմեր, նոյնիսկ անգիտակցօրէն, սրբազանը եւ ընկերայինը, պարապ է եւ զրկուած՝ իր աղբիւրէն: Աւելին. «*Քորէօկրաֆի մը, ամէնէն առաջ, պէտք է ըլլայ ուղղակի գործո-*

ղութին մը, բաղդատելի՝ քաղաքական գործողութեան»:

«Քաղաքական գործողութիւն» մըն էր, օրինակ, Սթրավինսքիի երաժշտութեամբ *Կրակէ Թռչունը*, ուր կապոյտ զգեստաւոր ինը հոգի կը պարեն դիմադրական-յեղափոխական պար մը, իսկ իրենց մէջէն յանկարծ կ'երեւի կրակի գոյն շապիկով առաջնորդ մը, որ պարելով -գործելով- պիտի շրջի իր գաղափարը փոխանցելու ուրիշներուն: Նոյն ընկերային-քաղաքական գաղափարականը կը տեսնուի այս անգամ համաշխարհային տարողութեամբ եւ արձագանգով Հէքթոր Պէրլիոզի *Ռոմէօ եւ Ժիւլիէթ*ին մէջ, երբ սիրոյ ողբերգութիւնը չի սահմանափակուիր զոյգի մը դժբախտութեան մէջ, այլ բիրտոր աւհատներու ոչնչացումով, որպէս հետեւանք ընկերային-հասարակական մեր կեանքին, իրականարգերուն, բռնութիւններուն: Բեմապարը իր աւարտը կը գտնէ ներկայ ժամանակներու ծանօթ կարգախօսով. «Սիրաբանեցէք, բայց մի պատերազմիք»:

Երկօրեայ տարբեր յայտագիրներուն մաս կազմեցին նաեւ Պախի երկու քանթաթաներէն ներընչուած *Աքթիւս Թրաժիքիսը*, որ մեկնաբանութիւնն է տխրութեան, մահուան եւ ապա՝ կենսաւիշ կեանքին, իսկ *Լ'անժ Հէօթթըպիզը* բանաստեղծ Ժան Քոքթոյի բանաստեղծութեան առանձնայատուկ մեկնաբանութիւնն էր յոյն Մանոս Հանիտաքիսի երաժշտութեամբ: Ասոնք վկայութիւնն էին Պէժարի ներընչման եւ ստեղծագործական աղբիւրներու աշխատանքի տեսանկյան, ինչպէս նաեւ մեկնաբանական եւ կատարողական համապատասխան ոճի մը գոյութեան, միշտ անձնական կնիքով մը ճանաչելի:

Պէժարի բեմապարը կ'օգտուի մերօրեայ պարերու քայլերէն. դասականը կ'ընդելուզուի արդիականին: Մարդկային մարմինին գիծերը եւ կերպրնկալումի արժէքը կ'օգտագործուին իրենց առաւելագոյն կարելիութեամբ, առանց երբեք զանոնք զրկելու հոգեկան ապրումներէ: Արտաքինը՝ «մսեղէնը» հրաշալիօրէն կ'ոգեղինանայ: Այս ձեւով նաեւ *Էրոթիզմը* ամէն տեղ է, Ռոմէօ եւ Ժիւլիէթի զուգապարին թէ Պախի երաժշտութեան մեկնաբանութեան մէջ. մինչեւ իսկ այս վսեմագոյն յօրինողին 51-րդ քանթաթան կը ծառայէ կեանքի այդ բնոյթի զարթոնումին:

Արական ներկայութիւնը գերակշիռ դեր մը ունէր յայտագիրներուն մէջ: Ընդգծելի իրողութիւն մըն է որ Պէժար վերջ տուած է *աստղ-պալլըրին* առասպելին, արժեւորելով խումբը եւ խմբականը, նոյն ատեն տեղ տալով արականին, հաւասար՝ իգականին: Արական գլխաւոր դերակատարներուն դերը աշխատեալ ակնբախ էր երբ *Լ'անժ Հէօթթըպիզի* մէջ թռչունի դերը վերցուցած էր հսկայականազմ այդ պարող մը՝ իգական հագուստներով, քանի խումբին մաս կը կազմէր դերասան Ժան Մարէ եւ կար նաեւ Ժան Քոքթոյի շունչը: Իսկ երբ այս երկու մասնաւոր բարեկամութիւններու անունները քով-քովի գան, այդ մթնոլորտին մէջ անկարելի չէ որ պալլէն առնէ որոշ ուղղութիւն մը, որ այդքան ալ խորթ չի թուիր նոյն ինքն Պէժարի...:

Մորիս Պէժար իր մէջ կը խտացնէ նուրբ եւ խոր երաժշտական հասկացողութիւն մը, հասարակաց անհատը, ժամանակակից տագնապող մարդը: Արուեստագէտ մըն է ան, որ տէր է արուեստագիտական բոլոր կարելիութիւններուն զորս կը կիրարկէ նուրբ ճաշակով, եւ համոզումով մը՝ թէ դեռեւս պարը կոչս գետին մըն է, ուր որոնող մարդը միշտ պիտի գտնէ նորութիւններ: Իր աւելի քան տասնամեայ առինքնող վաստակը վկան է իր համոզումին:

Ճագ Երաժշտութիւնը

Պատմական Աւերակներուն Մէջ

Պաալպէքի Միջազգային 17-րդ Արուեստի Փառատօնի յայտագիրին մէջ իր պատուոյ տեղը գրաւած է *Ճագը*, որ իր արդիական կնիքով կը դրոշմէ դարաւոր գաւթները ճնամեայ տաճարներուն եւ մեհեաններուն: Յայտագիրին անդրադառնալէ առաջ նպատակայարմար է ներկայացնել, առնուազն համառօտակի, պատմութիւնը երաժշտութեան մը, որ նախապէս մերժուած, ուրացուած եւ պահուած էր իր մթին խորշերուն մէջ, իսկ այժմ կ'արժանանայ պալատական ունկնդրութիւններու եւ միջազգային փառատօններու մէջ համաժողովրդական խանդավառ ընդունելութեան:

Ճագի ստեղծումին մէջ առաջին մղիչ ուժը եղաւ գերութենէ ազատագրող Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու սեւամորթ ժողովուրդը, որ հակառակ մէկուկէս-երկու դար առաջ իր ծննդավայր Ափրիկէէն արմատախիլ եղած ըլլալուն՝ իր արեան մէջ կը պահէր ափրիկեան կշռոյթը, իսկ յիշողութեանը մէջ՝ ճնագոյն երգերը: Սեւամորթները երգելով կը հաղորդուէին իրարու հետ դաշտային աշխատանքի պահուն, իսկ Կիրակի յետմիջօրէի արձակուրդի ժամերուն կը պարէին *պամպուլան*երու կշռոյթով:

Նիու Օրլինզ դարձաւ այն քաղաքը, ուր ճագը թափ առաւ եւ ծաւալ ստացաւ, նուիրագործուեցաւ եւ իր սահմանները տարածեց Ամերիկայի երկայնքին, ու անկէ՝ Եւրոպայի եւ համայն աշխարհի վրայ: Այդ քաղաքին ծնունդն են Լուիզ Արմսթրոնկ, Օլիվըր եւ այլ բազմաթիւ աշխարհահռչակ տաղանդներ:

Սեւամորթներու ճորտութենէ ազատագրումով (Նախագահ Լինքոլնի Յայտարարութիւն, 1861), ափրիկեան ճիմնական երգերը ունեցան երկնիւղ զարգացում. կրօնական գիծը՝ որ կոչուեցաւ *Սփիրիշուըլս* (spirituals), եւ դարաւոր գիծը՝ որ ճանչցուեցաւ *պլուզ* (blues) մակդիրով: Այդ ծագումը եւ զարգացումը անխուսափելիօրէն ունեցան օտար ներգործումներ, քանի Նիւ Օրլինզ ունէր ֆրանսական ազդեցութիւն մը, շրջան մը պատկանած ըլլալով Ֆրանսայի: Հոն կը տօնախմբուէին –եւ աւանդութիւնը այսօր նաեւ կը շարունակուի– Բարեկենդանի Երեքշաբթիները: Շրջանը կրած էր նաեւ սպանական ներկայութիւն մը:

Հիմնապէս եւ առհասկանօրէն երգիչ ժողովուրդ մը եղած են սեւամորթները, որոնք բնագոյաբար –առանց գիտական ծանօթութիւններու– կը վերարտադրէին լսածնին: Վերարտադրութիւնը աւելի արդիւնքն էր «ներքին ունկնդրութեան» մը, որքան ալ ան փորձը եղած ըլլար ծանօթ երգի մը հարազատ կրկնութեան: Ներքին, մտային այս միջամտութիւնը երգին կը շնորհէր նոր կշռոյթ մը, նոր երանգաւորում մը, նախապէս լսուած չըլլալու տպաւորութեամբ: Նոր գործիքներու գործածութիւնը անմասն չէր այս ստեղծագործական բաժինէն –փողը՝ նախ՝ որ կոչուեցաւ «երգեցիկ փող» (եղջերակ), ապա՝ դաշնամուրը, որ կը նուագուէր տարբեր կշռոյթով մը՝ «քէլքուրք» կոչուած:

Ճագի առաջին նուագախումբը կազմուեցաւ 1895 թուականին, միշտ Նիւ Օրլինզի մէջ:

Երբ սեւամորթներու նուագախումբերը իրենց ժողովրդականութեամբ

փողոցները գրաւած էին 20-րդ դարու սկիզբը, իրենց վարակիչ եւ նուաճող գրոհին մէջ առին նաեւ սպիտակամորթները, որոնք սակայն չէին յաջողէր հարազատութեամբ նուագել երաժշտական կտոր մը, որուն մեկնաբանութիւնը կը կարօտէր ա՛յլ պատրաստութեան: Սեւամորթները «իրենց գլխուն մէջ կ'երգէին»: Անկարելի այս կացութեան առջեւ սպիտակամորթները ճազին տուին անհանդարտ, խռովեալ, յարձակողական շեշտ մը, որ ճանչցուեցաւ *Shrapshinian* ճազ անուամբ, որ ինքն իր կարգին դարձաւ համասփիւռ:

Այսուհանդերձ, ճազը կը շարունակուէր նկատուիլ միայն «հաճոյքի երաժշտութիւն» ու կը սեպուէր *հասարակ*: Եւ արդէն իր արմատ նետած եւ ընդհանրացած շրջանակները վատահամբաւ թաղամասեր էին, որոնցմէ առաջինը դարձաւ Սթորիվիլը՝ իր հանրատուներու եւ զբօսավայրերու ցանցովը: 1917-ին, երբ ամերիկեան կառավարութիւնը փակեց այդ թաղամասը, հոն հռչակ շահած անունները ցրուեցան ու սկսան նուագել Մեմֆիսի, Սէյնթ Լուիսի, Շիքակոյի եւ մանաւանդ՝ համբաւաւոր Միսիսիպիի գետնաւերտուն վրայ, ընդլայնելով իրենց փորձառութիւնը:

Մինչեւ 1923 ճազի նուագախումբերը կը բաղկանային առաւելագոյն եօթ անդամներէ: Կը վախճուէր որ մեծ խումբ մը կրնար կաշկանդել ազատութիւնը մեկնակատարներուն, որոնք իրարու հետ մեկնաբանական մրցումի կ'ելլէին միաժամանակ: Մտահոգութիւնը կար որ կրնար խլուիլ երաժշտութեան տարերքը, որ անմիջականութիւնն էր, այսինքն ճազի սիրտն ու ոգին: Ամէն մեծ դէմք կու գար իր դրոշմը, ոճը եւ կատարողական մեկնաբանութիւնը ստեղծելու: Այս մարզին մէջ մեծ էր բաժինը Արմսթրոնկի:

Ծազը դարձեալ ունեցաւ երկկողմանի զարգացում: Ձեւ մը՝ որ հիմնովին պարեղանակ էր միայն, իր կշռոյթով, թափով, օգտապաշտական միտումով, եւ ուրիշ ձեւ մը՝ որ ունկնդրութեան համար ստեղծուած էր, որովհետեւ կատարումին միջոցին յանկարծ կշռոյթը կը կտրուէր եւ ժամանակը կը փոխուէր, ինչ որ անկարելի կը դարձնէր պարելը: Ծազը հռչակուեցաւ ինքնին երաժշտական արուեստ:

Յիսունական թուականներուն ճազին տրուեցաւ նոր ուղղութիւն մը եւ նոր հորիզոն. ան որ հոգիով եւ մարմնով, ամբողջովին ջերմ զգացականութեամբ մը կը կատարուէր, ինչպէս՝ օրօրուիլ, շարժիլ, ոտնահարել, լալ՝ փոխարինուեցաւ «սառնասրտութեամբ» ու դարձաւ զուտ ուղեղային: Ծազի եւ դասական երաժշտութեան միջեւ փնտռուեցան նմանութեան եզրեր: Երաժշտանոց ասարտած երիտասարդներ փոխարինեցին մինչ այդ բնագոյրէն նուագող երաժիշտները: Նոր ազատութիւններ տրուեցան եւ նոր կշռոյթներ ստեղծուեցան: Փոքրաթիւ անդամներով նուագախումբերուն թիւը բազմացաւ ու անգամ մը եւս մեկնակատարը դարձաւ արքայ, իսկ երաժշտութիւնը՝ ունկնդրելի:

Բնականաբար հակազդեցութիւնը չուշացաւ: Կարելի չէր այդպէս կապը խզել անցեալի աւանդին հետ: Այդ հակազդեցութիւնը ծնունդ տուաւ համադրութեան մը, որ կոչուեցաւ –ի չգոյլէ լաւագոյն բացատրութեան– «Նոր Բան»: Այս Նոր Բանը մեկնաբանութիւնն էր ճազի հնագոյն աւանդութիւններուն (զգացական), մասնաւորաբար *սլուզ*ներու, ու նաեւ՝ արուեստագիտութեան մը՝ որ մշակուած էր «պաղ» մտայղացողներու կողմէ: Այդ Նորը գիտակցօրէն օգտագործեց նաեւ արեւելեան, ի մասնաւորի՝ ասիական կշռոյթը, որ *նիկրօ*ներու –

սեւամորթներու– մշակութային ժառանգութիւնը կը մնայ: Այդպիսի երեւոյթներէն մէկն էր, օրինակ, Սեսիլ Թէյլըրը, որ Տիւք Էլլիսկըրնի ճագի երաժշտութեան մէկ հետետորդը կամ անկէ ներշնչուողը կը ճանչցուի, բայց որուն երաժշտութեան մէջ արձագանգները կային Պարթոքի, Սթրավինսքիի, Վեպըրնի եւ Ծարլզ Ալվցի:

Այս բոլորով հանդերձ, ճագ երաժշտութիւնը կ'ըմպէ եւ կ'արգասաւորուի իր սկզբնաղբիւրէն: Տասնամեակէ տասնամեակ անոր արտայայտութեան միջոցը, ձեւերը կը փոխուին, որովհետեւ ճագը իրեն կը կապէ տաղանդաւոր նորարարներ, սկսեալ Արմսթրոնկէն մինչեւ Տոն Ռէտմէն, Չարլի Փարքըր, Ծոն Քոլթրէն եւ Օրնէթ Թոլմէն:

Էլլա Ֆիցներըլս

Այս երկրորդ տարին է որ ան կը հրաւիրուի: Ծագի աշխարհը զայն կ'անուանէ «Երգի Առաջին Տիկինը», «Թագուհի», եւ դեռ՝ «Միակ ամբողջականը»: Իսկ իր մասին միջազգայնօրէն խօսելու համար կը բաւէ ըսել «Էլլան»:

Պաալպէթի դարաւոր եւ վեհաշուք սիւները իրենց երկնաւալաց խոյանքով խոտոր պիտի համեմատէին –գոնէ այդպէս կը խորհուէր սկիզբը, անցեալ տարի– ճագի երգչուհիի մը փառաբանանքին, որքան ալ լեռնակուտակ ըլլային անոր շահած մրցանակները, դափնեպսակները եւ հարիւրէ աւելի ըլլար իր ձայնապնակներուն թիւը: Սակայն մեծութիւնը միշտ գրաւիչ է ամէն տեղ, նոյնիսկ Արամազդի տաճարին գաւիթին մէջ, ուր հաւաքուած չորս հազար ներկաներ խելայեղ կը ծափահարէին:

Մակդիրները ոչինչ կ'աւելցնեն Երգը խորհրդնաշող այս էակին համար, մշտահոս եւ անսպառ ձայնի տէր: Երգն ու երաժշտութիւնը իր նետարդներուն մէջն են: Ան «չ'երգէր», այլ կը շնչէ, կը խօսի, կը հաղորդակցի լեզուով մը, որ ըստ կամս կապ ունի կամ «չունի» երգին հետ: Երբ կ'երգէ, օրինակ, Կըրշուինի *Սամըրթայմզը*, կը դառնայ ամէնէն խոր ապրումներով, յուզիչ քնարականութեամբ մը թաթաւուն դիթական երգչուհին, ու յանկարծ՝ կը պայթի *Գիշեր եւ Ցերեկը*, կամ ուրիշ երգ մը, որ նոյնիսկ չունի բառերու կամ նախադասութեան մը ըմբռնելիութիւնը: Ամէն ինչ կը դառնայ անսանձ, քմահաճօրէն –գոնէ այդպէս ենթադրեալ– սաւառնող, ներքին պոթեկումներու եւ վայրկեանի տրամադրութիւններու բարձրադաշակ յայտնութիւնով մը: Մելալաղձոտ էակը, որ ինք էր, կը վերածուի բեմը դորդացնող, շարժուն եւ զուարթուն մեկնաբանի մը, որ կը խօսի, կը զուարճանայ, «կը կատակէ», կեանքին կու տայ նոր կշռոյթ մը՝ այնքան տրոփուն: Ու պահ մը առաջուան խորասոյզ ունկնդիրը, համապատասխան հակազդեցութեամբ մը, կրնայ ձեռքի կամ ոտքի կշռութաւոր հարուածներով իր մասնակցութիւնը բերել, ընկերանալ իրեն:

Ինչ որ ալ երգէ, ի՛րը կը դարձնէ ան, իր ձայնելեւջներու բազմազանութեամբ եւ երգաձայնի փոփոխութեամբ թէ ինքնորոշ հնչեղութեամբ: Նեղ է նոյնիսկ իրեն համար յօրինուած երգի մը ձայնանիշերուն եւ բառերուն շրջանակը, զոր կը ճեղքէ ազատ եւ հեշտ թոփաքներով, մնալով նաեւ տիրական իր յանպատրաստից ստեղծագործութիւններուն բաժինին մէջ:

Էլլա Ֆիցներըլսի ձայնը եւ երգը չեն մեկնաբանուիր: Ամերիկացի սեւամորթ այս երգչուհին, որուն արեան առհաւօրէն մաս կը կազմէ երգը, ճագը, կշռոյթը՝ խորհրդանշին է մարդկային հաղորդակցութեան ի՛ր կալուածին մէջ: Ստորագելիները իրեն համար չեն:

Օսրար Փիթըրսըն

Այս երաժիշտը կրնար դառնալ միջազգային «դասական» դաշնակահարներէն մեծերէն մէկը (իր սկզբնական կազմաւորումը այդ ուղղութեամբ կատարուած է): Ան դարձած է սակայն ճազ դաշնակահարներու մեծագոյններէն մէկը, եթէ ոչ մեծագոյնը:

Յայտագիրը կը բաղկանար –եթէ կարելի է խօսիլ յայտագիրի մը մասին– ճազը բնորոշող տարբեր կալուածներու երաժշտական կտորներէն: Քանի ծագումով գանատացի այս սեւամորթը ազատ մեկնաբանողն է ճազ երաժշտութեան՝ իր մասին կարելի է ըսել ամէն ինչ որ կը վերաբերի այդ երաժշտական սեռին ըմբռնողութեան, ուր «յանպատրաստից» բնոյթը էական տարրն է, եւ ուր մեղմ ու խուլ ձայներուն կը յաջորդեն խելացնոր թափը, ներքին թաւալքը, որուն անպայման մասնակից է ունկնդիրը:

Իր մասին կարելի է վկայել թէ պահը եւ ժամանակը անբաւարար եղան ըմբռնանելու լման յայտագիր մը. իրենիցն՝ կէս յայտագիր մըն էր:

1972

Էլվին Այլիի Ամերիկեան Պալէն

Կապիթէի Միջազգային Փառասոյններու յայտագիրին մէջ մեզի առիթը տրուած էր տեսնելու Նիքոլայիսը եւ Թէլլըրը իրենց պարախումբերով: Էլվին Այլիի պարախումբը մէկ երեսը կը կազմէ ամերիկեան արդիական բեմապարի եռափեղկ արտայայտութեան: Մ'էկ երեսը, թերեւս ամէնէն ներկայացուցչականը, սակայն վստահաբար ամէնէն բնորոշիչը՝ երբ հարցը կը վերաբերի «Սեւ Ամերիկա»յի:

Էլվին Այլիին այժմ քորէկրաֆ է, պարագիրը իր խումբին. դադրած է դեր ունենալէ ներկայացումներուն մէջ՝ տասնեակ մը տարիներէ ի վեր: Մարթա Կըրահէմի՝ ամերիկեան պալէի այդ քրմոհիին այս նախկին աշակերտը՝ անկէ սորված է նախ արդիական պարարուեստի թէքնիքը եւ կիրարկած է զայն: Իր կողմէ նաեւ տուած է նոր թափ մը, ներշնչած նոր երեւոյթ մը, հոգի մը՝ արդիական բեմապարին:

Ծոխ եւ բազմերես յայտագիր մը: Եթէ *Լարք Էսէնրիկը* աւելի դասական պալէի մէկ ցայտուն արտայայտութիւնը կը կազմէր, *Հիտըն ուայթսը*՝ իր ծայրագոյն ոճաւորումով եւ որոշապէս արեւելեան ներշնչումով յղացուած՝ կը պարփակէր խորհորդ մը, միտք, կեանքի փոխադրութիւն մը: Այլիի դէմքը կը բնորոշուէր սակայն մնացեալ երկու պարային յղացումներով:

Քրայ, որ նուիրուած է «ամէնուրեք սեւ կիներուն –ի մասնաւորի մեր մայրերուն», շուրջ 15 վայրկեան տեւող մենապար մըն էր Ծոխիթ Ծէյմարնի

կողմէ, այդ գմայլելի, քանդակեալ մարմինով, վերասլաց հասակով սեւամորթ պարուհիին, որուն տարածուն թեւերը իրենց կտրուկ, արագ թէ բեկբեկուն եղանակաւոր շարժումներով, համատարած ցաւ էին, թափահարող կիրք, անզուսպ ճիչ եւ նաեւ՝ զգացումի եւ վիճակի մը հակադարձով՝ կծկում, փոքրացում, ինքնամփոփում, խղճացում եւ այնչոյս կղզիացում: *Ռէվէլէյշըն*ով է, սակայն, որ Այլի հիմնականօրէն ցուցաբերեց իր մտաշղացումը եւ ինքնութիւնը: Երաժշտութիւնը՝ *նիկրօ սփիրիշուլզի* աւանդական երգերը, *պլուզը*, *ճազը*, արդիական կշռոյթը եւ այն բոլոր տարրերը որոնք էականօրէն բնորոշիչն են սեւամորթներու ոգիին, անոնց միաթիք հաւատալիքներուն թէ պոռթկուն եւ ազատ կեցութեան:

Եթէ ճազը իր բաժանմունքներով գերազանցապէս սեւամորթներու կալուածն է, եւ արդիական պարի կշռոյթը՝ մինչեւ իր *ռոք'ն ռոլ*ներով ամերիկեան արտադրութիւն է, անվարանօրէն կարելի է հետեւեցնել թէ Էլվին Այլին իր տաղանդաւոր պարողներով եւ մենապարողներով ցայտեցուց «սեւ» ցեղին ոգին, անոր խորհրդապաշտ հաւատալիքը, ժողովրդային պարը, արդիականը, որուն ետին միշտ կը զգացուէր դասական պալէի արհեստավարժութիւնը, մարդկային մարմինէն առաւելագոյնս քաղելու իր լայնածիր կարելիութիւնները, արտայայտչականութեամբ մը՝ ուր նրբութիւնը իր տեղը կը զիջէր անարգել խայտանքին, եւ փոխադարձաբար:

1973

«Լիբանանեան (տարօրինակ) Գիշերներ»

Կը խնդրուի քիչ մը աւելի լրջութիւն

Այս տարուան Լիբանանեան երաժշտախաղը կը կոչուէր *Մահաբաժան*, որ կը նշանակէ՝ փառատօն եւ որուն կարճագոյն ձեւով պատմութիւնը հետեւեալն է.– Երիտասարդ գեղջկուհի մը (մշտնջենական եւ անթառա՛մ Սապահը) երգի մեծ «աստղ» մը կը դառնայ: Անոր շուրջ կը թռչկոտին երեք-չորս մոլորակ-տղամարդեր, որոնք կ'ուզեն զայն սեփականացնել: Այս խորքին ներարկուած է ընկերային-քաղաքական գունաւորումով շիճուկ մը՝ պարսաւական երանգով: Իսկ որպէս ձեւ՝ չորս արարէ բաղկացած այս երաժշտախաղը յանձնուած է չորս տարբեր բեմադիրներու, անոնց տրուելով բացարձակ ազատութիւն կիրարկելու իրենց իմացութիւնն եւ յղացքը՝ ինչ կը վերաբերի լիբանանեան տոհմիկ երաժշտախաղին, այն երանելի յոյսով թէ տարբեր ոճերու տողանցքէն կրնայ, նախընտրութեամբ մը, բխիլ լիբանանեան ֆոլքլորը –այն՝ որ ամէնէն հարազատն է, գեղեցկագոյնը, իտէալականը:

Այս յառաջադրանքով տալը օր ժողովուրդին ներկայացուեցան գեղջկական-տոհմիկ պարզ ձեւի («Օ՜ֆ, օ՜ֆ»...) ոճաւորուած կշռոյթը, արդիական պարաձեւը (*Շորթ* տաբատ եւ *ճըրք*...) եւ պատմա-դիցազներգական վերականգնում մը: Այս «ոռուական աղձանք» կարծես դեռ չբաւէր, վերջին մասին

մեզի ընծայուեցաւ նաեւ ծիծաղելի –եթէ համայնքային եւ կրօնական դիրազ–գացութիւններ վիրաւորած չենք ըլլար այս որակումով– «շարական» մը («Երուսաղէմ», զանգակի ղողանջներով) Սապահին կողմէ այնքան կուսակա՞ն անաղարտութեամբ, ու նաեւ՝ մզկիթէն մուէզզինի մը կանչին արձագանգները («Ալլահ ու Էքպէր»): –Կատարեալ Լիբանանը՝ ըստ ոմանց ըմբռնումին. տապքէ՛ վերէն վար ծածկուած, ապա՛ մերկ սրունքներ, ճըրք, ես լէ՛շլ, աղօթք, հաւատք, Էմիր Ֆախրէտտին, 1916–ի լիբանանեան մարտիրոսները՝ թուրք դահիճներու, 1943–ի անկախութիւնը, հայրենաբորբ երգ, եւ ...հինգ *պետելի* կիներու անապատային պար:

Կարճ: Քննարկումի իսկ անարժան է այս ողբերգա–զաւեշտա–երաժըշտախաղը: Յիշեցնենք, միայն, Միջազգային Փառատօնին ազնուափայլ եւ մեծարգոյ պատասխանատուներուն, ինչպէս նաեւ *Մահարածանի* հեղինակներուն, թէ Պաալպէքը գրպանի փորձառական թատրոն չէ, որուն անճրկած ուրոնումները դիտելու համար հանդիսատեսը ստիպուած ըլլայ գիշերանց 170 քիլոմէթր լեռնային ճամբու մը յոգնութիւնը ստանձնել: Ի սէր լիբանանեան նոր ծլարձակուող ֆոլքլորին, քիչ մը անելի լրջութիւն՝ յառաջիկայ տարի:

1971

«Ֆարաման»

Պաալպէքի Միջազգային Փառատօնին գլխաւոր առաջադրանքներուն մաս կը կազմեն լիբանանեան տոհմիկ երաժշտութեամբ, պարերով եւ աւանդութեամբ ներկայացումները: Նորաստեղծ, առնուազն ոճաւորումի մը հետամուտ այդ նեկայացումները կը ճգնին տարուէ տարի հարստացնել երկրին բնիկ արուեստը տոհմային նոր տարրերով, որոնց բոլորը սակայն միշտ չէ որ հարազատօրէն լիբանանեան բխում ունին, ներածուածը պարզելով զգալիօրէն անջատ դրսեւորում մը, առանց կարենալ միախառնուելու տեղականին:

Այս տարուան «Լիբանանեան Գիշերներ»ու ներկայացման ուզուած էր տալ նոր փայլ մը: Նախ ստեղծուած էր առասպել պատմութիւն մը, գերերկրային էակներով –հայր մը եւ իր աղջիկը– զանոնք զետեղելով 17–րդ դար: Հայրը՝ Ժամանակ–Մարդն է, որ իւրաքանչիւրը կ'առաջնորդէր իր իսկութեան, իր ինքնուրոյնութեան, իսկ աղջիկը՝ Յախտենական Ճամբորդուհին էր: Կային նաեւ ուրիշ տիպարներ, ինչպէս «գիւղին խենդը», որ կը կերպարանաւորէր ճշմարտախօսութիւնը, ազատութիւնը, անեղծ բանաստեղծականութիւնը:

Մեծ, աղմկարար գովազդներու ետին ընդհանրապէս հանդիսատեսին կը սպասէ յուսախաբութիւն մը: Բացառութիւն մը չեղաւ այս ներկայացումը: Երկար ամիսներէ ի վեր կը ծանուցուէր նաեւ բացառիկ աստղի մը երեւումը լիբանանեան արուեստի երկնակամարին վրայ, ու մեզի կը վստահեցնէին թէ «նման ձիրք մը կ'երեւայ միայն անգամ մը երեք կամ չորս սերունդներու ըմթացքին»:

Տեսնուածը կրնայ ըլլալ «աստղի» մը խոստո՛ւմը միայն: Հերոսուհին՝ երգչուհի

Մաժտալա վստահաբար ունի ձայնային յատկություններ, որոնք չարատեւ աշխատանքով եւ կրթութեամբ կրնան հաւանաբար զինք հասցնել բարձունքի մը: Մաժտալա պէտք է աշխատի, մանաւանդ, որ իր ուրոյն ոճը ունենայ եւ չհետեւի մեզի ծանօթ այս կամ այն լիբանանցի «աստղ»ի – գործածելու համար այս բանը – երգելու եղանակին: Սակայն, բարեբախտաբար, *Ֆարամանին* (Հրովարտակ) ներկայացումը չէր ծանրանար անոր դեռ դիրաքեկ ուսերուն վրայ:

Երաժշտախաղ մը ամբողջութիւն մը կը կազմէ եւ երեք արարնոց «Հրովարտակ»ին մէջ չէին պակսեր գոհացուցիչ եւ հաճելի մասեր: Ռոմէօ Լահուտի բեմադրութիւնը մնաց անհաւասար: Պարերը միշտ չէին բարձրացած իրենց կատարողական ներդաշնակ ամբողջականութեան, ոչ ալ միշտ միաձուլուած խորքին՝ պատմութեան հետ:

«Լիբանանեան Գիշերներ»ը եթէ ցարդ մեզի չեն պարգեւած իրագործում մը, որ իր գեղարուեստական արժէքով եւ տարողութեամբ դիմանայ ժամանակին եւ դարձակէտ մը կազմէ լիբանանեան գեղարուեստական կեանքին մէջ, այսուհանդերձ այս մեծածախս «Հրովարտակ»ին ներկայացումը ներկաներուն պարգեւեց վայելքը պերճափայլ հանդիսութեան մը:

1970

Ձուր Հաւատքներ...

Անգլիական Փրոսփեթթ Թիէթր Գըմփեյնին անուանի եւ շրջուն թատերախումբ մըն է որ թատերասրահ չունի Անգլիոյ մէջ, եւ որ սակայն – ըստ վկայութիւններու – շատ փայլուն եւ արժանաւոր կերպով կը ներկայացնէ անգլիական թատրոնը երկրէն ներս թէ դուրս:

Թատերախումբին մեզի ներկայացուցած առաջին թատերախաղը ունէր հաւատքի, աստուծոյ – գլխագիր կամ պարզ – վերաբերեալ եւ «թագաւորական» խորք մը: Արդեօք Պաալլէթի աստուածը աւելի՞ խստապահանջ մէկն է քան թատերախաղինը, եւ կամ թէ մեր թատերական ներկայ ճաշակը եւ ըմբռնումը այնքա՞ն տարբեր են (մեր հպարտութիւնը թոյլ չի տար ըսելու՝ «ստորադաս») որ այլոր այնքան ծափահարուած ներկայացում մը այս սինակներուն մէջ դատուի որպէս միջակ արդիւնքով խաղ մը՝ շատ փայլուն կողմերով եւ ձանձրացուցիչ, ծամծմուած, տժգոյն–մոխրագոյն մասերով եւ գաղափարներով:

Թատերախաղին վերնագիրն է *Թագաւորական Որսորդութիւնը՝ Արեւուն* (The Royal Hunt of the Sun): Հեղինակը կը քննարկէ հարցը, թէ կրօնքն ու հաւատքը, որքան ալ ինքնին վսեմ, առիւնքնող եւ իր պարզամիտ կողմերովն իսկ սրտայոյզ բան մը ունենան՝ ամէնէն խաբեբայ, աշխանդակող, անմարդկային հետեւանք մը ունին երբ մարդ իրատես չէ կամ տառէն անդին՝ ոգիին չի փարիր: Ու դեռ մանաւանդ՝ երբ այդ բոլորը կը գործածէ ի խնդիր նիւթի եւ ոգիի դեկավարութեան: Այսպէսով է որ 167 խաչապաշտ քրիստոնէայ սպանացի զինուորներ կը խաբեն, կը կողոպտեն եւ կը ջարդեն երեք հազար բարեմիտ եւ արեւ-

ւապաշտ Ինքաներ (ամերիկացիներ) Քայսմարքա քաղաքին մէջ, ի Փերու: Ու մեր համակրանքը քրիստոնէայ սպանացիներուն չ'երթար միշտ, բնականաբար:

Փիթըր Շեֆըր ժամանակակից հեղինակ մըն է: Իր պատմութիւնը կը պատկանի 16-րդ դարուն: Իր պատմելակերպն ալ երբեմն կ'երկարի ու կ'երկարի՝ պարզամտօրէն: Փայլուն փոխասացութիւններու եւ գաղափարներու կողքին, կը ստիպուինք մտիկ ընել հասարակ տեղիք կամ հանրաժանօթ միտքեր երկու ժամուան երկայնքին: Խաղարկութիւնը մնան է թատերախաղին, ուր կը փայլի գլխաւոր Ինքա աստուած Աթագուարիա (Մուրըրթ Ֆրէյզըր): Բեմադրական մի քանի գիտերը (սպանացիները եւ Ինքաները միշտ հակառակ ուղղութեամբ – դէմքերով – կը դիտեն նոյն արեւը, – աստուածը), իսկ մասնաւորապէս քորէօկ – րաֆին, իր տեսողական ուժովը, մասնաւոր կենդանութիւն մը բերին ներկայացումին:

Այս ներկայացումը կարելի է վերածել շքեղ շարժանկարի մը, թէն գիտենք որ անոր առաջին փորձը եղած է զարմանալի ձախողութիւն մը: Որպէս բեմադրութիւն, ան մեզ ձգեց կէս անօթի, կամ՝ կէս կուշտ միայն: Ու դեռ մեր դատումը աղերս չունի մեր ակնկալութեան հետ:

1972

«Չարչարանքը ըստ Ղուկասու»

Քրաքովի (Լեհաստան) Ֆիլհարմոնիայի նուագախումբ–երգչախումբը, բաղկացած 230 կատարողներէ, ունկնդրելը բախտաւորութիւն մըն է, եւ հաւանաբար անկրկնելի երեսույթ մը պիտի մնայ Լիբանանի համար: Լեհ երիտասարդ յօրինող Փենտետսքիի այս ստեղծագործութիւնը, երբ 32 տարեկան էր 1965-ին, ինչպէս զայն նախորդող գործը՝ «Եղերերգ Հիլոշիմայի զոհերու յիշատակին», հեղինակին հոշակը ապահոված էին միջազգային երաժշտական աշխարհին մէջ:

Մարդու Որդիին Չարչարանքը, իր գլխաւոր բաժիններով (ամբողջ գործը կը բաղկանայ քսանչորս մասերէ) «պատմութեամբ» փառահեղ եւ վեհաշուք աստուածներու վայրին մէջ: Որքան ալ տարակերպ նկատուի, կարելի է վկայել թէ ոչ մէկ բնավայր այնքան կը յարմարէր քրիստոնէական հոգեպարար – եւ փշաքաղիչ – արտայայտութեան, որքան հոովմէական շրջանի Պաալպէքի վերապալաց խոյակները եւ հեթանոսական մեհեանի աւերակները: Կրօնքը եւ հաւատալիքները բոլոր դարերուն եւ իրենց տարբեր անուանումներով պարփակած են խորհուրդը եւ առեղծուածը: Կոչ ըրած են գերբնականին:

Երգեցիկ դասուն չորս խումբերէն մէկը բաղկացած էր փոքրիկներէ, ըստ Պախի շրջանի աւանդութեան: Նիւթը բնականաբար դասական էր, գործիքային միջոցները՝ գրեթէ ամբողջութեամբ նոյնպէս: Սակայն լաւ երաժշտութիւնը միշտ գրաւիչ եւ ինքնարժէք է, ան դասական թէ արդիական արտայայտաձեւերով յօրինուած ըլլալ, ինչպէս *Խրաւ* բանաստեղծութիւնը՝ ինչ ձեւ ալ առնէ: Այսպէս,

ամենէն «պահպանողական» խորք ունեցող պատմութիւն մը, որ էր Չարչարան-քը, կարելի եղաւ վերապրիլ արդիական երաժշտական արտայայտութեամբ, անոր յատուկ համաչափութեամբ, թէքնիքով, զգայնութեամբ, կշռոյթով եւ համապատասխան հնչեղութեամբ:

Ձիթենեաց Լեռը, ուրկէ ամբոխը Զինք առաջնորդեց դէպի Պիղատոս, Գողգոթայի ճանապարհը եւ Խաչելութիւնը նկարագրական նախադասութիւններ չէին, ոչ ալ գրքային ծանօթ պատկերազարդումներ, այլ պատմական լաւագոյն աւանդութիւններով զրահուած յստակ, արտայայտիչ, մերօրեայ լեզու մը. ոգեկոչում մը՝ ուր հիանալի կերպով կը ձուլուէին հագագային եւ գործիքային չափակցութիւնը: Այս երգչախումբ-նուագախումբ հաւաքականութիւնը տէր է մեկնաբանութեան մը, ուր ապրում, նրբութիւն, մեղեդիական ներդաշնակութիւն եւ ժամանակի ճշգրտութիւն զայն կը դարձնեն աշխարհի նման կարգի ամբողջական եւ փայլուն խումբերէն մէկը:

Յարգամեծար յիշատակութիւն մը՝ այս բոլորին վարիչ եւ խմբավար Ժ. Քաթելվիչին:

1971

«Գիտնալու Համար Թէ...»

Փ առատօնի յայտագրին մաս կազմող այս ֆրանսերէն թատերգութեան հեղինակն է լիբանանցի երիտասարդ թատերագիր Կապրիէլ Պուսթանի: Նոյի Տապանի մը նման առանձին, աշխարհաստան պատուհանէ մը եօթ վերապրողներ –հինգ այր եւ երկու կին– Յոյսի եւ Յուսահատութեան մէջ կը նստարկեն ու կը տարուբերին ցոկանաւի մը վրայ: Սակայն ոչ մէկ փրկարար Արարատ, վերջաւորութեան: Մինչ այդ, գիտնալու համար թէ ...ով...ով...ով պիտի ուտուի՝ ականատես կը դառնանք էգ-արու ցանկութեան եւ պայքարի, ինչպէս նաեւ ահաւոր բզքտումի մը՝ վերապրումի ի խնդիր: Կը տեսնենք տիպարներ երբեմն պարզ, երբեմն խորհրդանշական, նման՝ հեղինակին լեզուին: Կը դիտենք, օրինակ, փիլիսոփայ-պատմաբան մը, որ մարդկային զոհերու մորթերը հաճոյքով կը գործածէ ապագային փոխանցելու համար անցեալի պատմութիւնը: Մարդասիրական մե՛ծ գործ: Կան հատուածներ, որոնք առաջին ունկնդրութեամբ անհասկնալի եւ մշուշոտ են: Եթէ նախապատրաստուած ըլլայինք այս թատերախաղին «համաշխարհային առաջինին» բնագիրը կարդալով, թերեւս գտնէինք գեղեցկութիւններ եւ խորութիւն նոյնիսկ հոն՝ ուր անմարտողութենէ տառապեցանք, եւ կամ թէ հաստատուէինք զօրաւոր առանցք մը հոն ուր միայն խամաճիկներու հանդիպեցանք. խամաճիկներու՝ որոնք զիրար կ'ուտեն լաւատես-յոռետեսութեամբ մը կամ՝ փոխադարձաբար: Կային նաեւ գաղափարներ, տեղ տեղ շատ, խճողուն, աշխատեսակ, որոնք կ'ուզէին քիչ մը չափազանց բաներ ըսել: Աւելի քիչով կրնային գոհանալ:

Կապրիէլ Պուսթանի անուրանալիօրէն շնորհալի թատերագիր մըն է: Ունի երեւակայութիւն, բազմասեռ ոճի կարելիութիւններ, սակայն պէտք է զգուշանայ զանոնք միասնաբար գործածելու փորձութենէն: Կը ստեղծէ պատկերներ, ունի ստեղծագործական ոգի, լատենտէակ է յառաջապահ թատրոնի մը պահանջներուն եւ կերտումին: Ցարդ իր գրած ութը թատերախաղերը պէտք է նկատել ուղեւորութիւն մը, հասցնելու համար իր (ցոկա)նաւը դէպի հաստատուն կղզին, ուր վերապրումը կարելի ըլլայ:

Բեմադիրն էր ծանօթ թատերագիր Էտուարտօ Մանէ, որուն գործերը, որքան որ մեզի ծանօթ են, միշտ ուրիշներ բեմադրած են: Բեմադրութիւնը եթէ չէ դիմած արտաքին ակնբախ թէ քովնտի միջոցներով տպաւորելու համար հանդիսատեսը, չէ կրցած նաեւ նպաստել խորքի շաղկապի մը եւ տիպարներուն ներքին անդոհանքին մեզի ուղղակի փոխանցումին: Ու դեռ, կը խորհինք թէ Պաալպէքի բագոսի տաճարը առաւելագոյն կարելիութիւններ ստեղծող վայր մըն էր իրեն համար: Ի՞նչ պիտի ըլլայ վաղը, երբ ներկայացուի սրահի մը բեմին վրայ: Ըսենք նաեւ թէ –որքան ալ մանրամասնութիւն թուի– կուլ տուինք ահագին քանակութեամբ փոշի իւրաքանչիւր մտրակի հարուածին, իսկ անոր թիւը պէտք է հաշուել երեք–չորս տասնեակ...:

Մասնակի յաջողութիւններուն մասին –հագուստ, երաժշտութիւն, լուսաւորում– հարկ չկայ խօսելու, այնքան ատեն որ անոնք չէ որ պիտի փրկէին ներկայացումը: Ու թող ներուի եթէ ուզենք գերիրապաշտ եւ ֆանթաստիկ պատկերով մը աւարտել այս քրոնիկը. 3 Օգոստոսին, գիտնալու համար թէ ով... ով... *ո՛վ պիտի ուտուէր*, ներկայացման աւարտին նշմարեցինք որ շուրջ ճինգ հարիւր հանդիսականներուն բացարձակ մեծամասնութեան երեսներուն (եւ ուղեղին) մէկ մասը «կերուած» էր հեղինակին կողմէ...:

1972

Ա նկերային-Քաղաքական Քրոնիկներ

Լրագրական Պարկեշտություն Եւ Հայրենասիրություն

Աշխարհի մէջ կա՞յ արդեօք անելի շատ յանկերգուած, վիճուած եւ նաեւ չարշրկուած բառ մը՝ քան *հայրենասիրությունը*, ամէնէն անելի բարձրերը դասուած, սրբագործուած բայց նաեւ ամէնէն շատ գոեհկօրէն լլկուած, առաթուր կոխկրտուած կալուած մը՝ քան հայրենականը: Բացէք միջազգային մեծ կամ պզտիկ որեւէ թերթի որեւէ մէկ թիւը ու հոն պիտի գտնէք առնուազն լրագրող մը, որ ամենի եւ լայնատարած պայքարի մէջ կը գտնուի, ներքին թէ արտաքին ճակատներու վրայ, ի պաշտպանութիւն հայրենիքին եւ անոր վտանգուած անմիջական թէ հեռաւոր բազմաբնոյթ շահերուն:

Մեզ հոս կը հետաքրքէ ներքին պայքարի կալուածը եւ այդ գետնի վրայ երկրին իշխանաւորներուն կողմէ ձեռք առնուած հոգեբանական թէ նիւթական միջոցները՝ զսպելու –կամ առնուազն մեղմելու– համար շղթայազերծ ընդդիմադրութեան մը թափը: Ինչ որ սակայն կը դառնայ հակասական եւ ծիծաղելի՝ այն իրողութիւնն է որ երբ օր մը, կացութեան շրջումով, ազատութեան փողա–հար այդ ընդդիմադրութիւնը իշխանութեան ղեկը ձեռք առնէ, ան կը ժառանգէ նո՛յն բառամթերքը, կը գործածէ ծանօթ նոյն պատճառաբանութիւնները որպէս երասանակներ՝ ի կարգ պահելու համար ժողովուրդը եւ սահմանափակելու ընդ–դիմադրութեան մը գործելու ազատութիւնը:

Ընդդիմադրութիւն մը –ժողովուրդ մը– լուրթեան մատնելու համար իշ–խանութեան կողմէ գործածուած բազմատարր եւ բազմագոյն զինաշարոցէն այսօր պիտի վերցնենք միայն երկու զէնք.– *Հայրենիքի «մայրությունը» եւ լր–րագրական ծածկամտությունը*: Ու նաեւ պիտի տեսնենք թէ մեր եզրակացութիւնը որքանո՞վ կը յարմարի մեր՝ գաղթահա՛յ կեանքին եւ անով պայմանաւոր՝ մեր լրագրութեան:

Նկատելի է թէ ամէն անգամ որ ղեկավարութիւն մը իր քաղաքական վտանգաւոր սխալները եւ սայթաքումները ուզէ ծածկել, ներքին փտութիւնը վարագորել, կամ պահանջքը զգայ իր խախտած դիրքը զօրացնելու, աղեկեղ կոչ կ'ընէ ժողովուրդին հայրենասիրական զգացումին, այսինքն անոր զոհողու–թեան ոգիին, ու ինք կը շոգիանա՛յ, կ'անհետի՛, կը ձուլուի՛ նոյն այդ հայրե–նասիրական զգացումին մէջը, ետին կամ վրան: Ու խոհեմագոյն շրջափայե–ցութեան կոչով մը մամուլին կը թելադրէ –երբ չի կրնար պարտադրել– զգու–շաւորութիւն, զգաստութիւն, կարճ՝ լուրթի՛ն, համրութիւն եւ զանցառում՝ բա–ցայայտութիւններու: Ու ասիկա յանուն խորագո՞յն իմաստութեան մը.– *«Ամէն ինչ ժողովուրդին չ'ըսուիր»*, երբ պատահի որ *«Հայրենիքը ճգնաժամի մէջ կը գտնուի»* բանձելը չգործածուի: Այսինքն այն նոյն տրամաբանութեամբ՝ ինչ որ մայր մը կանխահաս երեխային անսպասելի մէկ հարցումէն ալլալլա՞ծ կը պա–տասխանէ.– «Երբ որ մեծնաս կը գիտնաս», սա տարբերութեամբ միայն, որ ժողովուրդը երբեք պիտի «չմեծնայ», քանի՞ ահա անվերջանալի դարերէ ի վեր՝ իշխանութիւնները նոյն մտքի կաղապարէն ձեւաւորուած ըլլալով, ժողովուրդին կը նային իբր ամբոխի մը կամ երեխայի մը, եթէ նոյնիսկ այդ երեխան տարի–

ներու փորձառութեամբը կնճիռ կապած ծերունի մը դարձած է:

Ինչ որ սակայն մասնաւորաբար գայթակղեցուցիչ եւ ընդվզեցուցիչ կը դառնայ՝ այս առթիւ հրապարակ նետուած Խորհրդանիշ-Բանալին է՝ սրբազան թագով մը պաշտելի դարձած: Եւ որովհետեւ հայրենիքի սիրոյն զոհողութիւնը կրնայ անբաւարար կամ պայմանաւոր ըլլալ՝ ժողովուրդէն կը պահանջուի ինքնամոռացում մը ի սէր *Մա՛յր Հայրենիքին*: Ու անգամ մը որ հայրենիքը *մայրութեամբ* անբշուած, նուիրագործուած է, ո՞վ կը յանդգնի ալլելս իր մայրը քննադատել, ամբաստանել, գահազրկել. եւ դեռ՝ ո՞վ պիտի ուզէր անոր թերութիւնները հրապարակել, զայն ծաղրել՝ առանց որ միանգամայն ինքզինք նսեւ վարկաբեկած ըլլայ: Այս բոլորով՝ կ'եզրակացուի կատարել ճիշդ հակառակը, եւ իսկո՞յն.– թաղե՛լ, մոռացութեա՛ն մատնել ամէն ինչ, ամէ՛ն տգեղութիւն եւ սխալ, որպէսզի դրացիները (դրացի ազգերը) կամ ազգին մէջ «դաւաճանները» չիմանա՛ն, չուրախանա՛ն, չհաշագործե՛ն: Ու մինչ դաւադիր ու մեղսակից լոռութեան մէջ կը կատարուի սխալներու, անարդարութիւններու, ընկերային-բարոյական ոճիրներու թաղումը, անդին՝ հայրենասիրական մշուշներուն մէջը, ետին կամ վրան՝ կը գտնուին մարդիկ –*արհեստավարժ* հայրենասերներ եւ այս խաբէս-խուբեսութեան հեղինակները– որոնք դիւային քահ-քահով մը գոհունակօրէն ձեռքերնին իրարու կը շփեն: Եւ կեցցե՛ մայրութիւնը:

Հայրենիքը՝ մա՛յր: Բայց իսկապէս հայրենիքը խորշումած մա՛յր մըն է արդեօք: Կարելի չէ՞ իրաւամբ զայն ուրիշ բանի մը նմանցնել եւ ունենալ ազա՛տ ձեռքեր: Հայրենիքը՝ այն վայրը ուր պատահամբ մարդ կը ծնի՝ անշարժ, անկենդան բան մը չէ, ոչ ալ բնագանգական պաշտամունքի առարկայ աստուածութիւն մը: Հայրենիքը իրականութիւն մըն է, զոր մարդ կը վերատեղծէ ձեռքերովը, զգացումներովը, գաղափարներովը, եւ հետեւաբար՝ ան միշտ երիտասարդ, կենսունակ, կեանքով թրթռուն էակ մըն է: Հայրենիքը կարելի է նըմանցնել –ու գիտենք թէ ասիկա պիտի գայթակղեցնէ մէկէ աւելի պարկեշտասուն հոգիներ– ոչ թէ մօր մը, այլ՝ բարեկամութիւնի մը, սիրութիւնի մը, կամ կնոջ մը՝ որուն հետ կեանքի մէջ կապուած եւ «լաւագոյն եւ յոռեգոյն պայմաններու համար», բայց զոր կրնաս –հաւասարէ հաւասար– նսեւ կշտամբել, քննադատել եւ ուղղել ջանալ ամէն անգամ որ նկատես թէ օրինաւորութեան սահմանը անցած է կամ սայթաքում մը արձանագրած: Այս ձեռով ըմբռնուած հայրենիք մը եւ անոր շահերու պաշտպանութիւնը լրագրողէն կը պահանջեն որ ան ըլլայ միայն սխալներ մատնանշող, անարդարութիւններ դիմազերծող գրիչ մը, եւ մէկդի նետելով գաղտնապահ լռութիւնը, որ միայն ստրկամտութիւն եւ մեղսակցութիւն կը նշանակէ, ըսէ «*ճշմարտութիւնը, միա՛յն ճշմարտութիւնը եւ ոչինչ քան ճշմարտութիւնը*», միշտ եւ առա՛նց բացառութեան:

Վերի տողերը կը վերաբերին մասնաւորաբար անոնց, որոնք յաղթականօրէն եւ անկախօրէն կանգնած են իրենց հայրենական հողին վրայ, եւ որոնք երբեք չեն կրնար սփիւռքահայ մեր մտահոգութիւնները եւ սահմանափակ եւ սահմանափակող մտահոգութիւնները ունենալ: Նստիլ Պէյրութ կամ Լոնտոն եւ կամ Պոստոն, ու շարժիլ երեւանցիի մը պէս՝ ասիկա մաս կրնայ կազմել լուսնաբնակներու քաղաքականութեան միայն: Այսօր նոյնիսկ կարելի չէ բնակիլ Հալէպ ու մտածել եւ շարժիլ պէյրութահայի մը նման, առանց որ այդ շփոթութենէն տուժէ ամբողջ գաղութ մը: Այս միտքը պատկերազարդելու պէտք չենք

տեսներ, այնքան որ վերջին մեկ-երկու տարիներու իրադարձությունները թարմ են մեր յիշողութեան մէջ: Մասնաւորաբար միջինարեւելեան այս երկիրներուն մէջ երբ կ'ուզենք ապրիլ որպէս փոքրամասնութիւններ եւ օգտուիլ ընձեռուած առաւելութիւններէն, մեզի կը մնայ վարել քաղաքականութիւն մը մեր կարողութեան –մեր հասակին– չափովը, որ ներկայիս մեր միակ հետապնդած նպատակն է արդէն–*ազգապահպանումը*: Ամենատարրական եւ յեղեղուած ճշմարտութիւն մը բոլորին համար, բացի անբուժելի թանձրամիտներէն, որոնք անիմանալի յամառութեամբ մը կը շարունակեն բարձրաթոյն նպատակներ հետապնդել միջոցին մէջ պարսպ թեւահարումներով:

Մեր ազգապահպանման ճիգերուն որպէս գիւլաւոր սատար կայ հայրենիքը: Միշտ լրագրական պարկեշտութեան տեսանկիւնէն դիտուած՝ գաղթահայ լրագրողին համար եւս ծագած է Խորհրդային Հայաստանի կարգ մը իրողութիւններ ըսելու կամ շրջանցելու հարցը: Զայլամի ծիծաղելիութիւնը չունենանք յայտարարելու համար թէ մման հարց գոյութիւն չունի,– ունեցած է, ունի եւ պիտի ունենայ առաւել կամ նուազ չափով:

Հայրենի ներկայ պայմանները նկատի առնելով, Հայաստան տկարակազմ կամ «հիւանդ» մարմին չէ, որ ստիպողականութեան ներքեւ գտնուինք համապատասխան փափկութեամբ վարուելու իրեն հետ: Այսօր իր հանդէպ կարելի է կիրարկել լրագրական ճշմարտախօսութեան բնաբանը: Սխալ չհասկըցուինք. մեր պարագային ճշմարտախօսութիւն չի նշանակեր «բարձր քաղաքականութիւն» եւ կամ՝ «ուրիշներու գործին դուրսէն միջամուխ դառնալ: Այլ հետեւալը.–

Այս յօդուածը կը գրուի 25–ամեակին առթիւ թերթի մը –«Զարթօնք»– որուն խարխիւն է *ռաւկաւարութիւնը* եւ սիւները՝ *ազատականութիւնը*: Թերթ մը, որ ունի անհրաժեշտ տարրերը ըլլալու ազատ եւ անկախ մամուլ մը, հակառակ իր կուսակցական հանգամանքին: Ու այս թերթը գործնականօրէն ցոյց տուած է թէ սփիւռքի պայմաններուն մէջ իրապաշտ, առողջ հայրենասիրութիւնը չի կրնար ունենանալ որեւէ նախահաշիւ: Այսինքն՝ ան նկատի չ'առնէր տնտեսական–ընկերային նախապատուութիւններ, որքան ալ հիմնաւոր սեպուիւն անոնք, կամ միջազգային արդարութեան քաղաքական յեղեղուկ տարազներ ու դեռ՝ ցնորական Հայաստանի մը կարելիութիւնները, որքան ալ սրտագրաւ մասեր ունենայ այդ ցնորքը:

Եւ այս թերթին ընդգրկած սկզբունքներուն ծիրէն ներս կ'իյնայ նաեւ, նկատի առնելով սփիւռքի եւ հայրենիքին որոշ ինքնաբաւութիւնը, շարունակել Խորհրդային Հայաստանի ծանօթացումը աւելի ամբողջականօրէն եւ սերտօրէն, իւրաքանչեւ իրապաշտութեամբ մը: Այս մերձեցումը այլապէս օգտակար կը նկատենք, քանի դուրս կը հանէ սփիւռքահայը իր կրաւորական հիացումէն կամ սպասումէն, անոր հետաքրքրութիւնը գործնապէս լարելով հանդէպ երկրի մը, որ ի'րն է եւ զոր կ'ուզէ ճանչնալ հարազատօրէն, աւելին՝ որուն թերի կողմերուն ժամանակի ընթացքին բարձումը իրեն պիտի պարգեւէր կազդուրիչ պատկերը հայրենիքի մը, որ կ'ապրի, կը ստեղծագործէ, կը զարգանայ ու *կը սրբագրուի*: Ոչինչ աւելի խանդավառիչ է քան հայուն մասնակցութիւնը –թէկուզ հեռուէն– իր երկրն բարեկարգումին:

Մենք կը տեսնենք միայն բարեպատեհ կողմերը լրագրական մման աշխատանքի մը, երբ ան յառաջ կը տարուի զգաստութեամբ բայց նաեւ ինք–

նավաստահութեամբ: Քանի անկէ պիտի շահէր գաղթահալը եւ առնուազն պիտի չտուժէր հաշաստանցին:

1961

Ճակատը Աստղերուն՝ Սա Փխրուն Մարդը

Մարդ արարածը իր յաղթական առաջին քայլերը նետեց լուսնին վրայ: Չոր, փոշեթաթախ, հրաքիսային անհամար բերաններով ծոմոած մեր արբանեակը պահ մը կենդանացաւ «աստուածային» այցելութեամբ: Երբ մարդը «իր կառքը կը լծէ աստղի մը», բարձրագոյն տեսիլքի մը, կը դառնայ ինքն ալ աստղ մը, ասոր պէս հրավառ, շողշողուն, առինքնող, որ թարգմանի՝ արիասիրտ, վեհոգի, մեծաթոյշ երեսակայութեամբ եւ անհունը թափանցող իմացականութեամբ:

Չորս ու կէս միլիառ տարուան մեր երկիրը ունեցաւ անկիւնադարձ մը. ըսենք՝ շրջեցաւ ինքն իր վրայ: Այսուհետեւ պիտի ըսուի.՝ Մարդը լուսնէջքէն առաջ եւ վերջ:

Կ'արժէր ապրիլ դառնալու համար վկան՝ դարերու այս ողջագործումին:

Այս անարգել վերելքէն ետք, որ օրեր ամբողջ մեզ դարձուց շնչակտոր եւ որ դեռեւս մեր հիացիկ նայուածքը ուղղուած կը պահէ հոն՝ դէպի բարձրերը, կ'արժէ որ մեր աչքերը իջեցնենք համեստաբար դէպի վար, վերահաստատելու համար մեր մարդկային խոնարհ վիճակը, որմէ կարմրելու ամէն պատճառ ունինք:

Տիեզերքը նուաճող մարդը դեռ տէրը չէ իր անձին: Դեռ չէ ճանչցած ինքզինք:

Դէպի անհունը սլացող տեսլապաշտը՝ կը շարունակէ թաւալիլ իր նախնական վիճակին մէջ:

Մարդը –մարդկութիւնը– դեռ մանուկ մըն է, որ չէ թեւակոխած արբունքը:

Մարդ էակը կը շարունակէ մնալ յօշոտող գայլ՝ իր յաջորդին հանդէպ, եսասէր տգրուկ՝ քարայրի մարդու բարոյական չափանիշով: Աշխարհի գաղտնիքը խուզարկող այլասէր, անձնագոհ սա արարածը կը մնայ օտար ինքն իր նկատմամբ, շնականօրէն անտարբեր՝ տասնեակ հազարաւոր սովամահ մարդկային իլեակներու հանդէպ: Եւ այս հակասական, այլամերժ իրադրութեան մէջ կը բռնաբարուին ազատութիւններ, կը բազմապատկուին բանտեր, շահաբերօրէն կը բոցավառուին պատերազմի նոր գեհններ՝ որպէս տերմոսա, անարդարութիւններ կը պատմուճանուին որպէս օրինական դրութիւն, ու կը տրորուի ինչ որ ամէնէն վեհն է, սրբազնագոյնը, անփոխարինելին՝ *մարդկային արժանապատուութիւնը*:

Տիրանալէ ետք լուսինին, այժմ կը մնայ նուաճել դժուարագոյնը – մարդկային ներաշխարհը: Ու թերեւս ասոր յաջողութեան համար բաժին մը ունենայ տիեզերքի սա ճամբորդութիւնը: Այս յոյսով է որ կը բազմապատկուի մեր արդար ուրախութիւնը: Եւ այս վայրկեանին երբ երեք աստղանաւորդներ երկիր կը վերադառնան աստղային բերքերով, կ'ուզենք գոնէ պահ մը մոռնալ մեր բոլոր թշուառութիւնները, փոքրութիւնները, հիւանդութիւնները, եւ թեւաւորուիլ՝ իրենց – մեր բոլորին – աննախընթաց թոհիշքովը, յանձնուելով հեշտօրօր երազներու:

1969

Ո՛՛՛ Մահապատիժին

Ո՛՛՛ Մահապատիժին:
Մտքի, սրտի, արդարութեան, զգացումի, ընկերային ամէն նուիրական իրաւունքներու անունով՝ ոչ՝ մահապատիժին:

Անոր գործադրութիւնը երբեք վերջ չէ տուած ոճիրներու շարքին պատմութեան ընթացքին: Նոյնիսկ քաղաքի մը կեդրոնական հրապարակին վրայ բարձրացող կախաղանները չեն ծառայած «որպէս օրինակ» վերջ տալու ոճիրներուն, այլ իրենց շուրջ քաշած են միայն շարքերը հոգէախտաւոր հետաքրքիրներու, մահապարտներու հոգեվարքին ի տես իրենց շրթները լիզելով հեշտացողներու, բոլորն ալ՝ դարմանումի կարօտեալներ: Նոյնն էր պարագան ֆրանսական կառավարանին, երբ իր շուրջ կը հաւաքէր արեան ծարաւի բազմութիւններ: Իսկ ներկայիս, կարգ մը երկիրներու մէջ կիրարկուող կազի սենեակները կամ էլեքտրական աթոռները ոչինչ կը պակսեցնեն անոնց գազանային բնոյթէն: Իսկ շինուկի ներարկումով սպանութիւնը կը նմանի թաւշեայ ձեռնոցներով անաղմուկ սպանութեան:

Ո՛՛՛ Մահապատիժին:

Ո՛՛՛ թէ միայն գործադրուած իրաքանչիւր ոճիրի ետին կրնայ գտնուիլ հիւանդ մը, անհաւասարակ շիւ մը, բուժումի կարօտ անձ մը, այլ նաեւ ամէն եղեռնագործի ետին կարելի է գտնել մեղսակցութիւնը ընկերութեան, ուղղակի կամ անուղղակի, իր ստեղծած մթնոլորտին, ընկերային պայմաններուն, տնտեսական դրութեան եւ արդարադատութեան իրաւատու կիրարկումին կամ անոր գործադրութեան թերացումին համար, ինչպէս նաեւ միջազգային աշխարհավարական իր քաղաքականութեամբ.– պատերազմ, ոմբակոծում, տնտեսական անել վիճակ, եւ այլն:

Սակայն կայ գլխաւորը.– ի՞նչ է տարբերութիւնը հասարակ ոճրագործի մը եւ քաղաքակիրթ ընկերութեան մը միջեւ, եթէ կազմակերպուած ընկերութիւն մը սառնասրտօրէն կ'իջնէ, կ'իջնէ՝ աւելի ցած՝ քան արգահատելի ոճրապարտը, ընկերութիւնը իր կարգին գործածելով իր ոճիրին յատուկ զէնքերը : Ինքզինք քաղաքակիրթ նկատող ընկերութիւն մը ստորնագոյն վիճակի մատնած

կ'ըլլայ ինքզինք, վերածուելով նախնական բարբարոս ցեղախումբերու հաւաքականութեան մը, երբ իրաւունք ունենալ կը կարծէ սպաննելու մարդկային արարած մը, մինչ իր պաշտօնը եւ պարտականութիւնն է մարդոց դաստիարակութիւնը եւ վերադաստիարակութիւնը – «գազանը մարդ դարձնելու» երկարաշունչ եւ վսեմ առաքելութիւնը: Ե՛րբ է որ բժիշկի մը իրաւունք տրուած է իր անձնական որոշումով վերջ տալու ծանր հիւանդի մը կեանքին:

Եթէ մեր քաղաքակրթութիւնը ի վիճակի չէ ընկերութիւնը առողջ հիմերու վրայ հաստատելու, եթէ չի կրնար մէկ կողմէն միջամտել մարդ էակին կենսաքիմիական կազմաւորումին, բառնալ ընկերային եւ քաղաքական անարդարութիւնները, ստեղծել մարդկային բնականոն ամէն նպաստաւոր պայմանները, այդ պարագային ոչ մէկ իրաւասութիւն կրնայ ունենալ նաեւ յանուն՝ այսպէս կոչւած բարոյականի կամ արդարութեան՝ ինքզինքին յանձնելու մարդոց կեանքը եւ մահը տնօրինողի բնագանգական վերին իրաւունքը, յանուն ընկերային ապահովութեան: Ստեղծուած է ախտաւոր շրջանակ մը. ընդհանրապէս ընկերութիւնը ինք կը յառաջացնէ ոճրագործներ, չի յաջողիր զանոնք վերադաստիարակել կամ անվտանգ դարձնել, ու կը նախընտրէ սպաննել՝ որպէս լաւագոյն լուծում: Այդպէսով ընկերութիւնը կը դառնայ հաւաքական ոճրագործ եւ ինքզինքն է որ կը սպաննէ բարոյապէս ու կ'անդամահատէ՝ ֆիզիքապէս: Ու այս ախտաւոր շրջանակը անվերջ կը թաւալի ինքն իր շուրջ:

Մերժելի է նաեւ կեանքի կամ մահուան իրաւունքը զոր ժողովրդավարական երկիրներու սահմանադրութիւններ կը շնորհեն երկրին պետին: Ո՛չ մէկ անհատ, ինչ հանգամանքով ալ հանդերձաւորուի, իրաւունքը չունի գրչի մէկ խաղով կտրելու կեանքին թելը ուրիշ անհատի մը: Ու դեռ հոս նկատի չունինք պատմութեան բոլոր դատաւարական սխալները երբ մահուամբ իր «պատիժը քաւած ոճրագործ հրէշ» մը, տարիներ ետք երեսն կ'ելլէ իբր ամբողջովին անմեղ անհատ: Ո՛վ կրցած է նոր կեանք եւ շունչ տալ տարիներ առած *ոճրագործ* ընկերութեան կողմէ փոշիացած դիակին:

Ո՛չ՝ մահապատիժին:

Այս շաբաթ մարդ մը կախաղան բարձրացաւ Պէյրութի մէջ:

Տասներկու տարիներէ ի վեր բոլոր բարեխիղճ անձերը, բարեպաշտները, բարեմիտները եւ միամիտները քուներնին փախցուցած էին. չէին տեսած մարդու մը կախաղան հանուիլը Լիբանանի մէջ:

Ոչինչ աւելի տգեղ եւ սիրտխառնուք պատճառող երեւոյթ էր, քան ինչ որ պարզուեցաւ վերջերս, երբ Պէյրութի Վարչապետարանի եւ Արդարադատութեան հողատարածքին վրայ գտնուող կառավարական համալսարանի ժամացոյցի շէնքէն կախուեցաւ մարդասպան մը, անոր մարմինին ճօճուիլը վաղ առաւօտուն դիտելու եկող գերագրգիռ (հեշտագրգիռ) բազմութեան մը ներկայութեան: Այս երանութեան մէջ զիրար շնորհաւորող ուրախ գիրեր ղրկեցին կարգ մը անձնաւորութիւններ եւ քաղաքական դէմքեր, որոնց կարգին երեսփոխաններ եւ նախարար մը: ...Չարիքը արմատախիլ եղած էր Լիբանանի մէջ: Ասիկա ցոյց կու տար նաեւ թէ այս պարոնները եւ վսեմութիւնները, առանց բացառութեան, հրեշտակային խիղճի տէր անձեր էին, մաքուր ձեռքերով, որոնք ինքզինքնին մեղադրելու պատճառներ չունէին, ինչ որ չի նշանակեր անշուշտ թէ անմեղադրելի էին:

Երեսփոխաններ՝ որոնց ետին յաճախ կը գտնուին տասնեակներով պորտաբոյծ եւ դատարկապորտ «քաջեր», կամ ինչպէս հոս կ'անուանեն՝ *զայիմներ*, մատերնին միշտ ատրճանակին բլթակին վրայ, եւ որոնք կը սպասեն փոքր ազդանշանի մը՝ իրենց ամբողջ փամփշտակալը պարպելու համար երեսփոխան ղեկավարին «թշնամի»ներուն դէմ, այն վստահութեամբ նաեւ որ կարճ ժամանակ մը ետք բանտէն ազատ պիտի արձակուին նիթական որոշ վարձատրութեամբ մը:

Ո՞վ էր պարանին ծայրը օրօրուող անծանօթ ոճրագործը:

Հաւանաբար խլեակ մը՝ որ առանձին էր, առանց պաշտպանի եւ հովանաւորողի:

Եթէ իր աստիճանին յանցաւոր դատապարտեալ մը կախաղան պիտի բարձրացուէր, Լիբանանի մէջ պէտք է ամէն օր եւ առնուազն տարի մը նման տեսարանի մը ականատես ըլլայինք: Մինչ ահա երկու օրէ ի վեր դահիճը անգործ է...:

Մահապատիժէն երջանիկ վերի փաղանգին կը պատկանի նաեւ Տուէյֆիներու գերդաստանի «խմբապետներէն» վանական եւ այսուհանդերձ՝ երեսփոխան Հայր Սըմասն Տուէյֆի իր մովսիսական *Ակ ընդ ական* հաւատամքով: Կը մաղթենք որ սքեմաւոր Տուէյֆի վար իջնէ իր լեռներէն ու Հին Կտակարանին եւ Նորին միջեւ գտնուող անջրպետը կտրէ օր առաջ: Ու թերեւս անկէ ալ առաջ՝ աշխատի հաշտեցնել իր շրջանի հակառակորդ եւ մինչեւ ատամները զինուած թշնամի գերդաստանները, որոնցմէ մէկուն պարագլուխն է ինք:

1971

Հայր Տուէյի Առանձին Չէ...

Տրանսատառ «Լ'Օրիան- Լը Ժուր» օրաթերթը իր սիւնակները բացած է Լիբանանի մէջ մահապատիժի օրէնքի թեր ու դէմ տեսակէտներուն առջեւ: Փոխանակ կցկտուր կարծիքներու, մասնակի ճշմարտութիւններու, քովնտի հարցերու տեղ տալու, ինչո՞ւ թերթը չի բանար մահապատիժին գիտական թղթածրարը:

րեւէ եզրակացութենէ առաջ օգտակար է ընթերցողները ծանօթացնել այդ հարցին՝ վիճակագրութիւններով, պատմական տուեալներով, գործնական արդիւնքներով, ընկերային, ընկերաբանական, դատական, մարդկային, գիտական եւ մարդաբանական տեսակէտներով, առանց զանցառելու ճշմարտութիւն մը, թէ ամէն մարդկային ճիգ պէտք է հետեւի ուղեգիծի մը, անշրջելի ընթացքի մը՝ որ հակառակ է հաւաքական եւ օրինականացուած սպանութեան, -ինքնակործանման:

Վիճարկութիւններու մասնակիցներուն մէջ այլապէս ցաւալի երեւոյթ մը պարզուեցաւ երբ կարդացի կրօնաւորի մը տեսակէտը: Հայր Անտրէա Նիքոլա Քահլա անուանեալ այդ եկեղեցականը իր ձայնը երկիցս լսելի դարձուց պաշտ-

պանելով մահապատիժը, իր տեսակետին առ ի պաշտպանություն շահ տեսա-
քորքրական մեկնաբանություն մը տալով նաեւ «Տուք գկայսերն կայսեր եւ
զԱստուծոյն Աստուծոյ» անտարանական խօսքին: Կը թուի թէ այս եկեղեցա-
կանը ինքզինք քրիստոնէայ Աստուծոյ նուիրելէ աւելի կը սպասարկէ վրէժխնդիր
եւ անողոք Եհովայի մը: Մեր թելադրութիւնը պիտի ըլլար որ ինք, ամէն բանէ
առաջ, ինքզինք նուիրէր Լիբանանի բանտերու այցելութեան եւ հոն տիրող
պաշմաններու ուսումնասիրութեան, որպէսզի մեզի տեղեկագրէր թէ ինչպէ՞ս
պատանի գող մը երբ բանտէն դուրս կ'ելլէ դարձած կ'ըլլայ կարողական մար-
դասպան մը, որ անշուշտ արժանի պիտի ըլլայ Վարդապետին «Տուք գկայ-
սեր»ին....:

"L'Orient-Le Jour", 1974

Թատերական Գայթակղութիւն Մը

Ս պան պարկեշտ էր եւ անկեղծ, ու չունէր որեւէ շեշտ յոխորտութեան երբ
թատերաբեմէն կը յայտարարէր թէ եկած էր իր պաշտօնը գործադրելու
եւ կամ դերը կատարելու –թատրոնին վարագոյրը իջեցնելու դերը, երբ
ան չէր իսկ բարձրացած: Ծարուած ուտիկանները լուռ էին, բացի մէկէն, որ
սպառնալից մատնանիշ կ'ընէր մամուլոյ լուսանկարիչ մը.– «Արգիլուած է մեզ
լուսանկարել. առաջին փորձիդ՝ կը գրաւեմ մեքենայ»: Ահաւասիկ մէկը,
սակաւաթիւ «համեառ»ներէն, որ յաջորդ օր չէր ուզեր փաշլիլ մեծագոյն
օրաթերթերուն մէջ իսկ: Կը թուի թէ հպարտութեան պատճառ ալ չկար իրենց
համար, այդ օր: Հպարտութիւնը եւ յաղթանակը բեմին վրայ շարուած լուռ –
լռեցում – դերակատարներուն եւ սրահը իրենց ծափահարութիւններով
թնդացնող հանդիսականներունն էին:

Մէջ տեսած թատերական առաջին լիաշաջող *հեւիրնիկը* Սըրահ
եւ բեմ միացած էին, իրարու զօդուած, ինչ գաղափարի ալ պատկանէին անոնք,
ինչ մտայնութիւններ ալ միացնէին կամ իրարմէ բաժնէին հանդիսատեսները եւ
դերակատարները: Անոնք, բնագոյաբար, կազմած էին միաձոյլ ամբողջութիւն
մը աշխարհի ամէնէն սրբազան, անփոխարինելի եւ բարձրագոյն արժէքը
ներկայացնող իտեալով մը, որ *Ազատութիւնն* էր: Ազատութեան գաղափարը:

այդ երեկոյ կը պատահէր աննախընթաց դէպք մը լիբանանահայ
թատրոնի պատմութեան մէջ: Առաջին անգամ պետական հրամանագիրով
կ'արգիլուէր հայկական ներկայացում մը՝ «ազգային միասնականութիւնը»
վտանգելու եւ «գրգռութիւն սերմանելու» ամբաստանութեամբ: Եւ առաջին ան-
գամն էր որ այդ արգելիչ պատրուակին –«գրգռութիւն սերմանող»– յենած հրա-
մանագրին մթին հերոսները հաշեր էին՝ պաշտօնական եւ տիտղոսակիր: Մամուլոյ
Գրասենեակին պետը կ'առնէր հակաօրինական միջոց մը արգիլելով ներկա-
յացում մը՝ երբ թատրոնը կանխարգելիչ գրաքննութեան ենթարկելու օրէնք մը

չկայ Լիբանանի օրէնսդրութեան մէջ:

Երկու տարի առաջ նախընթաց մը պատահած էր Մաշրիկներու երկրին մէջ, երբ ոստիկաններ խուժած էին թատերասրահ, արգիլելու համար Ռոժէ Ասաֆ-Նիտալ Աշքար երկեակին *Մաժտալուն* անուանուած ներկայացումը: Նախադատ Ատեանին աներկբայ վճիռը չուշացաւ հոշակել թէ «գրաքննութեան ոեւէ օրէնք չկայ որ կարելի ըլլար գործադրել թատրոնի հանդէպ: Արդ, երբ չկայ խոտովութիւն, «ազգային միասնականութիւնը» հարուածող դէպք, ու չկա՛ն օրինագիծ՝ ի՛նչ ձեռով կարելի կը դառնայ կանխարգիլել հայերէն ներկայացում մը, երբ մանաւանդ այս նո՛յն թատերախաղը, տարի մը առաջ, արաբերէնով չորս ամիսներ ներկայացուած էր «գրականի թատրոն»ի մը մէջ Մուլթաքայի խումբին կողմէ: Այդ շրջանին, որքան որ կը յիշենք, Լիբանանի մէջ ո՛չ լեղափոխութիւն, ո՛չ կոիւ եւ ոչ ալ ազգային միասնականութեան խախտում տեղի ունեցան: Պրագիլիացի թատերագիր Արիանօ Սուասունայի «Ծան մը Կտակ»ը միայն կատարած էր այն դերը, որ ճշմարիտ թատրոնի շրջագծին մէջ կ'իյնայ: Արդ, կը թուի թէ հոն ուր արաբերէն ներկայացում մը, ամիսներու երկայնքին, չէր յաջողած («վտանգել երկրին միասնականութիւնը»), հայկական թատերախումբ մը պիտի կարենար կատարել այդ հրաշքը՝ ներողութի՛ւն՝ այդ սարսափելի բանը: Սակայն մնան ենթադրութիւն մը՝ ըստ որո՞նց:

Լիբանանեան Մամլոյ Գրասենեակը մաս կը կազմէ Տեղեկատուութեան նախարարութեան, եւ այսօր, յամի Տեառն, 4 Նոյեմբեր 1972-ին, անկախ Լիբանանի պատմութեան մէջ առաջին անգամ այդ աթոռը գրաւած է հայ փաստաբան-երեսփոխան մը: Իսկ հանրածանօթ են Պրն. նախարարին անձնական, գործակցական եւ բարեկամական սերտ կապերը մեր կղերական շրջանակին հետ: Եւ «Ծան մը կտակը», որ բեմադիր Պերճ Ֆազլեանի հայացումով եւ մշակումով վերածուած էր «Կատակերգութիւն ամենայն սրբոց»ի, բեմ կը հանէր նաեւ կղերականներ, որոնց բոլորը սուրբեր չէին: Ասիկա դիրազգացութիւնը վիրաւորած պէտք է ըլլայ մեր կարգ մը բարձրաստիճան կղերականներուն եւ կղերամիտ քաղաքական գործիչներուն: Այսքանը արդէն բաւ նկատուած է որ ոստիկանական ուժով արգիլուի ներկայացումը: Պե՛տք էինք մաղթել, այս առթիւ, որ ո՛չ ունեցած ըլլայինք կարգ մը տեսակի կղերականներ եւ ոչ ալ զգացած ըլլայինք հայ նախարար մը ունեցած ըլլալու պատիւը, որպէսզի առիթը տրուէր մեզի ազատօրէն դիտելու եւ դատելու ներկայացում մը:

Այժմ հարց կու տանք.՝ Ենթադրենք թէ ներկայացումը ծիծաղելի կը դարձնէր եկեղեցական կարգ մը բարքերը. սակայն ասիկա բա՛ւ էր որ քղանցքը ժողովորդ «գայթակղութիւն» պոռայ: Միթէ մեր մէջ չկա՞ն մաքսանենգ, դրամապաշտ եւ անվստահելի կղերականներ, փոքրաստիճան թէ բարձրաստիճան: Այս ժողովուրդը քի՛չ բաներ տեսաւ, լսեց եւ այդ բոլորին գինը վճարեց, առնուազն վերջին տասնհինգ տարիներուն, հայ սփիւռքի բոլոր անկիւններուն մէջ: Ու դեռ ինչպէ՞ս մարդիկ կը յաջողին նոյնացնել կղերականը եւ կրօնքը (դուք ըսէ՛ք՝ մարդկայինը, բնագոյականը եւ երկնայինը): Եթէ Նազովրեցին յանկարծ ետ աշխարհ գար մտրակ ի ձեռին, իր մաքրագործումը առաջին անգամ պիտի չսկսէ՞ր իր անունը եւ վարդապետութիւնը շահագործող, վաճառող եւ կամ զինք ներկայացնել յաւակնող անձերէ: Կ'ապրինք երկրի մը մէջ, ուր ձեռով մը եկեղեցական առաջնորդութիւնները կը ներկայացնեն իրենց համայնքը: Այս դրու-

թիւնը զէ՞նք մը պէտք է դառնայ մեր եկեղեցականներու ձեռքին՝ մեզ ետ տանելու մինչեւ համիտեան շրջանը, «տիմիմէ սէօվտի»ի սպառնալիքը ճօճելու համար մեր գլխուն: Այդ կարգի եկեղեցականներ եւ անոնց պաշտպան փաստաբանները պէտք է գիտնան թէ կղերապետական ախորժակները եթէ դեռ իրենց ենթագիտակիցին մէջ կը յամենան, անոնք կը պատկանին միջնադարուն: Հայաստանեայց մեր եկեղեցին, որ ծանօթ է իր ազատախոհութեամբ, իրենց այս արարքով դարձաւ աւելի նեղմիտ, մոլեռանդ, անհամդորժող քան այն եկեղեցիները որոնք ծանօթ են իրենց վարդապետական անզիջողութեամբը, կարծրութեամբ, քանի անոնք թոյլ տուին թատերախաղին ներկայացումը: Հայ պաշտօնական շրջանակներն են միայն որ օգտագործեցին օրէնքին իրենց շուշլած առանձնաշնորհումները եւ լծակները, եւ դիմեցին ոստիկանական ուժին, որ չի նշանակէր արդարութեան, ճշմարտութեան:

Ճշմարտութիւնը՝ ազատութիւնն է:

Ի վերջոյ, ի՞նչ է մեր մամուլին դերը: Չենք խորհիր որ այդ վանողական արգելիչ միջոցներուն դիմող հայ սքեմատոր եւ անսքեմ հեղինակները աւելի բծախնդիր են ազգային արժէքներուն հանդէպ, քան մեր մամուլը: Ու դեռ կ'ընդունինք որ հայ մամուլէն վեր նաեւ կը գտնուի հայ հանդիսականը, որուն կը պատկանի վերջին խօսքը թատերական ներկայացման մը առթիւ: Կնար պատահիլ որ մենք խստօրէն քննադատէինք -ըրած ենք սակէ առաջ ալ- բեմադրութիւնը ու տալինք հանրային քանդումի առաջին հարուածը: Բայց այս կալւածը մե՛ր կալուածն է, ինչպէս որ այժմ մեր անչետաձգելի պարտականութիւնը կը սեպենք ամէն գնով փրկել խօսքի -թատրոնի- ազատութիւնը, որ այնքան քմահաճօրէն ոտնակոխուեցաւ անցեալ գիշեր, եւ անձերու կողմէ՝ որոնք մեր մէջ իրենց գոյութիւնը կ'արդարացնեն «ազատութիւն» բարբառելով տիւ եւ գիշեր:

Ժիշդ է որ կ'սպրինք համայնքային դրութեան եւ փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու վրայ հիմնուած երկրի մը մէջ, սակայն աւելի քան երբեք ճշմարտութիւն է նաեւ, թէ *Լիբանանի ապահովութեան շնչակը (դոնակը) ազատութիւնն է: Վերցուցէք զայն, կամ փորձեցէք սահմանափակել, եւ արդէն շրնչահեղձ կ'ըլլայ այս սքանչելի երկիրը:* Ով որ թաթ կը բարձրացնէ այս երկրին ազատական կարգերուն վրայ՝ վտանգած կ'ըլլայ ո՛չ միայն անոր «միասնականութիւնը», այլեւ ականահարած՝ անոր գոյութիւնը: Եւ այս պատճառով, «Կատակերգութիւն ամենայն սրբոց»ը օր մը անխուսափելիօրէն իր գլուխը կըրկին պիտի ցցէ լիբանանեան արդարադատութեա՛ն իսկ որոշումով: Եւ այդ պարագային, ան պիտի ունենայ փայլ մը ու յաջողութիւն մը՝ որուն կրնար նաեւ արժանի չըլլալ, բայց որ սակայն արդիւնքը եղած պիտի ըլլայ այն ձրի եւ փողով ու թմբուկով ծանուցումին, զոր կատարեցին մեր «միասնականութեան» ենթադրեալ պաշտպանները:

«Օրհնեսցի եւ կնքեալ պահեսցի» չկայ թատրոնի պարագային: Թատրոնը կեանք է, յարաշարժ, խոովիչ, եւ իբր այդ՝ պէտք չունի հանդերձեալի միջնորդներու:

«Վայրկեան Մը Լռութիւն»

Ումկավար Ազատական Կուսակցութեան Ծրջանային 56-րդ պատգամաւորական Ժողովի աւարտին սարքուած ճաշկերոյթին, Տիթրոյթի մէջ, հանդիսավարը նախ կը պահանջէ «մէկ վայրկեան լռութիւն» ի յիշատակ լիբանանահայ մեր նահատակներուն:

Հ.Յ.Դաշնակցութեան 43-րդ Ողիմպիական խաղերուն, տեղի ունեցած Փրաիտենսի մէջ, պահուած է «մէկ վայրկեան լռութիւն» ի յարգանս Լիբանանի մեր զոհներուն:

Ազգային սեւագոյն թուականը յիշեցնող փշաքաղիչ այդ խօսքերը կու գան պատկերելու համազգային այն տագնապը, որ հիմերէն կը ցնցէ ափիւռ-քահալորիւնը: Տեղի ունեցածը զօրաւոր երկրաշարժ մըն է, որ կը խախտէ մեր ազգային կեանքը, վտանգելով անոր հիմնական կառոյցը:

- *Վայրկեան մը լռութիւն* բոլոր անոնց համար որ մեռան եւ կը մեռնին, որովհետեւ մատնուած են անշարժութեան, դատապարտուած են մնալու իրենց տան չորս պատերուն մէջ, մինչ հեռուներէն արձակուած ռումբը կը թափանցէ անոնցմէ ներս:

- *Վայրկեան մը լռութիւն* բոլոր այն սքանչելի տղոց համար -տասներեք տարեկանէն մինչեւ վաթսուն տարեկան- որոնք զէն ի ձեռին եւ կրակներու մէջ կը հսկեն հայկական թաղամասերու եւ տուներու պաշտպանութեան, ու կը մեռնին «կորսուած գնդակներէ» եւ դիտումնաւոր կերպով իրենց ուղղութեամբ արձակուած ռումբերէ:

- *Վայրկեան մը լռութիւն* բոլոր այն քաջարիներուն համար, որոնց հրահանգուած է չըլլալ նախաշարձակ, չկրակել, մնալ զուսպ, կրաւորական եւ համբերատար՝ հակառակ բացայայտ գրգռութիւններու, հակահայ կոպիտ վերաբերմունքներու, անուանարկումներու: Անոնց՝ որոնց երակներուն մէջ կ'եռայ հայկական արիւնը, բայց որ կը մնան անզօր իրենց կատաղութեան մէջ, -պարտին մնալ առանց հակազդեցութեան, որովհետեւ ա՛յդ կը պահանջեն համայն-քային գերագոյն շահերը: Ու իրենց կամաւոր զինուորեալի պարտականութեան մէջ երբեմն կ'իյնան, մատը զէնքին բլթակին, առանց կրակելու, փրկելու համար մնացեալը, հայ հաւաքականութիւնը:

- *Վայրկեան մը լռութիւն* մեռած ուսումնական տարեշրջաններու, կորսուած արժէքներու, բռնաբարուած հոգիներու, կործանած երազներու, որբացած սիրտերու համար:

Ու յարգա՛նք եւ պատի՛ւ բոլոր անոնց համար, որ կը մնան պատնէշին վրայ վճարելով իրենց հայկականութեան բարձր գինը, բարոյապէս եւ ֆիզիքապէս, ազգային այս նորագոյն գողգոթային փշոտ արահետին վրայ, իրենց մէջ անասան պահելով ազգային գոյատեւման խոր հաւատքը:

Ապրիլ...

Բանը կը մարմնանայ, կը մարդանայ, կը դառնայ արտայայտություն: Կը դաշնուին ձեւաորոշմներ, կը կամարուին տաճարներ. խորհուրդ խորին: Ձայնը կ'եղանակաւորուի մեղեդիի, կ'արձագանգէ արտէ արտ – *հորովե՛շ*: Գիծը կը շարագունի՝ որդան կարմիր, բոսորագոյն արիւն կենսարատ: Ու յանկարծ՝ հեղեղը շառագոյն յորձանուտ Եփրատի, որ կ'ողողէ արեւախանձ անապատներ Ապրիլի օր մը:

Անապատը կը փոխէ տեսք, սահմաններ կը բացուին անհուն հորիզոններու վրայ: Տէր Զօրէն անդին բնութիւնը առած է կանաչապատ երկրագունդի չափեր: Արեան հոսքը չէ դադրած. կորսնցուցած իր խելայեղ թափը՝ այժմ կը նաշխէ *արապէսքներ*:

Հայը համօրէն վճարած է կրկնակի գին մը իր գոյատեւման համար ծնունդի իր օրերէն: Գինը մարդկութեան եւ մարդկայնականութեան, փրկագինը նաեւ՝ իր ինքնութեան: Ուժագամ, միջոցին մէջ սրափուն, տատանող՝ անոր արմատները կը մնան աներեր, խորամուխ իր իսկութեան խորքը, ջրդեղուած՝ իր արեամբ:

Տասնհինգ Ապրիլը սարսուռի տեսիլն է յուսոյ կարաւաններու գահաւեժ անկումին՝ երախաբաց անդունդներու գիշերուան մէջ: Անգօրութիւնը Մարդուն՝ հանդէպ ամէն ինչի որ հագած բոնաշապիկ, կը մնար բանտախուցին մէջ գառագեղներու: Երբ արտաքին բոլոր դռները քանդուեցան՝ յորդեցան սանձակտոր բնագոյները մերկապարանոց, գործի լծելով ամենաբութ գործիքները ոչնչացումի: Ազգ մը չէ որ կ'ոչնչացուէր: Թուպահար կը զգետնուէր ամէն ինչ որ կը յատկանշէր մարդկայինը, լուսաւորը, ապագան. ամէն ինչ որ կոնակը դարձուցած էր խաւարոյշին անցեալին՝ ուր վերադառնալու համար չորս թաթեր անհրաժեշտ էին: Կենդանին կանգնեցաւ վրան ետեւի երկու թաթերուն եւ՝ զարկա՛ւ: Հարուածը եկաւ կոնակէն, բայց հասաւ սրտին, իջաւ ենթագանկին, սակայն արիւնեց ճակատը:

Ապրիլը ահա դրոշմուած ճակատն է Հայուն, անջնջելի կնիքը որ ժառանգականօրէն կը փոխանցուի սերունդէ սերունդ: Հեռացումը, ուրացումը չի սրբեր խաչանիշ հետքը, որ կ'իջնէ խորերը իր հոգիին, կը յատկանշէ իր իսկութիւնը: *Ապրիլը* Հայուն հոգին կը ծիածանէ ճաճանչագեղ բարձունքներու, իր էութիւնը կը սնանէ մարդկային վսեմ տեսիլքներով: *Ապրիլը* հայուն մարդկութիւնն է:

Ու Հայ Դատը առընչուած է, ձուլուած է այդ բոլորին: Ան ներթափանց կ'ապրի հայու գոյութեան, գիտակցութեան մէջ, ինչպէս մաս կը կազմէ անոր անգիտակցութեան՝ որպէս ներքին խոռվք: Անոր խարխալը պիտի ամրանայ, ընդլայնի մարդկութեան յառաջխաղացքին, չափահասութեան համեմատ :

Այս լուսավառ իրականութեան առջեւ հայուն դատին տարողութիւնը չի սահմանափակուիր ազգէ-ազգ հողային ընթացիկ որքան յարափոփոխ պահանջներով, կամ ալ պետութենէ-պետութիւն սահմանային գեղագիտական

գործողությամբ: Հայուն դատը կը բարձրանայ բնագանգական սահմանները Մարդուն տիեզերական գոյականության, Ոգիին, բացարձակի շաղթանակին, որուն կը մատչի թերեւս երկրագունդիս ներկայ թոթովախօս մարդկությունը:

Ապրիլը կարմիր թուական մը չէ: Ան ոգեղէն խորհրդանշէն է Հայուն եւ նշանաբանը դատի մը, որ այժմ կը հանգչի, անշարժ, արձակուրդի մէջ գտնուող Արդարության նժարին վրայ: Ընդհանրությամբ մը՝ ան կրնայ նաեւ արտայայտել մարդկային բոլոր անհատոյց մուրհակները միջազգային զոհասեղաններու վրայ, մարտիրոսներու սրբազան արեամբը կնքուած:

23 Ապրիլ 1978

Օր՝ Ուխտի Նորոգման

Կէս գիշերին երկվայրկեան մը՝ որ օրը կը դարձնէ հին, իր հետ նաեւ տարին: Կ'ողջունենք նորը որպէս աւետաբեր, որ մարդկության պիտի տայ մեծ Աւետիսը, ինչպէս՝ «յաշխարհիս խաղաղութեան» հաւաստիքը:

Աշխարհ կը թաւալի նոյն պղտոր անորոշության մէջ. մարդիկ կը տառապին աճող հիւանդութիւններով. անարդարութիւնը կը տիրէ համատարած. միլիոնաւոր չափահասներ կը մեռնին սովահար, իսկ բազմամիլիոն մանուկներ՝ անսնունդ:

Պատերազմի կացիւնը սպառնագին կը ճօճի օդին մէջ. հիւլէական սպառազինումը կը գտնուի ահագանգային աստիճանի վրայ՝ երկրագունդը բազմաբեկոր դարձնելու ահաբեկությամբ: Խաղաղութեան աղանձին կը մնայ թեւաբեկ երկաթեայ ձողերու ետին, ինչպէս՝ մարդկային ազատութիւնները: Բանտերը դարձած են արգելարաններ, ուր կ'ապրին անոնք որոնց երազն էր ազատութիւնը, իտէալը՝ արդար ընկերութիւն մը, եւ նպատակը՝ մարդկային արժանապատուութիւնը:

Պետութենէ պետութիւն մրցակցութիւնը կը շարունակէ թշնամացնել ազգեր եւ զանոնք կանգնել իրարու դէմ: Ընկերության մէջ միշտ կը տիրէ շանաձուկի եւ ասոր ճարակ՝ փոքր ձուկերու բնութեան օրէնքը: Աշխարհ կը շարունակէ ապրիլ Կոյս Անտառի գոյավիճակով, որքան ալ շողշողուն մակդիրներ զարդարեն իր քաղաքակրթական նուաճումները:

Եւ ի վերջոյ՝ կայ մահը:

Կայ նաեւ գլխագիր Մարդը: Ան՝ որ գիտէ մեկուսանալ, մնալ անխարդախ, հեռո՛ղ դուրժան հոսանքներէն. ան՝ որ գիտէ ձեռք երկարել իր համախոհներուն եւ միակամ ընդդիմանալ մարդկութիւնը քանդող բոլոր յորձանքներուն: Ան՝ որ մտքին եւ սրտին մէջ կը սնուցանէ Մարդկայնության վսեմագոյն իտէալը ու կը պաշտարի անոր շաղթանակին ի խնդիր:

Կան մարդիկ –միլիոններ, միլիոններ– որոնց հոգիին մէջ առկայծ կը մնայ տեսլականի մը սրբազան պատրոյգը՝ դողդոջ բոցով մը: Կան ազգեր –

ինչպէս գերազանցապէս Հայ Ազգը- որոնք կը հաւատան Իրաւադատութեան, որոնք գիտեն թէ առանց անձնազոհութեան, առանց ցաւագին ճիգերու կարելի չէ իրականացնել Արդարութիւնը, անհնար է արժեցնել Իրաւունքը: Անոնք մեր օրերու հաւատացեալ ուխտաւորներն են ուղեկորոյս աշխարհի մը մէջ:

Անոնց, ինչպէս բոլոր Բարի Կամեցողութեան տէր մարդոց, ուխտի նորոգման օրն է այսօր:

Որովհետեւ մեռնողին հետ կը ծնի մանուկը:

Յոյսը եւ ծլարձակ կեանքը:

Ընորհաւոր Նոր Տարի:

1983

Ովսանա՛ ...

Երբ քիչ մը ուշ հասանք հայկական այդ դաշտահանդէսին, կամ *բիքնիք* որ կազմակերպուած էր ամերիկեան մեր քաղաքին եկեղեցական ծխական խորհուրդին կողմէ, մթնոլորտը կը թուէր հասած ըլլալ իր խանդավառութեան լրումին, իր զէնիթին: Լսեցի բարձրախօսէն խանդաբորբ ձայնը խօսնակին, որ հարթակ կը հրաւիրէր պարուհին: Իր կանչին մէջ որքան զգալի էր խրախուսիչ շեշտ մը, նոյնքան նաեւ ջերմութիւն մը՝ որ ակնկալութիւններէ միայն կը յառաջանայ. *Ով-սան-նա՛* Յաջողեցայ գրաւել բազմութեան խիտ օղակին մէջ դիրք մը, ուրկէ տեսանելի էր հարթակը: Կը խորհէի հասած ըլլալ ճիշդ ժամանակին, քանի մենապարը միշտ մէջս արթնցուցած է երկու տարբեր զգացումներ, թերեւս մէկը միւսին լրացուցիչ, որպէս սկիզբ եւ վախճան: Մէկուն արմատները կ'երկարին մինչեւ իմ հեթանոս, մեհենական նախնիներս որոնք տեղ կը բանային խոռվիչ պարուհիին, որուն «հասակը ամբողջ կը թրթռար բարտիին պէս հողմախոռով» բամբիռներու կշռոյթովը: Ասկէ հաւանաբար անբաժան էր նաեւ Միջին Արեւելքցիի տղու մանկութենէս ներծըծած հազարումէկ գիշերներու ֆոլքլորը: Միւսը՝ աւելի ժամանակակից եւ Չարենցով դասականացած՝ «նայիրեան աղջիկների՝ հեզաճկուն» պարերն են, որքան շնորհալի եւ զուսպ, այնքան խօսուն եւ հոգեգրաւ:

Հա՛, ո՞ր էի.- դաշտահանդէս, բիքնիք:

Նուագախումբը սկսաւ սփռել իր երաժշտութիւնը, զոր այս պարագային պէտք է կոչել իր բնորոշիչ թրքերէնով,- *չալդը*:

Բայց արդեօք ճիշդ է, ճիշդ է տեսածս:

Գտնուած վայրս հայկական-ծխական դաշտահանդէ՛ս է թէ՛ հոգեբու-ժարան:

Ապշահար կը նայիմ շուրջս: Ամէն ինչ կը թուի բնական ըլլալ: Մարդոց դէմքերուն վրայ զարմացում կամ ժխտական արտայայտութեան նշան չկայ: Ընդհակառակը, գոհ տրամադրութիւնը ակներեւօրէն կը շարունակուի, աստի-

նան մը անլի բարձր: Պարզուածը նոյնիսկ կը թուի ծանօթ երեւոյթ մը ըլլալ: Սակայն երկվայրկեանները կը թուին մէջս պատճառել ժամերու խոռվք՝ կապարէ ծանրութեամբ: Մղձաւանջի մէջ եմ:

Դաշտագնացներու բոլորակին մէջտեղ կը տեսնեմ մարմին մը, որ պարզապէս տխրեղծ մասկոյտ մըն է: Մարմին չէ, այլ մի քանի փքուն եւ իրարու փակցուած մեծ փշիկներու բարդոց մը: Դժբախտաբար կը նայիմ նաեւ դէմքին: Գլուխ, վիզ, ուս կազմած են միակտուր զանգուած մը: Արտայայտութիւնը կը պատկանի աշխարհի մը, որ աղերս չունի մերինին հետ: Նայուածքը արդէն կը խուզարկէ պարապը: Օ՛հ, իր ձեւերը: Ունէր շարժումներու տեսանլի դժուարութիւն: Գիտէր սակայն ինք իր վրայ դառնալ մէկ երկու անգամ ու ապա՝ աջ ոտքը երկարել թոփին մը տալով գետնին: Ահա՛ այս էր իր պարը: Մեր հայրենի գիւղերուն խեղճն էր, ուրեմն, այս հեզ աղջիկը: Պարը դեռ կը շարունակուէր, եւ այրեր, կիներ կը յառաջանային դէպի այդ մարդկային խլեակը, տղարներ թխմելով անոր ափին, որ նոյնիսկ ի վիճակի չէր բոլորը պարփակելու, թող որ ճիգ ալ չէր ընէր սեղմելու: Գրպան ալ չունէր: Կանաչատիպները կ'իյնային նաեւ գլուխն ի վար: Կին մը նոյնիսկ քաջալերական եւ բարեգութ ժպիտով մը շոյեց թշուառին երեսը, տղար մը օդին մէջ ձգելէ ետք, մինչ ան անտարբեր այդ բոլորին՝ նոյն մեքենականութեամբ կը շարունակէր թոփել այս անգամ գետինը փռուած դրամը:

Այժմ, ամիսներ ետք, պատկերը չի հեռանար աչքերէս. Մարդկային ուրուական մը, որ ինք իր վրայ կը դառնայ եւ կ'ոտնահարէ գետինը:

Մարդկային ուրիշ ուրուականներ՝ ծամածուռ դէմքերով, որոնք տոլա՛ր կը ձգեն անոր գլուխն ի վար:

Դաշտագնացներ՝ շրջապարոյշ՝ որոնք լայն ժպիտներով կը դիտեն տեսարանը:

Ովսաննա՛, Ովսաննա՛, նաւաբե՛կ արարած, քեզ պիտի չմոռնամ:

1983

«Իր Ակռաներուն Մէջ Դանակ Բռնող Սարսափելի Մարդը»

Միշտ այդպէս եղած է եւ պիտի շարունակէ ծուռ ընթանալ: Ամէն կենդանի էակ իր կեանքի մտահոգութիւնը իր հետ գերեզման պիտի տանի. ոչխարը պիտի մտածէ իր մորթը պաշտպանել, իսկ գայլը իր սուր ժանիքները անլի երկարել. Հայը պիտի տքնի իր գոյութեան դէմ սպառնացող վտանգներուն դէմ ինքնապաշտպանութեան միջոցներ որոնել, «Ուոլ Սթրիթ Շըրընլ»ներ պիտի ոռնան թէ ոչխարը իրենց խմած ջուրը պղտորած է, ու յարձակին զայն լափելու ախորժակով:

Այսօր ամեն դիւանագիտական խաղ մերկապարանոց յառաջ կը տարուի, ու լա՛ւ է որ այդպէս է: Ներկայ ժամանակներուն ո՛չ ոք այլեւս պատրանքով կը սնանի ու այդպէսով կուլ կու տայ միջազգային շանաձուկերու խայծերը: Դիւանագիտութիւնը դադրած է թաւշեայ ձեռնոցներ գործածելէ, եւ իր ձեռքին ցոյց կու տայ մերկ դանակ: Բարեկիրթ եւ ծեքծեքուն ժպիտ-դիմակը այլեւս անհրաժեշտ չէ անխոստովանելի նպատակներու ձեռնարկութեան մէջ: Այս ձեռով աւելի կը մօտենանք քառաչրի մարդու շրջանին, եւ թերեւս ալ մարդ-անասունի մեր իսկութեան: «Դեմոկրասի»ներ եւ «բոնատիրութիւն»ներ տեղ մը իրարու կը միանան որպէս երկուորեակ զոյգեր՝ անկարելի զանազանութեամբ:

Գաղտնիք չէ որ ամերիկեան քաղաքականութիւնը միայն Սպիտակ Տան թաւշեայ մթնոլորտին մէջ չի դարբնուիր, ոչ ալ լոկ Գոնկրէսի պատկառազոր Գմբէթին ներքեւ կը ձեւաւորուի: Ան նաեւ կը կազմաւորուի, կը հունաւորուի աւելի անշուք վայրերու, կիսամութ տեղերու եւ անպաշտօն սրբավայրերու մէջ: Յաճախ մեծ մամուլին թենորներէն մէկը կը դառնայ այս երրորդ կողմին խօսնակը, որ իր նշանակելիութեամբը աւելի մեծ տպաւորութիւն կը ձգէ քան կիսապաշտօն պետական արտայայտութիւնները:

Այս ճշմարտութեան խորապէս գիտակից եմ, բնականաբար, թուրք պետական մարդիկ: Սպիտակ Տուն, Գոնկրէս, այս բոլորը՝ շա՛տ բարի: Սակայն երբ պետութիւնը ներկայացնող այս երկու օգոստափառ մարմիններէն մէկը կամ միւսը նուազագոյն չափով եւ նոյնիսկ ձեւականօրէն յուսախաբ ընեն զիրենք, թուրքը գիտէ որո՛ւն հետ ճաշի նստիլ եւ որո՛ւն հետ՝ նախաճաշի:

Այս ճշմարտութեան լոյսին տակ պէտք է բացատրել Թուրքիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Հալէֆօղլուի ճաշասեղանի մը շուրջ հանդիպումը «Թայմ» շաբաթաթերթին հետ, անցեալ շաբաթ, ինչպէս ուրիշ Թուրք նախարարի մը առաքելութիւնը ամերիկեան քարիւղի մեծ ընկերութիւններու մօտ, վերջին պահու «ստիպողական» ժամադրութիւններով: Նպատակը՝ արգելք հանդիսանալ որ Գոնկրէսը վաւերացնէ քննարկուող օրինագիծ մը՝ որով յառաջիկայ Ապրիլ 24-ը կը յայտարարուի «Մարդուն Դէմ Անմարդկութեան Օր»:

Քաղաքական ազդեցութիւններու վերոնշեալ լծակներու ծիրէն ներս պէտք է մեկնաբանել ճիշդ այս օրերուն ամերիկեան *մեծ պիզնէսի* միջազգային ազդեցիկ խօսնակ «Ուոլ Սթրիթ Ժըրնըլ»ի հաշաւմաս խմբագրականը, ուր հայութիւնը կը վերածուի ահաբեկիչներու խումբի, որուն նպատակն է «Թուրքիոյ Արեւելեան նահանգները ազատագրել եւ միացնել Սովետական Միութեան», իսկ հայկական ցեղասպանութիւնը ոչ միայն չակերտի մէջ կ'առնուի, այլ ան կը նկատուի միայն «մէկ մասը համաշխարհային ողբերգութեան մը, որուն զոհ գացին (ամբողջ աշխարհին մէջ) 15 միլիոն կեանքեր»:

Ոչ ոք կ'ակնկալէ որ միայն տնտեսական մեծ շահերու հետամուտ եւ ամենազօր շրջանակներու օրկանի մը, որուն անուն-հասցէն իսկ իր ինքնութեան փաստաթուղթն է, մտահոգութիւններուն կրնան մաս կազմել քրիստոնէական սկզբունքներու, Արդարութեան եւ Մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութիւնը, նուազ նաեւ՝ պատմական Ոճրագործութեան մը դատապարտութիւնը: Սակայն թերթին խմբագրութիւնը ցոյց կու տայ երեսակալութեան պակաս մը, երբ հանրային կարծիքը ահաբեկելու միջոց կը գործածէ հնամաշ, դասական ձեւ մը, որուն բնօրինակը կը կոչուի «Կարմիր Ուրուականը»:

Արդարեւ, անցեալ դարու 1872 թուականին է որ ֆրանսացի արուեստա-

գէտ Ա. Լը Փըթի՝ վերոյիշեալ խորհրդով կը գծէր իր համբաւաւոր մէկ երգի-ծանկարը (երբ բնականաբար չկար համայնավարութիւն, առաւել եւս՝ Խորհրդ-դային կարգեր), ուր կը ներկայացուէր իր ակոսանքներուն մէջ դաշոյն բռնած սար-սափելի խամաճիկը «փայտաշէն մարդ մը, «զինուած»՝ նոյնպէս փայտէ հրա-ցանով, ատրճանակներով, «հրձիգ ջահ»ով եւ իր ակոսանքներուն մէջ դաշոյնով, միշտ փայտաշէն, եւ որուն թելերը կը քաշէ պետական մարդ մը: Այսպէս՝ մեր քաղաքակիրթ աշխարհին մէջ, ամէն անգամ որ ոեւէ իշխող դասակարգ ուզէ ահաբեկել ժողովուրդը, կը խաղցնէ «սարսափելի խամաճիկը», անիկա գու-նաւորուի Կարմիր, Դեղին, Սեւ թէ Ծերմակ: «Ուոլ Սթրիթ Շըրմըլ» կը նախընտրէ խաղցնել ուրուականը «Հայկական ահաբեկչութեան»:

Քանի աչս աշխարհը այնպէս է, որ ոչխարը միշտ պիտի մտածէ գորշ թէ այլ գայլերու երախին մէջ չգտնուիլ, հայկական գառնուկը պիտի պայքարի որ որպէս «խորոված» չծառայէ մեծ մամուլին կողմէ ի պատիւ թուրք նախա-րարներու սարքուած ճաշասեղաններուն: Սկսելու համար պայքարը, անհրա-ժեշտ որ նախ Հայը դառնայ, իր կողմէ, սրածայր ոսկոր մը որ կրնայ մահա-ցութեան միտիլ կոչնականներուն կոկորդին, եթէ բերուի զոհասեղաններու առջեւ:

Իսկ «Ուոլ Սթրիթ Շըրմըլ»ներու վրայ հայկական բոլոր բողոքագիրներու տարափ մը ուրիշ ձեւերէն մէկն է «Հայկական ահաբեկչութեան», որմէ այնքան վախճալ կը ձեւանայ թերթը:

1984

Ծիծաղը Չաստուած

(«ՈՂՆԻ»Ի 30-ամեակին առթիւ)

Տաճար մը, սրբատեղի մըն է այն վայրը, ուր կը դարբնուին սլաքները, կը պատրաստուին այլազան չափերով նետերը երգիծանքին, պարսաւին: Հաւատաւոր, ամրակոտ նկարագրի տէր անձերու հաւաքավայր մըն է այն տեղը, ուր կը տիրէ սրամտութեան թեւատարած արուեստը՝ գիրով, գիծով, գոյնով: Իսկ շողշողուն երանգներով հնոց մըն է երգիծաթերթ մը, ուրկէ կը ժայթքին կայծերը ընկերային կեանքին:

Երգիծանքը այն բարձր պատուանդանն է, որուն վրայ նախնիները բարձրացուցած էին արձանը Ծիծաղի աստուծոյն: Եթէ ծիծաղը բարձրացուած էր աստուածութեան, անիկա հետեւանքն էր խոր ճանաչմանը իր կարելորու-թեան, օգտակարութեան եւ հզօրութեան, որ կրնայ ըլլալ ազատարար կամ սարսափազդու, նայած թէ ո՞ր կողմէն կը դիտուի իր բարձունքը: Ան որ իր հետ ունի ծիծաղը՝ իր հետ ունի իրաւունք եւ ուժ: Վա՛շ անոր որ անխոհեմաբար կ'իյ-նայ անոր հարթիչ գլանին տակ:

Զուարթաբանութիւնը, *հիմըրը*, երգիծաթերթի մը պարագային սերտօրէն

առընչակից է ժողովուրդին մշակութային մակարդակին: Բարձր մշակույթով հասարակութեան մը անբաւարար է «խեղդի պատմութիւններով» յառաջած ծիծաղը, եւ ոչ ալ ըսի-ըսաով յարուցուած խտիստանքի խնդուքը: Մեծայարգ եւ կամակոր ժպիտը նաեւ մաս չի կազմեր իր բնութեան: Վիքթորեան շրջանին անգլիական «Փընչ» շաբաթթերթը շատ բան կորսնցուց իր «մեծայարգական» կեցուածքին պատճառով: Անիմաստ չէ Երեսանի երգիծաթերթին աւագանի անունը՝ «Ոգնի»: Ոգնիի ծակծկող փուշերով կարելի չէ կօշիկ փաշկեցնող խոզանակներ շինել: Ներկարար-վաճառականները տեղ չեն կրնար ունենալ անոր տաճարին մէջ:

Ու ահա կը կենդանանայ դէմքը երգիծաբանին (եւ երգիծանկարիչին): Այդ արտառոց էակին, որ առանձին է, որ տխուր է, որ ցաւ ունի իր հոգիին մէջ: Մեծագոյն երգիծաբանները այդ դասուն կը պատկանին: Անոնք նման են Վիքթոր Հիկոյի «Խնդացող մարդուն»։ դիմակ մը -ըսենք՝ գրիչ մը- որ ծիծաղ կը յառաջացնէ՝ արցունքի կաշկակները իր հոգիին յատակը ձգելով: «Անխոհեմ» մըն է երգիծաբանը. ան կ'անջատուի խումբէն: Երբ մարդ պանանի մը կեղեւին վրայ կոխելով կ'իյնայ, տասը անձեր ինքնաբերաբար կը խնդան, սակայն թշնամութիւն կը շահի այն անձը, որ առանձին կը խնդայ երբ տասը անձեր, նոյն ձեւով, ծիծաղելիօրէն կը փռուին գետին: Այսուհանդերձ, երգիծանկարիչը խընդացնելով կը թեթեւցնէ ժողովուրդին հոգը: Երբ երգիծանկարը իր յառաջացուած խնդութով անվնաս կը դարձնէ դիրքի եւ ազդեցութեան տէր մարդը՝ ձեւով մը քաշած կ'ըլլայ անոր երկար ակռաները: Ու իր պատճառած ծիծաղը ունի քաջալերող եւ փրկարար դեր մը:

Կ'ողջունեն «Ոգնի»ի երեսնամեակը -Տոմիէներու «Քարիքաթիրը»ին, անգլիական «Փընչ»ին, ամերիկեան «Նիւ Եորքըր»ին, ռուսական «Թրէյքազայ»ին եւ «Քրոքոտիլ»ին հետեւող հայածին երգիծաթերթին տարեդարձը, մաղթելով որ ան կրկնապատկէ իր ուժն ու կորովը, իր նետերը աւելի սրէ եւ հետեւողականօրէն բարձրացնէ իր որակը, դառնալով մշտարթուն ներկայութիւն մը հայաստանեան կեանքին մէջ: Մանաւանդ՝ ստեղծէ իր աւանդութիւնը, կերտէ իր ինքնութիւնը, ոճը, կազմաւորէ ժողովրդական մտայնութիւն մը, ինչպէս որ Միացեալ Նահանգներու մէջ «Նիւ Եորքըր»ը դարձած է հաստատութիւն մը, կամ Ֆրանսայի մէջ՝ «Լը Քանաո Անշէնէ» երգիծաթերթը, որուն առջեւ իր հակառակորդներն իսկ կը մնան յարգալիք, եւ որուն սլաքներուն դէմ անգօր են նշաւակի առարկայ ազդեցիկ դէմքերը եւ մեծակշիռ հաստատութիւնները:

1984

Գնալի Ցրուիչը

Մեր աւանդական կուսակցութիւններուն մէջ կը գտնուին անձնագոյն ըսքանչելի շարքայիներ, որոնք իբր տարեց հանգստեան կոշուելէ ետք պատճառ մը եւ պատեհութիւն մը աւելի գտած կը համարեն ծառայելու իրենց պատկանած կազմակերպութեան: Անոնք կը նուիրուին անաղմուկ, ա-

ռանց նիւթական, նոյնիսկ բարոյական վարձատրութեան ամենադոյզն ակնկալութեան, իրենց նուիրաբերումին մէջն իսկ գտնելով ազգային խռատիւն նուազագոյն չափով օգտակար ըլլալու գոհունակութիւնը: Ասոնք խոնարհ հերոսներն են, որոնք սակայն կը կազմեն կազմակերպութիւններուն վարկը հաստատող մեծարժէք վկաներ:

«Պայքար» թերթը բախտաւորութիւնը ունեցած է իր մէջ ունենալու երկարամեայ նման լուրջ հերոս մը ուրիշ նուիրեալներու կարգին: Անոր գիտակից ծառայութիւնը եւ պատրաստակամութիւնը՝ օգտակար ըլլալու թերթին բարօք հրատարակութեան վերաբերեալ որեւէ գործի, չի փոխարինուիր նոյնիսկ վճարովի պաշտօնեայի մը աշխատանքով: Խմբագրատան մէջ ան աթոռ եւ տեղ չի գրաւեր, անշշուկ եւ գաղտնապահ է, եւ սակայն ամէն տեղ ներկայ է երբ իր օժանդակութեան պէտքը զգացուի:

Անցեալները թերթիս առաքման պատասխանատու պաշտօնեան մէկ ամիս արձակուրդով բացակայեցաւ: Մեր երկու թերթերը՝ միւսը ըլլալով անգլիատառ *Տհր Արմինիըն Միրըր-Սփէքէյթըրը*՝ անմիջական պէտքը ունէին ժամանակաւոր վճարովի պաշտօնեայի մը: Ահա այդ ատեն է որ վայելեցինք յօժարակամ օգնութիւնը նաեւ ուրիշ խոնարհ հերոսի մը, միշտ երէց սերունդէն, որ եկաւ անաղմուկ, բայց ակնյայտ գոհունակութեամբ ծառայելու իր թերթին եւ հայ մամուլի տարածման աշխատանքին:

Ինչո՞ւ պէտքը զգացի գրելու այսօր ազգային-գաղափարական աւանդութիւն մը դարձած այս երեւոյթին մասին. պատճառը պէտք է փնտռել հետո՞ւն, Պոլսոյ մէջ: «Մարմարա» օրաթերթէն կ'իմանանք որ հայ պատանի մը, ամառուան դպրոցական իր ամբողջ շրջանին, Գնալը Կղզիին թերթին բաժանորդներուն սիրալոծար թերթ ցրուած է ամէն իրիկուն, իսկ երկրորդ մը՝ նոյն շրջանին թերթը էջադրած եւ սրբագրութիւններ նաեւ կատարած է: Այս երկու սքանչելի տղաքը այժմ, վերամուտին, վերադարձած են իրենց դասերուն:

Ներշնչող, ոգեւորիչ վերի օրինակը *-դա'սը-* դարձեալ պիտի գար աննպաստ դրութեան մէջ գտնուող Պոլիսէն: Ազգ մը, հաւաքականութիւն մը կը կենսատրուի իր երիտասարդութեան աւիշովը: Անոր ապահով գրաւականը նմանապէս կը գտնուի այսօրուան այն մատղաշ ուժերուն մէջ, որոնք հոգեպէս եւ գործնականօրէն պիտի պատրաստուին ստանձնելու վաղը իրենց փոխանցուելիք ազգային ջահը՝ իր բոլոր վեհութեամբ ինչպէս պարտաւորութիւններուն հարկադրանքներով:

Միացեալ Նահանգներու մէջ չէ պատահած, գոնէ իմ պաշտօնավարութեան շրջանին, որ թերթին խմբագրատունը ներկայանայ ոեւէ հայ -պատանի կամ երիտասարդ- թերթին տարածման կամ զօրացման իբր կամաւոր ծառայելու դիտաւորութեամբ: Ծառայելու՝ թէկուզ նուազագոյն պահերով՝ իր արձակուրդի օրերուն, ամառ կամ ձմեռ: Սակայն յանցաւորը հայ պատանին չէ: Ի վերջոյ, պոլսահայ այդ օրինակելի տղաքը իրենց դաստիարակութիւնը ըստացան որքան դպրոցը՝ նոյնքան եւ աւելի՛ իրենց տունը: Իրենց հայրն ու մայրն է որ զանոնք քաջալերեցին ու անոնց ցոյց տուին հայ գիրին եւ թերթին ծառայելու ուղին եւ վստմութիւնը:

Պոլսահայ այդ ծնողները կրնային իրենց զաւակը դրկել շուկայ, անոնց վարժեցնելու համար արձակուրդի օրերուն «գրպանի դրամ» շահելու կերպը,

ինչպես այս երկրին մեջ, ուր սրբազան, անշեղի օրենք դարձած է մանչուկը դրկել *կեզ սթէշըններ* կամ ճաշարաններ *փաքէթ մանի* ընելու համար: Սխալ չենք գտներ զաւակը շուկայի կեանքին –անոր ապագայ կեանքին– մէջ կանու–խէն թրծելու ծնողական հեռատեսութիւնը, եթէ անոր մէջ նշմարէինք նաեւ զայն հայաշունչ կրթելու գործնական նուազագոյն մտահոգութիւնը:

Մենք դեռ ունինք կամաւոր երէցները, որոնք –աւա՛ղ– արդէն տեսանելի օր մը պիտի կորսնցնենք:

Ո՛ր կը մտածէ յաջորդներուն մասին:

1984

Իր Հասցէն Փնտռող Դանիէլ Վարուժանի Անուան Դպրոցը

Նոր տարեշրջանը *Դանիէլ Վարուժանի Տարին* է: Բարեդէպ նախաձեռնութիւնը եկաւ Հայաստանէն, երբ պաշտօնական զեկոյցով մը յայտարարուեցաւ մեր *Յեղին Սիրտը* երգող մեծատաղանդ բանաստեղծին ծըննդեան 100–ամեակի տարի:

Այդ առթիւ, սփիւռքահայ մամուլը մասնաւոր էջեր եւ բացառիկ թիւեր նուիրեց մեծ քերթողին, եւ արտաշխարհի մեր կազմակերպութիւնները երկրէ–երկիր եւ քաղաքէ–քաղաք կազմակերպեցին ձեռնարկներ, ոգեկոչելու համար մէկ տիտանեան դէմքը մեր քերթողութեան: Հանդէսներու շարքը պիտի շարունակուի մինչեւ տարեվերջ:

Հայրենիքը, իր կողմէ, աննախընթաց շուքով տօնախմբեց տարեդարձը իր պայծառագոյն մէկ զաւակին, որուն սօսեաց անտառէն կտրուած եղէգնեայ գրչէն *փող լոյս ելանէր*. Կ'ելլէր նաեւ արիւն, կարօտի երգ, պաշքարի կանչ, վրէժի բոց: Ամբողջ Հայաստանը, իր պետական, կուսակցական, գիտական, մտաւորական եւ ժողովրդական դէմքերով եւ ներկայացուցիչներով մեծարեց լուսապայծառ դէմքը Ապրիլեան նահատակ բանաստեղծին: Երեսանի մէջ Վարուժանի անունով կը կոչուի դպրոց մը, որուն մուտքին կը կանգնի հայրենի լեռներու արգանդէն պեղուած քարով քնարերգուին արձանը, որպէս *Գեղեցկութեան արձան*:

Արտասահմանի մէջ մենք ի՞նչ ըրինք յաւերժացնելու համար տոհմաշունչ քնարերգակին անունը, հանդէսներէ եւ բանախօսութիւններէ անդին: Եւ կամ ի՞նչ կը մտածենք ընել: Ահա վաթսուն տարի է որ կը կառուցանենք վարժարաններ եւ կը հիմնենք մշակոյթի կեդրոններ: Անոնք միայն նիւթեղէն կառոյցներ չեն, այլ նաեւ խորհրդանիշ, լուսեղէն փարոս՝ մեր նայուածքները եւ քայլերը ուղղող: Անոնցմէ քանի՞ն կը կրեն մեր մշակոյթի գործիչներէն մէկուն անունը:

Վաթսուն տարիներու ընթացքին ունեցանք միայն մէկ բացառութիւն՝ բանաստեղծ Վահան Թէքէեանի անունով վարժարան մը Պէյրութի մէջ: Այս

գնահատելի այլ եզակի երեւոյթը այլապէս զգալի կը դարձնէ շրջապատի պարապը եւ կը շեշտէ ավստասլի մեր թերացումը: Ո՞ր եւն Թէքէեանի նահատակ գրչեղբայրներուն անունով վարժարանները, անոնց՝ որոնք մեր գրականութեան հսկաները կը կազմեն եւ նաեւ՝ մեր ազգային հպարտութեան աղբիւրները: Ո՞ր է Դանիէլ Վարուժանը, ո՞ր է Գրիգոր Զօհրապը, ո՞ր է Թլկատինցին, ո՞ր է Սիւսմանթօն: Ինչպէ՞ս վեց տասնամեակէ ի վեր ամէն տարի շարունակաբար կարելի է լուռ երկիւղածութեամբ ոգեկոչել յիշատակը լուսապսակ մեծ արուեստագէտներուն, առանց ապրումի վերածելու անոնց անունը մեր դպրոցներու ճակատին, որպէսզի մեր կրթարանները ունենան այլապէս ոգեշնչիչ առաքելութիւններ: Նոյնպէ՞ս նաեւ մեր հասարակական կեանքը:

Դանիէլ Վարուժանի ծննդեան հարիւրամեակին առթիւ արտասանուած բոլոր յուզիչ եւ մեծաթոյն խօսքերը, բոլոր հանդիսութիւններու յիշատակները օր մը պիտի անհետանան, եթէ երբեք զանոնք չկարենանք վերածել թանցրացեալ, տեսանելի, աօրեայ եւ շօշափելի իրականութեան – *Դանիէլ Վարուժան անունով դպրոցի*:

Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ այսօր ունինք արդէն երկու տասնեակ ամէնօրեայ վարժարաններ: Պէտք է խորհիլ անոնցմէ մէկը վերակոչել *Հացին Երգը*ին հեղինակին անունով: Նախաձեռնող Միութիւնը կամ հոգաբարձութիւնը ի՞նք պիտի ըլլայ առաջին պատուրդողը:

Գալիֆորնիոյ Փասատինա քաղաքին մէջ այս օրերս հիմնարկէքը կատարուեցաւ նոր վարժարանի մը, որ պիտի կրէ Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչի անունը: Թեմին եկեղեցական եւ աշխարհական առաջնորդները կրթական եւ ազգային մեծագոյն քայլը առած պիտի ըլլան եթէ, որոշումին վերատեսութեամբ մը, իրենց դպրոցը կոչեն Դանիէլ Վարուժանի անունով:

Կրնանք զիրենք վստահեցնել թէ մեր պատմութեան բոլոր սուրբերուն – սկսեալ Գրիգոր Լուսաւորիչէն մինչեւ Ներսէս Ծնորհալի եւ Նարեկացի – հոգիները պիտի խաչտաչին առնուած այս ազգաշէն որոշումին ի լուր, եւ երկինքէն՝ «Օջականի վսեմական Վարդապետ եւ Մտքի Փրկիչ» Ս. Մեսրոպ Մաշտոց լիաբուն պիտ բաշխէր իր երկաթագիր օրհնութիւնը:

1984

Կրօնքը Հաշիշով Կամ Առանց Թմրեցուցիչի

Կրօնքը կամ անկրօնութիւնը, հաւատքը կամ անհաւատութիւնը, եւ կամ ասոնց միջեւ տարուբեր միջին դիրք մը՝ անձնական հարցեր են, ներքին ապրումներ, համոզումներ, պահանջքներ, հակապահանջքներ, ու դեռ կարելի է շարունակել գոյականները, դերանունները, մակբայները, բնորոշումները:

Այդ բոլորը կրնան ճիշդ ըլլալ կամ ունենալ իրենց ճշմարտութեանց բա-

ծինը: Ամեն պարագայի, տարրական իրականություններ են, եւ հետեւաբար անհաճոյ կրկնություններ պիտի թուէին եթէ կրօնքը կամ անհատականութիւնը որպէս պաշտօնական դրօշակ պարզող պետութիւններ թէ կղերապետութիւններ իրենց *պրոպականդա*յի տարափին տակ չհարկադրէին պարզ մահկանացուները, իրենց երկրին քաղաքացիներն ու ազգակիցները դիմելու ինքնապաշտպանութեան զէնքին, այսինքն՝ կրկնելու սովորական ճշմարտութիւններ, ինչ որ այսօր հոս մենք կ'ընենք:

Այս տողերը կը գրենք կարդալէ ետք «Փրատա»յի 18 Հոկտեմբերի առաջնորդողը «*Երիտասարդութեանը՝ աթէիստական համոզուածութիւն*» խորագիրով: Հոն դարձեալ ու դարձեալ կը խօսուի «Լեւհիմեան յայտնի ցուցում»ին մասին «կրօնական մշուշի դէմ պայքարելու» համար: Կը ճշուի թէ համայնավար կուսակցութեան որոշ շրջաններ անհրաժեշտ աշխատանքը չեն տանիր «անող սերնդի աթէիստական դաստիարակութեան հետ կապուած» հարցերուն: Կոչ կ'ըլլայ, կարելի է ըսել՝ ընդհանուր զօրակոչ՝ որ մամուլ, ձայնասփիւռ, հեռատեսիլ, գրող, արուեստագէտ, գիտնական, մանկավարժ, հոգեբան, ընկերաբան, բժիշկ, «գիտատեխնիկական մտաւորական, վեթերան, երիտասարդութեան վարպետ-դաստիարակ», ամէն, ամէն մեծ ու փոքր գրող ու մասնագէտ՝ գործի լծուին որպէսզի «վերահամոզեն կրօնի ազդեցութեան տակ ընկած պատանհներին եւ աղջիկներին»: Այս առընչութեամբ կը թելադրուին «հակակրօնական բովանդակութեամբ նոր գրքերի, հեռուստաֆիլմերի, ներկայացումների վերաբերեալ թերթերում հրատարակուող գրախօսականները»: Այս կրկնակի եւ երիցս կրկնուած պատուէրները, յորդորները, հրահանգները կը կատարուին, որովհետեւ չա՛ր բախտ՝ «սոցիոլոկիական հետազօտութիւնները ցոյց են տալիս, որ այժմ էլ բնակչութեան զգալի մասը դեռեւս գտնուում է կրօնական գաղափարախօսութեան ազդեցութեան տակ»:

Իր եօթներորդ տասնամեակը մտած է Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնը եւ հետեւաբար՝ «կրօնական մշուշ»ի դէմ պայքարը: Որեւէ պետութիւն կամ գաղափարախօսութիւն այդքան երկար շրջանէ ետք պէտք է անդրադառնայ, թէ երբ գաղափարական պայքարը կարգ մը մարզերու մէջ խութի կը զարնուի՝ յանցաւորը ո՛չ խութն է, ո՛չ խութը, ո՛չ մաճկալը, այլ աշխարհը եւ մարդ արարածը վարող գիտելիքներու սխալ գնահատում մը: Մարդուն ստորոգելիները կազմող գլխաւոր յատկանիշները ստեղծուած չեն միայն իրարու դէմ անվերջ ճակատելու համար, այլ նաեւ բնական հարկադրութեամբ մը մղուած են համագործակցութեան: Եթէ նոյնիսկ օր մը աստուած կամ աստուածներ պիտի մեռնին, անոնք պիտի ըլլան բնական շիջումով, այնպէս ինչպէս պիտի թելադրէ մարդկային լեղաշրջումը, ու ասիկա երկա՛ր, շա՛տ երկար դարաշրջաններու բռնական հոլովոյթի արդիւնքը միայն կրնայ ըլլալ, եթէ՛ ըլլայ:

Վաթսուն-եօթանասուն տարիներ բաւական երկար ժամանակաշրջան մըն է, ի վերջոյ, այս բոլորը կարենալ ըմբռնելու համար: Միւս կողմէ, մարդկային հոգիին զսպանակը կը հակադարձէ. ան իր խորերէն մերժողաբար ետ կը մղէ ամէն ինքնակոչ հիւր, որ կարող չէ իր մատուցածովը փոխարինել դարերու խորերէն ի վեր մարդկային հոգիին մութ խորշերուն մէջ տեղաւորուած բնակիչը, որ կրօնական այս կամ հաւատալիքն է, այս կամ այն աւելորդապաշտութիւնը: Իսկ եթէ երբեք «աթէիզմը» համատարած իշխէր, ան

կրնար դառնալ այլ կարգի կրօնական մոլեռանդություն մը, նոյնքան բռնակալ եւ անտանելի որքան նախորդները: Հաւատաքնութիւնը միայն այցեւորմս փոխած պիտի ըլլար:

Նո՛յնն է իրականութիւնը «միւս ճակատի» պարագային: Ի տես Արեւմտեան երկիրներու հաւատացեալներէ պարպուած եկեղեցիներուն եւ հիանալի տաճարներու ամաշտօքեան, ղեկավարներ կը խորհին աղօթքի պահեր պարտադրել հանրային վարժարաններու աշակերտութեան: Ամերիկեան քաղաքական բեմին վրայ կը յայտնուին եկեղեցի-աղանդներու եւ եկեղեցի-ընկերակցութիւններու քարոզիչներ որ յանուն իրենց հիմնած «Բարոյական Մեծամասնութիւն»ի կամ «Քրիստոնէական Համախմբում»ներու, կը ճգնին Աստուծոյ պատգամաբերը ըլլալու մենաշնորհը ունենալ եւ կը փորձեն բռնաշապիկ հագցնել ազատ քաղաքացիին հոգիին, յանուն իրենց ըմբռնած խղճի եւ կրօնքի ազատութեան: Անոնք զանգուածներու հաւատքը կը գործածեն նաեւ որպէս քաղաքական ուժի լրծակներ: Իր կողմէ՝ Հոռոմ կը շարունակէ յանձնարարել եւ հրահանգել կեանքը դիտելու եւ ապրելու կարգ ու սարք մը, որ մէկէ աւելի երեսներով միջնադարը կը պատկերացնէ. ան իր կարգին կը չէզոքացնէ եւ կը բանադրէ իր մէջ յայտնուող այն բոլոր առողջ տարրերը, որոնք կ'ուզեն նոր աիշով մը կենսատրել կաթոլիկութիւնը, ինչպէս՝ Հարաւային Ամերիկայի ազատական աստուածաբան եկեղեցականները: Այլ խօսքով, Եկեղեցի-Հաստատութիւնը իր ձեւով եւ միջոցներով «կ'աքսորէ» իր «աշլախոհ»ները: Միաստուածեան ուրիշ կրօնքներ, մարգարէներու Ս. Գիրքը կը գործածեն որպէս երկիրներու սահմանադրութիւն, ամբողջատիրական վարչակարգեր ստեղծելով, ուր շատ մը բնագաւառներու մէջ անհատը կը զրկուի իր տարրական մարդկային արժանապատուութենէն եւ իրաւունքներէն, գլխաւորաբար՝ խղճի եւ արտայայտութեան ազատութենէն: Հոս դեռ նկատի չունինք կրօնքը շահաբեր կրպակի վերածած մանրավաճառները, որոնք խղճի ազատութիւնը կը շփոթեն խաբեբայ գործառնութեան հետ եւ կը սնանին միամիտ հետեւորդներու վաճառելով երկինքի անսահմանութենէն անկին մը, եւ ոչ ալ նկատի ունինք կրօնքներու եւ բազմահարիւր դաւանանքներու միջեւ ատելախաճ մրցակցութեան եւ մարդոքութեան իրավիճակը, ուր քրիստոնէական ոգին տեղ չունի, նուազ նաեւ՝ հոգիներու փրկութիւնը:

Արեւելեան թէ Արեւմտեան կողմն աշխարհի, քաղաքական թէ եկեղեցական վարդապետներ իրենց հիմնարկութիւններով պիտի շարունակեն պայքարը հողմաղացներու դէմ, իսկ կեանքը, անփոյթ աշդ բոլորին եւ հարազատ՝ իր իսկութեան, պիտի շարունակէ հոսիլ իր բնական հունէն զուարթ կարկաչիւնով, շրջանցելով իր ընթացքին դէմ կանգնող բոլոր կարգի եւ գոյնի բնազանցական թէ «գաղափարական» ժայռաբեկորները:

Մանուշեանի Հարցը Կը Խռովէ Ֆրանսան

Իրենց գնդակահարութենէն քառասուն տարիներ ետքը, Ֆրանսայի Դիմադրական ղեկավարներէն Միսաք Մանուշեանի եւ իր խումբին անդամներուն գնդակահարումը այժմ կը հրահրէ Ֆրանսայի քաղաքական կեանքը, հեռատեսիլի համար պատրաստուած շարժանկարի մը պատճառով, որուն սփումը տեղի պիտի ունենայ 2 Յուլիսին, շաբաթներու յետաձգումէ ետք: Ամբաստանող կողմն է Ֆրանսայի Համայնավար Կուսակցութեան պատերազմի շրջանի ղեկավարութիւնը:

Մասքոյի պատրաստած շարժանկարը կը կոչուի *Հանգստեան կոչուած «ահաբեկիչներ»*: Հոն ցոյց կը տրուի թէ Միսաք Մանուշեանի ղեկավարած օտարական դիմադրականներու խումբին ձեռքակալութեան ուղղակի պատճառը համայնավարի մը մատնչութեան հետեւանքն էր: Ամբաստանութեան աւելի մեծ ծաւալ մը տալով, շարժանկարը կը մեղադրէ Համայնավար Կուսակցութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը (այդ շրջանին կուսակցապետն էր Ժան Տիքլօ), որ քաղաքական իր ընդհանուր շահերուն համար թոյլ տուաւ դիմադրականներուն ապարդիւն զոհաբերութիւնը:

Հանգստեան կոչուած «ահաբեկիչներ» ժապաւեցին սփումին դէմ բռնուց պայքար շղթայագերծեց Ֆրանսայի Համայնավար Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ *Իմանիթ*-է օրաթերթը, ինչ որ ծառայեց հարցին ընդհանրացման՝ միջազգային արձագանգներով: Այժմ կ'ամբաստանուին նաեւ Ընկերվարականները, գլխաւորութեամբ նախագահ Միթերանի, որ խնդրաշարոյց շարժանկարը կը ծառայեցնեն հակահամայնավար քարոզչութեան:

Քաղաքական այս պայքարին զուգահեռ, ֆրանսական մամուլին մէջ ծայր տուած է ընդհանուր բանավէճ մը, որուն արձագանգները կը տեսնուին ամերիկեան *Պոսթըն Կլոպ* օրաթերթին 13 Յուլիսի թիւին մէջ, իսկ *Ուոլ Սթրիթ Ճըրնըլ* նոյնիսկ խմբագրական մը նուիրած է հարցին: Նախկին դիմադրականներ, լրագրողներ, պատմաբաններ կ'արտայայտուին շարժանկարին մատնանշած պատմական ճշմարտութիւններուն մասին: Բանավէճին մաս կազմած է նաեւ Մանուշեանի կինը՝ Մելիենէ: Հարցը, սակայն, գերազանցապէս կը հետաքրքրէ հրեաները շարժանկարին նիւթովն իսկ: «Մանուշեանի հարցը» քիչ կը խօսի անձնապէս Մանուշեանի մասին, քանի կը շօշափէ ընդհանրապէս օտարազգի դիմադրականներու հարցը Երկրորդ Աշխարհամարտի ընթացքին:

Համայնավար Դիմադրականութիւնը

Փետրուար 9, 1944-ին, Փարիզի մէջ գերմանական պատերազմական ատեանի մը առջեւ կը բացուէր 23 համայնավար դիմադրականներու դատավարութիւնը: Փարիզի պատերը գերմանացիներուն կողմէ ծածկուած էին հսկայ կարմիր որմազդներով, որոնք կը կոչուէին «*Ոճիրի Բանակը*»: Արեւան խորքով որմազդները կը պատկերէին նաեւ դիմադրականներուն տասին նկարները՝ գլխաւորութեամբ Մանուշեանի: Նպատակն էր ֆրանսացիներուն ազգայնական թշնամական զգացումները արթնցնել հակագերման հերոսական արարքներու տէր այդ օտար տղոց խումբին դէմ: Սակայն Փարիզի գերմանական գրաւման

հրամանատարության տրուած պերճախօս պատասխանը կը տեսնուէր յաջորդօր, երբ գիշերը որմագդներուն տակ ձեռքեր աւելցուցած էին՝ «Մենած' Ֆրանսայի համար»: Յետագային, բանաստեղծ Արակոն պիտի գրէր իր հռչակաւոր բանաստեղծութիւնը նուիրուած Մանուշեանի խումբին, «Կարմիր Որմագդը» խորագիրով (որ երգի վերածուած եւ սքանչելիօրէն մեկնաբանուած՝ Լէօ Ֆերրէի կողմէ, մաս պիտի կազմէր ֆրանսական ժամանակակից դասական երգացանկին): Այդ տղոց դատավարութիւնը վերջին հանգրուանն էր նաեւ այն երկար եւ ողբերգական դիմադրական պայքարին, զոր Ֆրանսայի Համայնավար Կուսակցութիւնը տարաւ ընդդէմ գերմանական գրաման բանակներուն:

Խորհրդային Միութեան դէմ գերմանական յարձակումն էր –22 Յունիս, 1941– որ Ֆրանսայի Համայնավար Կուսակցութիւնը մղեց դիմադրական պայքարի, նոյն տարուան Յուլիսէն սկսեալ. խափանարարութիւններ, երկաթուղիներու գիծերու կտրատում, գերմանական գրասենեակներու եւ բանակատեղիներու վրայ յարձակում, զինուորականներու սպանութիւն: Համայնավարներու այս աճող դիմադրական պայքարը կը մտահոգէր գրաման իշխանութիւնները, որոնք ֆրանսացի գործակալներու օժանդակութեամբ զսպողական խիստ միջոցներու դիմեցին, որոնց հետեւանքով կուսակցութեան մարտիկներուն առաջին խումբերը անհետացան: 1942–ին նոր կազմուած երեք խումբերէն երկուքը դարձեալ կը փնտնային: Երրորդ խումբին գործունէութիւնն է որ մեզ կ'առաջնորդէ «Մանուշեանի հարց»ին:

Ֆրանսա Գաղթած Աշխատաւորութիւնը

«Ներգաղթած Աշխատաւորութիւն»ը կառուցուածք մըն է, որ պատերազմէն առաջ իսկ Համայնավար Կուսակցութեան իշխանութեան ներքեւ կը դնէր ֆրանսական հողամասին վրայ գտնուող օտարական համայնավարներէն կազմուած բոլոր խումբերը: Ներգաղթած Աշխատաւորութիւնը կը կազմէր չորս խումբեր Փարիզի մէջ. առաջինը՝ կազմուած ռումանացիներէ եւ հունգարացիներէ (գրեթէ բոլորն ալ՝ հրեայ), երկրորդը՝ ամբողջովին հրեաներէ, երրորդը՝ իտալացիներէ, չորրորդը՝ հայերէ եւ սպանացիներէ: Բոլոր հրեայ երիտասարդները, որոնք կը յաջողէին խոյս տալ գերմանացիներու անխուսափելի նկատուած ձերբակալութենէն, ճարահատ ապաստան կը գտնէին երկրորդ խումբին մէջ, եւ իրենց աքսորուած ծնողներուն եւ ցեղակիցներուն վրէժովը կ'աչրէին:

Վերոնշեալ չորս խումբերուն ահաբեկչական գործողութիւնները, 1942–1943–ին յառաջացուցին գերմանական նոր եւ զօրաւոր հակադարձութիւն մը:

Առաջին հարուածով կը կազմալուծուէր Հրէական երիտասարդութիւնը, որուն շարքերէն ութսունէ աւելի անձեր կը ձերբակալուէին մէկ գիշերուան մէջ:

Այն ատեն է որ դիմադրականներու հրէական թելը, զգալով գերմանական ոստիկանութեան օղակումը մարտիկներուն շուրջ, եւ նկատի առնելով որ Դաշնակիցներուն դանդաղ յառաջխաղացքին պատճառով կրնայ վերջ գրտնել հրեաներու գոյութիւնը, Համայնավար Կուսակցութեան կեդրոնէն արտօնութիւն խնդրեց վերակազմաւորուելու եւ իր ուժերը քաշելու՝ Հարաւային Ֆրանսա, ուր գերմանական բանակը չէր մտած:

Միսաք Մանուշեան ինքն ալ համաձայն գտնուած էր իր ուժերը քաշելու դէպի հարաւ, որպէս վերակազմաւորուելու միակ միջոց: Միւս կողմէ, հայդու–

կաշին կոիւներու բնոյթն իսկ կը պահանջէր՝ զարնել եւ անհետանալ, զարնել եւ ցրուի՝ առանց շարունակական ճակատումի: Նահանջական այս առաջարկները կտրուկ կը մերժուէին կուսակցութեան կողմէ: Այս ուղղութեամբ, Մելինէ Մանուշեան կը մեղադրէ կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկը, որ ըսեր է Միսաք Մանուշեանին. *«Եթէ Փարիզը ձգէք, դասալիք պիտի սեպուիք եւ արժանի պիտի դառնաք փամփուշտի մը»:*

Կուսակցութեան ղեկավարութեան այս մերժումին հետեւանքը չուշանար. հրեայ ձերբակալուած մարտիկներուն թիւը շուտով կը բարձրանայ 450-ի: Դեռ կը շարունակեն ազատ գործել միայն 100 հոգի:

Այն ատեն է որ չորս խումբերը կը վերակազմաւորուին: Առաջին խումբին պարտականութիւնն է երկաթուղիներու խափանարարութիւնը, երկրորդինը՝ յարձակողական արշաւանքները: Այս վերջին խումբին երկու ղեկավարներէն մէկն է Միսաք Մանուշեան, որ շուտով պիտի դառնայ բոլորին զինուորական պատասխանատուն: Իսկ քաղաքական պատասխանատուն է Տաիտովիչ, որ պիտի ձերբակալուի եւ «ծախէ» իր ընկերները:

Համայնավար կուսակցութեան մերժումին որպէս պատճառ ցոյց կը տրուի իր պաշտօն դիմագիծին պահպանումը որպէս ամէնէն հերոսական եւ արդիւնազօր դիմադրականներու կուսակցութիւն – «հրացանազարկ եղողներու կուսակցութիւն» – եւ ապագայի քաղաքական հաշիւները: Առանց Փարիզի իր առաջնակարգ հաշիւկաշին ուժերուն, կուսակցութիւնը պիտի կորսնցնէր իր փաշլը, նոյնիսկ՝ յաշս Մոսկուայի...

Յիշատակն Ալ Մոռացութեան Տալու Մեղադրանքը

Նկատի առնելով որ օտարական համայնավար երիտասարդներն էին ամէնէն հերոսական պայքար մղողները ազատագրութեան նախորդող տարիներուն՝ Ֆրանսական համայնավար կուսակցութեան կը վերագրուի ձգտումը, յետ պատերազմեան առաջին շրջանին, օտարահնչիւն անունով դիմադրականներուն յիշատակումը խափանելու փորձեր:

Հրացանազարկ եղողներուն կողմէ իրենց ընտանիքին դրկուած «Նամականի» մը, լոյս տեսած 1946-ին, կը համախմբէ 73 նամակներ, որոնց հինգը միայն կը պատկանին Մանուշեանի խումբին: Աւելին. իր մահուան նախորդող ժամերուն, Միսաք Մանուշեանի Մելինէին ուղղած նամակէն զեղջուած են հետեւեալ տողերը. *«Կը ներեմ բոլոր անոնց, որոնք ինձի չարիք պատճառեցին կամ ուզեցին պատճառել, բացի անոր՝ որ մեզի դաւաճանեց իր մորթը փրկելու համար, եւ անոնց՝ որոնք մեզ ծախեցին»:*

Ատամ Ռայսքի (որ պատասխանատուն էր կուսակցութեան հրէական բաժինին եւ Հրէական Միութեան՝ Դիմադրականութեան եւ Իրերօգնութեան, 1941-1949 թուականներուն), այդ խօքերուն կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը («Լը Մոնտ» օրաթերթ, 19 Յունիս, 1985): Մանուշեանի խօսքը զինք *դաւաճանողին* մասին, կ'ըսէ Ռայսքի, յստակ է թէ կը վերաբերի իր քաղաքական կոմիսար Տաիտովիչին: Իսկ «Մեզի ծախեցին»ը չի վերաբերիր Համայնավար Կուսակցութեան: Այդ եզրով է որ, այդ շրջանին, կ'ակնարկէին Մարաջախտ Փէթէնի, իր կառավարութեան եւ ոստիկանութեան: Մանուշեան ինք ալ յստակացուցած է այդ նախադասութիւնը ատենանին առջեւ, երբ խօսքը ուղղելով

սրահին մէջ գտնուող գերմանացիներու ֆրանսացի գործակիցներուն, գոչած է. «Դո՛ւք, դուք ձեր խիղճը ծախեցիք եւ ձեր խղճմտանքը՝ թշնամիին»:

Այսուհանդերձ, հրեայ դիմադրականութեան ղեկավարը դարձեալ կը մեղադրէ Համայնավար կուսակցութեան ղեկավարութիւնը, որ «շհասկցաւ հրեաները»: Փարիզը ամբողջովին պարպուած էր հրեաներէ, մինչ, կ'աւելցնէ Ռաչաքի, «մեր տեղը այդ բնակչութեան մէջն էր, ուրկէ կը սնանէր եւ կը վերանորոգէր իր ուժերը, (...) իսկ մենք կուսակցութեան ուղղութեան համաձայն ըլլալով հանդերձ, բնական է որ շարժէինք հրեաներու պաշտպանութեան հրամայականով»: Վերջապէս՝ խումբին անդամները «կամաւորներ էին, որոնք մացիներու դէմ մղուած էին աստելութեամբ» եւ վրէժխնդրութեամբ:

Համայնավար Կուսակցութիւնը իր մարտիկներուն Հարաւ Գաւառի մարտիկներուն համաձայն գտնուեցաւ միայն Մայիս 1943-ին, երբ բաւական ուշ էր:

Ատամ Ռաչաքի, իր եզրակացութեան մէջ կը պաշտպանէ միտք մը, որ կը թուի հրեաներուն հետապնդած նպատակը ըլլալ. թէ՛ հրեաները մարտնչեցան, թշնամին հարուածեցին եւ քաջագործութիւններով փայլեցան: Եւ պէտք չէ այս ճշմարտութիւնը ծածկելով աւելցնել ստախօսութիւն մը, ուրիշ ստախօսութեան մը վրայ, թէ՛ «վեց միլիոն հրեաներ սպանդանոց գացին ոչխարներու պէս»:

Փարիզ, 2 Յուլիս.– Այս երեկոյ հաւանաբար ամբողջ Ֆրանսան հեռատեսիլին առջեւ կը գտնուէր դիտելու համար Մանուշեանի խումբին նուիրուած Մասքոյի խնդրաշարոյց տեսերիզը: Հարցումը դուռ կը բանար ենթահարցումներու. Ֆրանսայի Համայնավար Կուսակցութիւնը նախընտրե՞ց զոմէլ կամ լքել վերոյիշեալ խումբը եւ անոր քոյր խմբաւորումները, ի շահ իր բարոյական եւ քաղաքական հետապնդումներուն. ինչո՞ւ հրացանագարկ դիմադրականներու կողմէ իրենց ընտանիքներուն դրկուած մամակներուն մէջ (բացի յետագային մէկ հրատարակութենէ) ջնջուած էր Միսաք Մանուշեանի դատարանին մէջ արտասանած խօսքերուն այն բաժինը, որ ան կ'անդադառնար «դաւաճանող» ի մը եւ զիրենք «ծախողներու»ն, եւ դեռ ինչո՞ւ՝ այլ հատորի մը մէջ մուտք գործած օտար դիմադրականներու անունները պարտադրաբար ֆրանսականացած էին. միթէ Համայնավար Կուսակցութիւնը, ֆրանսական ազգայնական կոկոզավիզ զգացումէ մը առաջնորդուելով, կը հետամտէր ցոյց տալ ժողովուրդին, թէ ֆրանսական դիմադրականութիւնը Ֆրանսայի ժողովուրդին ծոցէն ժայթքած հարազատ ո՛ւժ մըն էր, իսկ Համայնավար Կուսակցութիւնը՝ այդ ուժին քուրա՞ն: Միւս կողմէ, արդեօ՞ք այս բոլոր ամբաստանութիւնները, մեղադրանքները, մաս չեն կազմեր հակահամայնավար ընդհանուր քարոզչութեան մը, զոր կը գլխաւորէ երկրին ընկերվարական իշխանութիւնը, իր նախագահով: Ու դեռ՝ ի՞նչ կը հետապնդէ շարժանկարը, երբ ակներեւ է հրէական դիւրագագացութիւն մը, կարելի է ըսել՝ նախանձախնդիր դիրքաւորում մը անոր ի նպաստ:

Իննսուն վայրկեան տեւողութեամբ Հանգստեան կոչուած «ահաբեկիչներ» խորագրուած շարժանկարը մասնաւոր հրահրիչ ոչինչ ունի: Ժապաւէնը կ'ուզէ վերակենդանացնել «մոռցուած» դիմադրականութիւն մը՝ մացիական գրաւման ուժերուն դէմ, այլ խօսքով՝ վեր առնել Մանուշեանի խումբին հրեայ ծագումով դիմադրականներուն դերը, որոնք մեծամասնաբար գաղթած էին Լե-

հաստանէն, փախչելով գերմանական գրաւման ուժերէն:

Միսաք Մանուշեան ծնած է 1906-ին. բանաստեղծ է, իսկ արհեստով՝ ատաղձագործ եւ մեքենագործ (*թունէօր*). անդամ է Համայնավար Կուսակցութեան. երկու անգամ ձերբակալուած է 1939-ին եւ 1941-ին: Կ'ակնկալուէր որ ժապաւէնը վեր կ'առնէ Մանուշեանի հերոսական դէմքը եւ իր խումբին սխրագործութիւնները, որոնց գումարը կը հասնի հարիւրի: Իսկ Գերմանացիներուն «*Կարմիր Որմագործ*» զինք կը ներկայացնէր սա բառերով. «*Մանուշեան, հայ, հրոսապետ, 56 եղեռնափորձ, (պատճառած է) 150 մահ, 800 վիրաւոր*»: Ծարժանկարին մէջ վկայութեան կանչուածները դիմադրական կոիւնտրո մասնակից գլխաւորաբար 3-4 հրեաներ էին, որոնք քառասուն երկու տարիներ ետին ձգած իրենց երիտասարդութիւնը, կը խօսէին, կը պատմէին, կը նկարագրէին ոռմբ պատրաստելու միջոցները, կը կապկէին իրենց ոռմբ արձակելու ձեւերը եւ – իրենց տարիքէն յառաջացած ծիծաղաշարժ ձեւերով – «կը փախէին»: Անոնցմէ մէկը, որ միշտ դերձակի արհեստը կը կիրարկէ, արցունքոտ աչքերով կը խոստովանէր թէ «*նացիներու դէմ իր ատելութիւնը դեռ իրմէ չէ բաժնուած*», եւ դեռ միշտ պատրաստ էր նացի սպաննելու, վրէժը լուծելու համար գերմանացիներու զոհ իր ընտանիքի անդամներուն: Այս բոլորը՝ կոտորած ֆրանսերէնով մը: Վերջին տասը վայրկեաններուն շարժանկարը կասկածելի կը դարձնէ Համայնավար Կուսակցութեան դիրքը՝ իրեն ենթակայ օտար դիմադրական խումբերուն նկատմամբ:

Երբ շարժանկարին վերջին պատկերը կ'անհետի, կ'անդրադառնամ թէ Մանուշեանի մասին գրեթէ բան չէ խօսուած: Հարցը Մանուշեանի մասին չէր տարբեր տեղ էր:

Յաջորդող «բանավէճ»ը բեմադրուած կատարեալ կատակերգութիւն մըն էր, երկու ժամ տեւողութեամբ: Համայնավար Կուսակցութիւնը կը ներկայացնէր – շահ խորհրդանշականօրէն – հրեայ ծագումով ծերակուտական մը, որուն պաշտօնն էր ոչնչացնել ուրիշ հրեաներու կողմէ հրապարակ հանուած կասկածելի մասերով թղթածրար մը...: Սակայն շատ բան ալ չկար պաշտպանելիք կամ ոչնչացնելիք, քանի մասնաւոր ամբաստանող կողմ ալ չկար: Բոլորը, սկսեալ Ընկերվարական Կուսակցութեան ներկայացուցիչէն, դեգերեցան բուն հարցին շուրջ, եւ կը թուէին համաձայն ըլլալ թէ՛ «*կարելի չէ այսօր դատել, իրերու հակառակութեան այժմու լոյսին տակ, ինչ որ 42 տարիներ առաջ պատահած է*», քանի որ, 1943-ին, «*Աշխարհը Սթալինկրատն էր*»: Հակահամայնավար նախկին վարչապետ Ժաք Ծապան–Տելմաս բեմին վրայ վերածուած էր բարոյախօս պատուելիի մը, որ կը կրկնէր միայն տափակ նշանաբաններ, ինչպէս՝ ...«*Դիմադրականութիւնը Ֆրանսայի պատիւն էր*»: Ան կը պատրաստուէր յառաջիկայ ընտրութիւններուն...: Փառքը հիստուեցաւ ընդհանրապէս ֆրանսական դիմադրականութեան, որ ցամաքահամայն Դաշնակից ուժերու ընդհանուր հրամանատար Զօր. Այզլընհաուրի (Միացեալ Նահանգներու ապագայ նախագահ) իսկ գնահատումով, կատարած էր ուր զօրաբաժնի պատերազմական դերը Դաշնակիցներու յաղթանակին մէջ:

Զիրար խնայելու, իրար չվշտացնելու խաղի ետին կ'որոնագծուէր ֆրանսական Համայնավար Կուսակցութեան ղեկավար Ժորժ Մարշէի սպառնալիքը՝ «*անակնկալներ*» խոստանալով հեռատեսիլի դիտորդներուն: Ամէն պա-

րագայի, իրերու այս դասատորումով, յաղթանակողը եղաւ Համայնավար Կուսակցութիւնը, որուն ծերակուտական փաստաբանը յայտարարեց, թէ բոլոր ամբաստանութիւններն ալ քուրջի վերածուած էին (տառացիօրէն՝ «աղջիկներու բաժին ինկած»):

Հարկ է նաեւ յիշել, թէ այս ընդհանուր խաղէն դուրս լուսանցքի վրայ միակ մնացող անձն էր «բանավէճին» մաս կազմող եւ Մանուշեանի խումբին անդամ՝ Պրն. Արսէն Չաքրեան, որ կը թուէր քիչ մը անտեղեակ ըլլալ իր շուրջի անցուդարձին: Ան կը խօսէր սրտոտ շեշտով «եղբայրութեան» այն ոգիին մասին, որ կը համակէր դիմադրականները, կ'ըսէր թէ շարժանկարը զինք «զգուեցուցած» էր, կը պաշտպանէր Համայնավար Կուսակցութիւնը. «իրենք մաս կը կազմէին ֆրանսական ընդհանուր դիմադրականութեան»: Ու երբ յայտագիրը աւարտած կը թուէր ըլլալ, Պրն. Չաքրեան կ'ուզէր դեռ խօսիլ իր գիտցածներուն մասին նոյն սրտայոյզ պարզութեամբ եւ պարզունակութեամբ:

Հրեաները, իրենց կողմէ, եթէ «դժգոհ» մնացին բանավէճէն, շատ գոհ ըլլալու պատճառ ունէին, սակայն, որ ժապաւէնը ցոյց տուաւ թէ «հրեաները ոչխարի նման սպանդանոց չեն առաջնորդուած», եւ թէ կարելոր բաժին մը վերցուցած են ֆրանսական դիմադրականութեան օտարազգի տարրերէ կազմուած խումբերուն մէջ: Իրենց համար «Մանուշեանի հարցը նոր է որ կը սկսէր», այսինքն՝ հրեայ դիմադրականներուն կատարած դերը: Մանուշեանի հարց մը՝ առանց Մանուշեանի...

Տեղին է, հաւանաբար, մեր կողմէն ալ կէտի մը մատնանշումը. հայերը Ֆրանսայի Դիմադրականութեան տուած են արժէքաւոր ուրիշ մարտիկներ: Մելինէ Մանուշեան յայտարարեց, թէ ռեւէ մէկը այսօր պիտի չխօսէր Մանուշեանի մասին առանց «Կարմիր Որմազդ»ին յարուցած ծանուցումին: Մանուշեանի խումբին մաս կը կազմէր արժէքաւոր դիմադրական մը՝ Դաւիթեան, որ Խորհրդային բանակէն նախկին դասալիք զինուոր մըն էր եւ որ, սակայն, դիմադրական շարքերուն մէջ պայքարեցաւ եւ գնդակահարուեցաւ: Ժամանակն է, որ անոնց բոլորին նուիրուի Յուշամատենան մը:

1985

Լրագրական Բարբեր

Գրաշարական եւ տպագրական ներկայ գերարդիական միջոցները յեղաշրջած են հրատարակչական կեանքը: Մամուլ, նկար լոյս կը տեսնեն հեռատիպ միջոցներով եւ էջադրութիւնները կը կատարուին համակարգիչի միջոցով՝ ծրագրեալ մեքենականութեամբ: Արագութեան եւ թէքնիքի այս դարուն, մեր յիշողութեան նոյնիսկ ջնջուած են թերթերուն լրագրական փորձի էջերը, որոնց վրայ գրիչէն առատօրէն կաթկթած մելանի կաթիլներով բուրումնաշաղ կը դառնար մթնոլորտը: Խմբագրատունը մելան կը հոտէր –կը բուրէր– ծակելով ոռոնգերը:

Տպագրական արդի միջոցներուն ընձեռած բարիքներէն կ'օգտուին նաեւ հայ թերթերը. կ'օգտուին անդադար, շոաշօրէն – պէտք է ըսել՝ չարաշահութեամբ: Լրագրական ըմբռնումի մեր կարգ մը բարոյական հասկացողութիւնները –կամ անհասկացողութիւնները– կը պարզեն անճոռնի պատկեր մը, որ տակաւ ցցուն կը դառնայ. ժամանակը կը վատթարացնէ կացութիւնը:

Եթէ ժամանակին կուսակից կամ գաղափարակից պաշտօնաթերթերը միայն իրարմէ արտատպումներ կը կատարէին առանց աղբիւրի յիշատակումի, ինչ որ ընդունուած եւ օրինական ձեւ կը նկատուէր, այսօր սփիւռքահայ խմբագիրը իր թերթին մէջ կ'արտատպէ որեւէ երկնականմարի տակ լոյս տեսնող ուրիշ որեւէ թերթի մէջ հրատարակուած ստորագիր յօդուածները, առանց յիշատակելու աղբիւրը. կ'արտատպէ ազատօրէն, անվարան, անկաշկանդ, առանց բարդոյթի: Կ'արտատպէ գրութիւններ որոնց հեղինակները կրնան վճարուած ըլլալ իրենց գրութեան համար, կամ թէ անոնք գրուած կրնան ըլլալ մասնաշատուկ տուեալ թերթին համար: Յօդուածներ, որոնք հեղինակէն պահանջած են ճիգ, աշխատանք, զոհողութիւն, թերթի մը համար՝ զոր կը նկատեն իրենցը: Կ'արտատպեն ինքնագոհ, իրենց ընթերցողներուն տալով այն տպաւորութիւնը, թէ յօդուածը ուղղակի աշխատակցութիւն մըն է կամ թէ յօդուածագիրը կը պատկանի թերթի շրջանակին:

Այս երեւոյթը, զոր կարելի է անուանել լրագրական խարդախութիւն կամ զեղծարարութիւն, այսօր քաղաքացիական իրաւունք կը վայելէ մեր մէջ:

Արտատպել, մեր պարագային, կրնայ նշանակել նաեւ պարզապէս *փակցընել*: Մօտաւոր անցեալին, առնուազն, գրութիւն մը կրկին կը շարուէր, գրաշարական եւ սրբագրական երկրորդ աշխատանք մը կը տարուէր, ժամանակ կը վատնուէր: Այլ խօսքով, որոշ գին մը կը վճարուէր այս նոր տեսակի բանագողութեան համար: Ներկայ միջոցներով հարցը անմիջապէս կը լուծուի մի քանի կաթիլ խէժով փակցնելով թերթէն փրցուած գրութիւնը:

Հաւանաբար այս արտակարգ եւ աննախընթաց դիրութիւններն են պատճառը, որ կարգ մը թերթեր աւելի ձեռնտու միջոցներով, սակաւաթիւ անձնակազմով եւ նուազագոյն աշխատանքով լոյս կը տեսնեն: Խմբագիրին գլխաւոր պաշտօնը այժմ կը կայանայ հայկական թերթերու «հասկաքաղ»ի մը մէջ: Նոյնիսկ այս պարագային, խմբագիրը ժամանակ չունի իր արտատպած բոլոր յօդուածները ուշի ուշով կարդալու, ինչ որ երբեմն կը յառաջացնէ ծիծաղաշարժ կացութիւն մը: «Բնագիր» թերթին մէջ կրնայ գրուած ըլլալ, գրութեան մը պարագային, խմբագրական ծանօթութիւն մը: Օրինակ, կրնայ գրուած ըլլալ.– *«Պաշար»ի մէջ խմբագրականով մը անդրադարձած էինք այդ հարցին, Փետրուար 9, 1995 թիւով*: Պատահած է որ գրութիւնը արտատպող թերթը նոյնութեամբ նաեւ արտատպէ մեր ծանօթագրութիւնը: Որոշ է. խմբագիրը չէր կարդացած յօդուածը, կամ արտատպութեան իր հապճեպին մէջ չէր նկատած նման «մանրամասնութիւն» մը: Իսկ դարձ արագութեան եւ դիրութեան կը պատկանի: Օրինակ մը եւս. շաբաթաթերթ մը, որուն հետ «կուսակից» կոչուելու պատիւը չունինք, մեր թերթէն արտատպած էր, եւ նոյն թիւին մէջ, երեք գրութիւն –երկու ստորագիր յօդուածներ եւ մէկ երկար թարգմանութիւն, երեք գրութիւններն ալ՝ ...փակցուած ձեւով: Խմբագիրը ազնիւ գտնուած էր գրութիւններէն

միայն մէկուն պարագային նշել անոր աղբիւրը, որուն համար մեր երախտագիտական զգացումները կը յայտնենք, այնքան ատեն որ կրնար այդ միակ յիշատակումն ալ զանց առնել:

Անշահ աշխատանք մըն է արտատպող եւ արտատպուող թերթերու անուններուն յիշատակումը ինչպէս նաեւ անվերջանալի օրինակներու թումը: Մեր միակ մաղթանքն է որ հայ լրագրողը, յօդուածագիր ըլլալէ առաջ, եւ ասպա՛նախքան խմբագրի պաշտօնը ստանձնելը, ծանօթանայ եւ ընտելանայ լրագրական բարոյագիտութեան եւ անոր օրէնքներուն, որոնց գիտութիւնը պարտադիր է ամէն սկսնակ լրագրողի միջազգային գետնի վրայ:

Գիտենք որ հայ մամուլը արշակաւանի մը համապատկերը կը ներկայացնէ այս օրերուն, քանի առաւօտուն արթնցողը յանկարծ իր մէջ կը զգայ թերթի խմբագիր եւ հրատարակիչ դառնալու ազգային կոչումը, եւ իսկոյն կը լծուի իրականացնելու գիշերային այդ երազը: Ասիկա պատճառ պէտք չէ ըլլայ, սակայն, որ լրագրութիւն եւ վաճառականութիւն իրարու հետ շփոթուին, ոչ ալ պատասխանատու հրապարակագրութիւնը՝ ածան *ղազէթաճիտութեան* հետ:

1985

Եկեղեցիիս Դռները Փակուեցան

Կարճ լուր մը պոլսահայ մամուլին մէջ.– Հայկական եկեղեցի մը փակուած թրքական իշխանութիւններուն կողմէ:

Պոլսէն հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, ծովեզերեայ քաղաքի մը մէջ, փոքր եկեղեցի մը իր մուտքի դրան վրայ այժմ կը կրէ թուրք քաղաքապետութեան դատակնիքը՝ կարմիր մոմով դրոշմուած: Այդ եկեղեցիին փակումը հրահանգուած է պատկան իշխանութիւններուն կողմէ, որովհետեւ Հայկական Տարագրութեան եւ ջարդերուն չափ հին աղօթատեղիին պատերը եւ գմբէթը ցոյց տուած են տարիներու խորշոմները: Ժամանակի աները շեշտուած է, որովհետեւ նոյն իշխանութիւնները մերժած են թաղական խորհուրդին շնորհել նորոգութեան արտօնագիր, մինչեւ որ փլուզումը եւ անհետ կործանումը ապահով նկատուի այդ հեռո՛ւն, շատ հեռո՛ւն, Թուրքիոյ հարաւ-արեւելեան սահմանը կորսուած Հայկական Եկեղեցիին:

Ալէքսանտրէթի –Իսկէնտէրուն– եկեղեցիին:

Մանկութեանս առաջին եւ եզակի սրբատեղիին:

Ալէքսանտրէթի մեր եկեղեցին իր նմանը չունէր, –չէր կրնար ունենալ: Ան տեսաւ Եղեռնէն ճողոպրած եւ երկրորդ գաղթականութեան ենթարկուած հայութեան տարանջատ բեկորներուն զօդումը, անոնց որպէս կեանքին վերադարձող կենսունակ համայնք կազմաւորումը, եւ ասպա՛ զարմանահրաշ բարգաւաճումը: Ան նաեւ ողբաց 1938–1939 թուականներուն այդ նո՛յն տարագիր հայութեան եւ հոն ծնող երեխաներուն նոր գաղթականութիւնը դէպի Սուրիա եւ Լիբանան: 1938–ին շշուկները մարմին կ'առնէին թէ սուրիական այդ շրջանը – «հաթայ»ը– նուիրուեր էր Թուրքիոյ, ֆրանսացիներուն կողմէ եւ Անգլիոյ մեղ–

սակցութեամբ: Տեղւոյն թուրքերը խնճոյքի մէջ էին եւ կ'երգէին Անքարայի բանակներուն մուտքէն ամիսներ առաջ.–

*Հաթայ պիզիմ մալըմըզ
Չաթլասըն տիւշմանլարըմըզ...
(Հաթայը մեր ինչքն է,
Թող ճաթին մեր թշնամիները)*

Դեռ կը յիշեմ հայրս որ մօրս կ'ըսէր առանց նկատի առնելու մանուկի ներկայութիւնս. «Թուրքերը պիտի գան. չօճուխները առ եւ Պէյրութ գնա՛ր քոյրերուդ մօտ. ինչ որ ալ պատահի, ես առանձինս կրնամ գլուխս ազատել, ի հարկին՝ փախիլ գալ, չեմ ուզեր որ ձեզի վտանգ մը պատահի»:

Հայրս չէր անդրադառնար, որ «չօճուխներէն» մէկը, որ ես էի, հոգեպէս ընդմիշտ դրոշմուած պիտի մնար այդ չարագուշակ խօսքերէն, նոյնիսկ առանց ճշդի ըմբռնելու ազգային ողբերգութեան մը յայտարար այդ խօսքերուն տարողութիւնը: «Թուրք» եւ «փախիլ» բառերը երկար ատեն պիտի մնային զուգորդուած եւ անբաժանելի, մէկը որպէս միասին հոմանիշ հայ տղեկին մտքին մէջ:

Աշխարհի վրայ ո՛չ մէկ լուրջ երկինք այնքան երազ կ'արթնցնէ որքան Ալէքսանտրէթի եթերը, ո՛չ մէկ կապոյտ ծով այնքան վճիտ է, որքան ծննդավայրիս այդ գողտր ծովախորշը, չկայ երկնակամար մը այնքան աստղազարդ, որքան քաղաքիս ամսահման գիշերային գմբէթը, օդափոխութեան վայրեր այնքան զովասուն՝ որքան Գրըգիսանի, Սողուօլուքի եւ Պէյլանի լեռները, ո՛չ մէկ դպրոց այնքան մեծ եւ գեղեցիկ՝ որքան Հ.Բ.Ը.Միութեան Ազգային Նուպարեան Վարժարանը, հոգ չէ թէ անոր մանկապարտեզի բաժինը, ուրկէ վկայուած ըլլալու պատիւը դեռ կ'ապրիմ այսօր, ըլլար թիթեղածածկ:

Այս բոլորին կողքին եւ ասոնցմէ վեր՝ չկայ եկեղեցի մը որ այնքան տօնական ըլլայ, այնքան խորհրդաւոր եւ խնկաբոյր, որքան «Իսկէնտէրուն»ի եկեղեցին. ո՛չ մէկ քահանայ այնքան պարզ եւ սուրբ՝ որքան ծերունազարդ Տէր Գրիգորը, որուն աջը համբուրելու կը վազէի ծնողներէս անջատուելով, երբ հազիւ նշմարէի իր սքեմը փողոցի անկիւնադարձի մը: Տէր Գրիգորն էր որ Մըկրտութեան աւագանին մէջ զիս օծած էր իր անուանակիցը: Ու Տէ՛ր իմ՝ չկայ եպիսկոպոս մը որ ունեցած ըլլայ այնքան տպաւորիչ, մեծաշուք տեսքը մեր հայրենակից Առաջնորդին՝ սսեցի Խադ Արքեպս. Աջապահեանին, զոր մեր տան մէջ հիւրասիրելու համար, ամբողջ տարի մը կը սպասէինք: Ծառը տեղի կ'ունենար մեր վերի յարկի սենեակը, ուր վայրկեան մը բարձրանալու եւ Սրբազանին աջահամբոյրին արժանանալու համար, քոյրերս եւ ես, մեր կիրակնօրեայ ամենամոր զգեստներով եւ կօշիկներով շողափայլ՝ գետնաշարկի բակէն ակընդէտ կը սպասէինք պատշգամբէն գալիք մօրս լուռ նշանին: Եւ ոչ մէկ քարոզ այնքան երկիւղածութիւն կը պատճառէր, որքան ահեղաձայն Խադ Սրբազանինը, որուն թնդիւնէն հաւատացեալ ժողովուրդին հետ կարծես եկեղեցիին պատերն ալ կը դղրդային: Ամէն անգամ որ Առաջնորդը քարոզին մէջ կրկնէր իր պատգամը յանկերգելով՝ «Ինչ–պէս որ ը–սի՛ր...», առաջին շարքին իր բազմոցին վրայ ծնրադիր մեծ մայրս ջերմեռանդօրէն կը խաշակնքէր անիմանալիին

դիմաց:

Տարիները, կեանքը, միջազգային նրբաճիւս տաճարներու շքեղանքը չեն նսեմացուցած եզակի մեծութիւնը իմ եկեղեցիս, ու չեն նստացուցած անոր խորանէն բարձացող աստուածային անմեկնելի խորհուրդը խորին:

Այսօր ինքզինքս կը զգամ որք, կրկնակիօրէն որք, տարագիր հաշու անմխիթար ճակատագիրով, երբ եկեղեցիս դռները փակուած են թրքական կնիքով:

Ալէքսանտրէթի, Միջերկրականի այդ գեղածածաղ ծովախորշի եկեղեցիս:

1986

Փառատօնը Որ Տեղի Պիտի Չունենայ

Կարգ մը ազգային նիւթեր կան որոնք հայ լրագրողը կը մղեն ինքնագրաքննութեան: Նախընտրելի կը նկատուի լուել. եթէ ոչ միշտ կոյր, խուլ, մունջ ձեւանալ, առնուազն յաճախ դառնալ՝ միականի, ծանրականջ եւ կակազ, յանուն յաճախ սխալ ըմբռնուած ազգային գերագոյն շահերու:

Այս երեւոյթին բացատրութիւնները եւ պատճառաբանութիւնները շատ են, առանց որ բոլորն ալ ըլլան անպայման յարգելի: Նշենք նաեւ որ հայ լրագրողին այս դիրքը անփոփոխօրէն նոյնն է սփիւռքի թէ հայրենիքի նկատմամբ: Կը թուի թէ քննադատութիւնը հաւասարապէս վնասակար է երկու կողմերուն ալ:

Որքան ալ Սփիւռք եւ հայրենիք «մէկ ազգ, մէկ ժողովուրդ, մէկ նպատակ» ըլլան եւ յայտարարուին, հարցեր կան որոնց լուծումը –եւ քննադատութիւնը– մաս կը կազմեն «տեղական» ուժերուն.– արտասահմանի մէջ՝ սփիւռքահայութեան, Հայաստանի մէջ՝ հայրենաքննակ հայուն: Թող ամէն ոք աշխատի նախ ի՛ր տունը կարգի դնել: Կան սակայն համազգային հրատապ հարցեր, որոնք կը տապալեն բոլոր բնական թէ արուեստական որմերը, տարբեր իրաւակարգերու եւ իրավիճակներու յարուցած խոչընդոտները, եւ որոնց առջեւ հայութիւնը կը ներկայանայ որպէս միական անհատ. մէկուն հարցը կը պատկանի նաեւ միւսին:

Հակառակ հարցերուն վերի յստակ բաժանումներուն, «երկրորդական» նկատուած երեւոյթներ ալ կը դրսեւորուին, որոնք դարձեալ կը կարօտին փոխադարձ մատնանշումի: Ահա անոնց կարգին կարելի է դասել համահայկական «Հայրենական Փառատօնը», որ վստահօրէն տեղի պիտի ունենար այս տարի Օգոստոսին, եւ որ տեղի պիտի չունենայ եղեր...

Առնուազն տարիէ մը ի վեր ամբողջ գաղթաշխարհը զօրաշարժի ենթարկուած էր, որովհետեւ Խ. Հայաստանի կառավարութեան որոշումով տեղի պիտի ունենար մեր դարաւոր պատմութեան մէջ իսկապէս աննախընթաց իրա-

դարձություն մը, որքան ալ անոր գործադրութեան պայմանները նկատուէին ոչ ամբողջովին իտէալական: Առաջին անգամ ըլլալով, եօթանասուն թէ եօթ հարիւր կամ աւելի տարիներէ ի վեր, հայը իր երկու ձեռքերուն մատները ամբօրէն իրարու պիտի շաղկապէր աքցանումով մը, այդ արարքին մէջ զգալով թէ անոնք –այդ երկու ձեռքերը, ձախն ու աջը– կը պատկանին նոյն մարմինին, նոյն դարաւոր եւ հարազատ արմատներուն: Մեծ Եղեռնի եօթանասունամեակին առթիւ այդ նշանակը պիտի խորհրդանշէր նաեւ հայ ժողովուրդին զարմանահրաշ վերածնունդը:

Այդ երազային ծրագիրին իրականացման արժանի յաջողութեան համար գաղութներու մէջ կազմակերպուեցան յատուկ յանձնախումբեր եւ տեղի ունեցան գեղարուեստական խումբերու զտումի մրցումներ: Տենդագին աշխատանքները իրենց լրումին կը գտնուէին, կարելի է նոյնիսկ ըսել թէ շատեր արդէն պատրաստած էին իրենց ճամբորդական պայուսակը, սպասելով մեկնումի ազնանշանին... որ չեկաւ:

Ինչ որ եկաւ՝ հեռագրալուր մըն էր *Արմէնիրէսէն*. պարզ, անպաճոյճ, հեռատիպէն անփոյթ կերպով ինկած լուր մը, ինչպէս որ «Արմէնիրէս»ը գիտէ մեզի հաղորդել Հայաստանի մէջ բուսած նոր լոյսի տեսակի մը մասին կամ հայ արուեստագէտի մը սփիւռքահայ որեւէ գաղութ տուած սովորական հրաւեր–այցելութեան պարագային: Որպէսզի իրականութեան հարազատ մնանք, ահա նաեւ հեռագրալուրը.–

«Ինչպէս յայտնի է, սփիւռքահայ հայրենասիրական կազմակերպութիւններու եւ գեղարուեստական խումբերու փառատօնին Ա. փուլը յաջողութեամբ կատարուեցաւ կարգ մը երկիրներուն մէջ, մեծ խանդավառութիւն պատճառելով: Իսկ կարգ մը տեղեր հնարաւոր չեղաւ գեղարուեստական ելոյթներ կազմակերպել փառատօնին ծրագրին շրջանակներուն մէջ: Կազմակերպիչ Կոմիտէն յարմար տեսաւ եզրափակիչ հանգրտանը կատարել 1988 թուականին, Երեւան, որպէսզի բոլոր գաղթօճախներու ալ հնարաւորութիւն ընձեռէ փառատօնին լաւ նախապատրաստուիլ»:

Այսքա՛ն: Միա՛յն այսքան:

Կազմակերպիչ Կոմիտէն, որոնք ալ եղած ըլլան զայն բաղկացնող մեծարելի անդամները, այս ձեւով նախ յարգանքի պակաս մը ցոյց տուած եղաւ այն բոլոր միութիւններուն, յանձնախումբերուն, վարչութիւններուն եւ բազմահազար հայորդիներուն, որոնք տարիէ մը ի վեր եռանդուն աշխատանքի լծուած են, քաջալերուած՝ հայրենի Կազմակերպիչ Կոմիտէին կողմէ մամուլին առաքուած անհամար յօդուածներով, պաշտօնական գրութիւններով եւ սփիւռքահայ պատասխանատուներու դրկուած նամակներով: Իսկ այսօր անոնք «Արմէնիրէս»ին միջոցով եւ դասական ծանօթ ձեւակերպութեամբ արժանի՝ կը նկատուին իմանալու լուրը՝ թէ «այս տարի» վերջնականօրէն յետաձգուած է Փառատօնը: Կարելի չէ՞ր վերի գորշ եւ կտրատ տողերուն փոխան պաշտօնական եւ հանգամանաւոր հաղորդագրութեամբ մը, եւ քիչ մը աւելի նկատառելի պատճառաբանութեամբ սփիւռքահայութեան հաղորդել փառատօնին յետաձգումը, եթէ նոյնիսկ անոր բուն կամ բոլոր պատճառները բացայայտելը անյարմար՝ նկատուէին: Կարելի չէ՞ր նաեւ աւելի կանուխ հրապարակել վհատեցնող լուրը, երբ այժմ որոշ կը դառնայ թէ ամիսներ առաջ արդէն որոշուած էր յետաձգումը: Պէտք չէ՞ր գոնէ խնայել մեր երիտասարդներուն, որոնք

ամիսներէ ի վեր ոգեւորութեամբ թեւերնին կը թափահարէին՝ պատրաստ թռելու դէպի հայրենիք եւ փառատօն: Ա՛յս է սփիւռքահայութիւնը յարգելու ձեւը:

Ծիծեռնակաբերդին մօտիկը հոյակերտ համալիրին հրոյ ճարակ դառնալուն լուրը, բոյի մը գոծին առթած արտի կծկում պատճառած էր մեզի: Կարծես կը սպասէինք այդ անսպասելի հրդեհին ընկերակցող չարագուշակ լուրի մը, որ կը յապաղէր: Ի վերջոյ, ծանօթ ձեւով հաղորդուեցաւ –առանց հաղորդուելու– փառատօնին «յետաձգումը», որովհետեւ «կարգ մը տեղեր հնարաւոր չեղաւ գեղարուեստական ելոյթներ կազմակերպել»...:

Հայրենի Կազմակերպիչ Յանձնախումբին տիտղոսաւոր անդամները, անկասկած, արժանի են աւելի յարգանքի...:

1986

Չեռնոպիլ - Հիրոշիմա

Կերջին 24 ժամերուն աշխարհի բոլոր անկիւնները ամէն մարդու խօսակցութեան առարկան է այդ ԼՈՒՐԸ. –Հեռատեսիլի խօսնակին, ձայնասփիւռի մեկնաբանին, գիտնականին, աշակերտին, փողոցի մարդուն: Ան մեծ տառերով կը գրաւէ բոլոր թերթերուն ճակատը: Ժողովուրդներու մտահոգութիւնը եւ մղձաւանջն է ան՝ միտքերու մէջ սնկածեւ պատկերներու զարհուրանքը պատկերող՝ այդ *Լուրը*:

Ուքրանիոյ մայրաքաղաք Քիւեւէն ոչ շատ հեռու Չերնոպիլի հիւլէական կայան մը, թերեւս երկու, սկսած է այրիլ արեւներու ջերմութեամբ: Ծողարձակումէն կազմուած ամպեր, հովերէն քշուած, հասած են սքանտինաւեան երկիրներ, որոնք հնչեցուցին առաջին ահազանգը: Ինչպէս որ Խորհրդային Միութեան կուսակցական–պետական առաքինի՝ բարքերուն մաս կը կազմէ, մինչ այդ կը տիրէր կատարեալ լուսին Մոսկուայի կողմէ: Խ. Միութեան դրութեան մաս կը կազմէ լուսինը՝ բոլոր ներքին ժխտական երեւոյթներու հանդէպ, փորձանքներու եւ աղէտներու պարագային, մեծ թէ պզտիկ: Այդ երջանիկ երկրին մէջ ինքնաշարժի, գնացքի, օդանաւի արկածներ երբեք չեն պատահիր: Ո՛չ ալ սպանութիւններ եւ բռնաբարութիւններ, որոնք Արեւմուտքի մենաշնորհը կը կազմեն: Այդ իմաստով, սպիտակ էջերով մամուլ մըն է որ կը հրատարակուի: Հոն ամէն ոք կը մեռնի բնական մահով, իր անկողինին մէջ, հաւանաբար իր խոր ծերութեան տարիներուն, բուժական–առողջապահական ամենէն գորգորոտ պայմաններու մէջ: Ուրեմն չի կրնար պատահիլ նաեւ հիւլէական աղէտ մը: Եւ սակայն, այս մէկը պատահեցաւ եւ յայտնաբերուեցաւ միայն օրեր ետք, երբ «արկած»ին հետեւանքները կարելի չեղաւ սահմանափակել այս անձայնաժիր երկրի տարածքին մէջ: Ամպերը ազատ են եւ կը ճամբորդեն:

Հարցը սակայն այդ չէ այժմ: Խորհրդային Միութեան ժողովուրդներուն հետ ամբողջ մարդկութիւնն է որ ահա յանկարծ, կրկին ու կրկին անգամ ըլլալով

ինքզինք կը զգայ տիեզերքի անդունդին ծայրը, դժուար հաւասարակշռուած դիրքով մը: Կրկին սեղանի վրայ է ո՛չ միայն հիւլէական կործանարար զէնքերու հարցը, այլև տնտեսական եւ հանրային սպասարկութեան ծրագիրներով կա-
ռուցուած հիւլէական կայաններու ընդհանուր յղացքը:

Զարհուրելի այս առաջին ժամերուն, ամէն պետութիւն ժողովուրդինքնա-
պաշտպանութեան բնական բնազդէ մղուած, հարց կու տայ թէ մարդկային
կեանք վտանգող ջուղ-ամպերը իրենց սահմաններուն պիտի հասնի՞ն արդեօք,
եւ այդ պարագային՝ որքա՞ն վնասակար կամ անվնաս ուժգնութիւն ունեցած
պիտի ըլլան: Վստահաբար շատ ուրիշներ –պետութիւններ– նաեւ կը մտածեն.
«Ծատ գէշ բան մը պատահած է, սակայն այնքան ատեն որ իմ սահմաններէս
հեռու կը գտնուի եւ ինծի չի վնասեր»...:

Աթոմական Ակումբին մաս կազմող եւ դեռ անոր միանալ մերժող հիւ-
լէական ուժի տէր պետութիւններ, իրենց գիտնականներուն միջոցով սկսած են
բաղդատել իրենց հիւլէական կայաններուն ապահովութիւնը սովետներուն
ունեցածներուն հետ, եւ նշմարելի՜ հպարտութեամբ իրենց խոռված քաղաքա-
ցիներուն կը բացատրեն, թէ նման «արկած»ի մը պարագային, իրենք սա կամ
նա ապահովութեան միջոցները նախատեսած են, թէ իրենց պարագային վը-
տանգը գրեթէ արդէն անգոյ է, եւ հետեւաբար քաղաքացիները անխոռվ քնա-
նալու ստոյգ տուեալներ ունին: Ամէն պարագայի, աննախատեսելի սպտահե-
լուն պարագային իսկ, իրենք տէր են արագ դարմանումի փրկարար միջոցներու:

Օրօ՛ր, օրօ՛ր:

Ահա այս տրամաբանութեամբ է որ մարդկութիւնը կրնայ հիւլէ դառնալ
օր մը, առանց այդ վտանգը զգալու վայրկեանն իսկ ունենալու: Երբ աղէտը –
անշու՛շտ «ցաւալի», բնականաբար «կսկծալի», եւայլն– ուրիշին կը պատահի,
մարդ արարածը ինքզինք կը զգայ ապահով եւ հեռու նման փորձանքէ: Միշտ
այդպէս եղած է պատմութեան մէջ. Հայկական ցեղասպանութիւնը. օ՛հ, այո,
փշաքաղիչ է, եւ սակայն ուս կը թօթուենք ու կ'անցնինք: Ոչի՛նչ: Աւելի ուշ՝ Հը-
րէական ցեղասպանութիւնը. է՛հ, անոր նկատմամբ նուազ անտարբեր ենք
...պարտադրաբար, քանի այս մէկը քիչ մը աղմկարար երեւոյթ ունի, սակայն՝
ոչի՛նչ: Ու այսպէս, ախտաւոր շրջանակը կը դառնայ եւ մենք ալ իր հետ:

Պատկերը նոյնն է հիւլէական զէնքերու եւ կայաններու պարագային:
Արդէն հիւլէական ռումբի օդային փորձերուն –որոնք կը կատարուէին երկու
գերհզօրներուն անծայրածիր նկատուած երկրամասերուն անմարդաբնակ շըր-
ջաններուն մէջ «թշնամի»ին դէմ պաշտպանուելու կամ զայն տարհամոզելու
նպատակով– գինը ցարդ «թշնամի»ն չէ որ վճարած է, այլ սեփական ժողո-
վուրդը, երկրին մինչեւ հեռաւոր անկիւնները տարածուող շողարձակումներուն
պատճառով: Իսկ այսօր մտածումը՝ թէ հիւլէական ռումբերը միայն Գերհզօր-
ներուն առանձնաշնորհումը չեն, այլ երբեմն անոնց լուռ մեղսակցութեամբ կամ
անուղղակի աջակցութեամբ կարգ մը փոքր պետութիւններ եւս տէր դարձած են
նման զէնքերու, եւ թէ օրհասական պահու մը կրնան զանոնք արձակել իրենց
թշնամի դրացիին վրայ՝ ապրելու ապահով տեղ մը չեն դարձներ մեր մոլորակը:

Այս իրողութեան աշխարհ անգամ մը եւս վերահասու դարձաւ
Չէրնոպիլի աղէտին պատճառով: Ունեցաւ նաեւ փաստը՝ թէ Ուքրաինան
այնքան ալ հեռու չէ Ծուէտէն, ոչ ալ այս երկիրը՝ Եւրոպական այլ երկիրներէն,
եւ նոյնիսկ՝ Միացեալ Նահանգներէն: Նոյնը կարելի է ըսել հիւլէական զէնքեր

ունեցող Իսրայելի մասին, որ հեռու չէ Ասիական երկիրներէն – հարցուցէք ամպերուն: Ու դեռ աշխարհակործան այդ խաղալիքներուն տէր են Ֆրանսան, Անգլիան, Հնդկաստանը, Միացեալ Նահանգներու եւ Խորհրդային Միութեան կողքին: Աշխարհ յանկարծ կը զգայ թէ մէկ է եւ փոքր գնդակի մը մեծութիւնը ունի նման աղէտի մը պարագային, – մարդկութիւնը մէկ է, մահը նոյնն է: Դրացին այլեւս միայն այն չէ որ նոյն շէնքին մէջ կամ փողոցին անկիւնը կը բնակի. ան կը բնակի նաեւ Մոսկուայի մէջ, Փարիզի եւ Լոնտոնի կամ Փաքիստանի մէջ:

Թէքնոլոգիի այնքան արագ եւ անհակակշիռ զարգացման ողբերգական հետեւանքով, երէկ Միացեալ Նահանգներու մէջ տեղի ունեցաւ պաշտօնական թաղման արարողութիւնը եօթ տիեզերագնացներու, որոնք իրենց երկնային բարձունքներէն գահավէժ ընթացան ովկիանոսին խորը հրագունդի վերածուելէ ետք: Նոյն թէքնոլոգիին յառաջացումով, վաղը ոեւէ մէկ հանճարեղ անձ, կրնայ իր խելագարութեան երկվայրկեանին վտանգել ամբողջ իր քաղաքին, նոյնիսկ՝ նահանգին բնակչութեան կեանքը:

Այդ բոլորը գիտենք, եւ լա՛ւ գիտենք, ...սակայն այդ մեզի չի կրնար պատահիլ, մինչեւ որ պատահի:

Եւ ի վերջոյ, ի՞նչ է տարբերութիւնը Հիրոշիմայի եւ Չերնոպիլի: Մէկը թշնամիին կողմէ արձակուած ռումբ մըն է, միւսը՝ քու հարազատ երկրիդ խնամատար պետութեան կողմէ «ժողովուրդներու բարգաւաճման» համար ստեղծուած կայան մը:

Երկուքն ալ մեզ առաջնորդող դէպի ոչնչացում, գրեթէ նոյն ձեւով, նոյն հիւանդութիւններով, նոյն կիզումով:

Ասոր համար, մարդ ոչ շատ ատելու պէտք ունի իր թշնամին, ոչ ալ երախտապարտ ըլլալու իր պետութեան:

Կրո՛ղը տանի երկու կողմերն ալ:

1986

Օրինակելի՛ Այաթոլլահ

Միջազգային հրապարակը արձեւալ կը գրաւէ վերջին ժամանակներու մեծագոյն յեղափոխականներէն, անհաւատ հալածող, իր տան անկիւնը բազմոցին վրայ ծալապատիկ նստած, սակայն երկրին սահմաններուն վրայ գոռացող ու ճակատամարտներէ չերկնշող՝ Իրանի Իսլամական Հանրապետութեան յաիտենական եւ եզակի առաջնորդ Այաթոլլահ Խոմէյնի, որ ինքզինք անելի քան երիտասարդ կը զգայ հարեւան Իրաքի դէմ մղուող պատերազմին իր մէկ միլիոն զաւակներուն արեան հեղումէն ետք: Հաւանաբար ինքզինք հուժկու եւ քաջառողջ կը զգայ նաեւ Իրաքի նոյնպէս անզուգական առաջնորդը՝ Սատտամ Հիւսէյն, ի տես իր երկրին արիւնաքամ վիճակին: Վե-

րոյիշեալ երկու դեկավարները հաւանաբար հեռադիտակով կը դիտեն եւ հպարտութեամբ կը հաստատեն միայն դիմացի երկրին աւերակները:

Շահ-Ապպասներու երկրին աշտմու ալեհեր այլ եռանդուն մենատէրը, այս օրերս իրաւամբ մարմնացած *շէյթանը*, –սատանան կը տեսնէ հնդիկ մահմետական անգլիագիր եւ անգլիահպատակ գրող Սալման Ռիշտիի անձին եւ գրիչին մէջ, որուն «Սատանայական Տողեր»ը նոր սրբազան պատերազմ մը մղելու առիթ ծառայեցին իրեն: Խոմէյնի հինգ միլիոն տոլար պարգեւ խոստացաւ այն մահմետական կամաւորին, որ պիտի սպաննէր Ռիշտին: Ու կարծես անբաւարար ըլլար այդ գումարը, Գերագոյն Առաջնորդը նոյն անձնուէր հաւատացեալին խոստացաւ նաեւ արքայութիւնը՝ կաթնաբոյր հուրի–փերիներով, մինչ միայն այս վերջին խոստումը բաւ էր որ անթիւ երիտասարդ թէ տարեց տղամարդիկ իրարու հետ մրցակցութեան մտնէին արժանանալու համար իրենց սպասող հազար ու մէկ գիշերներու երազային վայելքին:

Ծանօթ է Արեւմուտքին հակազդեցութիւնը. քաղաքակիրթ կոշուած աշխարհը, ի լուր ոճրագործութեան այս բարձրադաշտակ հրաւերին եւ անով պայմանաւոր երկրային ու երկնային վարձատրութեան, իր գայթակղած անձի քրդանցքը հաւաքեց միահամուռ դատապարտելու համար սպանութեան այս վայրագ կոչը. դեսպաններ տուն կանչուեցան, տնտեսական պատժամիջոցներու սպառնալիքը օդին մէջ ճօճուեցաւ, բողոքի ցոյցեր կազմակերպուեցան, որպէսզի մեկուսացուի աշխարհի քաղաքակիրթ ընտանիքին պատկանելու անարժան այս հաւատացեալ–անհաւատը:

Արեւմտեան երկիրներու այս հակազդեցութիւնը ինքնին քիչ մը կեղծաւոր եւ խաբեքայ կողմ մը ունի: Զարգացած շատ քիչ երկիրներ կան այս խորշոմած աշխարհին վրայ, որոնց ձեռքերը այս կամ այն ձեւով թաթխուած չըլլան անմեղ զոհերու արեան մէջ: Իրենց եղեռնագործութեան դրդապատճառին քաղաքական, տնտեսական կամ կրօնական բնոյթը չի փոխեր ոճիրին եղկելի իսկութիւնը: Թերթերը վերջերս գրեցին Միացեալ Նահանգներու մէջ կատարուած ոճիրի մը մասին, որուն հովանաւորն էր Ամերիկայի նեցուկը վայելող Ազգայնական Զինաստանը: Անոր գործակալները Գալիֆորնիոյ մէջ մահափորձի ենթարկած էին գրող մը –այս մէկն ալ գրող էր– որուն գրութիւնները աննպաստ էին Թաւրամի մէջ տիրող իրաւակարգին: Արեւմտեան ո՛չ մէկ պետութիւն, սակայն, մտածեց այս առթիւ մատնահարել եւ պաշտօնական պատժամիջոցներու դիմելու սպառնալիքներ կատարել ահաբեկիչ պետութեան դէմ, սկսեալ Ուաշինկթընէն: Տեղեակ ենք թէ ամերիկեան մասնաւոր սպասարկութիւնները նաեւ փորձեր կատարած էին ապանցելու նոյնիսկ ուրիշ երկրի մը նախագահը, որ այս պարագային Գուպայի Ֆիտէլ Գասթրօն էր:

«Սատանայական Տողեր»ը վարկաբեկիչ նախադասութիւններ եւ խոսքիչ ակնարկութիւններ ունին մահմետական կրօնքին մասին: Այդ է ընդհանուր կարծիքը: Հարց է թէ մեր աշխարհը, իր ներկայ հոգեմտածողական կազմութեամբ, ի վիճակի՞ է ընդունելու նման «կրօնական սրբապղծութիւններ»: Եթէ պահ մը մոռնանք մահմետականութիւնը իր կրօնա–վարչական ուրոյն եւ անքակտելի կառոյցով, հարց է թէ քրիստոնէական աշխարհը արդեօք թոյլատու կը գտնուի՞, եւ ո՞ր աստիճանի, երբ արուեստի գործի մը մէջ անարգալիր մօտեցում մը ցոյց տրուի Քրիստոսի կամ իր մօր՝ Մարիամի հանդէպ, թերեւս նոյնիսկ իր հօր՝ Յովսէփին նկատմամբ: Դեռ մեր յիշողութեան մէջ թարմ է «Քրիստոսի վերջին

փոծությունը» շարժանկարին յարուցած ընդդիմադրությունը, այդ առթիւ կազմակերպուած ցուցերը, բռնարարքները եւ շարժանկարի սրահներուն ոմբահարումը: Կարգ մը պարագաներու, քրիստոնէական մոլեռանդությունը նուազ բուռն եւ անհանդուրժող չէ որքան մահմետականը կամ մովսիսականը, ընդունելով հանդերձ թէ գրական գործ մը հրկիզելու եւ անոր հեղինակը ուղղակի կրակներու մէջ նետելու միջեւ գտնուող միջոցը բաւական մեծ է: Կողմերէն մէկուն մօտ անհանդուրժողությունը կը գտնուի զերօ աստիճանին: Այսուհանդերձ, որեւէ կրօնքի պատկանող մոլեռանդներ կամ ջլախտաւորներ պատրաստ են ոճիր գործելու, ապաիկնելով իրենց Սուրբ Գիրքի էջերուն այս կամ այն տողի թելադրանքին, կան հետեւելով իրենց հոգեւոր կարգ մը առաջնորդներուն ոճրամէտ քարոզ-յայտարարություններէն: Այս կէտին մէջ ոչ մէկ տարբերություն կը գտնուի կրօնական եւ քաղաքական մոլեռանդի մը միջեւ:

Միւս կողմէ, դէմ յանդիման կը գտնուինք փարիսեցիութեան մը. կարելի՞ է վստահօրէն հաստատել թէ յանուն ստեղծագործութեան ազատութեան բողոքող բլոր գրողները եւ արուեստագէտները, որոնք այսօր իրենց համակամութիւնը կը յայտնեն Սալման Ռիշտիին, նոյն վճռակամութեամբ հրապարակ պիտի իջնէին եթէ «սրբապղծությունը» վերաբերէր քրիստոնէական կամ մովսիսական կրօնքին: Հոս եւս մարդոց մէջ երեւան կու գայ կողմնակալ եւ կեղծպարիշտ մօտեցում մը՝ ի պաշտպանություն «խօսքի ազատութեան»:

Տարբեր կրօնքներու «անձեռնմխելիությունը» միասնաբար կը պաշտպանուի տարբեր հաւատքներու բարձրագոյն մակարդակներուն վրայ գտնուող իշխանաւորներուն կողմէ,՝ եպիսկոպոս, ուսումնապետ, իմամ, ալաթոլլահ, եւալլա, որպէս նոյն մեծ ընտանիքին պատկանող անդամներ եւ նոյն դատին ծառայող գործակիցներ: Անոնք պէտք ունին միասնական պատմէշի մը, արտաքնապէս տեսանելի միութեան մը, որքան ալ այդ պարագայական զինակիցները իրարու կրօնքին կամ դաւանանքին մասին անբարենպաստ –եւ հակոտնեայ-գաղափարներ եւ զգացումներ ունենան: «Միությունը զօրութիւն է» նշանաբանին արտայայտությունը կարելի է գտնել Ֆրանսայի Եպիսկոպոսներու Համաժողովի նախագահ Քարտինալ Տրքութէի պաշտօնական յայտարարութեան մէջ, ուր ան կը դատապարտէ «Սատանայական Տողեր»ու հեղինակը: Նման իրերօգնութեան օրինակը տուած էր Ֆրանսայի մզկիթին վերատեսուչ շէյխը, երբ անցեալ տարի դէմ արտայայտուած էր «Քրիստոսի վերջին փորձությունը» շարժանկարի սփռումին: Կրօնապետերու վերնախաւի այս ձեռք-ձեռքի ճակատաչին զօրակցությունը եւ սիրաբանությունը անհաղորդ կը մնայ, բնականաբար, վարձախաւին, հօտին, –ժողովրդական զանգուածներուն եւ «տգէտ»ներուն, որոնք յանուն Ալլահին կամ Բարձրեալին պարբերաբար կը լծուին զիրար ջարդելու՝ Բարթողաշարդէն սկսեալ եւ անկէ առաջ մինչեւ մեր օրերը: Զարդի բացակայութեան, մշտագոյն է ատելախանձ մրցակցությունը: Մահմետականներու պարագային՝ Ալին կը նկատուի Մուհամմատի պարտէզին լաւագոյն մշակը, եւ պաշարը կը մղուի ի հեճուկս կամ ի շահ՝ Հասանի եւ Հիւսէյնի: Ու այսպէս՝ մեր մոլորակը կը դառնայ դարերէ ի վեր:

Ժողովուրդներու կրօնական ըմբռնումներուն նախնական մակարդակը եւ հաւատալիքներու հանդէպ անոնց բնագոյնին փարուժը սքանչելի քաղաքական

գէնքեր դարձած են իշխանաւորներու եւ ղեկավարներու ձեռքին, անոնք ըլլան աստուածավախ հաւատացեալ կամ փարիսեցի մագաւոր: Սալման Ռիշտիի հարցը հիանալի առիթ մըն է, որ ամէն ոք զայն քաղաքականապէս օգտագործէ ի նպաստ իր հատուածական եւ պետական շահերուն: Այաթոլլահ Խոմէյնի, որ որքան հոգեւոր՝ նոյնքան եւ աւելի պետական մարդ մը եւ քաղաքական մըտածող մըն է, նախ կը խորհի իբր շիի մահմետական եւ անցեալի կայսրութեան տէր երկրի մը ղեկավարը, որ սուր եւ անողոք մրցակցութեան մէջ կը գտնուի սիւննի սէուտական Արաբիոյ հետ: «Սրբապիղծ» գրողի մը գլուխը աճուրդի հանելով, Այաթոլլան շունթալից ինքնաձանդոցում մը ըրած կ'ըլլայ, թէ ինք կը մնայ Իսլամութեան թիւ մէկ եւ անփոխարինելի ղեկավարը: Իսկ ներքին ճակատի վրայ, ան կը փորձէ նոր կայծեր, նոր խանդ տալու Իրաքի դէմ ազգային երկարատեւ պատերազմէն պարտասած եւ յուսալքուած ժողովուրդի մը, որուն տնտեսական վիճակը տակաւ կը վատթարանայ:

Արեւմտեան պետութիւններուն կողմէ որդեգրուած հակաիրանական դիրքորոշումը նմանապէս քաղաքական երանգ ունի: Փետրուարին Իրան տօնախմբեց Իսլամական Յեղափոխութեան 10-րդ տարեդարձը: Այդ տարիներուն Թեհրան դարձաւ իսլամական յեղափոխութիւն եւ արմատական գաղափար արտածող աշխարհի մայրաքաղաքը, եւ հետեւաբար սպառնալիք մը՝ մահմետական չափաւոր եւ անոնց բարեկամ արեւմտեան պետութիւններուն համար: Այս վերջիններուն համար ժամանակն է, այլեւս, որ Իրան կրկին մաս կազմէ քաղաքակիրթ աշխարհին եւ իր պայքարը մղէ խաղին միջազգային ընդունուած օրէնքներով, որոնց մէջ տեղ չունի օտար գրագէտի մը գլուխը աճուրդի հանելու հրապարակային միջոցը, եւ այդ ուղղութեամբ արձակուած կոչեր.– քիչ մը աւելի ամօթխածութիւն, խնդրե՛նք:

Հակառակ համատարած կարծիքին, ջերմապէս կը գնահատեմ Խոմէյնիի հրապարակային մարդասպանութեան ազդը: Կը խորհիմ նաեւ, որ անոր որդեգրած ձեւը պէտք է օրինակելի ըլլայ բոլորին համար: Պետութիւններ կամ անոնց մասնաւոր սպասարկութիւնները, երբ որոշեն իրենց երկիրը անհանգստացնող կամ շահերը վտանգող տարր մը անդենական ուղարկել, Այաթոլլային նման ձայնասփիւռով, հեռատեսիլով եւ մամուլով պէտք է բացայայտեն իրենց ոճրամէտ ծրագիրը: Ասիկա թէ՛ քաջութիւն, թէ՛ անկեղծութիւն եւ թէ պարկեշտութիւն կը պահանջէ: Նաեւ օգտակար է, մասնաւորաբար իր կեանքը վտանգուած ենթակային համար:

Սալման Ռիշտի եթէ այսօր ողջ է, անիկա կը պարտի Խոմէյնիի մերկապարանոց –հոգ չէ թէ բարբարոս– յայտարարութեան, քանի ան ծառայեց որպէս ահազանգ եւ ժամանակ տուաւ որ ենթական պահուրտի ու վայելէ ոստիկանական եւ պետական պաշտպանութիւն: Մահացու նզովքը նաեւ ծառայեց որպէս գովազդ՝ բարձրացնելու համար հեղինակին գիրքին վաճառքը: Մինչ եթէ «քաղաքակիրթ» երկրի մը կողմէ գաղտնօրէն մահուան դատապարտուած ըլլար, Սալման Ռիշտի մահն իսկ մինչեւ այսօր մոռցուած կ'ըլլար աշխարհի կողմէ, եւ ամէն մայրաքաղաք կեղծիքի դիմակ մը անցուցած, հարց պիտի տար թէ արդեօք ո՞վ է ոճրագործը:

Այսուհանդերձ, զարմանալի պիտի չըլլայ նաեւ, եթէ օր մը Ալլահ իր մարգարէին միջոցով երեւի իր ծառայ Այաթոլլային եւ անոր յուշէ թէ պէտք չէ սպաննէ Ռիշտին:

Խոմէյնի քաղաքական երկրորդ յաղթական քարթ մը խաղացած կ'ըլլայ Մարգարէին ձեռքով:

Աստուծոյ կամ Ալլահին խորհուրդը անթափանցելի է:

1989

«Աւագակութիւն», «Ալլահին Պատիժը», Եւ «Միջազգային Եղբայրութիւն»

Ապիտակի երկտաշարժէն ետք հալուն ցաւը այնքան խոր է, այնքան անպարագիծ եւ շշմեցնող, որ դեռ ան ի վիճակի չէ իր առաջին ազատարար հեկեկանքով ողբալու իր կորուստը: Կ'երեւի թէ ժամանակ պիտի առնէ մղձաւանջէ քարացած մեր վիճակին դէպի գիտակցութիւն եւ կեանք վերադարձը:

Ասիկա պատճառ մը չէ, սակայն, որ մարդիկ, մասնաւորաբար անոնք որոնք պարտականութիւնը ստանձնած են հալութեան նիւթական եւ բարոյական վարկին պաշտպանութեան, իրենց թոյլ տան՝ թէկուզ անզգուշաբար՝ ոտնակոխելու իր դժբախտութեանը մէջ համրացած ժողովուրդի մը վարկը:

Այս օրերս, Խորհրդային կեդրոնական մամուլը եւ լրատվիւնները, եւ անոնց հետեւողութեամբ՝ միջազգային մամուլը սկսած են քիչ մը շա՛տ զբաղիլ աւերուած շրջաններուն մէջ պատահած «գողութիւններով»: Կարծես գայթակղալից նիւթերու սով ըլլար աշխարհի մէջ: Ամէն օր Մոսկուայէն կը գրուին, կը ձայնասփռուին եւ կը տարածուին լուրեր, որոնք աւերակներուն մէջ պատահած գողութիւններու կը վերաբերին: Ամէն օր կը յիշատակուի նոր «դէպք» մը, այնքան որ, «առաջքը առնելու համար» անհատական կողոպուտներու եւ պահպանելու համար կարգը, Մոսկուա յայտարարեց թէ կրակմար հաստատած է աւերուած շրջաններուն մէջ:

Խորհրդային իշխանութիւնները կրակմար հաստատելու իրենց պատճառները ունին անշուշտ, սակայն կրնային նաեւ զայն կատարել առանց շեշտը դնելու «կողոպուտներուն» վրան, խնայելու համար աւերակներու մէջ ուրուական դարձած մարդոց միակ անեղծ մնացած արժանապատուութիւնը:

Երբեք միլիոն հոգիներ մէկ վայրկեանէն միւսը դարձան «վերապրող» քնաշրջիկներ, անձաշրածիր աւերակներուն տակ կորսնցնելով իրենց սիրելիները եւ հարազատները, որոնց ընդհանուր գումարը կարելի չ'ըլլար իսկ մտովի կրկնել, երբ այդ մնացորդացը տեղացող ձիւնին տակ կը սպասէ որ օրուան ընթացքին իրեն կտոր մը հաց եւ պուտ մը ըմպելի ջուր բաշխուի, շատ բնական պիտի նկատուէր որ այդ ինքնակորուստներուն մէջ գտնուէին նաեւ տարրեր, որոնք փորձուէին աւերակներուն մօտենալ մանր գողութիւններու միտումով, ինչպէս աշխարհի մէջ ոեւէ տեղ մման պարագաներուն, ու դեռ շատ աւելի ծաւալով

Բնականապիտի ըլլար նաեւ, որ սովետական զօրքերը, որոնց անգործ նե-

րկաշնորհունը աներակներուն մէջ ցարդ կը մնայ անբացատրելի իրողութիւն, ըստանձնելին առնուազն «ինչքերու պաշտպանութիւնը»: Սակայն անհրաժեշտ է որ այդ չնչին եւ անհետեւանք դէպքերուն ամէն օր տրուի այս աստիճանի եւ տարողութեամբ միջազգային ժխտական ծանուցում Խորհրդային լրատվութեան կողմէ:

Ի դէպ, քանի որ անգամ մը յիշատակեցինք աներակներու շուրջ թափառող անտարբեր զօրքերը, կ'արժէ նաեւ անդրադառնալ այդ երեւոյթին:

Երկրաշարժէն անմիջապէս ետք, Խորհրդային իշխանութիւնները աներուած շրջանները ղրկեցին 12,500 զինուոր: Նման պարագաներուն, զինուորները արաւելաբար կը ծառայեն որպէս ազատարար «բանուորներ», փլատակներէն փրկելու համար վիրաւոր վերապրողները: Անոնց առաքելութիւնը կ'ըլլայ հոգատար մարմիններու պաշտօնը, նման Կարմիր Խաչին: Սակայն ընդհանուրին միջազգային մամուլ, օտարերկրեայ ազատարար ջոկատներ կարծիքն այն է, որ բանակայինները այնքան ալ գիտակից չեին իրենց դերին, կամ թէ իրենց որեւէ պաշտօն չէր յանձնուած հրամանատարութեան կողմէ: Զինին, ցեխին, փոշիին եւ աղտոտութեան մէջ, մարդկային եւ բնութեան այդ կրկնակի աներակներուն մէջ, Խորհրդային զինուորները լաւ հագուած, իրենց պարեգօտներուն մէջ խնամքով սեղմուած, հակափամփուշտ բաճկոնակով պաշտպանուած եւ նաեւ լաւ զինուած՝ կը շրջագային *«ոչինչ կռահել տալով, որ անոնց ձեռքերը քար մը վերցուցած են»*, ինչպէս կը վկայէ ֆրանսացի թղթակից մը: Մինչ հայերը –դեռ չենք խօսիր հոն շտապ հասած օտարներուն մասին– գիշեր եւ ցերեկ իրենց եղունգներով քարեր կը քերթէին կեանք մը աւելի փրկելու յոյսով:

Այդ բանակայիններուն մեծամասնութիւնը բերուած է Ատրպէյճանէն, ուր իրենց պաշտօնն էր հայերու կեանքին եւ ինչքին պաշտպանութիւնը ազերի ոճրագործներու եւ աւազակներու ջոխիւնէն: Այնպէս կը թուի, թէ աւելի կարելոր եւ ստիպողական էր հայկական աներակներուն ապահովութիւնը, քան թէ շէն ու ոտքի կանգնած հայկական տուններուն պաշտպանութիւնը Ատրպէյճանի մէջ:

Իր արժէքը ունի հոս մանրավէպ մը. Լենինականի աներակներուն մէջ, այդ սահմուկեցուցիչ ցուրտին, ֆրանսացի սպայ մը իր ձեռնոցները կը հանէ եւ կ'ուզէ տալ ցրտահար հայ կնոջ մը: Նուէրը չ'ընդունուիր: Հայ կինը եւ իր ամուսինը կը մտածեն որ անվայել պիտի ըլլար սպան զրկել իրեն անհրաժեշտ ձեռնոցներէն: Ասպետական նուէրի մը նկատմամբ աղէտահար եւ ցուրտին մէջ սրսփացող հայուհին ցոյց կու տար նոյնքան եւ աւելի վեհանձնութիւն:

Ահա՛, հայը, եթէ երբեք պէտք կը տեսնուի զայն ծանօթացնել միջազգային հրապարակներու վրայ: Պիտի կրնայի՞նք այս եւ նման այլ կարգի օրինակներ հաղորդուած գտնել ԹԱՍՍ Գործակալութեան կողմէ: Եւ ե՞րբ: Արցախի հարցին թաղուելէն ե՞տք միայն:

Դեկտեմբեր 7-ի երկրաշարժին աղէտը երբ սուգի մը մատներ հայ ժողովուրդը, եւ երբ Խորհրդային Միութեան մաս կազմող շատ մը ժողովուրդներու կողքին աշխարհ կը ցնցուէր աղէտին տարողութենէն, «եղբայրական հանրապետութիւններուն» մաս կազմող ատրպէյճանցիներ Պաքուի փողոցները դուրս կու գային ուրախութեան եւ յաղթութեան բացագանչութիւններով, եւ խնճոյքի սեղաններ կը սարքէին:

Ազգերի երիտասարդներու խումբեր, հրապարակներու վրայ գիրար կը շնորհաւորէին եւ փա՛ռօք կու տային, որ «Ալլահ պատժեց անոնք, որ Հայաստանի մէջ սպաննեցին եւ հոնկէ ալ վտարեցին ազգերի եղբայրները»:

Պաքու ապրող ուքրանացի մը կը պատմէ թէ «երիտասարդ ապուշներու ամբոխներ, Պաքուի պողոտաներուն վրայ կը քալէին Չորեքշաբթի գիշեր, ուրախանալով, որովհետեւ կը խորհէին թէ (երկրաշարժը) Աստուծոյ պատիժն է»:

Ճշդենք որ ազգերի «ապուշները» զանգուածաբար փողոց կ'իջնէին ու կը տողանցէին առանց անհանգիստ ըլլալու կրակմարի օրէնքով դրուած արգելքէն: Կրակմարը յարգել տուող Խորհրդային զինուորները ա՛յլ առաքելութեամբ տեղափոխուած էին Հայաստան:

Երեւոյթը տգեղ եւ վանողական ձեւ մը կը ստանայ, երբ Մոսկուա, ինտերնացիոնալ եղբայրութեան հնամաշ փրփականտի փողը հնչեցնելով, կը շարունակէ առասպելներ պատմել սովետական ժողովուրդներու անքակտելի եղբայրութեան մասին: Երբ Պաքու փողոց իջած խրախճանք կը սարքէ փառք տալով իր Ալլահին, Մոսկուա ապշեցուցիչ կերպով կը յայտարարէր, թէ Հայաստանի առաջին օգնութիւն առաջարկող եւ ցաւակցութիւն յայտնող հանրապետութիւններէն մէկն էր Ատրպէյճան, ինչ որ «ցոյց կու տայ երկու ժողովուրդներու միջեւ գոյութիւն ունեցող եղբայրական», եւայլն, եւայլն, եւ՝ պլապլապլա...: Մարդու մը –ղեկավարութեան մը– երեսի կաշին բաւական հաստ պէտ է ըլլայ առանց խպնելու նման անժամանակ յայտարարութիւններ կատարելու, իսկ զգացողութիւնն ալ ամբողջովին քերթուած՝ վիրաւոր ժողովուրդի մը վերքին վրայ աղ ցանելու համար:

Ատրպէյճանի ժողովուրդը, որպէս իր ցաւակցական խոր զգացումներուն արտայայտութիւնը, Հայաստան դրկած էր շնորհաւորական գիրեր, իսկ որպէս օգնութիւն՝ ինչ որ ցարդ Երեւան ստացած է Պաքուէն, երկու տոպրակ աղբ է: Ամէն «եղբայր» կը նուիրէ իր ունեցածը եւ սրտէն բխածը:

Հայաստան շնորհակալ է, որ իր խորագոյն ցաւին մէջ երկրին ղեկավարը՝ Միխայիլ Կորպաշով իր կնոջը հետ եկաւ Հայաստան, գտնուեցաւ աղէտեալ շրջանները, բաժնեց հայութեան կսկիծը եւ սուգը, ու խոստացաւ կարճագոյն ժամանակի մէջ վերակառուցանել քաղաքներն ու ւանները: Հայաստան շնորհակալ եւ երախտապարտ է նաեւ Խորհրդային Միութիւնը կազմող շարք մը հանրապետութիւններուն, սկսեալ ռուսական, ուքրանական, պալթեան եւ վրացական հանրապետութիւններէն, իրենց մարդասիրական օգնութիւններուն համար, ինչպէս նաեւ աւերեալ շրջանի վերակառուցումին իրենց խոստացած կարեւորագոյն բաժիններուն համար: Հայերը գիտակից են, որ առանց Մոսկուայի տնտեսական հսկայ օժանդակութեան, կարելի չէ աւերակները վերածել գեղեցիկ եւ մարդաշատ քաղաքներու:

Մեր կրկնաչափ շնորհակալութիւնները:

Այսուհանդերձ, կը խնդրենք, կ'աղաչենք ու... կը պահանջենք, որ մեզի խնայուի ջարդարար ազգերի թուրքերո՛ւ հայերուն հանդէպ միջազգային եղբայրութեան եւ չզգացած բարի զգացումներուն մասին թմբկահարումը: Չենք ուզեր կրկին ստանալ աղբի պարկեր:

Մեր ցաւը մեզի կը բաւէ:

Յարգեցէք մեր սուգը:

Օրինե՞րգ ԹԷ Ռ-ազմակոչ

Շատ մը երկիրներու պետական օրիներգները պարզապէս ամօթ մըն են տուեալ երկիրներու ժողովուրդներուն համար: Մեծ եւ քաղաքակիրթ ազգերէն ոմանց օրիներգները պարզապէս բարբարոսական մերկ կոչեր են թշնամանքի, ատելութեան եւ նոր արինաճեղութիւններու: Ամէն ոք իրաւամբ կրնայ զարմանալ, օրինակ, թէ ինչպէ՞ս ֆրանսացի ժողովուրդին օրիներգը կըրնայ այդքան վայրագ տողեր պարունակել, եւ –թող տրուի աւելցնել– թէ ինչպէ՞ս կարելի է յարգել եւ բարեւել երբ նման օրիներգ մը կ'որոտայ, որ թշնամիին ամբարիշտ «արիւնը թող ոռոգէ մեր ակօսները», թող որ ամբողջ օրիներգը, որ հայրենասիրակա՞ն է, ինչպէս բոլոր իր նմանները, հիմնուած է «թշնամիի», «զէնքի», «յարձակումի», եւ բնականաբար թշնամին ջախջախելու ոգիին վրայ:

Կը խորհիմ որ ամէն ազգ իր պետական օրիներգը պէտք է վերաքննէ, մաղէ անցընէ եւ հոնկէ դուրս հանէ ամէն կարգի զէնքի շաշիւն, վառօդի հոտ, ածան հերոսութեան կոչ, արիւն հեղելու հրաւեր, եթէ իսկապէս կ'ուզուի որ վաղուան մարդկութիւնը ապրի խաղաղ, եղբայրաբար եւ համամարդկային ըսկզբունքներով: Կարելի չէ երեխան դաստիարակել առողջ ոգիով, անոր մատուցող հոգիին մէջ ամէն օր կաթկթելով ատելութեան եւ պատերազմի ժահրը, հայրենասիրական փառերգներու եղանակով:

Այս իմաստով, նոյնիսկ վերատեսութեան պէտք է ենթարկել «անվнаса» ամերիկեան աստեղազարդ դրօշին նուիրուած փառերգին կարգ մը բառերը, քանի հոն եւս կը խօսուի «օդին մէջ պայթող ումբեր»ու, պատերազմի եւ արեան մասին: Թերեւս այս պատճառով է նաեւ, որ շատ մը ամերիկացիներուն արտին մէջ «Աստուած պահէ Ամերիկան» երգը կը փոխարինէ պետական մաղթերգը:

Կ'ողջունենք հայրենի իշխանութիւններուն հայկական նոր քայլերգի մը յօրինման որոշումը, մաղթելով որ անոր ոգին եւ մթնոլորտը հեռու մնան պատերազմական դաշտերէ եւ մահուան արհաւիրքներէ, ցոլացնելով հայու ոգին, շինարար կամքը եւ մարդասիրութիւնը:

1991

Անտէր ԹԷ Տիրական «Թշուա՛ն Հայրենիք»

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութեան խորհրդարանը, իր 23 Օգոստոս 1990-ի «Անկախութեան մասին Հռչակագիր»ի որոշումէն ետք, առաջնահերթ բարեփոխումներու շարքին դասեց Հանրապետութեան համայնավար իրաւակարգը խորհրդանշող ազգային զինանշանի եւ օրիներգի փոփոխութիւնը: Վե՛րջ՝ բոնասիրութիւնը եւ ապազգայինը խորհրդանշող մուրճ ման-

գաղներու եւ խաբէպատիր «սովետական ազատ անկախ Հայաստան»ներու...:

Նոյն տարւում Հոկտեմբերին հրապարակուեցան նաեւ «պետական զինանշան եւ հիմն ստեղծելու մրցոյթի պայմանները» եւ դատական կազմերու անուանացանկը: Պայմանաժամ որոշուեցաւ յաջորդ տարւում Յունուար 15-ը: Այդ թուականը յետաձգուեցաւ, որովհետեւ մինչ այդ նշանակելի գործեր չէին ներկայացուած դատական կազմերուն: Պէտք չէր անտեղի փութկոտութիւն ցուցաբերել *նորին* եւ *լաւագոյնին* որոնումին մէջ:

Զինանշան ստեղծելու մրցոյթի պայմաններուն մաս կը կազմէին՝ «Ազգային պատմութիւնը, կենսունակութիւնը ու ապագան պարզ գիծերու մէջ վեմութեամբ ներկայացնելու յատկանիշները»: Բնականաբար, նոյն այդ ոգիով պէտք էր նաեւ առաջնորդուիլ պետական նոր օրհներգին յօրհնումին համար:

Այդ նոր օրհներգը վերջապէս գտնուած եւ ընդունուած է Հայաստանի Սահմանադիր Մարմինին կողմէ: Այս նո՛րը՝ մեզի ծանօթ այդ հի՛ն «Մեր Հայրենիք թշուառ անտէր»ն է: Երկար երկունքէ ետք, լեռը ծնած էր մեր «անտէր»ը, անպտուղ արգանդի նման:

«Արմէնփրես»ի հաղորդումէն տեղեակ կ'ըլլանք, թէ Յուլիս 1-ին «բուռն պայմաններում» տեղի ունեցած է Հայաստանի խորհրդարանին նիստը, որ յատկացուած է պետական օրհներգի եւ զինանշանի որոշման քննարկումին: Գերագոյն Խորհուրդի մեծարգոյ պատգամաւորներուն (երեսփոխաններուն) յանձնուած է օրհներգի երկու տարբերակներու քննարկումը. անոնցմէ մէկը՝ «Մեր Հայրենիք»ն է, միւսը՝ երկու տաղանդաւոր երգահաններու –Առնօ Բաբաջանեան–Ալ. Յարութիւնեան– 1944-ին ստեղծագործած օրհներգը, հին եւ նոր խօսքերով: Ի վերջոյ, քննարկման մասնակցող 158 պատգամաւորներուն 146-ը նախապատուութիւն տուած է առաջինին, երկու պատգամաւոր դէմ քուէարկած է, իսկ տասն ալ՝ մնացած է ձեռնպահ: Որոշուած է նաեւ ընդունուած օրհներգին խօսքերուն վերախմբագրումը: Քուէներուն վերոնշեալ թիւերը կու տանք պատմութեան համար:

Հայաստանի Հանրապետութեան Խորհրդարանին այս որոշումը դուռ կը բանայ կարգ մը հարցումներու:

«Մեր Հայրենիք»ը աղընշուած է Միքայէլ Նալպանդեանի անուան, անցեալ դարու հանրածանօթ հասարակական գործիչ եւ գրող, որ 1866-ին մեռաւ ցարական աքսորավայրի մը մէջ: Նալպանդեան հեղինակն իսկ չէ ոտանաւորին, այլ անոր թարգմանիչը: Ոտանաւորը **օտարածին** է: Երբ Սահմանադիր Ժողով մը անհրաժեշտ կը նկատէ (թարգմանուած) գործի մը վերախմբագրումը, այդ կը նշանակէ թէ կը մերժէ անոր բովանդակութիւնը եւ ոգին, գոնէ մասամբ: Նոյն ատեն առած կ'ըլլայ նաեւ *անթոյլատրելի* քայլ մը, երբ կ'որոշէ վերախմբագրել անհետացած օտար գրողի մը բանաստեղծութեան բառերը: Հոս կ'արժէ յիշել թէ այդ դժբախտ–բախտաւոր ոտանաւորին բնագիրը կը բաղկանայ 18 տուներէ, որուն առաջին չորս տունները յօտուած էին ամբողջէն 1918-ին եւ նոր գլխարկով մը՝ «Մեր Հայրենիք»՝ ծառայած էին որպէս ազգային մաղթերգ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան: Այդ շրջանին Ս. Էջմիածնի շրջափակը լեցուած էր գաղթականներով...

«Մեր հայրենիքը» ընդունելի էր որպէս պատմական երեսոյթ եւ արժէք: Այսօր վերայարդարել զայն հանրութեան ընդունելի դարձնելու համար, դուրս

կը մնայ որեւէ Սահմանադիր Մարմնի կամ պետական իրաւասութիւններէ: Եթէ մեր Առաջին Հանրապետութիւնը յարգելու եւ ազգային աւանդութիւն մը վառ պահելու նախանձախնդրութեամբ կը կատարուի վիրաբուժական-գեղագիտական այդ գործողութիւնը, կարելի չէ երեսակայել աւելի հակիմաստ եւ ձախաւեր եղանակ: Պարզապէս նախընտրելի պիտի ըլլար, որ ազգային ոգիով բոցավառ եւ հայրենասէ՛ր 146 պատգամաւորները իւրացնէին այդ օտար քերթուածին հարազատ «թշուառ»ականութիւնը եւ «անտէր»ութիւնը, եւ ողբասացութիւն մը ընդունէին որպէս «Ազգային պատմութիւնը, կենսունակութիւնն ու ապագան» ներկայացնելու յատկանիշներ քան թէ որոշէին կարկտել այդ հի՛ն, հի՛ն մեղեդին, որ պատմութեան թանձր փոշին ունի իր վրան: Այդ ձեռով անոնց քաղաքական հաճոյակատարութիւնը եւ արարքին անգիտակցութիւնը նաեւ կ'ըլլար ամբողջական...

Այդ հնամենի մեղեդին իր վերնագրով ծանօթ է որպէս «Խտալացի աղջկայ մը երգը», –ո՛չ իսկ հա՛յ աղջկան:

Եթէ երգի մը բառերը անհրաժեշտ կը նկատուին արդիականացումի համար, նո՛յնն է հարցը երաժշտութեան պարագային: Այդ կը նշանակէ նաեւ թէ Խորհրդարանին անդամները առնուազն կատարեալ գտած պէտք է ըլլան բանաստեղծութեան եղանակաւորումը: Այդ մասին «Պաշար»ի սիւնակներէն հրատարակած էինք երկու երաժշտական հեղինակութիւններու կարծիքները, – սփիւռքահայ մեծավաստակ Վարպետին՝ Համբարձում Պէրպլերեանի եւ հայրենի տաղանդաւոր երգահան Տիգրան Մանսուրեանի: Վերոյիշեալ երկու անձնավորութիւններն ալ համաձայն էին որ «Մեր Հայրենիք»ը կը պատկանի «երէկուայ մեր վարժապետներուն Եւրոպայէն Հայաստան բերած երգերու շարքին», որ ան «յարմարեցում» է Նալպանդեանի բառերուն: Այլ խօսքով՝ երաժշտութիւնն ալ օտարածին է, խորթ՝ մեր ազգային երաժշտական աւանդութեան: Մեղեդին, իր պարզունակութեամբը, յուսահատական խեղճութիւն մըն է, իսկ անոր յարմարեցումը, նաեւ, հակառակ է հայերէնի օրէնքներուն, առնուազն՝ շեշտադրութեան:

Այս բոլորէն ետք՝ ի՞նչ մնաց:

Մնաց... հայրենասիրութիւնը, կամ հայրենասիրական ըմբռնում մը՝ որ կոչը մոլեռանդութեան, խաւարամիտ անցելապաշտութեան եւ տգիտութեան անհաւատալի խառնուրդ մըն է: «Հայրենասիրութիւն» մը, որուն ետին կ'որուագծուի քաղաքական ժամանակաւոր շահին եւ ազգային յաւիտենական արժէքին տխուր նոյնացումի փորձը: Ամբոխավարութիւնը եւ շահախնդրութիւնը մուտք գործած են խորհրդարանէն ներս: Սակայն իր ազգային վերագարթօնքը ապրող ժողովուրդ մը, որ կուրծք կու տայ հովին եւ փոթորիկին՝ իր անկախացումի ճանապարհին վրայ, չի կրնար թեւաբեկ դառնալ եւ առաջին պահէն իսկ ընկրկիլ հիմնական հարցերու առջեւ, որ այս պարագային՝ պետական մաղթերգն է: Օրհներգ մը, որ պիտի պատարագուի երկրի սահմաններէն ներս թէ դուրս որպէս հայկական հոգիին, անոր մշակութային ժառանգութեան, Ընդհանրապէս եւ Կոմիտասներու հոգիի խորերէն բխած մեղեդի:

Ազգային խորհրդարան մը, որուն անդամները եթէ երբեք հայ երաժշտութեան ակունքներուն ծանօթ են եւ նախանձախնդիր՝ «վսեմը» պաշտօնականացնելու, իրաւունք չունին Արամ Խաչատուրեանի գունագեղ եւ հարուստ

փառերգը փոխարինելու «իտալացի աղջկայ մը երգ»ին օտարոտի, անարժեք երաժշտությամբ: Եթե կը խորհուէր որ կարելի չէր գերազանցել Խաչատուրեանը, առնուազն պէտք էր հետապնդել նպատակը՝ գտնելու բարձրորակ նոր ստեղծագործութիւն մը: Ու փա՛ռք Տիրոջ, մեր հայրենիքին մէջ չեն պակսիր «Սարտարապատ»ներ եւ այլ կարգի առաջնակարգ յօրհնումներ ստեղծագործող երգահաններ: Չեն պակսիր նաեւ մաղթերգներ գրող բանաստեղծներ:

Օրհներգի ընտրութեան դատական կազմին մէջ կը գտնուէին գրողներ եւ երգահաններ, ինչպէս՝ Էտկար Յովհաննիսեան եւ Ալ. Յարութիւնեան, նախագահությամբ՝ Էդուարդ Միրզոյանի: Դատակազմը խորհրդարանին քննարկման ներկայացնելով Բաբաջանեան-Յարութիւնեան երկեակին ստեղծագործութիւնը, արտայայտած կ'ըլլար իր մասնագիտական բարձր կարծիքը: Անոր կողքին, ներկայացնելով «Մեր Հայրենիք»ը, ընթացք տուած կ'ըլլար իրմէ անկախ եւ իրմէ դուրս գտնուող քաղաքական բազմակողմանի եւ վերի՛ն ճնշումներու:

Ազգային օրհներգները չափոնականութեան սահմանուած խորհուրդներ են, որոնք պէտք չէ որդեգրուին ժամանակաւոր մտահոգութիւններէ առաջնորդուած:

Մեզի համար, Յուլիս 1-ին, Հայաստանի Գերագոյն Մարմինը 146 անգամ -իրենց հաւանութիւնը տուող անդամներուն թիւով- հեռացած եղաւ իրեն վստահուած ազգային առաքելութենէն, առաջին օրէն փակելով ապագայի ազգային թոփշները կարելի դարձնող պատմահանգրեւն մէկը: Կը սիրենք յուսալ, որ նորանկախ Հանրապետութեան խորհրդարանը վերատեսութեան կ'ենթարկէ իր այս ափսոսալի որոշումը:

1991

Հոգեառ Գաբրիէլը Այցելեց 6-րդ Անգամ

Մեր «Գաբրիէլը» կը կոչուի Տոքթօր Ծէք Գէորգեան, որ երկու տարուան ընթացքին ահա՛ վեցերորդ անգամն է որ իր «մարդասիրական» -չափերտաւոր կամ ոչ- օգնութիւնը կը ցուցաբերէ անբուժելի կամ յառաջացեալ հիւանդությամբ տառապող անձերու, հարիւր տոկոս վստահությամբ ապահովելով անոնց անձնասպանութիւնը, կամ՝ անոնց «տառապանքին վերջակէտը», - կարելի է գործածել այս երկու եզրերէն մէկը, հարց է թէ անհատ մը ո՞ր կողմը կը կանգնի գթամահիութեան (euthanasia) սկզբունքին:

Այս գրութեան նպատակը չէ գթամահիութեան պատմականը ընել, ոչ ալ անոր թեր ու դէմ տեսակէտները ներկայացնել, ոչ ալ տեսակէտ պաշտպանել: Թող որ ան այնքան լուրջ հարց մըն է, որուն մէջ իրենց խօսքը ունին գիտութիւնը, բարոյագիտութիւնը, ընտանիքը, ընկերութիւնը, կրօնքը, դրամը, երկրի մը տնտեսութիւնը, ինչպէս իր խօսքը նաեւ ունի՝ անհատը:

Ժամանակին կար հիւանդը, կար նաեւ բժիշկը, ու կեանքի եւ մահուան խաղընկեր էին այս երկուքը: Գիտութեան ներկայ դարուն, բժիշկ թէ հիւանդ կը հակակշռուին հիւանդանոցներու տնօրէններէ, փաստաբաններէ, արուեստակա-

նօրէն կեանքը երկարող մեքենաներէ եւ մանաւանդ՝ առողջապահական ապահովագրութեան ընկերութիւններէն եւ անոնց շահելիք միլիոններէն:

Միշիկըն նահանգի բնակիչ բժիշկ Ճէք Գէորգեան չէ որ հնարեց գթամահութիւնը կամ հեշտամահութիւնը, որ լուռ մեղսակցութիւններով տասնամեակներէ ի վեր –թերեւս ալ Հիբբոկրատէն ի վեր ու անկէ ալ առաջ– կը կիրարկուէր բժիշկներու եւ «բուժող»ներու կողմէ: Հանրախոյզ մը ցոյց տուած էր թէ բժիշկներուն 20 տոկոսը իրենց ասպարէզային կեանքի ընթացքին մէկ կամ միւս ձեւով կիրարկած են գթամահութիւնը, դիրացնելով մահը հիւանդներու, որոնք արդէն մասամբ կը պատկանէին միւս աշխարհին: Ժիշդ է, վերոնշեալ հայանուն բժիշկը չէ որ առաջին անգամ ըլլալով յղացաւ նման գաղափար մը, ոչ ալ առաջինը եղաւ զայն գործադրողը, սակայն ան տաղանդը կամ անշնորհութիւնը ունեցաւ գայթակղութիւն յառաջացնելու:

Մեր խօսքը չի վերաբերիր Գէորգեանի խիզախութեան, պարկեշտութեան, իր սկզբունքներն ու համոզումները պաշտպանելու եւ իր արարքներուն հետեւանքները կրելու պատասխանատուութեան զգացումին, որոնք կրնան գրնահատելի յատկութիւններ նկատուիլ (որքան ալ բժիշկին վերագրուած խիզախութիւնը միակողմանի եւ վիրաւոր երեւոյթ մը ստացաւ այն օրը, երբ դատարանէն պիտի առաջնորդուէր բանտ: Տոքթ. Գէորգեան ողորմելիօրէն կը տապալակէր եւ երեխայաբար ինքզինք կը քաշքշէր, ընդդիմանալով դատաւորին վճիռը գործադրող ոստիկաններուն, մինչ իրմէ կ'ակնկալուէր գլուխը բարձր եւ հպարտ կեցուածք մը): Մեր ակնարկը չ'ուղղուիր նաեւ այն վեց –դեռ միա՛շն վեց– տարաբախտներուն, որոնք կամովին, գիտակցօրէն եւ դանդաղօրէն հասունցած որոշումով, հայցած են որոշ մասնագիտական օգնութիւն՝ որպէսզի օր առաջ վերջ գտնէ իրենց ֆիզիքական եւ հոգեկան անտանելի տառապանքը, կամ երբեմն ալ՝ կանխելու մտօք նախատեսուող ցաւագին օրերը, մտածած են քիչ մը կանխահասօրէն վերջ տալ իրենց կեանքին, ու այդ նպատակով դիմած են «գաղափարակից» բժիշկին «մարդասիրական» միջոցներուն:

Կ'ուզենք հաւատալ թէ Տոքթ. Գէորգեան մարդասպան մը չէ, իսկ հակառակ պարագային՝ եթէ երբեք ոճրագործ նկատուէր, հաստատօրէն պիտի յայտարարէինք որ ան շատ պզտիկ, փոքրիկ, մանր, աննշան, չնչին եւ «փոքրաբանակ» սպաննող մըն է, բաղդատաբար տիտղոսաւոր եւ անտիտղոս այն միւսներուն, որոնք նոյն աշդ պաշտօնը կ'ուզեն կատարել ճարտարարուեստական համեմատութեամբ, ապաիներով ժողովրդավարական կոշուած սկզբունքներուն եւ որպէս ինքնապաշտպանութեան վահան գործածելով արտայայտութեան ազատութեան սրբասուրբ օրէնքը:

Մեր մտածումը կ'երթայ «Final Exit» (*Վերջին Ելք*) խորագրուած գիրքին:

Տոքթ. Ճէք Գէորգեանի առաջին սխրագործութիւններէն ետք, եւ անկէ քաջալերուած՝ Տէրիք Համֆրի, որ գթամահութեան կազմակերպութիւն մը հիմնած է 1980–ին, յանկարծ իր գտնուած ստուերէն դուրս ելաւ եւ 1991–ին հրատարակեց *Վերջին Ելքը*:

Այս գիրքը կը հետապնդէ, ըստ հեղինակին, մէկ եւ անտարակուսելի բարեսիրական նպատակ, –օգնել անոյս հիւանդներուն որ դիրութեամբ եւ հեշտութեամբ կատարեն իրենց անցումը դէպի յաւիտենականութիւն: Այս նպատակով, նաեւ, գիրքին մէջ հեղինակը մանրամասնօրէն կը նկարագրէ այն բոլոր միջոցները եւ ձեւերը ներկայ թէ ապագայ հիւանդներուն, անկարին թէ քաջա–

նողջին, որպեսզի օգտուին իր խորհուրդներեն, երբ խորհին թե օրն ու ժամը հնչած են անդարձ ճամբորդութեան:

Մտապատկերիս մէջ դեռ անջինջ կը մնայ այն կայտառ եւ կենսախիղճ երիտասարդութիւն, որ գիրքը գրկած դուրս կ'ելլէր գրախանութէն, ըսելով՝ ...«Ո՛րվ գիտէ»: Այդ հրատարակութիւնը պիտի դարձնէր իր սնարի գիրքը: Ու ես կը սուկայի –դեռ սուկումը մէջս կը յամենայ մինչեւ այսօր– թէ այդ երիտասարդութիւն, բուժելի կամ անբուժելի նկատուած որեւէ հիւանդութեան պարագային, եւ իր սեւ յոռետեսութեան մէկ պահուն, պիտի դիմէր գիրքին՝ գործադրելու համար անձնասպանութեան ձեւերէն մէկը կամ միւսը, նոյնիսկ մտածումը չունենալով դիմելու «գաղափարակից» բժիշկի մը օգնութեան, որ առնուազն պարտականութիւնը պիտի զգար քննելու իր հիւանդութեան թղթածրարը: Յայտարարուեցաւ թէ վերոնշեալ գիրքին առաջին տպաքանակը, 165,000 օրինակ, սպառած էր շատ շուտով, ապահովելով շօշափելի գումար մը հեղինակին: Մինչ ի՞նչ նիւթական շահ ապահովեց Տոքթ. Գէորգեան իր վեց «բարեսիրութիւններով»․ գրեթէ ոչինչ, բացի իր պաշտպան փաստաբանին վճարելիք պարտքերէն, զորս պէտք է հոգայ հաւանաբար իր խնայողութիւններէն: Ամերիկահայ բժիշկը այժմ կը ճգնի միայն որ իբր ոճրագործ չդատապարտուի, հակառակ որ Միշկիլընի օրէնքը պատժական նախատեսութիւն մը չունի այսպիսի պարագաներուն համար: Ամէն պարագայի, *Վերջին Ելք*ին երեւումէն կարճ ժամանակ ետք, ծեր զոյգ մը, կին եւ ամուսին, «չաջող» անձնասպանութիւն գործադրեցին դիմելով գիրքին: Եթէ կինը անբուժելի հիւանդ մըն էր, ամուսինը նախընտրեց անոր հետ մեկնիլ այս աշխարհէն իր ծերութիւնը մինակը չքաշքշելու համար այս դժուար աշխարհին մէջ, կամ թէ՛ կի՛նն էր որ ուզեց ընկերակցիլ իր ամուսինին, եթէ երբեք այս վերջինն էր հիւանդ էակը:

Միւս օրինակը՝ աւելի եւս մտահոգիչ՝ կը վերաբերի հեռատեսիլի յայտագիրի մը, որուն պատասխանատուն ցոյց կու տայ անձնասպանութիւն կատարելու հազար ու մէկ միջոցները: Այս «պատկերազարդ եւ գունաւոր» յայտագիրն ալ ուղղուած է առողջ եւ քիչ թէ շատ լաւատես հեռուստադիտորդներու: Հարցումներու պատասխանելով, յայտագրին պատասխանատուն մերժեց ընդունիլ թէ, հակառակ իր ցուցադրութեան գիշերային ուշ ժամու հեռասփռումին, անչափահասներ նաեւ կրնային դիտել իր յայտագիրը եւ մղում մը ունենալ –սանկ' փորձի համար– գործադրել իր «դասաւանդած» միջոցները իրենց վրայ, կամ իրենց շրջապատէն մէկուն վրայ: Նոյն պատասխանատուն չուզեց նաեւ ընդունիլ թէ չափահասներն ալ կրնային ունենալ իրենց տկար եւ փորձութեան պահերը: Հեղինակին կողմէ տեսերիզը որակուեցաւ «խաղ մը, զոր մարդիկ լուրջի չեն առներ»: Իսկ որպէս վերջին ջախջախիչ՝ փաստարկութիւն, ան ինքզինք պաշտպանեց Ամերիկեան Սահմանադրութեան յօդուածներուն հռչակաւոր Առաջին Բարեփոխութեան զրահով, որ քաղաքացիին կ'ընձեռէ խօսքի եւ արտայայտութեան ազատութիւն, որուն առաձգական գիծերը կը շարունակեն մնալ անսահմանելի: Բնական է, ինքն ալ առաջինը չէր First Amendment–ը ծամածոող հայելիի մը մէջ դիտել ուզողը:

Քիչ մը հեռացանք մեր «բժիշկ»էն եւ գթասրտութեամբ մահէն:

Ինչ որ տգեղ, վանելի եւ սիրտ խառնուք պատճառելու աստիճան պրծգալի կը գտնեմ Տոքթ. Մեք Գէորգեանի մօտ, իր մահուան գործիքներուն ցու-

ցադրությունն է եւ իր գոհունակութեան անբացատրելի արտայայտութիւնը, երբ կը թուէր իր հնարած չարաշուք գործիքներուն անսխալական եւ բարեգործ առաւելութիւնները: Մեռելատան տնօրէն մը աւելի գոհունակ ձեռով պիտի չըծանուցանէր իր թաղմանական բարձրորակ ծառայութիւնները: Կարելի չէ այս մարդը դիտել եւ նոյն ատեն իրեն յարմարեցնել «բժիշկ» եւ «մարդասէր» տարազները: Ախտագին, անհանգստացնող շեշտ մը ունին նաեւ իր ջղային ինքնարդարացումները:

Լաւագոյն գաղափարներն իսկ, այս բժիշկին արտայայտութեամբ եւ ցուցադրած մահուան գործիքներով, ճնշիչ, հրէշային երեւոյթ մը կ'առնեն: Ու այսքանը լիուրի բաւ պէտք է նկատել, որ անոր բացարձակապէս արգիլուի իր գործունէութիւնը՝ մարդասիրական կամ ոչ:

1992

Յիշատակում Փոխան Տօնախմբութեան

(ԳՕԼՈՍՊՈՍԻ «ԳԻՒՏԻՆ» 500-ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻ)

Ճիշդ հինգ հարիւր տարի առաջ, 12 Հոկտեմբեր 1492-ին (նոր տոմարով՝ 21 Հոկտեմբեր), Քրիստափոր Գոլոմպոս իր «Սանթա Մարիա» առագաստանաւով, եւ երկու այլ առագաստանաւերու ընկերակցութեամբ, 36 օր ճամբորդելէ ետք կայք կը գտնէր Կեդրոնական Ամերիկայի Քարիպեաններու Պահամաս կղզին, խորհելով որ հասած է Հնդկաստան, ու այդ պատճառով ալ տեղւոյն բնիկները անուանած է հնդիկ: Այն ատեն ոչ ոք կրնար երեւակայել, որ աշխարհի այդ մեծագոյն նաւարկուին հանդիպումը կղզիի մը կամ արշիպելագոսի մը, ժամանակի ընթացքին պիտի փոխէր երկրագունդին դիմագիծը, ընդհանրական առումով:

Նախագահ Ֆրանքլին Ռուզվելթն է որ Հոկտեմբեր 12-ը հռչակեց Ազգային Տօն, 1938-ին:

Այսուհանդերձ, ո՛չ Գոլոմպոսի Օրը, եւ ոչ իսկ այս հինգերորդ դարադարձի տարին չկազմակերպուեցան յաղթանակի, փառքի եւ ցնծութեան տօնախմբութիւններ: Ուրախ-տրտում խառն յիշատակում մը դարձաւ այս պատմական մեծ թուականը, ու մանաւանդ՝ ան առիթ ծառայեց որ մտաւորականներ, պատմաբաններ եւ գիտնականներ տարբեր տեսանկիւնէ գնահատեն Գոլոմպոսի եւ իրեն յաջորդող կառավարիչներուն ժառանգը: Յայտնենք նաեւ որ Գոլոմպոս ո՛չ մէկ ատեն ոտք դրաւ Հիւսիսային Ամերիկա:

Հարցերը որ կ'արծարծուին եւ հարցադրումները որ կ'ըլլան՝ բոլորն ալ կ'առընչուին ամերիկեցիներու ճակատագրին, ա՛յն բնիկներուն՝ որոնք հազարամեակներ առաջ տէրն էին այս հողերուն, եւ որ 15-րդ դարուն կը կազմէին 40 միլիոն բնակչութիւն մը, երբ նոյն շրջանին եւրոպական ժողովուրդներուն

միագումար թիւն էր 60 միլիոն: Անկարելի է Սպանիոյ արքունիքին ծառայող իտալացի աշոյ Բամբաւաւոր ճաւապետին ամերիկեան կիսագունդին Բանդիպումը անջատել անոր Բետեւանքը եղող ցեղային ողբերգութիւններէն, զորս ամեր- Բնդիկները –գոնէ անոնց փոքրաթիւ մնացորդացը– կը բնութագրեն որպէս բոլոր դարերու մեծագոյն ցեղասպանութիւնը:

Երբ Գոլոմպոս ամերիկեան ցամաքամաս ոտք նետեց, ան եւ իր Բետե-ւորդները դիմաւորուեցան անգէն, խաղաղ, պարզ եւ մերկամարմին բնիկներու կողմէ, որոնց թիւը 7–18 միլիոն էր միայն Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ, Ռիօ Կրանտէէն դէպի Բիւսիս: 1990–ի մարդահամարին Բամաձայն, Միացեալ Նա- Բանգներու եւ Գանատայի մէջ այսօր կ'ապրին միայն 328,000 ամերիկացիներ: Ամերիկացիներու մէջ միացեալ եւ միակեղրոն բնակչութիւն մը չկար աշոյ շրջանին: Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ կ'ապրէին առաւելաբար Բարիւրաւոր ցեղախումբեր, որոնցմէ ոմանք իրարու դէմ անհաշտ պատերազմիկներ էին, իսկ Կեդրոնական եւ Հարաւային Ամերիկացիներուն մէջ ապրողները ստեղծած էին Մայա եւ Ինքա շքեղ քաղաքակրթութիւնները: Այս անձայրածիր ցամաքամասին վրայ ապրող բնիկներուն մէկ մասը մեռաւ երոպացիներուն կողմէ ներածուած Բամաճարակ- Բերէ, որոնց մանրէներուն դէմ անպաշտպան էր տեղացիներուն կազմուածքը: միւս մասը անյայտացաւ զանգուածային ջարդերուն Բետեւանքով: Զարդերը դադրեցան, երբ այլեւս սուրերուն թիրախ չմնաց: Այս ձեւով ոչնչացուեցան Ազ- թեք, Մայա եւ Ինքա քաղաքակրթութիւնները: Նշենք նաեւ, որ ամերիկացիներու ճաւապումին առընթեր կը բազմանար Ափրիկէէն սեւամորթներու ներածումը, որովԲետեւ անհրաժեշտութիւնը կը ծագէր անվճար ստրուկներու աշխատանքին:

Քրիստափոր Գոլոմպոս ինք չգործեց, բնականաբար, այս ցեղասպանու- թիւնը, որքան ալ խժդոժ նկարագրիի տէր անձ մը եղած ըլլայ եւ կազմակեր- պիչը՝ աւարառութիւններու: Սակայն իրմով կ'ուզուի խորհրդանշել այն ջարդերը, որոնք երկար տասնամեակներու ընթացքին գործադրեցին սպանացիները, ու ապա՝ այլ գաղթարարներ: Այս ցեղային մաքրագործումին մէջ իրենց տխուր դերը ունեցան կաթոլիկ միսիոնարները:

Գոլոմպոս կը Բաւատար թէ ինք Աստուծոյ մէկ առաքեալն էր, որ Նոր Աշխարհին մէջ պիտի գործէր ի Բանոյս Բարձրեալին եւ ի փառս՝ Սպանիոյ ար- քունիքին: Հետեւաբար, իր գլխաւոր առաքելութիւնը կը նկատէր Բերեւտիկոս բնիկներուն «Բոգիներուն փրկութիւնը»: Անոնց քրիստոնէացումը յարաբերաբար արագ ընթացաւ, քանի անոնք որոնք կը մերժէին իրենց Բոգիներուն յաիտենա- կան փրկութիւնը, կը կորսնցնէին նաեւ իրենց կեանքը: Իսկ «փրկուած»ներուն ալ վիճակուած էր ստրուկի գոյավիճակը: Այս ճոր աշխարհակալին եւ իրեն յա- ջորդող կառավարիչներուն երկրորդ նպատակն էր ոսկիի որոնումը եւ թանկա- գին քարերու կուտակումը: Վերջապէս՝ Մեծ Ծամբորդը ծարաւի էր նաեւ Բամ- բաի:

Բնական է որ այսօրուան չափանիշերով կարելի չէ դատել եւ դատա- պարտել Գոլոմպոսի եւ անոր յաջորդներուն վայրագութիւնները: Պէտք չէ մոռ- նալ, թէ 15–րդ դարուն Եւրոպան ճոր դուրս կ'ելլէր իր միջնադարէն, ինչպէս պէտք չէ մտահան ընել Եւրոպայի մէջ իսկ գործադրուած խժդոթութիւնները: Սուրբ Բարդղղիմէոսի գիշերը 100,000 բողոքականներ սպաննողները նաեւ ճոյն կարգի քրիստոնէայ Բաւատացեալներ էին:

Գոլոմպոս իր ժամանակին մարդն էր եւ պաշտօնատարը այն իրա-

ւակարգին՝ որ իր ճամբորդութիւնը կարելի դարձուց: Ան վեր չբարձրացաւ, եւ չէր ալ կրնար բարձրանալ իր շրջապատէն: Սակայն ան –խօսքը կը վերաբերի իր ճամբորդութեան– փոխեց Նոր Աշխարհը եւ Հինը կամրջեց Նորին: Խթան հանդիսացաւ Երուսալի վերակենդանացումին, անոր վերածնունդին եւ զարգացումին: Ներշնչման աղբիւր դարձաւ յանդուգն նոր նախաձեռնութիւններու եւ գիտերու: Նոր եւ լայն հորիզոններու խուզարկո՛ւ ան ընդարձակեց երկրին սահմանները, որոնք այսօր կը հասնին մինչեւ լուսին եւ անկէ անդին:

Այս 500–ամեակը, սակայն, զգաստութեան հրաւեր մըն է, որ ժամանակակից մարդը կը մղէ լուրջ խորհրդածութեան: Այսօր Հարաւային Տաքթա մահանգին Ծէնըն գաւառակին մէջ կը գտնուի 16,000 Սիւր ամերիկացիներու արգելաբնակավայր մը: Վերոյիշեալ մարդկային «պահեստ»ին 63 տոկոսը կ'ապրի ամբողջական աղքատութեան մէջ, երբ Ամերիկայի բնակչութեան նոյն աստիճանի չքաւորութեան տոկոսն է 14 առ հարիւր: Այս կղզիացած բնակչութեան մէջ ընդհանրացած է նաեւ հիւանդութիւնը: Միջազգային Ներումի տեղեկագիրին համաձայն, ամերիկեան կիսագունդին մէջ կը շարունակուին բնիկներու դէմ մարդկային իրաւանց բռնաբարումները եւ անձերու «անյայտացումը»: Անոնց տրամադրուած հողամասերը, պետական թէ առետրական նկատումներով, ենթակալ են սեփականագրկման զանազան օրէնքներու: Գանատայէն մինչեւ Հարաւային Ամերիկա կուղայ համայնքներ կազմող այդ փոքրաթիւ բնիկները կը մղեն մշակութային վերապրումի իրենց պայքարը: Անոնք կ'ուզեն խօսիլ իրենց լեզուն, աղօթել՝ անո՛վ, նոյնիսկ կը նախընտրեն իրենց նախնիներուն կրօնքը: Անոնք գիտեն թէ առանց լեզուին, կրօնքին՝ անհնար է պահել նաեւ աւանդութիւնները, տոհմիկ պարերը, ինքնութիւնը: Սակայն անոնք առանձին են, տկար, աղքատ, իսկ ներկալ քաղաքակրթութեան հոսանքը հեռատեսիլի միջոցով կը թափանցէ մինչեւ արգելաբնակավայրերու իրենց ընտանիքներէն ներս: Արեւմտեան բարքերը տակաւ կը գերիշխեն քիչ մը ամէնուր:

Վերոյիշեալ բոլոր պատճառներով, Քրիստափոր Գոլոմպոսի ցամաքահանման 500–ամեակը առիթ մըն է ինքնամփոփումի եւ մտածողութեան, ուր տեղ չունին յաղթողի զգացումները: Այս գիտակցութենէն առաջնորդուած, Սպանիա այս հինգերորդ դարադարձը պաշտօնապէս հռչակեց *«Բնիկ Ամերիկեան Մշակոյթի Յարգանքի Օր»*:

Իսկ նման պարագաներու մէջ յարգանքը կը մատուցուի փնտռելով համակեցութեան հասարակաց գետին մը հին եւ նոր աշխարհներու ժողովուրդներուն միջեւ: Նման մերձեցումով է, նաեւ, որ պատմական տարեդարձի մը յիշատակումը կրնայ լուսաւորել մեր ներկան եւ ապոհովել առողջ ապագայի մը կերտումը:

Մարդկային Իրաւունքներու Ըմբռնումներու Տարբերութիւն Վիէննայի Մէջ

Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան հովանաւորութեամբ Վիէննայի մէջ գումարուած (14–25 Յունիս) Մարդկային Իրաւանց Միջազգային Համագումարը իր մասնակիցներուն թիւով, անոնց հանգամանքով եւ իր սկզբնական յառաջադրանքներով կը խոստանար անկիւնադարձային տարողութիւն ունենալ մարդկութեան ընդհանուր բարիքին համար: Սակայն, շատ մը հեղինակաւոր անձերու վկայութեամբն իսկ, համագումարը ուրիշ բան չըրաւ, բացի անգամ մը եւս ճոռոմ եւ ապարդիւն ճառախօսութիւններէ: Մարդիկ Վիէննա եկած էին մեկնաբանելու համար մարդկային իրաւունքները, փոխան գործադրելի եւ բոլորին պարտադիր ուղեցոյց մը ընդգրկելու: Համագումարը, Միջազգային Ներումի ընդհանուր քարտուղար Փիէր Սանէի համաձայն, եղաւ *«կորսուած պատեհութիւններու գազաթ մը»*, քանի որ մարդկային իրաւանց բռնաբարումներու զոհերը ո՛չ մէկ կազդոյր եւ ապահովութիւն պիտի գտնեն ժողովէն ետք, եւ քանի որ մասնակից կառավարութիւնները միայն *«վերահաստատեցին յիսուն տարուան լսուած մարդկային արժէքները՝ տիեզերականութեան, անբաժանելիութեան եւ միջանկյալութեան»*:

Այսուհանդերձ, Համագումարը միաթարական նօթով մը իր աւարտը գրտաւ, երբ կարելի եղաւ, զիջումներէ եւ փոխ-զիջումներէ ետք, ընդհանուր համաձայնութիւն մը գոյացնել եզրափակիչ յայտարարութեան բանաձեւին շուրջ:

Համագումարին իրենց մասնակցութիւնը բերին 168 երկիրներ, իրենց 3,000-է աւելի պատգամաւորներով եւ 1,000 պետական մարդոցմով: Հայաստանի պատգամաւորութիւնը կը գլխաւորէր Խորհրդարանին նախագահ Բաբգէն Արարքեան: Համագումարի պալատին կից, միաժամանակ երեք օր ժողով գումարեցին 1,000 Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւններու (Non Governmental Organization) ներկայացուցիչներ, ուրկէ առաջին օրէն սկսեալ արձակուած քննադատութիւնները անպակաս եղան պաշտօնական համագումարին ընկերակցութեան դէմ:

Ժողովին բացումէն առաջ իրենց ընդդիմութիւնը յայտնած էին տասներկու Խաղաղութեան Նոպէլեան մրցանակակիրներ, որոնք հրաւիրուած էին Աւստրիոյ կառավարութեան կողմէ: Անոնք այս ձեւով կը յայտնէին իրենց բողոքը Զինաստանի կողմէ Թիպէթի հոգեւոր առաջնորդ Տալայ-Լամայի ներկայութեան դէմ դրուած պաշմանին: Տալայ-Լամա, ինքն ալ Նոպէլեան Խաղաղութեան մրցանակակիր մը, Վիէննա պիտի գար եւ խօսք առնէր, սակայն միայն Ոչ-Կառավարական կազմակերպութիւններու ժողովին: Նոպէլեան միւս մրցանակաւորները *«բարբարոս»* կը յորջորջէին ՄԱԿ-ի կողմէ Զինաստանի պաշմաններուն ընդունումը, եւ կը յայտարարէին թէ ՄԱԿ-ը դեռեւս երկա՛ր ճանապարհ ունէր իր առջեւ, մինչեւ որ կարենար ապահովել մտածումի եւ արտայայտութեան ազատութիւնը: Տալայ-Լամա Թիպէթէն խոյս տուած էր 1959-ին, երբ Փէքին շրջանը կցեց Զինաստանի:

Խորհրդային Կայսրութեան փլուզումով, կը խորհուէր թէ համագումարը

պիտի ըլլար տօնախմբություն մը՝ Մարդկային Իրաւանց յաղթանակին նուիրում, սակայն տասներկու օրերու ընթացքին երեսն ելաւ որ մարդկային իրաւանց ըմբռնումը նոյնը չէ ամէն երկրի մէջ: Եթէ Արեւմտեան մայրաքաղաքներ կ'ուզեն անոնց տալ բացարձակ իմաստ մը, ասիական եւ շարք մը այլ երկիրներ զանոնք կ'ընկալեն յարաբերական իմաստով: Պաղ Պատերազմի օրերուն, Արեւելք-Արեւմուտք բաժանման ընթացքին, հասկնալի կ'ըլլային նման տարբեր մօտեցումներ: Տնտեսական դրութիւններէ մեկնելով, Մարքսիզմի համար ազատականութիւնը նոյնը չէր, ինչ որ էր Արեւմուտքին համար, թէւ Արեւմուտքն ալ իր «դաշնակիցներու» ընտրութեան մէջ շատ խտիր չէր դներ, երբ իր հաւատարիմ շարքերուն մէջ որպէս անդամ կ'առնէր բռնատիրական պետութիւններ: Սակայն այսօր, աշխարհի բոլոր գլխաւոր երկիրները «ժողովրդավարութեան, ազատ առեւտրի եւ անհատական նախաձեռնութեան» պաշտպան իրաւակարգեր են:

Այսուհանդերձ, հիմա նաեւ ընդդիմադրութիւն եւ հակադրութիւններ առկայ են (հարուստ) Հիւսիս - Հարաւ (աղքատ), ինչպէս նաեւ Արեւմուտք - Արեւելք ցամաքամասերը կազմող երկիրներու միջեւ: Հիմա եւս բաժանման տարբեր պատճառներ կան,- կրօնք, պատմութիւն, աւանդութիւն, իսկ կարգ մը պարագաներով՝ տնտեսութիւն, երբ զանգուածներու հաւաքական շահը կը գերակշռէ անհատականը, ինչպէս՝ Չինաստանի, Հնդկաստանի, Սուտանի, Իրաքի եւ շարք մը ուրիշ երկիրներու մէջ:

Համագումարին գլխաւոր հարցն էր, թէ արդեօք Մարդկային Իրաւունքները համաշխարհային եւ տիեզերակա՞ն են, ինչպէս կ'ըսուէր 10 Դեկտեմբեր 1948-ին ՄԱԿ-ի Յայտարարութեամբ, եւ 217 տարիներ առաջ՝ Միացեալ Նահանգներու երրորդ նախագահ Թրոմբս Ծեֆըրսընի յայտարարութեան մէջ, թէ՛ այդ իրաւունքները արդիւնքն են տարբեր մշակոյթներու եւ տնտեսական փորձառութիւններու, որոնցմէ կը բխին քաղաքական հայեացքները:

Համագումարին նախապատրաստական աշխատանքներու պահուն իսկ, երեսն ելաւ որ պետութիւնները նոյն սկզբունքէն մեկնելով հանդերձ, չեն խորհիր որ նոյն պարտադրանքին ենթակայ են: Ու դեռ՝ Մարդկային Իրաւունքներու հարցը կարելի չէր անխտրականօրէն տարածել եւ նոյն ձեւով գործադրել բոլոր երկիրներուն մէջ: Չինաստան կը խորհի, օրինակ, թէ «Մարդկային իրաւունքներու յղացքը, պատմական զարգացումներու մէկ արտայայտութիւնն է»: Սինկաբուրի Արտաքին Գործոց նախարարին համաձայն, Միացեալ Նահանգներու, Անգլիոյ եւ Ֆրանսայի համար 200 տարի անհրաժեշտ եղաւ ամրապնդելու ժողովրդավարութիւնը: Ու դեռ կար արժէքներու տարբեր գնահատումը. «Սինկաբուրցիները, օրինակ, համաձայն չեն որ պոռնկագրութիւնը ազատ կարծիքի ընդունելի արտայայտութիւնն է, կամ միասեռական յարաբերութիւնները պարզապէս կեանքը ապրելու ձեւ մըն են»: Յետամնաց երկիրներուն համար մարդկային իրաւունքի վրայ ծայրայեղ շեշտադրում մը պիտի յապաղեցնէր ընդհանուր յառաջդիմութիւնը: Սինկաբուրի մէջ սանձուած է մամուլը եւ սահմանափակ է ընկերակցութիւններու ազատութիւնը: Ինտոնեզիոյ համար մարդկային իրաւունքները -քանի որ անոնք առընչակից են պատմութեան, մշակոյթին, աշխարհագրութեան եւ զարգացման փուլին- կը գտնուին իրաքանչիւր կառավարութեան իրաւասութեան ծիրէն ներս: Այլ խօսքով՝ «Արեւմուտքը մեզ հանգիստ պէտք է ձգէ»: Գուպա, Իրան, Փաքիստան, Եմեն, Ինտոնեզիա, Պուրմա, Վիէթնամ, Մալէզիա եւ կարգ մը ուրիշ երկիրներ, նոյնպէս կը խորհին

թէ մարդկային իրաւունքները ներքին հարց են, եւ ուրիշներ –Արեւմուտք– պէտք չէ միջամտեն:

Տնտեսական կացութիւններէն բխող մեկնաբանութիւնները յստակօրէն կը բացատրէ Միջազգային Մարդկային Իրաւանց Օրէնքներու Խումբին մաս կազմող Ռիտ Պրատի, երբ կ'ըսէ. *«Դժուար է անօթութիւն չտեսած կամ գրագէտ մարդոց համար որեւէ ձեւով հասկնալ՝ թէ որքան ան (տնտեսութիւնը) կարելոր է մարդկութեան համար: Ամերիկացիին հարց տուր մարդկային իրաւունքներու մասին, ու ան պիտի ըսէ՝ 'ազատութիւն', նոյն հարցին մասին ասիրիկեցի կին մը պիտի ըսէ՝ 'զաւակներս սնուցանելու իրաւունքը'»:*

Արտաքին միջամտութեան հարցին կողմնակից էր ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Քարտուղար Պութրոս Պութրոս-Ղալի, երբ իր բացման խօսքին շեշտը կը դնէր միջազգային համայնքին միջամտութեան իրաւունքին վրայ, երբ այդ անհրաժեշտ նկատուէր: Միջազգային միջամտութեան հարցը կը յառաջանար երբ պետութիւններ դէմ կը գտնուէին ՄԱԿ-ի Ուխտի հիմնական սկզբունքներուն, եւ երբ անոնք հեռու կ'ըլլային մարդկային էական պաշտպանները ըլլալէ, ու կը դառնային անոր դահիճները: Նման պարագաներու, միջազգային համայնքն էր որ յանձն պիտի առնէր փոխարինելու իրենց պաշտօնին մէջ թերացողները: Ընդհանուր Քարտուղարը երեք նպատակ կը տեսնէր համագումարին համար.– *Տիեզերականութիւն* (մարդկային իրաւունքներու), *Երաշխաւորութիւններ*, *Ռամկավարացում*:

Կարելի՞ է կրօնքը եւ մշակոյթը պատրուակ ծառայեցնել բռնատիրութիւն հաստատելու համար, եւ քաղաքացիները զրկելով՝ իրենց ազատութենէն: Թող որ յառաջ քշուած վերոյիշեալ երկու պատճառները յաճախ կարելի չէ նոյնիսկ որպէս չքմեղանք գործածել: Ներկայ աշխարհին մէջ ջարդը, չարչարանքը, տեղահանութիւնը, հաւաքական կողոպուտը ամէնօրեայ դէպքեր են, եւ աշխարհի ամէն անկիւն լուսանկարչական կամ հեռատեսիլի գործիք չկայ փաստագրելու համար կատարուող ոճիրները:

Համագումարը, հակառակ դժուարութիւններու եւ արգելքներու, –եւ որոշ զիջումներով ասիական եւ այլ երկիրներու,– հանդէս եկաւ եզրափակիչ յայտարարութեամբ մը, ուր խրախուսիչ կէտեր կը գտնուին: Vienna Declaration and Program of Action վերնագրեալ այդ Ծրագիր-Գործողութիւն Յայտարարութիւնը կը բաղկանայ ութ համաձայնագիրներէ, հետեւեալ մարզերու մէջ.– Տնտեսական, Ընկերային եւ Մշակութային իրաւունքներ, Քաղաքական եւ Քաղաքացիական իրաւունքներ, Ցեղային Խտրականութիւն, Ցեղակոծ Մեկուսացում (Apartheid), Կիներու հանդէպ Խտրականութիւն, Չարչարանք կամ այլ կարգի անգութ վերաբերում եւ պատիժ, Մանուկներու իրաւունքներ: Այս որոշումներուն մասին լաւագոյն մեկնաբանութիւնը հաւանաբար կը պատկանի Միջազգային Կարմիր Խաչի նախագահ Քորնէլիօ Սոմարուկայի, որ յայտարարեց. *«Իրական կեանքի մէջ այլեւս պէտք է դատել եզրակացութիւնը համագումարի մը, որուն ընթացքին պատմութիւնը՝ իր պատերազմներու, ջարդերու, չարչարանքներու եւ բռնաբարումներու թափօրով (...) գրեթէ մեր աչքին առջեւ է որ կը գործադրուի եւ կը կրկնուի»:* Իսկ համագումարին ընդհանուր քարտուղար Իպրահիմա Ֆոլի եզրափակիչ խօսքին հետեւեալ հատուածը կը հակասէր Պութրոս Ղալիի արտայայտութեան, երբ ան կ'ըսէր թէ՛ *«Միայն կառավարութիւններն են որ, վերջին հաշուով, պատասխանատուներն են մարդկային իրաւութիւններու պաշտպա-*

նութեան»: Ինչպէ՞ս կառավարութիւններ կրնան պաշտպան հանդիսանալ բանի մը, երբ զայն ունահարողներն են: Եւ ի՞նչպէս կիրարկել նաեւ մարդկային իրաւունքներու տիեզերականութիւնը, որուն սկզբունքին շուրջ միաձայնութիւն չի տիրեր: Նոյնիսկ Վիէննայի Յայտարարութեան մէջ տեղ գտաւ այն հատուածը, որ կը գտնուի անցեալ Ապրիլին Պանկթօքի մէջ կայացած Ասիական Երկիրներու Օրջանային Ժողովին յայտարարութեան մէջ, եւ ուր «մարդկային իրաւունքներու տիեզերականութիւնը» կը կապուէր «ազգային, շրջանային մասնաշատկութիւններուն, եւ պատմական, մշակութային եւ կրօնական տարբեր պարունակներուն»:

Վիէննայի Մարդկային Իրաւանց Համագումարի աւարտին այլապէս խընովիչ երեւոյթ մը տեսանելի կը դառնայ. Արեւմուտքը, մարդկային իրաւունքներու պաշտպան ախոյանի իր ասպետական հանդերձանքով, երկու չափանիշ չի՞ գործածեր, երբ հարցը կը վերաբերի իրեն եւ իր տնտեսական ու քաղաքական շահերուն, ըստ պայմաններու եւ պարագաներու գերադասելով մէկը կամ միւրը, երկուքը միացնելու ջանք մը ցուցաբերելով հանդերձ:

Պոսնիայի պարագային, Արեւմուտքի պաշտպանութիւնը ցայժմ մնացած է միայն խօսքի սահմանին մէջ, քանի իր շահերուն համապատասխան չէ միջամտութիւնը՝ ցնոր տնօրինութիւն: Արեւմուտքը կը հարուածէ Իրաքի մենատէր Սատտամ Հիւսէյնը, սակայն կը պաշտպանէ իրեն բարեկամ արաբ այլ բռնատէրեր եւ անոնց երկիրներուն իրաւակարգը: Արեւմուտքը –եւ Ամերիկան– որքա՞ն ցկատի կ'առնէ մարդկային իրաւունքներու հարցը իր Արտաքին գործերու ծրագրումին մէջ, երբ կը հետապնդէ իր զինուորական ապահովութիւնը, աշխարհի հոսմ հիւրերու տիրապետութիւնը եւ օգտագործումը, իր գործարարներուն շահերուն պաշտպանութիւնը եւ առեւտուրին աճը: Այս բոլոր մարզերուն մէջ, որոնք միջազգային մրցակցութիւն կը պահանջեն, կարելի չէ առարկայականօրէն եւ հաւասարապէս պաշտպանել իր սեփական երկրին շահերը եւ ընդհանուր մարդկային իրաւունքները: Ու դեռ՝ կարելի չէ անտեսել մարդկային աւելի լայն հասկցուած իրաւունքներ, օրինակ՝ աշխատանքի, առողջապահական եւ երդիք մը ունենալու իրաւունքները: Ասոնք կարելի չէ նկատել միայն տնտեսական նպատակներ: Ժիշդ է որ կառավարութիւն մը, կամ իրաւակարգ մը, իրաւունք չունի իր քաղաքացին կողոպտելու ու զայն զրկելու իր խօսքի եւ խղճի ազատութենէն, սակայն քաղաքացին միթէ իրաւունք չունի՞ գործ եւ երդիք մը պահանջելու:

Միացեալ Նահանգներու Կաթոլիկ Եպիսկոպոսներու համագումարը վերջերս ճիշդ գտաւ առողջապահական իրաւունքը (հիւանդութիւններու դարմանում) նկատել մարդկային իրաւունք: Երկրին Գերագոյն Ատեանը նոյնպէս որպէս իր մարդկային իրաւունքը նկատեց, երբ բանտարկեալ մը չուզեց մնալ օրական հինգ տուփ գլանիկ ծխող բանտակիցի մը հետ, նոյն խուցին մէջ:

Ամերիկեան անուանի թերթ մը –«Տիւր Բրիսչըն Սալընս Մոնիթոր»– վերջերս անդրադառնալով մարդկային իրաւունքներու հարցին, վեր կ'առնէր ուրիշ երեւոյթներ, երբ կ'ըսէր՝ «Թէ՛ նախագահ Ճորճ Պուշ, թէ՛ նախագահ Պիլ Գլինթըն քննադատեցին Չինաստանը որպէս մարդկային իրաւունքը բռնաբարող երկիր, ասուհանդերձ Ուաշինկթընի համար Չինաստան կը շարունակէ մնալ

առեւտուրի մէջ առանձնաշնորհեալ երկիրներու կարգին»։ Միւս կողմէ, Միացեալ Նահանգներ կրնայ խիստ կեցուածք որդեգրել էլ Սալվատորի հանդէպ եւ անկէ ստանալ իր ուզածը, սակայն զգուշաւոր է Պոլիվիայի եւ Փերուի հանդէպ, որոնց հետ պէտք է գործակցի թմրեցուցիչներու դէմ պայքարի հարցով։

Եզրակացութիւն. ժողովրդավարութեան եւ մարդկային իրաւանց պաշտպան արեւմտեան մեծ պետութիւնները երկու չափ եւ երկու կշիռ կը գործածեն, կամ շատ բարակ գիծ մըն է որ զիրենք կը բաժնէ իրենց անձնական շահերու հետապնդման եւ ուրիշներու մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան հարցին մէջ։ Տարտամ գիծ մը՝ ուր յաճախ կրնան իրարու խառնուիլ անկեղծութիւնը եւ կեղծաւորութիւնը։

1993

Կիսակենդան Հաւաքը

Հոկտեմբեր 7, 1994։ Երեւանի Ազատութեան Հրապարակ, յետմիջօրէի ժամը 4.00։ Յայտարարուած էր հաւաք, որուն ընթացքին երկու օր առաջ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան նախաձեռնութեամբ» կազմուած Ազգային Դաշինքի հինգ կուսակցութիւնները պիտի արտայայտէին իրենց կամքը, պահանջները եւ որոշումները։ Դաշինքին մաս կը կազմէին Ազգային Ժողովրդավարական Կուսակցութիւնը (ԱԺԿ), Սահմանադրական Իրաւունք Միութիւնը (ՍԻՄ), Հայաստանի Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը (ՀԴԿ), Ազգային Ինքնորոշման Միաւորում-Քրիստոնէավարները (ԱԻՄ-Ք) եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութիւնը (ՀՅԴ)։

Ազատութեան Հրապարակ եւ Հաւաք. մոգական երեք բառեր ամէն հայու համար։ Անոնք որքա՞ն թելադրական ուժ ունին հայ անհատին համար, ու մասնաւորաբար՝ սփիռքահայ խմբագիրի մը համար, որ առաջին անգամ ութ տարի առաջ եւ անկէ ետք պարբերաբար արձագանգած է վերոնշեալ հրապարակին վրայ բոլոր շարժումներուն, եռուզեռին, յոյսերուն, անոնց ծնունդ տուող վարակիչ ոգիին, որ պահ մը մէկ միլիոն ցուցարարներով ողողած էր Երեւանի հրապարակները, պուրակները, պողոտաները եւ փողոցները։ Ինչպէ՞ս գտնուիլ Երեւան եւ բացակայիլ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան նորակազմ քաղաքական Դաշինքի մը յայտարարած հաւաքէն, որուն ներկայ պիտի ըլլային վստահաբար յիսուն հազարէ աւելի անձեր, թիւ մը՝ որ վերջէքս մեզի կը հաղորդէին զանազան աղբիւրներ նման հաւաքներու լրատութիւններու առթիւ։

Ամառնային տօթակէզ օր մըն է Հոկտեմբերի այդ օրը։ Յայտարարուած ժամուն հոն եմ։ Հաւաքուած է յարաբերաբար ցանցաւ բազմութիւն մը, -շուրջ չորս հազար հոգի։ Բարձրախօսէն կը յայտարարուի հաւաքին բացման քիչ մը ուշացում. կը տրուին շրջագայութեան տարտամ արգելքներ՝ բացատրելու համար ներկաներուն անքաջալերական թիւը, ու այս քաղաքի մը համար՝ ուր ինքնաշարժներու շրջագայութիւնը յարաբերաբար դադրած է վառելանիւթի տագնապին պատճառով։ Ծուրջ քսան վայրկեան ետք կը սկսին ճառերը, որոնց

ընթացքին նաեւ եկողներ կը գտնուին: Ներկաները ինքնաբերաբար կազմած են երկու խմբաւորումներ, կարծես բաժնուած ըլլալին նաեւ հոգեկան աշխարհով մը. գոյացած է մարդկային կիսաբոլորակ մը Օփերայի մուտքին, խիտ եւ ամփոփ, եւ որ կը խաշէր արեւուն շեշտ ճառագայթներուն տակ: Անոր շուրջ աւելի լայնածիր մահիկաձէ պարապօթիւն մը: Վերջապէս՝ մարդկային երրորդ կիսաբոլորակ մը, շրջապատի ծառերուն ամպհովանիին ներքեւ: Ընդհանուր թիւը քիչ մը շուայլ հաշուումով՝ 8-9 հազար: Պոստոն վերադարձիս, ներկաներուն թիւը ուռճացած գտայ թերթերուն մէջ, - 50,000: Ա՛յս էր արդեօք ճշմարտութիւնը նաեւ նախորդ հաւաքներու պարագային:

Օփերային մուտքը, աստիճաններուն վերել, բնական ամպիոնն էր, ուր խմբովին կանգնած էին կուսակցութիւններու ղեկավարները եւ օրուան ճառախօսները: Խօսք առին Դաւիթ Վարդանեան, Աշոտ Մանուշարեան, Հրայր Կարապետեան, Պարոյր Հայրիկեան: Այս վերջինէն կ'ակնկալէի ամէնէն կրակոտ խօսքերը, մինչ ան ամէնէն հանդարտն էր, թէեւ ոչ իր տրամաբանութեամբ: Հայրիկեան կ'առաջարկէր կազմել զուգահեռ կառավարութիւն մը, որ պիտի նկատուէր միա՛կ օրինականը, գլխաւոր պաշտօն ունենալով կազմակերպել նոր ընդհանուր ընտրութիւններ: Մտածումը նորութիւն չէր, մանաւանդ անոնց համար որոնք զինք ճանչցած էին 1991-ի նախագահական ընտրութիւններէն ետք, երբ ան ինքզինք նկատած էր Հայաստանի իրա՛ւ նախագահը: Հաւաքին բոցեռանդ հռետորն էր Աշոտ Մանուշարեան, որ նոյն օրը ներկայ գտնուած էր Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդի իր երբեմնի տեղակալ Վահան Աւագեանի դատավարութեան, զոր «անբարոյութիւն» որակեց: Ծառախօսին հիմնական թեման կազմեց «Բարոյականութիւնը»:

Բոլոր հռետորներէն աւելի ուշադրութիւն հրաւիրող գլխաւոր երեւոյթը, սակայն, հաւաքին ներկայ գտնուող հասարակութիւնն էր իր ապշեցուցիչ կրատականութեամբ: Բացի առաջին խիտ կիսաբոլորակէն երբեմն -եւ սակաւ անձերէ- բարձրացող զօրակցական կարճ բացագանչութիւններէն, լուծութիւնն էր որ թեւատարած կ'իշխէր հրապարակին վերել: Ներկաները կարծէք հոն էին որ-պէս անկենդան տիկնիկներ, կամ իրենց մտածումներուն մէջ խորասոյզ փիլիսոփաներ: Թերեւս երկուքն ալ միաժամակ, կազմելով ներկայ-բացակայ անօրինակ տիպարը աշսօրուան Հայաստանի բնակչութեան ճնշող մեծամասնութեան: Այդ տիպարին վերլուծումը հաւանաբար կը պահանջէ գիտական տարբեր բնագաւառներու պատկանող բազմակողմանի մօտեցում -հոգեբանութիւն, տնտեսական փիլիսոփայութիւն, պատմական յիշողութիւն, ընկերաբանութիւն: Այդ տիպարին բնորոշ գիծը -անտարբերութիւնը- զոր կը զգայի շուրջս, անշուստութեան եւ յուսահատութեան խառն մէկ դրսեւորումը կը թուէր ըլլալ: Այս ժողովուրդը կը զգար թէ խաբուած էր համայնավարութենէն, ապա՝ հակահամայնավարութենէն, հիասթափ եղած էր ռուսասիրութենէն, յետոյ՝ հակառուսականութենէն, բռնատիրութենէն եւ ներկայիս՝ անկախութենէն, ու դեռ՝ յոգնած էր երբեմնի պաշտօնական եւ այժմ զայն փոխարինող մաֆիատիպ կաշառակերութենէն: Պէտք չէր նաեւ մոռնալ Արցախի ազատագրական պայքարէն յառաջացած ընդհանուր տագնապին հոգեբանական անդրադարձը:

Բեմէն ճառախօսները կը պահանջէին կառավարութեան անկումը եւ նախագահին հրաժարումը: Սակայն այլընտրանքը կը թուէր ըլլալ անհամոզիչ

եւ պատգամները՝ կասկածելի: Հրաշք դեղ չկար դարմանելու համար ընդհանուր վատթար կացութիւն մը: Առաջարկուած պարզունակ թէ մեծխօսիկ լուծումները, կամ արձակուած արմատական վճիռները ազդեցութենէ աւելի՝ հաւանաբար հակազդեցութիւն մըն է որ կը յառաջացնէին ունկնդիրին մէջ: Որոշապէս ապաքաղաքականացած, ճշմարիտ կուսակցական կառոյցներէ դուրս մնացած Հայաստանի ժողովուրդը չէր ուզեր դիմել նոր արկածախնդրութիւններու: Ան կը վախճար որ եկողը կրնար փնտռել տալ մեկնողը: Ժողովուրդը պարզապէս հաւատք չունէր:

Նոյնիսկ Մանուշարեան, երբ շանթեր կը տեղացներ Հանրապետութեան նախագահին, Խորհրդարանի նախագահին եւ Ներքին Գործոց նախարարին հասցէին,– «*Լեւոնը, Բաքիկը, Վանօն*»– չէր յաջողեր յօնքերու դոյզն շարժում մը յառաջացնել շուրջս գտնուող «ցուցարարներուն» մօտ, որոնք հաւանաբար մեծաւ մասամբ բաղկացած էին անգործներէ: Դժգոհներու այս բանակը կարծես խոր իմաստութեամբ մը կը ծխէր իր «համբերանքի չիբուխը»:

Վատահաբար անոնք չէին մոռցած թէ Դաւիթ Վարդանեան եւ Աշոտ Մանուշարեան մաս կազմած էին նաեւ Ղարաբաղի Կոմիտէին, ապա՝ Հայոց Համագգային Ծարժումին եւ հոսկ՝ իշխանութիւններուն, սերտօէն գործակցելով «Լեւոնին, Բաքիկին եւ Վանոյին» հետ: Ժողովուրդը կրնար անոնց ընդդիմադիր ախորժակները նկատել ընկերական գգուրտութեամբ: Ամպիոնին վրայ կը տեսնուէր նաեւ նախկին Վարչապետ եւ Պաշտպանութեան նախարար Վազգէն Մանուկեան, գլխաւոր հիմնադիր–տեսաբանը ՀՀԸ–ի, որ խօսք չառաւ այդ օր:

Սակայն ի՞նչ կ'ընէր անխօս Վազգէն Մանուկեան հոս: Անշուշտ ան մաս կը կազմէր ընդդիմադրութեան, որուն գլխաւոր պարագլուխներէն էր: Սակայն, ի՞նչն էր որ զինք հիմնովին կը տարբերէր ներկայ «իշխանութեան աչեր»էն:

Հայաստանի ժողովուրդը աննախանձելի վիճակի մէջ կը գտնուի: Հակառակ օտթ օրերուն, ամէն ոք արդէն մտահոգ է մօտալուտ ձմեռով: Քաղաքացիին կենսամակարդակը կրած է անչափելի անկում՝ բաղդատմամբ Խորհրդային շրջանին: Երեկոները Երեւան կ'ապրի մութին մէջ. համատարած թանձր սեւ ծածկոց մը կը ծածկէ նախկին «լոյսերու ծով Երեւան»ը, անապահովութեան մը որքան նաեւ զրկուածութեան զգացումով մը պատելով քաղաքացիին սիրտը: Միւս կողմէ, ուսուցիչները կը խլրտէին. Կիւմրիի մէջ հանդիպած էի շաբաթէ մը ի վեր դասադուլ յայտարարած ուսուցիչներու, որոնք կը տապալկէին իրենց ստացած կամ չստացած մի քանի տոլարի համարժէք ողորմելի ամսականներով: Ուսուցչուհի մը ընդվզումով ըսած էր. «*Համայնավարութեան շրջանին կ'ապրէինք բռնատիրական իրաւակարգի ներքեւ, բայց գոնէ մեր արժանապատուութիւնը բարձր էր*»:

Նոյնիսկ այս ընդհանուր դժգոհութեան մթնոլորտը ձեռնտու չէր ընդդիմադրութեան, կարենալ համախմբելու համար երկրին բոլոր դժգոհներն ու անգործները: Դաշինքին կուսակցութիւնները չէին գտած հայ ժողովուրդին բազկերակը, որուն զարկը –եթէ երբեք կարելի է նման բան մը ըսել– կը գտնուէր իշխանութիւններուն ձեռքը:

Բարձրախօսէն կը յայտարարուէր. «*Այսօր քայլերթը պիտի չուղղուի դէպի Նախագահին տունը (ինչպէս որ էր ծրագիրը), այլ շրջան մը պիտի ընէ որոշ փողոցներէ (կը տրուէր ուղեգիծը) ու վերադառնայ Հրապարակ, ուրկէ նաեւ պիտի ցրուի*»:

Իսկ ինչո՞ւ երթը պիտի չուղղուէր դէպի մախագահին տունը, բացատրութիւնը պարզ էր. «Որովհետեւ մենք մէկ անգամ հոն պիտի երթանք. ո՛չ թէ մախագահին հրաժարականը պահանջելու, այլ զայն ստանալու...»:

Բաւական երկար ճամբայ մը...

Կեանքիս ընթացքին ականատես եղած ցոյցերէն միակն էր, ուր կը հաստատէի այսքան կրաւորականութիւն, այս աստիճանի հեռաւորութիւն՝ պատգամախօսին եւ ունկնդիրին միջեւ: Թերեւս անհրաժեշտ կը դառնայ նաեւ ուղղել այս տպաւորութիւններու խորագիրը,– **Անկեցողական Հաւաքը:**

1994

Կախեալ Անկախութիւնը Միջազգային Մամուլին

Մեր մէջ այն կարծիքը –համոզո՞ւմը– կը տիրէ թէ միջազգային մեծ մամուլը ներկայացնող թերթերն ու շաբաթաթերթերը, որոնք որեւէ կուսակցութեան մը կամ ընկերային–քաղաքական կազմակերպութեան մը օրկանները չեն, այլ՝ մեծահարուստ անհատներու կամ *Թրըսթ*ներու սեփականութիւնները, իսկապէս անկախ թերթեր են, ուր հրատարակուած բոլոր լրատուութիւնները եւ վերլուծումները կը յատկանշուին իրենց օրինակելի առարկայականութեամբ եւ անկողմնակալութեամբ, իսկ թերթին խմբագրական անձնակազմը եւ աշխատակիցները կը վայելեն ամէն ազատութիւն՝ անկաշկանդ արտայայտելու տեսակէտներ իրենց մախընտրած բառամթերքով եւ եզրերով: Անհատի եւ լրագրողի պզտիկ դրախտավայր մը՝ այլ խօսքով՝ այդ մեծ մամուլը: Իրականութիւնը սակայն այլ է, կարելի է նոյնիսկ վկայել որ ան իր էութեամբ կը գտնուի հակադիր կողմը:

Այս պատրանաթափող իրականութեան վերահասու կ'ըլլանք ամէն տարի Մեծ Եղեռնի ոգեկոչումներուն: Սակայն շատ շուտ կը մոռնանք բիրտ իրականութիւնը, որ միայն Հայկական Ցեղասպանութեան հետ աղերս ունեցող երեւոյթ մը չէ եւ ոչ ալ անով կը սահմանափակուի, այլ կը տարածուի եւ կ'ընդգրկէ տեղական եւ միջազգային շատ մը հարցեր, մեր փոքր ածուէն դուրս եւ վեր:

Մեծ Եղեռնի 80-ամեակին առթիւ ամերիկահայ գաղութը որոշապէս յաւելեալ աշխատանք տարած էր նշելու համար Սեւ Թուականը, մասնաւորաբար զայն օգտագործելով՝ քիչ մը աւելի լսելի դարձնելու համար Հայկական Ցեղասպանութեան տխուր իրականութիւնը: Մեծագոյն Պոստոնի Հարվըրտի հրապարակի (համալսարանին դրացնութեամբ) նման կեդրոնի մը մէջ նաեւ կազմակերպուած էր քարոզչական հաւաք մը, ուր խօսուած ճառերը զօրաւոր բարձրախօսներու շնորհիւ լսելի կրնային դառնալ նոյնիսկ շրջակայքի խուլերուն կողմէ:

Պոստոնի մէջ լոյս կը տեսնեն նաեւ Միացեալ Նահանգներու տասը մե-

ծագոյն օրաթերթերէն երկուքը – «Պոստոն Կոպ» եւ «Քրիսչըն Սալընս Մոնիթոր»։ Առաջինը հայերուն նուիրած էր երկար յօդուածաշարք մը, որ լոյս տեսաւ երկու յաջորդական թիւերով։ Հետաքրքրական եւ նոյնիսկ շահեկան ուսումնասիրութիւն մը, հակառակ հոն տեղ գտած որոշ սխալներուն, վիճելի գաղափարներուն եւ աննպաստ բիծերուն։ Երիտասարդ յօդուածագիրը՝ Շոն Աուրպախ՝ եղած է նաեւ թերթին թղթակիցը նախկին Խորհրդային Միութեան մէջ, երբ 15 հանրապետութիւններէ կազմուած կայսրութիւնը կը գտնուէր իր մայրամուտին եւ ապա՝ խաւարմանը մէջ։ Լրագրողը երկու անգամ գտնուած է նաեւ Արցախ, տեսնուած՝ ի միջի այլոց՝ Մոնթէ Մելքոնեանի հետ, եւ թղթակցութիւններ դրկած Ստեփանակերտէն, Երեւանէն եւ Ատրպէյճանէն, որոնք թարգմանաբար լոյս տեսան հայ մամուլին մէջ։ Ինք է որ առաջին անգամ ամերիկեան մամուլին մէջ վկայեց թէ աֆղան վարձկաններ կը գտնուին Ատրպէյճանի մէջ, երբ անոնցմէ ոմանց հանդիպած էր Պաքու գտնուած միջոցին։

Լրագրող մը եւ խմբագրութիւն մը իսկապէս օժտուած պէտք է ըլլան անպարարական մեծ յատկութիւններով, որպէսզի նոյնիսկ Մեծ Եղեռնին նուիրուած երկար սինակներուն մէջ յաջողին անընդհատ թեքիլ աչ եւ հակիլ ձախ՝ խուսափելու համար գործածելէ զայն յատկանշող ճիշդ բառը։ «Պոստոն Կոպ» երեք մեծադիր եւ պատկերազարդ էջերուն մէջ, ուր հայութիւնը շահագրգռող ժամանակակից շատ մը հարցերուն մասին խօսուած եւ տեսակցութիւններէ քաղուած վկայութիւններ մէջբերուած են, հայկական սպանդը տարազուած է որպէս «ողբերգական» ջարդեր, «բոկրոմներ», սակայն ցեղասպանութիւն բառին կարելի չէ հանդիպիլ։ Իսկ երբ անհրաժեշտ նկատուած էր նշել Պոստոնի մէջ օր մը ետք տեղի ունենալիք *Ցեղասպանութեան Ոգեկոչումի* ձեռնարկը, այդ երկու բառերը առնուած էին չակերտի մէջ։

Վերի տողերը գրուած են միջազգային մեծ մամուլին էութիւնը բացատրող երեւոյթի մը առթիւ, որուն կամայ-ակամայ իր գործակցութիւնը բերաւ նոյն ինքն Շոն Աուրպախ։

Իր գրութեան հրատարակութենէն շաբաթ մը ետք լրագրողը բանախօսեց Արցախի հարցին շուրջ հայկական ուսմանց նուիրուած կեդրոնի մը մէջ (բանախօսութիւնը ծրագրուած եւ յայտարարուած էր երկու ամիս առաջ)։ Հարց-պատասխանի յատկացուած միջոցին, ներկաներէն ոմանց հարցումները կը վերաբերէին բանախօսին ստորագրած գրութեան։ Հարց տրուեցաւ եւ ապա հարցումը կրկնուեցաւ, թէ ինչու՞ չէր գործածուած *հայկական ցեղասպանութիւն* եզրը։ Պատասխանները իրենց կարգին ծնունդ տուին աւելի շեշտակի դրուած այլ հարցումներու, որոնք որոշապէս բարձրացուցին մթնոլորտին ջերմութիւնը, բարեբախտաբար մնալով ընդունելիին աստիճանին մէջ, կարճատեւ անհաճոյ պահէ մը ետք։ Ահա առաւելագոյն խտացումով տրուած բացատրութիւնները.–

Թերթին աշխատակազմը եւ աշխատակիցները ունին ուղեցոյց մը եւ ոճ մը, զորս պէտք է յարգել։ *«Ես յօդուածս գրեցի հետեւելով այդ քաղաքականութեան»*։ Հայկական սպանդը պէտք է կոչել *«ջարդեր»*։ Երբ կը նշուի ըսպանուածներուն թիւը՝ *«մէկուկէս միլիոն»*, պէտք է աւելցնել՝ *«համաձայն հայերու»*, կամ *«հայերը կ'ըսեն թէ»*, աւելցնելով նաեւ՝ *«թորքերը իրենց կողմէ կու տան մի քանի հարիւր հազարի թիւը»*։ Թերթին քաղաքականութեան կը հնազանդին բոլորը, վերէն վար, ինչ աստիճանի որ ալ

ըլլայ անոնց պաշտօնը: Այդ քաղաքականությունը կը կառուցուի **«բարձրագույն մակարդակի վրայ»**: Որքա՞ն բարձրագույն՝ կարելի չէ յստակօրէն ըսել: Ամէն պարագայի, թերթին գործունէութեան ծրագիրը չի կրնար ներհակ ըլլալ պետական ընդհանուր քաղաքականութեան եւ երկրի շահերուն: Այլ խօսքով՝ թերթը կը հետապնդէ պետական շահերը:

«Պոստոն Կլոպ»ի պարագան պէտք է ընդհանրացնել: Ինչ երանգաւորուաւ –պահպանողական, չափաւոր, ազատական– ունենան ամերիկեան մեծ մամուլի ընտանիքին անդամ թերթերը, գծի մը վրայ անոնք կը հաւասարին: Հասարակութեան այդ գծին՝ հայկական ցեղասպանությունը կը կոչուի **«ջարդեր»**:

Իսկ ե՞րբ այդ եզրը պիտի շրջի: Ծատ հետաքրքրական էր Աուրպախի բացատրութիւնը, կամ թելադրածը: Միջազգային ներկայ պայմաններուն մէջ, հայկական լոպպին որքան ալ զօրաւոր ըլլայ, իր դիմացը պիտի գտնէ թրքականը, որ **«պետական»** է: Այժմ Հայաստանի օգնելու եւ ծառայելու մէկ եղանակ կայ.– ամերիկեան մարդասիրական եւ այլ օգնութեան յարատեւումը եւ առաւելագոյն յատկացումը: Իսկ ինչ կը վերաբերի Ապրիլ 24–ին, պէտք է սպասել **«8-10 տարի, մինչեւ որ Հայաստան զօրանայ եւ պետական աստիճանով կատարէ իր լոպպիինկը»**, ի հարկին ուղղակի Սպիտակ Տան հետ հաղորդակցութեամբ: Պէտք է սպասել նոր պայմաններու: Այն ատեն թէ՛ թերթերուն մէջ պիտի կարդացուին **«Հայկական Ծեղասպանութիւն»** բառերը, եւ թէ պետութիւնը Մեծ Եղեռնը պիտի հռչակէ իր բուն անունով:

Ամերիկացի լրագրողին վերի յստակ պարզաբանումէն ետք, մեր կողմէ կրնանք աւելցնել նաեւ, որ երբ աշխարհաքաղաքական եւ այլ «նոր պայմաններ»ը ստեղծուին, կամ երբ օրը հասնի հարուածելու եւ տկարացնելու Թուրքիան, Հայերը եւ Հայաստան նոյնիսկ պէտք պիտի չունենան Հայկական Ծեղասպանութեան ճանաչման լոպպիինկը ընելու. այդ պաշտօնը փութով յանձն պիտի առնեն ամերիկեան –կամ ֆրանսական, անգլիական, գերմանական– կառավարական մարմինները, պահանջելով որ ճանչցուին նաեւ հայկական անտեսուած իրաւունքները...

Սակայն վերադառնանք մեր նիւթին: Որքա՞ն անկախ է մեծ կոչուած անկախ մամուլը: Կը տեսնուի թէ հարցումը որքան սխալ դրուած է, ու որքա՞ն միամտութիւն կ'ենթադրէ:

Ազա՞տ մամուլ, անկախ մամուլ:

Come on! Կամ աւելի հասկնալի լեզուով՝ **վրա՛ս գրէ:**

Ուրիշներուն Տէր-Զօրը

Տրանսական «Լը Մոնտ» օրաթերթի 5 Յունիսի թիւին մէջ հրատարակած էր Տէր-Զօրի նուիրում գրութիւն մը, թերթին աշխատակցութիւնի Ֆրանսուազ Ծափրոյի ստորագրութեամբ: Այն օրէն ասդին անցած է շուրջ երկու ամիս եւ դեռ գրութենէն ներս սողոսկած խոռվքը հեռու է փարատելէ: Անարդար նկատուած արարք մը կամ անփափկանկատ վարմունք մը կը բաւեն, որ թերթուի ազգային վէրքը հազիւ ծածկող փափուկ եւ գերզգայուն մաշկը:

Տէր-Զօր անունը կը խորհրդանշէ հայ ժողովուրդին Յեղասպանութիւնը: Եթէ Ապրիլ 24-ը թուական խորհրդանշէն է Մեծ Եղեռնին, Տէր-Զօրը անոր աշխարհավայրն է եւ կիզակէտը: Հետեւաբար ամէն անգամ որ այդ ազգային եւ մարդկային ողբերգութիւն խորհրդանշող անուան կը հանդիպինք մամուլին մէջ, ինքնաբերաբար կը տարուինք կարդալու անոր առընչուող տեղեկութիւնը կամ գրութիւնը: Մեզի համար կրնան ութսունամեակներ իրարու յաջորդել, սակայն վերոնշեալ անունը պիտի պատկերուի եղերական քօղով մը ու շարունակէ պահել ուխտավայրի մը սրբութիւնը:

Դարերու խորերէն եկած ժողովուրդի մը լինելութեան հաստաբուն ծառը կ'ունենայ ամէն ուղղութեամբ արձակուած արմատներ, որոնք կու գան կենսատրել ծառը: Երբեք պայման չէ որ բոլոր արմատներն ալ ըլլան յաղթական նուաճումներու ուռուցիկ ճիւղաւորումներ: Կարգ մը պարտութիւններն ու ազգային ողբերգութիւնները նաեւ այլապէս ամրապնդած են ու կը շարունակեն զօրացնել ազգային ինքնութիւնը եւ մանաւանդ խորացնել ազգային գիտակցութիւնը: Եւ ո՞ր ազգն է որ իր պատմութեան մէջ չէ ճանչցած մեծ պարտութիւններ եւ չէ գտնուած նուաստացուցիչ պայմաններու մէջ: Իսկ ո՞ր ազգն է, նմանապէս, որ մոռցած է կամ ուզած է թաղել իր սեւ թուականները:

Հասկնալի հոգեմտածողութեամբ է, ուրեմն, որ հայը պիտի կարդար Ֆրանսուազ Ծափրոյի թղթակցութիւնը: Նոյնքան ըմբռնելի մօտեցումով ան պիտի փնտռէր «Հայկական ջարդեր» բառերը իրաքանջիւր պարբերութեան մէջ, երբ պիտի հանդիպէր Տէր-Զօր կամ Ճեզիրէ կամ Սրէհիէ բառերուն:

Գրութեան առանցքը կը կազմէր քարիւղը եւ շրջանի վաշկատուն բընակչութիւնը՝ պետեւիները: Սուրիա կ'արտադրէր օրական 600,000 տակառ քարիւղ, որուն 460,000-ը կ'արտահանուէր այդ շրջանէն: Թէեւ 2,000 սուրիացիներ կ'աշխատէին քարիւղի արտադրութեան ճարտարարուեստին մէջ, այսուհանդերձ 150,000 բնակչութեան հարստութեան աղբիւրը կը մնային դասական եկամուտները՝ հողամշակութիւն, անասնաբուծութիւն, առեստուր: Պետեւիներուն մեծամասնութիւնը կը շարունակէր նախընտրել վաշկատուն կեանք մը սուրիական անապատին մէջ, Թուրքիոյ եւ Իրաքի սահմաններուն միջեւ փոռած տարածքին:

Արագ, գրեթէ սրընթաց ընթերցումով, -որ աւելի կը նմանէր օդանաւէ մը դէպի վարը փոռած քաղաքին նետուած նաչուածքի մը, որ համապատկերին մէջ կ'ուզէ որսալ իր բնական տունը,- կը փնտռէի *հայ, տարագրութիւն, ջարդեր* բառերը: Անոնք անտեսանելի էին: Անհրաժեշտ էր երկրորդ եւ ուշադիր ըն-

թերցում մը. վստահօրէն արտորանքիս մէջ անոնք կորսուած էին ամբողջին մէջ: Հատիկ հատիկ բառերով ընթերցումը երեսան կը հանէր *պեղումներ* եւ *թանգարան* բառերը: Անոնք սակայն կը վերաբերէին հնագիտական պեղումներու եւ նոր թանգարանի մը շինութեան ծրագիրներուն, որոնք պիտի ծառայէին զբօսաշրջիկութեան զարգացման:

Կարելի չէր որ ֆրանսական մեծ օրաթերթին թղթակցութիւն Տէր-Զօրի մէջ իր կեցութեան եւ քաղաքին ու անոր շրջակայ աւաններուն ուսումնասիրութեան ընթացքին տեսած չըլլար Հայկական ոճով կառուցուած եկեղեցին ու անոր գմբէթին խաչը, ինչպէս նաեւ անոր յարակից երկյարկանի տպաւորիչ համալիրը՝ սարտարապատեան յուշակոթողը յիշեցնող: Եկեղեցին վերանորոգուած էր եւ համալիրը շինուած ու ձօնուած ցեղասպանութեան զոհերուն. «*Կառուցուեցաւ եւ Քանդակուեցաւ Յուշարձան-Պատու ի Հաւատարմութիւն Յիշատակին Նահատակացն Մերոց*»: Եկեղեցիին օծումը կատարուած էր 5 Մայիս 1991-ին, ձեռամբ Գարեգին Բ. Կաթողիկոսին:

Կարելի չէր նաեւ կասկածիլ, որ լրագրողութիւն անտեղեակ ըլլար թէ Տէր-Զօրը վերջին կայանն էր հայ տարագիրներու մահուան կարաւաններուն: Սակայն այդ բոլորին մասին ան խուսափած էր որեւէ ակնարկութենէ:

Թերեւս առարկուի որ լրագրողութիւն պաշտօնն էր գրել ներկայ Տէր-Զօրին, անոր քարիւղին եւ անապատի վաչկատուններուն մասին: Կարելի է նոյնիսկ պնդել թէ սխալ է միշտ ակնկալել որ օտար մամուլը եւ անոր աշխատակիցները կամովին ինքան քաղաքական սարդոստայններու մէջ, յիշատակելով պատմական խնդրաշարոյց դէպքեր: Յանձնարարելի է այդ բոլորէն հեռու մնալ: Պէտք չէ մոռնալ նաեւ որ «Լը Մոնտ»ի քիմք-բերանը դեռեւս դառնահամ է պատմաբան Պեռնըրտ Լուիսի արտասանած «Ցեղասպանութեան հայկական տարբերակ» եզրին հրատարակութեան հետեւանքներով:

Այսուհանդերձ, պահ մը երեսակայեցէք որ վերոյիշեալ թերթին նոյն աշխատակցութիւն թղթակցութիւն մը դրկած ըլլար Աուշուիցէն, ուր հրաշքով մը քարիւղի եւ կազի հանքեր յատնաբերուած ըլլային, ու թերանար –թէւ անհնար է մտածել– արժանատի տեղ մը տալու հրէական հոլոքութիւն եւ կազի սենեակներուն, որոնցմով կը խորհրդանշուի վերոնշեալ վայրը: Եթէ երբեք այդ թերացումը գործուէր, երկինքը փուլ չեկած երկրին վրայ՝ թերթն ու թղթակցութիւն պիտի փութային իրենց անքաւելի մեղքին մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց մը գտնել, «Խոստովանինք» մը նաեւ արտասանելով: Կը գիտակցինք որ հայութիւնը հրէութիւն չէ, եւ ոչ ալ Աուշուիցը՝ Տէր-Զօր՝ Արեւմուտքի համար: Ուրիշներուն Տէր-Զօրը մերինը չէ: Այնու ամենայնիւ...

...Լոպիինկի նախնական գիտելիքները մեզի կը թելադրեն որ անտեսուած իրականութիւն մը, երբ քաղաքական անարդարութիւն մըն է, պէտք չէ անտես թողուլ եւ անհրաժեշտ է զայն պաշտպանել բարձրաձայն: Երբեմն ալ զայն մեղմօրէն յուշել թերացողին ականջին, առանց կոպիտ ճնշումներու, որոնք երբեմն հակառակ արդիւնքի եւս կը յանգին եւ համակրանք մը կը վերածեն սրդողանքի: Այս բոլորով հանդերձ, ճիշդ պիտի ըլլար եթէ ֆրանսական թերթին մէջ հրատարակութեան տրուէր, առնուազն «Ընթերցողի սինակ»ին մէջ, թէ Տէր-Զօրի «հնագիտական պեղումները» անպայմանօրէն երեսան պիտի հանէին նաեւ հայ նահատակներէն նշխարներ, եւ թէ այդ շրջանը կը գտնուէր նաեւ Ապրիլեան բիր զոհերուն նուիրուած յուշակոթող մը: Թէւ նոյնիսկ այս պարա-

գային, «լուսաբանութեան» մեզի առթած տրտմութիւնը պիտի չփարատէր ամբողջովին:

Տեղասպանութենէն 80 տարիներ ետք դեռեւս պէտքը կը զգացուի Փարիզի մէջ հրատարակուող միջազգային օրաթերթի մը բացատրել, թէ կարելի չէ Տէր-Զօրի մասին նման գրութիւն մը հրատարակել առանց յիշելու եւ յիշատակելու սեւ թուականը- 1915:

1995

Տէր-Զօրի Նսեմացումը Աուշուիցիներն Ալ Է

Իսրայէլի Կրթական նախարար Ամնոն Ռուպինշթայն մերժած է Հայկական ցեղասպանութեան նուիրում դասագիրքի մը գործածութիւնը երկրին դպրոցներուն մէջ: Այս արգելքին մէջ ոչինչ կայ զարմանալի, որքան ալ որոշումը կը շարունակէ գայթակղութիւն պատճառել մեզմէ շատերուն:

Դասագիրքը պատրաստողն է Հրէական Ուսուցչաց Գոլէճէն Դոկտ. Եէ-իր Օրոն, որ իր գիրքին մէջ կը պատկերէ Ա. Աշխարհամարտի Հայկական ջարդերը ձեռամբ Օսմանեան Թուրքիոյ, եւ Բ. Աշխարհամարտի գնչուներու սպանդը՝ նացի Գերմանիոյ կողմէ:

Կրթական նախարարին մերժումը հիմնուել է Հրէական Համալսարանի պատմութեան դասախօս Միշէլ Ապիպոլի գլխաւորած յանձնախումբին անընդունաւ տեղեկագրին վրայ: Դիտողութիւնը այն է, թէ դասագիրքը **«չի լրացներ պատմութեան դասաւանդութեան ակադեմական եւ մանկավարժական չափանիշը»**: Մէջբերումով դիտողութեան տրուած է նաեւ անոր բացատրութիւնը. Ակադեմական ուսումնասիրութիւն կոչուելու արժանի կը նկատուի գիրք մը, որ կու տայ, թեր ու դէմ, հարցին երկու երեսներն ալ, մինչ **«Դոկտ. Օրոն ներկայացուցեր է միայն իր տեսակէտը»**: Ուսումնականներու պատուարժան յանձնախումբը պայման նկատած է -որպէսզի դասագիրքը ակադեմական մակարդակ ունենայ եւ անաչառ ըլլայ- որ հայկական տեսակէտին կողքին ներկայացուել նաեւ հակաթէզը, թէ Օսմանցի թուրքերուն կատարածը **«հակազդեցութիւն մըն է (հայկական) գրգռութեան մը»**: Ու դեռ՝ գիրքին մէջ չէ յիշատակուած թէ **«Երուսաղէմի եւ Սուրիոյ հայերը երբեք եւ որեւէ ձեւով չտուժեցին»**:

Մենք ամբողջովին տեղին կը գտնենք Իսրայէլի Կրթական Նախարարութեան եւ Հրէական Համալսարանի խումբ մը պատմագէտներուն տեսակէտը, ինչ կը վերաբերի գիտական «ակադեմական չափանիշներու» կարելորութեան եւ «հակադէզ»ը ներկայացնելու պայմանին, այդ պահանջքը նոյն կարելորութեամբ եւ լրջութեամբ գործադրուի նաեւ հրէական Հոլոքոսթին նուիրեալ դասագիրքերու պարագային:

Աւելի յստակ ըլլանք:

Ասկէ հազիւ երկու ամիս առաջ, Գոնկրէսի նոր նշանակեալ պատմաբա-

նուրի Տիկ. Քրիսթինա Ճէֆրի այսօր վերադարձած է իր տունը եւ ուշքը դեռեւս ամբողջովին չէ վերագտած իր ստացած անսպասելի հարուածէն: Ծորճիայի Համալսարանին պատմութեան այդ դասախօսուիին Գոնկրէսի պատմաբանի պաշտօնը ստանձնելու հրաւիրուած էր իր նախկին պաշտօնակից Նիթ Կինկրիչի կողմէ, որ այսօր Ներկայացուցչական Տան ամենագոր Հանրապետական Խօսնակն է, ամենէն ազդեցիկ մէկ դէմքը ամերիկեան քաղաքականութեան եւ որոշողը՝ օրուան ծագելիք արեւին կամ տեղալիք անձրեւին: Ուաշինկթըն իր փոխադրութեան շաբաթը, երբ դեռ ժամանակ իսկ չէր ունեցած ճամբորդական պաշտասակներն ու տուփերը բանալու, մամուլը յանկարծ երեսն հանեց թէ ասկէ տարիներ առաջ ան աննպաստ տեղեկագիր մը պատրաստած էր հրէական Հոլոքոսթը Մենեշուէց նահանգի դպրոցներուն մէջ դասաւանդելու համար պատրաստուած դասագիրքի մը մասին, եւ հետեւաբար չէր յանձնարարած պետական նիւթական աջակցութիւն մը՝ այդ նիւթով դասաւանդութեան ծրագրի մը: Ուսումնական տիկինը, որ անպայման առաջնորդուած էր «ակադեմական եւ մանկավարժական չափանիշները» բարձր պահելու նախանձախնդրութեամբ, իր նշումներուն մէջ գրած էր թէ գիրքը պատրաստողները ներկայացուցած էին հրէական հոլոքոսթը, զանց առնելով հակաթէզը՝ «նացիական հայեցակէտը» եւ ամերիկեան ցեղապաշտ «Քու Քլուքս Կլանի» տեսակէտը: Այսքանը բաւարար նկատուեցաւ, որ Ամենագոր Կինկրիչ, առանց հարցը քննելու, անմիջապէս եւ ուշ գիշեր հեռաձայնէ իր նախկին պաշտօնակցուիին որ գործէ արձակուած է: Հակասեմական որակուած կարծիք մը նոյնիսկ արժանի չէր նկատած քննութեան: Կայծակի արագութեամբ իր պաշտօնէն դադրեցնելով ակադեմական գործակից մը, Պրն. Կինկրիչ՝ այդ «ամենագորը», իր անունը եւ պաշտօնը փրկած կ'ըլլար հակասեմական ըլլալու մահացու պիտակումի հետեւանքներէն:

Խնդիրը այժմ կը կայանայ հետեւեալ հարցին պատասխանին մէջ. Եթէ Տկն. Քրիսթինա Ճէֆրի իրաւունք ունէր ցեղասպանութիւններու դէմ երիտասարդ ուսանողները զգայնացնելու կոչուած դասագիրքի մը մէջ «հակաթէզի» մը նաեւ ներկայացումը պահանջելու, այդ պարագային ան անմիջապէս պէտք է վերագտնէ իր պաշտօնը բարձր գնահատականով մը: Իսկ եթէ ան սրբապղծութիւն մը գործած եղաւ, անարգելով միլիոնաւոր հրեայ զոհերու յիշատակը, այդ պարագային իրենց պաշտօնէն պէտք է հեռացուին Իսրայէլի Կրթական նախարար Ամօն Ռուպինշթայն, դասախօս Միշէլ Ապիպոլ եւ իր յանձնախումբին անդամները:

Կարելի չէ որ պաշտօնական հրէութիւնը, իր համաափիւռ բոլոր ճիւղաւորումներով, բարոյական մէկ չափանիշով դատէ Հոլոքոսթի առընչակից բոլոր հարցերը, իսկ անոր հակոտնեայ մերձեցում մը ցոյց տայ դարուս առաջին ցեղասպանութեան եւ հայ ժողովուրդի Աշուիցին՝ Տէր- Զօրի պարագային:

Իսրայէլի Կրթական Նախարարութեան եւ Հրէական Համալսարանին խօսնակները չորս աղբիւրէ ջուր կը բերեն, հաւաստիացնելու համար թէ Հայկական Եղեռնին վերաբերեալ դասագիրքին արգիլումը քաղաքական որեւէ բնոյթ չունի, եւ նկատի չունի Իսրայէլ-Թուրքիա տնտեսական-քաղաքական-լրատուական սերտ գործակցութիւնը չվտանգելու մտահոգութիւնը:

Կ'ուզուի որ այս բացատրութեան եւս հաւատանք: Թէեւ Մեծ Եղեռնին վերաբերեալ փաստաթուղթերուն Իսրայէլի մէջ հրապարակման արգելքներուն

շարքը սկսաւ անհամ բնոյթ ստանալ: Անցեալ տարի իսրայէլեան կառավարութիւնը արգելք հանդիսացած էր որ Երուսաղէմի հեռատեսիլը պատկերասփռէ Հայկական կոտորածին նուիրուած փաստագրութիւն մը: Նոյնիսկ տասը տարի առաջ Իսրայէլ, տեղի տալով թրքական ճնշումներուն, արգելք հանդիսացած էր որ Երուսաղէմի մէջ գումարուի Հայկական ցեղասպանութեան նուիրուած գիտաժողով մը, որ ի վերջոյ տեղի ունեցած էր առանց պետական մասնակցութեան, եւ նաեւ առանց բոլոր սպասուած գիտնականներու մասնակցութեան, շնորհիւ պարկեշտ պատմաբանի մը, Երուսաղէմի Հոլոքոսթի եւ Գեղասպանութեան Հիմնարկի վարիչ տնօրէն Փրոֆ. Իսրայէլ Չարնիի արի կեցուածքին:

Բացի քաղաքական պատճառներէ, Իսրայէլ ունի նաեւ հոգեբանական արգելք մը, որ պատճառ կը դառնայ Հայկական ցեղասպանութեան նսեմացումի եւ անտեսումի փորձերուն: Հոլոքոսթի՝ որպէս աշխարհի պատմութեան մէջ եզակի եւ անբաղդատելի ողջակիզում ըլլալու հրեաներու մտայնութիւնը վերածուած է այնպիսի բարդ եւ սուր հոգեխառնութեան մը, որ կարծես սոսկումը կայ որ Հայկական կամ ուրիշ ցեղասպանութիւններու միջազգային ճանաչումը եւ յիշատակումը կրնայ ստուեր ածել Հոլոքոսթին վրայ, անկէ խլել իր եզակիութիւնը եւ միջազգային լուսարձակը շեղել, թէկուզ կարճատեւ պահ մը, անոր վրայէն: Այդ տխուր հոգեբանութիւնը հաւանաբար ունի աւելի խոր ազդակներ, որոնք յառաջ կու գան կեանքին եւ տիեզերքին աստուածաբանական-իմաստասիրական մեկնաբանութենէ մը, հիմնուած՝ «ընտրեալ ազգի» մը առասպելին վրայ: Ու կը թուի թէ այն հոգեբանութիւնը պիտի շարունակուի այնքան ատեն՝ տարիներ, տասնամեակներ մինչեւ որ միտքերու եւ հոգիներու մէջ որոշ յատակութիւն եւ հանդարտութիւն մը տիրէ, ներքին հաւասարակշռութիւնը տեղ գտնէ եւ, միւս կողմէ, նաեւ միջազգային գետնի վրայ դադրի շահաբեր ըլլալէ նման քաղաքականութեան մը անդադրում հետապնդումը:

Արեւին տակ հաւասարապէս տեղ կայ մարդկութեան ամօթը հանդիսացող երկու մեծ գերեզմաններուն համար ալ, անոնք Լեհաստանի թէ Սուրիոյ անապատներուն մէջ գտնուին:

Ոչ ոք մասնաւոր իրաւունքը ունի ընդդիմանալու Անգարա-Թէլ Աւիվ սերտ կապերուն, ոչ ալ կրնայ քննադատել, բացի ընդհանրութիւններէ, երկու անկախ երկիրներու վարել ուզած արտաքին քաղաքականութիւնը, որ այս պարագային ոչ աւելի լաւ է եւ ոչ ալ շատ աւելի վատ քան բոլոր որիշ երկիրներու արտաքին քաղաքականութիւնը, որ է այն ինչ որ է...:

Իսրայէլի վարած արտաքին քաղաքականութեան ըսելիք չունինք բացի մէկ կէտէ, երբ հարցը կը վերաբերի Հայկական ցեղասպանութեան, եւ որուն առընչողը հարցերը անբաժան են ու միշտ անբաժանելի պէտք է մնան Հոլոքոսթը ճանչցող ժողովուրդի մը բարոյագիտական էական կեցուածքէն: Դեռ անցեալ շաբաթ է որ աշխարհի հրեաները, մասնակցութեամբ Իսրայէլի ղեկավարներուն եւ եւրոպական շարք մը երկիրներու գլխաւորներուն, լեհական Աուշուիցի մէջ երկու օր յիշատակեցին հրէական մեծագոյն գերեզմանը նկատուած մահուան ճամբարին ազատագրութեան (Կարմիր Բանակին կողմէ) յիսնամեակը: Այս առթիւ աշխարհ անգամ մը եւս վերապրեցաւ մարդու դէմ տրամադրութեան անչափելի ահաւորութիւնը: Միջազգային լրատվիւնները շաբաթէ մը ի վեր կը շարունակեն տեղեկութիւններով եւ պատկերներով ողողել 50 տա-

րիներէ ի վեր աշխարհին լաւածանօթ ողբերգութեան դէպքերը:

Եթէ Առաջնից խորհրդանշին է ցեղային մաքրագործումի, նոյնն է երեսուն տարիով զայն նախորդող Տէր Զօրը: Իսրայէլի ղեկավարութիւնը նսեմացնելով Հայկական Ցեղասպանութիւնը դասագիրքերու մէջ «հակաթէզեր» պարտադրելու հնարքներով, նսեմացուցած կ'ըլլայ Հոլոքոսթը, ինչ որ սրբապղծութիւն է հրէական իսկ բարոյագիտութեամբ:

Իսրայէլի եւ մեզի պէտք են Փրոֆ. Չարնիներ:

1995

Ծերունին Եւ Գուպան

Վերջին օրերս Նախագահ Պիլ Գլինթըն կը մտնի ամերիկացի գրող Էրնէսթ Հեմինկուէյի «Ծերունին եւ Ծովը» վէպի ալեհեր հերոսին, Գուպայի հարցով:

Ծատեր տեղեակ են վէպին պատմութեան –օր մը, տարեց եւ ալեհեր ձկնորսի մը կարթէն կը «բռնուի» շանաձուկ մը, որ սակայն իր ամենի ուժով ինք կը սկսի քարշ տալ նստակը եւ ձկնորսը: Ծանաձուկը չէ որ կը պատկանի ձրկնորսին, այլ այս վերջինն է որ իր ճակատագիրը կապուած կը գտնէ ծովային այդ մարդակեր սարսափելի «որս»ին:

Պիլ Գլինթընի պարագային, նախագահը եւ իր ձկնորսանաւը –իր Վարչութիւնը– այժմ կը քշուին երկո՛ւ «շանաձուկ»երու կողմէ: Առաջինը կը կոչուի գուպացի–ամերիկացիներ, երկրորդը՝ Հելմզ–Պըրթըն գոնկրէսական օրէնք, որ պատժամիջոցներ կը նախատեսէ միջազգային այն բոլոր ընկերութիւններուն դէմ, որոնք առեւտրական գործունէութիւն կ'ունենան տարիներ առաջ «Գուպայի կողմէ բռնագրաւուած կալուածներուն տիրացած» ընկերութիւններու հետ: Ծըշ–դումի կարօտ կ'էտ. –այդ կալուածներէն մեծամասնութիւնը կը պատկանէին նախկին գուպացիներուն, որոնք Միացեալ Նահանգներ ապաստանելէ տարիներ ետք միայն ձեռք ձգած են ամերիկեան հպատակութիւն:

Հելմզ–Պըրթըն օրէնքը ծառայեց միայն ընդվզում յառաջացնելու Միացեալ Նահանգներու բարեկամներուն եւ դաշնակիցներուն մօտ, մասնաւորաբար Գանատայի եւ Եւրոպական Հասարակաց Ծուկայի անդամ երկիրներուն, որոնք տարեկան 1.1 միլիար տոլաոի առեւտուր կ'ընեն Գուպայի հետ: Անոնք կը ըստանան հակազդել եւ վնասել ամերիկեան շահերուն, եթէ Սպիտակ Տունը գործնական քայլեր առնէ իրենց դէմ: Ի վերջոյ անոնք պարզ ...*պանանա հանրապետութիւններ* չեն, ինչպէս Կեդրոնական Ամերիկայի երկիրները, որոնց դէմ Ուաշինկթըն կարենայ առնել այնքան միակողմանի եւ քմահաճ որոշում մը: Ամերիկեան Վարչութիւնը այժմ կը կրէ հետեւանքները Գուպայի դէմ այլեւս ամբողջովին անհասկնալի եւ վնասակար քաղաքականութեան մը, որ ժառանգ

մնացած է Յուրտ Պատերազմի օրերէն:

Նախագահ Գլինթըն արտին խորերէն կրնայ համաձայն ըլլալ իր դաշնակիցներուն հետ եւ անիծել ամերիկեան ծայրայեղ աջակողմեան արմատական քաղաքական ուղեգիծը: Ի դէպ, Ծերակուտական Հելմզէն է որ միշտ կը մնայ ջատագովը Գասթրօն եւ Գուպան «վիրահատութեան ենթարկելու» գործողութեան: Գլինթըն հաւանաբար նաեւ բաւական աննպաստ մտածումներ կ'ունենայ գուպացի-ամերիկացիներու հանդէպ, որոնք 1959-ին, Ֆիտէլ Գասթրոյի լեղափոխութեան յաղթանակէն ետք սկսան գաղթել դէպի Միացեալ Նահանգներ: Այդ թուականէն առաջ, Գուպայի ապականած իշխանութիւնները, գլխաւորութեամբ բռնատէր Պաթիթայի, կը վայելէին հոգածու հովանաւորութիւնը Ուաշինկթընի եւ ամերիկեան մեծ ընկերութիւններուն: Ֆլորիտայի ծովեզրը ափ առնող եւ իրենց «ազատութիւնը ընտրած» այդ գաղթականները, որոնք գրկաբաց կ'ընդունուէին, առաջին օրերուն միայն «փոքր ձուկեր» էին, որոնք Ուաշինկթընի համար բաւարար պատրուակ ծառայեցին Գասթրոյի իրաւակարգը տապալելու անյաջող փորձեր կատարելու համար:

Այդ ձուկերը այժմ մեծցած եւ զօրացած են. դարձած են անյագուրդ, մանաւանդ շնորհիւ ամերիկեան մասնաւոր սպասարկութիւններու զօրակցութեան: Անոնց ընթացքը այլեւս միշտ գուրընթաց չ'ընթանար ամերիկեան շահերուն: Մասնաւորաբար նախագահական վերընտրութեան այս բախտորոշ շրջանին, անոնք կը ներկայանան որպէս շանաձուկեր վերընտրութեան թեկնածու Պիլ Գլինթընի ընտրական կարթերուն դէմ: Նախագահը հասկնալիօրէն պետական եւ անձնական հակոտնեայ շահերու աքցանին մէջ բռնուած է: Ա՛խ, եթէ կարենար առանց որոշում մը տալու նաւարկել մինչեւ 7 Նոյեմբերի ընտրութեան Բարեյուսոյ Հրուանդանը, առանց կորսնցնելու ամերիկահպատակ գուպացիներուն ձայները, ոչ ալ՝ իր մեծ դաշնակիցներուն բարեկամութիւնը:

Նախագահը մետասաներորդ ժամուն ընտրեց ձգձգումի քաղաքականութիւնը, «այո-ոչ» մը, առկախելով որոշումին գործադրութիւնը մինչեւ վեց ամիս:

Քաղաքականութիւն մը՝ որ չգոհացուց բարեկամ երկիրները, իսկ չափազանց դժգոհեցուց Ֆլորիտայի եւ Նիւ Ճըրզիի գուպացի ընդդիմադրութիւնը, որոնք անհամբեր էին վնասուց հատուցման դատեր բանալու օտար երկիրներու առեւտրական ընկերութիւններուն եւ կառավարութիւններուն դէմ...:

Ամերիկայի գուպայական արմատական ընդդիմադրութիւնը կը նմանի Հեմիկոնէյի շանաձուկին, որ կրնայ այսօր իր հետ քաշքշել երիտասարդ Պիլ Գլինթընը, իսկ վաղը՝ Սպիտակ Տան ռեւէ բնակիչ, այնքան ատեն որ Ուաշինկթըն պիտի շարունակէ պահել իր հնամենի քաղաքականութիւնը Գուպայի հանդէպ, իսկ նախագահական թէ գոնկրէսական թեկնածուներ պիտի ուզեն ամէն գնով ապահովել ամերիկացի-գուպացիներուն նիւթա-բարոյական օժանդակութիւնը՝ իրենց ընտրութեան կամ վերընտրութեան համար, իրենց շահերը նոյնացնելով անոնց ծրագիրներուն հետ, եւ խորհելով նաեւ թէ Միացեալ Նահանգներ կրնայ միակողմանի աշխարհավարութիւն կիրարկել, հակադրուելով – առաջին հերթին – իր մեծ դաշնակիցներուն:

... Եւ անքան ատեն նաեւ, որ ամերիկեան Պիլ Պիզէնի շահերը կը համապատասխանեն Հելմզ-Պրթըններու աշխարհավարական քաղաքականութեան, կազմելով շահերու ախտագին բոլորակ մը:

Sexual Harassment

Կերի խորագրին թարգմանական հայերենը՝ «սեռային հետամտում, հետապանդում կամ նեղություն պատճառել»՝ լրիվ իմաստը եւ երանգը չի տար անգլերէն եզրին, որ դարձած է ընկերային հաւաքական մտալիկում մը, ամերիկեան թիւ մէկ հարցը, հաւանաբար իր կարեւորութեամբը աւելի հրատապ՝ քան երեք շաբաթէն կայանալիք նախագահական ընտրութիւնները:

Զարմանալի պիտի չթուի եթէ այսուհետեւ Ամերիկեան Արդարադատութիւնը անհրաժեշտութեան առջեւ գտնուի Քաղաքային Օրինագիրքին մէջ ըստեղծելու առանձին գլուխ մը՝ *Սեռայինը*, եւ կազմելու առանձին Ատեան՝ Քրէականին եւ Քաղաքայինին կողքին: Դատաւորներէն նաեւ հաւանաբար պահանջուի սեռագիտական պատրաստութիւն:

Այս շոգեպինդ մթնոլորտին մէջ բնական պիտի նկատուի, եթէ իգական սեռի ռեւէ ներկայացուցիչ, վեց տարեկանէն իննսուն տարեկան, մտածէ դատարան դիմել ամբաստանելու համար նոյն տարիքներուն միջեւ գտնուող ռեւէ անչափահաս կամ հաշմանդամ ծերունի՝ *սէքշուըլ հերեսմընթի* ծանրագոյն յանցանքով:

Սեռային հետամտումի այս տարածուն մտախտաւարութենէն ամէնէն շատ սոսկացողներն են մեծ կամ փոքր ընկերութիւնները, որոնք շուարումի մատնուած դեռեւս յատկօրէն չեն հաստատած վարքագծային տասնաբանեան, որուն պատուիրաններուն պէտք է անսայթաքօրէն հետեւի իրենց արական պաշտօնէութիւնը: Ուեւէ մանկամարդուի կամ հարսնցու թողնուի ունեցող կին կրնայ մի քանի միլիոն տոլարի –նկատի առնելով իր աշխատած ընկերութեան գանձին ծաւալը եւ խորութիւնը– վնասուց հատուցում պահանջել, երբ նեղացուցիչ եւ սեռայնօրէն թելադրական զգայ պաշտօնակիցին գլխարկը կամ թէ վերարկուն հանելու անփոփոխ –կամ ալ փոփոխական– եղանակը:

Այսուհետեւ ռեւէ հետատես այր մարդ, ամուսնացած կամ ամուրի, պէտք է զգուշանայ իր մէկ պաշտօնակցուհիին՝ նոյնպէս ամուսնացած թէ ազապ՝ ըսելու թէ գեղեցիկ աչքեր ունի, կամ քիթ, ականջ կամ բլթակ, կզակ կամ ատամներ, եւ կամ թէ վարսաշարդարը աւելի ցայտուն դարձուցած է իր դէմքին աղոտորութիւնը: Անշուշտ կնոջ մը մասին ասոնց հակառակ բաներ ըսելը շատոնց նկատուած էր մահացու մեղք: Ուրեմն՝ ո՛չ մէկ դրական ակնարկութիւն պաշտօնակցուհիի մը վայելուչ նոր հագուստին, սպիտակ նուրբ ձեռնոցին, կամ ընձառիծէ պայուսակին մասին, նոյնպէս՝ անոր ուղիղ կամ շնորհալի քալումը, որոնք կրնան մեկնաբանուիլ որպէս անուղղակի սեռային առաջարկ, որ շահ, շահ նեղացուցիչ կրնայ ըլլալ եւ անձկութեան մատնել գեղեցիկ ականջ կամ բլթակ ունեցող կինը: Պէտք է նաեւ մեծ զգուշութեամբ գործածել այն բոլոր բառերը եւ նախադասութիւնները, որոնք դռները լայն կը բանան երկիմաստ մեկնաբանութիւններու առաջ: Այդ բառերուն ցանկը կարելի չէ հոս ներկայացնել, քանի պէտք պիտի ըլլար թերթին էջերը քառապատկել: Թելադրելի է, սակայն, որ այրերը փորձութիւնը չունենան սրամիտ պատմութիւններ՝ *ճոքեր* պատմելու ուր լիպիտուն իր պոչը ցոյց կու տայ (այրերը պէտք է սպասեն որ

պատմողը ըլլան կիները), եւ նաեւ իրենց բառամթերքէն առ յաւէտ ջնջեն բոլոր կարգի պտուղներու եւ ծաղիկներու անունները, ո՛ր ցամաքամասին վրայ ալ անոնք աճած ըլլան: Անոնց կարգին՝ թռչուններուն, թռչնազգիներուն եւ ընտանի կենդանիներուն անունները: Պէտք է թոյլ տան որ միայն կինը մանրավէպեր պատմէ իր կատուին կամ շունին մասին:

Հետեւեալ տուեալները կրնան փարատել կասկածները, թէ վերի խօսքերը կը պատկանին քմայքի աշխարհի մը: Միայն Մեսէշուսէց նահանգին մէջ, որ թէ՛ որպէս հողային տարածութիւն եւ թէ բնակչութեան թիւ համեատ տեղ կը գրաւէ Միացեալ Նահանգներու մէջ – Մեսէշուսէցի մեծութիւնը եւ եզակիութիւնը այլ բնագաւառներու կը պատկանի–, 70,000 ձեռնարկութիւններ, սկսեալ համետագոյններէն որոնք միայն 9 պաշտօնեայ ունին, պարտին մինչեւ հինգ շաբաթ պատկան իշխանութիւններուն ներկայացնել իրենց ընկերութեան «Հայելի Բարի Վարուցը», ուր թուարկուած ըլլան այր պաշտօնեաներուն համար անյանձնարարելի ընթացքները – խօսք, շարժումներ, եւայլն– հանդէպ իրենց պաշտօնակցութիւններուն, ինչպէս նաեւ օրինազանցներուն հանդէպ նախատեսուած պատժամիջոցները (ազդարարութենէն մինչեւ գործազրկութիւն): Կիներու համար նկատի չէ առնուած նման օրինագիրք մը: Կիներու զանցառումը՝ «Բարի վարուց հայելի»ի մը պարտադրանքէն – չափազանց պճնասիրութիւն աշխատատեղիի մը մէջ, պաշտօնակից մը հմայելու «անմեղ» շարժումներ, եւայլն– կը յիշեցնէ ամերիկեան բանակին խտրական օրէնքը, որ կ'արգիլէ զինուորին, ա՛յր զինուորին կամ սպային, անձրեւի թէ տեղատարափի ատեն հովանոց գործածել իր պաշտօնավարութեան ժամերուն, մինչ կին զինուորներուն արտօնուած է պաշտպանուիլ հովանոցով, խնայելու համար իրենց մագերը եւ համազգեստին արդուկուած ծալքերը:

Ընկերութիւններու պատասխանատուները պէտք է նաեւ խորհրդակցական հաւաքներ կայացնեն, պաշտօնեաներուն բացատրութիւններ տալու համար երկու սեռերու գրասենեկային յարաբերութիւններու սահմաններուն եւ անանցանելի կարմիր գծին մասին: Տնօրէններուն համար մանկավարժական այս «սեմինարները» նաեւ ինքնադաստիարակչական բնոյթ մը ունին, քանի «հետամտութիւն» ենթակայ կիներու դատական թիրախը ընդհանրապէս իրենց մեծաւորները կ'ըլլան. շահուած դատով մը ակնկալուած դրամը հո՛ն կը գտնուի, ինչպէս նաեւ՝ ընկերութիւններուն աքիլեւսի կրունկը: Կարելի է այժմ պատկերացնել այն առօրեայ տագնապը, որուն մէջ կ'ապրին ամերիկեան ընկերութիւնները եւ այր պաշտօնեաները, որոնց վարկը, եթէ ոչ պաշտօնը, ռեւէ ատեն կրնայ խախտիլ նոյնիսկ պարզ զրպարտութեամբ մը,– *այլէք մէշյով* մը, երբ կին մը մտադրէ վարկաբեկել իր մէկ պաշտօնակիցը իր ուրոյն միտքերով:

Այս անգլէն միակ ելքը հաւանաբար նկատուէր կազմակերպումը միասեռ պաշտօնեաներէ կազմուած ձեռնարկութիւններու: Այդ պարագային, սակայն, Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդին կէսը դատ պիտի բանար միւս կէսին դէմ, որպէս զոհը արական *շովինիսթ* խտրականութեան: Հաւանաբար հարցին լուծման ամէնէն ապահով միջոցը նկատուի մարդ արարածին փոխարինումը մարդմեքենաներով (*ռոպոթ*): Մարդկութիւնը արդէն հսկայաքայլ կ'ընթանայ այդ ուղղութեամբ: Սակայն մինչ ա՛յդ:

Կիները, բնականաբար, արդարագոյն իրաւունքը ունին առողջ միջավայրի մը մէջ աշխատելու, մտքի եւ սրտի ամենայն հանդարտութեամբ: Ոչինչ

աւելի վրդովիչ եւ ճնշիչ է, քան կարգ մը ախտածէտ արուներու ցանկութեամբ շրջապատուած ըլլալու զգացումը աշխատատեղիի մը մէջ: Կը հաւատամ, սակայն, որ անկարելի պիտի ըլլայ «սեռային հետամտում»ի նման յաճախ լոյծ, անկերպարան, ծփուն եւ հետեւաբար՝ իրողապէս անշօշափելի երեւոյթ մը կա-
ղապարել պատժական օրէնքի չոր տրամադրութիւններով, ոչ ալ զայն անհետացնել աշխարհի երեսէն, այնքան աստե՛ն որ մարդ էակին մէջ բարձր կը խօսի բնութեան ուժը եւ ցորչափ կինը պիտի մնայ իգական եւ մարդը՝ արական: Եւ բարեբախտաբար: Օրէնքները կրնան միայն չափաւորել կամ առաջքը առնել փայտահատներու կոպիտ արարքներուն եւ թացիկ առաջարկներուն, սակայն ասիկա հարցին արտաքին խաւն է միայն: Ներքին հոլը մը՝ նոյնիսկ կասկածելի ուղղափառութեամբ՝ արտայայտուելու, «հետամտելու» նրբահիւս բիրաւոր միջոցներ ունի, այնքան ճօշը որքան անշօշափելի, այնքան աղօտ՝ որքան անտեսանելի, այս բոլորով հանդերձ զգալի միայն «թիրախ» դարձած կնոջ մը կողմէ, առանց որ սակայն նման հետամտում մը փաստելի եւ փաստարկելի ըլլայ դատարանի մը առջեւ: Միւս կողմէ, եւ շատ մը պարագաներու, ո՛չ մէկ օրէնք եւ հսկողութիւն կրնայ կին մը աւելի լաւ պաշտպանել նեղացուցիչ կացութիւններէ, որքան խնդրոյ առարկան՝ ինքզինք, իր վճռականութեամբ, հասունութեամբ, նկարագրով եւ... վհատեցնող արհամարհանքով:

Սոյն գրութեան տեղի տուող պատճառը, սակայն, հետեւեալն է:

Սէքշուրլ հերէսմընթի ամերիկեան այս հոգեւէկումը միջազգային մամուլին մէջ իր արձագանգը գտաւ անցեալ շաբաթ, երբ մանկապարտէզի վեց տարեկան տղեկ մը հրեշտակային համբոյր մը դրոշմեց իր տարեկից դասընկերուհիին այտին վրայ: Տղեկը յանցաւոր՝ նկատուեցաւ «սեռային հետապնդում»ով –ա՛յո, գործածուեցաւ այդ սարսափելի եզրը– թէ՛ւ աղջնակը նոյնքան անմեղօրէն յայտարարեց թէ ի՛նքն էր համբոյրը փափաքողը եւ առաջարկողը: Մանչուկը դպրոցէն կախակաշուեցաւ մի քանի օր, որպէսզի զգայ ծանրութիւնը իր յանցանքին եւ անոր մատուաշ ուղեղին մէջ ցկեանս դրոշմուած մնայ մեղանշումը համբոյրով:

Ինծի յաճախ թուած է թէ մեր գեր-նարտարարուեստականացած ընկերութիւնը, հակառակ իր ազատ-անսանձ բարքերուն, սեռային անհաւասարակշիռներ արտադրող գործարան մըն է: Քիչ թիւ չեն կազմեր նաեւ փոքրիկներու կողքին պառաւներու բռնաբարումներու պարագաները: Բազմաթիւ պատճառներ կրնան նման խանգարումներ առաջացնել: Անոնցմէ ամէնէն ապահով մէկն ալ, անկասկած, վեցամեայ մանչուկին սահմանուած պատիժն էր եւ անոր այնքա՛ն բնական –կը վախնամ ըսելու՝ յանձնարարելի– արարքին ներկայացումը՝ որպէս ընկերութեան բարոյական առողջութեան եւ ապահովութեան սպառնացող վաղուան վտանգ, զոր կանխել խորհեցան տղեկը խելագար աղմկարարութեամբ պատժելով:

Այսպէսով է որ ընկերութիւն մը կը պատրաստէ հոգեկան հիւանդներու, բարդոյթէ տարապողներու, անհաւասարակշիռներու, անկարողներու եւ այլասերածներու իր բանակը:

Ու նաե՛ւ կարողական բռնաբարողներ եւ մարդասպաններ, որոնց զոհերը օր մը կրնան ըլլալ վեց տարեկան աղջնակներէն իննսուն տարեկան պառաւները:

Երկու Մանրավէպեր Եւ Այլ Բաներ

Ամբոխավարութեան յաղթանակը ժամանակաւոր կ'ըլլայ՝ իսկ անոր գործած աւերը՝ մնալուն»։ Հայաստանի նախագահական ընտրութիւններուն յաջորդող խոռվութիւնները հաստատեցին վերի մտածումին ճշդութիւնը։ Այդ խուժանային դէպքերը եկան նաեւ վկայելու, թէ վտանգաշատ է ամբոխի մը զգացումները հասցնել իր գերագրգռութեան ծայր աստիճանին, երբ կարելի չըլլար զսպել արձակուած չարիքի ուժերը, եթէ երբեք փնտռուած նպատակը անիշխանական պղտոր ջուրերու մէջ ձուկ որսալ չէ։

Ընտրութիւնները եղան նաեւ արժեշտփը մեր երկրին եւ հայրենի կուսակցութիւններու ղեկավարներուն հասունութեան կամ տհասութեան աստիճանին։ Ընտրութիւններէն խորունկ վէրքեր ստացողներ չեն անոնք, որ պատնէշին երկու կողմերէն փոխադրուեցան հիւանդանոց, այլ՝ հայ ժողովուրդը եւ Հայաստանի վարկը, որ քար առ քար, համագգային ճիգերով եւ անհուն զոհողութիւններու գնով բարձրացած էր հինգ տարիներու ընթացքին։ Հարուածուած եւ վիրաւոր կողմն է նաեւ ամբողջ սփիւռքահայութիւնը, որ դեռ չէ վերագտած ինքզինք։

Բնական է որ դէպքերը խուսափելի էին, եթէ բոլոր կողմերու պատասխանատուները նախատեսած ըլլային իրենց նախընտրական թէ անցեալ տարիներու գործունէութիւններուն եւ արարքներուն արդիւնքները թէ հետեւանքները, ընտրութիւններուն մէջ պարտութեան՝ թէ ամբողջական կամ ալ յարաբերական յաղթանակի պարագային։ Ի վերջոյ, տոկոսային յայտարարուած տարբերութեամբ կամ նոյնիսկ անկէ նեղ միջոցով յաղթանակ մը ամօթալի չէ, ոչ ալ երկրորդ փուլի յաղթանակ մը կը դադրի յարգելի ըլլալէ բոլոր ժողովրդավարական երկիրներու մէջ։ 1960-ին Միացեալ Նահանգներու մէջ Շոն Քենետի նախագահ ընտրուեցաւ միայն արհամարհելի քուէներու տարբերութեամբ (100,00 քուէ 68 միլիոն քուէարկողներու մէջ), բաղդատաբար ընդդիմադիր թեկնածու Ռիչըրտ Նիքսընի, այնքան որ պահ մը մտածուեցաւ քուէներու հաշուետեսումի մը։ Եւ Քենետի իր սպանութենէն տասնամեակներ ետք չի դադրիր նկատուել օրինական, տեսլապաշտ եւ առինքնող նախագահ մը։ Կը խորհիմ նաեւ որ Հայաստանի նախագահական ընտրական օրէնքը պէտք ունի բարեփոխման, առաջքը առնելու համար նման դժբախտ դէպքերու։ Մնալու համար մեր նիւթին սահմանագծին մէջ, պիտի խուսափինք արտայայտուիլ հայրենի ընդդիմադիր թէ իշխանամէտ կարգ մը դէմքերու մասին, որքան ալ փորձիչ ըլլան անոնցմէ ոմանց պարզած պատկերները, իրենց նախընտրական եւ յետընտրական յայտարարութիւններով։

Ա. ՄԱՆՐԱՎԷՊ

Խոռվութիւններուն առթիւ կատարուած յայտարարակոհնցիւրուն մէջ ուշագրաւ էր Հայաստանի Պաշտպանութեան նախարարին Երեսանի հեռատեսիլէն ունեցած ելոյթին մէկ պարբերութիւնը, զոր Հանրապետութեան թէ արտասահմանի ընդդիմադիր մամուլը վեր առին հասկնալի եւ իրաւացի քննադատութեամբ, որքան ալ անոնցմէ շատերուն նպատակը ըլլար այգեպան ծեծելը։ Նախարար Վազգէն Սարգսեան, իր անկեղծ եւ խորունկ ցաւը եւ

վրդովումը յայտնել է տք զանգուածներու խելագար արարքներուն, ու նաեւ՝ իր հաշրենասէրի հոգիին ցաւը եւ Հայաստանի ապահովութեան գծով իր մտավախութիւնները փոխանցել է տք, կատարած էր նաեւ հետեւեալ դժբախտ յայտարարութիւնը.՝ «Այս դէպքերից յետոյ, եթէ անգամ իրենք (իմա՝ ընդդիմադիրները) հաւաքած լինէին 100 տոկոսանոց ձայն, միանշանակ է, որ ոչ բանակը, ոչ ներքին գործերը նման քաղաքական ղեկավարներ չեն ընդունելու եւ չեն ընդունել»:

Հասկնալի է երկրին անվտանգութեան պատասխանատուի մը հոգիին մղկտանքը՝ «այդ դէպքերից յետոյ»: Սակայն նախարարը կը մոռնայ որ բանակը, նախ, **Մեծ Մունջը** ըլլալու կոչուած է բոլոր ժողովրդավար իրաւակարգերու մէջ, իսկ երկրորդ՝ «100 տոկոսանոց ձայն» կը նշանակէ ամբողջ Հայաստանի ժողովուրդը, որուն ծառան ըլլալու եւ արտաքին թշնամիներու դէմ որպէս վահան զայն պաշտպանելու միայն կոչուած է երկրի մը բանակը, այլապէս ան կը դառնայ բռնատիրութեան միտող մտահոգիչ սպարազէն ուժ: Որքան ալ սաստիկ յուզումի եւ հաշրենասիրութեան որպէս արդիւնք՝ լեզուական վրէպ ուզոյի նկատուիլ նախարարին յայտարարութիւնը, անիկա չի դադիր ծանրակշիռ բնոյթ ունենալէ: Նման պարագաներու, պէտք է ըսել որ ժողովրդավարութիւնը ուսմունք մըն է, որուն պէտքը ունին աշակերտելու եւնթակաները: Իսկ խօսքեր եւ բառեր կան, որոնց մտածումն իսկ արգիլուած է իր պաշտօնին վրայ գտնուող ոեւէ պատասխանատուի:

Բ. ՄԱՆՐԱՎԷՊ

Թուականն է Յունուար 1, 1991: Վայրը՝ Հայաստանի Վանաձոր քաղաքը, ուր մասնաւորաբար մի քանի շաբաթ է Վեր Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը լծուած է տենդոտ գործունէութեան: Կուսակցութեան աշխատանքի ծրագիրը կը կայանայ ամէնօրեայ բողոքի ցոյցեր կազմակերպելու մէջ կառավարութեան դէմ, պահանջելով իշխանութեան տապալումը եւ յատկապէս՝ նախագահ Տէր-Պետրոսեանի հրաժարումը (կը տեսնուի որ յանկերգը հի՛ն է): Այդ օրուան հաւաքին դաշնակցական երեսփոխան Գառնիկ Իսակիւեան անհաւատալի յայտարարութիւն մը կ'ընէ.՝

Ժողովուրդէն իրաւասութիւն պիտի պահանջէ տապալելու համար պետութիւնը Հակառակ պարագային՝ ան պիտի գործէ «- ուսնց այդ մանտադին Պարզ խօսքով՝ ժողովուրդէն արտօնութիւն պիտի պահանջէ պետական հարուած կազմակերպելու, իսկ եթէ ժողովուրդը նոյնիսկ «իր 100 տոկոսանոց ձայնով» (ինչպէս վերը յայտարարուած է) կուսակցութեան մերժէ տալ այդ իրաւասութիւնը, այդ ոչի՛նչ: Դաշնակցութիւնը պետական հարուած պիտի կատարէ ի հեճուկա ժողովուրդի կամքին...

Սահմոկեցուցիչ կողմը այս սպառնալիքին այն է նաեւ, որ նման յայտարարութիւն մը կը կատարուի Խորհրդարանի ընտրեալ երեսփոխանի մը կողմէ, եւ ո՛չ թէ երկրին ապահովութեամբ մտահոգ բանակայինի մը: Իսկ դեռ ամէնէն սարսափելին այն կէտն է, որ վերոնշեալ կուսակցութիւնն է որ ինչպէս երէկ, այնպէս ալ այսօր, կը պաշարի պետութեան դէմ՝ բարձր պարզած «ոսմկավարութեան եւ արդարութեան» դրօշը, եւ այդ նշանաբաններով ալ դուռը կը ծեծէ արեւմտեան վարչապետարաններուն եւ զանազան մարդկային իրաւանց կազմակերպութիւններուն:

ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ

Նախագահական ընտրություններում արդիւնքները ուսանելի դաս մը եղան նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի, որ ձեռնարկէ անհրաժեշտ բարեփոխումներ կատարել վարչամեքենային մէջ, ինչպէս նաեւ մշակել ընկերային-տնտեսական բարօրութեան ծրագիրներ: Բնական է որ լաւագոյն արդիւնք մը ձեռք ձգուելու պարագային իսկ, ժողովուրդը բնագոյրէն դէմ պիտի կանգնի իշխանություններուն, որո՞նք ալ ըլլան անոնց տէրերը, մանաւանդ Հայաստանի նման ահաւոր պայմաններու մէջ գտնուող երկրի մը պարագային, ուր միայն դժգոհություններ կրնան աճիլ:

Միւս կողմէ, տխուր է հաստատել որ ընտրություններուն մէջ պարտուած կազմակերպություններ, փոխանակ իրենք նաեւ խոկալու իրենց սխալներուն եւ անպատասխանատու արարքներուն վրայ, կը շարունակեն կործանարար եւ վարկաբեկիչ գործունէութիւն մը, որոնցմէ միայն վնաս կը կրեն Հայաստան եւ հայ ժողովուրդը՝ ներքին թէ արտաքին ճակատներու վրայ, եւ երբեք չի ծառայեր նաեւ պայծառացնելու ենթակայաններուն դէմքերը եւ ոչ ալ բարձրացնելու անոնց վարկը:

Ինչ կը վերաբերի Դաշնակցութեան, ան պէտք է աշխատի հոգեբանօրէն հեռու մնալ Պաղ Պատերազմի երջանի՜կ օրերէն, ուր իրեն վերապահուած կը նկատէր Հայաստանը խորհրդային կարգերէն եւ համայնավարութենէն ազատելու փրկիչի պաշտօնը:

Մեզի կը թուի թէ մեր ժողովուրդին մերօրեայ ցաւին գլխաւոր աղբիւրը կը բխի իր նորաստեղծ կազմակերպություններուն իսկական ժողովրդավարութեան իմացումի պակասէն, երբ կազմակերպությունները նորանկախ Հայաստանը կը նմանցնեն բազմաշարկ մեծկակ կարկանդակի մը, որուն ուղղութեամբ անհամբեր կը խուժեն, անոցմէ ոմանք՝ դաշոյն եւ սուր բարձրացուցած:

1996

Ռուբրիք Մքնամարայի «Յերաշխայացքը»

Վիթթնամի Պատերազմին Դասերը

«ԱՅԱԿՈՐ ԿԵՐՊՈՎ ՍԽԱԼԵՑԱՆՔ»

Ապրիլ 30, 1975-ին, ամերիկեան վերջին զինուորը կը հեռանար Հարաւային Վիթթնամի մայրաքաղաք Սայկոնէն, եւ այս ձեւով կը փակուէր 20-ամեայ պատերազմին ողբերգութեան գիրքը: Ոչ բոլորովին: Քանի ամերիկացի ժողովուրդին եւ մանաւանդ Վիթթնամի պատերազմէն վերադարձող զինուորներուն հոգիին մէջ բացուած վէրքը պիտի շարունակէր մղկտալ ստեղծելով վիթթնամեան *թրոմա* մը, որմէ ցայժմ կարելի չէ եղած ամբողջովին բուժուիլ: Այսուհանդերձ, Վիթթնամի մտալիկիչ պատկերը կարելի եղած էր մղել

երկրորդ կարգ: Նախկին Պաշտպանության նախարար Ռուպրթ ՄքՆամարայի Վիեթնամի պատերազմին նուիրում ինքնախոստովանության բնյոթ կրող գիրքին հրատարակությունը դարձեալ բացաւ ամերիկեան ազգային խոցը: Գիրքը որպէս խորագիր կը կրէ «Յետահայեացքով. Ողբերգութիւնը եւ Դասերը Վիեթնամի»:¹

ՄքՆամարա, աչժմ 78 տարեկան, Նախագահ Քենեդիի կողմէ 1961-ին Ուաշինկթըն կը կանչուէր ստանձնելու համար Պաշտպանության նախարարութիւնը, զոր պիտի պահէր եօթ տարի, մինչեւ իր հրաժարականը: Վիեթնամի աղէտը մշտակենդան մնացած է նաեւ իր մէջ. –«Ինձի համար դեռ երէկ էր. կրնամ զայն տեսնել... այնքան որ կենդանի է մտքիս մէջ»: Իր երկար տարիներու խոկումները, պատերազմին վերլուծումները եթէ փորձուի խտացնել անգլերէն հինգ բառերով, կ'ունենանք հեղինակին բացագանչութիւնը. "We were wrong, terribly wrong" («Միայնեցանք, ահռելիօրէն սխալեցանք»):

Ազգային Պաշտպանության նախկին նախարարը տասնմէկ գլխաւոր պատճառներ կը թուէ Վիեթնամի աղէտը բացատրելու իր աշխատանքին մէջ.

1. Մենք սխալ դատեցինք այն ատեն –եւ անկէ ետքն ալ մինչեւ այսօրմեր հակառակորդներուն աշխարհաքաղաքական նկատակները, եւ չափազանցեցինք Միացեալ Նահանգներու անոնց ներկայացուցած վտանգները, («անոնց»՝ Հիւսիսային Վիեթնամ, Վիեթքոնկ, Խորհրդային Միութիւն, Չինաստան):

2. Նայեցանք Հարաւային Վիեթնամի ղեկավարներուն եւ ժողովուրդին մեր անձնական փորձառութեան եզրերով: Անոնց մէջ տեսանք ծարաւ մը եւ վճռակամութիւն մը պայքարելու ազատութեան եւ ժողովրդավարութեան համար: Ծարժեցանք համաձայն մեր սկզբունքներուն եւ աւանդութիւններուն, եւ մեր որոշումները առինք այդ սկզբունքներուն լոյսին ներքեւ: Մենք ամբողջովին սխալ դատեցինք երկրին ներքին քաղաքական ուժերը:

3. Թերգնահատեցինք ազգայնականութեան ուժը, որ մղեց ժողովուրդ մը (այս պարագային՝ Հիւսիսային Վիեթնամը եւ պայքար մղող Վիեթքոնկը) պայքարելու եւ մեռնելու իր համոզումներուն եւ արժէքներուն համար – ու մենք կը շարունակենք այսօր նոյնը ընել աշխարհի շատ մը կողմերը:

4. Մեր բարեկամներուն եւ նոյնպէս թշնամիներուն հանդէպ մեր սխալ կարծիքները կը ցուցնեն մեր խոր տգիտութիւնը անոնց պատմութեան, մշակոյթին եւ քաղաքականութեան, ինչպէս նաեւ այդ շրջանի ժողովուրդներուն, անձնաւորութեանց եւ ղեկավարներուն սովորութիւններուն մասին: Նման սխալ դատողութիւններ կատարեցինք սովետներուն նկատմամբ, անոնց հետ մեր յաճախակի ճակատումներուն ընթացքին –օրինակ Պերլինի, Գուպայի, Միջին Արեւելքի հարցերով: Չարինք խորհուրդները մեր աւագ դիւանագէտներուն, որոնք տասնամեակներ շարունակ ուսումնասիրած էին Խորհրդային Միութիւնը, անոր ղեկավարութիւնը, անոնց ընթացքին շարժառիթը, եւ անոնց հաւանական հակազդեցութիւնը՝ մեր առած քայլերուն: Իսկ հարաւասիական ոչ մէկ համապատասխան դէմք կը գտնուէր մեր պետական մարդոց համար, երբ անոնք Վիեթնամի մասին որոշում կ'առնէին:

5. Այն ատեն չգիտցանք արդիական, բարձր թէքնոլոգիի զինուորական սարքերուն, ուժերուն սահմանափակուածութիւնը՝ ընդդէմ խոր դրդապատճառներէ մղուած ժողովուրդի մը շարժումներուն: Թերացանք նաեւ մեր զինուորական մարտավարութիւնը յարմարեցնել, գրաւելու համար ամբողջովին տարբեր մշակոյթով ժողովուրդի մը սիրտն ու միտքը:

6. Թերացանք Գոնկրէսը եւ ամերիկացի ժողովուրդը մղելու անկեղծ եւ ամբողջական բանավեճի մը, քննելու համար թերն ու դէմը ամերիկեան զինուորական լայնատարած միջամտութեան՝ Հարաւային Ասիոյ մէջ:

7. Երբ գործողութիւնները իրենց ընթացքը գտան եւ սակայն չնախատեսուած դէպքեր մեզի պարտադրեցին շեղելու այդ ընթացքէն, մենք թերացանք կամ ձախողեցանք ապահովելու ժողովրդական նեցուկը, մասամբ այն պատճառով որ լրիւ չբացատրեցինք պատահածը եւ թէ ինչո՞ւ այդ կը կատարէինք: Հանրութիւնը չպատրաստեցինք որ հասկնայ մեր դիմագրաւած բարդ դէպքերը եւ անոնց հակազդելու անհրաժեշտ ձեւը: Ազգի մը ամենախոր ուժը չի կայանար իր զինուորական ուժին մէջ, այլ՝ աւելի՛ իր ժողովուրդին միութեան մէջ: Զախողեցանք զայն պահելու:

8. Զգիտցանք եւ չուզեցինք տեսնել որ ո՛չ մեր ժողովուրդը եւ ոչ ալ մեր ղեկավարութիւնը ամենագէտ են: Երբ մեր ապահովութիւնը խնդրոյ առարկայ չէ, մեր դատումը այլ ժողովուրդներու լաւագոյն շահին շուրջ պէտք է նիւթ դառնայ բաց բանավեճի միջազգային ֆորումներու մէջ: Մենք չունինք աստուածատուր իրաւունքը ամէն ազգ ձեւաորելու մեր պատկերովը կամ մեր ընտրած ձեւով:

9. Զպահեցինք այն սկզբունքը, որ ամերիկեան զինուորական միջամտութիւնը –բացի ամերիկեան ապահովութեան ուղղակի վտանգէն– պէտք է կատարուի միայն զուգակցաբար բազմազգեան ուժերու եւ միջազգային համայնքին լիովի (եւ ոչ թէ գեղագիտական) զօրակցութեան:

10. Թերացանք ճանչնալու որ միջազգային հարցերու մէջ, ինչպէս կեանքի միւս երեւոյթներուն, հարցեր կրնան ըլլալ որոնք անմիջական լուծում չունին: Մէկու մը համար որ կը հաւատայ թէ իր կեանքը նուիրած է հարցերու լուծումին՝ այս իրականութիւնը ընդունիլը շատ դժուար է: Սակայն այդ կարգի ժամանակներու, պէտք է որ ապրինք անկատար եւ անկանոն աշխարհի մը մէջ:

11. Այս սխալներուն –անոնցմէ շատերուն– ետին կը կանգնի մեր վրիպանքը՝ կազմակերպելու գործադիր իշխանութեան վերնախաւը, որպէսզի ան կարենայ արդիւնազօր կերպով վարել քաղաքական եւ զինուորական բազմացանց հարցերը, որոնց հետ աղերս ունին նաեւ մարդոց կեանքերը:

Վիեթնամի պատերազմին գլխաւոր ճարտարապետը այսպիսով կ'ընդունի թէ նախագահներ Քենետիի եւ Ճոնսոնի վարչութիւններուն անդամները, որոնք մասնակից եղան Վիեթնամի որոշումներուն, ցաւագինօրէն սխալեցան, սայթաքեցան, ձախողեցան եւ չկրցան գտնուիլ իրենցմէ պահանջուած պատասխանատուութեան բարձունքին: Եւ իրենք սխալած էին սկիզբէն:

Մքնամարա կը պատկերէ նաեւ տուեալ պղտոր շրջանը իր անապահով մթնոլորտով, ո՛չ թէ որպէս մեղմացուցիչ դէպք յանցանաց, այլ տուած ըլլալու համար դէպքերու պատմական խորքը.– Այդ շրջանը շատ անստոյգ էր: Աշխարհը շատ վտանգաւոր տեղ մըն էր: Սովետները կը փորձէին Արեւմտեան Պերլինի տիրանալ, անոնք հիւլէական զէնքեր կը բերէին Գուպա, արաբ-իսրայէլեան վտանգը մեծ էր, եւ «արաբները կ'ուզէին քանդել Իսրայէլը»: Զինատան իր կողմէ Ամերիկան կը պիտակեր որպէս «թուղթ վագր» եւ կը սպառնար համայնավարական «ազատագրութեան կռիւ մղել» աշխարհի մէջ:

Այս կացութեան պարզաբանումը քիչ մը աւելի եւս ծանրակշիռ կը դարձնէ գործուած սխալը ու աւելի ողբերգական՝ հետեւանքները: Ուաշինկթըն

նախ չէր կրցած ճանչնալ «թշնամին», Վիեթնամը, անոր դեկավար Հօ Շի Մինհը, ոչ ալ ճիշդ գնահատականը ընել անոր ազատագրական պայքարին, որ համայնավարութենէ աւելի ազգային բնոյթ ունէր: Վիեթնամի խոռոպութիւնները «հիւսիս-հարաւ» պայքարէ աւելի ներքին քաղաքացիական բնոյթ մը ունէին, զորս կը հրահրէին օտար պետութիւնները: Իսկ արտաքին վտանգ մը չափազանցելով կարելի չէ երկիր մը առաջնորդել անել պատերազմի, եւ իր զաւակները դրկել որ իշնան հեռաւոր Ասիոյ կոյս անտառներու լարուած թակարդներուն մէջ: Այդ վտանգին չափազանցութիւնը փաստուեցաւ, կ'ըսէ ՄքՆամարա, երբ Վիեթնամի տիրեցին համայնավարները: Ճատրակին միւս քարերը -Մալեզիա, Թալլենտ, Ինտոնէզիա, Հնդկաստան- չինկան համայնավարներուն ձեռքը անկէ ետք: Թող որ եթէ նոյնիսկ վտանգը ճիշդ եղած ըլլար, կ'աւելցնէ ան, անոր դէմ ամերիկեան ռազմավարութիւնը եւ մարտավարութիւնը համապատասխան չեղան:

Վերջին քսան տարիներուն, եւ դեռ անկէ ալ առաջ ամերիկեան հրապարակը ողորուեցաւ Վիեթնամի պատերազմին նուիրուած մեծաքանակ գրականութեամբ, ինչպէս նաեւ փաստանկարներու եւ շարժանկարներու երկար շարքեր-ողբերգութիւններու կարգին հերոսապատումներ: Սակայն իր բնոյթով եւ տարողութեամբ բացառիկ երեւոյթ մըն է ՄքՆամարայի «Յետահայեացքը»: Առաջին անգամ ըլլալով իր աստիճանով պատասխանատու մը խիզախութիւնը կ'ունենայ արտասանելու իր «Մեղա՛ն», կատարելու իր Mea Culpa-ն, գիտնալով թէ անիկա իր դէմ պիտի բարձարացներ նաեւ ընդվզումի ալիք մը բոլոր շրջանակներէն: Անոնցմէ՝ որոնք 1960-ական թուականներուն դէմ էին պատերազմին եւ կը հալածուէին, եւ անոնցմէ՝ որոնք հաւատարիմ մնալով իրենց ազգային պարտականութեան՝ ճակատ մեկնեցան մասնակցելու «աղտոտ պատերազմին»: Իսկ սուգը վերանորոգուեցաւ այն բոլոր ընտանիքներուն մէջ -հայրեր, մայրեր, կիներ եւ զաւակներ- որոնց հարազատները տուն չվերադարձան: Գաղափար մը տալու համար Վիեթնամի դժոխային կրակին մասին, պէտք է ըսել որ Հիւսիսային Վիեթնամի վրայ արձակուած ռումբերը երեք անգամ աւելի ծանրութիւն ունէին քան ամբողջ Երկրորդ Աշխարհամարտին ամերիկեան բանակին գործածած ռումբերուն կշիռը:

Միացեալ Նահանգներու ժողովուրդը եւ հանրային կարծիքին պատակտումը 60-ական թուականներուն տակաւ շեշտուեցաւ, որքան որ երկարեցաւ պատերազմը եւ զինուորական ժամանակաւոր յաջողութիւններու անիւր ետ դարձ կատարեց: Արհաւիրքը տիրեց Վիեթնամի մէջ եւ անձկութիւնը պատեց ամերիկացի ժողովուրդի հոգին: Հակապատերազմեան ցոյցեր սկսան եւ խլրտումներ պատահեցան մասնաւորաբար համալսարանական շրջանակներու մէջ, որոնց դէմ զսպողական բազմատեսակ հետապնդումներ կատարեց Ամերիկեան Ներքին Գաղտնի Սպասարկութիւնը: Բազմացան պատերազմին դէմ Խղմըտանքի առարկութիւն ընող երիտասարդները. անոնք նախընտրեցին դատապարտութիւնը եւ բանտարկութիւնը: Աւելցաւ նաեւ թիւը դասալիք նորակոչիկներու եւ երկրէն փախստականներու: Պատերազմի աւարտէն քսան տարի ետք, անոնցմէ ոմանք տակաւին չեն վերադարձած իրենց տունը: Այդ խռովաշուք շրջանին է որ ծնունդ առաւ «հիբբիական» շարժումը եւ հակապատերազմական նշանաբանը. «Միրաբանէ՛, Մի՛ Պատերազմիր»: Փակագիծի մէջ ըսենք որ երկրին ներկայ Դեմոկրատ նախագահը, Պիլ Գլինթըն, Անգլիոյ Օքսֆորտ Համալսարանը ուսանելու մեկնած էր ու նոյնիսկ հոն մասնակցած Վիեթնամի պա-

տերազմին դեմ ուսանողական ցույցի մը: Մեր օրերու Գլինթընի ամենէն մեծ ընդդիմադիր Գոնկրէսմէն Նիութ Կինկրիշ, Ներկայացուցչական Տան Հանրապետական ազդեցիկ Խօսնակը, ինքն ալ իր ձեռով խուսափած էր Վիէթնամ երթալէ, որպէս արդարացուցիչ պատճառ ցոյց տալով իր «ընտանեկան ծանր պատասխանատուութիւնները»: Վերջապէս, նախկին նախագահ Ճորճ Պուշի օրով փոխ նախագահ Տէն Քուէյլ, Հանրապետական եւ աջ-պահպանողական, իր ընտանեկան կապերուն շնորհիւ մտած էր Ազգային Պահակագունդին մէջ, ինքզինք հեռու պահելով Վիէթնամի գեղէնէն: Կը տեսնուի որ Միացեալ Նահանգներու ապագայ գլխաւոր ղեկավարներէն ոմանք սկզբունքային պատճառներով հեռու կեցած են պատերազմէն, իսկ անոր կողմնակիցներն ալ նախընտրած են ճակատամարտը մղել ուրիշներու ձեռամբ: Ուրեմն իրաւունք ունէին բոլոր անոնք որոնք ընդդիմացած էին պատերազմին, կամ թէ հակաօրինական ընթացքի մէջ գտնուած էին:

ՄքՆամարայի ինքնախոստովանութեան դէմ կարգ մը ընդվզողներ կը դատապարտեն նախկին նախարարը, որ երեսուն տարիով յապաղած է իր համոզումներուն արտայայտութեան մէջ: Իսկ ուրիշներ կը գտնեն թէ ան քիչ մը շահ տուած գացած է ինքնաքննադատութեան մէջ, քանի որ բոլոր ամերիկացիները համաձայն էին որ կ'արժէր փոքր գին մը վճարել համայնավարութեան դէմ ամբարտակ կանգնելու համար: Ի նպաստ ՄքՆամարայի, պետք է ճշդել որ իր պաշտօնավարութեան վերջին երկու տարիներուն ան արդէն սկսած է վերապահութիւն ցոյց տալ պատերազմը շարունակելու գաղափարին եւ Վարշութեան առաջարկած էր համայնավարներու հետ համախմբական կառավարութիւն մը կազմելու ծրագիրը, զոր մերժած է նախագահ Շոնարն:

Թէ ինչո՞ւ այն ատեն չէ ներկայացուցած իր անմիջական հրաժարականը. տրուած մէկ պատասխանը գոհացուցիչ չի կրնար ըլլալ. — «Հրաժարումովս կացութենէն ոչինչ պիտի փոխուէր»: Իսկ անոր ուրիշ մէկ խօսքը աւելի կը շեշտէ շփոթը. — «1965-ի Դեկտեմբերին նախագահին ըսի որ միայն երեքի վրայ մէկ, կամ երկուքի վրայ մէկ բախտը ունինք զինուորապէս շահելու պատերազմը»: Ու դեռ՝ «զինուորապէս չի նշանակեր քաղաքականօրէն»: 1968-ին, ՄքՆամարայի հրաժարումէն եւ Շոնարնի մեկնումէն ետք, իշխանութեան բարձրացած նախագահ Ռիչըրտ Նիքսըն եւ իր խորհրդականը՝ Հենրի Բիսինըրը, եօթ տարի եւս պիտի շարունակէին պատերազմը: Այս վերջին շրջանին պիտի զոհուէին 30,000 ամերիկացի զինուորներ: Անոնց աւելի քան 2,000-ին մարմինները ցայժմ կը շարունակեն անյայտ մնալ, հակառակ դիւանագիտական եւ ալ կարգի հետապնդումներուն եւ փնտրումներուն:

Ռոպըրթ ՄքՆամարայի գիրքին յարուցած հարցումներն ու հարցադրումները դուռ կը բանան ինչուներու շարքի մը. — 1954-ին ֆրանսական բանակը ադէտի կը մատնուէր Տիէն Պիէն Ֆուի անկումով, եւ գաղթարար Ֆրանսա կը քաշուէր Վիէթնամի² ճախճախուտէն: Ինչո՞ւ 1955-ին Միացեալ Նահանգներու պաշտպանեալը՝ վարչապետ Նկո Տին Տիւմ մերժեց ընդունիլ Ֆրանսա-Վիէթնամ խաղաղութեան դաշինքը, որ ստորագրուած էր Ժընեւի մէջ: Ինչո՞ւ ամերիկացիները ուզեցին փոխարինել ֆրանսացիները եւ մղել Վիէթնամցիներուն պատերազմը: Ինչո՞ւ համար 58,000 ամերիկացի երիտասարդներ պետք է զոհուէին, իսկ ուրիշ տասնեակ հազարաւորներ՝ հաշմանդամ դառնալին կամ շարունակէին ապրիլ հոգեպէս ցնցուած: Ու դեռ՝ պէ՞տք է անտեսել Վիէթնամցիներուն ահաւոր կորուստը՝ երեք միլիոն զոհեր:

Այս գիրքին արծարծած հարցերը պետք է դիտել Վիեթնամի պատերազմէն անդին եւ անկէ վեր: Գիրքը գրուած է ապագայ սերունդներուն բացատրելու գործուած սխալը եւ դասեր քաղելու ապագայի մասին: Վերջին մասը կ'աւարտի պատգամով մը:

Մքնամարայի պատգամը կը վերաբերի հիւլէական զէնքերուն: Ան ջատագովականը կ'ընէ հիւլէագերծ աշխարհի մը, որովհետեւ *«մենք բոլորս սխալներ կը գործենք»*: Դասական պատերազմը կրնայ կեանքեր խլել, *«երբեմն հազարներով»*, իսկ եթէ սխալ որոշումով մը հիւլէական զէնք գործածուի, պիտի յառաջացնէ *«ընկերութիւններու քանդումը»*: Կա՞յ զինուորական արդարացում, հարց կու տայ ան, այդ վտանգը ընդունելի դարձնելու: *«Պատասխանը ո՛չ է»*: Կու տայ նաեւ թիւեր. այս դարուն աշխարհի մէջ պատերազմները խլեցին 160 միլիոն անձերու կեանքը: Պատմութեան ամենէն արիւնոտ դարն է: *«Պէ՛տք է ձգենք որ կրկնուի»*:

Մքնամարա կը մոռնայ որ Վիեթնամի մէջ ոչ թէ «հազարաւորներ», այլ երեք միլիոն անձեր սպաննուեցան, ու անոնք մեռան ոչ թէ հիւլէական ումթով, այլ «դասական» զէնքերով – հրացան, ձեռնառումբ, հրթիռ, հրասալ, ինքնամուղ, դաշտային ական, քիմիական թոյն: Նոյնպէս եւ դեռ աւելի եւս նախնական միջոցներով ոչնչացան 20–րդ դարուն *«160 միլիոն սպաննուածները»*, ի բաց առեալ Հիրոշիմայի եւ Նակագաքիի զոհերէն: Ու այդ միջոցով պիտի շարունակուի սպանութիւնը տասնեակ միլիոնաւոր անձերու, եթէ միջազգային արգելքի չենթարկուի զէնքերու վաճառքը:

«Միացեալ Նահանգները զինագործները այժմ կը ծախեն աշխարհի զէնքերուն 70 առ հարիւրը», կը գրէ «Պոստոն Կլոպ» օրաթերթը եւ կու տայ հետեւեալ մանրամասնութիւնները. 1993–ին Միացեալ Նահանգներ ծախեցին մրցանշային 31 միլիառ տոլարի զէնքեր 140 երկիրներու: Անցեալ տարի աշխարհի մէջ պատերազմի մէջ գտնուող 48 երկիրներէն 39 ազգեր Միացեալ Նահանգներէն ստացան իրենց զէնքերը հակամարտութեան պատրաստութեան շրջանին: *«Մենք 38 միլիառ տոլարի զէնք ծախեցինք Միջին Արեւելքի Ծոցի պատերազմի աւարտէն ետք»*:³

Մքնամարայի ջամբել ուզած գլխաւոր դասը ուղղուած է երկրի մը ճակատագիրը իր ձեռքը պահող ղեկավարութեան: Ան կոչ մըն է երկրի առաջնորդներուն, զանոնք հրաւիրելով իրենց ծանր պատասխանատուութեան գիտակցութեան: Հեղինակը իր մտածումը խտացուցած է հետեւեալ պերճախօս բանաձեւով.–

«Մամուլը, հանրութիւնը եւ Գոնկրէսը պատերազմին զօրավիճ կանգնեցան իմ պաշտօնավարութեանս ամբողջ շրջանին: Գրողը տանի: Այս երկրին ղեկավարները չեն ընտրուած շարժելու՝ համաձայն հանրախոյզներուն, մամուլին, եւ հետեւելու՝ Գոնկրէսի տեսակէտներուն: Առաջնորդները ընտրուած են առաջնորդելու համար, իսկ մենք սխալ առաջնորդեցինք»:

Կարելի չէ այս գրութիւնը աւարտել առանց անդրադառնալու նախկին Պաշտպանութեան նախարարին այն հաստատումին, թէ Վիեթնամի պատերազմին զօրավիճ կանգնեցան «Գոնկրէսը, հանրութիւնը եւ մամուլը»:

Մքնամարա պէտք է ընդունէր որ ինք եւ իր գործակիցները զօրաւոր հակակշռի տակ պահած էին մամուլը, որ ռազմաճակատէն հասած ամէն բա–

ցասական թղթակցություն կը ջնջուէր լոյս տեսնելէն առաջ, եւ ամէն աննպաստ տեղեկագիր կը պահուէր Վարչութեան դարակներուն մէջ: «Այլախոհութեան» տեղ չկար: Վարչութիւնը կը հետամտէր ժողովուրդին, եւ նոյնիսկ Գոնկրէսին, դէպքերը ցոյց տալ վարդագոյն եւ անոնց ընթացքը՝ հեզասահ: Այն սակաւաթիւ լրագրողները որոնք կրցած էին ուղեղալուացքէն զերծ մնալ կամ կը շեղէին պաշտօնական գիծէն, անմիջապէս կ'անուանարկուէին: Այսպէս է որ նախագահ Շոնարն «հայրենիքի դաւաճան» անուանեց իրենց ասպարէզին բարոյագիտութիւնը յարգող երկու խիզախ լրագրողներ: Աւելին՝ նոյնիսկ Ուաշինկթըն հասած կարգ մը լուրերը ապակողմնորոշող էին, կամ կը տրուէին այն լուրերը զորս Ուաշինկթըն կ'ուզէր ստացած ըլլալ: Կարճ՝ մամուլը ո՛չ թէ գիտակցաբար միշտ նեցուկ եղաւ, այլ պահուեցաւ ամբողջական մութի մէջ եւ իր կարծիքը արտայայտեց անտեղեկութեան իր անկիւնէն: Յայտնենք որ այդ շրջանի Սալկոնի ամերիկեան իշխանութիւններուն պաշտօնական խօսնակն էր Պերրի Զօրթեան, որ իր պաշտօնավարութիւնը աւարտելէ ետք աշխոյժ գործունէութիւն մը ցոյց տուաւ ամերիկահայ կեանքին մէջ, ու կը շարունակէ գործօն ըլլալ Հ.Բ.Ը.Միութեան մէջ (անդամ է Կեդրոնական Վարչութեան), բայց մանաւանդ՝ Հայկական Համագումարէն (Armenian Assembly of America) ներս, ի Ուաշինկթըն:

Լրագրող Ռիչըրտ Հարութտ այս մասին կ'ընէ այլապէս շահեկան ախտաճանաչում մը: Մեծ մամուլը այսօր կը յարձակի ՄքՆամարայի վրայ, կ'ըսէ ան, սակայն նախկին նախարարը չէ որ առանձին որոշումով եւ գործադրութեամբ Վիէթնամի պատերազմը մղեց, այլ *«Ամերիկեան Էսթապլիշմընթը -քաղաքական, զինուորական, լրագրական եւ ակադեմիական»*⁴: Այդ Նոմենքլատուրային մաս կը կազմէին մեծ մամուլի ընտանիքին պատկանող թերթերը, սկսեալ «Նիւ Եորք Թայմզ»էն, որ ջատագով էր Սպիտակ Տան վիէթնամեան քաղաքականութեան: Բացառութիւն կը կազմէր «Ծիքակօ Թրիպլին» օրաթերթը: Այդ թերթերուն մէջ է որ պատերազմին ճարտարապետները որակուեցան *«լաւագոյն եւ ամենէն փայլուն»* անձերը որ այս երկիրը ունի: Այդ գնահատանքին հեղինակը իր լոյս ընծայած հատորին⁵ համար ալ արժանացաւ մրցանակի:

Ժիշդ է նաեւ որ ամերիկեան հանրային կարծիքը նեցուկ կը կանգնէր Վարչութեան: 1967-ին առնուած հանրախոյզի մը համաձայն ամերիկացիներուն 10 տոկոսը միայն համաձայն էր ամերիկեան ուժերուն Վիէթնամէն արագ քաշուելուն: Այս տոկոսը 29-ի բարձրացած էր երկու տարի ետք: Սակայն հոս եւս կարելի է հարց տալ. Ո՞վ եւ ինչպէ՞ս կը կերտէ հանրային հոգեբանութիւնը, երբ մեծ մամուլն իսկ ջատագովականը կ'ընէր *«մեր միացեալ վճռակամութեան՝ զօրավիզ կանգնելու Ազատութեան դատին, ընդդէմ խելառ արկածախնդրութեան Հիւսիսային վիէթնամի համայնավարներուն»* («Նիւ Եորք Թայմզ»):

Կար նաեւ հոգեբանական ուրիշ պատճառ մը պատերազմի կողմնակիցներուն մօտ -Ծերակուտական ՄքՔարթթի հակահամայնավար հալածանքին մտալլկող հետքերը: Նոյնիսկ նախագահ Շոնարն կը զգուշանար որ իր կարգ մը չափաւորական քայլերը ծայրագոյն աջ թելին կողմէ չմեկնաբանուին որպէս տկարութիւն՝ համայնավարութեան դէմ:

Ինչ որ ալ ըլլան այսօր տրուած բացատրութիւնները, Ռոպերթ ՄքՆամարայի գիրքը եւ անոր եզրակացութիւնը կարելի է ուղեցոյց մը նկատել բոլոր երկիրներու ղեկավարներուն համար: Այդ ուղեցոյցը կը պատգամէ որ երկրի մը ղեկավարները բարեկամ թէ թշնամի ուժերու առարկայական եւ լուրջ գնահա-

տանքը կատարեն ճակատագրական որոշում մը տալէ առաջ, հարցը դարձնեն հանրային բանավէճի ճիւղ, ու ասով հանդերձ՝ երբ գտնուին անելի մը դիմաց կամ դէպքերը ընթանան բացասական ուղիէ մը, քաջութիւնը ունենան կանգ առնելու եւ ի հարկին թիավարելու հոսանքն ի վեր: Իրենցը ընելու նշանաբանը, թէ՛ *«Երկրին ղեկավարները չեն ընտրուած շարժելու՝ համաձայն հանրախոյզ-ներուն, մամուլին եւ հետեւելու՝ Գոնկրէսին»*, որպէսզի աւելի ուշ –բայց շա՛տ ուշ– չողբան՝ *«մենք սխալ առաջնորդեցինք»*:

ՍԱՅԿՈՆԻ ՎԵՐՋԻՒԲ 24 ԺԱՄԵՐԸ

Վիէթնամի պատերազմին ելքը գահավէժ ընթացք մը ստացաւ Յունուա-րին, երբ Հարաւային Վիէթնամի Նախագահը՝ Զօր. Նկույէն Վան Թիէօ որոշեց իր ուժերը հեռացնել գաւառային նահանգներէն եւ տեղափոխել ծովափնեայ շրջանը: Նոյն ատեն սկսան ամերիկեան զօրքերուն պարպումի գործողութիւնները: Ստեղծուած այս յանկարծակի անսպասելիութեան մթնոլորտին մէջ բնակչութիւնը տենդագին սկսաւ խոյս տալ իր բնակավայրերէն. քաղաքներ պարպուեցան իրարու ետեւէ, դիրացնելով անոնց գրաւումը հիւսիսային վիէթնամցիներուն կողմէ:

Ապրիլ 29-ին համայնավար ուժերը կը գտնուէին Սայկոնի դռները եւ կը ոմբակոծէին քաղաքը այնքան միայն՝ որ քաղաքը յանձնուի առանց աւերուելու եւ վերջին ամերիկացին ադիթ ունենայ անվնաս հեռանալու:

Վերջին 24 ժամերը պիտի խտացնէին ամբողջ ժողովուրդի մը եւ պատերազմի մը ողբերգական ահաւոր պատկերը: Ժողովուրդը կը խուժէր դէսպանատուները –ուր ամրափակ դռներու ետին պաշտօնեաները զբաղած էին վաւերաթուղթերու փճացումով– կարենալ երկրէն փախչելու համար: Ամերիկեան դէսպանատուն կը խուժէին նախ հարիւրաւոր, ապա հազարաւոր անձեր, որոնք հրմշտուքով կը սեղմուէին շէնքին որմապատին, ներս թափանցելու ճիգով: Ան որ կը յաջողէր պատին վրայ բարձրանալ, ետ կը մղուէր ամերիկացի պահակ զինուորներուն կողմէ: Դէսպանատան բակին մէջ կ'աշխատէին տապալել հսկայ ծառ մը, որ կարելի դառնայ էջքը ազատարար ուղղաթիւներուն, որովհետեւ գլխաւոր օդակայանը կը գտնուէր բոցերու մէջ: Վիէթնամցի աղջիկներ սպիտակ կամ իրաւ ամուսնութիւն կ'առաջարկէին ամերիկացի զինուորներուն որպէս փրկագին: Տիրող ընդհանուր խուճապին մէջ բազմացած էին անձնասպանութիւնները: Ժողովուրդ մը որ այդքան շատ վստահած էր օտար ուժերուն, յանկարծ կը տեսնէր որ առանձին մնացած է:

Անդին, ծովափը, տեսարանը նուազ եղերական չէր: Մինչ ուղղաթիւներ անդադար կկոց կը բանէին ցամաքէն դէպի ամերիկեան երկու օդանաւակիրները, փոխադրելով վերջին բախտաւորները, ծովափ խուժած վիէթնամցիներ ջուր կը նետուէին եւ ամէն կարելի միջոցներով –մակույկ, լաստ, ձկնորսաճաւ– կ'ուղղուէին դէպի ռազմաճակատը վերջին յոյսով որ իրենց պիտի արտօնուի վեր բարձրանալ: Յաջորդ օրերուն ալիքները ցամաք պիտի նետէին դիակները ծովամոյն եղած անձերու...: Աւելի ուշ է որ պիտի ստեղծուէր «Պօթ բիբլը» (Boat People) եզրը, պատկերելու համար ծովէն փախստականներուն աննկարագրելի ողբերգութիւնը:

Յաջորդ օրը, 30 Ապրիլ, Սալկոն կ'իյնար, վերանուանուելու համար Հօ Շի Մինն Քաղաք, անունովը Հիսիսային Վիեթնամի ղեկավարին:

Զօրավար Թիեօ հինգ օր առաջ փախչած էր երկրեն, իր հրաժարականը տալէ ետք...: Ան այժմ կ'ապրի Միացեալ Նահանգներու մէջ:

Սալկոնի յանձնումէն ետք շրջան մը եւս պիտի շարունակուէր փախստական զանգուածներուն ողբերգութիւնը: Այսօր շուրջ երկու միլիոն վիեթնամցիներ կ'ապրին օտար երկիրներու մէջ:

1995

1. *In Retrospect: The Tragedy and Lessons of Vietnam*, by Robert S. McNamara. Times Book, 414 էջ:

2. Վիեթնամ՝ այսպէս անուանուելէ առաջ՝ մաս կը կազմէր Ֆրանսական Հնդկասիան, ուր առաջին ֆրանսական զինուորական արշաւախումբը ոտք դրած էր դար մը առաջ եւ ապա՝ Ֆրանսա այդ շրջանը առած էր իր խնամակալութեան եւ գերիշխանութեան ներքեւ: Հնդկասիան առաջին պատերազմը ֆրանսական եւ Հիսիսային Վիեթնամի ուժերուն միջեւ կ'ընդգրկէ 1946-1954 շրջանը: Ֆրանսական եւ իր դաշնակից ուժերուն կորուստը կը ներկայացնէ հետեւեալ ցուցակը. 38,000 զինուոր սպանեալ, 12,360 մահ հիւանդութեանց պատճառով, 89,000 վիրաւոր, 56,000 գերիներ, որոնց միայն 10,760-ը վերադարձուեցաւ 20 Յուլիս 1954-ի Ժընեւի համաձայնութենէն ետք: Մնացեալները կամ մեռան եւ կամ բռնի զինուորագրութեան Վիեթմինի շարքերուն մէջ: Ժընեւի համաձայնութեան կը մասնակցէին Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ, Խորհրդային Միութիւն, Ժողովրդային Չինաստան: Ժողովին հրաւիրուած էին Հօ Շի Մինի եւ Պաօ Տայի, ինչպէս նաեւ Գամպոնիայի եւ Լաոսի ներկայացուցիչները: Վիեթնամ կը բաժնուէր Հիսիսային եւ Հարաւային Վիեթնամի եւ ֆրանսական ուժերը կը պարպէին մայրաքաղաք Հանոյը: Պիտի սկսէր պատերազմի երկրորդ - ամերիկեան - քսանամեայ շրջանը: Այսօր մերձեցման առաջին լուրջ փորձերը կ'ըլլան Ռաշինկթընի եւ Հանոյի միջեւ: Երկու երկիրներն ալ մտահոգ են Չինաստանէն...:

3. Derrick Z. Jackson, *McNamara's blind spot*, "The Boston Globe", 3 Մայիս 1995:

4. Richard Harwood, *Wrong as McNamara*, "The Washington Post Weekly", 24-30 Ապրիլ 1995:

5. David Halberstam: *The Making of Quagmire*, 1964: Հեղինակը այն ատեն երիտասարդ եւ անփորձ պատերազմական լրագրող մը, այսօր կ'ընդունի ամերիկեան լրագրութեան ձախողութիւնը, սակայն ո'չ թէ ռազմաճակատի վրայ: «Լրագրութիւնը ձախողեցաւ Ռաշինկթընի մէջ»: "The Washington Post Weekly", 22-28 Մայիս 1995:

S
ոմասակներ

Մեծը եւ Ստրուկը

Լիբանանի հայկական օրաթերթի մը մէջ կը կարդանք.– «Ուրախութեամբ կ'իմանանք թէ Արեւմտեան եւ Արեւելեան Գերմանիաներու Ողիմպիական կոմիտէները միատեղ նիստ մը գումարած են Արեւելեան Պերլինի մէջ, եւ համաձայնած որ Գերմանիա միայն ՄԷԿ ԽՈՒՄԲՈՎ ներկայանայ Հոռմի Ողիմպիականին»:

Այն ընթերցողներուն համար, որոնք դեռ չըմբռնեցին վերի լուրին լրիւ իմաստը եւ հեռաւոր տարողութիւնը, ըսենք որ Գերմանիաները կը շարունակեն մնալ ուղղակի եւ զօրաւոր հակակշռին տակ Սովետական եւ Արեւմտեան միացեալ գրաւման ուժերուն: Եւ այս թշնամի եւ անմերձեցալի Գերմանիաներուն մարզական յանձնախումբերը այսօր ձեռք ձեռքի տուած՝ միաձուլուած՝ ՄԷԿ խումբով կ'ուզեն իջնել միջազգային կրկէս եւ միակամ ներկայանալ աշխարհին:

Սենք, արտասահմանի հայերս, ինչպէս ամէն ոք գիտէ, ազա՛տ ենք եւ անկա՛խ, ու ենթակայ չենք որեւէ գրաւման ուժերու: Բայց Խորհրդային Հայաստանի հետ այս կարգի միասնական քայլի մը դէմ հազար արտաքին արգելքներ առաջ կը քշենք – եւ կը ստեղծե՛նք ալ– որպէսզի անոնց ենթարկուինք, անշուշտ ակամայ: Ու կը բացատրենք նաեւ մեր ընթացքը քաղաքական շրջահայեաց եւ առողջ բնագոյով...

ՊԷ՛տք է արդեօք մաղթել, որ մենք ալ ենթակայ ըլլանք ուղղակիօ՛րէն զինուորական հակամարտ ուժերէն մէկուն, կարենալ ստեղծելու համար ցանկացուած միասնականութիւն մը, առնուազն մարզական կալուածէն ներս:

Յամենայն դէպս, այս այլապէս բնական եւ սակայն ապշեցուցիչ գերմանական որոշումին ի լուր, մենք մատնեւնիս խածինք արիւնելու աստիճան:

Վերի տողերը գրուած էին, երբ դարձեալ նո՛յն օրաթերթին մէջ կարդացինք հետեւեալ յաւելեալ ծանօթութիւնը, միշտ նոյն հարցին աւրընչութեամբ: Այս անգամ սակայն ահագին ճիգ վատնեցինք չխածնելու մեր մատը, դատաւարտուած չըլլալու համար մեր կեանքին մնացեալ օրերը անցնելու մեր աջ ձեռքին չորս մատներով:

– Ինչպէս հաղորդած էինք այս սիւնակներուն մէջ, երկու Գերմանիաներու Ողիմպիական Կոմիտէները իրենց գումարած վերջին նիստին Հանովրի մէջ, միաձայնութեամբ որդեգրած են Գերմանիոյ նախկին դրօշակը, վրան աւելցնելով հինգ ողիմպիական օղակներ: Առնուած այս որոշումը կ'երեւի թէ 'խոշ'ին չէ եկած Գերմանիոյ վարչապետ Ատենաուրրին, որ բոլոր ընդդիմադրութիւն ցոյց տուած է: Արեւմտեան Գերմանիոյ Ողիմպիական Կոմիտէն, սակայն, անտեսելով Դաշնակցային կառավարութեան ընդդիմադրութիւնը, հաստատ մնացած է առնուած որոշումին վրայ՝ չզոհելու համար Գերմանիոյ մեծ կարելիութիւնները»:

Պիտի խուսափինք այս ջի՛նջ, պա՛րզ, աներկդիմի՛ խօսքերուն տպաւորութիւնը չքացնելէ երկար մեկնաբանութեամբ, սակայն կը թելադրենք մեր ընթերցողներուն որ կրկին ու կրկին անգամ կարդան վերի հեռագիրը, յանգելու համար իրենց անձնական եզրակացութեան: Ու թող տրուի մեզի շնորհաւորելու գերմանական զոյգ Ողիմպիական կոմիտէները, եւ մեր հիացումը յայտնելու բո՛ւ-

լոր աչն անձերուն եւ նաեւ՝ խումբերուն, որոնք կ'անտեսեն գրաւման բանակները եւ կ'ընդդիմանան իրենց իսկ կառավարութեան պետին՝ «չզոհելու համար ազգային իրենց կարելիութիւնները»: Մանաւանդ՝ արգելք ըլլալու, որ քաղաքականութիւնը իր քիթը խոթէ մարզական կալուածէն ներս:

1960

«Ինքնակոչ»ները...

Վերի ածականին մէկ իմաստն է,- «ինք իրեն յայտարարող իբրեւ այս-ինչ, եւ ոչ թէ ուրիշներէն ճանչցուած իբր այդ-ինչ», իսկ բառ մը չակերտողը երբեմն ըսել կ'ուզէ -մերթ որոշ հեզնանքով մը- թէ «ըսուածին համաձայն չէ»:

Վերջին շրջանին այդ ածականը եւ տրոհութեան նշանը մասնաւորաբար կը գործածուին մատնանշելու համար արուեստի քննադատները,- ա՛յդ «ինքնակոչ»ները:

Զանոնք վերջին գործածողը եղաւ գրող մը, որ նաեւ թատերգութիւն կը փորձէ գրել:

Հետեւելով վերի օրինակին եւ նկատի առնելով սփիւռքահայ մեր գրական-մշակութային կեանքը տնօրինող պայմանները, ճիշդ եւ արդար պիտի ըլլար ամբողջացնել անձերու եւ իրենց պաշտօններուն բնորոշումներու պատկերը հետեւեալ ձեւով.

-*Ինքնակոչ «թատերագիր»ի մը մէկ գործը ներկայացուցաւ ինքնակոչ «բեմադիր»ի մը կողմէ, խաղարկութեամբ՝ ինքնակոչ «դերասաններու», որոնց բոլորին մասին գրած էր ինքնակոչ «արուեստի քննադատ» մը, որուն գրութիւնը հրատարակուած էր ինքնակոչ «խմբագիր»ի մը կողմէ:*

Իսկ յօդուածն ալ կարդացուած էր ինքնակոչ «ընթերցողներու» կողմէ...:

1979

Գանգատ՝ Ծանօթին ԴԷՄ

Իրենց անձնասպանութեան նախօրեակին, երեք այրեր եւ կին մը կը դիմեն դատախազին, որպէսզի իրենց գանգատը արձանագրէ: Դժբախտ են: Կը հաւատան Աստուծոյ: Բարձրեալը զիրենք դժբախտացուց: Դատը Աստուծոյ դէմ է:

Դատախազը.- *Ձեզի արգիլեցի որ Աստուած խնդրոյ առարկայ դարձնէք...*

Միշէլ.- *Լա՛ւ: Եթէ կը նախընտրէք, մեր գանգատը կը ներկայացնենք, պարզապէս անծանօթի դէմ:*

Այս տեսարանը կը գտնուի ժամանակակից թատերագիր Ժորժ Նրվէօյի «Գանգատ՝ անծանօթին դէմ» ծանօթ թատերախաղին մէջ:

Սակայն մենք մեր գանգատը պիտի ներկայացնենք *Ծանօթին* դէմ, եւ ասիկա՝ ո՛չ թատրոնին մէջ: Ու այդ ծանօթը Աստուածը չէ. մեր բանաստեղծները, տարբեր շրջաններ, ներկայացուցած են իրենց բոլոր ապարդիւն տրտմանքները: Այդ ծանօթը ո՛չ իսկ միայն Թուրքն է, այս պարագային:

«Ծանօթ»ը ամբողջ աշխարհին է, երկրագունդին բոլոր պետութիւնները՝ մեծով եւ պզտիկով, զօրաւորով թէ տկարով: Բոլոր ցեղերը՝ իրենց բազմազոյն աստիճանաւորումներով: Կարելի չէ տեսնել անբիծ պետութիւն մը: Իսկ մեծամասնութեան դէմքը ճանաչելի իսկ չէ, արատը պատած ըլլալով զանոնք:

Կարդացէք Միջազգային Ներուժի (*Էմբըսթի Ինթըրնէյշնըլ*) վերջին տարեկան տեղեկագիրը, որ կը վիճակագրէ մարդկային իրաւանց բոնաբարման պարագաները երկրէ երկիր: Պիտի դառնաք յուսաբեկ եւ զգաք մինչեւ ձեր կոկորդը բարձրացող պժգանք՝ աշխարհի հանդէպ:

Ձենք խօսիր այն ծանօթ իրողութեան մասին, թէ պետութիւն մը գա՛յլ է ուրիշ պետութեան մը հանդէպ, պատրաստ՝ զայն յօշոտելու մինչեւ իր ոսկորները:

Գայլը՝ այս մասնաւոր պարագային՝ պետական *իշխանութիւնն* է ընդդէմ իր՝ իսկ ժողովուրդին որ, իբր թէ, զայն ընտրած է առաջնորդելու երկիրը դէպի զարգացում, արդարութիւն եւ բարօրութիւն:

Գայլը՝ այն բոլոր իրաւակարգերն են, որ իրենց ծոցին մէջ իսկ կը նիւթեն դաւեր՝ իրենց ժողովուրդը ստրկացնելու եւ շահագործելու ծրագրով: Ու երկրին խղճամիտ քաղաքացիներուն որպէս ապաստանարան կը վիճակեն բանտերու կիսամութ խցիկները:

Այս որքա՛ն «քաղաքական» սպանութիւններ, որքա՛ն ոճիր, որքա՛ն տառապանք:

Ոստիկանական պետութիւններ, որոնք ձեռնոց իսկ չեն գործածեր սպաննելու համար իրենց այն քաղաքացիները, որոնք գաղափարական ընդդիմադիրներ են պարզապէս: Պետութիւններ, որոնք նոյնիսկ պէտք չեն տեսներ դատական ձեւակերպութիւններով՝ «անհետացնելու» համար իրենց քաղաքացիները, երբեմն հազարներով:

Ուրիշներ՝ աւելի «օրինական», նախ դատել կու տան ընդդիմադիրները իրենց գործակատար դատաւորներով, ու ապա՝ պաշտօնապէս կը սպաննեն հակառակորդը:

Ուրիշ քաղաքակի՜րթ իրաւակարգեր, որոնք կը գոհանան միայն բանտային չարչարանքներով:

Ու դեռ նրբակերտ եւ ժողովրդավար վարչակարգեր՝ որոնք ֆիզիքական չարչարանքը փոխարինած են հոգեկանով եւ տնտեսականով:

Ու դեռ... ու դեռ...:

Մղձաւանջային այս աշխարհը մարդը յոռետեսութեան կը մղէ եւ կասկածիլ կու տայ անոր իսկութեան մասին: Աշխարհի դէմքը փոխելու դարերու փորձերէն ետք, մարդիկ անփոփոխ կերպով ինքզինքնին կը վերագտնեն իրենց զէրօ մէկնակէտին: Պէ՛տք է ուրեմն հրաժարիլ նոր փորձերէ: Ծիշդ է նաեւ որ մարդկութիւնը կ'ապրի իր մանկութեան շրջանը, ու տակաւին կարելի չէ գուշակել թէ ո՛ր դարաշրջանին պիտի թեւակոխէ իր չափահասութիւնը:

Այժմ երկրին վրայ ցուցադրուածը դիմակահանդէս մըն է: Ամէն դիմակի ետին եթէ չկայ ոճրագործ մը, թաքնուած կայ գոնէ իր լռութեամբը ոճիրի մեղսակից մը, երբ ինքը չէ զոհը: Տխուր դիմակահանդէս մը, որուն փոփոխուող կազմակերպիչները անվերջ կը խաղան նոյն դժխեմ դերը:

Ու քանի դերասանական աշխարհն է ասիկա, յիշենք Սամուէլ Պէքէթի «Սպասելով Կոտոյ»ին հերոսներէն մէկը, որ «ոչինչ» կը տեսնէ հորիզոնին վրայ. չկայ արեւ, կայ ունայնութիւն. չկայ ալիք, կայ կապար. ո՛չ իսկ մութ գիշեր՝ որ կրնայ արշալոյսի մը խաբուսիկ աւետաբերը ըլլալ, այլ՝ համատարած բան մը, որ «... գորշ է... գո՛րշ է... ԳՈՐԾ է...»:

1983

Հերոսին Թաղումը

Ոչ փող զարկինք ոչ արձագանգ լեռնասոյզ

.....

Զինքըն միմակ թողուցինք իր փառքին հետ:

ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ

Որբաթ, 22 Ապրիլին, Ցեղասպանութիւնը խորհրդանշող թուականէն ճիշդ երկու օր առաջ, Պոստոնի մէջ հողին յանձնեցինք յետ-եղեոնեան Հայ-կական Վրիժառութիւնը մարմնաւորող հսկան, Ծափան Նաթալին, - ԾԱՀԱՆԸ:

Հարիւր հոգիէն քիչ մը աւելի էինք եկեղեցիին մէջ, անկէ քիչ մը պակաս՝ գերեզմանատունը: Աւելի կամ պակաս՝ նոյնն էր. հերոսը թաղեցինք առանց փողի, առանց երգի եւ առանց համազգային քայլերգի:

Նեմեսիսը որբացած ազգի մը փառապանծ յաղթերգը դարձած էր 1919-1921 թուականներուն, ու դեռ՝ անկէ ետք, երբ իր հետ կը պտտոցնէր իր Յաւին համապատասխան վրիժառական ծրագիրներ, միշտ հալածական՝ իր խողխողուած հօր եւ ջարդուած բիւր հայրենակիցներուն ուրուականներէն: Թուրքը, իր պետական ուժով եւ բանակով պիտի չկարենար ջլատել անոր անսպառ կորովը եւ արգելակել գործելու թափը, բան մը՝ որ կատարեց իր պատկանած կուսակցութիւնը. ինկաւ «Պրոմէթէ»ի մթամած ցանցին մէջ -1922 թուականի թուրք-ազերի-վրացի-հայ վտարանդի նախկին ղեկավարներէ կազ-

մուած հակահամայնավար «Ուխտ»ին, որ կը վայելէր Քեմալ Աթաթիւրքի հովանաւորութիւնը: Նաթալիին գրպանը մնաց իրենց հաշուեյարդարին սպասող շուրջ 190 թուրք շարդարարներու անուանացանկը:

Հարիր հոգի էինք, քիչ մը աւելի, քիչ մը պակաս, ու մեր հոգիին խորը կը կրէինք ապահովաբար մեղաւոր հպարտութիւնը, վիրաւոր գոհունակութիւնը՝ որ Պոստոնի եւ շրջակայքի 40,000 հայերէն միայն մեզի՝ վերապահուած էր պատիւը մինչեւ իր վերջին կայանը հետեւիւ սուրբի մը, որ պահ մը մեր ազգին արցունքները սրբած էր Պերլինի, Հոռմի, Պոլսոյ մէջ. նոյնպէս մեր հաւաքական հպարտութիւնը վերականգնած՝ աշխարհի աչքին:

Սակայն ո՞վ էր ըսած սա տխմար խօսքը թէ՛ «Հայ ազգը լաւ թաղել գիտէ», եթէ նոյնիսկ իր կենդանութեան չի գիտեր յարգել արժանին:

Ո՛ր էին այն բազմահազար անձերը, որոնք առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, ու տարին ամբողջ՝ աննիւճ կը տուայտին մեր լեզուին պահպանման, մեր եկեղեցիներուն ծաղկման եւ... մեր արդար դատին լուծման համար, անոնք՝ որոնք իրենց հաշտութիւնը կը պտըտցնեն, սիրամարգներու նման, ճաշկերոյթներու, յոբելինական հանդիսութիւններու եւ *փիքնիքներու* մէջ:

Ահ, մոռցայ թէ ազգին մէկ հատուածը ուրացած էր Մեծ Մարտիկը, որուն անունով երկար ատեն երդուընցած էին իր շարքերը, հաւանաբար ձեռքերին ասորճանակի մը վրայ: Եկեղեցի-Կուսակցութիւնը բանադրած էր *Վրիժառութեան Աստուածաշունչին* առաքելալը, –ան որ նոյնիսկ իր ծննդեան թուականը փոխած էր 14 Յուլիսի, որպէս Պատիւներ գրաւող յեղափոխական եւ ազատագրական խորհրդանշի թուական: Ծիշդ է որ համագաղութային յուղարկաւորութիւն մը չէր ծրագրուած, շատեր լուր չունէին, սակայն անոնք որոնք լուր ունեցան՝ մնացին հեռու: Զփոցան պատմական բացառիկ պահ մը գնահատելու եւ անով՝ մեր մօտաւոր անցեալի դիցազնական մէկ պահը արժեւորելու պատեհութիւնը: Ամէն պարագայի՝ Հերոսը թաղուեցաւ այնպէս ինչպէս որ գործած էր.– իր առանձնութեան մեծութեանը մէջ, պատանքուած՝ Հայաստանէն բերուած կտաւով եւ իր դագաղին մէջ ափ մը հայրենի հողով: Իր անիւները պիտի մսին մինչեւ անոնց փոխադրութիւնը Հայաստան:

Վստահ ենք որ Ծափան Նաթալիի հոգին այսօր կը գտնուի Վերը, Երանելիներու կողքին: Սակայն նոյնքան նաեւ վստահ ենք, որ ան հոն չէ որ հանգիստ պիտի ընէ, քանի գիտէ թէ իր երազը մնացած է կիսատ: Վրիժաճարաւ թեւափախումներով անոր ոգին պիտի շարունակէ հետապնդել Արդարութիւնը ուր կը միանան աննահանջ արարքները մատուցման եւ հատուցման: Այդ վսեմ նպատակին համար, Նեմեսիսը նոյնիսկ պիտի փորձէր պահ մը դժողք իջնել՝ Թալաաթներու, Սաիտ Հալիմ փաշաներու, Պեհաւտտին Ծաքիրներու հոգիները աչքող կրակը աւելի բոցավառելու համար:

Այն պիղծ հոգիներուն՝ որոնց այս աշխարհէն անդենական ուղարկման նուիրած էր իր կեանքը:

Մեր «Էստրատային» Երգիչները

Ինչո՞ւ երբ անոնց մասին կը մտածեմ, կը յիշեմ առակի գորտը, որ այնքան ուռեցաւ եւ փքացաւ որ պայթեցա՛ւ, առանց կարենալու մէկ ձայնանիշ իսկ ճիշդ կոկոսալու:

Մեր Էստրատային կոչուած երգիչները իրենց առաջին երեսունը կատարեցին Պէյրութի մէջ: Անոնք երաժշտական պատրաստութիւն չունէին, ճիշդ երգել չէին գիտեր, իրենց հայերէնը նախնական էր, առողջանութիւնը սխալ, այսուհանդերձ՝ կ'երգէին ժամանակակից հայ հեղինակներու եւ երգահաններու –մեծամասնաբար հայաստանեան– յօրինումները, տարածելով հայ երգը լայն զանգուածներէն ներս, ուր թրքերէն երգերը տակաւ իրենց տեղը սկսած էին զիջիլ արաբերէնին՝ հայերէնին կողքին: Օգտակար գործ մըն էր, դրական արդիւնքով: Այս նոր երեսոյթը կը քաջաւերուէր նոյնիսկ անոնց կողմէ, որոնց ականջները յաճախ կը ճանկոտուէին այդ երգ-պոռչտութիւններէն, ինչպէս նաեւ միւսներուն կողմէ՝ որոնք գիտէին թէ որքա՛ն սկրթութիւն կը ստանային լեզուն եւ հայկական հարազատ առողջանութիւնը: Մեր բեմերու այդ երիտասարդ դէմքերը կ'երգէին.

Մտամոլոր ձեր դռներով ես անցայ

Կը յիշեմ արդէն նշանաւոր դարձած երգիչի մը մէկ հարցումը, երբ օր մը իր երգիչի զգեստներով շողշողուն կ'որոշէ իր երգացանկին բոլոր երգերուն բառերուն իմաստը այլեւս հասկնալ, ու կը հարցնէ ընկերոջ մը.

–Ի՞նչ ըսել է «մտամոլոր», *ակա՛...*

Սրահներու մէջ թնդացող ծափահարութիւնները, մամուլի մէջ հրատարակուող ներփողալից տողերը, հիւթական վարձատրութիւնները պատճառ դարձան որ մեր «Էստրատային» կոչուած երգիչները սկսին համարում ունենալ իրենց անձին հանդէպ, նոյն եւ աւելի համեմատութեամբ՝ իրենց գտած ժողովրդականութեան: Եւ ինչո՞ւ չարքենային ընդհանրապէս այդ համեստ, երբեմն նաեւ խեղճ տղաքը, քանի իրենք «տաղանդաւոր» էին, եւ մէկ օրէն միւսը դարձած նաեւ՝ «սիրուած երգիչ», «փնտռուած արուեստագէտ», «հանրածանօթ մեկնաբան» եւ հոսկ՝ «միջազգային երգիչ»:

Ու այս բերրի դաշտին մէջ բազմացաւ ու երկարեցաւ «տաղանդաւոր եւ միջազգային սիրուած» երգիչներու շարքը: Ծրջան մը նոյնիսկ թուեցաւ թէ անոնք դարձած էին բանակ մը՝ իրենց զօրագունդերով, –Հալէպ, Թեհրան, ու ապա՝ լիբանանեան քաղաքացիական պատերազմին հետեւանքով՝ Միացեալ Նահանգներ: Ֆրանսան կը թուէր ըլլալ կարճատեւ կայան մը: Իսկապէս որ «համաժողովրդական եւ համազգային դէմքեր» էին անոնք, քանի որ մեր մամուլը որ չափազանց զգոյշ է իր շոռլանքներուն մէջ ենթակային կուսակցական պատկանելիութիւնը եւ գոյնը ճշդելէ առաջ, անվերապահօրէն շարունակեց իր սինակները լայն բանալ այս աւերիչ յորձանքին դիմաց: Մեր թերթերը տառացիօրէն գրաւուած էին մեր «տաղանդաւոր»ներով եւ անոնց լուսանկարներով: Անոնք կը տեսնուէին մօրութաւոր կամ պեխաւոր, կամ մօրութով առանց պեխի եւ կամ պեխով առանց մօրութի: Կ'երեւային խնդումներն իրենց փակ թէ կի-

սաքաց բերանով – կտրիչներով մինչեւ իսկ շնատամներով, կամ թէ ժպտուն, եւ կամ ալ՝ երազո՞ւն, նայուածքնին հասարակ մահկանացուներէս անտեսանելի հորիզոնէն անդին: Ու դեռ անոնք կը տեսնուէին սեւ ճերմակ կամ գունատիպ, մեծ կամ պզտիկ որմազդներով պատերուն վրայ կամ խանութներու ապակեփեղկերու ետին: Ոչ մէկ հականեխիչ ի զօրու էր անոնց արշաւանքը կասեցնելու: Ու յորձանքը հասաւ մինչեւ Հայաստան: Չէ՞ որ «հայրենիքը քաջալերում է նաեւ սփիւռքահայ արուեստագէտներին»: Խեղճ հայրենիք եւ հայրենի երաժշտասէր հասարակութիւն, որ վերէն պարտադիր նորովի ազգասիրութեամբ կը ջանար կուլ տալ սփիւռքահայ երաժշտական – գրականէն ետք – այս ...մողէզը, զայն գրկաբաց ընդունելով իր ծոցը:

Վերջին տարիները դէմ յանդիման կը գտնուինք շփոթեցնող նոր երեւոյթի մը, որ աւելի տաղտկալի է եթէ ոչ՝ մտահոգիչ, քան նախորդ իրադրութիւնը: Անտես պիտի մնար պարզուող այս նորը, եթէ տգիտութիւնը եւ սովետաութիւնը չվերածուէր երգապնակի, ու ասիկա ձայնալիքներով մուտք չգործէր մեր բնակարաններէն ներս, մասամբ տեղ չգրաւէր երգարաններու մէջ եւ անխուսափելիօրէն մաս չկազմէր երգահանդէսներու, ուր հասարակութիւնը խուռներամ կը խուծէ խանդավառուելու համար «հայ երգով»: Նորաձեւութիւնը այժմ «տաղանդաւոր» երգիչ նկատուելու մէջ չի կայանար որքան՝ «միջազգային հեղինակ-յօրինող-մեկնաբան» հռչակուելուն մէջ: Ամէն նորաբոյս եւ «սիրուած» երգիչ իր մէջ կը զգայ նոր Ծարլ Ազնաւոր մը դառնալու կարողականութիւնը: Ու կը գրուին երգեր, ու կը յօրինուին եւ կը դաշնաւորուին եղանակներ, որոնց անտանելի ճապաղութիւնը կը հաւասարի նորափետուր «հեղինակ-յօրինող-մեկնաբան»ին փքուն ինքնաբաւութեան: Կը պատահի նաեւ որ յօրինողը դառնայ պարզապէս բանագող մը, ինչպէս հանրածանօթ երգիչի մը պարագային, որուն մէկ «յօրինումը» մեր ժողովրդային մէկ երգին ընդօրինակումն է կամ կապկումը: Եւ մեր նոր բազմաշնորհները անձեր են, որոնք ընդհանրապէս զուրկ են երաժշտական լուրջ ուսումէ եւ գրական գիտելիքներէ:

Իսկ բառե՞րը: Ներողութիւն, այսինքն՝ բանաստեղծութի՞ւնը: Մեր դարավերջիկ այս գուսանները կը գրեն արեւելահայերէն իրենց Պէյրութի կամ այլ քաղաքի մը մէկ հայկական թաղամասի իրենց բնակավայրին մէջ: Սակայն ինչո՞ւ ոչ արեւմտահայերէն: – «Արեւելահայերէն է որ միայն կը ներշնչուիմ», յայտարարեց անոնցմէ մէկը: Կը թուի թէ մուսանները աւելի դիւրին այցելութիւն կու տան այդ ձեւով: Ինձի ցոյց տուաւ նաեւ, զգալի հպարտութեամբ մը, իր յօրինումներուն բառերը: Մէկը սիրային էր, իսկ մի՞ւրը. – «Մայրս պատմութիւն կը պատմէ եւ ես բանաստեղծութեան կը վերածեմ զայն», բացատրեց գոհունակութեամբ:

Ստորեւ անոնցմէ մէկուն՝ «սիրային»ին առաջին տունը, իր հարազատութեամբ.–

*Շրջում եմ մոլար
Աչքերուդ սիրահար
Ա՛խ իմ սիրուն եար
Ինձմէ մի հեռանար*

Եւ նաեւ երկրորդ մը, այս մէկը իր մօրը համահեղինակութեամբ.

*Թաղիս աղջիկները սիրասուն
Այտերով կարմրաուն
Ապրում էին ժպտուն
Ամենքը հայրենի տուն:*

Թող ներուի մեզի եթե այս հանգրուանին յանկարծ մենք ալ մեր մէջ զգանք մուսաներու այցելութիւնը եւ խոր ներշնչումով մը գրենք մեր կեանքին առաջին ոտանաւոր տողերը (մեղա՛յ) ու ան ալ՝ արեւելահայերէն (մեղա՛յ, մեղա՛յ): Կ'արտագրենք առաջին հատուածը.

*Երբ լսում եմ մեր երգիչների
ճչերը եւ կանչերը էստրատային,
կամ իրենց ողբերը աշուղական
եւ գոռոցը՝ յեղափոխական
Զգում եմ հանդարտ իմ ջղերի
Ծաթիւնը եւ ճարճատիւնը ամենի:*

1983

Գրեթէ իրաւ

Քարի Եկար...

Պոստոնաքնակ վաղեմի ծանօթ մը, որ տարիներ առաջ Պէյրութէն եկած եւ հաստատուած է այս քաղաքը, ու կը խորհի խորաճանաչ ըլլալ ամերիկահայ մտայնութեան ինչպէս նաեւ ամերիկեան բարքերուն, անհրաժեշտ՝ նոյնիսկ հրամայական սեպեց ստանձնել վստահելի ուղեցոյցի մը դերը, ի նշան բարեկամութեան: Տեսակցութեան մը ընթացքին, ըսելէ ետք թէ կարդացած էր «Պաշար»ի մէջ Լիբանանի նուիրում մէկ յօդուած, կատարեց ողջմիտ դատումներ, շինարար քննադատութիւններ, շահեկան ցուցմունքներ, մատնանշեց յաջողութիւն գտնելու անսայթաք ուղին եւ նաեւ ընթերցողներս սիրաշահելու վստահելի եղանակը: Կը խօսէր համոզուած շեշտով մը որ կ'ուզէր դառնալ համոզկեր: Խօսակցութիւնը կ'ընթանար շատ սիրալիր մթնոլորտի մէջ, հակառակ վարդապետական շեշտով իր ջամբած խորհուրդներուն մէջս առթած անախորժ զգացումին: Վնաս չունէր: Ու ես ամբողջովին դարձած էի աչք եւ ունկ, քանի նոր ոտք դրած էի Միացեալ Նահանգներ եւ մանաւանդ՝ երկար տարիներ յօդուածագիր ըլլալէս ետք ահա՛ պիտի սորվէի, վերջապէ՛ս, շահեկան յօդուած գրելու արուեստը, մասնաւորաբար պիտի ունենայի գործնականութիւն մը՝ որ կը խորհիմ թէ միշտ պակասած է ինծի: Կ'արտագրեմ մեր խօսակցութիւնը, որուն տառացի հարազատութիւնը չեմ երաշխաւորեր, նկատի ունենալով խօսակցութեան ընթացքին շփոթահար վիճակս:

- Կը խորհի՞ր որ ձեր վերջին յօդուածը հետաքրքրութիւն ստեղծող գրութիւն մըն էր (ու կը թուի թէ տեսնելով քիչ մը ապշած դէմքս՝ շարունակեց): Ըսել կ'ուզեմ թէ ձեր յօդուածը կրնար մատչելի ըլլալ ամերիկահայ ընթերցողին: Եթէ չըլլայի այն ինչ որ եմ, յօդուածիդ մէջ ես իսկ պիտի չհասկանայի առնուազն երեք բառեր, ալ ո՛ր մնաց ուրիշները:

- Ի՞նչ կ'ուզէք որ ընէի:

- Պարզանա՛լ, պարզանա՛լ: Ու որպէսզի ատելի յստակ եւ գործնական ըլլամ, պիտի խօսիմ օրինակով: Կը գրէք.-«Կու գամ երկրէ մը, որ բաժնուած է իրերամարտ երկու ուժերու, որուն երբեմնի խոռոներամ փողոցները այժմ կը պարզեն ուրուական քաղաքի մը մահաասփիւռ համապատկերը»: Նա՛խ, հարցում մը.- Ինչո՞ր գործածած էք իրերամարտ բառը:

- ...Որովհետեւ ուժերը իրարու դէմ կը ճակատէին, այսինքն իրարու դէմ կռուէին:

- Չէի՞ք կրնար այս վերջին ձեռով գրել. «Կու գամ երկրէ մը, ուր իրարու դէմ կը կռուին...»: Թող որ ատելորդ կը գտնեմ նոյնիսկ ամբողջ նախադասութիւնը: Ամերիկայի մէջ մանկապարտեզի աշակերտն իսկ այսօր տեղեակ է թէ Լիբանանի մէջ տարիներէ ի վեր կռիւ կայ: Պէտք չկար ատելորդ անգամ մը եւս շեշտելու հանրածանօթ տաղտկալի իրողութիւն մը:

- Ուրեմն պէտք է միայն գրէի՝ «Կու գամ Լիբանանէն...»:

- Բաւական յստակ է: Ծարունակենք. «որուն երբեմնի խոռոներամ փողոցները այժմ...»: «Խոռոներամը ես շատ լաւ կը հասկնամ, սակայն կը խորհի՞ր որ բոլոր ընթերցողները հասկցան:

- Ի՞նչ պէտք է գրէի...

- Կրնայիք գրել՝ «որուն փողոցներուն մէջ շատ մարդեր կան»: Թէեւ այս ալ ատելորդ է: Հոս ամէն ոք գիտէ թէ Միտլըլիսթ ըստածը պազար մըն է, եւ պազարին մէջ շատ մարդիկ կ'ըլլան:

- Ըսել կ'ուզէք հո՞ս ալ կրկնաբանութիւն կայ: Ա՛յս ալ ջնջեմ...

- Գէշ չէք ըներ: Ծարունակեմ. «այժմ կը պարզեն ուրուական-քաղաքի մը մահաասփիւռ համապատկերը»: Հանեցա՞ք:

- Ի՞նչը...

- Այսքան բարդութիւն: «Մահաասփիւռ»ը թերեւս միայն բառարաններու մէջ կայ: Կրնայիք ըսել «ուր շատ մահեր կը պատահին»: Ու դեռ պէտք է զգուշանայիք Ամերիկայի մասին ակնարկութիւն ընելէ:

- Ո՞ր է ակնարկութիւնը...

- «Ուրուական-քաղաքը, եթէ չեմ սխալիր, մեր «կոսթ թաուն»ն է, որ ամերիկեան Ռեաթըրն ֆիլմերուն կը պատկանի, ուր չարագործ քաւս պոյներու խմբակներ ատեր կը սփռեն: Նորեկի մը կողմէ այս խօսքը կրնայ նկատուիլ ամերիկեան կեանքի անցեալի մէկ ժխտական երեսին ոգեկոչումը:

- Սակայն նպատակս այդ չէր...

- Գիտեմ: Սակայն քանի ան կրնայ թիրիմացութիւններու դուռ բանալ, մանաւանդ նոր եկուորի մը կողմէ...: Ոչ-քաղաքացի նորաբնակ մը պէտք է յարգէ նրբութիւնները, տեղական զգայնութիւնը...

- ...Կը ջնջեմ, ուրեմն: Ամբողջ նախադասութիւնը կը ջնջեմ...

- Ռայթ:

- Ուրեմն պարբերութենէս մնաց միան «Կու գամ Լիբանանէն»ը:

– Ինչ որ ինքնին պերճախօս է: Թեև այդ ալ անելորդ կրնար նկատուիլ քանի «Պայքար» ձեզի բարի գալուստ մաղթած ըլլալով՝ ընթերցողները արդէն տեղակ են թէ Լիբանանէն կու գաք: Այսուհանդերձ՝ բարի եկաք մեր Ամբրի-քան...

1976

Տասնաքանեայ Լիբանանէն Չուող Խմբագրի մը

Հայ խմբագիր ըլլալը դիրքին չէ, անելի եւս՝ ամերիկահայ խմբագիր դառնալը: Այս մարզին մէջ գաղափարական տարբերութիւնները ոչինչ կը փոխեն: Ընդդիմադիր թերթերու խմբագիրները կ'եղբայրանան – եթէ ներելի է նման եզրի գործածութիւնը – իրենց պարտաւորութիւններուն մէջ: Հիւսիսային Ամերիկա յաճախակի երթուդարձէս ձեռք ձգած փորձառութիւններու եթէ անելցնեմ ամերիկահայ բարեկամներու ոսկի խորհուրդները, կ'ունենամ օրէնքներու ցուցակ մը, որ նոյնքան անշեղի հանգամանք ունի որքան Մովսէսի Տասնաքանեան, եւ որմէ շեղող նորատունկ խմբագիրին կը մնայ երթալ աշխատիլ *կեզ-սթէյշըն*ի մը մէջ եւ կամ պոչ բոցել մարդերու եւ կիներու այն երկար շարքին, որուն գլուխը կը տեսնուի Անգործներու Գրասենեակի մուտքին:

Ստորեւ հայ տիպա՛ր խմբագիր ըլլալու պատուիրաններէ կազմուած չուերգը:

1– Հայ թերթի ընթերցողին միջին տարիքը եօթանասուն է: Նկատի առ իր տկարացող տեսողութեան պարագան: Մոռցիր որ կրնաս լուրերդ հաղորդել տասը *փունթ*ոց տառերով: Յօդուածներու տառերուն նուագագոյն չափը տասնեկուքն է, իսկ խմբագրականներունը՝ տասնչորս, ժամանակի ընթացքին անոնց վրայ երկու կէտ անելցնելու հաւանականութեամբ: Այս երեւութապէս ցաւալի իրողութիւնը ունի իր անչափելի առաւելութիւնը: Որքան յօդուածները մեծ տառերով շարուին, թերթը նոյն համեմատութեամբ քիչ բովանդակութիւն կ'ունենայ, անոր սիւնակները արագ կը լեցուին առանց որ քու կողմէդ դեռ բան մը ըսած ըլլաս – սեպելով որ կանոնաւորաբար ազգային կարեւոր պատգամ մը ունիս ընթերցողին ուղղուած: Այսուհանդերձ, չես մոռնար սրտցաւ երեւոյթով յայտարարելու թէ «գրութիւններու առատութեան պատճառով, խմբագրութիւնս հարկադրուեցաւ առաջնորդող եւ այլ կարեւոր գրութիւններ լոյս չընծայել այս թիւով»: Նոյն բացատրութիւնը կրնաս կրկնել յաջորդ շաբաթ:

2– Միացեալ Նահանգներ աշխարհի ամենէն ժողովրդավարական երկիրներէն մէկն է: Թերեւս ալ ամենէն ռամկավարը՝ կարգ մը կողմերով: Հոն պիտի վայելես ամեն ազատութիւն: Սակայն ասիկա պատճառ չէ որ ամեն ճշմար-

տությւնն բարձրաձայն յայտարարես: Պատշաճ ալ չէ, ոչ ալ յանձնարարելի: Ըսել կ'ուզեմ՝ նոյնիսկ երբեմն զգուշացիր կարգ մը նուրբ հարցեր անփափկանկատօրէն արծարծելէ եւ զանոնք հրապարակային խորհրդածութեանն միջոցառմանէ, երբ նպաստաւոր չէ կարծիքդ անոնց նկատմամբ: Պէտք է սիրես, պաշտեն՝ ճշմարտութիւնը, սակայն Պղատունը՝ քիչ մը աւելի, իսկ հայ լրագրողի գոյավիճակդ՝ առաւել եւս: Գուրգուրանքդ նախ պէտք է ուղղուի դէպի քու հանգստաւէտ գոյութիւնդ, որ միջակայ վարձատրութեանդ հետ կապ չունի անպայման:

3- Հայաստանեայց Եկեղեցին, Թէքէեանի «Եկեղեցին Հայկական»ն է: Այդպէս սեպէ: Ինչ որ ալ ըլլայ անոր ներքին կացութիւնը, հոգեւոր կամ նուազ հոգեւոր մթնոլորտը՝ անոր պիտի մօտենաս, պիտի ըսէի մատչիս՝ խոնարհելով անոր սպասարկումներուն առջեւ: Հոն երբեմն եկեղեցին՝ եկեղեցի չէ, այլ՝ շրջ, որուն խորանին վրայ կրնաս նստիլ բարձրացած գտնել պետական դրօշակը: Թիրախ ընտրելով անարժան եկեղեցական մը, կամ մատնանշելով անոր մէկ լուրջ սխալը, յանկարծ կրնաս նկատուիլ թշնամի՝ կրօնքին, թերեւս ալ Աստուծոյ, ապահովաբար համայնքին եւ ընկերութեան, նոյնիսկ պետական դրօշակին, ինչ որ բազմիցս սրբապղծութիւն է: Այդ պարագային, փոխանակ փոխադրուելու Հիւսիսային Ամերիկա, նախամեծար է մնալ Լիբանանդ, ուր թերեւս հոն ալ պատրանքը չունիս որեւէ մէկուն մօրութիւն թելը քաշելու: Պէտք է խոնարհաբար ընդունիլ որ՝ ինչ կը վերաբերի եկեղեցականին, այդ մարզին մէջ հայկական բոլոր թերթերը, Արեւմտեան թէ Արեւելեան աշխարհիս, կը կրեն լկամ մը՝ իրենց բերնին: Ո՞վ այսօր կը խօսի, օրինակ, թէ Երուսաղէմի հայոց ...թագաւորութեան մէջ կայ բան մը նեխած տարիներէ ի վեր, եւ թէ տեղույն մեր գերիշխանաւորներուն միջեւ սեւ կատու մը անցած է վերջերս, մեղրալուսնային երկար եւ արբեցնող շրջանէ մը ետք, պատճառ դառնալով նոյնիսկ մեր ազգային կեանքին թունաւորումին եւ ապականութեան տարածումին: Ո՛չ: Քար չնետենք հոստեղէն մինչեւ անդր-ատլանտեան եզերքները: Աւետարանի *Մագթաղիւնէն*, «մեղրամոմէ» կամ ոչ, թող զանգը ըլլայ ինքնազգաստութեան եւ մեր թշուառութեան ճանաչման:

4- Եկեղեցիին կողքին չմոռնաս Իսրայէլը եւ Ամերիկացի հրեան, որ անհայելիներու կարգին կը դասուին: Դուն հոս ձգէ քիչ մը արաբացած գլուխդ: Կրնայ պատահիլ որ միջինարեւելեան հարցերու մեկնաբանութեանդ ընթացքին, քննադատելի գտնես ոչ թէ Իսրայէլը, այդ՝ երբե՛ք, այլ պարզապէս անոր արտաքին քաղաքականութեան մէկ երեսը կամ գրաւեալ շրջաններուն մէջ պաղեստինեան բնակչութեան վրայ իր զինուորական ծանր թաթը, եւ կամ ալ դատապարտելի նկատես Լիբանանի հողամասին վրայ իսրայէլեան ծանր ուժաւորումները, երբ անոնք արաբ ֆետայիներու կեդրոնները քանդելէ աւելի կը ապանցեն անմեղ բնակիչներ –լիբանանցի կին, երեխայ, ծերունի: Երբ Ատլանտեանը անցնիս, պէտք է լաւատեղեակ ըլլաս այդ մեծ երկիրը վարող ուժերու քաղաքականութեան: Գերադաս է լուրսինդ –*շա՛թ ալի*: Արեւելեան Երուսաղէմը կցուեցա՛ւ Երուսաղէմի, –*շա՛թ ալի*: Սուրիոյ պատկանող Կուանի Բարձունքները ներգրաւուեցա՛ն Իսրայէլի կողմէ՝ *շա՛թ ալի*: Իմաստուն գործ մը կատարած կ'ըլլաս եթէ նստիս եւ Հին Կտակարանը ուսումնասիրես ու փորձես գտնել հոնկէ բխող ճշմարտութեան լոյսը եւ պատգամը: Թող որ արաբ-

խրայելեան հարցը հայկական հարց մը չէ, այսինքն՝ այդ մասին խօսիլը պարտականութիւններու մաս չի կազմեր: Այդ մեծապէս պատասխանատու պաշտօնը վստահէ Նիւ Եորք Քաղաքի Ապակիէ Թէնքին՝ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան եւ Ապահովութեան Խորհուրդի ժողովներուն, որոնց Իսրայէլը դատապարտող, զայն խարանող խիստ որոշումներուն տարիներու ընդհանուր կշիռը նուազ կ'արժէ քան խախտմի մը փոնքտութիւնը: Գիտցիր նաեւ որ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու նախկին նախագահ Ժիմի Քարթըրը ամէն օր Աստուածաշունչ կը կարդար, հոն գտնելու յոյսով հրէական հողային տարածքներու թննուկը լուծող բանալին:

5- Ինչպէս որ Լիբանանահայերը ընտրեցին «դրական չեզոքութեան» քաղաքականութիւնը՝ ո՛չ այս կողմին, ո՛չ այդ կողմին հետ՝ Լիբանանի անվերջանալի քաղաքացիական կռիւներու ընթացքին, դուն եղիր չեզոք խմբագիր: Խոհեմութիւնը եւ հեռատեսութիւնը եթէ երբեք մայրը չէ եղած հայկական քաղաքականութեան, գոնէ անգամի մը համար թող ըլլայ անոր հեռաւոր զարմիկը: Ի՞նչ կ'ըլլայ, ի՞նչ չ'ըլլա՞ր: Արդէն պաղ պատերազմի սրսիացնող հովերը վերսկսած են զգալի դառնալ: Կարելի է անշուշտ Ապրիլ 24-երու առթիւ խմբագրականներ գրել, պոռալ, լալ, ծալրագոյն պարագային՝ ցուցատախտակ շալկել եւ փողոցը կայնիլ: Արտօնելի է նաեւ ընթերցողներու թելադրել որ իրենց գոնկրէսմէներուն մամակ-խնդրագիրներ ղրկեն աղաչելու պէս պահանջելով որ Գոնկրէսը բարի ըլլայ ճանչնալու հայկական ցեղասպանութեան իրողութիւնը, նոյնիսկ առանց դատապարտելու իր մեծ դաշնակից Թուրքիան: Սակայն գիտցիր որ ամէն ազատութիւն իր սահմանը ունի (տե՛ս թիւ 4 պատուիրանը):

6- Ամերիկահայը կազմուած է երեք տարբեր ընտանիքներէ, որոնք ներքնապէս նաեւ ունին յստակ բաժանումներ: Ամերիկան ո՛չ Լիբանանն է, ո՛չ Սուրիան, ո՛չ Կիպրոսը կամ Եգիպտոսը: Հոն կ'ապրին ամերիկածին հայր –ան որ Մեծ Եղեռնէն առաջ եւ անոր յաջորդող առաջին տարիներուն այդ ամերիկացիները ցամաք ելան, «Հայաստանահայ-սովետահայը» որուն թիւը տակաւ կ'աճի, եւ Միջին Արեւելքի քաղաքական վերիվայրումներէն արտագաղթողը: Այս վերջին դասին գլխաւոր բաղկացուցիչներն են եգիպտահայը, սուրիահայ-լիբանանահայը, պոլսահայը, պարսկահայը: Ու դեռ կան խարբերոցին, մարաշցին, էվերէկցին, եոզկաթցին, հաճընցին, ատանացին: Եւ տակաւին՝ վերի զանգուածները պէտք է ենթարկել նոր ստորաբաժանումներու որպէս լուսաւորչական, աւետարանական-բողոքական եւ կաթոլիկ: Յուսամ տեղեակ ես որ լուսաւորչական մեծամասնութիւնը շեշտակիօրէն երկփեղկուած է, գոյացնելով երկու տեսակի իրերամերժ եւ հակամարտ հայեր –ան որ աւանդականօրէն Ս. Էջմիածինը կ'ընդունի որպէս հայութեան հոգեւոր կեդրոն, միւսը՝ որ «ազատութիւնը կ'ընտրէ» եւ իր «հոգեւոր միախառնութիւնը» կը ստանայ նորակերպ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռէն, Լիբանան հաստատուած: Ժողովրդական եւ սիրելի խմբագիր նկատուելու համար ջանադիր եղիր քու հատուածիդ պատկանող բոլոր հաստատութիւններուն կազմակերպած ծխական կամ հայրենակցական դաշտահանդէսներուն –*փիքնիք*– ներկայ գտնուիլ:

7- Կեանք մը բաւարար չէ Միացեալ Նահանգները լաւ ճանչնալու

համար: Հետեւաբար մի աճապարեր դատումներ ընելու՝ համբակ վճիռներ արձակելու ամերիկեան կեանքին մասին: Այս նկատառումին կրնայ հետեւիլ հոգիի եւ մտքի ծուլութիւնը ու գրչի ամլութիւնը: Նայիր թէ այս ուղղութեամբ ի՛նչ կ'ըսէ յաջորդ պատուիրանը:

8- Հայ խմբագիրին պաշտօնը շինարար է: Իր խմբագրած թերթէն պէտք է արտացոլայ միայն վարդագոյն լատստեսութիւն: Պէտք է դրսեւորել համապատասխան մօտեցում ազգային բոլոր մարզերուն մէջ: Քննադատութիւնը իր մէջ կը պարունակէ քանդիչ տարր մը, եւ ամէն պարագայի՝ միշտ խրտչեցուցիչ բնոյթ ունի: Պէտք է զգուշանալ, հետեւաբար, ամէն կարգի սուր կամ բութ դիտողութիւններ կատարել: Հայութիւնը արդէն կը հալի, կը մաշի, կը շոգիանայ արտասահմանի մէջ, առաւել եւս Միացեալ Նահանգներու մէջ: Պէտք չէ փութացնել նահանջը: Ամէն ինչ կրնայ ուղիղ չընթանալ մեր կեանքին մէջ, աւաղելի երեւոյթներ կրնան պատահիլ, օրինակ, նոյնիսկ քու բնակած քաղաքիդ մէջ հայկական կարեւոր վարժարան մը փակուիլ որ համայնքային աւերի մը համազօր է: Սակայն այդ մասին արտայայտուիլը, նոյնիսկ անոր պարզ լրատուութիւնը քու գործդ չէ, երբ փակուող դպրոցը քու հաստաւորիդ կը պատկանի: Անոր անդրադառնալ կը նշանակէ արատաւորել շրջանակիդ բարի համբաւը, նեղացնել փակումին պատասխանատուները, բարեկամդ դարձնել թշնամի եւ կուսակցական միջավայրիդ մէջ նկատուիլ անքաղաքագէտ եւ ձախաւեր խմբագիր: Յանձնարարելի է որ ընդգրկես կազմակերպութեանդ լոռութիւն պահելու կարգախօսը, քան թէ անտեղի կասկածներ հրաւիրել քու շուրջդ, քեզմով՝ թերթիդ նկատմամբ, անով՝ կազմակերպութեանդ եւ անոր իմաստուն ղեկավարներուն, որոնց հանդէպ երախտապարտութեանդ զգացումը պէտք չէ նուազի: Այսուհանդերձ, եթէ պատահի որ հակառակորդ ճակատին պատկանի իր դռները փակող դպրոցը, ուր հայ մանուկներ գոնէ կը ծանօթանային մեսրոպեան աշխարհին եւ կը սորվէին էջ մը մրտտել Կիրակի օրուան փիքնիքին մասին՝ կրնաս բարձրաձայն ողբալ եւ քննադատել մեր –ըսել կ'ուզեմ անո՛նց– ազգային անտարբերութիւնը, անճարակութիւնը, դաւաճանութիւնը: Արտօնուած եւ նաեւ կասկած արթնցնել անոնց հայկական ոգիին հարազատութեան մասին:

9- Հակառակ քննադատութիւն ընելէ խուսափելուդ, պէտք չէ ենթադրել թէ անքննադատելի կը դառնաս, եւ նաեւ պատրանքը մի ունենար թէ կրնաս շնորհակալական խօսքերու արժանանալ աշխատանքիդ համար: Սակայն մարտիրոսի երեւոյթ մի առներ: Բացառութիւն չես կազմեր: Մեծամասնաբար նոյն ապերախտ կացութեան մէջ կը գտնուին սփիւռքի պաշտօնակիցներդ:

10- Լատստես եւ կորովի ըլլալու մեծագոյն պատճառ մը ունիս: Կեանքը այնքա՛ն արագ կը թաւալի: Բարեբախտ օր մը յանկարծ կը տեսնես որ թեւակոխած ես հանգստաւան կոչուելու վաթսունհինգ տարիքդ: Ու կը սկսի իրականացումը մե՛ծ երազին, որուն համար ծնար, ուսում ստացար, պաշարեցար եւ աշքիդ լոյսը սպառեցիր, –կը սկսիս ստանալ հանգստաթոշակդ: Գերերջանի՛կ օր: Ազատ եւ անաշխատ օրերդ անկէ ետքն է որ պիտի յաջորդեն եւ յառաջանան կաղն ի կաղ, թերեւս ձեռնափայտ ի ձեռին եւ հաշուելով ամսական պակտող դրամը մարդավայել կեանք մը ապրելու համար: Բարի գուարճութիւն:

Եւ բարի ճանապարհ:

Եւ Սակայն Կը Դառնայ...

(E Pur Si Miove)

Մեր դպրոցական նստարաններէն ի վեր գիտենք Գալիլէոսի պատմութիւնը: Գիտենք, կամ գիտէինք, քանի ժամանակի փոշին եկած էր ծածկելու պատմութիւնը եւ անկէ քաղուելիք ամէնօրեայ դասը: Հոռմի Պապը եկաւ փոշաւելով մաքրելու Հոռմէական Եկեղեցոյ պատմութեան տխուր էջերէն մէկը: Ասոր համար Վատիկան հաւաքուած էին նաեւ աշխարհի ամէն կողմերէն եկած 200 գիտուններ:

Թարմացնենք մեր յիշողութիւնը. իտալացի մեծանուն գիտնական եւ բնագէտ Գալիլէոս, որ իր կեանքին 78 տարիները հաւասարապէս բաժնած է 16րդ եւ 17րդ դարերուն միջեւ, իր աշխատանքներուն կողքին, կը զարգացնէ նաեւ զինք դարով մը նախորդող բոլոճացի աստղագէտ Կոպեռնիկի տեսութիւնը, ըստ որուն «մոլորակներու երեւութական շարժումով՝ լուսինը արբանեակն է երկրին, եւ թէ այս վերջինը մոլորակներու անշարժ կեդրոնը չէ»: Պարզ բարբառով՝ մեր մոլորակը կը *շարժի*, երկիրը կը դառնայ:

– Տարրական ճշմարտութիւն մը,– այսօր պիտի խնդար նախակրթարանի աշակերտ մը:

Իսկ Գալիլէոս, քայլ մը աւելի առնելով, խոշորացոյցը կամ հեռադիտակը կ'ուղղէր առաջին անգամ ըլլալով դէպի երկինք ու կ'ընէր նոր յայտնութիւններ, հաստատելով Կոպեռնիկի տեսութիւնը, հակառակը՝ Արիստոտէլի տեսութեան: Հոռմի դատաւորները Գալիլէոսի պնդումները կը նկատեն «անհեթեթ» եւ «հերետիկոս», ու կ'արգիլեն անոնց ուսուցումը: Երջան մը ետք գիտնականը կը գրէ, միշտ ի պաշտպանութիւն իր տեսութեան, «*Երկիւստութիւն*»ը, որուն մէջ ներկայացուած անձերէն մէկը պարզամիտ մըն է, զուարճալի եւ ձախողած դատի դժբախտ պաշտպան մը: Ժամանակի Ուրբանոս Ը. Պապը կը կարծէ ինքզինք տեսնել այդ ծիծաղելի անձին մէջ: Գործը եւ հեղինակը կը ներկայանան հաւատաքննութեան առջեւ եւ 69–ամեայ հանճարեղ գիտնականէն կը պահանջուի ծնրադիր ուրացումը իր տեսութեան: Այսուհանդերձ, ուրացումէն ետք Գալիլէոս ոտքի բարձրանալու ատեն ոտքով գետինը կը զարնէ, բացագանչելով. «*Եւ սակայն կը դառնայ*», (*«Է՛ փուր սի մոուլէ»...*): Դէպքը կը պատահէր 1633–ին, երբ երկրին «շարժիլ»ը, «դառնալ»ը, հակառակ էր Ս. Գրոց տառական մեկնաբանութեան:

Աւելի քան երեք դար ետք, այսօր, Յովհաննէս–Պօղոս Բ. Պապը կը խոստովանի թէ Գալիլէոս, որ Վենետիկի մէջ շինած էր առաջին աստղադիտակը եւ յայտնաբերած՝ լուսինի երեւումները իր թաւալքին մէջ, «տառապեցաւ Եկեղեցոյ հիմնարկութեանց վարուելակերպէն», եւ կոչ կ'ուղղէ աստուածաբաններու, որպէսզի «յանցանքներու պարկեշտ ճանաչումով, որ կողմէն ալ գան»՝ անհետացնեն այն կասկածները որ այս հարցով արգելք կ'ըլլան արդիմաւոր համերաշխութեան մը՝ գիտութեան եւ հաւատքի, Եկեղեցոյ եւ աշխարհի միջեւ:

Երեք դարեր երկիրը «անշարժ» մնալէ կամ արեւները մեր երկրին շուրջ անսկիզբ եւ անվախճան «դառնալէ» ետք, այսօր ճշմարտութեան ճանաչման

եւ հատուցման ժամը հնչած ըլլալ կը թուի Գիտութեան, Լոյսի, Ազատութեան, Խղճմտանքի եւ ...շարժման առջեւ: Կաթողիկէ եկեղեցւոյ նման պահպանողական, աներեր հաստատութեան մը կողմէ այս կարգի որոշում նշանակելի քաջ մըն է: Սակայն սահմանափակենք մեր ուրախութիւնը այս շատ մասնաւոր երեւոյթին:

Բոլոր վարդապետութիւնները, տեսութիւնները, գաղափարաբանութիւնները, կրօնքները, ինչպէս նաեւ՝ մարդկութեան «բարօրութեան եւ երջանկութեան, արդարութեան եւ իրաւունքի» նշանաբաններով իշխող կամ գործող ընկերութիւնները կը դառնան յոռեգոյն ծառայողները իրենց հետեւորդներուն եւ համայն մարդկութեան, երբ դառնան համակարգ, կամ սառած դրութիւն – սիւթէմ:

Երբ վարդապետութիւն մը – «հոգեկան» թէ «տնտեսական» նշանաբաններով – կը յաւակնի երկնառաք կամ երկրառաք մենաշնորհը ունենալ մարդուն հոգիին կամ ֆիզիքականին փրկութեան եւ բարօրութեան, կը վերածուի խժուժ եւ ամբողջատիրական իրաւակարգի, կը դիմէ բռնատիրութեան եւ կը խափանէ «շարժումը», յառաջդիմութիւնը:

Ու դեռ՝ երբ «առաքելական» նուիրումով մը, վարդապետողներ կը պարտադրեն իրենց ներհակ հաւատալիքները ուրիշներուն (ընկերութիւն, երկիր, պետութիւն), անոնք կը դառնան շահախնդիր ասպատակներ:

Դիտեցէք մարդկութիւնը:

Մեծ պետութիւններ՝ որոնք վերջ չունին «ազատագրելէ» փոքր ժողովուրդները... մինչեւ անոնց վերջին անդամին մահը:

Տիրող խմբակներ – զինուորական թէ շահակցական – որոնք միթապէս, բարոյապէս կամ աքսորով, բանտով եթէ ոչ՝ մահով կը պատժեն աշխարհի քաղաքացիներ, որոնց կարգին կը դասուին զինուորագրութեան թէ պատերազմի դէմ «անհնազանդ» խղճմտանքի առարկողներ:

Ցեղասպան պետութիւններ, որոնք կ'արժանանան յառաջադէմ եւ ժողովրդավար երկիրներու բարեկամութեան, պաշտպանութեան, միջակայ մեծագումար օժանդակութեան: Կուսակցութիւններ՝ որոնք իրենք կը դառնան անշարժ եկեղեցիներ:

Եկեղեցիներ՝ որոնք կը դառնան քարացած կուսակցութիւններ, եւ հոգեկան բռնակալութեամբ կը սողոսկին նոյնիսկ ընտանեկան մտերմութիւններու մէջ արատաւորելով ինչ որ կեանքի սփոփարար պարգեւն է:

Թող ոչ ոք ինքզինքին իրաւունք տայ խնդալու այն իրողութեան, թէ երեք դար առաջ հերետիկոսութիւն էր մտածել որ երկիրը անշարժ չէ, որ տիեզերքը լինելութեան մէջ է:

Գալիլէոս, ծնրադիր, «մեղա»յի եկաւ իր հաւատաքննիչներուն առջեւ եւ ուրացաւ ճշմարտութիւնը:

Այսօր, ընդհանրապէս ամբողջ մարդկութիւնը մեղացի դիրքին մէջ կը գտնուի, որովհետեւ կա'մ միթապէս թշուառ է եւ իր ժամանակն ու հոգին կը ծախէ մամոնային շերտ մը հացի փոխարէն, եւ կամ ազատախոհ է, եւ սակայն տկար է եւ խոցելի, հետեւաբար՝ հաշուետու եւ ենթակայ:

Տակաւին քանի՞ դարեր պէտք պիտի ըլլան, որմէ ետք մարդիկ յետադարձ ակնարկով խնդան, այս անգամ մե'ր – մերօրեայ հաւատաքննիչներուն –

վրայ, ու կարեկցին մեր մտքի եւ հոգիի խեղճութեանը:

Այսուհանդերձ, եւ մինչ այդ՝ ազատ մարդուն հանապազօրեայ աղօթքը եւ պաշարի նշանաբանը պէտք է ըլլայ.

...«Եւ սակայն կը շարժի»:

1983

Հայկական ԱՊՐԻԼը Եւ Ամերիկեան Զբօսաշրջիկութիւնը

Օր մը Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Պետական Քարտուղարութեան պաշտօնաթերթին մէջ, ի Ուաշինկթըն, ուրիշ օր մը Անքարայի մէջ, ներկայ թէ անցեալ պետական պաշտօնատարներ պար կը բռնեն:

Մէկը կ'ըսէ՝ «Թուրք կառավարութիւնը 1915-ին ցեղասպանութիւն չէ գործադրած հայ ժողովուրդին վրայ»:

Միւսը կը յայտարարէ՝ «Հայկական ցեղասպանութիւնը մեծ սուտ մըն է»:

Ամերիկացի վերի խեղկատակներէն մէկը հայկական հողերու պարպումի պատճառին գիտն ալ ըրաւ վերջերս.- «Հայը գաղթելու եւ ցրուելու սովորութիւն ունի»...

Այլ խօսքով, հայը վաշկատուն ժողովուրդ մըն է, կամ լաւագոյն պարագային՝ շատ կը սիրէ զբօսաշրջիկութեան որոշ ձեւ մը:

Կը թուի թէ այս պատճառով է որ այսօր կէս միլիոնէն աւելի հայեր կը շրջագային Միացեալ Նահանգներու մէջ, Ատլանտեանէն Խաղաղական ափեր, քառորդ միլիոն հայեր Միջին Արեւելեան երկիրներու մէջ ուղտերու վրայ տեսարժան վայրեր կը դիտեն, 150,000 հայեր Լիբանանի քաղաքացիական կոիւններուն հանդիսատես կ'ըլլան՝ զմայլելով տեղացող ռումբերու բազմագոյն հրախաղերուն, քառորդ միլիոն մըն ալ Եւրոպայի ոստաններուն մէջ ժամանակ կ'անցնեն այցելելով արուեստի կեդրոններ հակառակ միջազգային տնտեսական տագնապին, 20,000 հազար հոգի ալ սա երկրին մէջ, 10,000 ալ նա երկրամասին անկիւնը...

Հարցում մը սակայն անդիմադրելի կը դառնայ մեր պաշտօնատարին, որպէս համաքաղաքացի.

-Դուք ինչպէ՞ս եկաք այս երկիրը: Ո՞վ է ձեր հայրը, մեծ հայրը, որոնք են անոնց ծնողները: Իսկ անոնք ինչո՞ւ հոս փոխադրուած են ձգելով իրենց հայրենիքը: Չէի՞ն կրնար իրենց պապենական հողերուն վրայ մնալ քիչ մը դիմանալով եւ դիմադրելով, ոմանք՝ գետնախնձորի սովին, ուրիշներ՝ կրօնական հալածանքին կամ ցեղային խտրականութեան, շատեր՝ տնտեսական լաւագոյն կեանքի փորձութեան, ուրիշներ՝ պատեհութիւններ հետապնդելու արկածախառնութեան:

Վերի դասակարգերուն մէջ դուք -ձեր պապը- ենթադրաբար կը պատ-

կանիք ա՛յն շառաւիղին որ իսկապէս «գաղթելու եւ ցրուելու սովորութիւնը ունին, բախտախնդրական ոգիով»: Ձեր ներկայ պաշտօնը եւ թեթեւամիտ արտայայտութիւնը՝ վկա՛յ:

1983

Հայկական Դատը Անորոշ Սեռի Հանգրուանին

Կը գտնուիմ «ինքնագրաքննութեան» փափուկ կացութեան մէջ: Այս սիւնակը, ուր «շունը՝ շուն կ'անուանուի եւ կատուն՝ կատու», ինչպէս պիտի ըսեն ֆրանսերէնով, սպիտակ մնալու վտանգին մէջ կը գտնուի այս առթիւ: Ինչպէ՞ս համարձակիլ հայերէնով անդրադառնալ եւ տալ անուն, հասցէ, երբ ընթերցողներուն մէջ կը գտնուի մաքրակրօն անձերու յարգելի փաղանգ մը, ընդհանրապէս կազմուած յարգելի տարեցներէ: Կարելի չէ արդէն այս նիւթին մօտենալ ճակատէն, այլ նկատի առնելով անոր մասնայատուկ բնոյթը, պէտք է մերձեցնալ քովնոր ձեռով կամ դարձդարձիկ եղանակով:

Այդպէս, ուրեմն, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու այն ընկերակցութիւնը, որուն անդամները բաղկացած են միայն միասեռ... եւ կամ իրենց սեռը փնտռող երրորդ դասակարգէն, վերջերս պաշտօնական զեկոյցով մը զօրավիգ կանգնեցաւ հայկական դատին, ընդունելով անոր արդարութիւնը:

Նոյնիսկ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ ձեռով կարելի է մեր բոլորին խորագրած շնորհակալութիւնները յայտնել, կամ ի՞նչ տարագով պատշաճ գնահատանք արտայայտել իրենց: Գիտեմ, սակայն, որ լուսահոգի մեծ մայրս բնագդաբար երեսը պիտի խաշակնքեր եւ յաւելեալ շերմեռանդութեամբ պիտի փարէր իր Յիսուս Քրիստոսին:

Ու յանկած, աչքիս առջեւ սկսան տողանցել հայոց լեռներու արծիւ Անդրանիկը, վանեցի Եկարեանը, սեբաստացի Մուրատը, մեր առիւծ հայդուկները իրենց կորիւններով, մեր ջան ֆետայիները իրենց սրածայր, հպարտ պելխերով, առնական կտրիճները որոնք պատրաստ էին իրենց արիւնը ուղիօրէն թափելու հայ ազատագրական քարքարոտ ճանապարհին: Ի՞նչ պիտի մտածէին եւ ի՞նչ զգային անոնք ի լուր այս նոր կարգի անսպասելի զօրակցութեան:

Կ'երեւակայեմ իրենց սոսկալի, որոտուն զայրոյթը, իսկ շատերուն՝ անտաշ լեռնականի աննկարագրելի ամօթը, առնական մարդու իրենց վիրաւորանքը,– «Այս օրերո՞ւն պիտի հասնէինք»:

Ու գետին պիտի նետէին իրենց փափախը, պիտի թօթուէին իրենց տափատ–շալուարի փոշին, իւրայատուկ ձեռով պիտի մաքրէին իրենց կոկորդը, եւ լետոյ խմբովին պիտի երգէին ահեղաձայն.

– «... Կանանց ձեռք չտայ հայ ֆետային»...:

1983

«Վերապրողները Կը Վկայեն»

Ապրիլ 23-ին, Պոստոնի Հայ Իրաւանց Խորհուրդը կը կազմակերպէ յուշատօն մը. «Վերապրողները կը վկայեն»...: Ցեղասպանութենէն վաթսունութ տարիներ ետք եթէ անհրաժեշտ կը սեպուի մման ձեռնարկ մը, անհկա մի միայն յիշելու եւ յարգելու համար չէ ցանցառող թիւը Մեծ Եղեռնէն վերապրողներուն, ոչ ալ սոսկ յիշատակելու համար «Դարուս Առաջին Ցեղասպանութիւնը»: Դժբախտաբար հայութիւնը դեռ կը հետապնդէ աւելի բան մը:

Տակաւին պէտք է ապացուցանել թէ իսկապէս պատահա՞ծ է մման Ոճիւր մարդկութեան դէմ, թէ Արեւմտահայութիւնը կորսնցուցա՞ծ է իր լաւագոյն եւ մեծագոյն մասը աքսորի եւ ջարդի ճամբաներուն վրայ, եւ թէ կատարուածը իսկապէս ազգի մը բնաջնջումի ծարագրին գործադրութիւնն էր, եւ ոչ թէ տեղահանութիւն մը դէպի Թուրքիոյ ներքին գաւառները:

Կը փորձենք փաստել, սակայն՝ որո՞ւ:

Հրէական Ողջակիզումին թուականը կը գուգադիպի Ապրիլին, կանխելով Հայկականը:

Այդ առթիւ աշխարհի զանազան կողմերէն 15,000 հրեաներ հաւաքուեցան մայրաքաղաք Ուաշինկթընի մէջ, աշխարհին բարձր եւ յստակ ըսելու համար՝ «Երբե՛ք՝ նորէն»:

Այլ խօսքով՝ «Ամէն ինչ պիտի ընենք -եւ պէտք է որ ըլլայ- որ չկրկնուի Հոլոքոսթը»: Հրեան ասիկա կ'ըսէ, ստանալէ ետք հայրենիք, հատուցում, միջազգային համակրանք, շարունակուող միթա-բարոյական զօրակցութիւն, բարեկամութիւն եւ պատիւ:

Իսկ մե՞նք:

Մենք կը փորձենք -վաթսունին տարիներ ետք- պատասխանել Թուրքիոյ եւ իր դաշնակիցներուն ուրացումներուն:

Կը փորձենք մեր գոյութիւնը փաստել յուշատօներ կազմակերպելով կամ միջազգային մամուլին մէջ վճարովի էջ մը գրաւելով, երբ ինքնաշօժար չէ տրամադրուած սիւնակ մը:

Մեր տարած աշխատանքին կարեւորութիւնը չէ որ կ'ուզենք ստորագնա-հատել. կը կատարենք ճշդումը մեր ներկայ վիճակին, հայկական դատի ներկայ հանգրուանին, որ կը թուի գտնուիլ իր առաջին սանդխամատին վրայ այսքան երկար տարիներ ետք:

Ինչո՞ւ մեր ճիգերուն նաեւ չմիացնել հետեւեալ քայլը. իւրաքանչիւր երկրէն ընտրել հայ մը -դե՛ռ կան, դե՛ռ կան, սակայն պէտք է արագ շարժիլ- եւ զայն պաշտօնապէս ընդունիլ տալ երկրին նախագահին կողմէ որպէս անհրաւումած քաղաքցի եւ նաեւ ներկայացուցիչը՝ բոլոր վերապրողներուն եւ հայ ժողովուրդին: Եւ անոր միջոցով, որպէս միակ յուշագիր եւ Ցեղասպանութեան փաստաթուղթ, յանձնել երկրին ղեկավարին ծրար մը հանրապետութեան թանգարանին մէջ ցուցադրուելու համար: Ամերիկայի պարագային՝ նախագահական թանգարանին մէջ:

Ծրար մը՝ որուն մէջ գտնուի Եղեռնի զոհ հայու նշխար մը:

Ու այս արարքը կրկնել ամեն տարի՝ մինչև մեր իրաւունքներուն հատուցումը: Պէտք չէ վախճալ «դրամգլուխ»ի սպառումէն: Տէր-Զօրի աւագներուն տակ անսպառ է պահեստը:

1983

ՄԵՆ Զատիկ

Մանուէլ Վարդապետ Երկաթեան թրքական դատարանին կողմէ դատաւարտուեցաւ 14 տարի բանտարկութեան եւ այլ զրկանքներու: Հայր Մանուէլին յանցանքը ամէն ոք գիտցաւ. ան հայ մըն էր, առաւել՝ թրքահպատակ: Ան նաեւ եկեղեցական մըն էր որ կ'աշխատէր ապագայ եկեղեցականներ պատրաստել հայկական Երուսաղէմի մէջ: Մնացեալ ամբաստանութիւնները սոսկ պատրուակներ են դատաւարտութեան համար:

Կը թուի թէ Թուրքը լաւ գիտէ Հայր Մանուէլներուն դերը: Ու ասիկա մեզի կը ներշնչէ որոշ ապահովութիւն մը, վստահութիւն մը՝ հանդէպ իր առաքելութեան գիտակից հայ եկեղեցականին, մանաւանդ այս օրերուն՝ երբ շատ մը բաներ սկսած են խախտիլ եւ արժէքներ դառնալ խնդրական:

Հայր Մանուէլ ահաբեկիչ մը չէր, ո՛չ ալ հակապետական խափանարար մը, ո՛չ իսկ թմրեցուցիչի մաքսանենգ մը: Ան սաղիմահայ վարդապետ մըն էր, որ ումբ չէր փոխադրեր իր պաշուսակին մէջ ամէն անգամ որ Պոլիս վերադառնար, այլ կը հսկէր ճամբորդութեանը Թուրքիայէն Երուսաղէմ մեկնող անշափահաս աշակերտներու, որոնցմէ պիտի բարձրանար ապագայ հայ եկեղեցականներու սերունդը: Ան դատաւարտուեցաւ ծանր պատիժի որպէս *օրիմակ*, ցոյց տալու համար թէ թուրք պետութիւնը հայ ծագումով իր քաղաքացիներուն հետ կը խաղայ ինչպէս կատուն՝ մուկին հետ, եւ թէ Թուրքիոյ ամբողջ հայ բնակչութիւնը պատանդ մըն է թրքական գալլիին թաթին տակ: Ցոյց տալու նաեւ՝ թէ թրքական արդարադատութիւնը կրնայ ամէնէն քմահաճ կերպով կիրարկել իր իսկ պատժական օրէնքները, թուրք արդարադատութիւնը կրնայ պահանջել, ինչպէս Հայր Մանուէլի պարագային, որպէս ծանրագոյն պատիժ, առաւելագոյն վեց տարի ազատազրկութիւն մը, սակայն պետութիւնը՝ ինք՝ վճռել 14 տարուան անվերջանալի բանտարկութիւն: Ապահովաբար արեւմրտեան *դեմոկրասի*ն շատ լաւ պաշտպանուած է Անքարայի մէջ:

Տարօրինակ: Ո՛չ մէկ հայ ընկերակցութիւն անկեղծօրէն հետապնդեց Հայր Մանուէլի դէմ ամբաստանութեան եւ անոր բանտարկութեան հարցը: Ո՛չ մէկ կազմակերպութիւն հոգեւին բողոքեց, փողոց իջաւ, դրօշակ պարզեց, ցոյցեր կազմակերպեց կամ նստացոյց կազմակերպեց այս առթիւ: Յարդ ոչ մէկ միութիւն դիմեց պետական մարդոց կամ վարչապետարաններու, պահանջելով հայ երիտասարդ եկեղեցականին ազատ արձակումը:

–Հայր Մանուէ՛լ: Ո՞վ է, չե՛նք գիտեր...

Իսկ մեր մէջ անոնք որոնք սկսած էին շարժիլ, անոնց թելադրուեցաւ լռութի՛ւն, գոնէ կարճ շրջանի մը համար: Թերեւս խորհուեցաւ թէ տուեալ պայմաններուն մէջ կրաւորականութիւնը ամէնէն իմաստուն քաղաքականութիւնն էր որ կրնար ծառայել Թուրքը չգրգռելու կամ Հայր Մանուէլը անաղմուկ անպարտ արձակել տալու: Ասիկա կը նշանակէր տակաւին շարունակել չճանչնալ Թուրքը եւ իր նպատակը այս դատավարութեամբ. կը նշանակէր նաեւ թէ ան մոռցած է վերջին օրինակը, երբ «բազլաւ» հրամցուց ահաբեկչութեամբ ամբաստանուած հայ երիտասարդին, զայն կախաղան բարձրացնելէ առաջ:

Ամէն հայ բանտարկեալ ունի իր օգտին աշխատող կազմակերպութիւն մը կամ մարմին մը: Հայր Մանուէլ մնաց միմակ, անտէր: Ան կը պատկանէր Հայ Եկեղեցիին, իսկ այս վերջինը շատ աւելի կարեւոր հարցեր ունէր լուծումի կարօտ: Պէտք չէ մոռնալ թէ ան «ապաքաղաքական» է եւ ունի մաքուր ձեռքեր: Ան չ'ուզէր միջամուխ ըլլալ հարցերու, որոնք ուղղակի աղերս չունին առաջնորդական կամ տեղապահական աթոռներու, պաշտօններու, տիտղոսներու, ազդեցութիւններու բաշխումի կամ կալուածական առուծախի հարցերու հետ: Ան պետութենէ պետութիւն յարաբերութիւն չի մշակեր արաբներու հետ, իսրայէլացիներու, կամ ռեւէ կառավարական յայտնի կամ անյայտ հաստատութիւններու հետ: Միջազգային գետնի վրայ ան *էօքիմէնիզմ* կ'ընէ, սակայն տպաւորութիւնը կը ձգէ թէ զայն կը գործածէ ոսկեզօծելու համար իր փառքը եւ իր ժողովրդականութիւնը վերածելու՝ արտաքին հանդիսատի տեղափոխութիւններու եւ ճամբորդութիւններու: Այնպէս կը թուի, թէ եթէ Հայր Մանուէլ ձեռքակալուեցաւ եւ բանտարկուեցաւ՝ միակ յանցաւորը ի՛նքն է: Ան ալ թող գործէր իր հոգեղբայրներէն ոմանց նման, կամ հանգի՛ստ նստէր վանքի շրջափակին մէջ. աղօթէր, ուտէր, գծէր իր հոգեւոր պետերուն նկարները, քանի նկարչական շնորհք ալ ունէր, եւ կամ լծուէր *էնթրիկ*ներու: Յանցաւոր էր Հայր Մանուէլ որ իր երիտասարդ տարիքին իսկ բարձր աթոռներ գրաւելու նպատակը չէր առաջնորդած իր քայլերը: Ի՛նչ ընել անհեռատես եկեղեցականի մը համար:

Լա՛ւ. ուրեմն ի՞նչ ընել հիմա: Ակնկալե՛լ պաշտօնական նեցուկ եւ գործնական քայլեր հայ կազմակերպութիւններէ, որոնք հայ ազատագրական պայքարի անունով կ'արթննան եւ կը քնանան տարուան ամբողջ երկայնքին: Սխալ պիտի ըլլար նման սպասում մը:

Դիմե՛լ նախագահ Ռոնըլտ Ռեյքնի:

Վատահօրէն լաւ մտածում մըն է այս, եթէ մանաւանդ յիշենք մօտիկ անցեալին իր հանդիսատի սա յայտարարութիւնը.– «*Կը յայտարարեմ 1983 թուականը Աստուածաշունչի տարի*»: Ի՛նքն է դարձեալ, որ յանուն հոգեկան վսեմագոյն առաքինութիւններու եւ ոգեկան բարձրագոյն արժէքներու կ'ուզէ հանրային վարժարաններուն մէջ վերահաստատել առաւօտեան տէրունական աղօթքը: Այսօր միթէ կա՞յ իրմէ աւելի նպատակայարմար եւ զօրաւոր անձ մը երկրագունդիս վրայ իբր Քրիստոսի ծառայ Հայր Մանուէլի պաշտպան: Ո՛չ: Երիցս ո՛չ: Ժիշդ է թէ քաղաքականութիւնը կրօնք չի ճանչնար, եւ հետեւաբար՝ նա՛խ՝ Թուրքիա, ապա՛ ...«1983 թուական»: Եւ յետոյ, իսկական *դեմոկրասի*ն կը պահանջէ միջամուխ չըլլալ ուրիշ ներկայ կամ ապագայ *դեմոկրասի*ներու ներքին գործերուն: Պէտք է նաեւ գիտնալ յարգել ուրիշ երկիրներու գերիշխա-

նական իրաւունքները, ի մասնաւորի երբ ան հաւատարիմ դաշնակից մըն է: Ու դեռ՝ իրողութիւն է թէ այս օրերուս նախագահ Ռեկըն Սպիտակ Տուն չի բնակիր, ոչ ալ յստակ հասցէ մը ունի: Ան կը գտնուի անջրպետին մէջ, Միացեալ Նահանգներու 21-րդ դարու ինքնապաշտպանութեան ծրագիրներու ուսումնասիրութեամբ: Լէյզըր ճառագայթով իսկ իր վերադարձը կրնայ ուշանալ:

Ուրեմն ի՞նչ ընել:

Կը մնայ դիմել Աստուծոյ, ինչ որ արդէն այս տոմսակը կ'ընէ ամենայն յուսահատութեամբ, ու մէջբերել Յիսուսի խօսքը այս տօնական օրերուն առթիւ: Ան չի վերաբերիր, այս պարագային, իր երկու կողմերու խաչեցալներուն, այլ ապահովաբար Հայր Մանուէլի ցեղակիցներուն, երբ հայ վարդապետը իր բանտի խուցին մէջ ունեցաւ Սեւ զատիկ մը, եւ այդ պատճառաւ Քրիստոս այս տարի մեռելներէն յարութիւն չարաւ:

- Հայր՝ թող դոցա, զի ո'չ գիտեն զինչ գործեն...»

1983

Յո՞ Երթաւ...

«**Պ**այքար»ի այս թիւով հրատարակուած է Մայր Աթոռի Դիւանին ծանուցումը, որ Ամենայն Հայոց Վազգէն Ա. Հայրապետը փիլոնագուրկ կ'ընէ ամերիկաբնակ եկեղեցական մը:

Այլեւս չեմ յիշեր թէ ե՛րբ, մեր Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցիին մէջ հաւատացեալներ կը պոռային, անարժան եկեղեցականի մը օծումին կամ շնորհաբաշխութեան ատեն:

- Արժան եւ իրաւ չէ...

Այսօր երբ կը տեսնեմ կարգ մը հայ եկեղեցականներ, որոնք իրենց սքեմով եւ տիտղոսներով սիգաճեմ կը շրջագային մեր ազգային հիւրասարահներուն մէջ, աւելի տարուած իրենց փոքր Եսով, մեծ Հանգիստով, ունայն Փառասիրութեամբ եւ նիւթական անյագուրդ Ախորժակով՝ հարց կու տամ թէ միթէ չկա՞ր իրենց եկեղեցական կարգի ընդունման պահուն հաւատացեալներէն գոնէ մէկը՝ որ պառար:

- Արժան եւ իրաւ չէ...

Սակայն յանցանքը միայն իրե՞նցն է: Աշխարհականներու հսկայ զանգուածը միթէ իր մեղսակցութիւնը եւ աններելի յանցանքը չունի՞ այս տխուր կացութեան յառաջացման մէջ: Ի վերջոյ, հայ եկեղեցականը պիտի ըլլայ այն ինչ որ է աշխարհականը, -մենք բոլորս՝ մեր ծոթիւններով, քէներով, վէճերով, մրցակցութեամբ եւ մասամբ նորին: Ան նոյնիսկ շատ մը պատճառներ -եւ առիթներ- ունի մեզ գերազանցելու, ինչ որ արդէն կ'ընէ խնդում սիրտով եւ քիչ

մըն ալ քմծիծաղով:

Յո՞ր երթաս աշխարհական:

Յո՞ր երթաս կղերական:

Այսօր սակայն կիզող սրտիս վրայ զովացնող կաթիլի մը պէս ինկաւ Հայրապետին վճիռը: Խմբագրութիւնս ճանչնալով փիլոնագուրկ եկեղեցականին –«եպիսկոպոսին»– հականուիրապետական եւ վարկաբեկիչ ընթացքը, կը յայտնէ իր գոհունակութիւնը:

–Ծնորհակալ եմք, Վեհափառ Տէր, հակառակ Ձեր քիչ մը յապաղումին...:

1983

Սիրելի Ընթերցող՝ Իմ Եղբայրս, Իմ Թշնամիս

Մեր ընթերցողները երկու առիթներով տեղեակ եղան Նիւ Եորք նահանգի վարժարաններուն մէջ Հայկական Եղեռնի դասաւանդման ծրագրի մը մասին: Խմբագրականով մը շեշտուած էր նաեւ ազգային մասնաւոր կարեւորութիւնը ծրագրին յաջողութեան, որուն դէմ Թուրքիա իր պետական բոլոր միջոցներով եւ բարեկամներուն միջամտութիւններով կ'աշխատի արգելք հանդիսանալ:

Այս առիթով կոչ ըրած էինք նաեւ որ ընթերցողները գրեն դասաւանդման ծրագրին պատասխանատուներուն եւ զանգուածաբար յայտնեն իրենց զօրակցութիւնը նման նախաձեռնութեան:

Այժմ պէտք է խօսիլ մեր ընթերցողներուն հետ աչք-աչքի, աներկդիմի եւ առանց դարձդարձիկ նախադասութիւններու.

– Ցեզմէ քանի՞ հոգի գրիչը առաւ եւ երկտող մը յղեց տուեալ հասցէին, պաշտպանելով, յուշելով Հայկական Եղեռնին դասաւանդման արդարացիութիւնը, կամ մարդկութեան պարտաւորութիւնը՝ հայերու հանդէպ:

Քանի՞ հոգի, արդեօք, նոյնիսկ պահ մը միայն մտածեց այդ մասին, թէ՛ կուզ առանց արարքի վերածելու իր մտածումը...:

Ձենք ուզեր որեւէ եզրակացութեան հանգիլ, առանց տեղեակ ըլլալու արդիւնքին:

Եւ սակայն դժուար չէ գուշակել պատասխանները:

Կարելի չէ, օրն ի բուն, հայկական ոգի, լեզու, պատմութիւն կամ դատ հոլովել, եւ մնալ՝ ձեռնպահ:

Ներելի չէ ցաւի, ողբալ, հեկեկալ՝ հայկական լեզուին, բարքերուն, ինքնութեան կորուստին մասին, եւ նստիլ՝ անշարժ, աներեք, սմբեցնող հեռատեսիլին պարապ յայտագիրներուն դիմաց:

Թոյլատրելի չէ նոյնիսկ հայերէն աղօթել, կամ աղօթել անգլերէն՝ Հա-

յաստանեայց Եկեղեցւոյ մէջ, եւ մեղանչել՝ մեղկութեամբ, դասալքութեամբ, անտարբերութեամբ՝ հայութեան ճակատագրին նկատմամբ:

Երբ հայութեան շահերը խնդրոյ առարկայ են, երկու տեսակ հայ չկայ, ո՛չ ալ երկու տեսակ վարք, գործ, մտածում:

Հայկականութեան կշիռը երկու նժար չունի այս կարգի պարագաներուն: Ի վերջոյ, իւրաքանչիւրէն պահանջուածը ո՛չ ինքնամոռացում է, ո՛չ մարտիրոսացում, ո՛չ իսկ խիզախ արարք մը:

Պահանջուածը նոյնիսկ հայերէն լեզուին ուսողութիւնը չէ, եւ ոչ ալ տուներէն ներս հայախօսութիւնը՝ զաւակներու հետ:

Կը բաւէ որ ամէն հայ օրական քառորդ ժամ տրամադրէ ազգային թանկագին նպատակի մը համար, որ այսօր Հայկական Եղեռնին դասաւանդման հարցն է, իսկ վաղը կրնայ ըլլալ մմանօրինակ ուրիշ ազգօգուտ ձեռնարկ մը: Կարելորդ՝ տրամադրելիութիւնն է, դրական ոգին՝ որ գիտէ գաղափար մը արարքի վերածել:

Քանի՞ հոգի պիտի գիտնայ, մինչեւ յառաջիկայ շաբաթ, քառորդ ժամ ամփոփուիլ իր հայկականութեան մէջ՝ գրիչ ի ձեռին:

1983

Յօրինակ Այլոց

Նիւ Եորքի Արեւելեան Ամերիկայի Առջնորդարանի Դիւանէն բխած հաղորդագրութենէ մը կ'իմանանք, թէ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Վազգէն Ա. «նկատի առնելով որոշ պայմաններ եւ վեհափառին ներկայացուած խնդրագիրներ», արտօնած է որ Արեւելեան Թեմի մէջ պաշտօնավարող երկու կուսակրօն եկեղեցականներ ամուսնանան եւ իրենց հովուական պաշտօնը շարունակեն իբրեւ ամուսնացեալ քահանաներ: Նորին Սրբութիւնը այս արտօնութիւնը տուած է բացառութեան կարգով եւ իբրեւ «Ոչ յօրինակ այլոց»:

Տարօրինակ է. այս վերջին կաշկանդիչ եւ սահմանափակող երեք բաները կը կարծենք լսած ըլլալ այլ ժամանակներ եւս ու մէկէ աւելի անգամներ: Ատենին, մեր թեմերուն մէջ պաշտօնավարող արժանաւոր վարդապետներէն մէկը, քոյր հոգիի մը ընկերակցութեան պահանջքէն մղուած, բախած էր առաջնորդական եւ հայրապետական դռները, ու արտօնութիւն ստացած՝ ամուսնացեալ քահանայ դառնալու, միշտ բացառութեան կարգով եւ «Ոչ յօրինակ այլոց»:

Նոյն ղօղանջը լսած ըլլալու տպաւորութիւնը ունինք Հայաստանէն, ուր նման կացութիւն մը նոյն երջանիկ (եմթակային համար) լուծումը գտած էր անփութախելի պայմանով. «Ոչ յօրինակ այլոց»:

Կը թուի թէ Հայաստանեայց Եկեղեցին, զանազան մտահոգութիւններէ մղուած, սկսած է կիրարկել *ռէալիտիթիք* մը եկեղեցական սպասարներու հանդէպ, եւ որդեգրել «հարկս լուծանէ զօրէնս» սկզբունքը:

Եթէ այս ընթացքը նոյն ձեով շարունակուի, ու եթէ Հայրապետը եւ Եպիսկոպոսաց Դասը օրինական եւ վերջնական լուծում մը չգտնեն մեր եկեղեցին եւ եկեղեցականները տագնապեցնող կուսակրօնութեան բորբոք հարցին, ակնկալելի է որ Հայրապետական վերջին «Ոչ յօրինակ այլոց»ով թոյլատրուած արտօնութիւնը ստանայ խրախուսիչ եւ փորձիչ «Յօրինակ այլոց» նշանակութիւնը, որուն հետեւանքով վարդապետական շարքերը օր մը այնքան նօսրանան, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը այլեւս նոյնիսկ թեկնածու չունենայ շնորհելու՝ միշտ «բացառաբար»՝ կուսակրօն եկեղեցականներու ամուսնացեալ քահանաներ դառնալու արտօնութիւնը, իբրեւ՝

«ՈՉ ՅՕՐԻՆԱԿ ԱՅԼՈՑ»....:

1983

Ապրիմ - Մեռնիմ

Ա.

Հսկումի Գիշեր

Ցեղասպանութեան տարեդարձին առթիւ Նախագահ Ռեկրն յայտարարեց. - Այս գիշեր, յանձնառութիւնը ստանձնենք որ մեր աչքերը երբեք պիտի չփակենք, երբեք պիտի չմերժենք ճանչնալ ճշմարտութիւնը, որքան ալ որ անհաճոյ ըլլայ անհկա:

Նախագահը աւելցուց.

- Մեր ամէնէն սրբազան պարտականութիւնը այն է, որ մարդկային ողբերգութիւններէն մեծագոյնին, ջարդերու յիշատակը երբեք պիտի չմարի, իսկ անկէ քաղուած դասերը երբեք պիտի չմոռցուին:

Ամէն հայ միայն անհուն հրճուանքով եւ երախտագիտական զգացումներով կրնայ լսել, կարդալ, վերստին կարդալ եւ գոց սորվիլ նախագահ Ռեկրնի վերոգրեալ պատմական յայտարարութիւնը որ, վերջապէ՛ս, արդարութիւն կ'ընէ եւ կը ճանչնայ Ցեղասպանութիւնը:

Սակայն, սպասեցէք վայրկեան մը. ո՞ր ցեղասպանութեան կը վերաբերի նախագահին խօսքը.

- Հրէական:

Վերոյիշեալ ճառը խօսուած է անցեալ տարի, Սպիտակ Տան մէջ, ուր Տանտէրը կ'ընդունէր Հոլոքոսթէն վերապրողներու խումբ մը, ընդգծելու համար թէ քառասուն տարի առաջ նացիական զոհերուն յիշատակը պէտք է միշտ վառ պահել, որպէսզի ժամանակակից բռնութիւններու դէմ պայքարը զօրանայ:

Մենք հայերս կը հետեւինք նախագահին խորհուրդներուն ամէն տարի, յիշատակելով Ապրիլեան եղեռնը, սակայն իր Վարչութիւնը ի խորոց սրտի կը

մաղթե որ, Է՛հ, անցեալին պատահած դժբախտ դէպք մը, որ ճամբու արկած մըն է, ա՛լ պէտք է մոռնանք, կամ թէ խորհուրդ կու տայ թէ եղելութիւնները պէտք չէ շատ չափազանցել: Ու այս խորհուրդը՝ լաւագոյն պարագային:

Կան նաեւ նուազ լաւ եւ յոռեգոյն պարագաները:

Որովհետեւ ցեղասպանութեան մը պզտիկ կամ մեծ չափը չկայ, Ամերիկեան Վարչութիւնը կը կարծէ կատարած ըլլալ աւելի հնարամիտ գիտ մը.– «Հայակական Ցեղասպանութիւն չէ կատարուած», եւ վե՛րջ: Ասիկա ամերիկեան վերջին աղ–պղպեղն է ցանուած մեր բաց վերքին վրայ:

Այդ աղ–պղպեղն է որ առատօրէն դարձեալ ցանուեցաւ, երբ Ամերիկեան Գոնկրէսական Յանձնախումբը մերժեց նոյնիսկ օրակարգի նիւթ դարձնել Հայկական Ցեղասպանութիւնը ճանչնալու առաջարկը:

Սակայն մենք քաջալերուած նախագահ Ռեկընի արիութիւն ներշնչող խօսքերէն, թէ՛ «պիտի չմերժենք ճանչնալ ճշմարտութիւնը, որքան ալ անհաճոյ ըլլայ անիկա», պիտի ըսենք.

– Է՛հ, Միացեալ Նահանգներու մէջ հայերը Նիւ Եորք մը չունին, ուր նախագահական թեկնածուները ջերմեռանդօրէն խուժէին, որպէս ընտրական սրբատեղի մը, գլուխնին անցընէին եարմութի փոխարէն հայկական փափախ մը, եւ մեր դիմ–գուրմայով շուրջպար բռնէին, ու դառնային, դառնային: Եւ վերջապէս հոգեպէս վերացած՝ անոնցմէ մին՝ հանդիսատրապէս եւ յուզումնալից յայտարարէր թէ նախագահ ընտրուելու պարագային, պաշտօնապէս կը խոստանար Ուիլսոնեան սահմաններով Հայաստանը, մինչ ուրիշ թեկնածու մը, նեղսրտած այսքան ազահութենէն, եւ հայէ մը աւելի հայկական, սրտառուչ ձայնով յանձանո՞ւ ըլլար Հայկական Կիլիկեան եւս հայերուն վերադարձնել, եւ ի հարկին երկրորդ ամերիկեան դեսպանատուն մը հաստաւ աթոռանիստ Սիւ մայրաքաղաքին մէջ, մինչեւ որ միջանցքով մը երկու Հայաստանները իրարու միանային:

Եւ վերջապէս, ամէն տարի, Ապրիլ 23–ի գիշերը, Միացեալ Նահանգներու Նախագահը յայտարարէր.

– Այս գիշեր յանձնառութիւնը ստանձնենք որ մեր աչքերը երբեք պիտի չփակենք... եւայլն, եւայլն:

Բ.

Լուցկիին Յպիկը

Ամէն տարի, որոշ թուականի մը, մարդկութիւնը կը խոնարհի Հիրոշիմայի եւ Նակազաքիի հիւլէական զոհերու յիշատակին: Հիրոշիմայի մէջ կանգնած յուշարձան–ուխտատեղիին շուրջ մարդիկ կը համախմբուին, յարգանքի, խոկումի լուռ պահի մը մէջ ինքնամփոփ՝ խորհրդածելու համար մարդկութեան արատ բերող աշխարհակործան արարքներու եւ զէնքերու մասին: Ամէն տարի, աշխարհի ժողովուրդները միասնաբար կ'ուխտեն՝

– *Երբեք պիտի չկրկնուի եւ չմոռցուի...*

Ամեն տարի հրեաները –եւ իրենց հետ մարդկությունը– տուեալ թուականի մը կը յիշեն Նացի Գերմանիոյ հակասեմական բռնարարքները եւ Ողջակիզումը, ու քառասուն տարիներէ ի վեր բարձրաձայն կը կրկնեն՝

– *Երբեք այլեւս...*

Ամեն տարի, սակայն, Հայը Ապրիլ 24–ին կ'ամփոփուի իր իսկ արմենական մորթին մէջ, եւ գրեթէ առանձին –մի քանի բարեգութ հրաւիրեալներու ե–րախտամեծ ներկայութեան– ինք իրեն կ'որոճայ՝ «Երբեք այլեւս» ու նաեւ՝ «*մեր հողերը, մեր հողերը*»։ Ապա կը նաչի շուրջը, կը նկատէ թէ բոլոր անոնք, որոնք նախագահական պալատներէն մինչեւ ժողովրդական նեղլիկ տնակները, կը գո–ռային «այլեւս երբեք պիտի չկրկնուի», այդ օր իրենց տան դուռ–պատուհանը կղպած են թրքական դեսպանատուներուն նման, եւ իրենց ունկերուն ձայնար–գել դրած՝ արդարի քունով կը անջեն։ Կը թուի թէ հայը մարդկային ընկերութեան մէկ անդամը չէ, երբ այդ ընկերութեան կենսակցութիւնը Թուրքին հետ է, եւ երբ ան կը ղեկավարուի ամէն ազգի «կնքահայր»ներու –*կատֆատիւր*ներու– կողմէ։

Մեր ցարը, սակայն, նոր բնոյթ կը ստանայ ամէն անգամ որ մեր մէջ նաեւ տեսնուին դարավերջիկ հայու փշրանքներ, որոնք քրիստոնէական՝ անըր–դամտութեամբ կամ հոգեկան եղծանումով կը միանան վերի միջազգային «Ըն–տանիք»ին, ու կը փորձեն Հայուն հաշտոյն Աւետարանը կարդալ հակառակ ուղ–ղութեամբ, սկսելով ետեւէն։

Նման ընթերցումներու վկան հայը եղած է Եղեռնէն ի վեր, միջազգային գթասիրտ միսիոնարներու թէ այլ կարգի ողորմած ղեկավարներու կողմէ։ Ծա–հան Ծահնուր կը յիշէ անոնցմէ առաջիններէն մէկը իր «Զոյգ մը կարմիր տետ–րակներ»ուն մէջ։

Եղեռնին վաղորդայնին, Պոլսոյ մէջ իր մօրեղբայր Թէոդիկը հաւաքած է տոպրակ մը փաստաթուղթեր Յեղասպանութեան մեր կորուստներուն վերա–բերող, կազմելու համար մեր «Գողգոթա»ին վկայութեան հատորը։ Գրած է նաեւ գիրքին յառաջաբանը, ուր կը խօսի թուրք անպատու վայրագութիւններու մասին։ Ան անհուն գոհունակութեամբ կը խորհի ցաւակից հոգի մը գտած ըլլալ զարգացած օտար միսիոնարի մը մօտ, որուն կը կարդայ իր սրտանմլիկ յառա–ջաբանը։ Պահ մը խոր լուրսէնէ ետք, երբ Թէոդիկ հոգեւորականէն կ'ակնկալէ ամէն կարգի հակազդեցութիւն, բացի՝ մէկէն, ահա այդ մէկն է որ կ'իյնայ կառափնատի կտրոցին պէս.

– *Հայ ժողովուրդը արժանի եղած է Աստուծոյ աջ կողմը բազմելու...*

Ո՛չ՝ ձախ կողմը։

1920 թուականէն ի վեր, աշխարհի սնանկ քաղաքակրթութեան եկեղե–ցական թէ աշխարհական ղեկավարներէն ստացած իր այս կարգի բարի վարուց վկայագիրներուն շեղակոյտն է ահա, որ հայը վերջին շրջանին արժանի դա–տած է լուցկիի ցպիկի մը բոցին։

Ու այդ բոցն է, որ անցեալ շաբաթ լուսաւորեց առաջին անգամ Սորպոնի Ամփիթատրոնը, Ժողովուրդներու Մնայուն Դատարանի նստաշրջանի ընթացքին։

Ամանորեան Խաբկանք

Անցեալ տարի է որ պատահեցաւ: Այժմ նոյնիսկ ինքնարդարացումի մը չքմեղանքը չունիմ պատահարին համար, չափահաս տարիքս շատոնց թեւակոխած ըլլալու պատճառով:

Ամերիկեան առաջին Կաղանդս էր իբր երկրին մնայուն եւ օրինական բնակիչը, *Կրին քարթը* գրպանս: Մեքենական կարգ մը սովորութիւններէս մէկը դարձած էր ամէն օր, նոյն ժամուն, նամակատուփս բանալ Միջին Արեւելքի եւ Եւրոպայի բարեկամներէս գիրեր ստանալու ակնկալութեամբ, քանի «Պայքար»ի վերաբերեալ պահարանները կը ստանայի խմբագրատան հասցէով: Կաղանդի շաբաթն էր երբ, բախտաւոր օր մը, նամակատուփէն պահարան մը ուղղակի դէմքիս ցատկեց իր արտասովոր տեսքովը: Մեծ պահարանին թափանցիկ պատուհանէն անուանս խոշոր, խոշոր սեւ տառերը պար բռնած էին աչքիս դէմ, ու դեռ անոնցէ աւելի մեծ կարմիր տառերով դրոշմուած «ՎԾԱՐԵԼԻ՝ ՄԷԿ ՄԻԼ-ԻՈՒՆ ՏՈՒԱՐ» բառերը կը վարագուրէին հորիզոնը, «Ծնորհատրութիւններով»:

Ահա՛ քեզի Ամերիկան: Երբ տարիներէ ի վեր կ'ըսուէր թէ ան բախտի, գանձի, կարելիութիւններու եւ Կաղանդ Պապայի երկիր է, Թովմաս Առաքեալի հովեր կ'առնէի: Պահարանին վրայ տակաւին աւելի մեծ գլխագիր եւ կարմիր տառերով կը հրահանգուէր «Ծտա՛ւ, բանալ իսկո՛յն»: Պարզեւատու մեծ ընկերութիւնը, որուն ծանուցումները տեսած էի հեռատեսիլէն, դարձեալ կը ներկայացնէր իր շնորհատրութիւնները, շահած մեծ պարգեւիս առթիւ: Ժիշդ է թէ շատ մանր տառերով, հազիւ խոշորացոյցով ընթեռնելի, էջին ստորոտը կը գտնուէին նաեւ տողեր, որոնք աւելի զարդագիծեր ըլլալու տպատրութիւնը կը ձգէին:

Կարելի հանդարտութեամբ յարկաբաժինս բարձրացայ. պէտք է մտքիս եւ ջիղերուս տէրը ըլլայի: Որքան ալ կեանքէն յափրացածի, անզգամ դարձածի եւ ոչ-մէկ-երեւոյթ-ալ-քեզ-չի-կրնար-անակնկալի-բերել սփեւտ հոգեվիճակ մը ունեցած ըլլայի, որքան ալ երկար տարիներ Լիբանանի համատարած աւերը՝ անձնական ինչքի կորուստը եւ շրջապատի ամէնօրեայ զոհերը չքացուցած ըլլային վերջին պատրանքներս մարդ էակին եւ քաղաքակրթութեան հանդէպ, ու դեռ որքան ալ հորիզոնին կապոյտը կորսնցուցած ըլլար իր նշանակութիւնը՝ այդ բոլորը արգելք չեղան որ պոստոնեան ձիւնածածկ տարածութիւնները երկվայրկեանի մը մէջ վերածուին գոյնզգոյն դաշտածաղիկներով ծածկուած մարգագետինի մը:

Օդը յանկարծ կը թեթեւնար եւ իր հետ կը թեթեւցնէր նաեւ զիս: Նամակին հոգեբան եւ բարի հեղինակները արդէն վերահաս ըլլալով աւետիսին առթելիք յուզումէն անբաժան գլխապտոյտին՝ կը յանձնարարէին նախ հանգիստ մը նստիլ ու ապա միայն ապահով դիրքով բանալ պատուահանը:

Բազկաթոռի մը վրայ նստած եւ սակայն միշտ պրկուած ջիղերով կը կարդամ, այս անգամ հատիկ-հատիկ, ինչ որ բաց մնացած նամակատուփին առջեւ կարդացած էի. «...Մէկ միլիոն... Յկեանս ապահովութիւն, վճարելի քսան տարիէն, տարին 50,000 տոլարի հաշուով... Եթէ տարեկան եկամտիդ կէսը ծախսես, քսան տարի ետք մնացեալը, իր տոկոսով, համարժէք պիտի դառնայ 2 միլիոն 4,399 տոլարի... Ուրեմն մէկ միլիոնէ աւելի է շահածդ»:

Ինձմէ միայն կը պահանջուէր կարգ մը ձեւակերպութիւններ լրացնել – անուն, հասցէ, ստորագրութիւն, եւայլն, եւ «ընդփո՛յն» պատասխան, քանի որ *«անփոյթ մը, որ շահած էր մեծ մրցանակը եւ որ սակայն չէր յարգած պայմանները, իրաւունք չունեցաւ ստանալու իրեն վիճակուած գումարը»*: Սակայն ես անփոյթ չեմ եւ պիտի ստանամ բախտիս ինծի պարգեւած միլիոն տոլարը:

Անցաւ ամիս մը, ու ապա՝ երկու, երեք ամիս: Ո՛չ մէկ չէք՝ միլիոնի, հազարի կամ սէնթի: Պահանջագիր մը դրկելէ առաջ տուեալ ընկերութեան, մըղունեցայ վերստին բանալ ստացած երջանկութեան աւետարեր պահարան-թղթածրարս, ուր այս անգամ խուզարկեցի մանրատառ տողերը. հոն կային *վճարովի* պայմաններ, *կարենալ մասնակցելու* համար վիճակահանութեան մը, որուն բարեբաղդ շահողը *կրնայի* նաեւ ես ըլլալ...: Ականջներուս մէջ լանկարծ թնդաց խաբեզբօս Կադանդ. Պապայի մը բարձրաձայն քրքիջը, Պէյրութի մեր բնակավայրերուն վրայ արձակուած աւերիչ *կրատ* հրթիռներուն նման:

Երեք ամիս ետք, Ապրիլի սկիզբը խմբագրատան հասցէով ստացանք պահարան մը, որուն ուրոյն ձեւը իսկոյն ուշադրութիւնս գրաւեց: Այո՛, ճիշդ ու ճիշդ աւետարեր նո՛յն պահարանն էր, սակայն այս անգամ հասցէագրուած պաշտօնակիցիս անունով: Անմիջապէս գացի քովի անգլիատառ «Միրըր-Սիւէքթէյթըր» շաբաթաթերթին գրասենեակը եւ մեծ գանձ մը նուիրելու հանդիսատր ձեռով Արային երկարեցի պահարանը, նախապէս խոստում մը կորզելու ջանքով, թէ իբր աւետարեր՝ որոշ բաժին մը պիտի ունենամ մէկ միլիոն տոլար պարգեւէն: Նախկին սաղիմահայ պաշտօնակիցս, առանց ձեռքը երկարելու, նայուածք մը պահարանին եւ ապա՝ բաւական ծուռ նայուածք մըն ալ ինծի սեւեռելէ ետք՝ արձակեց իր վճիռը, –«Նետէ՛»։ Ժպտախառն զարմանքով նայեցայ իրեն, պահարանը միշտ իրեն երկարած դիրքով. –«Նետէ՛, նետէ՛», կրկնեց:

Տարի մը առաջ, նմանօրինակ դժբախտ փորձառութեամբ մը ինք ունեցած էր իր ամերիկեան մկրտութիւնը...:

1984

Այս Շաբաթ Տոմսակ Պիտի Զգրեմ...

Բարեկամս Արմէնն էր հեռաձայնողը: Յիշեցնելէ ետք երեկոյեան մեր ժամադրութիւնը, ուղղեց իրեն համար անսովոր հարցում մը.– «Ի՞նչ է այս շաբթուան տոմսակիդ նիւթը»:

Շաբթուան տոմսա՛կս:

Թուրքիան յաջողած էր, միշտ *Սթէյթ Տիքարթմընթի* միջամտութեամբ, Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչման վերաբերեալ Ծերակոյտին թիւ 241

Բանաձեւը ստեղծել, կամ ինչպէս այդ առթիւ հպարտօրէն պիտի յայտարարէր թուրք պետական մարդ մը՝ յաջողած էր «ձուկը խեղդել ջուրին մէջ»:

Այս գորշ պահուն, սակայն, թրքական ուրիշ լուր մը շողացուցած էր ծիծաղին ադամանդը: Նիւ Եորքի շրջանի թուրքերը, որպէս բողոք՝ Մեծ Եղեռնի ճանաչման կապակցութեամբ Ներկայացուցիչներու Տան կողմէ թիւ 247 բանաձեւին վաւերացումին, որոշած էին մեծ ցոյց մը կազմակերպել, բայց վերջին վայրկեանին հրաժարած էին իրենց ծրագրէն զանազան պատճառներով, որոնց գլխատրագոյնին անդրադառնալով՝ թուրք թերթը զայն շահտ, շահտ ցաւալի կը գտնէր.– Ծիշդ նոյն թուականին, *Իսթանբուլսիոր* անունով թրքական ակումբ մը, Նիւ Ճրրզիի մէջ կազմակերպէր էր պարահանդէս մը: Այս «խաչաձեւումը» անհանգիստ ըրած էր կազմակերպիչ թուրք համայնքին անդամները, որոնք վախցեր էին թէ պարահանդէսին ձեռնարկը ձախողութեան կրնար մատնուիլ այս ցոյցին պատճառով:

Մէկ կողմէ «թրքական ազգային-քաղաքական պայքար», միւս կողմէ՝ «թրքական պարահանդէս»: Յաղթողը եղած էր այս վերջինը:

Ուրեմն Արմէնին փոխանցեցի «անգիր» տոմսակիս ցիւրք: Անպաստելի գոռում-գոչում մըն է որ յորդեցաւ ընկալուչէն՝ ականջիս:

– Ա՛լ կը բաւէ... Թուրքի՛ա, Թուրքի՛ա, Թուրքի՛ա...: Աղբա՛ր, մեզ սպաննեցիք, դո՛ւք խմբագիրներդ: Մեռա՛նք, շոգիացա՛նք այս Թուրքիայով: Ան մեր ազգը թաղեց, դուք ալ իրմով մեզ կը գերեզմանէք: Զգեցէք որ գոնէ շաբաթ մը կամ՝ երկու, շո՛ւնչ մը քաշենք: Հիմա՛, հիմա՛՝ ինծի խոստացիր որ այս թիով Թուրքիոյ մասին պիտի չգրես:

Խոստացայ...:

Նիւթի փոփոխութեան եւ մթնոլորտի ալ թեթեւացումին համար մտածեցի գրել Մայքըլ Ճեքսընի մասին: Այո՛, նո՛յն ինքն, երգի՛չ Ճեքսընի մասին, որ շրջանէ մը ի վեր ամերիկեան բեմը կը գրաւէր: Նիւթին ընտրութեանը մէջ ունէի նաեւ անձնական պատճառներս:

Նախ կ'ուզէի ընդունիլ իմ մե՛ծ, հաւանաբար աններելի սխալս. որոշատեան մը կարծած էի թէ ան աղջիկ մըն է, դատելով իր ձայնի թաւշային քնքշութենէն, փափկութենէն, մեղմութենէն, մոմուռէն, հալումէն եւ նուաղումէն: Նոյնիսկ երբ առաջին անգամ զինք տեսած էի հեռատեսիլէն, չէի կրցած լուծել իր սեռի խնդիրը: Անոր վար ինկած խոպոպ սեւ մազերը գրեթէ ամբողջութեամբ կը ծածկէին իր կիսադէմքը, իսկ միւս՝ մասամբ տեսանելի երեսը ամօթխածաբար կը քողագերծէր շատ խնամուած եւ սնգորուած աչք մը եւ յօնքի գիծ մը՝ այնքան նուրբ: Իսկ սեւամորթ մէկու մը համար ան ունէր նաեւ անհատատալիօրէն սպիտակ մորթ մը: Քոյրս է որ պնդած էր թէ իր ձիւնասպիտակ ձեռնոցներով, ասեղնագործ շապիկով, մարմինը սեւ զգեստով պատած այդ յուշիկ անձը տղայ մըն էր: Յետագային բարեկամներս ալ նման կարծիք մը յայտնած էին կասկածներս փարատելու ճիգով մը:

Յետոյ, Ճեքսընը ռեւէ անձ մը չէ: Ծիշդ է, թէ ան դեռ միայն երեսուն տարեկան է, եւ իր փափուք-ձայնը լսելի դարձնելու համար պէտք ունի սաքան վոլթնոց եւ ալդքան մեծ թիով բարձրախօսներու գործածութեան: Այսուհանդերձ, ան անձնատրութիւն մըն է, որ վերջերս հանդիսատրապէս ընդունուեցաւ Սպիտակ Տուն եւ պատիւներու արժանացաւ Նախագահ Ռոնըլտ Ռեյքընի եւ

Առաջին Տիկնոջ կողմէ: Նախագահին կողմէ իր անձին նուիրում ներբողականներուն մէջ կը յիշուէր նաեւ թէ Մայքըլ Ճեքսըն չէր մմաներ ամերիկեան ուրիշ երգիչներու եւ արուեստագէտներու, թէ ան եզակի էր, քանի ոչ կը խմէր, ոչ կը ծխէր, ոչ քոքային կը գործածէր, ոչ ալ սեռային գայթակղութիւն կը ըստեղծէր: Կարճ՝ անբասիր մէկն էր՝ մման իր անարատ ձեռնոցներուն, որոնց վրայ փոշի չէր թառեր, թէեւ այս տեսակ երիտասարդներ իրենց մէջ կը խտացնեն ջուրի յատկանիշերը, –անգոյն են, անհամ, անհոտ: Այսուհանդերձ, կը թուի թէ մման մոյշներ շատ հագուագիտ են մեր ընկերութեան մէջ, մանաւանդ՝ արուեստի աշխարհին մէջ: Եւ ինչ որ հագուագիտ է, բնական է որ թանկագին կ'ըլլայ: Այս առթիւ յիշեցի նաեւ անմոռանալի մեծ մայրս՝ Թրֆանտա *պիպին* – ինչպէս որ կը կանչէին՝ որ երբ ուզէր երիտասարդ փեսացու մը շատ գովել, ոգետոր խօսքերով կը թուէր անոր արժանիքները.– «Ո՛չ կը խմէ, ո՛չ կը ծխէ, եւ ո՛չ ալ... այսինքն՝ *նամուշու* կեանք մը ունի»: Ինչպէ՞ս սակայն ես չկուահեցի. Մայքըլ Ճեքսըն կատարեալ եւ մշտապատրաստ փեսացու մը պէտք է ըլլայ, որ կը սպասէ զինք առեւանգողին: Իր երկշոտութիւնը այդ չի՞ փաստեր արդէն: Նոյնիսկ իր կարգ մը ձեռքի թելադրական շարժումները դէպի մարմինին կեդրոնական կէտը, միթէ այլ արտայայտութիւնը չէ՞ ամուսնութեան թեկնածուի մը:

Արդէն իսկ բազմամիլիոնատէր, Ճեքսըն իր «Յուշեր»ը համաձայնագրով մը ծախած է Միացեալ Նահանգներու նախկին Առաջին Տիկնոջ՝ Ճեքլին Քենըտի–Օնասիսի միջոցով, որ մեծ հրատարակչատան մը հաշույն կ'աշխատի: Երեսուն տարեկան եւ յուշե՛րը՝ իր մամային այս անուշիկ մանչուկին: Ճեքսըն կը ճամբորդէ իր սեփական Պոիմկ 707 ինքնաթիռով, զոր կահաւորած է շքեղ յարկաբաժինի մը պէս: Ամերիկացի անչափահասներ եւ չափահաս անչափահասներ վարակուած են «Ճեքսընամանիա»ով: Ընկերային եւ հասարակական որոշ դրութեան մը մէկ ծանրակշիռ այլ պերճախօս պտուղն է ան: Այո՛, պէտք է գրեմ իր մասին:

Եւ այս անգամ ինծի անսովոր նախաձեռնութեամբ մը, կը հեռաձայնեմ բարեկամս Գրիգորին, առնելու համար իր ակադեմականի լուրջ կարծիքը: Հեռաձայնին պատրուակն է յիշեցումը Արմէնին հետ երեկոյեան մեր ժամադրութեան:

Հազիւ լսած հոշակաւոր ամբասիր երգիչին անունը՝ Գրիգոր շեղբի պէս կտրեց խօսքս.

– Ի՞նչ, ի՞նչ... որո՞ւ մասին կ'ուզես գրել... ինչո՞ւ ոչ կատուի մասին, –եւ ինքնագոհ՝ սկսաւ քա՛հ, քա՛հ խնդալ: Բարեբախտաբար կենդանապաշտպան ընկերակցութեան մը անդամները չլսեցին ծանրախոհ բարեկամիս անուանարկիչ եւ անողոք արտայայտութիւնը: Եւ ըսել թէ կա՛ր ժամանակ, երբ կատուն պաշտամունքի առարկայ էր որպէս չաստուած:

Ամէն ինչ, սակայն, յստակ դարձած էր ինծի համար:

Այս շաբաթ տոմսակ պիտի չգրեմ:

«Տէր Հայր.. Պիտի Թերկուինը»

«Պայքար»ի մէջ հրատարակուեցաւ Եկեղեցական «Միութեան Կանոնագրութեան Զոյգ Յանձնախումբերու յայտարարութիւնը Մեծ Եղեռնի 70-ամեակին առթիւ»: Ստորագրողները կը բխին երկու մեծաշուք եւ տիտղոսակիր եկեղեցական հաստատութիւններէ «*Տաշոսիզ*» (Diocese) եւ «*Փրէլըսի*» (Prelacy)

Միացեալ Նահանգներէն դուրս ապրող ռեւէ հայ ընթերցող, նոյնիսկ եթէ անգլիագէտ է կամ կրօնագէտ, պիտի չյաջողի հասկնալ եւ մեկնել հայկական հոգեւոր իշխանութիւն եւ վայր թելադրող այս երկու բառերուն իմաստը: Նոյնիսկ Ամերիկայի մէջ կը գտնուին նախանձելի երջանիկներ, որոնց համար հանելուկ կը մնան յայտարարութեան հետեւեալ բառերը. «Միջ-եկեղեցական խորհուրդ» հայ եկեղեցւոյ մէջ: Ամէն պարագայի, ան որ ամերիկահայ չէ պիտի չըմբռնէ մանաւանդ վերոգրեալ երկու օտար բառերուն հսկայ տարբերութիւնը –հակիմաստը, որ կը խտացնէ ամերիկահայուն եւ Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ կոտտացող վերքը: Եւ հակառակ կարգ մը լաւատես եւ բարեմիտ անձերու կողմերը մերձեցնելու մաղթանքներուն եւ ջանքերուն, ցարդ ոչ մէկ նշոյլ կը տեսնուի որ յոյս ներշնչէ վերքին սպիացման, գոնէ տեսանելի ապագային:

«Տաշոսիզ»ի անունով բանակցող յանձնախումբը կը ներկայացնէ Ամերիկայի Հայց. Եկեղեցւոյ Արեւելեան Թեմը, որուն աւանդական կեդրոնն է Ս. Էջմիածինը: «Փրէլըսի»էն բխած յանձնախումբը կը խօսի յանուն Անթիլիասի Կաթողիկոսութեան ենթակայ Առաջնորդարանին, որ այլապէս ծանօթ է նաեւ որպէս անջատեալ թեմ: Այդ զոյգ յանձնախումբերն են որ վերջերս դարձեալ – չեմ գիտեր տարիներէ ի վեր քանիերորդ անգամ– հանդիպում մը ունեցան որպէսզի, եթէ անցեալին չյաջողեցան իրականացնել երազուած միութիւնը, գոնէ կարելի դարձնեն Յեղասպանութեան 70-ամեակը միասնաբար ոգեկոչելու ծրագիրը: Սակայն կը տեսնուի թէ այս փորձն ալ չէ յանգած որեւէ դրական արդիւնքի, քանի –ինչպէս որ ըսուած է յայտարարութեան մէջ– «Կամքէ անկախ պատճառներով կարելի պիտի չըլլայ միասնաբար յուշատօնել Մեծ Եղեռնի 70-ամեակը»:

Այսուհանդերձ՝ զոյգ յանձնախումբերը սրտառուիչ կոչ կ'ընեն որ մեր համայնքները յարգեն մեր նահատակներուն յիշատակը եւ, մանաւանդ, «*Փոխադարձաբար չխաչաձենեն ծրագրուած տեղական յուշատօները*»: Այլ խօսքով՝ խափանարարական արարքներու չդիմեն իրարու դէմ, գոնէ այս առթիւ:

Բարեպաշտ մաղթանք մը, որ գոնէ «կամքէ անկախ» չէ:

Այս բոլոր աստուածավախ եւ ազգասէր խօսքերը՝ որոշապէս յուսահատութեան մատնող, կը գծեն պատկերը իրարու հրաժեշտ տուող երկու անկարելի գործակիցներու: Այս կոչը եւ աղօթքը մեզի կը յիշեցնեն նաեւ հետեւեալ իրաւորուագը, որուն վկան եղած է Պոստոնի մէջ մեզի ծանօթ պատուական քահանայ մը:

Օր մը զոյգ մը կը ներկայանայ մեր Տէր Հօր եւ կ'ըսէ խոնարհաբար եւ հաւատացեալի ամենայն ջերմեռանդութեամբ.

– Տէր Հայր, *պահպանիչ մը ըսէ մեր վրայ...*

Քահանան կը պատրաստուի օրհնել ծնրադիր եւ իրենց գլուխները խոնարհած զոյգը, սակայն առ ի հետաքրքրութիւն կ'ուզէ հասկնալ այդ խիստ գրեմահատելի մղումին տուն տուող խոր պատճառը: Ո՞րքա մըն է արդեօք: Պատասխանը չուշանար:

– 2է, Տէր Հայր, ...պիտի թերկուինք (բաժնուինք):

1985

Սուգուող Կղզին

Անցեալ ամիս Նիւ Եորքի մէջ բարձրաստիճան եւ հեղինակաւոր հայ եկեղեցական մը հրապարակագիրի մը կ'ըսէր. «Դուք հակակղեր էք»: Կարճ խօսակցութենէ մը ետք, մեր գիտնական եկեղեցականն ալ համաձայն գտնուեցաւ որ հրապարագիրը, որպէս սոսկ անհատ, եթէ նոյնիսկ պարագայական հակակղեր տրամադրութիւններ յայտնած ըլլայ, սակայն իբր հասարակական գործիչ ջերմ պաշտպան մը հանդիսացած է հայ եկեղեցիին եւ հայ եկեղեցականին:

– Բնական է, ըսաւ վաստակաւոր եկեղեցականը – վերջին խօսքը ունենալու իրեն յատուկ ասանդութեամբ – որովհետեւ հայ հրապարակագիրը կը նոյննացնէ հայ եկեղեցիին եւ ազգային շահերը:

Հրապարակագիրը չպատասխանեց՝ «հապա՛ ի՞նչ»...

Այս խօսակցութիւնը ականայ յիշեցի երբ այսօր հարկ եղաւ անդրադառնալ Վենետիկի Ս. Ղազարի վանքին տնտեսական ահաւոր հրդեհին, որուն լափիզող բոցերը կրնան մոխրացնել եւ ծովամոյն դարձնել մեր սքանչելի, անփոխարինելի կղզին, հայութեան այդ դարաւոր ովասիսը: Թող ուրեմն, մեր բազմահմուտ Սրբազանը մեզի արտօնէ ընել կարգ մը խորհրդածութիւններ առանց հոն ջանալ գտնելու հակակղեր եւ հակաեկեղեցական տրամադրութիւններ:

Վերջին տարիներուն համազգային տագնապը եւ գայթակղութիւնները եկան եկեղեցականներէն, հասցէ մը տալու համար՝ Երուսաղէմի Պատրիարքարանէն: Հայութիւնը կարծես ուրիշ ցաւեր ու դատեր, հարցեր եւ աշխատանքներ չունէր, պէտք եղաւ որ համազգային մեր ուշադրութիւնը կեդրոնացնէինք գայթակղութեան ծնունդ տուող երկու թշնամացած հոգեւոր եղբայրներու – նախկին սերտ գործակիցներ – ամբարիշտ մեծամարտին եւ փոխադարձ մերկացումներուն, որոնց հետեւանքով պարզուած տեսարանը շատ մը աշխարհականներու ստամոքսի անհանգստութիւն պատճառեց: Մեր Ամենապատիւները եւ Գերաշնորհները այժմ նոյնիսկ սկսած են մեծամարտիլ ողորմելի գրքոյկներով եւ բառապաշարով մը՝ որ պիտի կարմրցնէր Հոգեւոր եւ հանրային ճեմարաններու ուսանողները, անոնց ուսուցիչներով: Ու այս սանդարամետական մթնոլորտը

պիտի շարունակուի, քանի հայ ժողովուրդը կը շարունակէ շփոթել կրօնք եւ եկեղեցի, եկեղեցի եւ եկեղեցական, եկեղեցական եւ ազգային շահ եւ սրբութիւն. այնքան՝ որ ան այսօր նոյնիսկ կողմերու եւ հատուածներու բաժնուած է երկու մեղսակից եկեղեցականներ պաշտպանելու՝ մէկը միւսին դէմ –մէկուն հետ ճաշի նստելու, եւ միւսին հետ՝ ընթրիքի, անոնց հետ ազգային-եկեղեցական «հարցերը լուծելու համար», երբ ազգ ու եկեղեցի իրենց լուծարքին եւ ընդհանուր քայքայումին մէջ կը գտնուին, օրհնութեամբը եւ նախաձեռնութեամբը՝ նոյն այդ երկուորեակ եկեղեցական իշխանաւորներուն:

Ինչո՞ւ յանկարծ այս տողերը, երբ երկու տարիէ ի վեր մերժած ենք ռեւէ ակնարկութիւն ընել սաղիմահայ տագնապին տխուր դերակատարներուն մասին, պատրիարքական աթոռը անասան պահելու մտահոգութեամբ եւ նաեւ խորշելով շատ մը ուրիշ երեւոյթներէ, –որովհետեւ այսօր կը գտնուինք համազգային ուրիշ, թերեւս աւելի մեծ ողբերգութեան մը սեմին, որուն դերակատարները դարձեալ եկեղեցականներ են. այս մասնաւոր պարագային՝ Վենետիկի Հայրերը:

Ս. Ղազարի այս տնտեսական գահավիժումի համատարած շփոթութեան մէջ նախընտրելի կը գտնենք, առ այժմ, Մխիթարեան Հայրերը նմանցնել ան-մեղունակ փոքրիկներու, որոնք լուցկիի հետ կը խաղան քարիւղի տակառներու քովը, ցնորատես երջանկութեամբ դղեակներ շինելով լուցկիի ցալիկներով, մինչեւ որ անոնցմէ մէկը կայծ առնէ եւ հրդեհը բռնկի ու տարածուի համահայկական տարածութեամբ, առանց խնայելու նաեւ մեր դարերու պատմութիւնը: Մեր վարդապետները իրենց այս վտանգաւոր փորձութեան մղումը պէտք է ըլլան հայրական քաջալերանքով, եթէ ոչ ստիպողութեամբ, բարձրադաս գերերջանիկ անձնաւորութիւններու, որոնց համար կրօնք, հաւատք, դրամ, շահարկում եւ շահագործում անհաշտ գործունէութիւններ չեն նկատուի անպայման, ոչ ալ գործակցութիւնը պատեհապաշտ դրամատէրներու հետ:

Փարիզի մէջ այս առթիւ կազմուած Հայկական Մխիթարեան Վարժարաններու Միջազգային Կոմիտէն, որուն առաքելութիւնը պիտի ըլլայ Ս. Ղազարի մատակարարումը եւ պաշտպանութիւնը, հայկական կազմակերպութիւններու հետ ունեցած է խորհրդակցական հանդիպում մը, որուն ընթացքին Ս. Ղազարը փրկելու համար առաջարկուած միջոցներէն մէկը մասնաւորաբար յատկանշական է. կոչ ընել հայ եկեղեցիին. –Ս Էջմիածինին, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան:

Միայն թէ այս վերջին հասցէն պատճառ կ'ըլլայ որ մեր մտահոգութիւնը իր ծայրագոյն աստիճանը գտնէ: Քանի որ Ս. Ղազարի վանքին մէջ փրկուելիք ամենակարեւոր գանձերը կը կազմեն, գիրքերուն եւ արխիւներու կողքին, մեր ծաղկած ձեռագիրները, կը յուսանք առնուազն որ այդ փրկարար առաքելութիւնը չի յանձնուի Երուսաղէմի պատրիարքութեան, որ մասնաւոր ձիրքը եւ փորձառութիւնը ունի իր հասկցած ձեւով փրկելու մեր միջնադարեան ձեռագիրները, զանոնք անհետացնելով մինչեւ հեռաւոր մայրաքաղաքներ, աճուրդի տուներու մէջ:

Հաւանաբար պահին լրջութիւնը թոյլ չի տար նոյնիսկ նման ակնարկութիւններու, որքան ալ անոնք անպայման կատակի համար ըսուած խօսքեր չըլլան:

Այս պահուս հայ ժողովուրդը մէկ նուիրական գործ ունի – Փրկել Ս. Ղազարը: Երբ տան մէջ հրդեհ կը ծագի, կարելի չէ զայն մարելէ առաջ նստիլ ու անոր պատճառները եւ պատասխանատուները փնտռել ու դատապարտել. միշտ կը հնչէ արդարութեան օրինագիրքը բանալու եւ թաքուն ճշմարտութիւններ ճանչնալու պահը:

Մեր Ազգային Տունը, Ս. Ղազարը վտանգուած է ծովամոյն ըլլալու:

Պէտք է զայն փրկել որեւէ ձեւով եւ ամէն գնով:

1985

Thank You, Mister President

Կերջին հինգ ամիսներուն երեք անգամ արտայայտուեցաք հայերուն եւ Հայկական Հարցին մասին. երեքն ալ պատմական խօսքեր ըլլալու սահմանուած են, Պրն. Նախագահ Ռոնըլտ Ռեկըն:

Ձեր վերջին յայտարարութիւնը թրքական «Հիւրիչէթ» թերթին, թէ Դուք դէմ էք որ Գոնկրէսը ընդունի եւ վաւերացնէ որեւէ հայանպաստ բանաձեւ որ կրնայ վնասել Ամերիկայի մեծ դաշնակից Թուրքիոյ հետ մեր սիրալիր կապերուն՝ հաւանաբար Ձեր վսեմ անձին դէմ շղթայազերծէ պայքար մը հայկական մամուլին մէջ: Սպասելի է որ Ցեղասպանութենէն վերապրող հայերը, անոնց զաւակներն ու թոռները Ձեզի յայտնեն իրենց խոր յուսախաբութիւնը, վիրաւորանքը եւ վրդովմը: Անոնք թերեւս հարց ալ տան, թէ ինչպէ՞ս համաշխարհային ժողովրդավարութեան, կամ՝ Դեմոկրատիի խորհրդանիշ եւ Ազատութեան Զահակիր մեր մեծ երկրին հոշակաւոր Նախագահը կրնայ դէմ ըլլալ, որ մեր գերհզօր երկրին ներկայացուցիչները Ապրիլ 24-ի առթիւ դատապարտեն օրինականացումի փորձը վսեմ սկզբունքի մը, – «Մարդուն Անմարդկայնութիւնը Մարդուն Դէմ»:

Այդ բոլորը սակայն գաւաթ մը ջուրի մէջ յարուցուած հակական փոթորիկ մըն է սոսկ: Խորքին մէջ, վստահ եղէք թէ Ամերիկայի եւ համայն աշխարհի հայերը շնորհակալ են Ձեզի, Ձեր այդ մեծիմաստ արտայայտութեան համար, Պրն. Նախագահ:

Սպիտակ Տան մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան վերաբերեալ Ձեր նախորդ յայտարարութեան մէջ, 18 Հոկտեմբեր 1983-ին, հաստատած էիք. «Ես ստիպուած եմ հաւատալ թէ այսօր գրեթէ ոչ ոք կ'ապրի (այն հայերէն), որ ապրած էր այդ սարսափելի տագնապալի շրջանին»: Ձեր այդ մէկ նախադասութեամբ՝ արմատապէս ջնջա՛ծ, ժամանակէն առաջ անհետացուցած էիք դեռ ինչ որ կը մնար իբր Մեծ Եղեռնէն վերապրող հալու բեկոր, Ցեղասպանութեան վերջին ականատես վկայ: Անոնք՝ որ յառաջիկայ շաբաթ դողդոջ քայլերով պիտի տողանցեն Նիւ Եորքի եւ Ուաշինկթընի մէջ, Սպիտակ տան

մերձակայքը, թերեւս Ձեր Ձուածեւ Գրասենեակի պատուհանէն տեսադաշտի մը վրան, իբր կենդանի ուրուականները մղձաւանջաշին նախճիրի մը:

Հայ ժողովուրդը շնորհակալ է Ձեզի, Պրն. Նախագահ, որ դուք չէք նըմանիր դասական այն մեծ քաղաքագէտներուն, զորս ճանչցած է հայ ժողովուրդը իր տխուր պատմութեան ընթացքին: Այդ քաղաքագէտները, շատ աւելի մեծ եւ տաղանդաւոր դերասաններ, ստած են, օրօրած են, մեզի քարոզած եւ հաւատք ներշնչած են մեր արդար իրաւունքներուն մասին, որպէսզի յետոյ մեզ լքեն անտէր՝ անօթի բորենիներու եւ սեւ Գալլերու վոհմակներու դիմաց: Ձեր գնահատելի, անկեղծ, զուլալ եւ ջինջ արտայայտութիւնը այն թարմ շունչն է, որուն պէտք ունեցած է –եւ միշտ պէտքը ունի– այս խեղճ, տառապած, բազմիցս խաբուած ժողովուրդը: Ժամանակն է որ ան ընդոստ արթննայ, լայն բանայ աչքերը, թօթափէ իր առհաւական միամտութիւնը, թեւակոխէ իր չափահաս տարիքը, ճանչնայ աշխարհի չարն ու բարին, սուտն ու իրաւը, դերասանութիւնը եւ ճշմարտութիւնը, եւ մանաւանդ ա՛լ չշփոթէ ձեւը խորքին հետ, պիտակը առարկային հետ, քաղաքականութիւնը արդարութեան հետ: Այս խիստ կարեւոր հարցով, Դուք օգտակար հանդիսացաք եւ երախտաշատ աշխատանք մը ունեցաք: Ու այս բոլորին համար շնորհակալ ենք, Պրն. Նախագահ:

Մենք, ազատ աշխարհի բնակիչներս, որ ծնած, մեծցած, դաստիարակուած ենք արեւմտեան քաղաքակրթութեան աւանդութեամբ ու կ'ապրինք ժողովրդավար կարգերու տակ, մեր միակ փափաքն է որ չտկարանայ Ազատ Աշխարհը: Սակայն թոյլ տուէք, Պրն. Նախագահ, միայն կարճատեւ պահու մը համար, հետեւեալ խաղը:

Երեւակայեցէք, թոպէի մը համար, թէ Թուրքիա, Արեւմտեան Ազատութեան եւ Ժողովրդավարութեան այդ ամբողջ –կարծեմ այդպէս է որ կը նկատէք այդ երկիրը– պայմաններու բերումով դիրք ու քաղաքականութիւն փոխէ եւ հակի դէպի Սատանան, «Չարիքի Կայսրութիւնը», Սովետական Միութիւնը:

Անշուշտ գուշակեցիք թէ ինչ ըսել կ'ուզեմ: Արդէն կը լսեմ եւ կը տեսնեմ լրասփիռներու բոլոր միջոցներով Ձեր խստաբարոյ, աստուածավախ նկարագիրին համապատասխան արտայայտութիւնը եւ արդարակորով խօսքերը.

– «Ամերիկեան կառավարութիւնը, որպէս ազատ աշխարհի վահան եւ նիզակակիր, ինչպէս նաեւ արդարութեան անտեղիտալի պաշտպան, պէտք է Ապրիլ 24–ը հռչակէ Մարդուն Անմարդկութիւնը Մարդուն Հանդէպ Յիշատակելու Օր: Մեր վսեմ պարտականութիւնն է նաեւ զօրավիգ կանգնիլ հայկական արդար պահանջներուն, որոնք անտեսուեցան տասնամեակներէ ի վեր նիւթապաշտ իրաւակարգերու կողմէ: Հայութիւնը, քրիստոնէութիւնը որպէս պետական կրօնք ընդունած առաջին ժողովուրդը, մէկուկէս միլիոն նահատակ տուաւ թրքական բարբարոսութեան: Միւս կողմէ, այսօր թուրք ժողովուրդն ալ կը տառապի զինուորական բռնակալ լուծի տակ, որուն հետեւանքներէն մէկն է աւելի քան տասը միլիոն քիւրտ ծագումով քաղաքացիներու ողբերգական կացութիւնը, որոնք ենթակայ են հալածանքի եւ խժոժութիւններու: Հայերը արդար իրաւունքը ունին վերադառնալու իրենց պատմական հողերը եւ պապենական տուները, ապրելու համար իբր ազատ եւ անկախ մէկ անդամը աշխարհի ընտանիքին»:

Վերի տողերը միջանկեալ կատակներ էին Պրն. Նախագահ, խաղ՝ ինչպէս որ ըսուեցաւ: Իրականութեան վերադարձ մը կատարելով, մենք դէմ յան–

դիման կու գանք «Հիորիչէթ»ի Զեր հայութիւնը ջնջող յայտարարութեան, եւ կրկին ու երիցս կ'ըսենք–

– Thank you, Mister President! *Էֆէրիմ*, Պրն. Նախագահ:

1985

Որդեսպան եւ Հայրասպան

Փորը նկատուած դէպքերը եւ լուրերը մեծ նշանակութիւն ունին, որով–
հետեւ անոնք կը ներկայանան անեղծ վիճակով, առանց շպարի եւ
ծպտումի – փաստը կը դառնան հարազատութեան մը, որ ողբալիօրէն
կը պակսի մեծաշէփոր եղելութիւններու պարագային, երբ մանաւանդ անոնք կը
տարածուին պետական խողովակով, ընկերութիւններու խօսնակներով կամ
մամուլոյ հաղորդագրութիւններով:

Թուրքիոյ Ատանա քաղաքին մէջ Նուրի Թութուլմագ անուանեալ գոր–
ծատու մը, իր անդամալոյծ հօրը հետ ունեցեր է սաստիկ վիճաբանութիւն մը, ու–
րուն հետեւանքով հաշմանդամ մարդը՝ որպէս շանթահարիչ նախատինք՝ զա–
ւակին երեսին նետեր է հետեւեալ «աղտոտ» ձեռնոցը.– «Հայէն տարբերութիւն
չունիս...»:

Որդի Թութուլմագ, այս գերագոյն անպատուութենէն «ինքն իրմէ ելած»
եւ առանց դոյզն վարանումի՝ գաւազանով ջախջախեր է իր հօր գլուխը: Ան այս
խորտակիչ արարքով ուզած է աներկբայ փաստել, թէ ինք անխառն, զտարին
եւ մաքրմաքուր *թուրք օղլու թուրք* մըն է, հարազատ շառաիղը Օսմանին:

Այլեւս ո՛չ մէկ կասկած այդ մասին:

Հայ մարդ մը, որքան ալ դժգոհելու պատճառներ ունենայ իր որդիէն,
ինչ աստիճանի ալ զայրանայ անոր դէմ, ստորնացուցիչ ածականներու հեղեղ
ալ թափէ անոր գլխուն, զայն անիծէ իսկ, երբե՛ք, բայց երբե՛ք իր հարազատին
պիտի չըսէ թէ ան *թուրք* մըն է: Որովհետեւ հայորդին, իր ամէնէն աչպանելի
ընթացքին մէջ իսկ, իր բոլոր անառակութիւններով հանդերձ, իր հօր հոգիին մէջ
կը պահէ կը ներկայացնէ արժանաւորութիւն մը իբր իր արեան ժառանգորդը:
Իսկ եթէ պատահէր անկարելին, որ հաշմանդամ եւ հիւանդ հայր մը, նման
որակումով մը անարգած ըլլար իր զաւակը, անգոր հայ երիտասարդին սիրտը
միայն պիտի արիւնէր մտածելով իր հօր հիւանդութեան մասին:

Վերի ոճրային արարքին մէջ երկու յանցագործներ կը գտնուին.– Հայր
Թութուլմագ, որ կ'ուզէ «բարոյապէս» սպաննել իր որդին, զայն նմանցնելով
«հայու» մը, եւ որդի Թութուլմագ, որ ֆիզիքապէս կը սպաննէ իր հայրը: Այս
քրէական յանցանքով դէմ յանդիման կը գտնուինք որդեսպան եւ հայրասպան
թրքական օրինակի մը:

Տարեմուտի այս տոմսակով պիտի չուզենք փորձութեան մատնուիլ բա–
նաձեւելով մաղթանք մը, թէ տարուան ամբողջ երկայնքին Թութիոյ բնակ–

չութեան կէսը միւսին ըսէ թէ ան «հայէ մը տարբերութիւն չունի», ոչ ալ պիտի ուզէինք այս առթիւ 25 միլիոն գաւազան նուիրել թուրքերուն:

Մեր պարզ փափաքը եւ մաղթանքը պիտի ըլլար, որ յամի տեւառն 1986 Հայէն Թուրքին փոխանցուէր պուտ մը խիղճ, պճեղ մը արդարասիրտութիւն, մասնիկ մը պարկեշտութիւն եւ քաջութիւն՝ իր ազգային պատմութիւնը ճակտէն դիտելու, որպէսզի կարելի դառնար օր մը բարի դրացնութեան կապեր հաստատել աշխարհագրականօրէն հարեւան երկու երկիրներուն միջեւ, որոնք կոչուած են իրենց հաշրեմի հողերուն վրայ ապրելու:

1986

Կար ու Չկար...

Լիպիոյ մեհնատէր Քատտաֆիի «մայրը հրեայ մըն է», կը յայտարարէ Երուսաղէմի «Էրէվ Ծապպաթ» Ուղղափառ հրեայ շաբաթաթերթը:

Թերթը իր այս հաստատումը կ'ընէ ժամանակին Լիպիայէն Իսրայէլ ներգաղթած ծեր հրէուհիի մը յայտնութեան վրայ: Ըստ այդ մամիկին, որ ապրած է լիպիական գիւղի մը մէջ, Մուամմար Քատտաֆիի «մայրը առեւանգուած է Լիպիոյ անապատէն Իպն Լինճի անունով հարուստ շէյխի մը կողմէ:

Ծեր հրէուհին կ'աւելցնէ թէ այս պատմութիւնը լսած էր իր մօրմէն, որ իրեն պատմած էր հետեւեալը.՝ «Ժամանակին Լիպիոյ մէջ կը գտնուէին երկու երիտասարդ եւ գեղեցիկ հրէուհիներ, Զեմիրատա եւ Ռազէլլահ, որոնց հայրը մեռած էր շատ երիտասարդ տարիքին: Օր մը Ծէյխ Իպն Լինճին անոնց գիւղը եկաւ եւ առեւանգելով գեղեցիկն Զեմիրատան, զայն տարաւ Թունիսիոյ սահմանամերձ ուլասիս մը, ուր անոնք ապրեցան եւ ունեցան շատ մը զաւակներ: Ու Զեմիրատայի անդրանիկ որդին ուրիշ մէկը չէ, եթէ ոչ Գնդապետ Մուամմար Քատտաֆին»:

Չենք գիտեր թէ հրեայ Ուղղափառներուն եւ Իսրայէլի ժողովուրդին որքա՞ն նպաստաւոր կրնայ ըլլալ իբր արիւնակից եւ ցեղակից սեփականացնել «Միջազգային թիւ մէկ Ահաբէկիշը, Օրինազանցը, Մարդասպանը, Բարբարոսը, Յելուգակը, Ոճրագործը», եւայլն:

Սակայն ինչպէս անցեալին Անգլիացիներուն պարագային, հրեային ամէն մէկ քայլին կամ խօսքին ետին այսօր մարդիկ հակամէտ են թաքուն նպատակ եւ մեծ իմաստութիւն մը տեսնել: Մենք ալ մեր կարգին շանանք գտնել մարդկութիւնը եւ իր ճակատագիրը հետաքրքրող այս հանելուկին գաղտնիքը:

Արդեօք Քատտաֆին զգաստացնելու եւ զայն «մօրենական» շառաւիղով հրէամէտ դարձնելու վերջին գի՞ւտն է ասիկա: Եւ կամ ճիշդ հակառակը՝ զայն յաչս իր ժողովուրդին իբր կասկածելի գործակալ մը ներկայացնելով զայն իշխանութենէն գահավիժեցնելու ռազմավարութիւն մը կրնայ ըլլալ այս խաղը:

Անցեալները, ուրիշ հրեայ մը, այս անգամ Խորհրդային Միութենէն Իս-

րայել գաղթած, կը պնդէր թէ ճատրակի աշխարհի ախոյեան Կարիկ Գասպարովի մայրն ալ հրեայ է, քանի ան իր հարազատ «մօրաքոյրն» է: Վերջ՝ Գասպարովի հայ մօր եւ ասոր ղարաբաղցի ծնողք մը ըլլալու առասպելին...

Ահա այս շունչով է որ դարերու մշուշին մէջ կը ստեղծագործուին կարգ մը տոհմային-գրական-պատմական էջեր, որոնք հաստորի վերածուած՝ կը դառնան եզակի Գիրք:

Չենք գիտեր թէ հրեայ ժողովուրդն է Աստուծոյ ընտրեալը, թէ Եփովան է հրեաներու ընտրեալ Աստուածը:

Երկու պարագաներուն ալ՝ մեզի ի՛նչ:

1986

Ճէյմզ Պոնս Պերլինի Մէջ

Թ ուրքերը մեծ ծանուցումներով յայտարարեցին թէ կը ծրագրեն պատրաստել հակահայ աննախընթաց շարժանկար մը: Ապա զուռնաչով եւ թմբուկով յայտնեցին անոր երկունքը: Ի վերջոյ թերթերու, ձայնասփիւռի, հեռատեսիլի իրենց պաշտօնական մունետիկներով աւետեցին ֆիլմաշարին աշխարհ գալը:

Մանուկը կոչուեցաւ «Արիւն՝ պատին վրայ»:

Հիւանդանոցի ծախս՝ 375 միլիոն լիրա:

Վսեմ առաքելութիւնը նորածինին՝ փաստել թէ քանի ինք կայ՝ հայկական ցեղասպանութիւն չկայ:

Փաստել ո՛չ միայն թուրքերուն՝ այլ նաեւ –եւ մանաւանդ– երուպացիներուն, ամերիկացիներուն, թերեւս նաեւ՝ հայերուն:

Տասը մասերէ բաղկացած ֆիլմաշարը տասը գիշեր իրենց տան աթոռներուն վրայ գամուած պահեց թուրքերը: Իսկ այժմ, անոնք տասը անգամ զայրացած կը թուին ըլլալ:

–Չորս կամ հինգ անգամը՝ հայկական ցեղասպանութիւնը որպէս իրողութիւն «ցոյց տրուած» ըլլալուն համար:

–Հինգ կամ վեց անգամը՝ հայկական ցեղասպանութիւնը կատարուած չըլլալուն փաստերու անգոյութեան համար:

Այժմ կրկնակիօրէն խաբուած, չարաշահուած եւ ձախողած ըլլալու ընդհանուր զգացում կը տիրէ: Բայց, մանաւանդ, շարժանկարին երկրորդ մասն է որ յուսախաբ ըրած է, իր անհաւատալի թեթեամտութեամբ:

Երեսկայեցէք Պերլինը 1921-ին: Հայ ահաբեկիչները (ի՛նչ պաշտելի բառ էր այդ ժամանակ) բացարձակ գաղտնապահութեամբ, զինուորական կարգապահութեամբ կը գտնուին Գերմանիոյ մայրաքաղաքը իբր թիրախ ունենալով նա՛խ Թալաաթը: Անոնք գիտեն թէ իրենց առաքելութեան գործադրութեան

ընթացքին՝ գերմանացի կամ ուել այլ անմեղ անհատ պետք չէ զոհուի: Նույնիսկ Ոճրագործին կինը: Անգամ մը որ «նահատակներուն կտակը» կատարուի, հայ տղաքը առաջին առիթով պետք է վերադառնան իրենց մեկնակետին, կամ ալ անհետանան այլ երկնակամարներու տակ:

Սակայն ի՞նչ կ'ընէ շարժանկարին հեղինակ Միմ Քեմալ Էօքէ:

Ան կը ստեղծէ կատարեալ Ճէյմզ Պոնտեան ժապաւէն մը, այնքան անհաւատալի որքան երեսկայածին: Իրեն համար հայ երիտասարդները ունին տարբեր առաքելութիւններ:

Թուրքերն ալ:

Այսպէս՝ հիօթին կեդրոնացեալ հարցերէն մէկը կը թաւալի հայկական ցեղասպանութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերու պատմութեան մը շուրջ: Խնդրոյ առարկայ վաւերաթուղթերը նախ թուրքերուն ձեռքն են: Ապա անոնք կ'անցնին գերմանացի դատախազին ձեռքը: Հայերը կ'ուզեն ամէն գնով զանոնք ձեռք ձգել. գիշերը, գաղտագողի կը մտնեն դատախազին տունը. սխալ քայլով մը աղմուկ կը հանեն. դատախազին կինը կ'արթննայ. հայ տղաքը զայն կը զգետնեն եւ կը փախին, այսուհանդերձ ժամանակ կը գտնեն տան ընտանիքին շուրջ մեղցնելու, եւ շան սատակը դնելու դատաւորին փոքրիկին անկողինին մէջ, Պր'ր'ր'...՝ (Կայտնի է որ հեղինակը տեսած է Ամերիկայի իտալական մաֆիային նուիրուած հոշակաւոր ֆիլմը՝ «Կատֆատիքը»):

Ֆէսաւոր թուրքեր –միշտ Պերլինի մէջ– կը բարձրանան այն շէնքը, ուր դաշնակից պետութեանց ներկայացուցիչներ հաւաքուած են եւ որոնց թով կը գտնուին բախտորոշ արխիւները: Ծէնքին մուտքին ֆէսաւոր թուրքերը կը տապալեն առաջին գերմանացի սուինաւոր պահակ–զինուորը. վերի յարկը կը տապալեն նաեւ ուրիշ զինուորներ. շէնքը կը պաշարուի. ֆէսաւորներէն մէկը կը յաջողի փախչիլ... ձիու մը վրայ (հոս քիչ մը *քառ–պոչական* եղաւ):

Հայ տղաքը սակայն կը հետապնդեն ձիաւորը. կը հասնին եւ զայն կը սպաննեն (սպրի՛ք, տղաք):

Ծարժանկարը ի վերջոյ կը հասնի իր գագաթնակէտին, անակնկալ եզրայանգումով, կամ, ինչպէս նման պարագաներու կ'ըսեն՝ – coup de théâtre-ով. Սողոմոն Թէհլիրեան, որուն ծնողքը եւ գերդաստանը բնաջնջուած էին Եղեոնին, կը միանայ ...իր մօր եւ կ'ողջագուրուի անոր հետ: Մայրը մեռած չէ եղեր. հայերն են որ սարքեր են խաղ մը, որպէսզի աշխարհը այդ ձեւով խաբեն ցեղասպանութեան շինծու պատմութեամբ մը:

Թուրքը ուրեմն ո՛չ միայն գիտէ սպաննել, այլ նաեւ յարութիւն տալ իր հայ զոհներուն:

Կայ եւս աւելին. հայեր մասնաւոր նկատումով կը սպաննեն ուրիշ հայեր, որպէսզի կարենան ցոյց տալ թէ ջարդեր տեղի կ'ունենան թուրքերու կողմէ:

Ահա այսպէս. ծիծաղելի տեսարաններէն մինչեւ քստմեցուցիչ պատկերներու երկար շարքերով, ֆիլմարտադրիչը ուզած է փաստել թէ հայերու դէմ ոչ ցեղասպանութիւն եւ ոչ ալ կոտորած տեղի ունեցած է:

Թուրք փողոցի մարդն իսկ, երբ հարցաքննուած է ֆիլմին մասին իր կարծիքը տալու, անհաւատալի գտած է պատմուած *մասալները*: Նոյնիսկ անոր կողորդէն վար չէ իջած պատառը:

Թրքական առաջին այս մե՛ծ եւ «վաւերագրական» ժապաւէնով, հայերը

դժգոհելու մասնաւոր պատճառ մը չունին. թուրք ֆիլմարտադրիչը ուզած է դաշոյնը անգամ մը եւս մխրճել հայոյ կուրծքին. թերեւս սկիզբը յաջողած է անոր ծայրը դպցնել, սակայն յետոյ անելի խոր մտցուցած է իր իսկ կուրծքին:

Կ'ուզենք աւարտել մանրավէպով մը, վերցուած *իրական կեանքէ*, ինչպէս որ կ'ըսեն:

Վերոյիշեալ շարժանկարին սկզբնական բեմանիւթին, կամ *սենարիոյին*, մէջ հեղինակը ստեղծած էր նաեւ «հալ հանրակնոջ» մը տիպարը, որուն դերը յանձնած էր յարմար դատած դերասանուհիի մը, անշուշտ հարազատ թրքուհի:

Պատկերահանումէն ետք երեսան կ'ելլէ որ թրքուհին իսկապէս արհեստավարժ բող մըն է կեանքին մէջ. յուսախաբութիւն, գայթակղութիւն, ամօ՞թ: Վերջապէս կ'որոշուի դերը ջնջել:

Ի դէպ, թրքերէնով ի՞նչ կը կոչեն նման կիներ օգտագործող այրերը...:

1987

Երկու «Դիակ»

Ս էջմիածնի մէջ գրքի գողութեան ցաւալի դէպք մը պատահած է: Տարածուած ասոյթ մըն է, թէ «գրքի գողութիւնը գողութիւն չէ», ոչ ալ գրքի գողը՝ գող: Բնականաբար այս տարօրինակ հաստատումին մէջ ոչ ոք առած է գողցողին կարծիքը, անոր՝ որ այնքան խանդով, համոզումով եւ նիւթական զոհողութեամբ գնած –կամ հրատարակած– է անհետացած գիրքը:

Նման անհեթեթ ասոյթներ կոփող անձը նկատի չէ առած, նմանապէս, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա.–ի կարծիքը, որ կու գայ տպաւորիչ ձեւով արտայայտել իր տարակարծութիւնը, յօրինակ այլոց, –ինչպէս կը սիրէ ըսել Հայրապետը:

Դէպքը հետեւեալն է.–

Երկու արեղաներ, գիշերով, եւ հետեւաբար մութին մէջ, կը յաջողին բանալ Վանքին գիրքերու պահեստանոցին դուռը եւ գաղտագողի ներս սարդիլ: Հոն մթերուած են նաեւ Վեհափառին հրամանաւ 1984–ին հրատարակուած «Էջմիածնի Գանձերը» շքեղ եւ անգտանելի հատորները, որոնցմէ որոշ թիւ մը կ'ուզեն սեփականացնել՝ վաճառելու դիտաւորութեամբ: Կարելի չըլլար, սակայն, կատարել, գիրքերու փոխադրութիւնը առանց որոշ աղմուկի, որուն պատճառով երկու սկսնակ գողերը յանցանքի վրայ կը բռնուին վանքին պահակին կողմէ:

Վեհափառը կ'առնէ հիմնական որոշումը յանցաւորները յանձնելու պետական արդարադատութեան: Երկու երիտասարդ եկեղեցականները կը դատապարտուին հինգ տարի բանտարկութեան:

Պատիժը վստահաբար շատ ծանր է արարքին համեմատ: Ապահովաբար

նաեւ կարճ շրջան մը ետք երկու երիտասարդները իրենց ազատութիւնը կը վերագտնեն, նոյնիքն Վեհափառին միջամտութեամբ: Սակայն հարցը այդ չէ:

Ծանրակշիռ որոշումը զոր Հայրապետը առած է արեղաներուն ճակատագիրին նկատմամբ դիրքին առնուած քայլ մը պէտք չէ եղած ըլլայ իրեն համար: Ի՞նչ վարդագոյն յոյսերով ան չէ դիտած Ծեմարանին այդ մատուաշ հոգիներուն աճիլը իր հայրական ջերմ գուրգուրանքին ներքեւ: Ի՞նչ երազներ ան չէ հիւսած՝ ի տես Հայաստանեայց Եկեղեցիին ծառայելու երդում կատարած այդ նորագիրներուն, երբ Ս. Էջմիածին այնքան պէտք ունի անոնց: Իսկ յանկարծակի իր ունեցած խոր յուսախաբութիւնը հաւասար ըլլալու է անոնց հանդէպ իր սրնուցած վստահութեան եւ հաւատքին: Ան կրնար հայրաբար ներել, սակայն վստահօրէն գիտէր թէ հայկական առաժը ճիշդ է մնան պարագաներուն, երբ կ'ըսէ. «Ձու գողցողը՝ ձի ալ կը գողնայ»: Գիրք գողցողը կրնայ ձեռագիր ալ գողնալ եւ վաճառել միջազգային աճուրդի տուններուն մէջ:

Կաթողիկոսին ցաւին խորութիւնը պէտք է չափել իր արտասանած խօսքին մէջ, երբ ոստիկաններու ընկերակցութեամբ երկու յանցաւորները դուրս ելած են Ս. Էջմիածինի դարպասէն.

- «Այսօր, հոստեղէն, երկու դիակ դուրս ելան»...

Ս. Էջմիածինէն դուրս հանուեցան «երկու դիակներ», որպէսզի չապականի տեղւոյն բարոյական մթնոլորտը: Վեհափառ Հայրապետը լաւատեղեակ է թէ Երուսաղէմի մէջ նաեւ կը գտնուին տարբեր «դիակներ», որոնք տարիներէ ի վեր կ'ապականեն ամբողջ հայկական կեանքը թէ՛ եկեղեցական, թէ՛ ազգային կալուածներուն մէջ:

Արդար պիտի չըլլա՞ր, եթէ Հայոց Ընդհանրական Հայրապետէն պահանջելու պէս խնդրէինք, որ մնան դամբանական մըն ալ արտասանէր անոնց վրայ:

1987

Արքատի Վոլսքի եւ Բավլովի Շունը

Սեպտեմբերին «Նիւ Եորք Թայմզ» օրաթերթի Մոսկուայի թղթակից Պիլ Քելլըր կ'անցնէր Արցախ եւ Ստեփանակերտի մէջ տեսակցութիւն մը կ'ունենար Քրեմլինի նշանակած Յատուկ Կառավարման Կոմիտէի նախագահ Արքատի Վոլսքիի հետ:

Ամերիկացի լրագրողին այս երկրորդ այցելութիւնն էր Կովկաս: Անցեալ տարի, Սումկայիթի ջարդէն ետք, Ատրպէյճանէն դրկած թղթակցութիւններուն մէջ առանձնապէս ընդվզեցուցիչ էր այդ քաղաքի այցելութեան իր գրութիւնը, որ պարզապէս միակողմանի արձագանգը կը հանդիսանար տեղւոյն ազերի-

ներու յայտարարութիւններուն, թէ՛ քաղաքին արիւնալի դէպքերը հակազդեցութիւնը ըլլալով հայերու գրգռութիւններուն, մեղաւորները միայն այս վերջինները կրնային ըլլալ: Թղթակիցը պէտք չէր տեսած ներկայացնել «երկրորդ տեսակէտը», ինչպէս կ'ըսուի լրագրական բարբառով:

Պիլ Քէլլըրի Ստեփանակերտէն դրկած նկարագարող գրութիւնը շահեկան էր որպէս քաղաքացիական (հայ-ազերի) պատերազմի մը սեմին գտնուող շրջանի մը կացութեան ներկայացումը: Ան կը մէջբերէ նաեւ Արքատի Վոլսքիի մէկ գունատոր խօսքը, որ կը պարզէ ամբողջ ողբերգութիւնը ո՛չ միայն անորոշութեան մատնուած խռովեալ շրջանին, այլեւ մանաւանդ՝ հոն կարգ ու կանոնը հաստատելու առաքելութեամբ Մոսկուայէն դրկուած «լիազօրներուն» շուարուն վիճակին, զոր պատկերագարողելու համար Վոլսքի կը գործածէ աշխարհահռչակ գիտնական Բաւլովի շան համբաւատուր պատմութիւնը:

– «Միջազգային գիտածողովի մը, որ ամբողջ աշխարհէն հաւաքուած էին իր պաշտօնակիցները, – կ'ըսէ Վոլսքի, – Բաւլով ցոյց տուաւ իր աշխատանքը: Սրան բերում էր կրթուած շուն մը, որ կը հաշէր ամէն անգամ որ կարմիր լոյս վառէր, եւ կը լռէր երբ լոյսը դառնար կանանչ: Փորձի համար երբ երկու լոյսերը միաժամանակ վառեցան, շունը ուտոստեց, կաղկանձեց եւ կատղեցաւ: Զգիտցաւ թէ ի՛նչ պէտք է ընէ»:

Այսքանը շան եւ Փաւլովի մասին: Հիմա՛ իր մասին.

– «Նոյնը ես կը զգամ. միակ բանը որ զիս կը փրկէ, այն իրողութիւնն է որ հակազդեցութեամբ (բնագոյով) չեմ ապրիր, այլ տրամաբանութեամբ»:

Ասիկա արգելք մը չէ, սակայն, որ Վոլսքիի մշտապէս չմտաբերէ իր մէջբերած օրինակը, երբ իր վիճակին մասին խորհրդածելու ժամանակ ունենայ:

Եւ ինչպէ՞ս չմտածէ շուարած, ուտոստող եւ կաղկանձող շան մասին Արցախ գործողողուած Մոսկուայի այս լիազօր պաշտօնատարը, երբ Քրեմլինէն «Բաւլով» մը կը կոխէ կանանչ լոյսին կոճակը, իրեն հրահանգելով որ արդարութիւնը պէտք է վերահաստատուի Մարզին մէջ, հայերը պէտք է դառնան ազերիներուն համահաւասար քաղաքացիներ, ունենան իրենց հայկական դպրոցները, կազմակերպեն իրենց կեանքը: Սակայն երբ «լիազօրը» աչքերը կը յառէ Ալիեւներու յաջորդներուն, Մոսկուայի «գիտնականը» յանկարծ կը կոխէ լոյսին երկու կոճակներուն վրայ միաժամանակ:

Սակայն Վոլսքի թող միաթարուի. ինք միակը չէ որ կը մմանի համբաւատուր շան:

Քրեմլինի Բաւլովները իրենց փորձարկութիւնները կ'ընեն հայերուն վրայ վերջին երկու տարիներուն, երբ հայերու աչքին լոյսի կանանչ լոյսը կը ցոլացնեն, (թերեւս միայն հայերէն տեսանելի), որմէ քաջալերուած արցախահայերը կը կազմակերպեն նաեւ հանրաքուէ, պաշտօնապէս եւ օրինաւորապէս ներկայացնելու համար իրենց պահանջքները: Միւս կողմէ, հիմք տալու համար հայերու պահանջքին, Կորպաշովի տնտեսական միտքը նկատուող Ապէլ Աղանբէկեանի յայտարարել կու տան թէ Արցախի Հայաստանի միացումը բնական է, կամ առնուազն ան անհաշտ չէ Խորհրդային Միութեան շահերուն: Հետեւաբար...

Ապա նոյն այդ Մոսկուայի Մեֆիսթֆէլ-Բաւլովները կարմիր լոյսը կը վառեն, որուն հետեւանքով ազերիները ո՛չ միայն կը սկսին «կաղկանձել», այլ կարմիրը անոնց մէջ կ'արթնցնէ նաեւ արեան առհաւական ծարաւ: Կը կազ-

մակերպուին Սումկայիթներ: Գործադրուած ջարդէն ետք կարմիրը պահ մը կը տժգունի առանց իր տեղը զիջելու կանանչին, երբ Քրեմլինի մէջ թառած նոյն վիուկները կը վառեն երկու լոյսերը միաժամանակ, որուն հետեւանքով իրարու դէմ կը «կատողին» երկու դրացի ժողովուրդները:

Վերջին ամիսներուն Մոսկուա մոռցած է կանանչ լոյսի կոճակը, եւ կարմիրը կը վառի անքթիթ, թոյլ տալով որ Արքայի Վոլսքի խաղայ իր «երկակի խաղը» յօգուտ Պաքուի, եւ փրփրած ազերիները «չյաշտարարուած պատերազմ» մղեն հայերուն դէմ, ամբողջ հանրապետութեան մը եւ ինքնավար շրջանի մը բնակչութիւնը քաղցած եւ արիւնաքամ դարձնելու եղերական ծրագիրով:

Եթէ Քրեմլինի Բաւլովները շարունակեն այս ձեռով տարածել իրենց շան փորձարկութիւնները, Հայաստանի եւ Ատրպէյճանի նման տազնապներ պիտի ստեղծուին ամբողջ Խորհրդային Միութեան տարածքին, ու այդ պարագային կատաղութեան ժահրը ոչ միայն պիտի սփռուի Միութիւնը կազմող բազմացեղ ժողովուրդներուն մէջ, այլ նաեւ աշխարհի պիտի գտնուի սարսափազդու նոր տիեզերական վտանգի մը դէմ յանդիման:

Թերեւս այն ատեն է միայն –թէեւ շահ տու– որ Մոսկուա պիտի քաղէ դասերը հայերուն վրայ կատարած «Փերեսթրոյքայական–Բաւլովեան» դիւալին փորձարկութիւններէն:

1989

Սովահար Հայեր Երէկ եւ Այսօր

Ապրիլ 24, 1987: Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Մենեսուէց Նահանգի Ներկայացուցիչներու Տան Խօսնակը, կամ խորհրդարանին նախագահը, հայ մըն է,– Ծորճ Քըվըրեան: Օրուան ոգեկոչումին նախաձեռնողը՝ նոյնպէս ինքն է:

Աքանջելի անձ մըն է Պրն. Քըվըրեան. անհաւատալիօրէն պարզ, ուղղամիտ, մատչելի: Ինչպէս աշխարհի խորհրդարաններուն եւ վարչապետարաններուն՝ նոյնպէս Ամերիկայի Ներկայացուցիչներու Տուններու եւ Նահանգատուներու պաշտօնատարներուն մէջ ի՛նչ իւրեր չեն տապկուիր շատ մը անուղղայ, խաբեբայ եւ «գործունեայ» ընտրեալներու եւ պաշտօնատարներու կողմէ: Իսկ հանրայայտ ճշմարտութիւն է թէ մեր նահանգին կարգ մը պատասխանատուները եւ կառավարական որոշ շրջանակներ անբասիր ընթացքի վկայականներու դեռ չեն տիրացած: Ծուռը շիտակին հետ շփոթող եւ մեքենայութիւններու թատր հանդիսացող այդ միջավայրին մէջ ինչպէ՞ս կ'ըլլայ որ Պրն. Խօսնակը կը յաջողի իր մանկունակ հոգին պահել՝ կը մնայ անմեկնելի խորհուրդ:

Իր նկարագրին պարզությունը, նոյնիսկ՝ նախնականությունը ունի Ճորճ Քըվլըրեանի հայությունը եւ հայկականությունը: Հոս ծնած, մեծցած, դաստիարակուած՝ հայութեան հետ իր գլխաւոր, թերեւս միակ կապը եղած է Հայց-Եկեղեցիին իր պատկանելիութեան գիտակցությունը: Այսուհանդերձ, կը բաւէ որ իր չկարդացած հայերէն լեզուի ալթուքները կրող յուշատախտակ մը նուիրուի իրեն, կամ Ս. Էջմիածինէն գիր մը յանձնուի, որ տամկանան իր աչքերը, դադրի իր անվերջանալի զուարճախօսությունը, ու ինք դառնայ հայ մահապետական խաղբերդի ընտանիքի մը եկեղեցւոյ դասու շապկազգեստ մանչուկը:

Նահանգաշին Տան մէջ Ցեղասպանութեան նուիրումը ոգեկոչումը այս տարի նուիրում էր միայն Մեծ Եղեռնի զոհերուն, մինչ նախորդ տարիներուն երեք ժողովուրդներու –հայ, հրեայ, գամպոտիացի– ցեղասպանությունները միասնաբար կը նշուէին: Այլ խօսքով՝ զուտ հայկական յուշատօն մըն էր, որ առաջին անգամ ըլլալով տեղի կ'ունենար Նահանգաշին Տան ժողովասրահին մէջ, բազմաճիւղի հայերու ներկայութեան: Հայ համայնքին վիշտը յարգելու համար ներկայ էին նաեւ նահանգաշին թէ քաղաքաշին ներկայացուցիչներ:

Այսքան երկար յառաջաբան՝ խօսելու համար ինչ որ տոմսին վերնագիրը կը թելադրէ:

Օրում բանախօսներէն Վեր. Վարդան Յարությունեան, վերապրող մը Նախճիրէն, նկարագրեց աքսորի ճամբաներուն վրայ թէ այլուր՝ զանգուածներուն անսուղությունը: Տիրողը համատարած սովամահությունն էր. անօթի եւ սովաբեկ էին բոլորը, մանաւանդ անտանելի էր մանուկներուն անօթությունը: Ծիչերու հետ ձեռքեր կը կարկառուէին պատառ մը հացի համար: Լուռ սրահը մտիկ կ'ըներ յիշուած օրինակները վերապատուելիին, այդ կորսուած օրերու երեխային:

Ոգեկոչումի աւարտին, շէնքին ընդարձակ մէկ սրահին եւ նրբանցքներուն մէջ ներկաները հիւրասիրուեցան Պրն. Խօսնակին կարգադրութեամբ: Բացուած էր ճոխ հիւրասեղան մը:

Անոնք որոնք ի վիճակի չէին եղած ըմբռնելու մեր ծնողներուն եւ մեծ հայրերուն ու նաներուն սովահար վիճակը տարագրութեան քարքարոտ ճամբաներուն վրայ, այժմ կրնային մօտաւոր գաղափար մը ունենալ պարզուած տեսարանէն:

Դէպի *պիւֆէ* երկու երեք շարքեր կազմուած, փոխան մէկի. ձեռքեր երկարած, ձեռք–ձեռքի վրայ. լեցուած պնակներ ամէն տեսակի ուտելիքներով յորդող, գետին թափելու աստիճան. նոյնիսկ պզտիկ հրմշտութներ: Եւ այս ամբողջ խայտաբղէտ տեսարանը կը դիտէին ոգեկոչումին ներկայ գտնուող Ներկայացուցիչները, Նահանգապետարանին պաշտօնատարները եւ օտար հիւրերը:

Եօթանասուներկու տարիներ ետ գացած էինք...:

Քարոզ մը չէ որ պիտի կարդանք. անհկա կոչումն է ներկայ եւ ականատես ծխատէր քահանաներուն, որոնք իրենց հօտերուն պէտք է բացատրեն թէ պաշտօնական հիւրասիրութեան ընթացքին... պաշտօնական կեցուածք ունենալ անհրաժեշտ է, թէ պատշաճություններ կան զորս գոնէ պէտք է գիտնալ յարգել օտարներու ներկայութեան, մասնաւորաբար Ապրիլեան ոգեկոչումի օր մը, եւ վերջապէս՝ թէ պէտք չէ շփոթել հիւրասիրական ձեւակերպությունները հոռվմէական կերտիւտմի հետ:

Ամերիկայի մէջ, դեռ որոշ շրջանակներ կը յամենան հայերը բնորոշելու որպէս «Սովահար հայեր» (Starving Armenians): Իրենց յիշողութեան մէջ հայուն ուրուագիծը կը մնայ որպէս անապատի մէջ կորսուած սովալլուկ գաղթական:

Արդեօք այդքա՞ն կը սխալին, երբեմն...:

1987

Փարիզ - Պոսպոն

Դաշնակցութիւնը Կրօ՞նք Մըն Է

Ա.

Փարիզի Կաւօ սրահ: Ասիկա որեւէ երաժշտասրահ չէ ուր գաւաթ մը կոն-ծողը թեւատարած երգիչ կը դառնայ, ոչ ալ ունկնդիրները իմացապէս կազմուած կ'ըլլան սրահին մէջ պիստակ ուտող հասարակութեամբ: Ըսենք թէ Կաւօն այն լուրջ համերգասրահն է, որուն բեմէն կը մատուցուի սրբազան արուեստ մը: Բայց այս անգամ, եթէ արուեստը բացական էր, վեհաբար կ'իշխէր «սրբազանը»:

Որովհետեւ այդ օր հայկական երգահանդէս մըն էր եւ յայտագիրը կազմուած էր ազգային-յեղափոխական երգերէ, իսկ երգիչն էր ոմն Թիւթիւնճեան, որ կը թոյլ ինքն ալ մաս կը կազմէր «միջազգային» հոշակուած մերօրեայ հայ երգիչներու փաղանգին:

Ինչ որ տեսանք եւ լսեցինք բեմին վրայ՝ երգիչ մը չէր, այլ պատարագիչ մը՝ խնկաբո՛շր եւ աղօթարա՛ր: Օփերա-քոմիք մը, անսպասելի զաւեշտ մը, եթէ ոչ՝ ողբերգա-կատակերգութիւն մը, որուն ի տես եւ ի լուր ինքզինք յարգող ռեւէ անհատ, ո՛ր կուսակցութեան ալ պատկանի, մերթ պիտի խնդար եւ մերթ տրտմէր մեր ազգային ցաւին վրայ:

Նորատեաակ հոգեւոր կոչում ստացած այս կաշաղակին հագագէն ամէն անգամ որ յեղափոխակա՛նօրէն դուրս ժայթքէր հրեղէն «Դաշնակցութիւն», բառը, անոր կ'ընկերանար ջերմեռանդ այլ հանդիսատի խաշակնքում մը.– «Փա՛ռք» (խաշակնքում),... «քաջութիւն» (խաշակնքում),... «միայն» (խաշակնքում),... «կը վայելէ» (խաշակնքում),... «կեցցէ՛ հերոս» (խաշակնքում), մինչ վարէն, սրահէն կը լսուէին ներկաներուն ջերմեռանդ արձագանգը, նման ծնծղանքու ուրոյն զանգիւններուն.– ծա՛փ ծա՛փի, ծա՛փ ծա՛փով, ծա՛փի ծա՛փով... -ինչպէս պիտի ըսէր երգիծագիր Պարոյր Մասիկեան:

Մենք բնա՛ւ, բայց բնաւ հակառակ չենք որ Դաշնակցութիւնը կ'ուզէ ինք եւս նկատուիլ կրօնք մը, սակայն չենք կրնար չժպտիլ եւ չմտածել,– Վա՛շ քեզի, խորամա՛նկ: Ուրեմն անկեղծ չէիր երբ կը յարձակէիր կրօնքի վրայ, զայն անուանելով «ափիոն»: Ամբողջ ռազմավարութիւնդ կը կայանար խաշը վերածելու քու ինքնութեանդ նշանին՝ ինքնախնկարկումի թատերական ծէսի մէջ:

Դաշնակցության Երրեակին աճիւնները անկասկած խշրտացին այդ օրը, որովհետեւ ամբողջ սրահին մէջ եւ ապա Լո՛ւս Քաղաքին մէջ չգտնուեցաւ պատասխանատու մը՝ որ քաջածանօթ իր կուսակցութեան դաւանանքին –ի բացակայութիւն՝ քիչ մը զգաստութեան զգացումին, *պոն սանսին*– սաստէր այդ անշնորհ շարքային դպիրը:

Կը թուի նոյնիսկ թէ դաշնակցական շրջանակը, վերէն վար, համաձայն էր եւ նոյնիսկ երջանիկ՝ այս բեմադրութենէն, քանի կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Ազատամարտ» անմխիթար կերպով կ'ափսոսար որ այդ օր միա՛ն երկու հարիւր յիսուն բախտատրներ ներկայ եղած էին սրահին մէջ: Ամէն պարագայի, երգիչ–պատարագիչը շարունակեց իր առաքելութիւնը Ֆրանսայի այլ քաղաքներուն մէջ: Թերթը կրնար իր նուազագոյն մխիթարութիւնը գտնել այդ շրջապտոյտին մէջ:

Տեղեակ չեմ մէկ կէտի: Արդեօ՞ք այդ սուրհանդակը մարգումի իր նախափորձերը կատարած է Պէյրութի մէկ բեմին վրայ եւ քննութիւնը յաջողապէս անցընելէ ետք միայն՝ ճամբու դրուած է ծապլվարեան առաքելութեան:

...Ալլօ՛, Պէյրութ:

Փարիզ, 1981

Բ.

Դաշնակցութիւնը կրօ՞նք մըն է իր պատարագիչներով: Ամէն կազմակերպութիւն եւ կուսակցութիւն կը սնանի եւ կ'ապրի նաեւ որոշ պատրանքներով, ըսենք՝ ինքնախաբէութեան որոշ բաժինով մը: Այս երեսոյթը ճիշդ է երկրագունդիս վրայ գործող բոլոր կազմակերպութիւններու պարագային, անոնք պատկանին փոքր թէ մեծ պետութեան մը կամ ժողովուրդի մը:

Ժիշդ է նաեւ որ կուսակցութեան ղեկավարութիւնը եւ անոր ենթակայ մամուլը բանի եւ գրիչով այդ պատրանքը կ'աշխատին փոխանցել ու անով վարակել իրենց անդամները, համակիրները, ընթերցողները եւ ժողովրդային այն զանգուածները՝ որոնց մէջ եւ որոնցմով կ'ուզեն իրենց գործունէութիւնը յառաջ տանիլ, զանոնք ծառայեցնելու համար որպէս իշխանութեան լծակներ: Ինքնածանուցումի եւ ինքնաթմբկահարումի այս ջանադիր աշխատանքը մասնատրաբար շեշտուած կը տեսնուի այս դարու, շնորհիւ լրասփիւռներու միջոցներու ծայրաստիճան զարգացումին:

Կրկնակի այլուրութեան, նոյնիսկ արբեցումի հարցեր կը ծագին, ուրեմն: Ղեկավարութեան պարագային՝ ինքզինք թմբեցնելու, ալլափոխուած տեսնելու անհրաժեշտ ձգտում մը, իսկ աւելի մեծ համեմատութեամբ՝ ընթերցողները, ունկընդիրները եւ շարքերը զգայագրկելու հետեւողական միտում մը: Այս ախտաւոր շրջանակէն չեն կրնար հեռու եւ անմասն մնալ նոյնիսկ շատ մը լրջախոհ նկատուած մտաւորականներ, գիտնականներ եւ համալսարանական տիտղոսներու տիրացած մասնագէտներ:

Այս իրողութիւնը ալլապէս երանգաւորուած կը ներկայանայ մեր պա-

րագային, նկատի առնելով Սփիոթին մասնաւոր գոյավիճակը: Մեր ազգային ճակատագրին ողբերգա-հերոսական պատկերը կը ներկայացնեն մասնաւորաբար մեր կազմակերպութիւնները, որոնց տարած ազգային գոյատեւումի պայքարը կը պարզէ աւելի քան սրտայոյզ վիճակ մը –պարզապէս դիցազնական է ան:

Այսուհանդերձ, այս բոլորին մէջ կայ –պէտք է որ ըլլայ– նուազագոյն չափի, կշիռի, կշռադատութեան եւ իրատեսութեան զգացումը: Կայ նաեւ տարական դատողութիւնը, որոնց բոլորին համագումար բացակայութեան պարագային ինքնաճանուցումի արտայայտութիւնները կը դադրին նոյնիսկ իրականութեան թեթեւ շղարշը կրելէ իրենց վրայ. կը դառնան որոշակիօրէն արտերկրային, եթերային: «Սրտայոյզը», «հերոսականը» եւ «դիցազնականը» կ'եզերեն ծիծաղաշարժին սահմանները, եւ այս ձեւով հետապնդուած դատն իսկ, իր նպատակին հետ, յօդս կը ցնդի: Մեր աշքին կը պատկերանայ Տոն Քիշորի կերպարը:

Չափազանցը միշտ թշնամի եղած է շատին, որ ինքնին միշտ յանձնարարելի չէ:

Վերի խորհրդածութիւնները ունեցանք կարդալով «Հայրենիք» օրաթերթի 4 Նոյեմբեր թուակիրին մէջ տեղ գտած երկու յօդուածներ, նուիրուած Հ.Յ.–Դաշնակցութեան:

Առաջինը, «Դաշնակցութեան շունչը» խորագրով, կը սկսի սապէս.–

«Ինչպէս խորան բարձրացող քահանան կը զգեստաւորուի, այնպէս ալ պէտք է զգեստաւորուիլ Դաշնակցութեան մասին խօսած տեսն»:

Խօսքը հոգեկան զգեստաւորումի մասին է: Այսուհանդերձ, այդ նախապայմանով քանի՞ անձեր արդէօք ի վիճակի պիտի ըլլային «խօսելու» Դաշնակցութեան մասին, ենթադրելով թէ նշեալ կուսակցութիւնը այն է՝ ինչ որ յօդուածագիրը կ'ուզէ ներկայացնել աճուրդի պաշտօնէաչի հոգեբանութեամբ: Ահա՛ ներկայացուած Դաշնակցութիւնը՝ իր անմատչելի գահ-խորանին վրայ, որուն մասին խօսիլ-սպասարկելը պարզ մահկանացուի գործ չէ: Ոչ-դաշնակցականը արդէն չի կրնար խօսիլ, քիչ մը շատ գիտակից եւ արթուն դաշնակցականը՝ նոյնպէս:

Գրութեան երկրորդ պարբերութեամբ, յօդուածագիրը քայլ մը աւելի կ'առնէ, երբ կը նկատէ թէ իր կուսակցութիւնը հիմնուած է զայն «քարոզողներու զոհաբերութեան վրայ. ինքնանուիրումի եւ խաչելութեան վրայ»:

«Խաչելութիւն» բառով աւելի եւս կը շեշտուի Դաշնակցութեան սրբազան եւ սրբակրօն բնոյթը,– զգեստաւորուիլ խաչելութեան եւ խաչեալներու համար:

Փառք ի բարձունս...

Երկրորդ յօդուածագիրը կ'ամբողջացնէ պատկերը նոյն ոգիով, սակայն նուազ թեւաբախումներով: Այս հաստացեալը անհրաժեշտ կը համարէ գրել.– «Ըսէք տեսնեմ ո՞ր կարելի է գտնել կուսակցութիւն մը, որ իր հեղինակութիւնն ու ժողովրդականութիւնը պիտի զոհէր մեր ժողովուրդի ընդհանրական շահերուն»...

Ասոր կ'ըսեն առաջին միտքը աքացի կը զարնէ երկրորդին:

Մեր՝ ոչ-հաւատացեալի սրբապիղծ կարծիքով, կուսակցութիւն մը կը

հիմնովի միայն ծառայելու համար ընկերութեան եւ զոհուելու՝ ժողովուրդին շահերուն, եւ ան այնքա՛ն ժողովրդական կը նկատուի, որքան որ գիտէ արդիւնատրապէս նուիրուիլ այդ նպատակին: Մինչ վերը մեզի ըստածը բաւական անշարիր գաղափար մը եւ ծոմոած տրամաբանութիւն մը կ'ենթադրէ, նոյնքան անհեթեթ եզրակացութեամբ մը: Ըսել կ'ուզուի թէ Դաշնակցութիւնը ոչ միայն «հեղինակութիւն եւ ժողովրդականութիւն» ունեցող կուսակցութիւն մըն է, այլ նաեւ եզակի է, որովհետեւ գիտէ զանոնք *«զոհել»* մեր ժողովուրդի *«ընդհանրական շահերուն»*, քանի՜ *«ըսէք տեսնեմ...»*, եւայլն:

Քիչ մը վարը, զոհաբերուող երկրորդ հաւատացեալը կը շարունակէ.–

«Եւ իրօք, ո՞վ է տէրը Հայ Դատին արտերկրի մէջ (միայն արտերկրի՞ մէջ), եթէ ոչ Դաշնակցութիւնը իր համակիր հատուածով, որ առանց ծափ ու ծնծղայի, շուքի մէջ, հետամուտ է մեր ժողովուրդի հիմնական շահերուն»:

Հանելուկ:

Մեզի ծանօթ Դաշնակցութիւնը շատոնց մեր զոյգ ականջներուն թմբուկները պայթեցուցած է իր «ծափ ու ծնծղայով», իր քշոցով եւ փողով, նոյնիսկ իր որոտումներով: Պիտի տարուէինք մտածելու թէ կուսակցութիւնը այժմ կը նախընտրէ նոր տեսքով մը, new look-ով մը երեւնալ, հետեւելով Դիոգինէսի պարզասիրութեան, եթէ գրութիւնը հոս վերջ գտնէր: Սակայն կայ դիցաբանական բաղդատական մը.–

«Յունական դիցաբանութեան Ատլասին նման, Դաշնակցութիւնը հայ ժողովուրդին ցաւերն ու տագնապներն է շալկեր, երբ ուրիշ օտար եւ հայ կուսակցութիւններ ճիշդ հակառակ պատկերը կը ներկայացնեն, այդ 'աշխարհին' վրայ են հեծած ճանաչումի եւ փառաւորման համար»:

...Այս «աշխարհ»ին վրայ հեծած են ոչ միայն հայ, այլ նաեւ օտար կուսակցութիւնները: Բոլո՛րը, բոլո՛րը, ու միայն իրենց «փառաւորման համար»:

Է՛հ, մեզմէ իւրաքանչիւրը աշխարհ կու գայ որոշ շնորհներով, կոչումով եւ առաքելութեամբ: Սակաւաթի առանձնաշնորհեալները, որոնք կը պատկանին միայն հայ ազգին ընտրեալ մէկ շրջանակին, *«կը շալկեն հայ ժողովուրդին ցաւերը»*, մինչ ուրիշներ, հայ թէ օտար, երկրագունդիս բացարձակ մեծամասնութիւնը –բոլո՛ր կուսակցութիւնները– կը հեծնեն այդ աշխարհին վրայ, աւելի ծանրացնելով բեռը:

Եւ ինչո՞ւ ոչ՝ այնքան ատեն որ աշխարհը իրենց ուսին վրայ շալկող բացառիկ հայ Հերթիւներ կան:

Դաշնակցութիւնը ներկայացնել այնպէս ինչպէս զոյգ յօդուածագիրները ուզած են պատկերել, բնականաբար թերթին ղեկավարութեան համաձայնութեամբ, կը ծառայէ միայն «հաւատացեալներու» հօտին մէջ արթնցնելու աշխատանք, նոյնիսկ ատելավառ զգացումներ հանդէպ բոլոր անոնց որոնք մաս չեն կազմեր «զոհեալ»ներու եւ «խաչեալ»ներու խումբին: Ի՞նչ կ'արժեն հայ ժողովուրդին փարիսանէ՛րը:

Խօսիլ «պատարագիշի զգեստաւորումներու» կամ «զայն քարոզողներու խաչելութեան» մասին կը մատնէ մտայնութիւն մը, որ շատ ապահովութիւն չի ներշնչեր ընկերութեան, որովհետեւ կ'անջատէ եւ հոգեպէս կը խզէ «առաքեալը» եւ առաքելատիպերը ընդհանուր հաւաքականութենէն:

Մենք պիտի ուզէինք մեր դիմաց եւ կողքին գտնել մարդկային չափանի–

շերով Դաշնակցություն մը, իրա՛ւ, ա՛յս աշխարհին պատկանող, ձերբազատ՝ արտերկրային կամ գերբնական պատրանքներէ: Պիտի մաղթե՛ինք մման կուսակցություն մը նաեւ այլ պատճառով. որեւէ անհատ կամ կազմակերպություն երբ կը խորհի թէ ինք պատմական եզակի երեւոյթ մըն է եւ երկնառաք առաքելութեամբ մը կը գտնուի ժողովուրդի մը ծոցին մէջ, իր շուրջը կը տեսնէ միայն ժողովուրդի թշնամիներ, իսկ իր սխալներն ու սայթաքումները կը դառնան համայնօրէն կործանարար: Ազգաշէնը կը դառնայ ազգաքանդ: Մօտաւոր պատմութենէն կարգ մը օրինակներ բերելու անհրաժեշտութիւնը չենք զգար:

Պիտի ուզե՛ինք տեսնել Դաշնակցություն մը, ինչպէս միւս կազմակերպությունները, «կրօնական» միաթիք բարդոյթներու եւ ծէսերու մէջ չփաթաթուած, զոր կարելի ըլլայ սիրել, չսիրել, դատել, քննադատել, գնահատել, եւ որուն հետ կարելի ըլլայ միասնաբար եւ հաւասարապէս պայքարիլ յանուն այն ամէն արժէքներուն, որ հայկական ներկան եւ ապագան կը խորհրդանշեն:

Մնացեալը միայն ...ծնծղայ է ու ծափ, խունկ ու ծուխ, եւ քիչ մըն ալ՝ սրտառուչ Քաջնազարություն, երբ վտանգաւոր հոգեբանություն մը չի մատներ:

Պատում, 1986

Գ.

«Պայքար»ի այս սինակին մէջ հարց տուած էինք թէ «Դաշնակցությունը կրօ՞նք մըն էր իր պատարագիչներով»:

Պատասխանը եկաւ երկու ամիս ետք, Յունաստան հրատարակուող Հ.Յ.Դ.-ի Բիւրոյի պաշտօնաթերթ «Դրօշակ»ի սինակներէն. «Դաշնակցութիւնը, այո՛, գաղափարի տաճար է» խորագրով եւ «Խաժակ» ստորագրութեամբ:

Ջանադիր ընթերցանութեամբ երկու անգամ սերտելով կարդացիմք այդ քրիստոնէական-պոստայական-պրահմանական-մովսիսական թանձր մառախուղին մէջ ներկայացուած դաշնակցականի հաւատամքը, բան մը հասկնալու հաստատ կամեցողութեամբ, սակայն ի զուր: Անձ մը ներշնչեալ եւ ի վերուստ ընտրեալ պէտք է ըլլայ հասկնալու համար թէ ի՛նչ ըսել կ'ուզէ Խաժակ, երբ կը գրէ «դաշնակցական մարդու այդ միաթիք ապրում»ին կամ «միաթիք երկիւղածութեան» մասին:

Այսուհանդերձ, այդ պատասխան-յօդուածին ընթերցումով քիչ մը աւելի եւս հաստատուեցաւ մեր կարծիքը եւ համոզում դարձաւ մեր տպաւորութիւնը, թէ Դաշնակցութիւնը իսկապէ՛ս կրօնք մըն է: Տեղեակ եղանք որ անոր առաքեալ քարոզիչներէն Ռուբէն («Փաշա») նոյնիսկ գրած է. «Հաւատքի եւ վերաբերմունքի հիմնական տարրերութիւն կայ Դաշնակցութեան այդ սրբութեան եւ (այլ) սուրբ գիրքերուն միջեւ ...Թէ՛ Աւետարանը, թէ՛ Դուրանը, թէ՛ Թալմուտը եւ թէ Մարքս-Էնգելսեան, Լենինեան եւ այլ մման վարդապետություններ անփոփոխելի են. եթէ փոխէք անոնց կառուցուածքը, կը փլին եւ կը փոշիանան անոնց դաւանանքները, բազմաթիւ աղանդներ եւ հերձուածներ առաջացնելով: Այն ինչ, ընդհակառակն՝ Դաշնակցութեան աւետարանը փոփո-

խական է, ան ոչ քարացած Դոգմա է եւ ոչ ալ Դաշնակցութեան առաջին եւ վերջին խօսքը»:

Այլ պատկերով՝ «Դաշնակցութեան աւետարանը» գերաշմէական, մըշակուած, վերանայուած, սրբագրուած, աւելցուած, պակսեցուած, կատարելագործուած եւ միշտ վերատեսութեան ենթակայ տեսութիւն մըն է, աւելի ամբողջական՝ քան միաստուածեան եւ այլ կրօնքները եւ ընկերային-փիլիսոփայական բոլոր վարդապետութիւնները, քանի ան այնշթայնեան յարաբերականութեան առաձգականութեամբ մըն ալ օժտուած է «Փոփոխական» է, եւ սակայն փոփոխուելով՝ անոր կառուցուածքը(?) փոլ չի գար: Թերեւս որքան փոխուի՝ այնքան նաեւ կը հաստատուի:

«Դաշնակցութիւնը, այո՛, գաղափարի տաճար է» բացատրականին մէջ նմանօրինակ, ըսենք՝ միսթիք ոգիով տողեր շատ կան. հոն կ'ըսուի, օրինակ, թէ դաշնակցական մարդը «կրօնական ջերմեռանդութեան հասնող գաղափարական պաշտամունք մը» կ'ունենայ իր կուսակցութեան հանդէպ, եւ թէ անոր «սեփական կազմակերպութեան հանդէպ հաւատարմութեան սահմաններէն շատ անդին կ'անցնի դաշնակցականի գաղափարական պաշտամունքը»:

Այսպէս, միսթիսիզմէն՝ երկիւղած պաշտամունք, Աւետարանէն՝ Թալմուտ եւ Մարքս-Էնկելս-Լենին ուղեւորումէն ետք, այդ հատուածը կը վերջանայ փայլակնացայտ աստուածացումով մը. «Եթէ կրօն մը կայ՝ մարտունակ հայութեան պաշտամունքն է ատիկա, որուն զգեստաւոր պատարագիչը դառնալու արդար իրաւունքը ունի Հ.Յ.Դաշնակցութիւնը» (ընդգծումները՝ Խաժակէն):

«Կրօնական ջերմեռանդութեան հասնող գաղափարական պաշտամունք»՝ հանդէպ քաղաքական կուսակցութեան մը, որուն հանդէպ հաւատարմութեան սահմաններէն անդին կ'անցնի ըստ Խաժակներու՝ այդ պաշտամունքը, հակառակ «կուսակցութեան աւետարանին փոփոխական» ըլլալուն:

«Մոլեռանդներ բոլոր երկրների, միացէ՛ք»:

Մեզի նման «հակադաշնակցական բարդոյթ» տառապող (աս ալ Խաժակին գիտն է) անձերու համար, անթափանցելի խորութիւններ են կոյր կուսակցակրօնութեան միտող նման խորհրդապաշտ ներհայեցողութիւններ: Խոստովանելէ ետք մեր հոգեկան եւ իմացական մակերեսայնութիւնը, մեզի պարտք կը մնայ միայն խորին երկիւղածութեամբ խոնարհիլ իր միստիքական խորհուրդովը անիմանալի «Դաշնակցութեան հաւատամքին» առջեւ, եւ յետաշտրիկ ամէն անգամ որ բախտը ունենանք մեր դէմ գտնելու դաշնակցական պատարագիչ-խմբագիր մը, կրօնական ջերմեռանդութեամբ զայն բարեւել.

- Օրհնեա՛, Տէ՛ր:

Իսկ եթէ անսպասելի պատիւը ունենանք հանդիպելու պատարագիչ-խմբագրապետի մը՝ ա՛լ աւելի խոնարհելով երկիւղածութեամբ անոր ըսել՝

- Աստուած օգնական...

Ոչ Միայն Բանիւ...

Ամերիկեան հեռատեսիլի բազմաառանձնակ յայտագիրներէն երեքին մնայուն եւ հաւատարիմ «յաճախորդ»ն եմ, եւ որոնք կը դիտեմ տարբեր պատճառներով, սակայն մո'յն տենդագին հետաքրքրութեամբ: Այս երեւոյթը մէջս կը ստանայ ախտագին բնոյթ եւ համեմատութիւն.– Ըմբշամարտութիւնը (ամերիկեան վաճառքի ցուցադրական շլացուցիչ յղացքով), տիկնիկային «Մաքէթ շօ»ն՝ իր համակրելի գորտ–հերոսով եւ աւետարանական քարոզիչները:

Նշեալ երեքին միջեւ հասարակաց գիծը կը կայանայ անոնց արտակարգօրէն փայլուն բեմադրութեան, խաղարկութեան եւ թատերականութեան մէջ: Երեք յայտագիրներուն բազմագոյն, զուարճալի խորքը եւ հերոսներուն ճարտասան գիծերը մէջս կը գոհացնեն թատերասէրի պահանջքս:

Այսուհանդերձ, պէտք է ընդունիլ որ մեկնաբանութեան Ոսկեայ Օսկարը կը շահին կիրակնօրեայ քարոզիչները, որոնցմէ վեց–եօթ դէմքերը կը վայելեն համամերիկեան –մոլնիսկ երկրին սահմաններէն շատ հեռու– համբաւ մը: Անոնք, այդ հեռաքարոզիչները, մեր օրերու էլէքտրոնիք եկեղեցիներու պերճափայլ աստղերն են:

Գրեթէ յափշտակութեամբ կը դիտեմ զանոնք. ամէն ինչ կատարեալ է – առողջանութիւն, ձայնային ելեւէջ, շարժում, շնչառութեան կշռոյթ, բեմական քալուածք, նայուածք, ետուդարձ շարժում, դադար –ներշնչեալ վերասլաց պահ, որուն ընթացքին իրենց շունչը կը բռնեն նաեւ մարզահամերգային սրահներուն մէջ կարգապահ շարքերով նստած տասնեակ հազարաւոր անձերը: Քարոզիչներէն մէկուն ձեռքին մէջ Աւետարանը կը չարչրկուի, ուղղակի կը տանջուի. կը բարձրանայ ուղղահայեաց, ջղային շարժումներով աջ ու ցախ կը պարզուի դրօշակի պէս, օդին մէջ բացուած էջերը իրարու վրայ կը թաւալին ահաբեկ խշրտութով, ապա Գիրքը, անպասելիօրէն, հարուածային կ'իջնէ գրակալին վրայ: Ու՛Ֆ, վերջապէս հանգի՛ստ չարչարուած Աստուածաշունչին: Քարոզիչին ձեռքը եւ ցուցամատն է որ այս անգամ կը փոխարինեն Աւետարանը:

Ամէն պարագայի, հոգիի եւ մարմնի փրկութիւնը պիտի գայ իրենցմէ. – *«Աստուած ինձի ըսաւ որ ձեզի ըսեմ...», կամ՝ «Այժմ Յիսուս պիտի գայ, յառաջացէք դէպի ինձ որ ձեզ իրեն ծանօթացնեմ...»:* Քանի որ Աստուծոյ հետ ուղղակի յարաբերութիւն մշակելու մենաշնորհը ունին, ուրեմն Անոր անունով կը քննադատեն ամէն անձ, գաղափար, կազմակերպութիւն, երկիր, որոնք կրնան կասկածելի գտնել իրենց երկնասոսք առաքելութիւնը կամ չգտնուիլ իրենց բարոյական ուղեգծին լուսանցքին վրայ: Նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներու Գերագոյն Ատեանը, այս երկրին ժողովրդավար Սահմանադրութեան հսկիչ–պահապանը, կը խարազանուի Ճիմի Սուսկըրթ քարոզիչին –իմ գնահատած տաղանդներէն մէկը– կողմէ իբր *«Ամենակարող Աստուծոյ կողմէ դատաւարտուած հիմնարկութիւն»*, քանի ապօրէն չէ հռչակած կնոջական վիժումը:

Բոլոր այդ բարի խօսքերը խոսքան հողերու վրայ ցանուած սերմեր չեն: Մեր քարոզիչները տէր են մեծ ընկերութիւններու՝ իրենց հեռատեսիլի կայաններով, հրատարակչականներով, հիւանդանոցներով, երբեմն՝ համալսարան–

ներով, եւ այդ հսկայ մեքենան բանեցնող համապատասխան անձնակազմով, որ կրնայ աւելի քան երկու հազար վճարովի պաշտօնեաներէ բաղկանալ, տարեկան հարիրէն երկու հարիւր միլիոն տոլարի պիտճէով: Հասոյթը կը գոյանայ ընդհանրապէս հետետորդներուն առատաձեռն նուիրատուութիւններով, ուրիշներ պիտի ըսէին՝ միջնորդչէքէն, Աստուծոյ եւ մահկանացուներուն միջեւ:

Որքան քարոզիչին հոգեւոր ընկերակցութեան եկամուտը աւելնայ, այնքան իր եկեղեցիին նիւթական-ճարտարարուեստական կայարութիւնը կ'ընդարձակուի, եւ նաեւ նոյն համեմատութեամբ կը բարգաւաճի ենթակային եւ իր ընտանիքի անդամներուն տնտեսական արդէն պերճ կեանքը, Տիրոջ կամքովը: Վերոյիշեալ քարոզիչը իր եւ իր տղուն համար գնած է անձնական, քով-քովի կանգնած բնակարաններ մէկ միլիոն տոլարի արժէքով, իսկ կնոջը համար՝ 10,000 տոլարի հնադարեան գրասեղան մը: Ան կ'ընդունի թէ նիւթական գետնի վրայ «Տէրը բարի եղած է իր հանդէպ»:

Որովհետեւ դրամը -եւ հաւատացեալներու թիւը- իր հետ կը բերէ նաեւ իշխանութիւն եւ ուժ, Աւետարանի տասնեակ մը քարոզիչներ այժմ կը ներկայացնեն Միացեալ Նահանգներու քաղաքական աջակողմեան-արմատական անգիջող թելը, եւ կ'ուզեն կամովին շփոթել պետութիւնը եւ իրենց աղանդին դաւանանքը: Անոնցմէ ոմանք կը դրսեւորեն նաեւ քաղաքական իշխանութեան տիրանալու ձգտումներ. այդ ուղղութեամբ քարոզիչ Փեթ Ռապրթսընի ակտրժակները հանրածանօթ են. ան փորձեց իր թեկնածութիւնը դնել երկրին նախագահական ընտրութիւններուն: Իր կողմէ վերապատուելի Ծերրի Ֆոլուէլ կ'ուզէ իր խօսքը ունենալ երկրին ներքին թէ արտաքին քաղաքական խնդիրներուն մէջ, ընդունուելով եւ մեծարուելով Նախագահէն: Իրեն համար, օրինակ, «աստուածաբանօրէն, ռեւէ քրիստոնէայ պէտք է զօրավիգ կանգնի Իսրայէլի»:

Այս տողերը նպատակ չունին ներկայացնելու քարոզիչ-աստղերը, եւ ոչ ալ անոնց կրօնական-թատերական-տնտեսական-քաղաքական բազմերես գործունէութիւնները: Ու նաեւ նուազ՝ իրենց մրցակցութիւնը եւ զիրար կործանելու մեքենայութիւնները: Իրենց համար ալ *Պիզնէս իզ պիզնէս*: Եթէ փորձ ըլլար ներկայացնելու բոլոր գլխաւոր քարոզիչները, պէտք պիտի ըլլար խօսիլ նաեւ յարգելի մի քանի բացառիկներու մասին, որոնք մաս չեն կազմեր հեռատեսիլի իմ զբօսանքի յայտագիրներուս: Վերի տողերը գրի առնուեցան մասնաւորապէս անդրադառնալու համար վերջերս պատահած երեւոյթի մը:

Որովհետեւ տնտեսական ձեռնարկութիւնները եւ հիմնուած նիւթական կայարութիւնները իրենց ելեւէջը կ'ունենան, այս շրջանին էջք մը կ'ապրի համբաւաւոր քարոզիչ Օրըլ Ռապրթսի «ճարտարարուեստը», որուն տարեկան օրինեալ պիտճէն 120 միլիոն կը գնահատուի: Այդ քարոզիչը այս օրերս կը գտնուի հոգեկան յոռետես եւ մութ տուայտանքներու մէջ:

Ռապրթս, իր ներշնչեալ խօսքը լսելու հաւաքուած հետետորդները- եւ նոյն աստե՛ն հեռադիտորդները- կ'ահաբեկէր, ազդարարելով թէ «*իրենց գէշ բան մը պիտի պատահի*»: Վայբերան քարոզիչ մըն է այս 68-ամեայ վերապատուելին, որ կը խոսի հանդարտ հոգիները: Եւ անցեալ շաբաթ, առաջին անգամ ըլլալով, հեռատեսիլէն սպառնագին յայտարարեց թէ «*իրե՛ն բան մը պիտի պատահի, եթէ անմիջապէս մէկուկէս միլիոն տոլար չդրկուի*» իր հաւատարիմ հետետորդներուն կողմէ: Ու որպէսզի աւելի ուժ տայ իր ըսածին՝ կրկնեց ու շեշտեց.

«Աստուած ինձի յանձնարարեց, որ ձեզի ըսեմ ասիկա: Աստուծոյ ուզածն է»:

Այս անգամ, սակայն, քարոզիչին հետեւորդները այն զգացումը ունեցան թէ իրենց հոգեւոր ուղեցոյցը հանդիսացող Հովիւը թիչ մը կը չափազանցէ: Անոնք նոյնիսկ թիչ մը թերահաւատ եղած են, թէ անոր դրամական անմիջական պահանջքը եւ անոր ընկերակցող յոռետես խօսքերը կրնան –գոնէ այս անգամ– Տիրոջ կողմէ յանձնարարուած ըլլալ: Իրենց այս կասկածամտութիւնը չէ փարատած, հակառակ Որդի Ռապրոթսի իր հօր օգնութեան փութացող յայտարարութեան, թէ *«Հայրս ձեզի ըսաւ ա՛յն՝ ինչ որ Աստուած իրեն յանձնարարած էր ձեզի ըսելու»:*

Ամէն պարագայի, հայր Ռապրոթս որ ունկնդիրներուն միշտ կը խոստանար թէ *«հրաշքը զիրենք պիտի ազատէ»*, այժմ կը հաւատայ թէ միայն հրաշք–դրամն է որ պիտի դառնայ իր ազատարարը: Այլապէս...

Այժմ ամէն ոք կը սպասէ համբաւաւոր քարոզիչին պատահելիք չար դէպքին, որ կը յապաղի, կը յապաղի՝

1987

«Ժը Վու գ'է Քոմբրի»...

Վերի ֆրանսերէն խորագիրը կը նշանակէ «Ձեզ հասկցայ»: Այդ պատմական խօսքը կը պատկանի ներկայ դարուս նոյնպէս պատմական – ոմանց համար՝ առասպելական– դէմքերէն՝ Զօրավար Ծարլ տը Կոլի: Փարիզի Հ.Յ.Դ.–ի օրկան «Կամք» օրաթերթին աշխատակիցը ջերմ ցանկութենէ մը խրթանուած՝ ուզած է որ այդ արտայայտութիւնը նաեւ ի՛րը ընէ Հայաստանի Հանրապետութեան վարչապետ Վազգէն Մանուկեան, որ Ֆրանսա կը գտնուի այս օրերս:

Բացի ֆրանսացի պաշտօնատարներու հետ պաշտօնական տեսակցութիւններէն, Վազգէն Մանուկեան այցելութիւններ տուած է հայկական միութիւններ

Վազգէն Մանուկեան - «Ժը վու գ'է քոմպրի»...

րու, որոնց կարգին՝ Հայ Մշակութային Տունը, «ուր երկարատև է 21-րդ տեսակցություն մը ունեցաւ Հ.Յ.Դաշնակցութեան Փարիզի Կոմիտէին, Կամքի խմբագրութեան, Կապոյտ Խաչի վարչութեան» հետ: Ապա իրեն ի պատիւ կազմակերպուած գինեձօնի ընթացքին «վարչապետը առանց յոգնելու մինչեւ առաւօտեան ժամը մէկը, բաց զրոյց ունեցաւ աւելի քան հարիւր ներկաներու հետ»:

Լրագրողը կը նկարագրէ դրական, նոյնիսկ սրտաշոյզ մթնոլորտը: Գնահատանքը կ'ըլլայ վարչապետին «երկխօսութեան ճամբով» ուժերը համախըմբելու ցանկութեան: Այցելութիւնը կ'որակուի «օգտակար»: Ամէն պարագայի, Կուսակցութեան եւ իր շրջանակին համար Մանուկեանի հետ հանդիպումին ըստեղծած խանդավառութիւնը եւ ջերմ մթնոլորտը երբեք չի նմանիր զայն նախորդող Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի Ֆրանսա տուած այցելութեան ձգած տպաւորութեան: Հոս ալլելս թերթին կողմէ չակերտի մէջ չ'առնուի *վարչապետ* տիտղոսը, ինչպէս՝ Տէր-Պետրոսեանի *նախագահ* տիտղոսը: Մանուկեան չի նշուի նաեւ իր անունով՝ «Վազգէն», – 2 էք կարդար Վազգէնը գնաց, Վազգէնը եկաւ, կամ «վարչապետը» խօսեցաւ, «վարչապետը» մեկնեցաւ (չակերտուած տիտղոսներով), ինչպէս էր նախագահին պարագային: Խնդրե՛մ: Պէտք է գիտնալ յարգել օրինական տոտղոսները եւ արարողակարգը, գոնէ երբ հարցը կը վերաբերի Վազգէն Մանուկեանի...:

Հոս ինքնաբերաբար կը յիշենք Վահան Թէքէեանի մէկ բանաստեղծութեան առաջին տունը.

*Սէ՛ր մը գաղտնի՝ դանդաղօրէն հասունցած
Իրար գրկող նայուածքներով խուսափուկ,
Եւ շէշտերո՛վ, մրմունջներու մէջտեղ ցած,
Որ ակամայ բացուող դուռներ՝ են ծածուկ...:*

Այդ «բացուող դուռներէն» տեսանելի են Սեպտեմբեր 1-ի անկախութեան հանրաքուէին եւ 16 Հոկտեմբերի նախագահական ընտրութիւններուն միաճակատ ներկայանալու փորձերը, երբ «գաղտնի սէր»երու խաղաթուղթերը սկսան բացուիլ սեղաններու վրայ կամ Մշակութային Տուներու մէջ:

Բայց ո՞ր էինք: Հա՛... "Je vous ai compris"...

Մշակոյթի Տան հանդիպման նկարագրութիւնը կ'աւարտի թղթակիցին հետեւեալ արեւցնող պարբերութեամբը. «Հայ Մշակոյթի Տան սրահը տօնական օր մը ապրեցաւ, երեցներու կողքին, մեծաթիւ երիտասարդութիւնը հացը կիսեց իր վարչապետին հետ: Ծառերը միւս ու ոսկոր դարձած էին: Մեր վարչապետը կրնար տը Կոլի պէս ըսել. 'Ցեզ հասկցայ': Արդիւնաւոր գործակցութեան հիմքը այսպէս կը դրուի»:

Հիմա ամէն ինչ հասկնալի դարձաւ, բացի ...«Ցեզ հասկցայ»էն

Ֆրանսայի ազատարար եւ Գերմանիոյ դէմ դիմադրականութեան ոգին խորհրդանշող Զօր. տը Կոլ 1958-ին իշխանութեան վերադարձած էր, երբ Ֆրանսա միարժուած էր իր «Վիէթնամ»ին մէջ, որ իր անկախութեան համար մարտնչող Ալճերիան էր: Ֆրանսա 400,000 հաշուող իր բանակով կ'ուզէր ճըզմել ալճերիական ազատագրական պայքարը եւ ոչնչացնել «Ազգային Ազա-

տագրության ճակատ»ի մարտիկները: Ալճերիան «Ֆրանսական» էր եւ կը նկատուէր «Ֆրանսայի Հանրապետության անբաժան մաս»:

Խուճապի մատնուած Ալճերիոյ ֆրանսացիները, որոնք կը խորհէին թէ քաղաքական գետնի վրայ հող կը կորսնցնեն, 1958-ի Մայիսին ըմբոստացան Փարիզի դէմ եւ տեղւոյն ֆրանսական բանակին մասնակցութեամբ կազմեցին «Հանրային Փրկութեան» իշխանութիւն մը, որ զօրակցութեան դիմում կատարեց վարչապետ տը Կոլին (այն ատեն վարչապետ էր): Ֆրանսացիները նոյնիսկ կը պրոպագանդէին «Կեցցէ՛ տը Կոլը»: Վերջապէս տը Կոլ Յունիսին սկիզբը գնաց Ալճերիա եւ հրապարակին վրայ հաւաքուած խռովայն թաղամասաւոր բազմութեան առջեւ յաղթահասակ կանգնած՝ թեւերը բարձրացնելով յայտարարեց. «*Շը վու զ'է քոմբրի*»: Այս բառերով տը Կոլ երաշխաւորած կ'ըլլար «Ֆրանսական Ալճերիոյ» պահպանումը եւ հոգիի հանդարտութիւն կը բերէր տեղւոյն ֆրանսական հոծ բնակչութեան խռովեալ հոգիին:

Բնականաբար, այդ պահուն ոչ ոք կը մտածէր թէ Ֆրանսայի ազատարարը քաղաքականութեան մէջ նոյնքան մեծ մարտավար մըն էր, որքան պատերազմի մէջ փայլուն զինուորական մը: Ոեւէ մէկը չէր ուզած տեսնել թէ Զօրավար-վարչապետը գերազանցօրէն պետական դէմք մըն էր: Յաջորդ տարի, արդէն նախագահ ընտրուած տը Կոլ կը սկսէր խօսիլ Ալճերիոյ «ինքնավարութեան» մասին, անկէ ետք՝ «Ալճերիական Ալճերիա»-ի մասին, եւ ապա՝ «Ալճերիական Հանրապետութեան»: Եւ վերջապէս, 1962-ին, Ալճերիա կը յայտարարէր իր անկախութիւնը տը Կոլի օրով:

Ալճերիոյ խաբուած ֆրանսացիները, երկրին երբեմնի տէրերը, շատ գէշ յիշատակ մը պահած են երկիմաստ եւ դաւադիր «Զեզ հասկցայ»էն...:

Անոնք չէին հասկցած զիրենք «հասկցողը»:

Վերադառնալով «մեր վարչապետին», աւելի ճիշդ՝ «Կամք»ի աշխատակիցին, կը թուի թէ ան անգիտակ է իր մէջբերած տը Կոլեան յայտարարութեան քաղաքական պոտոր իմաստին, եւ ընդհանրապէս անտեղեակ՝ Զօրավար-նախագահին քաղաքական կեանքին եւ անոր պետութիւնը ղեկավարելու ռազմավարական տաղանդին: Ալճերիոյ ֆրանսացիները իրենց յուսահատութեան մէջ փարած էին տը Կոլին որպէս ապահով ապաւէն եւ փրկութեան լաստ: Հայաստանի մէջ Հ.Յ.Դաշնակցութեան դիրքը արդեօ՞ք այնքան անկաշուն է, որ յոյժ կարիքը կը զգացուի վարչապետ Մանուկեանէն «հասկցունելու»:

Ամէն պարագայի, Հ.Յ.Դ.-ի շահերուն համար մէկը պիտի ուզէր մաղթել որ վարչապետ Վազգէն Մանուկեան երբեք չարտասանէ չարաբաստիկ «Զեզ հասկցայ»ն, ո՛չ հայերէն եւ ոչ ալ ֆրանսերէն, ու ոչ իսկ որեւէ ատեն փորձէ Դաշնակցութիւնը հասկնալ:

Այլապէս լարծուն «գաղտնի սէր»երը օր մը իրենց առջեւ կրնան գտնել ամբափակ դռներ...:

Քրեակինի Գեր-Բինոքիօն

Կը խորհիմ որ 1988-էն ասդին հայերը սկսան ամէն օր քիչ մը նուազ սիրել Խորհրդային Միութեան նախագահ եւ Համայնավար Կուսակցութեան Ա. Քարտուղար Պրն. Միխայիլ Սերկէեւիչ Կորպաշովը, ու երբ սիրոյ աստիճանաշափը ինկաւ գէրոյի, անկէ ետք ծնաւ ատելութիւնը: Այսօր ատելութիւնը հասած է իր գէնիթին: Կորպաշովի անուան արտասանութիւնը պարզապէս խորշանք կը յառաջացնէ հայերուն մօտ: Անուն մը որ դեռ հինգ-վեց տարիներ առաջ այնքան ակործալուր կը հնչէր եւ նաշուածքներու առաջ կը բանար կապոյտ երկինքներու խոստումը եւ բարութիւնը:

Չեմ խորհիր, սակայն, որ Կորպաշով փոխուած է: Չեմ հաւատար թէ այսօր Խ. Միութեան նախագահը նոյն անձը չէ, ինչ որ էր երէկ:

Մե՛նք է որ նոյնը չենք: Հայե՛րն են որ փոխուած են:

Կորպաշով երբեւիցէ մեզի պիտի ստէ՛ր աւագակաբարոյ անձի մը նման, եթէ իրմէ չակնկալէինք եւ չխնդրէինք բան մը որ չունի, չի կրնար տալ, ինչպէս՝ արդարութիւնը: Մեզ պիտի խաբէ՛ր, եթէ իրեն չդիմէինք պահանջելով մեր ոտնակոխուած մարդկային իրաւունքները: Վերջապէս, պիտի խարդախէ՛ր, պիտի նենգէ՛ր, պիտի կեղծէ՛ր, ապահովութեան երաշխիքներ պիտի տա՛ր, եթէ երբեք ամէն անգամ իր դուռը չբախէինք՝ խնդրելով, աղաչելով, պաղատելով որ Արցախի ժողովուրդին արդարութիւն ընէ, որ ազերիներու կողմէ Հայաստանի տնտեսական պաշարման շղթան քակէ, որ օրինական իշխանութիւն հաստատէ Ստեփանակերտի մէջ, որ Սումկայիթի ոճրագործները պատժէ, որ Արցախի եւ Հայաստանի սահմանները պաշտպանէ դրացի զինեալ յեղուակներէն, որ, որ, որ...

Եթէ այսօր Կորպաշով Բինոքիօ մը, գե՛ր-Բինոքիօ մը դարձած է, յանցաւորը ո՞վ է: Յամենայնդէպս՝ ո՛չ ինքը:

Ամէն անգամ Կորպաշովը քիչ մը աւելի հրեցինք, հրմշտեցինք ու պատճառ դարձանք որ անոր քիթը մեծնայ ու երկարի նոր ստախօսութեամբ մը, այնքան՝ որ այդ գեր-քիթը այսօր Մոսկուայէն ճեղքած է Հայաստանի սահմանները, հասած է Երեւան: Այդ քիթն է որ նաեւ թափանցած է եւ նուաճած՝ Գետաշէնը, Մարտունաշէնը, Ոսկեպարը, Ագատը, Կամօն եւ միւս հայկական կեդրոնները, որոնց բնակչութիւնը որսորդէն ահաբեկած երամի նման թռաւ ամէն ուղղութեամբ, թռչուններէն շատեր տեղույն վրայ ձգելով իրենց փետուրները, արեան կաթիլներու հետ: Իսկ բազմաթիւներ նաեւ՝ իրենց անկենդան մարմինը:

Երկու միջոց կայ որ Պրն. Կորպաշովի քիթը վերստանայ իր բնական, նախափերեթորոյքայական չափը: Հայերը պէտք է առնեն մարդասիրական այդ քայլը, յանուն Վերակառուցման, Յանուն Կլասնութին, յանուն ժողովուրդներու մշտնջենական եւ անքակտելի եղբայրութեան եւ վսեմագոյն հաւատալիքներու. —

ա. Հայերը պէտք է յայտարարեն թէ Արցախը պատկանած է եւ կը պատկանի Ատրպէյճանի, թէ հոն գտնուող եկեղեցիները, ինչպէս Գանձասարը, աղուանական են եւ ոչ թէ հայկական: Հետեւաբար նաեւ Արցախի հայերը

հայեր չեն, այլ՝ աղուան-թուրքեր, որոնց տղամարդիկը կը սպասեն Պաքուէն ղրկուելիք շէյխի մը, թւիստուելու համար:

բ. Յայտարարել թէ Հայաստան իր անկախութեան գործընթացին մէջ չի գտնուիր: Հայերը դէմ են նման անշարիր գաղափարի մը: Անոնք դէմ են նաեւ ամէն տեսակի նոր դաշնակցութեան մը, որ հանրապետութիւններուն անտեղի ազատութիւններ շնորհելով, կը տկարացնէ Քրեմլինի կեդրոնաձիգ սարսափազդու ուժը: Ի հարկին, անոնք պատրաստ են պաշտպանելու խորհրդային վարչակարգ մը, որ կը կոչուէր ազատ, անկախ՝ իրար կապուած սուրբ դաշինքով ստալինեան:

Առանց վերոգրեալ երկու կէտերուն գործադրութեան, պէտք չէ զարմանալ եթէ Կորպաչովի մէջ այսօր արթնցած կը տեսնուի Իվան Ահեղի ոգին: Պէտք չէ զարմանալ նաեւ եթէ անոր քիթը դեռ աւելի եւս երկարի:

1991

Առողջութեան Մաղթանքներ Անգլիական Կարմիր Խաչին

Առողջութեան արտաոտոց էր, որ որպէս անճաշակ կատակ տեղ չէր կրնար գտնել նոյնիսկ մեր թերթին «Ժպիտ»ի բաժինին մէջ, եթէ ան մեզի ղըրկուած չըլլար Christian International Solidarity-ի Ուաշինկթընի մասնաճիւղին կողմէ, որուն կեդրոնը կը գտնուի Լոնտոն, եւ որուն անդամներէն մէկն է հայ ժողովուրդին մօտ յատուկ յարգանք վայելող անձնաւորութիւն մը - Պարոնուհի Գերոլայն Քոքս, փոխ նախագահուհին Անգլիոյ Լորտերու Պալատին եւ անխոնջ պաշտպանը Արցախի դատին:

Ընթերցողները կարդացին լրատութեան մէջ հաւատալին եւ անհաւատալին՝ նոյն ատեն:

Հաւատալին այն էր, թէ անգլիական կառավարութիւնը որոշած է 250,000 թէ՛ 350,000 սթերլին գումարի փոխարժէքով մարդասիրական օգնութիւն ընծայել Արցախի, գէթ նուազագոյն չափով եւ կարճատեւ շրջան մը ամփելու համար չորս տարիէ ի վեր խաշնող տեղւոյն ազգաբնակչութեան ցաւերը: Նոր Տարուան նախօրեակին, այդ օգնութիւնը կրնար նկատուիլ նաեւ կաղանդ-չէք մը, սփոփարար որքան՝ գօտեպնդող, իր բարձրավանդակի բողբոջներուն եւ ազատութեան կաշոյղ մարդոց եւ կիներուն, ծերերուն ինչպէ՛ս անշափահասներուն համար: Անգլիական գանձէն մեծ գումար մը պիտի չպակսէր այս օգնութեամբ, սակայն վստահօրէն Անգլիոյ բարոյական դրամագլուխին վրայ դրական յաւելում մը պիտի կատարուէր, մանաւա՛նդ որ համաշխարհային Կարմիր Խաչը պատրաստ էր օգնութիւնը հասցնելու կարօտեալ ընտանիքներուն:

Այսքանը ներկայացման առաջին արարն է:

Երկրորդ արարը –անհաւատալիւն– իր մէջ կը խտացնէ ողբերգութիւն մը, քաղաքական տխեղձ ճիւղաւորումներով:

Ամէն անձ իր մանկութեան առաջին օրէն գիտէ թէ Կարմիր Խաչը ամէն տեղ է՝ ուր կայ մարդկային դժբախտութիւն մը. ան ներկայ է պատերազմներու, արհաւիրքներու պարագային, կամ թէ ձիւնի եւ փոթորիկի մէջ՝ միշտ իր գթա-
նատ ձեռքը երկարելով բոլոր տառապեալներուն, առանց ցեղի խտրութեան: Ան նոյնիսկ այսօր կը գտնուի Իսրայէլի սահմանամերձ շրջանը, իրենց տուններէն եւ հայրենիքէն տեղահան պաղեստինցիներուն օգնութիւն ընծայելու համար: Կարմիր Խաչը տարուան չորս եղանակներուն «Կաղանդ Պապա»ն է, միշտ քաջա-
ոռոյշ, միշտ կայտառ, առանց ազդուելու ձիւնէն եւ մրրիկէն, առանց պաղատու-
թեան բռնուելու, հակառակ իր 129 տարեկանին:

Ահա այդ մշտադալար օգնութեան կազմակերպութիւնը –կամ իր անձ-
նակազմը– Արցախի հարցով յանկարծ ինքզինք վատաւորող զգացած է. Անգ-
լիական Կարմիր Խաչը կառավարութեան յայտնած է թէ ի վիճակի պիտի չըլլայ
Արցախի մարդասիրական օգնութեան ծառայելու, «առողջական պատճառնե-
րով», այո՛, ճիշդ կարդացիք՝ «առողջական պատճառներով»: Իսկ ձեզմէ անոնք
որ հայերէն լաւ չեն հասկնար, տանք նաեւ անգլերէն բնագիրը. "for health rea-
sons":

Անգլիացիները ծանօթ են որպէս վարպետ՝ դիւանագիտական բառերու
նրբին գործածութեան: Սակայն այս անգամ Անգլիական Կարմիր Խաչին պա-
տասխանատուները իսկապէ՛ս հիւանդ պէտք է եղած ըլլան ու նաեւ բարձր
տենդով տառապած՝ այդքան կոպիտ սուտի մը դիմելու համար, նոյնիսկ եթէ
այդ վատաւորութիւնը կը կոչուի արցախեան հիւանդութիւն:

Յայտարարութենէն մի քանի օր ետք ամէն ինչ յստակացաւ, երբ անգլի-
ական կառավարութիւնը իր կողմէ մերժեց Քրիստոնէական Միջազգային
Համակամութեան կամաւոր դիմումը՝ ստանձնելու անկար Կարմիր Խաչին պաշ-
տօնը: Մերժումին որպէս «ջախջախիջ» փաստ մատնանշուեցաւ Հա-
մակամութեան «կողմնակալութիւնը», այսինքն՝ այն իրողութիւնը թէ վերոյիշեալ
կազմակերպութիւնը քիչ մը շա՛տ քրիստոնէասէր է, եւ որպէս այդ՝ «համակիր»
Արցախի հայութեան:

Ծիշդ է որ քաղաքականութիւնը այն է՝ ինչ որ իր մասին գիտենք, ու ա-
նոր բարոյականը շատ բարձր չէ փողոցի մակարդակէն: Այսուհանդերձ, ամէն
շնականութիւն –գործածենք *սինիզմ* բառը– իր օրէնքները ունի միջազգային բե-
մին վրան: Հոս այդ անբարոյութեան օրինագիտութիւնն իսկ ոտնակոխուած է:

Նոր Տարուան առթիւ, առողջութեան եւ արագ ապաքինման մաղթանք-
ներ կը ներկայացնենք Անգլիական Կարմիր Խաչին, յուսալով որ շուտով կը
բոժուի իր քաղաքական ժահրէն: Որպէս դեղատոմս իրեն կ'առաջարկենք որ քիչ
մը աւելի մտերիմ յարաբերութիւններ մշակէ Կարմիր Մահիկին հետ: Իսկ անգլի-
ական կառավարութեան –Ալպիոնի այդ իսկապէս ծերացած առիծին– կը մաղ-
թենք քիչ մը աւելի ուժ իր կթոտած թաթերուն, մտքի քիչ մը աւելի պայծառու-
թիւն, ու մանաւանդ՝ իր պատմական հնարամտութիւններէն հիւլէ մը՝ վայրկեան
մը առաջ Արցախ առաքելու համար իր մարդասիրական օգնութիւնը:

Գորշ եւ Մոխրագոյն Գայլերուն Տարբերութիւնը

Անցեալ ամիս միջազգային մամուլը արձագանգ հանդիսացաւ Թուրքիոյ Հանրապետութեան վսեմաշուք նախագահ Թուրկուտ Էօզալի «*հայերը քիչ մը վախցնելու*» անհրաժեշտութեան մասին կատարած յայտարարութեան, որպէսզի Արցախի հարցով հայերը քիչ մը զգաստանան եւ խելօք նստին իրենց տեղը: Այս առթիւ տիար Էօզալ օրինակ մըն ալ բերած էր, թէ ինք ինչպէ՛ս Ուաշինկթընի վախ ազդած էր Ծոցի Պատերազմին աւարտին: Կը թուի թէ Թուրքիոյ նախագահը, իր վարչապետութեան շրջանին, սպառնացած էր գրաւել Հիւսիսային Իրաքը, հոն քիւրտ գաղթականները բնակեցնելու համար: «Երբ որ ամերիկացիները ըմբռնեցին, լուծում մը գտան», յայտարարած է մեծաշարգ Էօզալ, աւելցնելով. «Ուրիշներուն քիչ մը պէտք է վախ պատճառել, որովհետեւ այդ միակ բանն է որ աշխարհ կրնայ հասկնալ»:

Սիւլէյման Տէմիրէլի պարտէզը նետուած նախագահական այս կոշտ քարը հաճելի չէր կրնար ըլլալ վարչապետին, որ խորհած է թէ Անքարա արդէն յարդի տակէն իր ամէն կարելին կ'ընէ օժանդակելու համար իր ազերի եղբօր եւ զօրացնելու՝ Պաքոյի դիրքը: «Այլապէս, Թուրքիոյ կողմէ յաւելեալ քայլ մը (ի նպաստ Ատրպէյճանի), աշխարհը պիտի շարժէր հայերու կողքին», ըսած էր Տէմիրէլ:

Իր վերի յայտարարութենէն ետք Տէմիրէլ նուազ պաղարիւնութիւն եւ ծածկամտութիւն ցոյց կու տայ իր յայտարարութիւններուն, նոյնպէս՝ իր գործելակերպին մէջ: Ամերիկեան օրաթերթ «Ուաշինկթըն Փոսթ»ի կատարած իր յայտարարութեան մէջ, ըսելէ ետք թէ իր կառավարութիւնը կը գտնուի հանրային կարծիքի ծանր ճնշումին տակ, աւելցուցած է թէ «ինք կրնայ մինչեւ որոշ կէտ մը դէմ դնել անոր»: Այս «կէտ»ը աւելի յստակ դարձուցած է, երբ լուսաբանութիւններ տուած է թուրք մամուլին. «Մենք տակաւին կը պահենք մեր համբերութիւնը (...) ամբողջ աշխարհ սխալ տեղեկութիւն կը ստանայ, մեղաւորը՝ անմեղ, անմեղն ալ իբր մեղաւոր կը տեսնէ», ըսած է Տէմիրէլ, ամբաստանելով նաեւ հայերը որ «շարունակ գինադուլը կը խախտեն»:

Վարչապետը նախագահին մման չգործածեց «հայերը վախցնենք» բառերը, սակայն իր սպառնալիքներով անկէ շատ հեռու տեղ մը չի գտնուիր:

Պրն. Էօզալ կ'ուզէր «քիչ մը վախցնել» հայերը:

Իսկ Պրն. Տէմիրէլ կ'ուզէ «քիչ մը ահաբեկել» զանոնք:

Մէկը կ'ուզէր ցոյց տալ գաւազանը,

Միւսը ցոյց կու տայ գաւազանին ծալրը:

Եթէ Թուրկուտ Էօզալ Գորշ Գայլն է, սուր ժանիքներով,

Տէմիրէլ մոխրագոյն գայլն է, հատու ատամներով:

Ամբողջ տարբերութիւնը կը կայանայ այս զանազանութեան մէջ:

Ցնցոսիներու Տողանցքը

Ամերիկեան նախագահական պաշքարը, որ նոր թափ մը կ'առնէ ընտրութեան թուականէն տարի մը առաջ, կը պարզէ զանազան խաչտաք-դէտ տեսարաններ, որոնք տարբեր պարագաներու մէջ, կը նմանին կրկէսի, պազարի, դերասանական մրցութեան, լեզուագարութեան արշափ, անձնական եւ ամուսնական գոյնզգոյն լաթերու փոխադարձ դրօշագարդումի եւ համերգահանդէսի՝ որուն նուագախումբը կազմուած է փշողական գործիքներէ եւ մեծ ու պզտիկ թմբուկներէ: Որքան թա՛մ-թա՛մ՝ այնքան պարապօրին: Նպատակն ալ արդէն այդ է:

Տասներկու ամիսներու վրայ երկարող ընտրապաշքարի աւարտին, նախագահին ընտրութենէն եւ պաշտօններու (նոյրա)բաշխումէն անմիջապէս ետք, կը սկսի բանիլ ընտրական ռազմամեքենան յաջորդական երեք տարիներ, ի նախապատրաստութիւն նախագահական ընտրապաշքարի վերջին տարիին:

Աւելի պարզ բացատրութեամբ, քառամեայ նախագահական ընտրութիւնները ամէնօրեայ մտալլկումն են երջանիկ ընտրուողին թէ դժբախտ պարտուողին, ինչպէս նաեւ անոնց ընտանիքներուն, շրջանակին, խմբակցութիւններուն եւ երկու կուսակցութիւններուն համար: 1460 օրերու ընթացքին, խօսքեր կ'արտասանուին, դիրքեր կը ճշդուին, որոնք նոր արեւելում կը ստանան ըստ հովերու ուղղութեան, քայլեր կ'առնուին՝ ետ-առաջի կարելիութիւններով, դիմա-յարդարումներ կը խնամուին՝ 1461-րդ օրուան պատշաճելու համար: Ապա՝ ամէն ինչ կը վերսկսի զերոյէն:

Կը թուի թէ լաւագոյն դեմոկրասիւն ա՛յս է, մինչեւ որ հակառակը փաստուի: Կը խորհիմ սակայն, որ ժողովրդավարութիւնը աւելի զօրացած կ'ըլլար եւ արդարութիւնը աւելի իր նպատակին ծառայած՝ եթէ նախագահական պաշտօնը ի զօրու ըլլար վեցամեայ շրջանի համար, առանց վերընտրելի ըլլալու, որպէսզի Սպիտակ Տան տէրը -երկրին թիւ մէկ Կառավարիչը- ժամանակ ունենար կարելի ազատութեամբ իրագործելու իր ծրագիրները, զերծ՝ վերընտրութեան շահադիտական նկատումներէ եւ հարկադիր զիջումներէ:

Նախագահական ընտրապաշքարի ընթացքին մրցակից թեկնածուներու ընտրական սպայակոյտներուն «նպատակը կ'արդարացնէ միջոցը» սկզբունքը բարոյական բարձունքներէ չի թոփր: «Ժխտական ծանուցումը» -ընդդիմադիրը ամէն միջոցներով, ներառեալ սուտերով եւ զրպարտութիւններով վարկաբեկելու այս ձեւը- մասնաւորաբար պատիւ չի բերեր իրենց յաղթանակը անոր վրայ հիմնած թեկնածուներուն համար, որոնցմէ մին պիտի դառնայ աշխարհի ամէնէն ժողովրդավար նկատուած երկրին թիւ մէկ անձնաւորութիւնը: Միւս կողմէ, բացատրութեան կը կարօտի, թէ նախագահական թեկնածուի մը իրաւ արժէքը եւ կարելորութիւնը ո՛ր պէտք է կայանայ. անոր տեսիլքի՞ն մէջ, երկիրը բարօրութեան առաջնորդող իր մշակած ծրագիրներո՞ւն, անոր ընկերային արդարութեան եւ քաղաքական հիմնական սկզբունքներո՞ւն, թէ՞ վկայագիրի մը՝ ուր կը հաստատուի թէ եւթական ...սիրային-արտամուսնական սայթաքում չէ ունեցած իր կեանքին մէջ, նոյնիսկ՝ մտածումով (յիշեցէք նախկին նախագահ Ժիմի Գարթըրի անմոռանալի մէկ խոստովանութիւնը «Բլէյպոյ»ի թղթակիցին,

թէ պատահած է որ իր մէջ ցանկութիւններ արթնցած ըլլան հանդէպ կիներու, եւ հետեւաբար ինք մեղանշած է մտածումով): Բայց, ի վերջոյ, մեր փնտռածը սրբակենցաղ եւ մաքրակրօն ճգնաւոր՝ մըն է, թէ աշխարհի ամենահզօր երկիրը կառավարելու կոչուած եւ աշխարհի ժողովրդանուէր բարձր սկզբունքներու տէր քաղաքական դէմք մը: Ու եթէ այս հարցով պատմութեան վարագոյրը քիչ մը բարձրացնենք, եւ Միացեալ Նահանգներու արժէքաւոր եւ մեծ նախագահներուն անձնական կեանքը պրպտելու անգաղտնապահութիւնը ունենանք, առաջին օրէն մինչեւ Ֆրանքլին Ռուզվելթ եւ Ծոն Քեներտի, պիտի տեսնենք որ ուսմանք – ուրիշներ պիտի ըսէին շատեր – դատապարտուած պիտի ըլլային կա՛մ երբեք նախագահ ընտրուելու եւ կամ չամբողջացնելու իրենց պաշտօնավարութեան շրջանը: Վերջին տարիներուն մաքրակրօնութեան ստեղծող հով մը կը փչէ ամերիկեան քաղաքական կեանքին մէջ, կասկածելի բարոյականութեամբ եւ խնդրական հետապնդումներով:

Անցնինք մեր «ցնցոտիներուն»:

Նախագահական ամէն թեկնածու կը բարբառի իր մե՛ծ, մե՛ծ ծրագիրներու մասին: Կը թուէ նաեւ իր հազուագիւտ արժանիքները: Այս բոլորը մաս կը կազմեն ընտրապայքարին, ու կը մնան խաղին ընդունուած օրէնքներու ծիրէն ներս: Այսուհանդերձ, թեկնածուներուն մօտ հասարակաց կէտ մը կայ զոր պէտք է հակաօրինական հռչակել, եւ ինքնաթուրքեան տեսակ մը՝ զոր մերժելի պէտք է նկատել:

Նախագահական թեկնածուները ընդհարապէս ամերիկեան ժողովուրդին կը ներկայանան ցնցոտիներով ծախուած: Բացառութիւնները քիչ են:

Ամէն թեկնածու, ան ըլլայ Դեմոկրատ թէ Հանրապետական, երիտասարդ թէ տարեց, անխուսափելիօրէն «չքաւոր» ընտանիքի ծնունդ կ'ըլլայ: Ամէն թեկնածու մասնաւոր հեշտանքով կը պատմէ թէ իր բազմանդամ ընտանիքը մէկ սենեակի մէջ կ'ապրէր, զրկուած էր ամէն բանէ, թէ ինք սերած է համեստ խաւէ, պատկանած՝ զրկեալներու դասակարգին, բայց ահա՛, այսօր, բարձրացած է ընկերութեան սանդխամատերէն, ստացած է բարձրագոյն ուսում եւ գիտութիւն, դարձած է Գոնկրէսմէն, Ծերակուտական, Կառավարիչ: Հետեւաբար նաեւ յաջողած փայլուն անձնավորութիւն մըն է: Այս կարգի առասպելներ պատմողներու շարքին կը գտնուին նոյնիսկ որդիները նախկին ծերակուտականներու, որոնց ընտանիքը ապրած է մեծ եւ երկյարկանի տուներու մէջ, իսկ իրենք մանկութենէ վաշելած են առանձին անջասեմեակի մը պերճանքը, հաւանաբար ընտանիքին աղախինին ալ խնամքը:

Նախագահական թեկնածուն այս մէկ քարով կը զարնէ երկու, նոյնիսկ երեք թռչուն: Ան նախ հեզաբար կը նշանանայ ամերիկացի ժողովուրդի մեծամասնութեան հետ, կը հաւասարի անոր ապրած ընկերային խոնարհ կամ հազիւ միջին մակարդակին, որուն մօտ կը գտնուի քուէներուն մեծ տոկոսը: Ապա ցոյց կու տայ թէ *ամերիկեան հրաշքին* շնորհիւ ան յաջողած է մագլցիլ մինչեւ – ըսենք – կառավարիչի պաշտօնին, եւ վերջապէս, թէ ինք փայլուն, տաղանդաւոր, արտակարգ արժէքներու տէր անձ մըն է: Այո. «աղքատ» էր, սակայն իր «տքնաժան» աշխատանքով բարձրացաւ, եւ չնմանեցաւ միւս աղքատներուն...:

Երեք ամիսէ ի վեր սկսած է նախագահական ընտրարշաւը, եւ անվրէպօրէն ամէն թեկնածու պէտք կը զգայ խօսելու իր «համեստ», «անշուք»

ծնունդին եւ «կարօտեալ» ընտանիքին մասին: Անհրաժեշտ կը զգայ ներկայանալու ցնցոտիներ հագած, որուն իրաքանչիւր ծակը կ'ուզէ օգտագործել որպէս բարենիշ իր ընտրութեան համար:

Դարձեալ ցնցոտիներու տողանցքի մը ականատես կ'ըլլանք: Ցնցոտիներ՝ որոնք կարելիութիւնը կը ստեղծեն ցկեանս տնտեսական բարօք կեանքի, պատիւի եւ փառքի:

1992

Մութալիպովը Կ'ուզենք Ըստ Կարգի...

Մարտ 6-ին Արցախի ինքնապաշտպանները ազատագրեցին Խոճալուն եւ գրաւեցին օդանաւակայանը: Այս ձեռով, Ստեփանակերտը աքցանող ժանիքին վերնամասը փշրուեցաւ:

Հարկ չկայ հոս անդրադառնալու այդ առթիւ բեմադրուած հակահայ պատկերազարդ փրոփականտին, որուն տխուր դերը ստանձնած էին միջազգային լրրասփիւռները: Մեզի համար յատկանշականը այն է, որ Խոճալուի անկումով տուն դրկուեցաւ Ատրպէյճանի նախագահ Ալլաք Մութալիպով, իբր ուղղակի պատասխանատուն ազերի անփառունակ պարտութեան: Մութալիպով կոչուեցաւ նաեւ դաւաճան, եւ նոյնիսկ կասկածի տակ առնուեցաւ անոր արեան ազերի հարազատութիւնը: Ոմանք հարց տուին նաեւ, թէ արդեօ՞ք Պաքուի դրուժան տէրը հայկական արին չունէր իր երակներուն մէջ:

Մութալիպովի փոխարինեց Հանրապետութեան խորհրդարանի նախագահ Եագուպ Մամետով, որուն պաշտօնն էր վերաշահիլ կորսուած գետինը: Սակայն Մամետով ձեռքէ հանեց Շուշին իր անտիկ ամրոցով, ինչ որ աւելի ծանրակշիռ պարտութիւն մըն էր, քան Խոճալուի «ողբերգութիւնը»: Այդպէս ալ ազերիները նկատեցին այդ վերջին կորուստը: Դեռ տեղեակ չենք, սակայն, թէ Մամետովի պարագային ալ կասկած պիտի յարուցանուի՝ անոր արեան բաղադրութեան կամ թրքական գտարիւնութեան մասին: Ամէն պարագայի, Մամետով պարտուեցաւ եւ պէտք է որ ան իր պաշտօնէն հեռանայ:

Կշիռքի նժարներուն խաղով, իր նախագահական աթոռին վրայ վերահաստատուեցաւ «դաւաճանը», Մութալիպով, որ տեսականօրէն իշխեց միայն 24 ժամ: Մութալիպով փախաւ, Մամետով վերադարձաւ: Նժարներու այս վերիվայրումներուն ընթացքին, Մամետով կորսնցուց Լիսակորը, Բերդաձորը եւ Լաչինը, կարելի դարձնելով Արցախ-Հայաստան նրբանցքին բացումը:

Մամետով այժմ պէտք է վճարէ Լաչինի անկումին գինը:

Ան պէտք է իյնայ, որպէսզի Մութալիպով իր նախկին պաշտօնը վերգրաւէ, ամբողջացնելու համար ազերի «յաղթանակ»ներու շարքին վերջինը՝ Ստեփանակերտ-Պաքու համաձայնութեան մը կնքումը, ընդունելով որ Արցախ

անկախ հանրապետություն մըն է:

Մութալիպովը կ'ուզենք:

Մութալիպով պէտք է վերադառնայ, ըստ կարգի:

1992

«Հայկական Աանդութիւնը» Պանդոկ Արմենիայի Մէջ

«Պայքար»ի մէջ թարգմանաբար հրատարակած էինք ամերիկեան մեծագոյն օրաթերթերէն «Պոստոն Կլոպ»ի աշխատակիցին Երեսանէն ղրկած երկու թղթակցութիւնները՝ «Հայերը զրկանքէ կը սրսփան ամբողջ ձմեռը», եւ «Վիրաբուծութիւն մոմի լոյսին տակ» խորագիրներով. երրորդ թղթակցութիւն մը նաեւ լոյս տեսաւ աւելի ուշ, «Հայկական հիւրասիրութիւնը դեռեւս կը ջերմացնէ» տիտղոսով:

Իր վերջին գրութեամբ, թղթակիցը կ'ըսէ թէ Արմենիա պանդոկը այն չէ, ինչ որ էր մօտ անցեալին, որպէս Խորհրդային Միութեան լաւագոյն պանդոկներէն մէկը: Այժմ ամէն ինչ անճանաչելիօրէն փոխուած է:

Սակայն անկախաբար ամէն բանէ՝ կը մնայ հայկական համբաւաւոր հիւրասիրութիւնը, որ երկու «մասերու միախառնումն է».- ուտելիք եւ քոնեաք:

Ձուրտ-ձմեռ երեկոյ մը, պանդոկին ճաշասրահին մէջ սարքուած է յաւաքերաբար ճոխ սեղան մը, երեք-չորս տեսակի ուտելիքներով, եւ իւրաքանչիւր 60 սանթիմէթին՝ քոնեաքի, վոտկայի եւ հանգային ջուրի շիշերով:

Պատուոյ հիւրն է արդարակոորով եւ իսկապէս արիասիրտ Պարոնուհի Գերոլայն Քոքս, որ վերադարձած է Արցախեան իր 8-րդ մարդասիրական այցելութենէն: Քաղաքին եւ սրահին ջերմաստիճանը չորս սանթիկրատ է. պատճառ մը աւելի՛ որ ներկաները, հաստ ու տաք զգեստներով պաշտպանուած, քիչ մը աւելի խմեն տաքնալու համար: Այնքան՝ որ պարոնուհիին ընկերակցող արցախցի պարոնը, «250 փաունտ կշռող» զանգուած մը, ատեն մը ետք արդէն թմրած վիճակ կը պարզէ: Այդ մարդկային կոճը, սակայն, կը սթափի, երբ նուագածուները կը յայտնուին ու կը սկսի հոսիլ մեղկ երաժշտութիւն մը սրահին մէջ: Ու պարահարթակին վրայ կ'երեւայ արեւելեան պարուհին, մերկ մէջքը օղակող թել-պարանէն շարուած զանգակիկներով զրնգուն:

Երկար չի տեսեր այս կրկներեւոյթը, քանի պարին թելադրական թրթիռներէն աւելի պարուհին կը սրսփայ սառեցնող օդէն, որ չի ջերմանալ հակառակ սեղանակիցներուն խանդավառ ծափ-ծափին: Անոր անսքօղ փորը «ճակնդեղի պէս» կը կարմրի խածան ցուրտէն: Պարը կը դադրի, քանի պարուհին կը փախի ծածկուելու համար:

Այսքանը՝ դեռ ոչի՛նչ: Անսպասելին հետեւեալն է:

Երբ թղթակիցը հարց կու տայ, թե ինչո՞ւ այս սառեցնող ցուրտին եւ ւափ մը ճաշողներու համար նման տաժանք մը կը պատճառուի պարուհիին, հայ արի տղաքը կը պատասխանեն.– «Մեր հոգը չէ, թէ որքա՛ն վատ է (մեր) կացութիւնը: Հոս Հայաստան է: Մեր ատանդութիւնները երբեք չեն մեռնիր»:

Չենք գիտեր թէ «այդ ւափ մը հայերը» ուրկէ ծնունդ առած են, սակայն յստակ կը դառնայ թէ անոնք եօթն հեղ օտար են մեր ազգային ատանդութիւններուն, ու անձանօթ՝ մեր մշակոյթին եւ բարքերուն: Հաւանաբար կարդացած կամ լսած են Չարենցի «Ես իմ անուշ»ը, սակայն չեն համոզուած որ կարելի է ազնուափայլ հիւր մը արժանաւորապէս պատուել տոհմիկ զգեստներով հայկական պար մը կատարող պարուհիով: «Աւանդութիւնը» այդ չէր պահանջէր...

Պորտապարը ազգային ատանդութիւն մը նկատելը մեղանշում մըն է, իսկ միջազգային մամուլի ներկայացուցիչին այդպէս յայտարարելը՝ յանցագործութիւն:

Հայաստանի ներկայ դժնդակ պայմաններուն մէջ ոմանք թերեւս խորհին թէ «հաւկիթին մէջ մազ կը փնտռենք»: Թերեւս իրաւունք ալ ունին: Ուրեմն խուսափինք լեղի դատումներ կատարելէ: Փորձենք նոյնիսկ, ազգասիրաբա՛ր, այս երեւոյթին մէջ տեսնել մեր –ըսե՛նք– ազգային «մեծութիւնը եւ զօրութիւնը»:

Կրնայ ըլլալ որ «մեր ատանդութիւններուն» պահպանումին այդքան նախանձախնդիր հաշորդիները կարդացած են Դանիէլ Վարուժանի «Հարճը», եւ իրենք զիրենք կը կարծեն Տիրան Արքային ժամանակակիցը եւ Տրդատ թագաւորին ուղղակի ժառանգորդները, որոնց պալատական գինարբութ–խրախճանքը ճոխացնելու եւ համեմելու համար անհրաժեշտ է որ «հարճ» մը պարէր:

Պարէր՝ «տօսախ բամբիռները մատներուն մէջ ճարտար», «իրանի ճապուկ ելեւէջներով» եւ «յայրատ...» եւայլն:

Հաւանաբար «ազգային ատանդութիւնները» պահելու եւ ծանուցանելու մէկէ աւելի եղանակներ կան, որոնց տեղեակ ըլլալու են Արմենիա պանդոկին հիւրընկալ տղաքը:

1993

«Պարոնայք, Մերժեցէք Նուէր Ստանալ»...

Նախագահ Պիլ Գլինթըն Գոնկրէսին մէջ տուաւ իր Տարեկան Պատգամը Սահմանադիր զոյգ Ժողովներուն առջեւ, որոնք վերջին քառասուն տարիներուն առաջին անգամ ըլլալով միասնաբար կը գտնուէին Հանրապետական Կուսակցութեան տիրապետութեան ներքեւ: Այս պատճառով, Դեմոկրատ Նախագահին պատգամը տարբեր ձայնաստիճան, շեշտ եւ մօտեցում ունէր ազգային հարցերու մեկնաբանութեան ինչպէս նաեւ արտայայտութեան մէջ: Ոմանք նոյնիսկ այն տպաւորութիւնը կրեցին, որ Հանրապետական՝ Նախագահ մըն է պատգամողը, ինչ որ երանութիւն պատճառեց Հանրապետա–

կաններում: Իրաւ է թէ Նախագահը, ինչպէս նաեւ Դեմոկրատ Կուսակցութիւնը տակաւին իրենց ամբողջ գիտակցութիւնը չեն վերագտած անցեալ Նոյեմբերի ընտրութեան շշմեցուցիչ արդիւնքէն ետք:

Այդ օր, սակայն, աննախընթաց խօսք մը ըսուեցաւ բարձրագոյն ամպի-
ոնէ մը, երբ Գլինթըն արտայայտուեցաւ *լոպիներու* (lobby) դէմ: Գիտենք, բայց
նաեւ չենք գիտեր, ամէն պարագայի՝ ճշմարտապէս չենք պատկերացներ թէ
ի՛նչ կը նշանակէ *լոպի*: Լոպիները Ալֆրէտ Հիչքոքի հանրածանօթ շարժանկա-
րին ահարկու *Թռչուններն* են, արեւը վարագուրող այն մարախը՝ որ պատած է
Գաբիթոլի շէնքը, եւ որ խուժած, թափանցած, գրաւած է ամերիկեան սահմա-
նադիր մարմինները: Անոնք կը գտնուին ամէնուր, նոյնիսկ գոնկրէսմէններու եւ
ծերակուտականներու գրասեղաններուն տակ, անոնց դարակներուն անկիւնը,
թղթածրարներու ծալքերուն մէջ: Մարախին սեւ գիծը կ'երկարի պետական շատ
մը շէնքերու ուղղութեամբ, մինչեւ Փենթակոն, ուրկէ կը ստացուին զինուորական
մեծ պատուէրներ: Ոչ միայն ազգային, այլ նաեւ օտար եւ միջազգային *պիկ
պիզնէտը* եւ պետութիւնները սողոսկած են Գոնկրէս, միլիոններ վճարելով իրենց
ամերիկացի լոպիիստին, զոր Միջին Արեւելքի մէջ քիչ մը արհամարհաբար միջ-
նորդ կամ *սիմասար* կը կոչեն, մինչ իոս ան փնտրուած, յարգուած, եւ շուայլօրէն
վարձատրուած անձնատրութիւնն է, որուն առջեւ բաց են Գոնկրէսի տէրերուն
բոլոր դռները: Լոպիիստը յաճախ նախկին գոնկրէսմէն մըն է, նախկին ծե-
րակուտական մը, Սպիտակ Տան բարձրաստիճան պաշտօնատար մը կամ նա-
խարար մը, որ անձնական զօրաւոր կապեր պահած է իր նախկին պաշտօ-
նակիցներուն եւ գործակիցներուն հետ, եւ որուն քաջածանօթ են մթին գործառ-
նութիւններու գաղտնիքները:

Կարճ. լոպիիստը «Մասնաւոր շահեր»ու այն փաստաբանն է -ընդհան-
րապէս՝ Ընկերութիւն մը- որ կը «բարեխօսէ» ու կը պաշտպանէ յաճախ միլիառ-
ներ ներկայացնող առետրական կամ ճարտարարուեստական ձեռնարկութիւն
մը, գործարք մը, կամ քաղաքական դատ մը, որ կրնայ ըլլալ նաեւ ի շահ օտար
երկրի մը: (Լոպիիստներու այս դասուն չեն պատկանիր, բնականաբար, այն
խմբակցութիւնները որոնք չունին շահադիտական հետապնդումներ, ինչպէս
մարդկային, երեխաներու կամ կանանց իրաւունքներու պաշտպան կազմա-
կերպութիւններ, որոնք անկախօրէն կը տանին իրենց աշխատանքները):

Շատ բնականաբար, արդիւնաւոր բարեխօսութեան մը համար լաւագոյն
մթնոլորտը ընտրեալին չոր գրասենեակը չի կրնար ըլլալ, այլ նրբաճաշակ
քիմքերու *կուրմէ* ճաշարան մը կամ ամսոնային կամ ձմեռնային զբօսավայր
մը, ուր հանդիպման հրաւերին կրնան ընկերանալ նաեւ կաշառք, ներդրութիւն՝
«նուէրներ» կամ՝ «շուշանուէրներ»: Հետեւաբար անկէ ակնկալուած ծառայու-
թեան չափին եւ բնոյթին համաձայն կ'որոշուի նաեւ համապատասխան ե-
րախտագիտական արտայայտութիւնը: Ծառայասէր ընտրեալը տարուան ըն-
թացքին զանազան հաստատութիւններէ կրնայ, օրինակ, ստանալ նաեւ դա-
սախօսութիւններ տալու հրաւերներ, որոնց վարձատրութիւնը կրնայ հաւասարիլ
մէկ կամ երկու պաշտօնեայի տարեթոշակին: Երախտագիտութիւն յայտնելու այլ
բարձր ձեւերը մաս կը կազմեն դրամատնային, ֆինանսական, բաժնետիրութեան
կամ հրատարակչական ոլորտներուն, առանց մոռնալու գոնկրէսմէնին վերըն-
տրական ծախսերուն անհրաժեշտ մասնակցութիւնը:

Անցեալ տարեշրջանին, Նախագահ Գլինթըն փորձած էր սահմանափակել լուսիստներու գործունէութիւնը, սակայն օրինագիծը խափանուած էր Ծերակոյտի եւ Տան Հանրապետական ղեկավարներուն կողմէ: Այս հարցին անդրադառնալով, Նախագահը շեշտակի պատգամեց Սահմանադիր Ժողովներու մեծաշարգ ներկայացուցիչներուն, ըսելով որ մինչեւ այդ հարցով օրինագիծի մը իւրացումը Գոնկրէսին կողմէ, ազգին ներկայացուցիչները պէտք է սկսին ինքնամաքումի աշխատանքին: *–Մի սպասէք մինչեւ նման օրինագիծի մը վաւերացումը, այլ դուք դադրեցէք նուէր ստանալէ, ըսաւ Նախագահը:*

Զարմանալի է. ժողովուրդին յարգելի ներկայացուցիչներէն ոեւէ մէկուն անձնասիրութիւնը չվիրաւորուեցաւ նախագահին պատուէրէն եւ ոեւէ մէկը առ ի բողոք չհեռացաւ ժողովասրահէն: Նախագահին վիրաւորական յորդորը կուլ տրուած էր մեծաշարգ ունկնդիրներուն կողմէ արեւելեան ծանօթ հեքիաթին 40 յանցաւորներուն նման:

Վերի օրինակէն պէտք չէ հետեցնել թէ լուսիներու գործունէութիւնը սահմանափակելու արգելքին մենաշնորհը կը պատկանի Հանրապետականներուն: Տարեկան Պատգամին յաջորդող օրերուն, 24 Դեմոկրատ գոնկրէսմէններ արտօրանքով գործի լծուեցան վերաքննութեան ենթարկելու համար «Պրէտի» կոչեալ հակա-ոճիր օրէնքը, որուն վաւերացումը Նախագահ Գլինթըն վերջապէս յաջողած էր ապահովել անցեալ տարեշրջանին, հակառակ Հանրապետական շրջանակներուն ընդդիմութեան: Վերոնշեալ օրէնքով կ'արգիլուէր 19 տեսակ «յարձակումի» զէնքերուն ազատ վաճառքը, իսկ արտօնեալ զէնքերու պարագային քաղաքացիները պարտաւոր էին սպասել հինգ օր, մինչեւ որ ոստիկանութիւնը քննէր անոնց դատական թղթածրարը: Ու ամէն ոք գիտէ որ ամէն կարգի զէնքերու անմիջական եւ անարգել վաճառքին պաշտպանն է Ամերիկեան Հրազէնի Ընկերակցութիւնը, –զէնքի բազմամիլիառ ճարտարարուեստը եւ առեւտուրը,– որ ունի մեծածախս լուսիհնկի սարսափելի ուժ եւ մնայուն ներկայութիւն՝ Գոնկրէսի միջանցքներուն մէջ: Այս սարսափազդու ընկերակցութեան եւ իրենց տիտղոսաւոր ներկայացուցիչներուն համաձայն, բոլոր տեսակի զէնք կրելը բնատուր եւ սահմանադրական իրաւունքն է ամերիկացի քաղաքացիին, եւ թէ զէնքի հակակշիռը երբե՛ք, բայց երբե՛ք պիտի չպակսեցնէր ոճիրներու թիւը: Հրազէնը չէր որ մարդ կը սպաննէր, այլ մարդ արարածն է որ ոճիր կը գործէր...:

Գնդակը վերադարձնելու համար զայն արձակողին դաշտը, կարելի է կասկածիլ նոյնիսկ Նախագահ Գլինթընի յանձնարարութեան անկեղծութեան, քանի ա՜ն կը մնայ Դեմոկրատ կուսակցութեան գլխաւոր լուսիստներէն մէկը՝ կուսակցութեան սնտուկին նուիրահաւաքի աշխատանքներուն մէջ: Գիտենք թէ իր կուսակցութեան ընտրական հսկայ ծախսերուն համար «նուէր»ներ ստանալու միջոցներուն մէջ նախագահը եւ իր գործակիցները մասնաւոր բժախնդրութիւն ցոյց չեն տար: Նոյնպէս նաեւ նիթական պղտոր աղբիւրներու հարցով:

Կարելի է արդարօրէն հարց տալ թէ ի՞նչ է տարբերութիւնը Դեմոկրատ եւ Հանրապետական ընտրեալներուն միջեւ:

Լուսիստը պիտի պատասխանէ՛ր՝ գլխարկի՛ տարբերութիւն:

Քարոզի Մը Շուրջ

Սէջմիածնի Մայր Տաճարին մէջ, Ս. Ծննդեան պատարագին, Կաթողիկոսական Տեղապահ եւ Երուսաղէմի Պատրիարք Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեան իր արտասանած քարոզը կրկնած է նաեւ անգլերէնով: Պատարագին ներկայ եղած են Հայաստանի Հանրապետութեան Նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան եւ օտար դիւանագիտական ներկայացուցիչներ: Արարողութեան աւարտին Վեհարանին մէջ սարքուած ընդունելութեան, Նախագահ Տէր-Պետրոսեան չէ պահած իր տիմանութիւնը պարզուած երեւոյթէն, եւ օտար դիւանագէտներու ներկայութեան դիտել տուած է թէ *Հայոց Եկեղեցոյ կամարներուն ներքեւ միայն հայերէնը պէտք է հնչէ, ան ալ՝ Մեսրոպեան գրաբարը:*

գիտեր թէ ինչէ մղուած Թորքոմ Արքեպսան խիստ անհրաժեշտ գըտած է անգլերէն քարոզը. ներկայ դիւանագէտներուն իրենց հասկցած լեզուով նաեւ Ս. Ծննդեան պատգամը հաղորդելու եկեղեցական որոշ պարտաւորութիւն մը, իր անգլիագիտութիւնը փաստելու առիթը, թէ՛ ինքնաբերաբար հայերէն քարոզը շարունակած է անգլերէնով, ինչպէս կ'ընէր երբ Առաջնորդն էր Ամերիկայի Արեւելեան Թեմին, ինչպէս որ նաեւ կ'ընեն Ամերիկայի բոլոր եկեղեցականները, նկատի առնելով ընդհանրապէս եկեղեցի յաճախող հաւատացեալներու հայերէնին մակարդակը: Գիտենք նաեւ թէ սովորութիւնը տոկուն կաշի մը ունի եւ որ իր հոգին դիւրաւ չ'աւանդէր:

Կողմէ, սակայն, Տէր-Պետրոսեանի պայմանը որոշ բարդութիւններ կը ստեղծէ, մասնաւորաբար այս կաթողիկոսական ընտրութեան նախօրեակին, երբ Լուսաւորիչի Գահին բարձրանալու ձգտող թեկնածու եպիսկոպոսները տեղոտ արշաւի մէջ կը գտնուին: Ինչպէ՞ս մեկնաբանել սա *Եկեղեցոյ կամարներուն ներքեւ միայն հայերէնը պէտք է հնչէ, ան ալ՝ Մեսրոպեան գրաբարը* նախագահական պատգամը: Քարոզներն ալ պէտք է գրաբար արտասանել, կամ թէ՛ Ներսէս Ծնորհալիներու մեր օրերու յաջորդը պէտք է ըլլայ զարգացած, գիտուն, հայագէտ, գրաբարագէտ, մեր մշակոյթով սնած եւ անոր ծառայ եկեղեցակա՞ն մը: Եթէ այդ է պայմանը, այս պահէն սկսեալ շատ մը կաթողիկոսական թեկնածուներ պէտք է դադրին փաշփայելէ իրենց համար առ այժմ անկարելի երազ մը, անոր իրականացումը ձգելով առնուազն տասնամեակ մը, պայմանաւ որ այդ շրջանին իրենց գլուխները հակած պահեն մեր ձեռագիր մատենաներուն եւ երկաթագիր գիրքերուն վրայ, ինչպէս նաեւ ուսումնասիրեն 19-րդ եւ 20-րդ դարերու մեր գրական-մշակութային նուաճումները:

Վերջին եզրակացութիւնը այնքան ալ անհաճոյ պիտի չըլլար նոյնինքն Թորգոմ Պատրիարքին, որ պիտի մտածէր թէ ամէն չարիքի մէջ բարիք մը կայ, «խորհուրդ մարդկանց, կամքն Աստուծոյ» մըմնջելով...:

գիտէ. թերեւս այս բոլորը –ներառեալ նախագահական հակազդեցութիւնը– նախատեսելով է նաեւ որ Թորքոմ Արքեպսան, սապէս, անգիտակցաբար, հին սովորութեան մը տեղի տալու եղանակով անգլերէն լեզուով նաեւ քարոզէց Ս. Էջմիածնի դարաւոր կամարներուն ներքեւ: Ո՞վ կրնայ գիտնալ: Ո՞չ ոք: Քահնի որ նման հարցումի մը պարագային՝ Տեղապահ Արքեպսանը իր բնական

իրաչառուկ խորհրդապահութեամբ պիտի պատասխանէր թէ իր պաշտօնը կը կաշանայ Վազգէն Ա. Հայրապետի յաջորդին ընտրութիւնը կազմակերպելու մէջ:
...Մի միայն այդքան:

1995

Սուարզ Զոյգը

Նախկին Գոնկրէսմէն Սթիֆըն Սուարզի կինը՝ Տիկ. Նինա Սուարզ ամերիկեան դատարանին կողմէ դատապարտուեցաւ 5,300 տոլար տուգանքի եւ մէկ տարուան փորձաքննական շրջանի: Ամիսներ առաջ ան ընդունած էր իր երկու յանցանքները.– բռնաբարած էր Դաշնակցային օրէնքը, երբ Գոնկրէսի դրամատան իր ամուսնոյն հաշւոյն գրած էր անօրինական փոխգիր մը – անգանձելի չէք– եւ 7,500 տոլար գողցած էր բարեսիրական կազմակերպութենէ մը, որուն մեծարուած նախագահուիին էր: Այդ կազմակերպութիւնը ունէր շողշողուն անուն մը – **Թուրք Կիներու Ամերիկացի Բարեկամներ:**

Տիկ. Սուարզ գործած էր դրամատնային խարդախութիւնը, հակառակ տեղեակ ըլլալուն որ Ներկայացուցիչներու Տան դրամատան ամուսնոյն հաշիւէն 10,000 տոլարի յաւելեալ գանձում մը – շորթում մը – արդէն կատարած էր:

Այս բոլոր խարդախութիւններով հանդերձ, Տիկին Սուարզ ետ կը մնայ իր ամուսնոյն սխրագործութիւններէն:

Սթիֆըն Սուարզը հայ ընթերցողներուն ներկայացնելու անհրաժեշտութիւնը չկայ: Միայն միտքերը թարմացնելու համար ըսենք որ վերոյիշեալ պարունը հանրածանօթ էր թրքական պետութեան հետ իր սերտ կապերով, ինչ որ յանցանք մը չէ՝ մասնաւորաբար քաղաքական մարդու մը համար: Սակայն ան նշանաւոր էր Գոնկրէսի մէջ իր հակահայ զեղուն գործունէութեամբ, ամէն տարի Ապրիլին ձախողեցնելու համար Հայկական Յեղասպանութիւնը որպէս Մարդու դէմ Տմարդութեան Յիշատակի Օր հռչակող օրինագիծին վաւերացումը, հակառակ որ իր ցեղակիցները Երկրորդ Աշխարհամարտին զոհը դարձած էին Հոլոքոսթին: Ամէն պարագայի, 18 տարիներու գոնկրէսմէնի իր կեանքը վերջ գտաւ 1992-ի ընտրութիւններուն, երբ Նիւ Եորքի շրջանի փոքրամասնութիւնները – որոնց կարգին նաեւ հայերը – իրենց քուէները կեդրոնացուցին անոր *հիսթանիք* մրցակցուիին վրայ: Միսիթարելու համար դժբախտացած այս երեւելի նախկին Դեմոկրատ Ներկայացուցիչը, Նախագահ Գլինթըն ուզեց զայն դեսպան նշանակել Հնդկաստանի նման կարեւոր երկրի մը, սակայն Նախագահին այդ ցանկութիւնը մնաց առկախ, երբ Դաշնակցային Հետազօտական Գրասենեակը – F.B.I. – երեսն հանեց թէ Սուարզ ժամանակ մը առաջ պատկան իշխանութիւններուն մօտ միջամտած է Ամերիկա մուտքի վիզա ապահովելու համար օտար անյանձնարարելի անձնաւորութեան մը, որուն դատական թըղթածրարը ծանրաբեռն էր մթին գործառնութիւններով:

Սակայն հոն ուր ամուսինը կը գերազանցէր իր կնոջ հնարամտութիւն–

ները, կը վերաբերէր անարդարանալի չէքերու մարզին, որ Գոնկրէսի մէջ գայ-թակղութիւն ստեղծած էր: Սոլարզ միակ Ներկայացուցիչը չէր որ նման անպարկեշտ միջոցներու դիմած էր, սակայն ան ամենափայլուն աստղն էր իր մեծարգոյ պաշտօնակիցներուն մէջ: Գոնկրէսի Բարոյագիտական Յանձնախումբի քննութիւնները 1992-ին երեւան հանեցին որ 39 ամիսներու ընթացքին Սթիֆըն Սոլարզ 743 (եօթ հաւորիւր քառասուն եւ յետք) փոխգիրերով քաշած էր գումարներ, առանց համապատասխան դրամագլուխը ունենալու Գոնկրէսի դրամատան իր հաշիւին մէջ: Իր այս շահատակութիւններուն մէջ ան վայելած էր տիկին Նինային գնահատելի օժանդակութիւնը:

Նախկին Ներկայացուցիչը չքնաղ յայտարարութիւն մը կատարած էր մամուլոյ ներկայացուցիչներուն 1992-ին, երբ երեւան ելած էին իր կնոջ յանցագործութիւնները. *«Երբ ամուսնացանք, իրարու հետ համաձայնեցանք որ ես պիտի զբաղէի փոքր հարցերով, ինչպէս՝ ի՛նչ ընել երկրին ապագային համար, իսկ ան յանձն կ'առնէր մեծ հարցերը, ինչպէս՝ մեր տան պարտավորեալներուն վճարումը եւ մեր զաւակներուն դպրոցներուն ընտրութիւնը»:*

«Մեծ» եւ «փոքր» հարցերը, ինչպէս երեւան ելան տարիներ ետք, կը պահանջէին արմատական լուծումներ, որոնց համար կարելոր էր Անգարայի հետ քաղաքական սերտ գործակցութիւնը, Թուրք Կիներու Ամերիկացի Բարեկամներու բարեսիրական կազմակերպութեան մը նախագահութիւնը, ամերիկեան Գոնկրէսի անդամակցութիւնը, եթէ ոչ զբաղելու համար երկրին շահերով եւ ապագայով՝ առնուազն կարելիութիւնը ունենալու համար հարիւրաւոր ապօրէն չէքեր ստորագրելու: Այսպէսով կեանքի օրերը հեշտօրէն պիտի ընթանային Նիւ Եորքի եւ Ուաշինկթընի մէջ: Գոնկրէսմէնին «փոքր» եւ իր կնոջ «մեծ» հարցերը իրարու կը նմանէին Մարմարա Ծովուն երկու կաթիլ ջուրերուն նման:

Թուրքերը ունեցան իրենց արժանի բարեկամ գոյգը, իսկ Սոլարզները՝ իրենց նպատակայարմար բարեկամ երկիրը եւ ժողովուրդը: Հիմա նաեւ կը բացատրուի հանելուկը, թէ ինչո՞ւ իր քաղաքական կեանքին առաջին տարիներուն Սթիֆըն Սոլարզ ջերմ պաշտպան մըն էր Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումին, եւ ինչո՞ւ յանկարծ 180 աստիճան շրջադարձ մը կատարեց:

Շրջադարձ մը, որմէ ամօթահարները պէտք է ըլլան թուրքերը, իսկ միւլթարուողները՝ հայերը:

1995

Puzzle

— **Կ**ը լոնեմ՝ եթէ լոնես, աչք կը գոցեմ՝ եթէ նոյնը ընես, քեզ կը դատապարտեմ՝ եթէ զիս ամբաստանես, իսկ քեզի իրաւունք կու տամ ու շահի կը պաշտպանեմ՝ եթէ փոխադարձես: Խաղին այս պայմաններուն յարգումով՝ ազատ ես ուզած ապուրդ խառնելու...

Միջազգային քաղաքական կեանքը վարող այս ընդհանուր սրբազան սկզբունքին պատկերը անգամ մը եւս ցցուն դարձաւ վերջին ամիսներու ընթացքին Հին Աշխարհէն մինչեւ Նոր Աշխարհ, Արեւմտեան մայրաքաղաքներէն մինչեւ «Ժողովրդավարութիւն կերտող եւ ազատ տնտեսութիւն» փորձարկող երկիրները:

Թրքական զօրքերը զանգուածային յարձակումով ներխուժեցին դրացի Իրաքի սահմաններէն ներս, բռնաբարելով միջազգային բոլոր օրէնքները: «Քիւրտ ահաբեկչական կեդրոնները» բնաջնջելու ծրագրով այս պատերազմական գործողութիւնը, մասնակցութեամբ 35,000 զինուորներու, հրասայլերու եւ օդուծի, յառաջացուց մարդկային նոր ողբերգութիւն մը, որ ո՛չ առաջինն էր եւ ոչ ալ դժբախտաբար վերջինը պիտի ըլլայ քիւրտ ժողովուրդին համար, ըլլալ Թուրքիոյ, Իրաքի թէ Իրանի մէջ:

Ուաշինկթըն իր «հասկացողութիւնը» յայտնեց ՆԱԹՕ-ի իր «հաւատարիմ» դաշնակիցին առած քայլին, որուն համար նախապէս վարած էր իր համաձայնութեան կանանչ լոյսը: Մոսկուա նոյն փութկոտութեամբ իր հաւանութիւնը յայտնեց թրքական արշաւանքին, քանի որ պայմանները ա՛յո կը պարտադրէին տուեալ պահուն,– Քրտական Աշխատատրական Կուսակցութիւնը նոյնքան «ահաբեկչ» կը նկատուէր որքան Չէչէնիոյ Տուտայելը: Ռուսիա այս ձեւով կը հատուցանէր Թուրքիոյ գնահատելի դիրքը Չէչէնիոյ հարցով, որ Անգարայի համար «ներքին հարց»ի մը վերածուեցաւ:

Չէչէնիոյ ռուսական զինուորական գործողութեան խնդրով, Ուաշինկթըն նոյնքան «հասկցող» գտնուած էր, փոխադարձելով Հայիթիի մէջ ամերիկեան բանակին ցամաքահանումին առթիւ Մոսկուայի ցուցաբերած գործակցական ոգիին:

Բնականաբար, վերեւ բերուած օրինակները իրենց բնոյթով կը տարբերին իրարմէ. Հայիթիի մէջ կ'իշխէր պետական հարուածով իշխանութեան տիրացած զինուորական վաշրագ *խունդա* մը, որ աղէտ մըն էր բնակչութեան եւ ամօթ մը՝ մարդկութեան համար: Այս ողբերգութեան միւս տխուր երեսը կը կազմէր այն իրողութիւնը որ պետական հարուածին գլուխը կանգնող Գնդապետը մարզուած էր Միացեալ Նահանգներու մէջ եւ կապեր ունեցած Ամերիկեան Մասնաւոր Սպասարկութեան հետ: Չէչէնիոյ պարագան Ռուսիոյ «ներքին հարց» մըն էր իրաւականօրէն, սակայն խոցելի էր փոքրամասնութիւններու ինքնորոշման իրաւունքի տեսանկիւնէն: Ամբողջովին այլ հարց էր Գորշ Գալին ներխուժումը Իրաք. Թուրքիոյ քիւրտերը ո՛չ միայն զրկուած էին ինքնութեան եւ մարդկային իրաւունքներէն, այլ նոյն Թուրքիոյ կողմէ անոնք կը հալածուէին եւ կը ըսպանուէին նոյնիսկ դրացի եւ գերիշխան երկրի մը մէջ:

Այսուհանդերձ, վերի երեք օրինակները կը միանան հասարակաց գիծով մը.– Մեծերը եւ անոնց հովանաւորութիւնը վայելող պետութիւնները իրաւունք ունին իրենց յետնաբակը մաքրելու, միայն թէ, խնդրե՛մ, գործողութիւնը կատարուի արագ եւ ճարտար կերպով, «չարգելով քաղաքայիններու կեանքերը եւ անոնց մարդկային իրաւունքները», եւ պայմանաւ որ աշխարհ շատ քիչ բանի տեղեկանայ կատարուող մարդկային խոր ողբերգութենէն:

Այս վերջին կէտը կը վերաբերի մասնաւորաբար թրքական յարձակումին, որուն ականատես ըլլալու եւ վաշրագութիւնները վկայելու բացարձակ արգելք դրուած էր միջազգային լրասփիւռներուն: Այսպէս, վեց շաբաթներու ընթացքին

մարդկության խիղճը քունի մէջ պահուեցաւ, վարագոյր քաշուելով նաեւ հեռատեսիլի պաստառներուն առջեւ:

Քաղաքական այս խառն խաղին, այս *բազըլի*ն մասնակից էին Լոնտոն, Փարիզ, Պոնն: Անգլիոյ շահը զուգահեռ կ'ընթանար Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու քաղաքականութեան: Գերմանիա «բուռն» կերպով բողոքեց, յայտարարելով –ինչպէս անցեալ տարիներուն– թէ կը դադրեցնէ Թուրքիոյ զէնքերու առաքումը, քանի անոնք կը գործածուին (քիւրտ) անմեղ բնակչութեան դէմ: Գերմանիոյ սիրելի խաղն է ասիկա: Զէնքերու վաճառքը կը դադրի մինչեւ զինուորական արշաւներուն աւարտը, ապա նոյն կանոնաւորութեամբ շարունակուելու համար: Ֆրանսա, իր կարգին, շատ «խոր մտահոգութիւն» յայտնեց Թուրքիոյ: Յիշեցնենք որ Երկրին Առաջին Տիկինը՝ Տանիէլ Միթերան ջերմ պաշտպան մըն է քրտական իրաւունքներուն: Այսուհանդերձ, Փարիզ յայտարարեց որ մտադրութիւն չունի առկախելու մօտ օրերս Թուրքիա առաքումը բանակային փոխադրական ուղղաթիռներու, որոնց համար Անգարա պիտի վճարէ աւելի քան 200 միլիոն տոլար: Ծատ բնականաբար նաեւ, Մոսկուա եւ Ուաշինկթըն առնուազն նոյնքան շահագրգռուած են զէնքերու մեծաքանակ վաճառքով, առանց արհամարհելու փոքր քանակները նաեւ:

Ահա այսպէս կը շարունակէ թաւալիլ մեր մոլորակը Աշխարհի Նոր Կարգին ներքեւ, որ վերջին անգամ մարդկության խոստացուած էր Ծոցի յաղթական պատերազմէն ետք, երբ գոռոզ Իրաք խեղանդամ երկիր մը դարձած էր: Յայտարարուած էր նաեւ որ բացարձակ հակակշիռի պիտի ենթարկուէր զէնքերու առեստուրը, որպէսզի աշխարհի չորս ծագերուն թեւատարած տիրէր խաղաղութիւնը: Իսկ զէնքերու առեստուրը այնքան արագ ծաղկում չէ ունեցած որքան վերի յայտարարութենէն ետք:

Քաղաքական *բազըլի* ուրիշ մէկ պերճախօս երեւոյթն է նախկին Եոկոսլաւիոյ պարագան, ուր ամէն պետութիւն իր շահը եւ միջամտութեան ձեւը ունի –Արեւմտեան Եւրոպա, Ռուսիա, Միացեալ Նահանգներ, Թուրքիա, Վատիկան, Յունաստան, Իրան եւ այլ երկիրներ: Կրակը հոն արծարծ պիտի պահուի մինչեւ շահագրգիռ պետութիւններուն շահերուն ապահովումը, եթէ երբեք մինչ այդ Պալքաններու պատմական դիրավատ վառօդի տակառը չբռնկի:

Բացի վերոյիշեալ հարցերէն եւ աշխարհի մի քանի տասնեակ հակամարտութիւններու այլ կիզակէտերէ –Արցախ, Աբխազիա, Տաճիկիստան, Ռուանտա, Գամպոճիա, Իրլանտա, Քաշմիր եւայլն– ու նաեւ բացի ըստ ծրագրի պատրաստուող եւ բռնկումի պատրաստ տասնեակ մը այլ երկիրներէ, ինչպէս նաեւ քիչ մը ամէնուր յետին թշուառութեան մէջ ապրող կամ սովի մատնուած ժողովուրդներէ՝ ամէն ինչ լաւ կ'ընթանայ աշխարհներու լաւագոյնին մէջ, որ մեր այս հնամեայ եւ յոգնած մոլորակն է իր կեղծ կուռքերով եւ նոյնքան խաբեւապատիր նշանաբաններով –Արդարութիւն, Ազատութիւն, Եղբայրութիւն, Անկախութիւն, Ժողովրդավարութիւն, Ժողովուրդներու բարգաւաճում, Իրաւունքներու հաւասարութիւն, եւայլն, եւայլն:

Իսկ վերջինը՝ «Նոր Կարգ»....:

Փանիրժի Ոչխարները

Այս տոմսակը չի վերաբերիր Նախագահ Լեւոն Տեր-Պետրոսեանի 28 Դեկտեմբերի հեռատեսիլի ելույթին: Ո՛չ այսօր: Այլ անոր հետեւող թրքական եւ հայկական հակազդեցութեան եւ հակա-հակազդեցութեան, որ ցոյց կու տայ մեր քաղաքական հասունութեան աստիճանաշարը, կամ՝ ամէն շիղէ հըրդեմ մը յառաջացնելու ազգային արկածախնդրական մեր տրամադրութիւնը, միշտ հայրենասիրական դրօշակը պարզած:

Նախագահին ճառէն անմիջապէս ետք, թուրք մամուլը իր հրճուանքը յայտնեց որ «Երեւան փակեց թուրքերու թշնամի կուսակցութիւնը» (*Հիրրիյէթ*): Թուրքը բնականաբար ուրախ էր որ «ազգայնապաշտ եւ Թուրքիոյ դէմ պայքարող» կուսակցութեան մը գործունէութիւնը սոկախում էր Հայաստանի մէջ, սակայն նուազ ուրախ չէին դաշնակցական կարգ մը շրջանակներ, թրքական փաստ մը ցոյց տալով թէ Հայաստանի պետութիւնը լծուած է ... հակահայ գործունէութեան: Ընդհակառակութիւն՝ Թուրքին:

Վերջերս թրքական ուրիշ թերթ մը (*Միլլիյէթ*) կը «բացայայտէր» թէ Յունուար 6-ին «Հայաստանի Արտաքին նախարարութենէն Թուրքիոյ Արտաքին նախարարութեան» ղրկուած էր նամակ մը, որ կը սկսէր սա նախադասութեամբ. «*Դաշնակցութիւն կուսակցութիւնը ապօրէն յայտարարուեցաւ եւ կուսակցութիւնը արգելքի տակ դրուեցաւ*»: Այս նամակէն ետք Երեւան «յատուկ ճամբաներով» տեղեկութիւններ տուեր է նաեւ Անգարայի:

Սպասելով նման անհաւատալի եւ անհեթեթ լուրի մը ստուգման -ի՛նչ կ'ըլլայ, ի՛նչ չըլլար մեր ներկայ ազգային քաղաքական քառասան կեանքին մէջ- եւ յետագային աւելի ամբողջացնելու համար մեր ըսելիքը, այսօր կարելի է ընել կարգ մը խորհրդածութիւններ:

Վայրկեան մը հաւատանք որ Երեւան նման տեղեկութիւն մը տուած ըլլայ Անգարայի, ու Դաշնակցութեան «արգելքի տակ դրուիլը» մաս կազմէ աւելի լայնածիր ազգային եւ միջազգային քաղաքական հետապնդումներու: Սակայն Երեւան-Անգարա համաձայնուած ծրագրի մը նրբին գործադրութեան առընչուող փոխադարձ տեղեկութիւնները մաս կը կազմեն պետական գերգաղտնի թղթածրարներու: Եթէ Թուրքիոյ Արտաքին Նախարարութիւնը ուզած է այս գաղտնիքը -եթէ գոյութիւն ունի- սպրդեցնել թերթի մը սիւնակներուն մէջ, այդ կը նշանակէ թէ խաբուած գործընկերը նախ Երեւանն է: Կը նշանակէ նաեւ որ թրքական իշխանութիւնները «ծախելով Երեւանի ղեկավարները», տկարացնելով անոնց դիրքը, վերցնելով զանոնք քօղարկող ծածկոցը՝ բաւական մեծ ծառայութիւն մը մատուցած կ'ըլլան «թուրքերու թշնամի» Դաշնակցութեան: Դարձեալ շնորհակալութիւն՝ Թուրքին: Իսկ եթէ տրուած լուրը «Միլլիյէթ»ի մէկ ստեղծագործութիւնն է, յստակ է թուրքին հետապնդած նպատակը:

Բոլոր պարագաներուն ալ մէկ բան որոշ է. թուրք թերթերը ամէն միջոցի պիտի դիմեն որ երկպառակութիւններ ստեղծեն Հայաստանի թէ սփիւռքահայ զանգուածներուն միջեւ: Որքան ալ այս տարրական ճշմարտութեան տեղեակ եղած ըլլանք մեր կուսակցական-քաղաքական «մէկ դարու փորձառութեամբը», պատրաստ ենք սիրայօժար իյնալու թրքական ծուղակին մէջ, այնքան ատեն

որ ան կը ծառայէ մեր քաղաքական ինքնանպատակ շահերուն: Ու մենք պիտի շարունակենք նետուիլ դէպի թրքական աշդ բացուած անդունդը, երջանկօրէն հետեւելով մեր մէջ առաջին անմիտ հրապարակագրին կամ հրապարակախօսին առած քայլին:

Նման՝ ֆրանսացի գրող Ռապըլէյի Փանիրոժի ոշխարներուն:

1995

Ողիմպիական Թիթեղ Մետալներ...

Կիրակի, 4 Օգոստոսին ասարտեցան Ողիմպիական Ամառնային մարզախաղերը Միացեալ Նահանգներու Աթլանթա քաղաքին մէջ: Ողիմպիականի հիմնադրութեան այս դարադարձը պիտի արձանագրուի որպէս ամէնէն բազմազգ (179), ամէնէն մեծաթիւ մարզիկներու (11,000) մասնակցութեամբ, եւ ամէնէն երկարատեւ (17 օր) Ողիմպիականը, որուն ներկայ գտնուած են նաեւ մրցանիշ կտրող մարզասէրներ.– աւելի քան հինգ միլիոն: Հաստատուեցաւ նաեւ ուրիշ մրցանիշ մը. –սպառեցաւ հարիւր միլիոն շիշ քոքա–քոլա...

Ախոյեան մարզիկները արժանացան 3,271 մետալներու –ոսկի, արծաթ եւ պրոնզ: Կտրուեցան աշխարհի մրցանիշներ շարք մը մարզախաղերու մէջ:

Ողիմպիականները բնականաբար աւելի կ'արժեն քան ոսկին, արծաթը եւ պրոնզը: Անոնք աշխարհի եղբայրութեան, ժողովուրդներու միութեան, ցեղերու եւ սեռերու հաւասարութեան եւ բարի մրցակցութեան գերագոյն խորհրդանիշներն են: Մարդկային ազնուագոյն ձգտումներն ու ոգին է որ մեզի կը փոխանցուին Ողիմպոսի բարձունքներէն մեզի հասած բոցավառ ջահով, որ դարերը կը շաղկապէ իրարու եւ որուն վրայ թեւատարած կը սաւառնի արդարութեան եւ խաղաղութեան աղանձին: Հետեւաբար, ամէն երեւոյթ կամ ամէն ինչ որ կը հակադրուի կամ նոյնիսկ նուազագոյն չափով կը վնասէ Ողիմպիականի էութեան, կը դառնայ մերժելի եւ դատապարտելի: Անոնց հեղինակներուն համար պէտք է ստեղծել չորրորդ տեսակի մետալ մը –*Թիթեղ*:

Ողիմպիական խաղերուն շատ մը անձեր եւ կազմակերպութիւններ արժանի դարձան այս վերջին մետալին: Նշենք մի քանին:

– *Ողիմպիականի Միջազգային Կոմիտէն*, որ Ճորճիա նահանգին մայրաքաղաք Աթլանթան ընտրեց որպէս խաղավայր: Այդ նահանգը, Միջազգային Ներումի (Էմնըթի Ինթըրնէյշնըլ) վերջին տեղեկագիրին իսկ հաստատումով, վայր մըն է ուր կ'իշխէ ցեղային բացայայտ խտրականութիւնը եւ ուր մահավճիռը ի զօրու է, ինչ որ բացարձակապէս հակառակ է Ողիմպիականի ոգիին եւ տառին: Նահանգ մըն է, ուր 1983–էն ասդին ելեքտրական աթոռին վրայ մահուան ցնցումները ապրած քսան դատապարտեալներէն տասնինն սեւամորթներ են, որոնք դատապարտուած են սպիտակամորթներու սպանութեան ոճիրով, մինչ սեւամորթ ամերիկացի սպաննած ո'չ մէկ սպիտակամորթ դատա-

պարտում է նույն վախճանը ունենալու: Էմմըսթին իսկ բնորոշումով՝ Ճորճիայի մէջ մահավճիռը «ցեղապաշտ, կամայական եւ անարդար է»: Ողիմպիականի Միջազգային Կոմիտէն դիւրաւ կրնար ընտրել ամերիկեան ուրիշ նահանգ մը ուր հաւասարութիւնը, արդարութիւնը եւ մարդկային իրաւունքը օրինակելի են:

– *Ողիմպիականը ֆինանսատրոջ անհատ կազմակերպիչները*, որոնց վաճառաշահ եւ վաշխառու ոգին տիրապետեց: Իրենց համար ո՛չ միայն ամէն ձեւ եւ միջոց լաւ էր եւ թոյլատրելի՝ սէնթ մը –դուք ըսէք միլիոններ– աւելի շահելու համար, այլ նաեւ՝ ո՛չ մէկ չափ ու կշիռ կը սահմանափակէր իրենց շահադիտական ախորժակը: Ողիմպիական աւանը եւ Աթլանթան դարձած էին համատարած flea market մը, «լուի շուկայ» մը, մեծ մայրս պիտի ըսէր՝ *պիթ պազար* մը:

– *NBC Հեռատեսիլի կայանը*, որ շուրջ 430 միլիոն տոլարով գնած էր այս եւ յառաջիկայ երկու ողիմպիականներուն հեռասփռումներուն –եւ ծանուցումներուն– մեծաշնորհը: Վերոնշեալ կայանին պատասխանատուները ցաւաւիօրէն շփոթած էին Ողիմպիականի մը միջազգային մրցաշարքերը ամերիկեան ազգային–տեղական մրցումներուն հետ: Եթէ ամերիկացի հեռուստադիտորդը ամէն իմաստով լիացած կրնար զգալ ազգային մարզիկներուն յաղթանակովը եւ անոնց ամէն ոսկի մետալ շահելուն առթիւ ամերիկեան մադթերգին ունկնդրութեամբ, ինչպէս նաեւ նոյն այդ մարզիկներու մասին կենսագրական լայն տեղեկութիւններով, անոնք շատ քիչ բան տեսան եւ գիտցան –շատ մը պարագաներու ալ երբեք չտեսան– ոսկի մետալի արժանացած 52 այլ երկիրներու մարզիկներուն եւ անոնց յաղթանակներուն մասին: Ամերիկեան չորս մեծագոյն հեռատեսիլի կայաններէն մէկը եղող NBC–ին այս առթիւ ունէր Ողիմպիական վսեմ պաշտօն մը՝ ամերիկացի ժողովուրդին առջեւ աշխարհի դռները լայն բանալու եւ զանոնք լուսատրելու, որուն մէջ սակայն դժբախտաբար թերացաւ: Մնաց յաճախ ինքնաբաւ, գրեթէ ինքնակուղպ:

– *Հայաստանի հինգ մարզիկները*: Նախ կարեւորութեամբ նշենք որ աշխարհի մէջ ամէն հայ արդարացի հպարտութեան զգացումը ունեցաւ երբ դեռես ազազուն Երկիր Նայիրիի մարզիկները շահեցան իրենց ոսկի եւ արծաթ մետալները: Եւ տակաւին պէտք է հաշուի առնել նաեւ ուրիշ ախոյեան հայորդիներ, որոնք իրենց մետալները շահեցան տարբեր երկիրներու դրօշին ներքեւ: Կայսեր բաժինը տալէ ետք կայսեր, տանք նաեւ սատանային բաժինը: Հայաստանի մարզիկներէն հինգը, փոխանակ լիովին ապրելու Ողիմպիական բացառիկ մթնոլորտը եւ բարձր պահելու իրենց հայրենիքին պատիւը, Աթլանթայի փողոցներուն մէջ սայթաքեցան գիշերային աղմկալից... Կնորսորդութեան մը փապուղիին մէջ, որուն ելքին գտնուեցան տեղույն ոստիկանատան մէջ, ամերիկեան մամուլի մէջ եւս «արժանի» յիշատակումի արժանանալով: Մեր կողմէ իրենց կը նուիրենք հինգ Թիթեղ մետալներ՝ իրենց արտամարզական սխրագործութեանց համար:

Վերջապէս, *Թիթեղ* մետալ մըն ալ՝

– *Ամերիկեան Պասքէթպոլի «Երազ»(ային) խումբին*: Մարզիկներ՝ չըդփացած եւ շփացած իրենց վայելած փառքով եւ առատ դրամով: Այս միլիոնատէրերուն –որոնցմէ մէկը վերջերս ստորագրեց 120 միլիոն տոլարի պայմանագիր մը եօթ տարուան համար– մօտ զգալի էր պակասը Ողիմպիական ոգիի

եւ առողջ մրցակցութեան հոգեբանութեան, որ հաւանաբար կու գար նաեւ իրենց անչափ ինքնավստահութենէն եւ պերճանքի սովորամոլութենէն. անոնք մերժեցին համաբնակիլ Ողիմպիական Գիւղին մէջ, աշխարհի բազմահազար մարզիկներուն կողքին, եւ իջեւանեցան քաղաքին մէկ շքեղ պանդոկը: Այս անախորժ երեւոյթը անլի զգալի դարձաւ վերջին մրցումին, երբ աստրալիական խումբին նախանձախնդիր մարզիկները զիրենք շփոթի մատնեցին առաջին 15 վայրկեաններուն:

1996

Գորդեան Հանգոյց...

Հայաստանի նախագահական ընտրութիւնները առիթ ընծայեցին գրաւոր եւ բերանացի ճոխ գրականութեան մը ծաղկումին, սփիւռքի մեր մամուլի սիւնակներուն թէ ազգային սրահներուն մէջ: Ասոնց կարգին պէտք է դասել նորընտիր նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի ուղղեալ զօրակցական գիրերը, ինչպէս նաեւ հատուածի մը կողմէ հրատարակուած դատապարտագրերը եւ թոռցիկները:

Այս իրարանցումին մէջ, Հայաստանի մէջ բողոքի ծիսական հաւաքները մնացին գերազանց, նոյնիսկ իրենց ցարդ հաստատած չափանիշով: Թատերական-Անկախութեան Հրապարակը դարձաւ անփոխարինելի բեմ մը ամէնէն անպատասխանատու եւ աժան ամբոխավարութեան: Աշխարհի ոչ մէկ Հայտ Բարք կրնար փոխարինել հաշտեցի վերոյիշեալ հռչակաւոր հրապարակը: Եթէ անգլիական Բարքին մէջ պարզ մարդիկ կամ անհատներ են որ կը ճառախօսեն իրենց ըմբռնած ընկերային, փիլիսոփայական եւ քաղաքական փոքր կամ մեծ կարծիքներուն մասին, քննադատելով նաեւ ամէն ինչ եւ անձ որ անախորժ կը գտնեն, Հայաստանի մէջ անոնց դերը կը ստանձնեն Հանրապետութեան ճակատագրին տիրանալու ձգտող ղեկավարներ, կուսակցապետեր եւ քաղաքական գործիչներ:

Մեզի համար նորը եւ անակնկալը այդ յաճախ յուսահատ եւ յուսահատեցնող ճառախօսներուն մէջ կին մըն էր, որուն հանգամանքը որքան անձանօթ՝ նոյնքան իր խօսքերը կարելի է նկատել ցուցանիշը խուժանային հոգեբանութեան մը:

Սեպտեմբերեան ամէնէն տագնապալի մէկ օրը, երբ ամբոխը յարձակում կը գործէր խորհրդարանին վրայ խոշտանգելով Ազգային Տան նախագահը եւ փոխ նախագահը, *«Թատերական հապարակին վրայ վերսկսել էին ճառերը, եւ անատամ, ալեհեր մի կին, միքրոֆոնը ձեռքին, հիստերիկ ճշում էր. Ո՛չ, ո՛չ, երբե՛ք Հանրապետութեան առաջին տիկինը նա պէտք չէ լինի, այլ Վազգէն Մանուկեանի՛ կինը: Կողքին ալ ինքնաբաւ ժպիտով կանգնած է Վազգէն Մա-*

նուկեանը»:

Վերի մէջքերուած տողերուն հեղինակն է հայրենի անուանի գրող Ա. Գահիտ Սահինեանը, որուն գրութիւնը յետընտրական խոռվութիւններուն մասին խորագգաց ցաւի մը հարագատութիւնը եւ գրաւչութիւնը ունի, ու նաեւ կնիքը՝ անկողմնակալութեան, քանի ան իշխանութիւններուն եւ ընդդիմադրութեան միջեւ հոգեւին ճմլուած՝ նոյնքան անողորդ դատումներ կ'ընէ հայրենի պատասխանատուներուն եւ անոնց թերացումներուն մասին:

Չենք գիտեր թէ թատերական Հրապարակի «ալեհեր կնոջ» այդ յայտարարութեան պահուն ինչ զգացին ներկայ Պարոյր Հայրիկեան, Աշոտ Մանուշարեան եւ ուրիշ քաղաքական թեւորներ, երբ անխուսափելիօրէն մտածեցին նաեւ իրե'նց կիներուն մասին եւ ակամայ իրենց սիրելի կողակիցին բաղդատական զուգակշիռը ըրին Տիկ. Մանուկեանի հետ: Վստահաբար ոչ ոք այդ պահուն անոնց տեղը պիտի ուզէր ըլլալ, երբ մանաւանդ եթէ անոնք եւս նշմարեցին Վագգէն Մանուկեանի «ինքնաբաւ ժպիտը»:

Այդ «անատամ կինը», որ լաւածանօթ պէտք է եղած ըլլայ գոնէ հաւաքի կազմակերպիչներուն, որպէսզի կարենայ բեմ բարձրանալ, կանգնիլ ընդդիմադիր դեկավարներուն շարքին եւ խօսքի իրաւունք ունենալ, «Իր հիստերիկ ճիշով» յանկարծ նոր ուղղութիւն մըն է որ տուած կ'ըլլայ Հայաստանի ներկայ եւ մանաւանդ ապագայ նախագահական ընտրութիւններուն: Հարց պիտի դրուի, թէ «ո՞վ է արժանատրագոյնը դառնալու Հայաստանի Առաջին Տիկինը»:

Ազգային այս նոր տիւեմային, այս գորդեան հանգոյցին որպէս անարին լուծում, կարելի է ներկայացնել հետեւեալ առաջարկը: Յետայտրիկ, նախագահական ընտրութիւններուն, հայրենի քուէարկողները միաժամանակ ընտրեն նաեւ Հանրապետութեան Ա. Տիկինը, որ կը խորհին թէ պատշաճագոյն անձն է կանգնելու ընտրեալ նախագահին կողքին: Կրնայ բնականաբար պատահիլ որ ընտրատուներէն դուրս ելլէ նոր գոյգի մը պատկերը, –առաջին ակնարկով քիչ մը անշարիր երկու տիպարներ: Նորընտիր նախագահը մէկ ժամէն միւսը իր կողքին գտնէ ատելաւառ մրցակիցի մը կինը: Վնաս չունի: Ասիկա փոքր անպատեհութիւն մը պիտի նկատուի, եթէ Հայաստանի պատիւը եւ վարկը այդ կը պահանջեն: Հինգ տարի զոհողութիւն մը չորսին –«բախտաւորներուն» թէ «դժբախտներուն»– կողմէ բարձրագոյն արտայայտութիւնը պիտի ըլլայ երկրին բոլորանուէր ծառայութեան իրենց ոգիին...:

Վերադառնալով Ազատութեան Հրապարակին վրայ Հայաստանի արժանատր Առաջին Տիկինի մը մտածումը բարձրախօսով յայտարարող ժողատ կնոջ՝ կ'արժէ գայն վարձատրել սպիտակափայլ ատամնաշարով մը, որ կրնայ նաեւ ունենալ իր գեղագիտական –*էստէտիկական*– եւ գործնական օգուտը երբ, յետագային, ան առիթը ունենայ հրապարակներու վրայ նման չքնաղ գաղափարներ արտայայտել «հիստերիկ ճիշե'րով»:

Անտեղի Խուճապ

Անցեալ տարւոյն Դեկտեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ա.ի բարձրաստիճան եկեղեցականներու շքախումբով մը Վատիկանի մէջ Յովհաննէս-Պօղոս Բ. Պապին հետ տեսակցութենէն ետք հրատարակուած Միացեալ Յայտարարութեան բարձրացուցած աղմուկին արձագանգները տակաւին չեն մարած: Էջմիածնի նոր Գահակալը կ'ամբաստանուի գրեթէ դաւաճանութեամբ, թէ Հռոմի ծախած է Հայց. Եկեղեցւոյ անկախութիւնը եւ ինքնուրոյնութիւնը՝ Քրիստոսի երկու անջատ բնութիւններէն մէկուն հետ միատեղ, եւ թէ հետոյ չէ այն օրը, երբ Ս. Էջմիածին պիտի դառնայ Վատիկանի մէկ թեմը, կամ՝ գրեթէ:

Թէ Միացեալ Յայտարարութիւնը ունի կամ կրնայ ունենալ վիճելի կէտեր, հարցը այն չէ, այլ Հայկական Եկեղեցւոյ ենթադրուած միութիւնը Հռոմի հետ եւ անոր հետեւանքով՝ Լուսաւորիչի Աթոռին կարելի ենթակայութիւնը Ս. Պետրոսի ժառանգորդներուն:

Սակայն կը խորհինք թէ քիչ մը շատ կանխահաս է խօսիլ Մայր Աթոռին անկախութեան սպառնացող վտանգներուն մասին: Թէեւ նման միութիւն մը անկարելի չէ, սակայն ան կարելի պիտի դառնայ միմիայն ուրիշ միութեան մը իրագործումէն ետք.– Հայց. Եկեղեցւոյ ներքին միութիւնը, որուն յաջողութեան կ'աշխատին –կամ գոնէ այդպէս կը ձեւացնեն– պատկան մարմիններ, տասնամեակներէ ի վեր:

Իսկ այս վերջին միութիւնը վստահաբար պիտի իրականանայ միայն Քրիստոսի Երկրորդ Գալուստէն ետք:

Խուճապի չմատնուինք:

1997

Նախագահներու Սէրերը

Ո՛չ, վերնագիրը չ'ակնարկեր Նախագահ Գլինթընի արտամուսնական սիրաբանութիւններուն. այդ մասին արդէն անվրէպօրէն ամէն օր կը գրեն ամերիկեան հասարակ «թապլօիտ»ները, ինչպէս եւ մեծաշարժ օրաթերթերը, եւ բազմաթիւ անգամներ կը խօսին եւ կամ կը պատկերաստիոնեն ձայնասփիւռները եւ հեռատեսիլի կայանները, գրգռելով «մաքրակրօն» ամերիկացի զանգուածներուն ախորժակները, որոնք կը մնան անյագորդ երբ քօղազերծումը կը կատարուի հանրային դէմքերու եւ արուեստի աշխարհի «աստղեր»ու մտերիմ կեանքին վրայ: Ու ասիկա լրագրական ըմբռնումի մը կիրարկումն է որ աղերս չունի հանրային ծառայութեան հետ:

Նիւթը կը վերաբերի այն մասնաւոր ընտանեկան–ազգականական զգացումին, զոր Գլինթըն կը տածէ(ր) հանդէպ իր մօրեղբօր, ծանօթ՝ Պատտի մա–

կանուանումով:

Վերջին ամիսներուն ամերիկացի ժողովրդական զանգուածները քուներնին կորսնցուցած էին գտնելու համար յարմարագոյն անուն մը այն չորս ամսու շնիկին, որ բարեբախտութիւնը ունեցած էր որպէս նոր տէր ունենալու երկրին նախագահը եւ արժանանալու անոր փայփայանքին Սպիտակ Տան մէջ: Բազմահազար անձերէ ստացուած անուան թելադրանքներուն եւ եղած առաջարկներուն կարգին կարելի է յիշել POTUS-ը (կազմուած՝ Միացեալ Նահանգներու Նախագահի բառերուն սկզբնատառերէն) եւ FLOTUS-ը («Միացեալ Նահանգներու Առաջին Տիկին», նոյն ձեւով կազմուած)...

Վերջապէս երջանիկ օր մը շնիկին անուանակոչումը որոշուեցաւ Առաջին Ընտանիքին անդամներուն կողմէ, ի մեծ ուրախութիւն անհամբեր բազմութիւններուն. Նախագահ Գլինթըն, իր կինը՝ Հիլըրի, եւ աղջիկը՝ Չէլսի, ընտանեկան մտերիմ ժողովէ մը ետք, եկած էին համաձայնութեան: Եւ Նախագահը, հեռատեսիլի պատատուներէն իր զգացուած շնորհակալութիւնները յայտնելէ ետք բոլոր շահագրգիռներուն, յայտարարեց թէ շունը պիտի անուանէր իր «սիրեցեալ մօրեղբօր» անունով. «Ջայն կը կոչեմ **Պատտի**, նկատի առնելով կեանքիս մէջ մօրեղբօրս ունեցած կարեւորութիւնը»:

- Արտառոց, տգեղ, անուանարկիչ, եւ նման կարգի այլ ածականներով կարելի է որակել նախագահին որոշումը: Սակայն ասիկա կարելոր չէ:

Վստահ ենք որ Պատտին պիտի արժանանայ ժողովրդական համակրանքի այն ջերմ արտայայտութիւններուն, զորս կը վայելէ Սաքսը, Չէլսիի կատուն, որ օրական կը ստանայ երկու հարիւրէ աւելի նամակներ: Թէեւ կատուն տակաւին գրել-կարդալ չէ սորված, սակայն երկու տարի առաջ անոր անունով ստեղծուած էր «սիրողներու ակումբ» մը (Sock's Fan Club), հրատարակելու համար նաեւ ստացուած նամակները:

Նախագահ Գլինթընի որոշումը հիմնովին կը շրջէ ընդհանրական ըմբռնում մը անասուններուն անուանակոչումներու իմաստին եւ խորհրդանիշին: Հայերը, օրինակ, շուներ կը պահէին զանոնք կոչելու համար *Քէմալ*, *Համիտ*, եւ այլն, որպէս լուտանք: Նոյնպէս ուրիշ ազգեր՝ իրենց թշնամիները ստորնացնելու նպատակով:

- *Քէմա՛լ, հո՛ւ եկուր... պառկի՛ր...*

- *Համի՛տ, թաթերդ վե՛ր... շուն քեզի:*

Ներկայիս, մարդկային իրաւունքներու հաւասարութեան այս դարուն, կը թուի թէ մարդոց հաւասար -եւ երբեմն անոնցմէ ալ աւելի- չորքոտանիները եւ միջատները եղբայրաբար կը վայելեն նոյն իրաւունքները, պահ մը մոռնալով որ այս հզօր եւ բարգաւաճ երկրին մէջ կը գտնուին շուրջ 30 միլիոն անհատներ, ներառեալ միլիոնաւոր մանուկներ, որոնք զրկուած կը մնան հիւանդութիւններու դէմ բժշկական ապահովագրութիւններէ:

Վստահ ենք որ Նախագահ Գլինթըն իր ստեղծած նախընթացով հետեւորդներ պիտի ունենար: Այսօր բազմաթիւ անհատներ կան, որոնք շատ կը սիրեն նախագահը, եւ ուրիշներ՝ որոնց կեանքին մէջ մասնաւոր կարեւորութիւն ունեցած է Գլինթըն:

Այս իրողութիւնը մխիթարական հեռանկարներ կը բանայ իր առջեւ...

Խմբագրականներ

Չարիկ, Հաճրն, Չարիկ, Պուրճ-Համմուս

Ռարձեալ հաշու ձեռքով հաշու արին հոսեցաւ։
Կ'ուզէինք հաւատալ որ Լիբանանի վերջին արինալի իրադարձութիւններուն ընթացքին հայկական յորդառատ որքան անիմաստ արինա-
հեղութիւնը ի վերջոյ կրցած էր զգուշաորութեան դաս մը դառնալ հայկական բոլոր հոսանքներուն, եւ թէ նկատի առնելէ ետք երկուստեք տասնեակներով սր-
գաւոր հայ ընտանիքներու կրած անդարձ կորուստները՝ պիտի չփորձուէր այ-
լեւս ո'չ մէկ հաշու քիթ արինել։ Մեր բարեշուսութիւնը կը հիմնաւորէինք նաեւ
ուժերու չես գիտեր ի'նչ հաւասարակշռութեան մը սկզբունքով, որուն համա-
ձայն այլեւս հայկական մէկ կամ միւս կողմը «քաջագործութիւն» մը փորձելէ
առաջ նկատի պիտի առնէր թէ իր ասպատակութիւնները չէին կրնար մնալ ան-
հետեւանք, եւ թէ անոնք պիտի հրաւիրէին նոյնքա՛ն ազդու փոխադարձութիւն։
Հետեւաբար, կ'եզրակացնէինք, ամէն ոք իր պատեանը պիտի քաշուի, չմը-
տածելով աժամ աքլորութիւն խաղալ իր հարեւանին գլխուն։ Միամիտներ էինք։

Ի՞նչն է որ դարձեալ եղբայրը հանեց եղբոր դէմ արինարբու վրէժխնդ-
րութեամբ։ Ոչ մէկ պատճառ կար, բացի փողոցային մի քանի ստահակներու
այլեւս չափ ու սահման չճանչցող անոպայութիւններէն։ Ո՛չ մէկ լուրջ խնդիր՝ որ
կիրքերը այս ծաւալով եւ ձեւով շղթայագերծէր։ Ամբողջ պատահածը հետեւ-
եալն է.- Հայկական երկու մարզական խումբեր, Հնչակեան եւ Դաշնակցական
հովանաւորութիւնը վայելող, իրարու դէմ մրցեցան Լիբանանի ախոյեանութեան
Մրցաշարքի ծիրէն ներս, Վարդանանց ճակատամարտի տարեդարձին օրը։
Թուական մը՝ որ աւելի քան երբեք մտածել պիտի տար մեզի մեր հաշու դժխեմ
ճակատագրին մասին, հրաւիրելով հակընդդէմ ճակատները, իբր միոռնասօծ
հաշեր, եղբայրաբար եւ մարզական ոգիով դիմագրաւելու համար խաղը եւ խա-
ղին արդիւնքը։ Սակայն կրկնապէս սխալեցանք. այդ համազգային սուրբ կոչ-
ուած օրուան ընթացքին պակսեցան ե՛ւ ազգային ոգին, ե՛ւ մարզականը։ Մէկ
կողմը (մեր խօսքը կը վերաբերի ժողովուրդին եւ ոչ թէ դաշտին վրայ մրցող
մարզիկներուն) իր յաղթանա՛կը արտայայտեց այն ձեւով, որ կարծես հաշու-
թեան թշնամի մը զգեստնած ըլլար,- գրգռիչ եւ անազնի «օ՛խ»երով, իսկ միւս
կողմը նուազ տխուր պիտի ըլլար եթէ ծեծուէր թուրքէն։ Այս հոգեխառնութեան
տէր մարդոցմէ կարելի է նաեւ սպասել այն դէպքերը որոնք հետեւեցան մար-
զախաղին, դաշտէն դուրս։ Ժամանակէ մը ի վեր մառանը պահ դրուած զէն-
քերը դարձեալ փայլեցան փողոցներուն անկիւնը, տուններու վրայ, եղբոր
կուրծքին դէմ։ Կճուտացին ակռաներ եւ հեղեցաւ արին։ Նորոգուեցան ուխտեր
վրէժխնդրութեան,- ի մա՛հ, ի մա՛հ, մինչ հայկական տուններու վրայ սուգի քօղը
կ'իջնէր։

Երբ այս տողերը կը գրուին, Պէյրութի երկու հակամարտ թաղամասերու
փողոցներուն մէջ, գիշերէն մինչեւ արշալոյս, հայ զինեալ պահակներ իրենց
շուքը կը պտտցնեն պաշտասպանելու համար իրենց բնակավայրերը դիմացի
հայկական «թշնամի բանակի» անակնկալ յարձակումին դէմ։ Այս բոլորը
այնքան անիմա՛ստ, անտեղի՛, անարդա՛ր եւ շինծո՛ւ կացութիւններ են, այնքա՛ն

անհեթեթ է արտառոց՝ որ մարդ միայն արհամարհանքով ուսը պիտի թօթուէր եթէ աչքերէն կարենար հեռացնել հայկական տուներու մէջ լացող սգաւորները եւ հիւանդանոցներու մէջ պառկած վիրաւորեալները:

Բայց այս կացութիւնը ինչո՞ւ, ինչո՞ւ. ազգային ո՛ր իտէալին, ո՛ր ազատագրութեան համար: Այս առթիւ դարձեալ կը դնենք նոյն անխուսափելի հարցումը, նոյն անվիճելի պատասխանները գտնելով.՝ Որովհետեւ այդպէ՛ս ուզեցին կուսակցապետները: Իրենց գաղափարական ուժը փողոցի ստահակներուն վստահող շէֆերը առաջ բերին սերունդ մը, որ յանձն առած է զէնքի ուժով փաստելու իր գաղափարական գերակայութիւնը, իր «հեգեւոր» վսեմ արժէքը: Ու հիմա, այդ մի քանի տասնեակ լաճերը (կը կշռենք մեր բառերը) ամբողջ զանգուած մը –հարիւր հազար հաշուող ժողովուրդ մը– իրենց ետին կը քաշեն անկեանդան եւ անկամ խաղալիքի մը նման: Որովհետեւ այսօր, մեր կուսակցութիւնները ուժը չունին իրենց իսկ ծնունդ տուած չար ուժերը սանձելու: Ժամանակին չէի՞ն ուզեր սանձահարել, իսկ այսօր՝ պարզապէս չեն կրնար: Հիմա, այս վայրկեանիս անօգուտ եւ անհիմաստ է վերլուծել այս դրութեան ծննդոցը, թէ ո՛ր մէկ կուսակցութեան վրայ աւելի կը ծանրանայ այս կացութեան գլխաւոր պատասխանատուութիւնը, քանի այժմ մէ՛կ հրատապ, մէկ անմիջական հարց գոյութիւն ունի եւ մէ՛կ լուծում կայ անչեւտաձգելի –անմիջապէս վերջ տալ այս հայկական ջարդերուն, հանդարտեցնել կիրքերը, ապահովութիւն ներշնչել երկուստեք: Ասկիւ՛ նա՛խ: Ու ապա, այո՛ ապա, հաւաքել զէնքերը բոլոր «գալիմ»ներու, «գապատայ»ներու ձեռքերէն, այդ «քաջ»երը կոչուին *Պոքսէր, Արթին, Կապիկ*, կամ *Ասմար*: Եթէ այլեւս շատ ուշ չէ անոնց ջամբելու մարդավայել դաստիարակութիւն մը, առնուազն պէտք է զանոնք ենթարկել կուսակցական կարգապահութեան, *տիսիրլինի*, որպէսզի անոնցմէ ռեւէ մէկը իր «վատ» տրամադրութեան պահուն երբ իր ինքնագործ զէնքերուն համազարկը բանայ իր ազգակիցներուն վրայ, չկարծէ թէ ազգասիրական գործ մըն է կատարածը: Պիտի չըսենք այլեւս, ամօ՛թ է, վերջ տուէք եղբայրասպան յիմարական այս ջարդին, այլ՝ մի՛ *դաւաճանէք հայութեան*:

Չափը անցաւ այլեւս:

1960 («Սփիւռք» շաբաթաթերթ)

Կապոյտ Երկինքներու Երագով

Նոր Տարուան առթիւ ի՞նչ գրել, որ ըլլայ համապատասխան իրականութեան՝ առանց յոռետեսական թուելու, եւ ի՞նչ բարեմադրութիւններ կատարել, որոնք ցանկալի ըլլալով հանդերձ չդատուին որպէս ցնորական: Մեր այս 1986 Տարին, ժամանակէն առաջ յոգնասպառ, այլասերած, տխւեղ՝ հազիւ թէ յաջողի իր ցնցոտիները քաշքշել մինչեւ Նոր Տարուան սեմին, որուն առջեւ պիտի փռուի իր մեղքերուն արատներովը անճանաչելի:

Գայթակղութիւններուն շարքը, բարձրագոյն մակարդակներու վրայ եւ

պետական աստիճանով, թաալեցաւ երկրէ երկիր, ցամաքամասէ ցամաքամաս՝ եւ իր թափին մէջ բազմապատկուած արագութեամբ, սա վերջին ամիսներուն: Պետական հաղորդամիջոցներով հրատարակուած ամէն լուսաւոր սկզբունքներ, որոնց անունով իբր թէ աշխարհ եւ ժողովուրդներ կը ղեկավարուին, այժմ փրոնուած են գորշ սալայատակին փոշիներուն եւ աղտոտութեան վրայ: Ամէն գաղափարական սրբութիւն, որոնց սիրոյն անվերջ զոհողութիւններ կը պահանջուին երրորդ աշխարհի –կամ «Հարաւ»ի– շուրջ չորս միլիառ մահկանացուներէ, իրենց տարբադարձութեանը մէջ կը գտնուին:

Յանուն այդ ստապատիր վեհագոյն տեսլականներուն է որ պատերազմներ ծագեցան կամ շարունակուեցան մղուիլ այս տարի նաեւ. զինեալ յարձակումներ կատարուեցան զօրաւորագոյններուն կողմէ տկարագոյններուն վրայ, ինչպէս նաեւ հաւասարագօրներու միջեւ: Զինուորական «պատժամիջոցներ» ձեռնարկուեցան պետութիւններու կողմէ իրենց իսկ երկրին փոքրամասնութիւններուն դէմ:

Տօնածառներու գոյնզգոյն լոյսերուն դիմաց՝ պարզ անհատը, հաւատարիմ քաղաքացին, ապրուստը իր ճակտին քրտինքովը եւ կուրծքին հեքովը վաստկող համեստ աշխատաւորը իր հաւատքին մէջ խախտած է ու կը պարզէ խղճալի տեսք մը: Այնուամենայնիւ, աւելի ողորմելի է կացութիւնը բոլոր անոնց, որոնք աշխարհի ուղեցոյցը ըլլալ կը կարծեն, սակայն այսօր կ'երեւին փետրաթափ սիրամարգերու նման անշնորհք, տկուր:

Դիտեցէք ձեր շուրջը, մերձակայքը եւ հեռունե՛րը. մեծ պետութիւններու կողքին ու անոնց օրինակով՝ պզտիկ երկիրներ, որոնք կազմուած էին երէկուան տկար, հալածական, անհայրենիք կամ հայրենագուրկ ժողովուրդներէ՝ այսօր իրենց տնտեսութիւնը հիմնած են զէնքերու ճարտարարուեստին վրայ եւ անոնց վաճառքով: Անհաւատալի՜ աշխարհ, ուր հազիւ երդիքի տէր դարձած՝ մարդոց ապահով կեանքը, բարեկեցութիւնը, զարգացումը եւ զօրութիւնը կը հաստատուի ուրիշներու մօտ իր յառաջացուցած մահերու թիւին ուղիղ համեմատութեամբ.– Սպաննեցէ՛ք, սպաննեցէ՛ք, մենք հոս ենք ձեզի այլազան զէնքերով օգնելու, մինչեւ ձեր վերջին «թշնամիին» արեան վերջին կաթիլը:

Արժէքներու եւ ըմբռնումներու այս զառիթափին վրայ, այսօր կարելի չէ այլեւս զանազանել ահաբեկիչը դատախազէն, կարելի չէ գիտնալ թէ որո՛նք կը պաշարին ահաբեկչութեան դէմ եւ որո՛նք՝ զայն կը քաշալերեն: Անիմալին կը պատահի երբ նոյն անձին երկու ձեռքերն է որ կը կատարեն զոյգ պաշտօնները, ուրիշներու հաշույն:

Տոքթ. Մեքիլ եւ Միսթըր Հայսո՛ միաժամանակ, առանց ցեղի, գոյնի եւ կրօնքի տարբերութեան:

Բազմապատկեցէք այս պատկերը տասով, հարիւրով:

Այսուհանդերձ, գորշ երկինքին վրայ կայ միշտ պատուածք մը, ուրկէ կարելի է տեսնել կապոյտ երկինքին խորութիւնը. կրաւորական չորս միլիառ մահկանացուներուն մէջ կը գտնուին խմբաւորումներ, զանգուածներ, ազատութեան երազատեսներ, որոնք օր մը Ֆիլիպպեաններու մէջ կը տապալեն Մարքոսներու եւ Իմելտաներու անողորք բռնապետութիւնը, իսկ ուրիշ տեղեր՝ երկրէն կը հեռացնեն Հայիթիի արիւնարբու իշխանաւորը՝ «Պէյպի Տոք»ը, – Տիւվալիէ ձագուկը, որ հօրը գործը կը շարունակէ իր մահուան ջոկատներով:

Տեսլապաշտներ կը գտնուին, որոնք դեռ գիտեն փողոց իջնել, կուրծք տալ բըռ-նակալներու փամփուշտներուն:

Մարդիկ, երիտասարդ հոգիներ, որոնք գիտեն իրենց արիւնը նուիրել Արդարութեան գաղափարի բազմին:

Բարի կամեցողութեան տէր անհատներ, որոնք կը հաւատան թէ «գէշ խաղաղութիւն» մը անբաղդատելիօրէն նախընտրելի է «լաւ պատերազմէ» մը ու հոգեւին կը պաշարին որ երկրագունդին վրայ յաղթական թեւածէ այն Մեծ, Ընդհանրական Խաղաղութիւնը, որուն մէջ նաեւ Հայը կը տեսնէ իր երեքհազարամեայ պատմութեան անընդմէջ շարունակութիւնը:

Կապոյտ անհուն երկինքներու երազով, Ազատութեան եւ Արդարութեան տեսլահար բոլոր ազնիւ հոգիներու հաւատքով կը մաղթենք՝

Ընորհաւոր Նոր Տարի, յաւէտ բարի:

1986

"We The People..."

Հինգշաբթի, 17 Սեպտեմբերին, Ֆիլատելֆիոյ *Ազատութեան Զանգակին* ղօղանջներուն ալիքները տարածուեցան քաղաքէ-քաղաք, նահանգէ-նահանգ մինչեւ հեռաւոր երկիրներու ամերիկեան խարիսխները, նշանը տալով Ամերիկեան Սահմանադրութեան հաստատման 200-ամեակի հանդիսաւոր արարողութիւններու սկիզբին: Սահմանադրութիւն, որ կը սկսի սա հռչակաւոր բառերով. «Մենք՝ Ժողովուրդս»...

Ամերիկացի ժողովուրդը բերկրանքով եւ արդար հպարտութեամբ կը տօնէ այն ինչ որ եզակիօրէն իրեն կը պատկանի, ան որ կը կազմէ իր փառքը եւ երջանկութիւնը, -իր երկրին օրէնքներուն տառը եւ ոգին:

1787 Մայիսին, տասներեք հիմնադիր նահանգներու կողմէ Միացեալ Նահանգներու անկախութեան հռչակումէն 11 տարիներ ետք, ամերիկեան տարբեր նահանգներէն յիսուն հինգ քաղաքային եւ զինուորական ղեկավարներ կ'ուղղուէին Ֆիլատելֆիա, մէկ սահմանադրութեամբ միացեալ երկիր մը ստեղծելու վառ տեսիլքով ու հաստատ վճռակամութեամբ: Մինչեւ Սեպտեմբեր տեւող Համաժողովին, ներկայ առաջնորդներուն երկար, խոռովուն վիճարկութիւններէն, կարծիքներու բախումէն, յօդուածներու տառ առ տառ եւ խղճամիտ ուսումնասիրութիւններէն ծնունդ առաւ այն անօրինակ եւ սքանչելի Սահմանադրութիւնը, որուն յօդուածները մինչեւ այսօր, իր 26 Բարեփոխումներով եւ Մարդու Իրաւանց Օրինագծով, կը շարունակէ անշեղօրէն վարել ամերիկացի ժողովուրդին կեանքը, հակառակ այն ցնցումներուն որ երկիրը ճանչցաւ Քաղաքացիական Պատերազմին, երկու Աշխարհամարտերուն եւ տարբեր քաղաքական ու տնտեսական տագնապներու ընթացքին: Բաղդատական մը ընելու համար, նոյն աչք ժամանակաշրջանին Ֆրանսա պիտի ճանչնար մէկ բացարձակատիրական միապետութիւն, երեք սահմանադրական միապետութիւն, երկու կայս-

րություններ եւ հինգ հանրապետություններ...

Ամերիկա բախտաւոր էր որ իր անկախութեան եւ սահմանադրութեան ծնունդի շրջանին, իր *Հիմնադիր Հայրերուն* մէջ կը հաշուէր փառանգ մը պաշտամիտ, լուսաւոր եւ տեսլապաշտ անձնատրություններու, որոնց միաժամանակ գոյութիւնը հրաշալի զուգադիպութիւն մը կարելի է սեպել։– Ծորճ Ուաշինկթըն, Թամըս Ճեֆըրսըն, Ճէյմս Մէտիսըն, Ժան Ատամզ, Ալեքսանտր Հեմիլթըն, Թամըս Փէյն։ Անոնց եւ խումբ մը ուրիշ հաւատաւոր անձնատրություններու հաւաքական կամքով եւ ճիգերով է որ ոտքի կանգնեցաւ Միացեալ Նահանգներու պետութիւնը։

Ամերիկեան Սահմանադրութիւնը, իր ռամկավարական եւ մարդկային իրաւանց պաշտպանութեան սկզբունքներով օրինակ դարձաւ շատ մը նորաստեղծ երկիրներու սահմանադրություններուն եւ մարդկային իրաւունքներու յայտարարություններուն, հին եւ նոր օրերուն։ Սահմանադրութիւն մը, որ կ'երաշխաւորէ մարդուն բացարձակ ազատութիւնը՝ խղճի, խօսքի, մամուլի, նոյնիսկ այն աստիճան, որ ընկերութիւնը կրնայ անկէ տուժել կարգ մը պարագաներու մէջ։ Սակայն ազատութիւնն ալ իր գինը ունի։ ոչ ոք կրնայ երաշխաւորել որ անոր մասնակի սեղմումը, «մասնաւոր պարագաներու հարկադրանքով», պատըրուակ պիտի չծառայէ որ, օր մը, ուրիշ կենսական ազատութիւններ սահմանափակուին։ Մարդուն ազատութեան դէմ առնուած նոյնիսկ նուազագոյն քայլը կրնայ վտանգաւոր մտայնութիւններու եւ նախընթացներու դուռ բանալ։ Այս պատճառով է որ ամերիկացի ժողովուրդը այնքան նախանձախնդիր ոգիով կը հսկէ իր Հիմնադիր Հայրերը ոգետրած սկզբունքներուն անասան պահպանումին վրայ։

Իշխանութեան երրեակ բաժանումն է որ գլխաւոր երաշխաւորը դարձաւ օրէնքներու պաշտպանութեան։ Գործադիրի, Օրէնդիրի եւ Դատականի զիրար հակակշռող, օրինականութիւնը ստուգող զուգահեռ եւ անկախ գործունէութիւնները, այդ նրբին check and balance-ի համաչափութիւնը, նախագահական վէթօն եւ Գոնկրէսի հակավէթօն, միացած՝ Սահմանադրութեան ոգիին անեղծութիւնը երաշխաւորող Գերագոյն Ատենանի որոշումներուն, ստեղծած են հիանալիօրէն հաւասարակշռող դրութիւն մը, որուն մէջ ժողովուրդը կը գտնէ իր անդորրը եւ երջանկութիւնը։

Աստիճանդէրձ, պէտք չէ մոռնալ նաեւ, որ հակառակ ժողովրդավարական կարգերու անխախտ պահպանումը ապահովող այս իտէալական դրութեան, պատմութեան մէջ երկու նախագահներ, հանրաքուէով ընտրուած, ամբաստանուած են պաշտօնի չարաշահութեամբ, որուն հետեւանքով, օրինակ, նսեմացած նախագահ Ռիչըրտ Նիքսըն մը կը հրաժարէր իր պաշտօնէն։ Այս երկիրը շրջան մը ճանչցաւ նաեւ ՄքՔարթիզմը, որ համազգային եւ միջազգային ամօթ մըն էր երկրին ռամկավարական համբաւը արատաւորող, իսկ Երկրորդ Աշխարհամարտին, ճափոնական ծագումով ամերիկացիներ ենթակայ եղան հակասահմանադրական հաւաքական արգելափակման, որուն ամօթը ջնջելու համար Գոնկրէսը երկու միլիառ տոլարի հատուցում մը առաջարկեց տուժած անձերուն եւ անոնց ընտանիքներուն։ Անարդարութեան մը ճանաչումը եւ վնասուց հատուցումը ուրիշ մէկ գրաւականն է, որ ապագային երկիրը աւելի աշաւուրջ գտնուի իր քաղաքացիներուն ազատութեան հանդէպ, առանց ցեղի եւ կրօնքի խտրութեան։

Մեր կարգին, իբր քաղաքացի, փոքրամասնական համայնք եւ մամուլ, կ'ողջունենք երկրորդ դարադարձը Սահմանադրութեան, որուն տրամադրութիւնները անբաժան եւ էական մասը կը կազմեն մեր առօրեայ կեանքին, գործին եւ ծրագիրներուն –մեր մարդու արժանապատուութեան:

1987

«Քիւրտիստանը» Հայաստանի Մէջ

Թ ուրքիոյ դէմ հայկական պահանջատիրական պայքարին մէջ մեր կողմին ունինք բնական դաշնակիցներ, պարագայական բարեկամութիւններու կողքին, որոնք Թուրքիոյ դէմ քաղաքականօրէն թէ զինու ուժով պայքարելու ազգային հրամայականին տակ կը գտնուին: Անոնց կարգին կը դասուին յոյները, ի մասնաւորի Կիպրոսի յոյները, որոնք իրենց երկրին մէջն իսկ գաղթական դարձած են, կղզիին վրայ թրքական բանակներուն 1974-ի արշաւանքին հետեւանքով:

Որոշ է սակայն թէ իր պապենական հողերուն ազատագրման պայքարին մէջ հայերուն ամէնէն բնական եւ շահակից դաշնակիցը քիւրտերն են, որոնց Թուրքիոյ դէմ ազատագրական պայքարը նոր չէ: Դժբախտաբար, ամէն անգամ քրտական ըմբոստութիւնը խեղդուած է արեան հեղեղի մէջ՝ զանգուածային ջարդերով, թրքական բանակներուն սուիներով, թնդանօթներով թէ բնակչութեանց «տեղահանութեամբ»: Քրտական պարտութիւններուն պատճառներէն մէկն է նաեւ անոնց համբաւաւոր անմիաբանութիւնը եւ աւատապետական արինահեղ մրցակցութիւնը, որ յաճախ երկրորդ կարգի ձգած է իրենց ազգային ազատագրական պայքարը: Իսկ տէրութիւններ, բնականաբար, գիտցած են օգտուիլ քրտական այս ինքնակործան ներքին պայքարէն:

Քաղաքական դատ մը աւելի զօրաւոր կը դառնայ ու անոր յաջողութեան կարելիութիւնները կը բազմապատկուին, երբ տարբեր ուղղութիւններէ բազմաթիւ շահեր կը համադրուին նոյն նպատակին շուրջ: Ծախերու նոյնութիւնն է, նաեւ, որ ուժերու դաշնակցութիւն մը կը վերածէ վստահելի զինակցութեան մը. որեւէ մէկ պետութեան յարգանքին, բարեկամական զգացումներուն եւ օգնութեան խոստումին կարելի չէ ապաւինիլ, եթէ ապահով տուեալներ պակսին տուեալ պետութեան շահակցական նպատակներուն մասին: Եւրոպական Խորհրդարանը, օրինակ, հայկական ցեղասպանութեան վերաբերեալ հայանապատ բանաձեւ մը քուէարկեց ընթացիկ տարուան 18 Յունիսին, որովհետեւ իր շահերը կը պահանջէին Թուրքիան հեռու պահել եւրոպական տնտեսա-քաղաքական նորակազմ Ընտանիքէն: Մարդկային արդարութեան սկզբունքներ, ժողովուրդներու իրաւունք, եւայլն, միայն հանդերձանքներ են, որոնք կը պնդագարդեն անխոստովանելի շահակցութիւն մը:

Այսօր Թուրքիոյ մէջ կ'ապրին շուրջ ինը միլիոն քիւրտեր, կէսը՝ ընդհանուր քիւրտ ժողովուրդին, որ տարածուած է Իրաք, Իրան եւ Թուրքիա միացման

լեռնային ցից սահմաններում եռանկյունին վրայ: Ամեն օր կ'իմանանք քրտական հաշդուկային արշաւանքի մը մասին, որ կը խլէ զինուորական եւ քաղաքային կեանքեր երկրին հիւսիսային, եւ մանաւանդ՝ հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ: Իրենց ազատագրական պայքարին մէջ, քիւրտերը նեցուկը կը վայելեն սահմանակից թշնամի պետութիւններու, օրինակ՝ Իրաքի եւ Իրանի, ու նաեւ՝ Սուրիոյ, որոնք քիւրտ մարտիկները կը գործածեն համաձայն իրենց շահերուն: Իրաքի, Իրանի եւ Թուրքիոյ պարագային, քիւրտերը նաեւ կը կրեն իրարու թշնամի դրացիներուն հակահարուածները եւ զոհ կ'երթան անոնց հակընդդէմ շահերուն, տարուելով նաեւ անոնց անհաւատալի խոստումներէն: Իրանի քիւրտերը կը քաջալերուին Իրաքի կողմէ, որպէսզի ըմբոստանան պետութեան դէմ, իսկ Իրաքի քիւրտերը նեցուկը կը վայելեն Թեհրանի, որպէսզի զինուորապետ զբաղ պահեն Պաղտատը, որ իր կարգին Անգարայի կ'արտօնէ որ Իրաքէն ներս զինուորական գործողութիւններու ձեռնարկէ սահմանային շրջանները մաքրելու համար քիւրտ ապստամբ խմբաւորումներէն: Այն օրը, երբ այսօրուան հակամարտ պետութիւնները բարեկամանան, քիւրտերը իրենց դէմ կրնան գտնել երեք երկիրներուն բանակները միասնաբար: Պէտք չէ մոռնալ Իրաքի քիւրտ ապստամբներուն հռչակաւոր պարագլուխ Պարագանիի պարագան, որ երկար տարիներ նիւթական եւ ուղղակի մեծ օգնութիւններ ստացաւ Իրանի Շահնշահէն -եւ Խորհրդային Միութենէն-, որ Իրաքը կ'ուզէր ընկնել: Այն օրը երբ Թեհրան եւ Պաղտատ համաձայնեցան վերջ տալու քրտական զարգացող եւ մտահոգիչ ապստամբական շարժումին, Շահը «ծախեց» Պարագանին, որ խոյս տուաւ իր հողերէն եւ մեռաւ աքսորի մէջ: Իրերու եւ շահերու այս խաչաձեւումով, անկախ Քիւրտիստանի մը ծնունդը դեռ երկար ժամանակ պահանջող ծրագիր մըն է:

Հայ-քրտական յարաբերութիւնները նոր պատմութիւն չեն: Քիւրտերու հետ գործակցութեան գաղափարը ծնած եւ անած է հայ ազատագրութեան պայքարի ճանապարհին, եւ շփումներ հաստատուած են երկու ժողովուրդներուն պայքարը միաւորելու նպատակով: Դժբախտաբար քրտական կողմը ցոյց չէ տուած անհրաժեշտ քաղաքական հասունութիւնը եւ ոչ ալ հեռատեսութիւնը՝ իր ազգային շահերուն հետապնդման գծով: ԲաժՖիին, որ մեծ գրող մը ըլլալով՝ էր նաեւ քաղաքական տեսանող եւ նոյնիսկ՝ մարտավար միտք մը, իր գործերուն մէջ նշած է քիւրտ ցեղախումբերուն հետ մերձեցման եւ բարեկամութեան անհրաժեշտութիւնը հայ ազատագրական պայքարին մէջ: Այսօր այդ կապերը կը բնորոշուին քաղաքական գործակցութեամբ. կը թուի նաեւ թէ հայ երիտասարդներ, անհատաբար, տեղ-տեղ կը զինակցին քիւրտ ազատամարտիկներու հետ Թուրքիոյ դէմ իրենց պայքարին մէջ:

Որքան ալ անկախ Քիւրտիստանի մը հիմնումը անմիջական կարելիութեան սահմաններուն մէջ չի գտնուիր, հայերը պէտք է նկատի առնեն որ օրը պիտի գայ, երբ մեր այսօրուան բարեկամը եւ դաշնակիցը տրամադիր պիտի ըլլայ իր զէնքերը ուղղելու հայութեան դէմ, իրաւունքներու սեփականացումի շահադիտութեամբ:

Մեր տրամադրութեան տակ ունինք «Քիւրտիստանի քարտէս»ը մակագրեալ վաւերաթուղթ մը, որ տպուած է 1947-ին Գահիրէի մէջ, եւ որ կ'ընդգրկէ հսկայածաւալ տարածութիւն մը, որ կը սկսի ներկայ Հայաստանի սահմաններէն ներս մինչեւ Աեքսանտրէի Սանճագի եզերքը եւ սուրիական Քիւրտ Տաղը, ներառեալ՝ Թուրքիայէն, Իրաքէն, Իրանէն հողամասեր, նախաշատ

շրջաններով: «Քիւրտիստանի քարտէս»ը կը պարփակէ նաեւ Ուիլսընեան թէ պատմական Հայաստանի հողամասերը, սկսեալ մեր Արարատէն մինչեւ Կարին, Կարսէն մինչեւ Վան:

Անհրաժեշտ գտանք քրտական հարցին անդրադառնալ, երբ վերջին օրերս կարդացինք Քրտական Աշխատաւորական Կուսակցութեան (ծանօթ՝ PKK սկզբնատառերով) Եւրոպայի մէկ ներկայացուցիչին՝ Ծիյա անունով՝ Պրիքսէլի մէջ կատարած ուշագրաւ մէկ յայտարարութիւնը: Խօսելով Թուրքիոյ մէջ քրտական վերջին արշաւանքներուն մասին, Պրն. Ծիյա անդրադարձած է նաեւ հայերուն, ըսելով թէ զիրենք «հայերուն հետ պէտք չէ շփոթել», քանի՜ հայերը քիչ մը ամէն տեղ կը գործեն, մինչ իրենք, քիւրտերը, կը գործեն «միայն քրտական հողերուն վրայ»: Իսկ լրագրողի մը հարցումին, թէ հայերը նոյն հողերը կը պահանջեն, քիւրտ բանքերը պատասխանած է. «Ատիկա սխալ բան է. Հայկական հարցը միայն այն ատեն իմաստ կը ստանայ, երբ կը կապուի քիւրտերու իրաւունքներուն եւ անոնց մղած պայքարին: Այդ շրջանին մէջ հայ չկայ, բայց մենք կանք ու հոն կը բնակինք»:

Բաւական իրապաշտ եւ նոյն ատեն տարտամ պատասխան մը, որ կը թուի արհամարհական ըլլալ հանդէպ արդարութեան եւ իրաւունքի սկզբունքներուն, որոնց անունով կը պայքարին ու պահանջ կը ներկայացնեն քիւրտերը: Քրտական Յեղափոխութեան այս յարգելի ներկայացուցիչին կարելի է նաեւ մեղմի յիշեցնել, որ եթէ այդ հողերուն վրայ այլեւս հայեր չեն բնակիր, անոնք ջարդուած եւ տարագրուած են թուրքերու կողմէ, սակայն, եւ աւա՛ղ, անոնց ըսպանդանցային աշխատանքին մէջ բազմաթիւ տեղեր եւ շատ անգամ աջակից եւ գործակից եղած են նաեւ իր «մահմետական» ազգակիցները: Քիւրտ աշիրէթները, Սուլթանին դրդումով, կաշառքով եւ շլացուցիչ խոստումներով հայեր ջարդած են նաեւ 19-րդ դարէն մինչեւ Մեծ Եղեռնի տարիները: Կարելի չէ վրկայել թէ բոլոր քիւրտերուն ձեռքերը մաքուր են, կամ անոնք անմասն մնացած են հայկական հողերուն ամայացումի եւ քրտաբնակեցումի աշխատանքին մէջ: Պէտք է նաեւ Ծիյաներուն յուշել, թէ ըստ 1912-ի Հայոց պատրիարքարանի վիճակագրութեան, Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի, Խարքերդի, Տիարպէթի եւ Սվազի շրջանները կը հաշուէին մէկ միլիոնէ աւելի հայեր, մինչ նոյն շրջաններուն մէջ բնակող քիւրտերուն թիւն էր անոնց գրեթէ կէսը, եթէ նոյնիսկ նկատի առնենք քիւրտ վաշկատուն ցեղերը:

Կը խորհինք որ մօան անխոհեմ խօսքեր եւ ցանկատեսական գաղափարներ պէտք չէ թունաւորեն հայ-քիւրտ գործակցութիւնը հասարակաց թշնամիին դէմ: Սակայն անհրաժեշտ է մերթ ընդ մերթ յիշեցնել մեր այսօրուան եւ վաղուան դրացիներուն, թէ սահման մը պէտք է դնեն իրենց ծաւալողապաշտական ախորժակներուն եւ ցնորքներուն: Պէտք է նաեւ իրենց ուշադրութեան յանձնել, թէ եթէ հայութիւնը վերակերտած է կարգ մը աւաններ իրենց հին անուններով, ինչպէս Նոր Արաբկիր, Նոր Հաճըն, Էւայլն, սակայն երբեք չէ վերաշինած «Նոր Վան» մը: Հայութեան համար միայն մէկ Վան գոյութիւն ունի, իր Աղթամարով:

Վերջապէս, Ծիյաները իրենց ազատագրական պայքարը աւելի հիմնաւորած կ'ըլլան եթէ իրենց յայտարարութիւնը ամբողջացնեն նաեւ ըսելով. «...եւ Քրտական հարցը միայն այն ատեն իմաստ կը ստանայ, երբ կը կապուի հայկական իրաւունքներուն եւ անոնց մղած պայքարին»:

Վերապրիլ...

Աւերա՛կ, Աւերա՛կ, Աւերա՛կ:
 Չորեքշաբթի, 7 Դեկտեմբեր 1988, առաւօտեան ժամը 11.41-ին, հողը
 շարժեցաւ Հայաստանի մէջ:

Անպատմելի մղձաւանջ մը կ'ապրի սահմոկած հայութիւնը տասը օրէ ի վեր: Մարդ կը վախճայ սթափելու, սարսափելով թէ իրականութիւնը թերեւս աւելի սեւ կրնայ ըլլալ քան այն մութ անդունդը, ուր ինկած կը գտնուի:

Այսքան լայնատարած աղէտ, այսքան անչափելի ցաւ եւ տառապանք անտանելի է ոեւէ ժողովուրդի համար, առաւել եւս մեր նման փոքր ժողովուրդի մը համար, հակառակ անոր որ հայուն ծանօթ են ջարդը եւ աքսորը, անապատը եւ հայրենագուրկ գաղթականութիւնը: Ու դեռ հակառակ հայրենիքի մը եւ հանրապետութեան մը տէրը ըլլալուն, ու նաեւ զօրաւոր պաշտպանի մը հովանաւորութիւնը վայելելուն՝ վերջին տասը ամիսներու ընթացքին հալը դարձեալ ճանճցաւ ե՛ւ ջարդ, ե՛ւ գաղթականութիւն, գործադրուած՝ անմիջական դրոացիին կողմէ, որ կը վայելէր նոյն զօրաւոր պաշտպանին հովանաւորութիւնը:

Հողը շարժեցաւ պատմական Ծիրակի շրջանը, աւերելով ինչ որ կրնար գրեթէ ամէն բան: Հայ ժողովուրդը կ'ողբայ բազմատասնեակ հազար իր քոյրերուն եւ եղբայրներուն մահը, ու ապա՝ իր քարուքանդ շէն տունը. շուրջ կէս միլիոն հայեր այժմ երդիք չունին եւ ձեռով մը դարձած են գաղթական՝ իրենց իսկ հայրենիքին մէջ: Իսկ խորապէս տխուր է ճակատագիրը այն հայերուն, որոնք վերջին ամիսներուն խուճապահար փախուստ տուած էին Ատրպէյճանէն եւ ազերի մարդասպաններէն՝ ու ապաստանած ներկայիս աւերեալ շրջանները, այն ապահով զգացումով որ այլեւս ո'չ մէկ ուժ կրնար զիրենք արմատախիլ ընել իրենց նոր բոյնէն: Անոնցմէ վերապրողները այսօր դարձեալ մնացած են բաց երկինքի տակ, ձիւնածածկ բնութեան մէջ:

Վշտահար հայութեան համար սփոփարար երեսոյթ է հաստատել որ այս անգամ ան առանձին չէ ձգուած իր ողբերգութեան մէջ: Միջազգային համայնքը, երկրէ-երկիր, բնականաբար Խորհրդային Միութիւնը կազմող հանրապետութիւններէն սկսեալ, սրտառուչ ցաւակցութեամբ օգնութեան ձեռք երկարեց ամենակարճ ժամանակի մէջ: Քառասունէ աւելի երկիրներ անմիջական որոշումով տրամադրեցին իրենց մասնագէտները, օգնելու համար աւերակներու տակ դեռ ողջ մնացած զոհերու փրկութեան աշխատանքին, հայթայթելով նաեւ մեծ քանակութեամբ դեղորայք եւ բժշկական անձնակազմեր: Արեւմտեան երկիրներէն ամէնէն յատկանշականը եղաւ Միացեալ Նահանգներու ցոյց տուած օգնութիւնը, որ աննախընթաց էր Երկրորդ Աշխարհամարտի աւարտէն ի վեր: Կլասնութէն եւ Փերեսթրոյքայէն յառաջացած Մոսկուա-Ուաշինկթըն քաղաքական իրերհասկացողութիւնը բարենպաստ պայմաններ ստեղծեց, որ մարդասիրական օգնութեան միանայ քաղաքական պատգամը: Հայաստան փութացած փրկարար ջոկատները աշխատեցան, դժբախտաբար, ամբողջովին անբարենպաստ պայմաններու մէջ, եւ ի վիճակի չեղան իրենց աշխատանքները արդիւնատրել ակնկալուած համեմատութեամբ: Ֆրանսական ազատարար ջոկատին կարելի եղած է տրամադրել քաղաքներուն եւ շինութիւններուն քարտէսները, չորս թանկագին օրեր կորսնցնելէ ետք: Երկրաշարժէն շաբաթ մը վերջ իսկ կարելի չէ

եղած կազմակերպել եւ համակարգել փրկութեան աշխատանքները:

Չերնոպիլի աղէտը բաւարար պէտք է եղած ըլլար որ Խ. Միութիւնը, նման բնական աղէտներու պարագաներու նախատեսութեամբ, քաղաքային արագ պաշտպանութեան դրութիւն մը ստեղծէր: Բացորոշ դարձաւ թէ Խորհրդային Միութիւնը –եւ Հայաստան– պատրաստ չէր նման տարողութեամբ երկրաշարժի աղէտները դիմագրաւելու՝ կազմակերպչական թէ թեքնիք տեսակետով: Նման դժբախտ կացութեան վկայութիւնը լսեցինք Արտաքին Գործոց նախարարութեան բամբեր Կրիմասովէն, երբ յայտարարեց թէ «այդ բոլորը իրենց դաս մը պիտի ըլլային ապագային համար»: Դաս մը՝ որմէ պիտի չօգտուին անոնք, որ այսօր կրնային վերապրիլ Հայաստանի մէջ:

Ազգային այս ողբերգութիւնը ծալքերը կը բանայ այլ տխուր իրողութեան մը, որ Հայաստանի մէջ շինուած բազմաշարկ շէնքերու որակին կը վերաբերի: Հայը, որ պատմութեան մէջ ծանօթ է իր շինարարական հանճարով, իր կաթողիկէներով, որոնց կառոյցները կը դիմանան դարերու աւերին, այժմ ողբերգական իրադրութեամբ մը կը բարձրացնէ երերուն շէնքեր: Մեր ցաւը շատ խոր է այսօր, ծանրանալու համար այս եւ այլ անբացատրելի իրողութիւններու վրայ:

Մեզի համար կարեւորագոյնը մեր վերապրելու կա՛մքն է եւ յուսահատութիւն չճանցող մեր վճռակամութիւնը: Հայաստան–Սփիւռք համակամութիւնը հիմա, աւելի քան երբեք, անհրաժեշտ է հայրենիքը վերակառուցանելու աշխատանքին մէջ: Բնական է, խօսքը նիւթականի չի կրնար վերաբերիլ, քանի քանդուած քաղաքներուն, գիւղերուն, աւաններուն վերաշինութիւնը ամենալաւատես հաշիւով 12 միլիառ տոլար կը գնահատուի, իսկ խորհողներ կան թէ վերոնշեալ գումարէն տասնապատիկ աւելին անհրաժեշտ պիտի ըլլայ կերպարանափոխելու համար աւերուած շրջանները: Վերակառուցումը հիմնովին կարելի պիտի ըլլայ շնորհիւ Խորհրդային Պետութեան, որուն պետը՝ Միխայիլ Կորպաչով, յանձնառու եղաւ հրապարակային յայտարարութեամբ:

Սփիւռքահայութենէն ակնկալուածը Հայաստանի մեր հարազատներուն հետ անարգել միաձուլումն է հայրենիք մը կերտելու աշխատանքին մէջ: Պէտք է ստեղծուին այնպիսի թոյլատու պայմաններ, որ սփիւռքահայը ո՛չ միայն կարենայ իր լուման նուիրել հայրենիքի վերաշինութեան գործին, այլ նաեւ տրամադրել իր բազուկը եւ քրտինքը, որպէսզի աւելի բացայայտ եւ գործնական միջոցներով իրականանայ մէկ ազգ, մէկ հայրենիք, մէկ ապագայ ունեցող ժողովուրդի մը զաւակները ըլլալու ճշմարտութիւնը: Եւ հայրենիք կերտելու մեր աշխատանքէն անբաժան պէտք է ըլլայ քաղաքական իմաստութիւնը, զոր հակամէտ ենք շատ դիրաւ զանցատելու: Պէտք է իրազեկ ըլլանք, որ հայութեան փայլուն ապագան որքան բնական արդիւնքը պիտի ըլլայ մեր միասնական ճիգերուն, նոյնքան –եւ աւելի– կախեալ պիտի ըլլայ մեր քաղաքական հեռատեսութենէն: Ահա այս պայմաններով է որ ապահով դուրս պիտի ելլենք այսօրուան աւերակներուն տակէն եւ յաղթական պիտի կանգնինք մարդկութեան եւ պատմութեան առջեւ:

Այս ճգնաժամային օրերուն, մեր անմիջական նշանաբանը պէտք է ըլլայ՝ ՎԵՐԱՊՐԻԼ:

Ազատության Եւ Հաւասարության Յեղափոխությունը

(Ֆրանսական Յեղափոխության առթիւ)

Յուլիս 14-ին Ֆրանսադարձաւ աշխարհի մայրաքաղաքը, որ 36 պետութիւններու նախագահներ եւ վարչապետներ ներկայ գտնուեցան Ֆրանսական Մեծ Յեղափոխութեան 200-ամեակի աննախընթաց հանդիսութիւններուն, որոնց պատրաստութեան լծուած էր երկիրը ամիսներէ ի վեր:

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը մարդկային իրաւունքի ճանաչման Յայտարարութիւնն է, որ 1789-ին յեղափոխական երկիրը ընդգրկեց, եւ որ երկու տարի ետք դարձաւ իր Սահմանադրութեան նախաբանը.–

«Մարդիկը ծնին եւ կը մնան ազատ»...

Վերի տողով կը սկսի 17 յօդուածներով կազմուած «Մարդուն եւ Քաղաքացիին Իրաւունքներուն Յայտարարութիւնը», որ պիտի առաջնորդէր Յեղափոխութեան նշանաբանին.–

«Ազատութիւն, Հաւասարութիւն, Եղբայրութիւն»:

Մարդիկազատ չէին եւ երբե՛ք հաւասար, Յեղափոխութեան նախօրեակին: Ֆրանսացի ժողովուրդը կը հեծէր ազնուապետական ստրկացնող պաշտաններուն տակ: Աւատապետ ազնուականութիւնը որ տէրն էր հողերուն, գիւղացիներէն վար կը դնէր անոնց հունձքը, մինչ ինք պետական հարկ չէր վճարէր: Թշուառութիւնը կը տիրէր ժողովրդային զանգուածներուն մօտ, երկրագործութիւնը կ'անցնէր սուր տագնապ, որ իր ժխտական անդրադարձը կ'ունենար ճարտարարուեստին եւ առեւտուրին վրայ: Պետութիւնը տնտեսապէս տկարացած էր: Այսուհանդերձ, զանգուածներուն անօթութիւնն ու թշուառութիւնը միայն մղիչ ուժը չէին յեղափոխութեան, որուն տէր կանգնեցաւ Ֆրանսական քաղքենիութիւնը, որ իր կարգին ալլապէս դժգոհ էր ազնուականութենէն:

Քաղքենիութիւնը, որուն ծոցին մէջ կը գտնուէր կարգ մը ազնուականներէ շատ աւելի հարուստ խաւ մը, եթէ որոշապէս սկսած էր տէրը դառնալ երկրին տնտեսութեան, սակայն հեռու կը պահուէր բանակի հրամանատարութենէն, քաղաքականութենէն, Գերագոյն Ատենաներէն եւ եկեղեցական տեղապահութենէն, որքան ալ սկսած ըլլար Եպիսկոպոսական դասուն մաս կազմել: Քաղքենին ինքզինք նուաստացած կը զգար այս խտրական կացութենէն:

Անհրաժեշտէր իշխանութիւններու նոր բաժանում մը, եւ փոխզիջումներ՝ զորս բացարձակապէս կը մերժէր ազնուականութիւնը, ինք իր ձեռքով հարթելով իր կործանումի ճամբան եւ պատճառ դառնալով իրաւակարգին թաղումին, մանաւանդ որ երկիրը կը ղեկավարուէր անկար եւ տկար թագաւորի մը կողմէ, որ 1793-ին պիտի գլխատուէր: Այս քաղաքական եւ ընկերային կառուցումաձքի տագնապին մէջ է որ պայթեցաւ ժողովրդական յեղափոխութիւնը, որուն խորհրդանիշը դարձաւ նշանաւոր Պասթիլ բանտին գրաւումը 14 Յուլիս 1789-ին:

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը «ինքնաձին» չէ. ան իր մէջ կը կրէ եւ մէկ շղթան է գայն նախորդող եւ զուգահեռ Արեւմտեան Եւրոպայի շարժումներուն. Իրլանտայի եւ Անգլիոյ յեղափոխական շարժումներուն (1783–1787), Աւստրիական Պելճիքայի Յեղափոխութեան (1787– 1790), Ժընեւի մէջ ծագած

շարժումին (1766–1768), եւայլն: Այս մասին արտայայտուելով, Անգլիոյ վարչապետ Մարկարէթ Թաչըր, հրաւիրեալ՝ տօնակատարութիւններուն, մամուլին ուղղակի յայտարարեց թէ «Մարդկային իրաւունքները Ֆրանսայի մէջ չծնան», որպէս օրինակ տալով երրայական–քրիստոնէական աւանդութիւններուն ուսուցումը անհատին արժէքին մասին, ինչպէս եւ մարդուն սրբազան նկարագիրին, 1215–ի Մեծ Հրովարտակը, 17–րդ դարու Իրաւանց Յայտարարութիւնը եւ «1668–ի անգլիական խաղաղ Յեղափոխութիւնը»: Ֆրանսական Յեղափոխութեան նախակարապետն է, իմաստով մը, ամերիկեան անկախութեան պատերազմը, որուն յաջողութեան իր կարեւոր մասնակցութիւնը բերաւ գաղափարապաշտ երիտասարդ մը՝ Լաֆայէթ Մարքիզը իր բազմաճառ ֆրանսացի կամաւորներով: Լաֆայէթ նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներու նուիրեց Պատիշի բանալին, որ հանդիսութիւններուն առթիւ երկու օր ցուցադրուեցաւ Փարիզի մէջ:

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը, սակայն, մարդուն ազատութեան գծով աւելի կարեւոր քայլեր առաւ, եւ աւելի հեռու գնաց քան նախորդող բոլոր յեղափոխութիւնները: Հաստատուելով խղճի ազատութիւնը, ան ընդունեց որ քաղաքացին պէտք չունի կրօնքի մը պատկանելու: Ան ազատագրեց ո՛չ միայն սպիտակամորթը, այլ նաեւ սեւամորթը իր ստրկութենէն, 4 Փետրուար 1794–ին: Իսկ անկէ տարի մը առաջ կայացած Դաշնաժողովը սրբած էր արդէն աւատապետութեան բոլոր հետքերը: Բողոքականները ստացան քաղաքական ամէն իրաւունք, հրեաները որպէս «քաղաքացի» ճանչցուեցան, վերջ գտան կղերական ամենագօրատր մարմինն իրաւասութիւնները, նոր սահմանազծումներ կատարուեցան եկեղեցիին եւ պետութեան միջեւ: Ոչնչացաւ «երկնային տնօրինումով միապետութիւնը», ժողովուրդը ընտրեց իր ներկայացուցիչը եւ Արդարութիւնը եղաւ ձրի ու հրապարակային, ուսումը աշխարհականացաւ, բանակը դարձաւ քաղաքացիները հաւասարութեան վերածող հունի, հայրենիքը այլեւս ազատութեան եւ հաւասարութեան օճախն էր, իսկ ազգը՝ մէկ էր եւ անբաժանելի:

«Մարդկային Իրաւանց Յայտարարութիւն»ը կը պատգամէ, որ ամէն քաղաքական ընկերութեան նպատակն է պահպանումը մարդկային բնական եւ անժամանցելի իրաւունքներուն, եւ այդ իրաւունքներն են՝ ազատութիւնը, սեփականութիւնը, ապահովութիւնը եւ բռնութեան դէմ ընդդիմադրութիւնը, ու ոչ ոք կրնայ ամբաստանուիլ, ձերբակալուիլ, կամ արգելափակուիլ, բացի օրէնքով սահմանուած պարագաներու մէջ: Եւ դեռ՝ ոչ ոք պէտք է մտահոգուի իր դաւանած գաղափարներուն համար, հետեւաբար մտածումներու եւ կարծիքներու ազատ փոխանակումները մարդուն ամէնէն թանկագին իրաւունքներուն մաս կը կազմեն: Ընկերութիւնը, իր կողմէ, իրաւունք ունի հաշիւ պահանջելու իր վարչութեան իւրաքանչիւր գործավարէն:

Անշուշտ 1789–ին յաջորդող տարիներուն տիրեց նաեւ սարսափի շրջանը, ջարդը: Ո՛չ մէկ ատեն ֆրանսական կառափնատը այնքան շատ բանեցաւ. եթէ թագաւորին գլուխը ինկաւ, մի քանի տարի ետք նոյնպէս ինկան յեղափոխական ղեկավարներուն գլուխները – Մարա, Ռոպէսփէր, Պապէօֆ եւ ուրիշներ: Յեղափոխութեան այս էջը, ինչպէս շատ մը յեղափոխութիւններու պարագային, կը պատկանի պատմութեան գորշ էջերուն:

Ֆրանսական Յեղափոխութիւնը նուիրագործեց երեք բառեր, որոնք դարձան մարդկութեան նշանաբան. *Ազատութիւն*՝ իր մարմնին բացարձակ տէրը ըլլալու, ու նաեւ ըլլալու՝ սեփականատէր. *Հաւասարութիւն*՝ մարդոց միջեւ որ–

պէս ֆիզիքական անհատ, զոր իրաւականօրէն պէտք է ապահովել. *Եղբայրութիւն*՝ քանի տիրացուած ազատութիւնը եւ հաւասարութիւնը միայն կը բերեն ազգերու միջեւ բարեկամութիւն եւ հաշտութիւն:

Մարդկային Իրաւանց աշխարհային Յայտարարութիւնը երկու դարէ ի վեր կ'արձագանգէ աշխարհի մէջ, ճնշուած ժողովուրդներուն յուշելով իրաւունքը՝ ըմբոստութեան եւ ազատութեան: Ու մանաւանդ՝ ինքզինք գերազանցելու, քանի աւելի դժուար է ազատ ապրիլ քան ստրուկ, քանի ազատութիւն կը նշանակէ արդարութիւն, խաղաղութիւն, մնայուն ճիգ, եւ ի հարկին՝ ինքնազոհութիւն եւ հերոսական արարք:

Իրաւունքներու հաւասարութիւնը ամէն ազգի մէջ եւ ազգերու միջեւ կը մնայ մեր ժամանակներու հիմնական հարցը: Այդ իրաւունքներուն մաս կը կը կազմէ ճշմարիտ խորհրդարանական դրութիւնը, որով ընտրուած ներկայացուցիչը իսկապէս եւ միայն նուիրուած պիտի ըլլայ ժողովրդային շահերու պաշտպանութեան:

Այս իմաստով, Ֆրանսական Յեղափոխութեան 200-ամեակը տօնն է նաեւ բոլոր ազատ եւ հաւասար, երկրագունդիս վրայ եղբայրաբար ապրիլ ուզող բարի կամեցողութեան տէր եւ տեսլապաշտ անձերու:

1989

Գաղութներուն Կարելորութիւնը

Կերջին կիսամեակին, ամերիկահայութիւնը գովելի նախանձախնդրութեամբ մօտեցաւ լիբանանահայութեան տնտեսական աճող կարիքներուն: Նախ կարելորութիւն տուաւ հայ փոքրիկներու կրթական –եւ սննդական– պէտքերուն. ո՛չ մէկ աշակերտ պէտք է զրկուէր դպրոց յաճախելէ կամ մնար փողոցը՝ իր ծնողներուն նիւթական անձուկ վիճակին պատճառով: Այս ուղղութեամբ, Հիւսիսային Ամերիկայի Թէքէեան Մշակութային Միութեան օգնութեան կոչը՝ Պէյրութի Թէքէեան վարժարանին մէջ սան մը որդեգրելու, գտաւ իր արժանի եւ գնահատելի ընդունելութիւնը:

Լիբանանահայութեան կարիքները չեն սահմանափակուիր, դժբախտաբար, կրթական մարզին: Երկրին տնտեսական անստոյգ կացութիւնը, քաղաքացիական կոշուած անվերջանալի պատերազմը, քաղաքական տագնապը, գործազրկութիւնը, դրամաճը եւ լիբանանեան թղթոսկիին գնողական տկարութիւնը հարուածած են միջին, եւ մասնաւորաբար չքաւոր դասակարգը, որ կը տագնապի անապահով ներկայի եւ աւելի մտահոգիչ վաղորդայնի սպասումով: Իրերու այս տխուր կացութենէն թելադրուելով է, որ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Կեդր. Վարչութիւնը որոշած է հրապարակային հանգանակութեամբ մը 500,000 տոլարի անմիջական օգնութիւն ընծայել Լիբանանահայութեան: Նոյն նպատակին լծուած է Հայց. Եկեղեցւոյ Նիւ Եորքի Արեւելեան

Թեմի Առաջնորդարանը:

Վստահ ենք որ մեզմե պահանջուածը նուազագոյնն է, զոր ամերիկահայը պիտի ուզէր սիրայօժար նուիրել, հաւատարիմ՝ գաղութին տասնամեակներու աւանդութեան, անոր հարազատ բարքերուն եւ ազգային նուիրումի ոգիին: Նուիրահաւաքի այս վերջին նախաձեռնութիւնը անգամ մը եւս մեր ուշադրութեան կը յանձնէ Լիբանանի հայութեան կարեւորութիւնը, ինչպէս ընդհանրապէս գաղութները՝ համազգային նժարին վրայ:

Օգնելով լիբանանահայ մանուկին որ իր ուսումը ստանայ, հիւանդին՝ որ դարմանուի, բազմանդամ ընտանիքի ծնողներուն՝ որ մարդկային անհրաժեշտ կարիքներէն չզրկուին մենք օգնած կ'ըլլանք նաեւ մենք մեզի: Մեր դատումը երբեք պէտք չէ խտտորի այն թիւ տրամաբանութեամբ, որ նօսրացող եւ տկարացող գաղութ մը նուազ արժանի է նիւթական ներդրումներու, քան թէ աճող եւ զարգանալու կարելիութիւնը ունեցող հայկական ուրիշ գաղութ մը: Սփիւռքահայութեան պարագային, գաղութի մը կարեւորութիւնը չի գնահատուիր միայն իր թիւովը կամ քանակովը, որքան ալ անոնք գնահատելի ազդակներ ըլլան համայնքի մը կեանքին մէջ, այլ ան կ'արժեւորուի իր ներուժ կենսունակութեամբ եւ բերած նպաստովը՝ համահայկական բազմերես կեանքին եւ հայութեան հետապնդած վախճանական նպատակներուն:

Միջին Արեւելքի ծանօթ դէպքերուն հետեւանքով, վերջին տասնամեակին հայկական նոր տեղաշարժեր տեղի ունեցան, ի մասնաւորի Լիբանանէն եւ Պարսկաստանէն դէպի գլխաւորաբար Հիւսիսային Ամերիկա եւ Ֆրանսա: Միացեալ Նահանգներու հայութեան թիւը աճեցաւ նաեւ Հայաստանէն արտագաղթած հայերով: Նախկին լիբանանահայը, պարսկահայը եւ եգիպտահայը կրցաւ շատ արագ եւ յարաբերական դիրքութեամբ ընտելանալ իր շրջապատին, զօրացնելով եւ զարգացնելով հայաբնակ քաղաքներն ու շրջանները: Ոմանց մօտ հոգեփոխութիւնը այնքան արագ ընթացաւ, որ անոնք այսօր մոռնալ կը ձեւացնեն իրենց երէկը եւ այն ամէն ինչը՝ որ դեռ մի քանի տարի առաջ մաս կը կազմէր իրենց հաստատ մտածողութեան: Այս դասակարգի «հոգեփոխներուն» մէջ արմատ կը նետէ նաեւ տեղայնութեան ափսոսալի մտածելակերպ մը, որ ինքնին սխալ ըլլալով, պարզապէս վնասակար է մեր ազգային մարմինին ստողջութեան եւ հաւասարակշռութեան:

Քաղաքական, տնտեսական եւ զինուորական շարք մը ազդակներ ժամանակի ընթացքին կրնան փոխել գաղութի մը դիմագիծը եւ կազմը, նպատաւորել կամ տկարացնել անոր դիրքը: Երէկուան յոյժ կարեւոր նկատուած գաղութ մը կրնայ պարագաներու բերումով իյնալ եւ իր տեղը զիջիլ բարձրացող եւ հզօրացող ուրիշ գաղթօճախի մը: Ո՛ր է այսօր, օրինակ, երէկուան Եգիպտոսը: Սակայն այս իրողութիւնը ոչ ոքի կրնայ թոյլ տալ թերզնահատելու տուեալ գաղութ մը կամ գաղութները, ի մասնաւորի՝ լիբանանահայ գաղութը, որ դեռ ձեւով մը կը շարունակէ մնալ հայկական սփիւռքը կենսաւորող ծառը, որքան ալ ան ներկայիս չպարզէ երբեմնի սաղարթագեղ պատկերը:

Գաղթաշխարհի մէջ չկայ անշահ կամ անկարեւոր գաղութ: Ամէնէն տկար եւ փոքրաթիւ գաղութն իսկ ունի իր անփոխարինելի տեղը մեր համահայկական կառոյցին մէջ, ինչպէս նաեւ դերը՝ մեր ընդհանրական գոյամարտին

մէջ: Իր գոյութեամբ եւ կենդանութեամբ ամէն գաղութ կը նպաստէ միւսին, առաւել կամ նուազ չափով կը զօրացնէ երրորդ մը, եւ անբաժան մասը կը կազմէ ամբողջութեան, որուն ուժը գումարն է բոլորին: Հետեւաբար միասնական գործակցութիւնն է որ պէտք է գերիշխէ գաղութներու յարաբերութիւններուն մէջ, ու նաեւ՝ մեր ուժերուն համակարգումը, առանց այլամերժ մրցակցական ոգիի եւ զիրար անտեսումի: Երբ ամէն հայկական գաղութ ի՛նք ստանձնէ իր պայմաններէն թելադրուած պատասխանատւութեան բաժինը, կեդրոնական –կեդրոնացած– ուժը կը դառնայ ցոլացումը զինք կազմաւորող գեղադիտակին: Ա՛յս ձեւն է նաեւ, որ կը պայմանաւորէ ռամկավարական դրութիւնը ժողովուրդի մը կեանքին մէջ, եթէ նոյնիսկ ան կը ներկայանայ որպէս Սփիւռք:

Արտասահմանի մեր բոլոր ուժերը զօրաշարժի ենթարկելու, զանոնք ազգային գերագոյն նպատակի մը ծառայեցնելու կոչուած մեր կուսակցութիւնները եւ գլխաւոր կազմակերպութիւնները նկատի պէտք է ունենան, հետեւաբար, Լիբանանի հայութեան ազգային–աշխարհագրական բացառիկ առաւելութիւնները, երբ անոր օգնութեան ձեռք կ'երկարեն: Վերջին հաշուով, օժանդակել Լիբանանի հայութեան, կը նշանակէ հզօրացնել արտաշխարհի եւ ամբողջ աշխարհի հայութիւնը, եւ առաջին հերթին՝ ամերիկահայ գաղութը:

1988

«Եղ Հիմն Ի Վերայ Վիմի»...

... «Կը նմանի այն մարդուն, որ տուն շինեց, խորունկ փորեց եւ հիմը դրաւ վէմի վրայ: Ողողում մը եղաւ, գետը յարձակեցաւ այդ տանը վրայ եւ չկրցաւ զայն երեքցնել, վասնզի վէմի վրայ հաստատուած էր»...

(Ղուկաս 6-48)

Աւետարանի վերի այլաբանական մէջբերումը հոս կը գործածենք իր տառացի իմաստով. խօսքը կը վերաբերի Հայաստանի աւերեալ շրջաններուն վերաշինութեան աշխատանքներուն:

Անցեալ Դեկտեմբեր 7-ի չարաղէտ երկրաշարժէն ետք, որ արիւնաքամ եւ անտունի դարձուց մեր ժողովուրդը, ու հարուածեց անոր բարոյական կորովը, ամենաչետին հայն իսկ տեղեակ դարձաւ որ մեր հայրենիքին մէջ, եւ ի մասնաւորի երկրաշարժէն ցնցուած Ծիրակի տարածքին, քաղաքաշինութեան եւ ընդհանրապէս շինարարական ահաւոր եւ աններելի սխալներ գործուած էին վերջին տասնամեակներուն. անհեռատես ծրագրում, բարձրաչարկ աւագուտ կառուցներ, ոճրային անփութութիւն, եւայլն: Ամէն հայու հոգիին խորը, սակայն, կը ծնէր ոգեւորող յոյսը թէ ապագան այլեւս երբեք պիտի չնմանէր անցեալին, եւ թէ ժողովուրդին ճակատագիրը շահագրգռող հարցերուն մէջ պիտի չար-

տօնէր ամենադոյզն սխալն իսկ: Վերջապէս, մեր ապագան մե՛նք է որ պիտի կառուցանենք եւ զայն հաստատենք ամուր վէմի վրայ, որպէսզի մեր տունը մնայ անասան, բարոյական եւ ֆիզիքական իմաստով, ամէն յորձանքի դէմ, կամ՝ ողողումի պարագային:

Արդէն առաջին տարակոյսները սկսած են բոյն դնել մեր մէջ, երբ նրկատի ունենանք Լենինականի –նախկին Կիւմրիի– վերակառուցման վիճելի ծրարագիրը, որ կը թուի թէ արդէն պետական վաւերացումի արժանացած է:

Հայրենի մամուլին մէջ կը հետեւինք պատմական Գիւմրիի զարգացման տեղամասին ընտրութեան շուրջ շրջանէ մը ի վեր ծագած բանավէճին: Հայրենի գիտնականներ, ջախջախիչ մեծամասնութեամբ, դէմ էին ծրագրի մը որ կը թուէր «վերին մարմիններուն» նախընտրութիւնը ըլլալ: Վերաշինութեան երկու ծրագիրներէն մէկը կը նախատեսէ Լենինականի շինութիւնը յառաջացնել դէպի հիւսիս–արեւմուտք, Մարմաշէն գիւղին ուղղութեամբ, ուր երկրաշարժային ճեղք յառաջացած է: Այդ շրջանը կը գտնուին Հայաստանի ամէնէն թանկագին վարելահողերը,– երկրի մը որ այնքան աղքատ է մշակելի հողերով: Այդ սեւ հողերը, որոնց մէկ հեկտարը կ'արժէ 119,000 ռուբլի, կու տան սերմացուի բարձր բերք: Ենթահողի միայն 6–10 մէթր հաստատութեամբ ծածկոյթին տակ կը գրտնուին գետային նստածքներ եւ լճային կաւերու մեծ շերտեր: Ծրջանը ունի կտրուածքներ, որոնց երկարութեամբ տեղի կ'ունենան մնայուն ցնցումներ: Թէ քաղաքաշինութեան համար որքա՞ն աննպաստ է շրջանը՝ կը բաւէ օրինակ բերել 350 տուն ունեցող Մարմաշէնը, ուր երկրաշարժին հետեւանքով 100 տուններ մասնակիօրէն կամ լրիւ քանդուեցան, իսկ 183 ուրիշ տուններ կը գտնուին վնասուած վիճակի մէջ:

Երկրորդ ծրագիրը կը նախատեսէ իջնել դէպի հարաւ արեւելք, Արեւիկ եւ Այգաբաց գիւղերուն միջեւ, որուն ենթահողը ունի մինչեւ 120 մէթր երկաթաքար (պազալթ) կամ ալ տոկուն ժայռերու հզօր շերտեր: Գետնաշուրերը կը գտնուին մեծ խորութեամբ, –մինչեւ 60–80 մէթր: Այդ շրջանին մէջ երկրաշարժային ձեւափոխումներ չեն հաստատուած եւ ժածերը համեմատաբար տկար են: Արեւիկ գիւղին մէջ լրիւ քանդուած տուններ չէին արձանագրուած, –միայն մասնակիօրէն քանդուած են կրաքարային շաղախով կառուցուած տունները: Բաց աստի, այդ շրջանին հողերուն 30 տոկոսը պիտանի չէ, մնացեալին բերքը ցած է, իսկ այդ հողամասին հեկտարն ալ կ'արժէ 56,000–80,000 ռուբլի: Ծրջանը հնարաւորութիւն կու տայ բարձրացնելու բարձրաշարկ շէնքեր:

Առաջին ծրագրին իրագործումին պարագային, քաղաքը միաձոյլ պիտի դառնայ, իրարու մօտ, իրարու կապուած տուններ՝ ուղղահայեաց փողոցներով, իսկ շինարարութիւնը պիտի իրագործուի յարաբերաբար ածան միջոցներով: Աւելի դիւրին է հողը փորել, քան ժայռը քանդել: Հետեւաբար այդ ծրագրին պաշտպանները գլխաւորաբար կ'առաջնորդուին ժամանակի եւ ֆինանսական շահագրգռութեամբ, առաջարկելով որ հարաւ արեւելք զարգացման պարագային, Լենինական պիտի չունենայ կեդրոնացած քաղաքի տեսքը, ալ պիտի նրմանի արբանեակներու շարքի մը:

Քաղաքաշինութեան վերջին խօսքը կը պատկանի երկրաբանութեան, ի մասնաւորի երկրաշարժային երկրի մը մէջ: Երկրաշարժային հազարաւոր զոհ տուած փոքրաթիւ ժողովուրդի մը պարագային նկատի պէտք է առնուի միայն շինութիւններուն ամրութեան խնդիրը: Ու կարելի չէ հասկնալ թէ ինչո՞ւ Լենի-

նական պետք է անպայման դառնայ երկրորդ Երեւան մը, որ ինքնին մեծ սխալի մը վտանգալից արդիւնքն է:

Խորհրդային Միութեան Նախագահ Միխայիլ Կորպաչով երբ 1988 Դեկտեմբերին աւերեալ Հայաստան այցելեց, խոստացաւ երկու տարիէն վերակառուցանել ամբողջ շրջանը իր վերջնական երեւոյթով: Խորհրդային դեկավարին յայտարարութիւնը պետք է մեկնաբանել միայն աւելի քան կէս միլիոն դժբախտ ժողովուրդին երդիք մը տալու որպէս ազնիւ ցանկութիւն: Կորպաչով ո՛չ երկրաշափ է, ոչ ալ քաղաքաշինութեան մասնագէտ մը: Անոր խօսքերը պետք չէ առնուիմ տառացի եւ մեքենական իմաստով: Թող որ որեւէ պարագայի, անկարելի է երկու տարիէն վերակառուցանել այնքան համատարած աւերակ շրջաններ:

Այնպէս կը թուի թէ մօր Լենինականի տեղի ընտրութիւններէն բուն պատասխանատուները հայ գիտնականները չեն: Կը տեսնուի նաեւ թէ տնտեսական եւ այլ ժամանակաւոր նկատումներ գերիվեր նկատուած են գիտական եւ մընայուն լուծումներէ: Այս Յունուարի կիսուն, Երեւանի մէջ Խ. Միութեան վարչապետ Ռիժքովի նախագահութեամբ գումարուած ժողովին երբ արծարծուած է Լենինականի զարգացման խնդիրը, վարչապետը ըսած է. «Դուք էք որ այստեղ պիտի ապրիք, եւ դուք էք որ պիտի առնէք որոշումը»:

Եթէ Հա՛յն է որ պիտի առնէ իր տնաշինութեան բախտորոշ որոշումը, ուրեմն ինչպէ՞ս պատահեցաւ որ Հայաստանի դեկավարութիւնը առնէ սխալ որոշում մը, որ ճակատագրական է հայ ժողովուրդին համար: Ինչպէ՞ս երկրաշարժէն վերապրող ժողովուրդ մը «կարելի է վերաբնակեցնել, նոյնիսկ միայն երկու-երեք յարկանի տուններու մէջ, որոնք կառուցուած պիտի ըլլան փխրուն հողի վրայ, քան այն գետինը՝ որուն վրայ կառուցուած էր փլած Լենինականը», հարց կու տայ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի թղթակից-անդամ Գէորգ Տէր-Ստեփանեան:

Ո՛չ ոքի թոյլ տրուած է խաղալ այս ժողովուրդին բախտին հետ: Դժբախտաբար արդէն ամէն օր միլիոնաւոր ռուբլի արժող հողեր կը փորուին դէպի հիւսիս-արեւելք: Պէտք է ամէն գնով դադրեցնել այս կորուստը:

Ինչպէս որ Հայաստանէն մօր վերադարձած ամերիկահայ երկրաշարժի մասնագէտ Փրոֆ. Միսաք Եղիայեան մեզի կը թելադրէր, որ կարելոր է նման յոյժ կենսական հարցի մը մէջ անխոհեմ եւ անկշռադատ արագ քայլեր չառնուիմ: Պէտք է ժամանակ տալ որ նա՛խ գիտութիւնը ըսէ իր վերջին խօսքը, ու միայն ապա՝ մեծ թափով վերսկսիլ շինարարութիւններուն: Մինչ այդ, սակայն, պէտք է աշխատիլ ապահով եւ պատշաճ ժամանակաւոր երդիքի տակ պատուապարելու անօթեւան բազմութիւնները:

Երկրաշարժին եւ վերակառուցման նուիրուած այս տարւումն 7 Յունուարի մեր խմբագրականին մէջ, որ կը կրէր «Վերակառուցանել վէմի վրայ» խորագիրը, կը գրէինք ի միջի այլոց. «Դեկտեմբեր 7-ի աղէտը պատճառ պիտի ըլլայ որ Հայաստանի վերակառուցումը սկսի եւ ընթանայ նո՛ր ոգիով, նո՛ր ձեւով, նո՛ր միջոցներով եւ ապագայի հեռահա՛ս նպատակներով: Պէտք է վաղուան շինութիւններուն հիմը դրուի վէմին վրայ, եւ ոչ թէ աւագի, ինչ որ մեր բուն ողբերգութիւնը պատճառեց (...) այս ձեւով, աշխատանքով եւ ծրագրիով է որ կարելի պիտի ըլլայ վերաշահիլ ժողովուրդին վստահութիւնը ու, մանաւանդ նաեւ՝ վերաշինել հայրենիքը վէմի վրայ, անասան եւ ապահով»:

Այսօր աւելցնելիք խօսք չունինք, բացի կրկնելէ վերի հաստատումը:

1989

Աստ Հանգչի

(Բարձրացում եւ Անկում Կայսրութեան մը)

Բազախաստանի մայրաքաղաք Ալմա-Աթայի մէջ իր բնական մահով շիջեցաւ «Խորհրդային Միութիւն» անունով հանրաժանօթ կայսրութիւնը, Ծաբաթ, 21 Դեկտեմբեր 1991-ին, որ յղացուած էր 1917-ին եւ ծնած՝ 1922-ին: Մահագոյի յայտարարութեան պահուն, ո՛չ արցունք կար, ո՛չ տխրութեան արտայայտութիւն: Այլ ընդհակառակը՝ ծանր անցեալէ մը ձերբազատուած ըլլալու երջանիկ զգացումը: Մահագոյը ստորագրողները, որոնց կարգին կը գտնուէր Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեան, միաժամանակ աւետեցին կայսրութեան աւերակներէն բարձրացած Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան ծնունդը:

Որքան ալ Խորհրդային Միութեան մահը բնական նկատուի, եւ որքան ալ անոր անհետացումը յայտարարուի սրտի թեթեւ զգացումով, անկարելի է չզգալ այն անբնութագրելի տխրութիւնը, որ մեկնողը մեր մէջ կ'առաջացնէ, գոնէ պահ մը: Թող որ չկայ ուրախութիւն առթող անհետացում մը, քանի մահը հոմանիշ է պարտութեան, կեանքի ձախողութեան, նպատակի վրիպումին:

1917-ի Ռուսական Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան վաղորդային, Լեւինի գլխաւորութեամբ կազմուած Պոլշեիկեան Յեղափոխութեան Խորհուրդը խաղաղութիւն կը խոստանար «պատերազմիկ բոլոր ժողովուրդներուն», ինչպէս նաեւ անկախութիւն՝ ռուսական նախկին կայսրութեան ժողովուրդներուն: Յարական պետութեանէն, Ռուսական Եկեղեցիէն, ազնուականներէն եւ քաղքեցիներէն կը խլուէին անոնց կալուածները եւ հարստութիւնները, որպէսզի ստեղծուէր անդասակարգ ընկերութիւնը, ուր պիտի տիրէր -գոնէ այդպէս կը խոստացուէր- արդարութիւնը եւ հաւասար իրաւունքը բոլոր աշխատատեղերուն համար:

Յաջորդ տարին Գերմանիոյ հետ կը ստորագրուէր Պրեսթ-Լիթովսքիի ամօթալի դաշնագիրը, որ աղէտալի պիտի ըլլար հաշոց համար, քանի Ռուսիա Գերմանիոյ զիջած հողերուն հետ հայկական հողերն ալ կը յանձնէր Թուրքիոյ:

Հոկտեմբերով ծնած յեղափոխութեան մաքրագործող կրակը կ'օրհներգուէր բանաստեղծներու կողմէ: Ան ցնձերգ էր ազատասէր հոգիներուն համար: Եղիշէ Չարենց, իր բարձրաթոնի սխրանքին մէջ պիտի գրէր բոցավառ տողեր. «Բայց վառուի՜ պիտի սիրտս մոխրացած»/«Քո բոլոր գալիք արշալոյսներում...»: Խելագարած ամբոյսներու այդ վառ տեսիլքին մէջ, Հայաստան կը դառնար նաեւ, բանաստեղծին բառերով, «Կարմիր Նայիրի...»:

Ժողովուրդներու երջանկութեան գիտական ուղին գտած էին Մարքս եւ Էնկէլս, բացատրելով «դրամատիրական ընկերութեան զարգացման օրէնքնե-

րը», որոնց համաձայն սնանկության պիտի առաջնորդուէին դրամատիրական կարգերը:

Տասնամեակներու ընթացքին, Խ. Միութիւնը դարձաւ աշխարհի երկրորդ գերեզօր պետութիւնը՝ առանձին աշխարհամասով մը, որ ո՛չ Եւրոպա էր եւ ոչ ալ Ասիա: Ինքնակուղ պակաս երկիր մը, աշխարհի մէկ վեցերորդ տարածութեամբ, որուն Ծալրագոյն Արեւելքին մէջ երբ կը ծագէր արեւը, խաւարը կ'իջնէր Պալթեան Խորհրդային հանրապետութիւններուն վրայ: Չինաստանէն եւ Հնդկաստանէն ետք, աշխարհի երրորդ ամէնէն բազմամարդ բնակչութիւն ունեցող այդ երկրին ընդերքին կը գտնուէին չօգտագործուած անսպառ հարստութիւններ: Երկրորդ Աշխարհամարտէն ետք, Խ. Միութիւնը իր ազդեցութեան սահմանները երկարեց Արեւելեան եւրոպական երկիրներ: Կարելի է ըսել որ իր համակիրներով –համայնավար, ձախակողմեան երկիրներ– Մոսկուա կ'իշխէր աշխարհի մէկ երրորդին վրայ:

Մնացեալ պատմութիւնը ծանօթ է: «Համամարդկային» գաղափարները իրականացնելու համար, գոյութեան իրաւունք ունեցաւ միայն մէկ կուսակցութիւն,– համայնավար բռնատիրութիւնը, որ ժողովուրդները ենթարկեց ճնշումի, սարսափի, պարբերական «մաքրագործումներ»ու: Ցարական աքսորավայրերը փոխարինուեցան խորհրդային կուլակներով, քաղաքական ոստիկանութիւնը որ յաջորդաբար կոչուեցաւ Չեկա, Կէփէու, ԷնՔաՎէՏէ, ՔաԿէՊէ, դարձաւ պետութեան մէջ պետութիւն՝ իր հաւատաքնական ատեաններով, որոնցմէ երբ կարելի ըլլար ողջ դուրս ելլել, կարելի չէր այնուհետեւ հանգիստ ապրիլ: «Հոգեբու-ժարաններ» բացուեցան բոլոր անոնց համար, որոնք տարախոհներ էին: Քաֆ-քայական այս մթնոլորտին մէջ ստեղծուեցաւ իշխողներու եւ հպատակներու նոր դասակարգ մը, ուր պատեհապաշտութիւնը, կեղծիքը, մատնութիւնը, շողոմանքը իրարու հետ կը մրցէին: Ծնաւ *աբարտդչիք*ներու սերունդը:

Որքան ծանր ճարտարարուեստը զօրացաւ, նոյնքան նաեւ տեղքայլ ըրաւ եւ ընկրկեցաւ ժողովուրդին մակարդակը: Ծանր ճարտարարուեստին մէջ աշխարհի ամէնէն հզօր պետութեան ժողովուրդները կը գտնուէին երրորդ աշխարհի երկիրներու մակարդակին, առանց նոյնիսկ վայելելու խղճի ազատութիւնը: Եթէ երբեք կրօնքը «ափիոն» էր, ժողովուրդին կը զլացուէր նաեւ այդ թմրեցուցիչը:

Համայնավարութեան առաջին մեծագոյն մեղքը իր վարդապետականացումն էր: Ամէն կրօնք, ամէն վարդապետութիւն որ կը պարպուի իր ներքին զօրութեանականութենէն, կը դառնայ դրութիւն, *սիւթէմ*: Անկէ ետք կը սկսի գահավէժ ընթացքը,– անշարժութիւն, լճացում, ճահճացում, բռնատիրութիւն, վայրագութիւն: Մարդկայնական լոգունգը միշտ նոյնն էր, սակայն մնացած էր անոր չոր կեղեւը, առանց կենսանորոգ աւիշի: Մարդը կը շարունակուէր գործածուիլ որպէս առարկայ նպատակի մը համար, որ գոյութիւն չունէր:

Միւս կողմէ, ո՛չ մէկ ընկերային տեսութիւն, տնտեսական վարդապետութիւն կամ գաղափարաբանութիւն կրնայ յաւակնիլ թէ ինք առանձին կրնայ պարփակել մարդկութեան երջանկութեան Ալֆան եւ Օմէկան: Նման թիր վարկածէ մեկնող ամէն վարդապետութիւն դատապարտուած է ձախողութեան: Այս ճշմարտութեան վերջին օրինակն էր համայնավարութեան սնանկացումը: Ու դեռ՝ կարելի չէ վարդապետութիւն մը կենդանի պահել, որքան ալ ան «պատմական եւ տիալեքտիկական» գիտութեան վրայ հիմնուած ըլլայ, առանց նկատի

առնելու մարդ էակին հոգե-նիւթական կառուցուածքը, անոր բազմակողմանի բարդ -եւ արդար- ձգտումները, անոր ե՛սը եւ այդ եսէն բխող բոլոր կարգի բնական պահանջքները:

«Թագաւորը մերկ է» առաջին անգամ յայտարարողը եղաւ Նիքիթայ Խրուշչեւ 1956-ին, որ սակայն նոյն ատեն կը խոստանար նաեւ թաղել դրամատիրական երկիրները: Խրուշչեւ շուտով վճարեց իր խիզախութեան գինը: Այդ թուականէն շուրջ երեք տանամեակ ետք Բանտորայի Տուփը բացողը եղաւ Միխայիլ Կորպաչով:

Առանց այս վերջնոյն ալ փուլ պիտի գար Խորհրդային Կաշարութիւնը, սակայն Կորպաչով արագացուց երկրին տարբադադրումի գործընթացը, հակառակ իր կամքին: Իրերու գահավէժ ընթացքը սանձելու համար իրեն կը պակսէր փորձառութիւնը եւ մտաւորական պաշարը, նոյնիսկ ազատ արձակուած յորձանուտ ուժերուն գնահատումին կարողութիւնը: Այսուհանդերձ, պատմութեան տարեգրութեանց մէջ ան իր անունը կապեց երկու կախարդական բառերու,- Փերեսթրոյքա եւ Կլասնոսթ (Վերակառուցում եւ Թափանցկութիւն):

Ժամանակը հաւանաբար ատելի ճիշդ գնահատէ Խ. Միութեան եւ Համայնավար Կուսակցութեան վերջին ղեկավարին դերը: Կրնայ ըլլալ որ նախ Ռուսիա մեծ երախտագիտութեամբ յիշէ անոր անունը, այլ երկիրներու շարքին: Սակայն այդ շքախումբին դժուար թէ մաս կազմեն Հայաստան եւ հայ ժողովուրդը, որոնք մէկէ ատելի պատճառներ ունին տխրութեամբ յիշելու իր անունը: Բա՛րձր քաղաքականութեամբ կամ թէ քաղաքագիտական ի՛նչ սկզբունքներով ալ բացատրուի Կորպաչովի դիրքը Հայաստանի եւ Արցախի նկատմամբ, այսօր կարելի է հաստատօրէն վկայել թէ Արցախի վերքը եւ հայութեան տառապանքը ուղղակի հետեւանքն են անոր մեքենայութիւններուն եւ իր վստահելի մարդոց - անոնց՝ որ կազմակերպեցին վերջին պետական հարուածին զաւեշտը, որմէ դուրս ելաւ Կորպաչովի բարոյական դիակը- անարդար կարգադրութիւններուն եւ դաւերուն:

Խորհրդային Միութեան մոխիրներէն ծնունդ առած հանրապետութիւնները իրենց արժանի տեղը պիտի գրաւեն Ազգերու ընտանիքին մէջ: Բնականաբար, դեռ շատ հարցեր կան նորանկախ երկիրներուն միջեւ, որոնք կարօտ են լուծումի, եւ որոնք կը բխին վերջին եօթանասունամեակի -եւ նոյնիսկ անկէ առաջ պատահած- անարդար կարգադրութիւններէն: Կարելորդ առաջին քայլն է որ առնուեցաւ, առանց մեծաշոինդ խօսքերու, մեծաբարբառ խոստումներու: Կեանքի եւ վերապրումի հարկադրանքներն են որ պիտի ստեղծեն փոխ-յարաբերութիւններու յաջորդական շինարար փուլերը:

Խաչագողները

Հարցը չի վերաբերիր Ապրիլեան Եղեռնին:
Վերջին օրերս, հինգ հազար հայերու դրկուած է ինը էջնոց անգլերէն թոռոցիկ-նամակ մը, որ վաճառքի առաջնակարգ յայտարարութեան պըրակ մըն է միջազգային Անուրդի Տուներու եւ Ծանուցումի Տուներու մասնայատուկ ծրագիրով պատրաստուած: Վաճառքին որպէս նախաձեռնող եւ հովանաւոր դրուած է ընկերութեան մը անունը. Armenian Express (U.S.A.) Inc.:

Ծախու հանուած ապրանքը *Յայսմաւորք* մըն է, «400 տարուան հայկական ձեռագիր» մը, հայկական զարդագիրերով գունագեղ: Հոն կը տեսնուին նաեւ սուրբերու մանրանկարները, ինչպէս Սուրբ Բարթողիմէոսը, որուն լուսապսակին համար գործածուած է «հարազատ ոսկի» բնորոշումը, չհասկցողին համար՝ "solid gold", ինչպէս կը հաստատէ ծանուցումը:

Յայտարարութիւն-ծանուցումը քիչ մը աւելի արտայայտ շեշտ մը փոխ առնելով, կը մատնանշէ թէ «Յասմաւորք»ը վերապրած է «դարերու պատերազմներէն, սովէն, երկրաշարժերէն, աղէտներէն եւ կոիւներէն», հետեւաբար ի՞նչ բախտաւորութիւն է որ այսօր մեզի բախտը կը տրուի անոր տէր կանգնելու:

«Մեզի» դերանունը այս պարագային չի նշանակեր ամբողջ հայութիւնը, այլ՝ 193 ունեւոր եւ բախտաւոր անձեր:

Որովհետեւ -եւ հո՛ւ կը կայանայ վաճառքին հնարամիտ եւ շուկայիկ գիտը- ձեռագիրը կարելի է գնել թերթ-թերթ, կամ երեք-չորս թերթեր պարփակող կազմով: Ու դե՞ն՝ կարելի է գնել առանց թոշնագրի, իր մասնաշատուկ շրջանակով, վճարելով յարաբերաբար համեատ գին մը, որ կը բարձրանայ սուրբի մը մանրանկարին գոյութեան պարագային: Այլ խօսքով՝ «Յայսմաւորք»ին էջերը փրցուած, իրարմէ անջատուած, դասաւորումի ենթարկուած եւ հրապարակ հանուած են «փոքրաքանակ» վաճառքի համար: Այս ձեւը մտածուած է աւելի շատ թիով հայեր «բախտաւորելու» ազգասիրական տրամադրութեամբ: Այսուհանդերձ, զիններու փոքր գումարում մը ցոյց կու տայ որ ընդհանուր վաճառքէն գոյացած գումարը վաճառականին -եւ թերեւս ալ իր գործակիցներուն- պիտի ապահովէ 317,000 տոլար. բարեգործութիւնը մէկ ուղղութեամբ չէ:

Այս ծանօթագրութեան բաժինը ամբողջացնելու համար աւելցնենք որ վաճառորդին համաձայն ծախու էջերուն զինը շատ համեատ է, քանի որ հայկական ձեռագիրներուն լրիւ արժէքը դեռեւս թերագնահատուած է միջազգային շուկային վրայ: Բաղդատեցէք առաջարկուած գինը. շրջանակի մէջ առնուած չորս էջ, ուր կը գտնուի նաեւ ոսկեգօծ-"solid gold"- լուսապսակով սուրբի մը մանրանկարը, կարելի է գնել միահին 2,495 տոլարի, մինչ ...«Վան Կոկի մէկ գործը ծախուեցաւ 53 միլիոն տոլար»ի եւ «Ընչմա թագաւորին տպագիր (ոչ իսկ ձեռագիր) Ս. Գիրքը ծախուեցաւ 143,000 տոլարի»: Հետեւաբար, Յայսմաւորքէն էջ մը կամ երկու էջ գնողը նիւթական գետնի վրայ նաեւ շատ շահեկան գործառնութիւն մը կատարած կ'ըլլայ: Անապարեցէք գնել, պահեստը չվերջացած:

Յայտարարութեան մէջ չըսուիր թէ որո՛ւն կը պատկանի կամ թէ կը պատկանէր հայու ձեռքով բզիկ-բզիկ եղած հայկական ձեռագիրը: Կը խորհինք թէ օրինական գետնի վրայ մենք իրաւունք չունինք նման հարցում մը պաշտօ-

նապէս ուղղելու իրաւաստւոյ մարմիններուն, սակայն իմացանք որ Յայսմաւորքը կու գայ Լոնտոնէն: Ձեռագրին էջերուն վաճառքով զբաղած անձ մը վերջերս ներկայացած է Նիւ Եորքի Հայաստանեայց Եկեղեցիի Առաջնորդարանը, եւ հարցումի մը պատասխանելով ըսած է թէ ձեռագիրը Անգլիայէն գնուած է «շուրջ տասնհինգ տարի առաջ» (կրնայ տարիներուն թիւին մէջ փոքր շփոթ մը ըլլալ), եւ թէ՛ ան «մաս կը կազմէր այլ ձեռագիրներու, որոնց մէկ մասը գնուած է հայկական եկեղեցիին կողմէ»: Պարագաներու անսովոր զուգադիպութեամբ մը, մեր նախորդ խմբագրականը նուիրուած էր Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքութեան, Թորգոմ Արքեպս. Մանուկեանի պատրիարք ընտրութեան առթիւ: Հոն կը յիշատակէինք նաեւ Երուսաղէմի գանձատունէն ձեռագիրներու գողութեան վերաբերեալ ազգային գայթակղութիւնը, որ առընչուած էր վախճանեալ պատրիարքին անուան: Այդ ձեռագիրները Լոնտոն տարուած էին եւ յանձնուած՝ Միջազգային Աճուրդի Տան մը: Ազգային գանձերուն այս գողութեան յայտնաբերումը յարուցած էր համազգային վրդովում, որով կարելի եղած էր ձեռագիրները փրկել, –բոլորը՝ բացի երեքէն, որոնք ետ չէին վերադարձուած: Ահա, այսօր, դաժնեալ Անգլիոյ մայրաքաղաքը կը յիշատակուի որպէս Յայսմաւորքի կայան, ուր «շուրջ 15 տարի առաջ ան մաս կը կազմէր այլ ձեռագիրներու, որոնց մէկ մասը գնուած (իմա՛ փրկուած, որոշ վճարումով) հայկ. եկեղեցիին կողմէ»:

Այս բացատրութեամբ, չենք ուզեր կասկած արթնցնել թէ «մանրաքանակ» վաճառուած ձեռագիրը մաս կրնար կազմած ըլլար գողօնին, ոչ ալ հաստատել թէ «400 տարուան Յայսմաւորքը» հայկական վանքի մը կամ մշակութային կեդրոնի մը սեփականութիւնը կրնայ ըլլալ: Այսուհանդերձ, անհրաժեշտ կը գտնենք մեր հարցումը ուղղել հայկական ձեռագիրներու տէր եւ պահապան բոլոր վանքերուն եւ մատենադարաններուն, թէ արդեօք իրենց գանձարանին մէջ կը գտնուէ՞ր նման Յայսմաւորք մը, ասկէ 20, 30 կամ քառասուն տարիներ առաջ, եւ որ այսօր աներեւութացած է: Այդ կեդրոններու հոգեւոր կամ աշխարհական պատասխանատուներուն պարտականութիւնն է հետաքրքրուիլ եւ ի հարկին՝ հետապնդել հարցը օրինական միջոցներով:

Անհատական գետնի վրայ ոչ ոք կրնայ արգելք հանդիսանալ, որ գիրքի մը սեփականատէրը վաճառէ իր ինչքը իր չարմար գտած ձեռով: Սակայն հարցը կը փոխուի երբ կը վերաբերի ազգային ժառանգութեան մը ճակատագիրին. ազգային ներկայացուցչական մարմին մը պարտի իր խօսքը ունենալ, երբ խնդրոյ առարկայ վաճառքը կը կատարուի տուեալ ժառանգութիւնը 193 կտորներու մասնատելու եւ զայն նոյնքան հովերու ցրուելու պարագային: Նոյն տրամաբանութեամբ եւ բարոյական իրաւունքով, չենք կրնար համաձայն գտնուիլ որ ջարդերէն եւ «դարերու աւերներէն վերապրած» ձեռագիրի մը փրցուած էջերը երթան հանգչիլ տուններու գզրոցներուն մէջ կամ զարդարեն անոնց պատերը: Մեր սրբութիւններուն հանդէպ նախանձախնդրութիւնը եւ սերը արտայայտելու լաւագոյն եղանակը չէ ասիկա, վստահաբար:

Ուղղակի խոռովիչ է մտածել որ այսօր ցիրուցան կ'ընենք Յայսմաւորք մը, որ դարեր շարունակ եւ ամէն տօնի նախօրեակին կարդացուած է իրենց հաւատքին մէջ վերացած մեր տատերուն եւ նաներուն, եւ իրենց սերած շառաւիղներուն, մեր մէկ պատմական եկեղեցիին կամ սրբավայրի մը խորանէն: Տեղեակ ալ չենք Յայսմաւորքին իրական եւ գեղարուեստական արժէքին, սակայն

ի՛նչ որ ալ ըլլայ անոր կարելորութիւնը, մեզի համար հարց պիտի մնայ թէ ինչպէ՛ս նման ձեռագիր մը օր մը յանկարծ կ'իյնայ Լոնտոնի շուկան, ու անկէ մի քանի տասնամեակ ետք, նոյնքան անսպասելիօրէն, կ'երեւի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու հրապարակին վրայ, էջ-էջ փրցունելէ ետք: Նման դժբախտ երեւոյթներ մերթ ընդ մերթ երեւան պիտի գան մեր ազգային կեանքին մէջ, այնքան ժամանակ որ մեր գանձատուներուն բանալիները պիտի գտնուին անսուրբ ձեռքերու մէջ:

Ժամանակ է, որ ազգովին քիչ մը աւելի նախանձախնդրութիւն ցոյց տանք մեր գանձատուներուն եւ մեր ազգային ստացուածքներուն ճակատագիրով: Դժբախտաբար մեր անմիջական անցեալը, որ կը բնորոշուի մեր հաւաքական մեղսակից լուծիւններով եւ անարի կրաւորականութեամբ, մեծ վարկ մը չ'ապահովեր մեր կազմակերպութիւններուն եւ ժողովուրդին:

Զատկուան շաբաթն ենք: Ուրբաթ օր Յիսուս Նազովրեցին խաչ հանուեցաւ:

Մեզի համար Յարութեան Կիրակիները պիտի յապաղին գալու, մինչեւ որ կարգի դնենք մեր տունը, երեւան հանենք խաչագողները եւ տէր կանգնինք մեր ազգային ժառանգութեան, որ չի պատկանիր պաշտօնի կոշտած եկեղեցական թէ աշխարհական անհատներու:

1990

Երազ եւ Իրականութիւն

(Քինկի Ծննդեան 63-րդ Տարեդարձին Առթիւ)

«Երազ մը ունիմ: Երազս մաս կը կազմէ ամերիկեան երագին: Կ'երազեմ որ մեր երկիրը օր մը պիտի որոշէ իրապէս գործադրել իր սկզբունքները (...), թէ մարդիկ հաւասար ծնած են»:

Կերորդ տարին է որ Միացեալ Նահանգներ պաշտօնապէս կ'ոգեկոչէ սեւամորթ առաջնորդ Վերապատուելի Մարթին Լուտեր Քինկի ծննդեան տարեդարձը, որ ազգային տօնի մը բնոյթը ստացած է:

Տարեկան ոգեկոչումները, որոնք կը յատկանշուին եօթնօրեայ ձեռնարկներով, առիթ կ'ընծայեն վեր առնելու այս մեծ երագողին, տեսաբանին, հոգեւոր առաջնորդին եւ մարդկային սրբազան իրաւունքներու զինուորեալին կեանքը, գործը եւ փիլիսոփայութիւնը: Անոնք առիթ են մանաւա՛նդ՝ գնահատումը եւ հաշուեկշիռը կատարելու անոր մահուան յաջորդող տարիներու ընթացքին սեւամորթներուն ձեռք ձգած քաղաքային եւ ընկերային իրաւունքներուն:

Միացեալ Նահանգներու բնակչութեան մէկ տասներորդը կազմող ծընունդով ափրիկեցի-ամերիկացիներու կեանքին մէջ շահ տալու փոխում է, Քիմլի պաշարի առաջին տարիներէն մինչեւ Մէմֆիսի մէջ իր սպանութիւնը 1968-ին, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդող 24 տարիներուն ընթացքին:

1955-ի աւարտին Մոնթկոմըրիի (Ալապամա նահանգ) մէջ սեւամորթութեան դէմ զինուորական խորականութեան դէպք մը պատճառ դարձաւ որ փողոցային ցուցերուն գլուխը գտնուի 120,000 բնակիչ հաշուող քաղաքին 50,000 սեւամորթներուն 26-ամեայ հովիւը՝ Մարթին Լութեր Քիմլի Կրտսեր: Անկէ ետք իր անունը, խօսքը եւ ընկերային փիլիսոփայութիւնը մեծցան, տարածուեցան եւ խորհրդանշեցին ափրիկեցի-ամերիկացիներուն քաղաքային իրաւունքները:

Քիմլի կազմակերպած ցուցերուն ամէնէն անմոռանալին 1963-ի քալարշաւն էր դէպի Ուաշինկթըն մայրաքաղաք, Գոնկրէսին վաւերացնել տալու քաղաքացիական իրաւունքներու օրէնքներ: Հո՛ն է որ, 200,000 անձերու եւ հեռատեսիլի միլիոնաւոր դիտորդներու ուղղուած իր խօսքին մէջ, ան արտասանեց իր համբաւաւոր տեսիլքը՝ «*Երազ մը ունիմ...*»:

Քիմլի շատագոյն էր առանց բռնութեան պաշարին: Անոր ընկերային-քաղաքական համոզումները կը կրեն մէկէ աւելի ազդեցութիւններ: Ուոլթըր Ռաուշըրմայուշի (1861-1918) գործերուն ընթերցանութիւնը զինք կը համոզէ որ պէտք է քրիստոնէական սկզբունքները կիրարկել ընկերային հարցերուն, եւ պէտք է մտազբաղիլ հոգիով, առանց մոռնալու անոր վրայ ազդող տնտեսական եւ ընկերային պայմանները: Հետեւաբար սխալ է Քիմլի սահմանափակել որպէս միայն սեւամորթներուն քաղաքային իրաւունքներու պաշտպան. ան շատագոյն էր նաեւ ընկերային արդարութեան, նոյնքա՛ն եւ հաւասարապէս՝ սպիտակամորթներուն համար: Ան պաշարեցաւ նաեւ աղքատութեան դէմ:

Քիմլի ազդուած է նաեւ Մահաթմա Կանտիէն: Տիկին Քիմլի համաձայն, Կանտիի՛ն էր իր ամուսնոյն մտատիպարը, երբ ան սկսած էր պաշարի: Իսկ Կանտիի համար «իսկական խաղաղութիւնը՝ չարիքին անիրապաշտ ենթարկուիլը չէ, այլ աւելի սիրով մղուած պաշարն է չարիքի դէմ, այն վստահութեամբ թէ աւելի լաւ է ենթակայ ըլլալ բռնութեան, քան թէ զայն պարտադրել ուրիշին»:

Վերջապէս Քիմլի ազդուած է նաեւ սեւամորթ վերապատուելի Հաուրըտ Թէրմընի գրութիւններէն, որոնք այլապէս կանտիականութիւն մըն են, քանի վերոյիշեալ քարոզիչը 1935-ին այցելութիւն մը տուած էր Կանտիի, եւ որուն համար «ոչ-բռնական» միջոցը քրիստոնէական խոր հաւատքի հարց է, ու նաեւ՝ ճնշեալ փոքրամասնութեան մը պատասխանը՝ ապրելու վտանգին դէմ:

Քիմլի գործը կը դժուարանայ, երբ 1965-ին սեւամորթ երիտասարդութիւնը, քաջալերուած նաեւ քաղաքացիական իրաւունքներու վերաբերեալ Նախագահ Ճոնսոնի վաւերացուցած օրէնքներէն, կ'ուզէ ստանալ ամէ՛ն ինչ, եւ ստանալ՝ ամիջապէ՛ս: Սեւամորթներու Իշխանութեան, անոնց Ուոքին - Պլէք Փաուլըր- հետեւորդներուն գործունէութիւնը չի դիւրացներ քարոզիչին գործը, ինչպէս որ անոր աննպաստ կ'ըլլայ Վիէթնամի պատերազմը, որուն դէմ Քիմլի ոգի ի բոին կը պաշարի, քանի որ «Ամէն պատերազմ անբարոյ է», եւ պատերազմը կ'արգիլէ իր երազած «Մեծ Ընկերութիւն»ին կազմութիւնը ու կը վտանգէ մարդկութիւնը հիւլէական ոչնչացումով:

1992 թուականը կարելի չէ բաղդատել, բնականաբար, Մոնթկոմըրիի

դէպքին տարիին ընդհանուր կացութեան հետ: Այլեւս աներեւակայելի է որ Ամերիկայի որեւէ մէկ փոքր շրջանի 12,000 սեւամորթները այնքան սոսկան տեղւոյն 3,000 սպիտակամորթ բնակիչներէն՝ որ չյանդգնին իրենց անունը արձանագրել քուէարկութեան մասնակցելու համար, ինչպէս որ պատահած էր Ալապամայի Lowndes County-ի մէջ: 1955-էն ետք Գերագոյն Ատեանը աստիճանաբար պարտադրեց սեւամորթներուն մուտքը բոլոր հանրային լողաւազաններուն, ծովափներուն, եկեղեցիներուն եւ սրճարաններուն մէջ: Ծատ բան փոխուեցաւ *Սիվիլ Րայթցի* -Քաղաքային Իրաւունքներու- ըմբռնումին մէջ: Այսօր սեւամորթը կը դառնայ նահանգի կառավարիչ, Գոնկրէսի ներկայացուցիչ, դատաւոր, քաղաքապետ, նախարար, Գերագոյն Ատեանի անդամ: Նախկին իրաւագործը կ'աւարտէ համալսարան, իրաւունքը ունի բնակելու սպիտակամորթներու թաղամասին մէջ, իսկ խտրականութիւնը կը պատժուի օրէնքով:

Այսուհանդերձ, հաւասարութիւնը, իր լայն եւ երբեմն ալ նեղ հասկացողութեամբ, տակաւին իր լրումին հասած իրողութիւն մը չէ: Կը բաւէ հոս յիշատակել միայն այն իրողութիւնը, որ Ամերիկայի երկու նահանգներուն համար -Արիզոնա եւ Նիւ Հեմշիր- մէկը՝ հիւսիս, միւսը՝ հարաւ- Յունուար 20-ը տօնական օր չէ, այլ խօսքով՝ այդ նահանգները չեն ընդունիր քաղաքային եւ ընկերային իրաւունքի եւ արդարութեան խորհրդանիշ այդ թուականը, որ Մկրտչական սեւամորթ Վերապատուելիով մը ներկայացուած է:

Խտրականութիւնը յաճախ կը գործադրուի, սակայն աւելի նուրբ եղանակներով, սպրդելով օրէնքներու արանքէն սողոսկուն ձեւով: Ափրիկեցի-ամերիկացիները ընդհանապէս կը շարունակեն ապրիլ կեթօներու մէջ, ուր մեծ չափերով կը տիրէ թշուառութիւնը, թմրամոլութիւնը, ոճիրը, անգրագիտութիւնը, անգործութիւնը եւ անչափահաս աղջիկներու յղութիւնը: Յեղաշին ատելութիւնը եւ յարձակումներն ու հակադարձութիւնները կը վիրաւորեն ամերիկեան ընկերութիւնը: Վերջին ամիսներուն, Նիւ Եորքի մէջ գործուած ոճիրները որպէս խորք ունին ցեղային անհանդուրժողութիւնը: Գոլորատօ նահանգի իշխանութիւնները արտօնած էին որ մայրաքաղաք Տեմպլիի մէջ ցեղակրօն եւ տխրահռչակ Ku Klux Klan կազմակերպութիւնը ցոյց կազմակերպէ Քինկի նուիրուած պաշտօնական տօնին օրն իսկ, եւ պանծացնէ՝ «Սպիտակամորթներու իշխանութիւնը», պատճառ դառնալով խռովութիւններու արծարծումին:

Այս հանգրուանին անհաւասարութիւն մը ստեղծուած է նոյնիսկ սեւամորթներու միջեւ: Այն ներկայացուցչական դասակարգը, որ իր տեղը եւ դիրքը գրաւած է ընկերութեան մէջ, գրեթէ կ'անգիտանայ այն միջավայրը ուրկէ ինք եկած է, եւ կամ ուր իր ծնողները կ'ապրէին: «Յաջողած» սեւամորթը ընդհանրապէս այլուրաց մըն է, քիչ մը արբշիռ՝ իր նոր գոյավիճակէն:

Այս բոլոր ժխտական երեւոյթները ամերիկեան ընկերութիւնը կը հեռացնեն Քինկի երազած Մեծ Ընկերութենէն, որ բոլոր քաղաքացիներու եղբայրութեան եւ միութեան քուրան ըլլալու կոչուած է: Կարելի չէ ըմբռնել եւ նաեւ արժանաւորապէս յարգել Մարթին Լուտեր Քինկը, եթէ մարդիկ փորձեն անոր անունը չարաշահել խմբակցական, ցեղային, կրօնական կիրքերը հրահրելով եւ տարբերութիւնները շեշտելով:

Դարերով մարդոց մտքին եւ հոգիին մէջ բոյն դրած մտածողութիւնը եւ ընթացքը կարելի չէ արագօրէն փոխել, մասնաւորաբար նախկին «ստրուկներ»ուն նկատմամբ: Կարելոր է, սակայն, որ ամէն օր քայլ մը աւելի առնուի

դէպի Մարթին Լուտեր Քինկի –եւ մեր– երազին իրականացումը, թէ՛ մարդիկ հաւասար են, եւ Միացեալ Նահանգները կը պատկանի հաւասարապէս իր բոլոր քաղաքացիներուն, որոնք զայն հաւատարմօրէն սիրելու եւ պաշտպանելու երդում ըրած են:

1992

ՄԷԿ ԱՇԽԱՐԻ, ՄԷԿ ՃԱԿԱՏԱՈՒՅԻՐ

Պրագիլի Ռիօ Տը Ժանէյրօ քաղաքին մէջ, Յունիս 3-էն ի վեր գրեթէ ամբողջ աշխարհի ներկայացուցիչները հաւաքուած են խորհրդակցելու համար մեր երկրագունդը կրծող հիւանդութեան մասին, դարման մը գտնելու առաջադրութեամբ: Իսկ 13-ի շաբաթավերջին, 110 երկիրներու նախագահներու եւ ղեկավարներու –որոնց կարգին Հայաստանի նորանկախ Հանրապետութեան Նախագահ Լեւոն Տէր-Պետրոսեանի– մասնակցութեամբ նոյնպէս Պրագիլի մէջ տեղի պիտի ունենայ երկրագունդի Գագաթի եզրափակիչ Համաժողովը:

Մեր երկիրը հիւանդ է. ան կը տառապի բազմաթիւ հիւանդութիւններէ եւ կը հիւծի փտախտէ: Երկրին օդոլորտը սկսած է նօսրանալ, ճարտարարուեստական գործարաններէ արտանետուած ծուխերը թթու ժանգով կը պատեն երկրագունդը, ծակելով օզոնի –թթուածինի աշդ տեսակին– վերնախաւը, ինչ որ մեզ անպաշտպան պիտի ձգէ արեւի անդրմանիշակագոյն մահացու ճառագայթներուն դէմ: Երկրագունդին ջերմութիւնը պիտի աւելնայ, հիւանդութիւնները –ի մասնաւորի քաղցկեղի պարագաները– պիտի բազմանան, ողողումներ պիտի պատահին սառցահալքերու պատճառով, յառաջացնելով կլիմայական փոփոխութիւններ եւ անկայունութիւններ: Արեւադարձային անտառները արդէն կ'անհետանան անհաւատալի արագութեամբ. ամէն տարի բազմամիլիոն հեկտար անտառներ կը կորսուին՝ լերկացնելով հողը: Միւս կողմէ, աշխարհի բնակչութիւնը կ'աճի թափով մը, որ կարելի չէ զայն սնուցանել բաւարար չափով եւ բընական միջոցներով: Մարդկութիւնը մոռցաւ որ մեր երկիր–մոլորակին պատեանը կը նմանի հաւկիթի դիրաբէկ կճեպին, որ չի կրնար յափտեմապէս տոկալ քանդիչ հարուածներու եւ անխիղճ չարաշահութիւններու տարափին, առանց վտանգաւոր ցնցումներու:

Երկրին կեանքի շտեմարանը կը սպառի: Ծորջ 100 միլիոն միջատներու, բոյսերու, թռչուններու, մանրէներու, կենդանիներու եւ ծովային կեանքին մաս կազմող կենդանական եւ բուսական աշխարհի տեսակները դատապարտուած են անհետանալու, եթէ շարունակենք նոյն անողոքութեամբ եւ բռնութեամբ վերաբերիլ մեր տան՝ մեր աշխարհին հետ: Արդէն կը նախատեսուի որ վերոնշեալ թիւին քառորդը պիտի դադրի գոյութիւն ունենալէ յառաջիկայ դարու կէսին:

Հողը եւ ընդերկրեայ ջրի շտեմարանները կը թունաւորուին քիմիական

նիւթերէ եւ ալ թունաւոր թափօններէ: Աշխարհի արգասաբեր հողերուն տասն-մէկ առ հարիւրը արդէն վատաւողջ են եւ անլաճնարարելի՝ մշակումի համար: Ծովեզերքները ապականած են: Օրինակ, միայն քարիւղատար նաւերուն բեռ-նաւորման ընթացքին, տարին 600,000 թոն նաւթ կը հոսի ովկիանոսներու մէջ:

Վերջապէս թունաւորուած են օդը, հողը, ջուրը. եւ մեր երկիրը կը հեւայ:

Աշխարհի բոլոր ճարտարարուեստականացած մեծ երկիրները իրենց պատասխանատւութեան բաժինը ունին այս յառաջացող ողբերգութեան մէջ: Անոնց գլուխը կը գտնուի Միացեալ Նահանգները: Նոյնպէս իրենց բաժինը ունին աղքատ կամ Երրորդ Աշխարհի երկիրները, որոնք կ'ուզեն ապահովել իրենց զարգացումը: Պրագիլ, օրինակ, կը տառապի շրջապատի ապականութենէն. Ամազոնի անծայրածիր անտառները օրէ օր կը խուզուին, ստեղծելով ծառագործ եւ անպաշտպան բացատներ:

Օդոլորտի թունաւորումին վաթսուս առ հարիւրը կը յառաջանայ ած-խաթթուի արտադրութենէն, իսկ այդ տոկոսին տասն առ հարիւրը կ'արտադրէ Միացեալ Նահանգները: Ժահճային հողերը բարերար ազդեցութիւն ունին շրջապատի հաւասարակշռութեան վրայ, սակայն անցեալ տարի Միացեալ Նահանգներու փոխ նախագահ Տեն Քուէլլի գլխաւորած մարմինը արտօնեց որ Ամերիկայի այդ հողերուն կէսը տրամադրուի «զարգացման»:

Աշխարհի ապականագերծման պայքարը ունի իր տնտեսական եւ քաղաքական կողմերը, որոնք միշտ հաշտ չեն ընթանար բնապահական պահանջներուն հետ: Հարուստ երկիրներ կ'ուզեն աւելի բարգաւաճիլ, կենսաթէքնոլոգիան կատարելագործել եւ շահութաբեր ճարտարարուեստի վերածել: Անոնք կ'ուզեն աւելի եւս ուռճանալ, ինչ որ կը նշանակէ տնտեսականին կողքին մնալ քաղաքական տիրական կողմ: Ամերիկայի կարգ մը վերապահութիւնները եւ ընդ-դիմութիւնները Աշխարհի Գազաթի համաձայնութիւններուն հանդէպ, կը բռնիսն այս շահագրգիռ դիրքերէն: Միացեալ Նահանգներ քիչ մը մեկուսացած վիճակ մը պարզեց, երբ ճարտարարուեստականացած միւս երկիրներէն – Գանատա, Ֆրանսա, Գերմանիա, Ճափոն, Անգլիա – հեռաւոր դիրքի մը վրայ գտնուեցաւ: Ըսենք նաեւ որ Ուաշինկթըն քիչ մը տարտամ եւ հակասական դիրք ունի օդո-լորտի պահպանման բնագաւառին մէջ, երբ մէկ կողմէն կ'ուզէ պահպանել աշ-խարհի անտառային շրջանները եւ սահմանափակել թունաւոր արտանետում-ները, իսկ միւս կողմէ կը մերժէ հոգածու ըլլալ ի՛ր իսկ անտառներուն եւ օդո-լորտին ճակատագրին նկատմամբ:

Երրորդ Աշխարհի երկիրները եւս երջանիկ չեն Համաժողովի որոշումնե-րէն: Պրագիլ չի կրնար գոհ ըլլալ, երբ իր եկամուտին կարելոր մէկ մասը կը գոյանայ իր անտառներուն փայտի վաճառքէն: Յատկանշական է այս առթիւ Ռիօ Տը Ժանէյրոյի կառավարիչին յայտարարութիւնը. «Այն քիչ դրամով որ ունիմ նահանգիս մէջ, ինձմէ կ'ուզէք որ փողոցը մնացած փոքրերո՛ւն հարցը լուծեն, թէ՛ ներդրում կատարեն բնապահպանման համար»: Կ'ենթադրուի որ 80-100 միլիառ տոլարի վարկի անհրաժեշտութիւն մը կայ, որպէսզի ժամանա-կի ընթացքին ո՛չ միայն կասեցուի մեր մոլորակին հասնող աւերը, այլեւ օգնու-թիւն տրուի յետամնաց երկիրներուն, – ինչպէս Հնդկաստան, – որպէսզի անոնց տնտեսական զարգացումը չկատարուի ի վնաս բնապահպանութեան:

Մեր երկրագունդին դիմագրաւած վտանգը հաւանաբար օր մը պար-տադրէ ընկերային նոր արժէքներու – «նոր կարգ»երու – որդեգրումը աշխարհի

մեծ պետություններուն եւ ժողովուրդներուն: Մինչ այդ, զարգացած երկիրներու ժողովուրդները կ'ուզեն աւելի՛ եւս բարգաւաճիլ, տարածուիլ եւ ուռճանալ, իսկ յետամնաց երկիրները կ'որոշեն պարզապէս զարգանալ իրենց ապրուստին համար, նոյնիսկ ի գին օդոլորտի ապականման: Կարելի պիտի չըլլայ խափանել այս վերջիններուն արդարացի զարգացումը, երբ ճարտարարուեստականացած երկիրներու ժողովուրդները չեն գիտեր, ոչ ալ կ'ուզեն սահմանափակել իրենց պահանջները:

«Երկրին Վեհաժողովը» արդիւնքն է Բնապահութեան եւ Զարգացման Աշխարհի Յանձնախումբի աշխատանքներուն, որ տարիներէ ի վեր կ'ուսումնասիրէ մեր մոլորակին աստիճանական թունաւորումը: Վեհաժողովէն քսած նոր մարմին մը, ՄԱԿ-ի հովանաւորութեամբ, պիտի հետապնդէ գործադրումը կարգ մը սկզբունքային համաձայնութիւններու: Բնականաբար, կարելի չէ հրաշքներ ակնկալել այս առաջին Վեհաժողովէն, ոչ ալ սպասել որ ստորագիր բոլոր կողմերը անմիջապէս յարգեն իրենց ստորագրութիւնը, քանի իրենց յանձնառութիւնները պիտի յառաջացնեն բազմահազարներու գործազրկութիւնը եւ ծնունդ տան ընկերային նորատեսակ տագնապներու:

Հիմնականը, սակայն, մեր երկիրը փրկելու այս առաջին քայլն էր, որ հանդիսատրապէս առնուեցաւ Պրագիլի մէջ, եւ այն մտածողութիւնը՝ թէ ներկայ սերունդը հետապնդելով հանդերձ բարօր կեանք մը, պարտի նաեւ պաշտպանել ապագայ սերունդներուն նոյն այդ իրաւունքը:

Կարելորդ այն զարթոնող գիտակցութիւնն է, թէ մարդկութիւնը կ'ապրի մէկ աշխարհի մէջ եւ ենթարկուած է նոյն ճակատագրին:

Ռիօ Տը Ժանէյրոյի Համաժողովը յոյսի դուռն է, որ կը բացուի մտահոգ մարդկութեան առաջ:

1992

Իսէալ Ժողովրդականութիւնը Մնայուն Զգտում

«Պայքար»ի այս թիով մեր աշխատակիցները անկեղծ եւ խիզախ մերձեցումով լուսարձակի տակ կը բռնեն Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան ներկան, ու նաեւ հայ աւանդական կուսակցութիւններուն դերը, որպէս քաղաքական գործօն՝ համագաղութային եւ համազգային ներկայ պարունակին մէջ, երբ այսօր Հայաստան դարձած է անկախ Հանրապետութիւն մը:

Տեսաբանական ի՛նչ հաստատումներ ալ անցեալին փորձուած են մեր ազգային կուսակցութիւններուն ընկերային-գաղափարական հիմունքներուն մասին, անոնք դատապարտուած էին ընդհանրապէս մնալու տեսական կարծիքներու ծիրէն ներս, առանց երբեք առիթը ունեցած ըլլալու փորձարկումի ենթարկուելու եւ փորձաքարի զարնուելու՝ ընկերային առարկայական կեանքին

հետ: Հետեւաբար նաեւ՝ առանց ճշմարտապէս արժեւորուելու: Առանց հայրենական հողի եւ անոր վրայ ապրող, ստեղծագործող ժողովուրդին, եւ առանց անոնցմով պայմանաւոր անկախ պետականութեան, կուսակցական բոլոր անհատական թէ հաւաքական մտածումները եւ տեսութիւնները դատապարտուած էին մնալու անձնական համոզումի եւ հաւատքի հարց: Միայն առօրեայ բիրտ կեանքին մէջ անոնց կիրակումն է որ պիտի կարենար կերպարանաւորել գաղափարները եւ ապրող իրականութեան վերածել զանոնք, հայ ժողովուրդի հոգեբանութեան եւ Հայաստանի տուեալ պայմաններուն յարմարեցումով:

Հայաստանի Երրորդ Հանրապետութեան հռչակումը այսօր ստեղծած է էական փորձադաշտը, գործնական եւ շօշափելի միջոցներով կիրարկելու ո՛չ միայն երեք աւանդական կուսակցութիւններուն, այլ նաեւ մարմին առնող եւ հիմնուելիք նոր կուսակցութիւններու սկզբունքային ծրագիրները, որքան ալ անոնցմէ մարքսիստական եւ ձախակողմեան-ընկերվարական սկզբունքներու վրայ հիմնուածներուն անողոք գնահատումը պատմութիւնը արդէն կատարած ըլլայ: Այս հանգրուանին, հայկական կուսակցութիւնները պարտին օգտուիլ միջազգային իրենց գաղափարակից կազմակերպութիւններու հարուստ փորձէն, անոնց յաջողութեան տուեալներէն, ու նաեւ դասեր քաղեն անոնց ձախողութեան, նոյնիսկ ումանց շիջումին հիմնական պատճառներէն: Այսուհանդերձ, հայկական ո՛չ մէկ կազմակերպութիւն կրնայ մեքենականօրէն ընդօրինակել միջազգային զուգահեռ նկատուած կազմակերպութիւններու գործելակերպը եւ իրացուցած օրէնքները, քանի ամէն երկիր եւ ժողովուրդ ունի իր պատմական, մշակութային, աշխարհագրական եւ տնտեսական առանձնաչափութիւնները: Այս ճշմարտութիւնը աւելի քան իրաւ է նորանկախ երկրի մը պարագային, որուն վարչական եւ տնտեսական եմթակառոյցը կը գտնուի իր սաղմնային վիճակին մէջ, եւ որ դեռեւս նոյնիսկ չէ օժտուած իր Սահմանադրութեամբ:

Անկախ Հայաստանի հիմնական կառոյցներու գոյատեւան այս շրջանին է որ էական դեր մը վերապահուած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան, որպէս հայ աւանդական կուսակցութիւններուն մէջ միակ կազմակերպութիւնը, որուն ընկերային-տնտեսական եւ մարդու ազատութիւններու գաղափարախօսութիւնը կը համապատասխանեն արդի քաղաքակրթութեան ժողովրդավարական սկզբունքներուն: ՌԱԿ-ի դաւանած սկզբունքները կարելի է նկատել Զափաւորական Ռամկավարութիւն, որ իտեալականն է ժողովրդավարական տարբեր կարգի եւ երանգի բանաձեւումներուն մէջ: Ան ջատագովն է իրաւակարգի մը, որ բոլորին միջոցը կու տայ ո՛չ միայն արտաչափելու իրենց կարծիքը, այլ նաեւ մաս կազմելու կառավարութեան, նոյնիսկ երբ ան կը մտածէ թէ իր կուսակցութեան կարծիքն է լաւագոյնը եւ ամէնէն ճիշդը: Այս ձեւով է որ Ռամկավարութիւնը կը դառնայ Ազատական:

Հայաստանի ժողովուրդը այժմ ամէնէն շատ կարիքը ունի նման մօտեցումով իր մէջ մշակելու եւ ծաղկեցնելու ճշմարիտ եւ տոկուն ռամկավարութիւն մը, որ լաւագոյն դաշտը կը հանդիսանայ միտքերու եւ կարծիքներու ազատ պայմաններու մէջ գոյատեւան, ժողովրդականացման եւ տարածման: Ժողովրդավարութիւնը ըլլալով թիւին, քանակին իշխանութիւնը, -Ազատական Ռամկավարութիւն,- ընդդիմադրութեան միշտ ընձեռնուած կ'ըլլայ կարելիութիւնը դառնալու իշխանութիւն: Ընդդիմադրութիւն մը՝ զոր անգլիացիները կը կոչեն Նորին Վեհափառութեան Ընդդիմադրութիւն (His Majesty's Opposition): Իսկ կա-

րելի չէ, բնականաբար, ուսմկավար ազատականություն մը երեւակայել առանց համապատասխան սահմանադրութեան, որ կը պաշտպանէ նաեւ բազմակուսակցականութիւնը, որ իր կարգին դուրը լայն կը բանայ ոյժերու միջեւ փոխզիջողութեան:

Այս ընդհանուր տեսանկիւնէն դիտուած՝ Հայաստանի Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւնը (ՀՌԱԿ) պէտք է տարբերի իր Սփիւռքի բնօրինակէն, որ աւելի որակական մակարդակի վրայ տարած էր իր առաքելութիւնը: ՀՌԱԿ-ը անհրաժեշտաբար պէտք է դառնայ նաեւ քանակի, ծաւալի կուսակցութիւն:

Տնտեսական գետնի վրայ, չափաւորական ուսմկավարութիւնը պէտք չէ դառնայ ինքնակուղա: Իր մէջ պահպանելով հանդերձ ընկերային-իտէալականը, ան պէտք է դառնայ պարարտ ենթահող մը անհատական ստացումքի եւ նախաձեռնութեան ոգիի զօրացման, շահամրցակցութեան, ընկերութեան լաւագոյնը ընձեռելու հետամտութեան: Այս ձեւը լաւագոյն միջոցն է երկրի մը տընտեսութեան վերելքին եւ բարգաւաճման, ու կը դառնայ պետական եկամտի կարեւոր աղբիւր մը, քանի կրնայ առաւելագոյնս օգտագործել անհատ քաղաքացիին կարողութիւնը՝ համապատասխան վարձատրութեամբ եւ շահով: Արեւմտեան իրաւակարգի որպէս հիմ ծառայող այս մրցակցական ուսմկավարութիւնը սակայն, պէտք է պատշաճեցնել մե՛ր ժողովուրդի հոգեբանութեան եւ պայմաններուն: Պէտք է հեռաւորութիւն մը պահել նիթապաշտական գաղափարաբանութենէն, ուր բացարձակ իշխողն են ֆինանսական խմբաւորումները՝ իրենց ազդեցութիւններու բազմազան լծակներով, որոնց մէկ մասը նաեւ կը կազմէ պետութիւնը:

Անկախ Հայաստանի ներկայ առաջին կառավարութիւնը եւ իշխող Ծարժումը տակաւին չունին յստակ ծրագիր մը, թէ ի՛նչ կարգի դրամատիրութենէ եւ ուսմկավարութենէ բխած տնտեսական համակարգ մը պէտք է կիրարկուի Հանրապետութեան մէջ: ՀՌԱԿ-ի -որպէս լիիրաւ ժառանգորդը ՌԱԿ-ի- առաքելութիւնն է ուսմկավար գաղափարախօսութեան յաղթանակին ապահովումը հայրենիքին մէջ: Անոր հիմնական մէկ պաշտօնը պիտի ըլլայ նաեւ մարդու իրաւունքներէ եւ ուսմկավար ազատական սկզբունքներէ բխած տնտեսական համակարգի մը ստեղծումը. -անհատին յաջողութիւնը եւ բարօրութիւնը, որուն սակայն զոհ չի դառնար հաւաքական շահը:

Ամբողջական ազատութիւնը բացարձակ իտէալն է, դժուարամատչելի, որ Ժան-Ժաք Ռուսոյի բառերով կը պահանջէ «աստուածներու ժողովուրդ մը»: Այսուհանդերձ, ուսմկավար ազատական գաղափարախօսութիւնը մնայուն ձրգտումը պէտք է ունենայ դէպի այդ նպատակին առաւելագոյնս մերձենալու:

Ա
ՀԱՄԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծիծաղի մասին սոյն աշխատասիրությունը լույս
տեսած է Պէջրութի *Շիրակ* ամսագրի
Սեպտեմբեր 1958-Մարտ 1959 թիւերուն մէջ,
նոյն զարդարուն խորագրով:
Մէջքերուած հեղինակներուն մասին տրուած են
յաւելեալ կարճ ծանօթագրութիւններ:

ՍՈՒՏՔ

Կ'ապրինք խոովայոյզ եւ անապահով շրջանի մը մէջ, ուր ջիղերու ախտաւոր պատերազմը մարդկութիւնը կը գալարէ ահաւոր հեռանկարներու մը դժաւանջով: Որքա՛ն խելօք բան է նստիլ եւ ծիծաղի մասին գրել, եւ կամ –ինչպէս մտահոգիչ պայծառութեամբ կը գրէ Ա. Սթէրն¹– «որքա՛ն տրամաբանական է ծիծաղի նուրբ տեսութիւններ հնարել ժամանակաշրջանի մը մէջ, ուր միակ հիւլէական ռումբ մը կրնայ երկվայրկեանի մը մէջ խնդուքը սրբել հարիւր հազարաւոր մարդոց դէմքէն, զայն կրող մարմինին հետ միասին: Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլար գրել լացի փոխադասութիւն մը, թէեւ վստահ ալ չեմ տակաւին, թէ հիւլէական պատերազմ մը անվնաս պիտի ձգէ բաւական աչքեր, լալու համար տիեզերային փոշիի մէջ անհետացողները»:

Այս յոռետես խօսքերը արդեօ՞ք՝ ցոյց տալու համար թէ մարդիկ ի՛նչ կը կորսնցնեն հեռանալով ծիծաղէն: Չկանխելու համար եզրակացութիւնը, սոյն աշխատասիրութեան վերջաբանին կը ձգուի այն հրաշագործ դերը որ ծիծաղը կը կատարէ, եւ այն յատկութիւնները որ ան ունի մարդիկը ուրախ պահելու, նուազ քէնոտ, աւելի ներողամիտ եւ լաւատես:

Պէտք է նաեւ յայտնել թէ յետագայ տողերը կը նպատակադրեն գլխաւորաբար շօշափել ո՛չ թէ ուրախ քրքիշին պատճառները՝ որոնք որեւէ կապ չունին քոմիկ պատահարներու հետ, այլ այն ծիծաղը որ բարձրացած է արուեստի, ծնունդ տուած գրական գլուխ–գործոցներու եւ երգիծանկարչութեան:

Գեղագիտական ծիծաղը:

Գրաւիշ եւ փորձիշ նիւթ մը կը թուի ըլլալ ծիծաղը, նկատի առնելով այն հմուտ եւ գիտնական միտքերը, որոնք հետապնդած են լուծելու համար երեւութապէս պարզ այս հարցը: Կարելի է նոյնիսկ ըսել թէ արուեստի քիչ հարցեր այնքան մելան սպառած են եւ այնքան հետաքրքրական գործերու ծնունդ տուած՝ որքան ծիծաղը: Իսկապէս փորձիշ նիւթ մը, բայց եւ որքա՛ն փորձանաւոր, քանի ահաւասիկ Պղատոնէն եւ Արիստոտելէն սկսեալ մինչեւ Պերկսոն եւ Ֆրէժուտ, եւ անոնցմէ ասդին՝ Իսթմէն եւ Բանեօլ այս հարցի լուծման համար իրենց ցոյց տուած ճիգին –կիրքի՛ն– մէջ թերագնահատած են, չըսելու համար անտեսած են, իսկ լաւագոյն պարագային ալ իրենց տեսութեան մասնաւոր մէկ երեւոյթը նկատած՝ իրենց նախորդող ծիծաղի բոլոր տեսութիւնները: Այս ձեւով անոնք ուզած են իրենց տեսութիւնը նկատել տարածուն եւ համընդգրկող կեանքի բոլոր երեսները, բան մը՝ որ խոտոր կը համեմատի ծիծաղի նման այն–

քա՛ն ալլազան եւ բարդ նիւթի մը. ծիծաղը այնքան ձեւեր ունի որքան կան նկարագիրներ եւ տարբեր հոգեվիճակներ, եւ այդ նիւթը որքան կը պատկանի բնախօսութեան եւ գիտական-հոգեբանական մարզին, նոյնքան եւ աւելի՝ գեղագիտութեան:

Որեւէ տեսութիւն, ուրեմն, որքան ալ խորունկ ըլլայ եւ համոզիչ, չէ կրցած առանձինն, ամբողջական եւ վերջնական ծալքերը բանալ ծիծաղին, որ յաճախ սնդիկի մը նման գլորած է իրենց ձեռքերէն: Հետեւաբար դիզուած կայ մեծաքանակ –եւ անշուշտ նաեւ բարձրորակ– գրականութիւն մը, որ կը շօշափէ ծիծաղին ալլազան երեսները, անոր բնախօսական, ախտաբանական, հոգեբանական, բարոյական, ընկերային եւ գեղագիտական արժէքները: Եւ գրեթէ այնքան ծիծաղի դասաւորումներ կան, որքան որ այդ մասին կը գտնուին տեսութիւններ: Այս բոլոր պատճառներով, կարելի է ըսել որ անելի պիտի մատնուէր այն անձը, որ պիտի ուզէր միակ եւ վերջնական դասաւորումով մը ներկայացնել այդ ալլազան տեսութիւնները:

Միջազգային գրականութեան մէջ այս մեծաշեփոր աղմուկը գրեթէ չէ հասած հայ ընթերցողին ականջին: Մեզի չիչնար պատճառները քրքրել այս երեւոյթին: Միւս կողմէ, անկարելի յաւակնութիւն մը պիտի ըլլար նաեւ այն միտքը, թէ այս աշխատասիրութիւնը կոչուած է լրացնելու այդ բացը, բան մը՝ որ կը պահանջէ աւելի խոր պրպտումներ ուսումնասիրողին կողմէ, եւ մանաւանդ համապատասխան բազմաձաւալ էջեր –հաստկեկ հատոր մը: Այս փորձը, սեղմ գիծերով եւ որոշ պարզացումով, կը ձգտի ներկայացնել, առ առաւելն, ծիծաղի գլխաւոր տեսութիւնները, ցոյց տալու համար կարգ մը հիմնական այն հարցերը՝ որոնք արծարծուած են այդ բազմակողմանի նիւթին կապակցութեամբ:

Պէյրութ, 1958

Ա.

Բնախօսություն և Ախտաբանություն

Ծիծաղը արտայայտող եւ անոր միացող բնախօսական անդրադարձները ուշադրությունը գրաւած են Քանթի եւ Տէքարթի նման հոգեպաշտ –այս բարին լայն առումով– փիլիսոփաներու: Յետագային փորձուած է ծիծաղին, ինչպէս հոգեբանական կարգ մը այլ իրադարձութիւններուն, լուծում մը տալ զուտ բնախօսական տեսանկիւնէ, երբ յուզումները սեպուեցան ո՛չ թէ իբր դրդապատճառ կարգ մը օրկանական երեւոյթներու, այլ անոնց արդիւնքը:

Ակզբունքի մը համաձայն՝ ամէն հոգեկան *արտայայտութիւն* էր, նախ եւ առաջ, հիմնապէս օրկանական գործողութիւն մը, որ յետագային մարդկային յեղաշրջումով ստացաւ մակերեսային բնոյթ մը, եւ գործածուեցաւ ուրիշ նպատակներու: Ծիծաղին առաջին արտաքին երեւոյթը –գործողութիւնը– կրնայ նկատուիլ ծամողութիւնը, բերանաճեղքի խաղերուն հետ անոր ունեցած կապակցութեամբ, եւ ծիծաղը կրնար ըլլալ նշան անօթութեան յագեցումին:² Ասոր համար խորհողներ կան, թէ առաջին ծիծաղը որսի ծիծաղ մը պէտք է եղած ըլլար, եւ կարելի չէ՞ ըսել, հարց կու տան անոնք, թէ թերեւս նոյնի՛սկ այսօր տեսանելի է քիչ մը մարդակերութիւն կարգ մը մարդոց խնդուքին մէջ: Բերանի պաշտօնը, որ անասուններուն քով գլխաւորաբար ինքնապաշտպանութեան միակ զէնքն է, մարդուն քով փոխարինուած է իր ձեռքերով, իր բռունցքներով (մարդ իր ձեռքերով եւ ոտքերով է որ կեանքի կոիւր կը մղէ): Բերանի շարժումները, հետեւաբար, այլ իմաստ ստացան յետագային:

Իբր ապացոյց, կարելի է յիշատակել թէ նախնական կարգ մը ցեղերու մօտ, ինչպէս օրինակ Սէլլանի *Վէտուա*-ները, ծիծաղը մնացած է իբր նշան եւ արտայայտութիւն՝ յարձակողականութեան, բարկութեան եւ ատելութեան:

Զուտ ախտաբանական տեսանկիւնէն դիտած՝ յեղաշրջականները (évolutionistes) խնդուքի նախնական ձեւերը փնտռած են ուրիշ պարզ երեւոյթներու մէջ, ինչպէս՝ խտխտումը, խածնելը:

Հանրաձանօթ իրողութիւն մըն է, որ խտխտումը խնդուք կը յառաջացնէ, եւ մանաւանդ անոր հանդէպ զգայուն են մանուկները: Ա՛րդ, միթէ այդ խնդուքը ծագման պատճառը չէ՞ բոլոր տեսակի խնդուքներուն: Եթէ այո՛, պէտք է ուշադրութիւն դարձնենք ուրեմն խտխտումի ենթակայ մեր ամենազգայուն մասերուն: Սակայն ոչինչ պիտի լուսաբանէր, օրինակ, ափի մը, անութի մը կամ ներբանի մը մասնագիտացումը, բացատրելու համար ծիծաղը:

Կարելի է դեռ խնդուքներ յառաջացնել արուեստականօրէն, մեքենակա՛նօրէն, եթէ կարելի է ըսել՝ տարրալուծարանի խնդուքներ, առանց որեւէ հոգեկան մասնակցութեան: Կարելի է, օրինակ, խնդացնել ջիղերոոու ելեքտրական գրգռումով, կամ կարգ մը բոյսերով, որոնց կարգին կարելի է դասել օբիումը եւ հաշիշը: Կան նաեւ կարգ մը խնդուք յառաջացնող կազեր –gaz hilarants– որոնց ներշնչումը քրքիչներ արձակել կու տայ մեքենակա՛նօրէն: Այս կարգի խնդուքներուն մէջ կարելի է դասել նաեւ վարակիչ խնդուքը. բաւ է որ մարդ մտնէ խնդացող շրջանակի մը մէջ, որ ինք ալ մասնակցի ընդհանուր խնդութիւն, առանց դեռ գիտնալու անոր պատճառը:

Նշելիք կարելուր կ'էտ մը, որուն համաձայն են գրեթէ ամենքը: *Քոմիկէ* առաջ եկած ծիծաղը պէտք չէ շփոթուի ուրախութենէն յառաջացած խնդութիւն հետ: Կարելի է խնդալ առանց քոմիկի զգացումը ունենալու, այլ պարզապէս հաճելի գրգռում մը զգալով անկէ: Կը խնդան, օրինակ, ուրախութեան պահուն, եւ այդ պարագային ծիծաղը նոյն նշանակութիւնը կ'ունենայ ինչ որ կանչերը, խօսքերը եւ այն ամէն շարժումները, որոնցմով ջղային դրութիւնը կը պարպուի: Այլ ժամանակ, կը խնդան ուղեղին մէջ պատահած գրգռումի մը որպէս հետեւանք, որ յառաջ կու գայ քոմիկի զգացումին ծագում տուող անսպասելի մէկ համեմատութեան մը տեսողութեամբ: Այս պարագային, ծիծաղը նախկին բացատրութենէն ամբողջովին տարբեր իմաստ մը կը ստանայ: Ուրեմն երկու տեսակ ծիծաղ կայ, որոնք կարելի է կոչել *ուրախութեան ծիծաղ* եւ *քոմիկի ծիծաղ*:

Բնական, ամբողջական ծիծաղը հոբեքնախօսական խառնուրդ մըն է միայն, եւ պէտք է շեշտուի թէ ան անվիճելիօրէն մարդայատուկ է: Ծիծաղին պատճառները պէտք է փնտռել ուրեմն փոխանակ «խնդացող անասուն»ին –որ մարդն է– կենդանական խորքին եւ ծագումին մէջ (այսինքն՝ անասուններու ուսումնասիրութեամբ), այլ այն հինական յատկանիշներուն մէջ, որոնք մարդը կը զանազանեն անասունէն.– *Լեզուն* եւ *Տրամաբանութիւնը*:

Կարելի եղած չէ դեռ յատուկ եւ վերջնական պատասխան մը տալ ծիծաղին մէջ առկայ հոգե-բնախօսական աղերսին շուրջ: Բայց թէ ի՞նչ է ծիծաղին բնախօսական դերը, եւ ի՞նչ է նաեւ անոր մարդկային կեանքին մէջ ունեցած դերը՝ զոր բնութիւնը տուած է անոր, եւ թէ առանց որուն ծիծաղը պիտի չգոյատեւէր, մարդկութեան յեղաշրջութեան ժամանակ աստիճանական տրկարացումով իր տեղը զիջելով աւելի օգտակար երեւոյթներու: Յեղաշրջական փիլիսոփայութեան անգլիացի հիմնադիր Հերպըրթ Սփէնսըրի³ համաձայն, խընդուքը ազատարար ելք մըն է մեր ջղային աւելորդ ուժին, որ այլապէս կրնար վտանգաւոր կերպով յորդիլ: Հետեւաբար կը խնդանք միայն երբ աւելորդ ուժ մը ունինք վատնելիք: Կը խնդանք գերգրգռութեան անմիջապէս յաջորդող խաղաղութեան մը կամ աւելի նուազ յուզումի մը ժամանակ: Թատրոնին մէջ հանդիսատես ենք յուզիչ տեսարանի մը, օրինակ՝ հերոսին եւ հերոսուհիին մէկ հանդիպումին. անհամբեր կը սպասենք անոր ունենալիք հետեւանքին, բայց յանկարծ ճերմակ ուլիկ մը կ'երեւի բեմէն, եւ այս անգամ մեր ուշադրութիւնը կը դառնայ նուազ յուզում պահանջող այս անմեղ եւ անսպասելի դերակատարին վրայ: Այս նոր պատահարով յառաջ եկած հոգեբանական աւելորդ ուժը կը փոխակերպուի մկանային շարժումի: Նոյնատեսակ երեւոյթ մը կրնայ պատահիլ երբ, օրինակ, Պեթհովէնի համանուագներէն մէկուն ընթացքին, *Անտանթէն Ալլէկրոյէն* բաժնող կարճ լուրեան պահուն, հանդիսատես մը աղմուկով կը փոնգտայ:

Սակայն կը ծագի ուրիշ հարցում մը –ի՞նչո՞ւ ջղային պարպումը կը գրգռէ մկանային ա՛յս խումբը, եւ ոչ թէ՛ ա՛յն խումբը: «Երբ ջղային գործունէութիւնը չունի նպատակադրուած ուղղութիւն մը, –կը բացատրէ Սփէնսըր– առաջին անգամ վարակուող ջիղերը կ'ըլլան յուզումէն սովորաբար գրգռողները»: Ծիծաղի պարագային կարելի է ըսել, հակառակ յուզումի այլ արտայայտութիւններու (փախուստ՝ վախի պարագային, յարձակում՝ բարկութեան) ան որեւէ նպատակ չի հետապնդեր եւ կը սպառէ, անորոշ ձեւով, աւելորդ ուժերը: *Խնդուքը «նուազագոյն ճիգի» մը արտայայտութիւնն է:*

Սփեւնարի այս մեքենական բացատրութիւնը իր մեծ նպաստը բերած է խնդուքի բնախօսական դերին ուսումնասիրութեան:

Բայց նախ տեսնենք թէ ի՛նչ են ծիծաղը յատկանշող արտաքին երեւոյթները եւ թէ ի՛նչ է –այսպէս կոչուած– ծիծաղին բնախօսական կողմը: Աստիճանաւորենք խնդուքը:

Ամէնէն ցած աստիճանին կարելի է պատկանեցնել ներքին խնդուքը, աւելի ճիշդ՝ «ներքին ժպիտը»։ Լուռ, մտերմօրէն զգացուած, առանց որեւէ արտայայտութեան, նման՝ ներքին խօսակցութեան:

[Այս *նախաժպիտը* պէտք է շփոթել զսպուած խնդուքին հետ, որ խորքին մէջ շատ զօրաւոր խնդուք մը՝ *խնդալէ խեղդուիլ* կը նշանակէ, եւ այդ պարագային յաճախ ցաւագինօրէն կ'արտայայտուի, տրուած ըլլալով որ իրարու հակոտնեայ ջիղեր գործի լծուելով մկանաձգումի եւ թեթեւ ցնցումներու պատճառ կ'ըլլայ: Ասոր ամէնէն ցաւալի փորձութիւնը ունին դպրոցականները]:

Յետոյ կու գայ ժպիտը: Կարգ մը գրագէտներ կ'ենթադրեն թէ ժպիտը ո՛չ միայն աստիճանով, այլ եւ բնոյթով կը տարբերի խնդութենէ: Այսուհանդերձ, այս նշանն է (նաեւ) բնական մէկ սկզբնաւորութեան՝ ամբողջական ծիծաղի մը առաջնորդող, եւ կան անոր բազմաթիւ եղանակները: Աչքերու ժպիտը, որ կուպերու ստորին ջիղերուն թեթեւ պրկումէն կը յառաջանայ, մինչ այտերու փոսիկներու ստեղծումին պատճառ կ'ըլլայ մասնաւոր նուրբ ջիղի մը (risorius) պրկումը, որ իւրաքանչիւր անհատի մօտ տարբերելով կը յառաջացնէ անձնական ժպիտներու երանգներ, –շնորհալի, յանկուցիչ, խոռովիչ, խորամանկ, մեղսակից կամ վերապահ, զուսպ, ամօթխած ժպիտներ:

Խնդուքի ամենագլխաւոր ջիղը մեծ լծակրայինն է⁴, որ այտերը կը կապէ շրթներուն ծայրամասերուն, եւ որ կեդրոնն է այլազան ջիղերու բարդոյթի մը: Այս ջիղերէն մէկը կամ աւելին, ընկերակցելով մեծ լծակրայինին կը յառաջացնեն ծիծաղի այլազան երանգները, –հեզակական, արհամարհական, զարմացական, պագշոտ, տխուր՝ որ կը կոչուի «դեղին» ծիծաղ⁵: Բայց ամբողջական ծիծաղը չի սահմանափակուիր դէմքի ջիղերու յատկանշական կծկումներով:

Ուժգին դառնալով, խնդուքը կը վարակէ հագագը եւ ապա՝ ստոծանին, որ կը հակադարձէ: «Լիահագագ» խնդութն է այս, զոր Ռապրլէ⁶ կ'օգտագործէր որպէս փրկաւէտ դարման իր հիւանդներուն: Իսկ երբ ստնգանքը դառնայ անդիմադրելի, ուժգին եւ աններդաշնակ՝ կ'ունենանք ջղային, *հիսթերիկ* խնդուքը:

Եւ թող այս խնդուքը վարակէ ողնածուծը եւ ապա ամբողջ մարմինը՝ «կողերնիս կը բռնենք», կը «կոտորտուինք» խնդալէ: Այս ջղաձգումներուն կ'ընկերանան նաեւ անսանձելի շարժումներ, նոյնիսկ ոստումներ, ցատկոտութներ, եւ կը սկսինք «ճաթիլ խնդալէ»։ ասոր կ'ընկերանան գեղձային ծորումներ, ինչպէս արտասունք, քրտինք, եւայլն:

Շատ դժուար պիտի չըլլար հոսկէ ուստում մը ընելով անցնիլ խնդուքի ախտաբանութեան, որ պիտի գար լրացնելու խնդուքի բնախօսութեան կողմը:

Բժշկութեան հայրը եղող Հիբքոկրատ՝ խնդուքը արդէն կ'անուանէր «փոքր ցաւագարութիւն» մը: Աւելի նորերը կու գան համակարծիք ըլլալ իրենց «հօր», յանուն նորագոյն բժշկութեան: Գիտուններ եւ գրողներ չեն վարանած յայտարարել թէ «խենդութեան սրնգահարը խնդութն է»: Գիտենք թէ ի՛նչ կը

պատահի խնդրքի ժամանակ ժպիտեն մինչեւ «խենդ-խնդուք»:

Հոգեվերլուծողներ, իրենց կարգին, նույնացուցած են ծիծաղը մերթ ջրային որոշ տագնապի մը, մերթ մտային կարգ մը հիւանդութիւններու ախտանշանի հետ:

Անշուշտ թէ հարց չկայ ամէն խնդացողի մէջ հիւանդ մը տեսնելու (թէեւ երկու պարագաներուն ալ նոյն ջրային բարդոյթը գործի կը լծուի): Բայց կը գտնուին իսկապէս կարգ մը հիւանդութիւններ, ախտեր, որոնք կը դրսեւորուին անտեղի խնդութներով, ինչ որ անգամ մը եւս կու գայ փաստել մեր ֆիզիքականին ունեցած սերտ կապը հոգեկանին հետ: Ուսումնասիրուած են կարգ մը հիւանդութիւններ, որոնց ենթակայ եղողը կը խնդայ, ինչպէս՝ թեթանոսը, գանկուղեղատապը (*անսէֆալիթ*), մասնակի կամ ընդհանուր անդամալուծութիւններ, եւայլն: Եւ այդ մասնաւոր վիճակները կը զանազանուին շատ մը երանգներով. խնդութը անարտայայտիչ է եւ անմիտ՝ ծերերու խոփածութեան ժամանակ, ուրախ եւ պայծուցիկ՝ սուր մտագարութեան մէջ, ծաղրական, սուր եւ մերթ կասկածոտ՝ քրոնիկ զառանցանքի ժամանակ, անհոգօրէն լաւատես՝ ընդհանուր անդամալուծութեան պարագային, մինչ ջրագարութեան մէջ դիւրութեամբ հեծլըլտութի կը փոխուի:

Աւելի պէտք չէ ծանրանալ ծիծաղին ախտաբանութեան վրայ, որովհետեւ ընդունելով հանդերձ անոր շահեկանութիւնը հոգեբնախօսական կալուածէն ներս, մասնաւոր նշանակութիւն մը չի ներկայացներ մեր յառաջադրած գեղագիտական ծիծաղի ուսումնասիրութեան մէջ:

Բ.

Ծիծաղը Եւ Հպարտութիւնը

Բազմաթիւ են այն տեսաբանները, գրողները եւ արուեստագէտները, որոնք ծիծաղը խարսխած գտած են մարդկային ամէնէն հիմնական յատկութիւններէն մէկուն վրայ, –հպարտութեա՛ն, գերակայութեան զգացումին վրայ: Հիներէն՝ Պղատոն, Արիստոտել եւ Կիկերոն արդէն անդրադարձած են ծիծաղին մէջ գտնուող հպարտութեան եւ արհամարհանքին մասին: Հոպպս⁷ եւ աւելի ուշ՝ Պէյն⁸ այդ միտքերը զարգացուցած են իբր գերակայութեան զգացում: «Ծիծաղը ուրիշ բան չէ –կը գրէ Հոպպս– քան յաղթանակի մը յանկարծական մէկ զգացումը, որ կը ծնի մեր գերակայութեան անմիջական մէկ *մտայնացում*էն, բաղդատմամբ ուրիշներու ստորադասական կամ՝ մեր անցեալ ստորադասութենէն»:

Նոյն տեսակէտէն են Տէքարթ⁹, Սփինոզա¹⁰, Պոտըլէր¹¹, Բանեօլ¹² եւ ուրիշներ:

«Փաղաքշուած անձնասիրութիւնը», կ'ըսէ Մոնթէսքիէօ¹³, «բոլոր պարագաներուն մէջ ալ թաքուն ակը, մնայուն զսպանակը, մէկ բառով՝ ծիծաղին փի-

զիքական եւ բարոյական սկզբունքն է»: Նման մտածողներուն համար, ծիծաղը բնախօսական մէկ արտայայտութիւնը կը կազմէ այն չարանճի եւ սուր հաճոյքին, որ մարդ կ'առնէ իր սնափառութեանց յաջողութիւններէն եւ ուրիշներուն ձախողանքէն: «Ծիծաղելով մէկու մը վրայ, մենք կը դառնանք անկէ բարձր: Այսպէս, ծիծաղելով յիմար մարդու մը վրայ, ես կը զգամ թէ կը հասկնամ իր յիմարութիւնը, կը հասկնամ թէ ան ինչո՛ւ յիմար է, եւ կը հասկնամ թէ ի՛նչ պէտք է ընէր որ յիմար չըլլար: Հետեւաբար այդ ժամանակ ես ինծի կը թուիմ իրմէ շատ բարձր» –կ'ըսէ ռուս Չերնիշէւսքի:¹⁴

Խնդացող մարդը մեծամիտ եւ գոռոզ է, այն իմաստով՝ որ ինքզինքին իրաւունք կու տայ ամէն ինչ դատել ըստ կամս, եւ կը դատէ դիւրաւ ամէն ինչ որպէս անհեթեթ եւ արտաոռոց: Եւ «ծիծաղիլ ըսել է իր յաղթական եսը փոռել, տարածել» (Բանեօլ):

Պերկսոն¹⁵ իսկ նկատած է ծիծաղին յաւակնոտ կողմ մը ունենալը, երբ կ'ըսէ թէ «խնդացողը աւելի կամ նուազ մեծամտութեամբ ինքզինք կը հաստատէ», եւ ծիծաղը «կը նուաստացնէ իրեն նշանակ դարձած անձերը, քանի որ սրամտութիւնները, մանրապատումները եւ կատակները կ'ըլլան միշտ ի հաշիւ մէկու մը»:

Խնդալ կը նշանակէ, ուրեմն, պարզապէս յաջորդէն բարձր ըլլալ, յաղթանակել: Խօսակցական լեզուի մէջ ան տարբեր իմաստ չունի արդէն, երբ ուզենք զայն թարգմանել: Օրինակ, ծանօթ առածը՝ «Վերջին խնդացողը լաւ պիտի խնդայ», կ'ըսէ Բանեօլ, կը նշանակէ նաեւ «պիտի յաղթէ վաւերականօրէն ան, որ վերջինը պիտի յաղթէ», կամ թէ՛ «խնդացողները իր կողմը քաշեց», կը նշանակէ «մարդիկը իր հակառակորդին վրայ խնդացուց, զայն ստորադաս վիճակի երթարկեց եւ յաղթեց»: Եւ երբ ուսուցիչը պատժուած բայց խնդացող աշակերտին կ'ըսէ. «Պօղո՛ս, խնդալու շատ ալ պատճառներ չունիս», ըսել կ'ուզէ՝ «Նայէ ստորադաս կացութեանդ, որ քեզի թոյլ չի տար խնդալ»:

Ծիծաղին այս հզօր զէնքը յաճախ կը գործածուի դիտումնաւոր կերպով, փաստելու համար անձի մը առաւելութիւնը ուրիշներու վրայ, կամ ալ պարտկելու՝ իր յանցանքը, այսինքն՝ ստորադասութիւնը: Երեւակայեցէք երեսփոխան մը, որուն խարդախութիւնները, կաշառակերութիւնները կը հրապարակուին, կը ձաղկուին Խորհրդարանին մէջ հակառակորդ երեսփոխանի մը կողմէ: Այս բոլոր արդար մերկացումներուն ժամամակ, մեր երեսփոխանը ուսերը կը թօթուէ, առաստաղին կը նայի եւ քա՛հ-քա՛հ մը կ'արձակէ, եւ վերջապէս ոտքի ելլելով կ'ըսէ.– «Պարո՛ն, նուաստացուցիչ կը գտնեմ պատասխանել այսքա՛ն ստոր զրոպարտութիւններու. զանոնք մէկդի կը շարտեմ եւ կը խնդամ պարզապէս, այո՛, կը խնդամ»: Մեր յանցաւոր երեսփոխանը ըսել կ'ուզէ թէ խնդալով փաստած կ'ըլլայ իր գերակայութիւնը եղած մեղադրանքներուն եւ մեղադրողին հանդէպ:

Ծաղրուած անձ մը՝ անարգուած անձ մըն է, եւ «մարդոց ծաղրին ենթակայ» ըլլալ կը նշանակէ ուրիշներուն առիթ տալ որ անոնք ինքզինքնին ենթականերէն բարձր զգան: Կը խնդանք, ուրեմն, մեր գերակայութեան զգացումին որպէս արդիւնք, որոշ գոհունակութեամբ մը: Կը պատահի սակայն, որ խնդանք միա՛յն ուրիշին ստորադասութեան համար: Այսպէս, եթէ պատահի որ ծիծաղելի դարձած անձը մեր թշնամին է՝ «լա՛ւ է եղած», կ'ըսենք արհամարհանքով, ու նաեւ վրէժխնդրական զգացումով կը խնդանք, որ միշտ չի նշանակեր ուրախ խնդութ: «Կը խնդանք», կ'ըսէ Տէքարթ, «երբ յանկարծ կը նշմարենք որ փոքր

դժբախտություն մը կը պատահի անձի մը, որ արժանի է անոր»:

[Այս տեսութեան մէջ դուրս ձգուած է անոր հակառակը եղող համակրական ծիծաղը, օրինակ՝ մանուկի մը արթնցուցած խօսքերը: Եւ դեռ կարելի է ըսել թէ համակրանք մը կը ծնի խնդալով: Այս մասին տրուած է նաեւ հետեւեալ բացատրութիւնը.– Մարդ գնահատելով ծիծաղին պատճառած հաճոյքը, նոյնիսկ չարամիտ ծիծաղին մէջ կը սկսի համակրանք զգալ անոր հանդէպ, որ առիթ տուած է ծիծաղի: Ասիկա երախատագիտական արտայայտութիւն մըն է նաեւ: Գրական ժխտական հերոսներ՝ *Բանիւրժ* մը (Ռապրլէ), *Ֆալսթաֆ* (Շէքսպիր) մը մեզ խնդացնելով չե՞ն դառնար համակրելի: Ծիծաղի ենթակայ էակներուն –սկզբնապէս արհամարհանքէ ոչ զերծ– հետ երկարատեւ կապ մը խանդաղատանք կ'առթէ հանրութեան: Նախապէս այսպանելի եւ անյանձնարարելի անոնք ի վերջոյ կը դառնան լաւ ընկերներ:

[Իսկ հիմըրը որուն պիտի անդրադառնանք, համակրանքի վրայ ստեղծուած է: Անոր տեսաբաններուն համաձայն, ճշմարիտ հիմորիսթ մը էապէս համակրանք տաժող անձ մըն է, վարժ՝ ինքզինք ուրիշներուն տեղ դնող այնքա՛ն մարդկային արուեստին, դիտելով մարդոց արարքները եւ խօսքերը այն ջերմ լոյսին տակ, որ կը բխի մարդկային համակրանքէն]:

Կը պատահի որ խնդանք նաեւ մե՛ր վրայ եւս, բայց այն պարագային միայն, երբ մեր անցեալն է խնդրոյ առարկան, ու չափելէ, հաստատելէ ետք ա՛յն յառաջդիմութիւնը, զոր արձանագրած ենք ժամանակէ մը ի վեր, ինչ որ գոհունակութեամբ կը լեցնէ մեզ: Կը խնդանք անցեալի՛ն վրայ, բայց երբեք՝ ներկային, ու մանաւանդ՝ ապագային:¹⁶

Մեր մէջ ծագած գերակայութեան զգացումը արդիւնքն է մտաւորական համեմատութեան մը, բաղդատութեան մը, այլ խօսքով՝ մեր բանականութեան. ահա թէ ինչո՛ւ ծիծաղը մարդայատուկ է: Եւ այն իրողութիւնը թէ ծիծաղը յառաջ կու գայ բաղդատութենէ մը՝ մեր (մենք մեզ ենթադրած) եւ ուրիշ մարդու մը միջեւ եղած համեմատութենէ, զայն կը վերածէ յաճախ անձնական խնդիրի մը:

Սեպենք թէ մարդկային չափանիշը մէկէն մինչեւ հարիւր կը բարձրանայ, ու ես ինձի տուած եմ –ոչ միշտ արդարօրէն անշուշտ– եօթանասուն թիւը: Քսան կամ երեսուն թիւ ունեցողներուն անհեթեթութիւնները զիս շատ պիտի չխնդացնեն, որովհետեւ ամէնուն ակներեւ է իմ գերադասութիւնս անոնց վրայ, եւ բարձրաձայն խնդալու պէտք չունիմ այդ ճշմարտութիւնը փաստելու, մինչդեռ հակառակ արդիւնք պիտի տար եթէ կացութիւնը շրջուէր. քսանը կամ երեսունը գոհունակութեամբ պիտի ճշային տեսնելով, նոյնիսկ կարճատեւ պահու մը համար, իրենց մէկ առաւելութիւնը վաթսունին կամ եօթանասունին վրայ: Այսպէս, սրահի մը մէջ, հարիւրաւոր խնդացողներ տարբեր ուժգնութեամբ պիտի խնդան, իրաքանչիւրը ունենալով իր իրայատուկ աստիճանը եւ խնդութիւնը: Պիտի գտնուին նաեւ չխնդացողներ, եւ կամ խնդացողներ՝ խնդացողներուն վրայ: Խնդութիւնը ըլլալով գերակայութեան մը արտայայտութիւնը, անհատ մը հոգեբանօրէն պիտի ուզէ աւելի բարձրաձայն խնդալ քան թատրոնի մը մէջ իր քովը նստած հանդիսականը, այսպէս փաստել ուզելով անոր վրայ իր ունեցած բարձր հասկացողութիւնը: Այս պատճառով, թատրոններու մէջ, պարզամիտ մարդոց միջեւ խնդութիւն արշաւ մըն է որ տեղի կ'ունենայ –*մրցանա՛կը՝ աւելի շատ եւ*

բարձր խնդացողի՛ն: Ասոր հակառակ, կարգ մը նրբամիտ մարդիկ չեն համարձակիր բարձրաձայն խնդալ, տեսակ մը անփափկանկատություն սեպելով կարծես իրենց գերակայությունը աղաղակելը: Իսկ կարգ մը սնափառներ չե՛ն իսկ խնդար, արհամարհական ձեւ մը առնելով ամենէն ծիծաղաշարժ մէկ պահուն, կարծես ըսել ուզելով. «Մեր գերազանցությունը այդ կարգի երեւոյթներու վրայ այնքա՛ն բացորոշ է, որ չենք հաճիր զայն արտայայտել:

Ծիծաղը անձնական խնդիր մը ըլլալով, կարելի է գործածել –կ’առաջարկէ Բանեօլ– սա բանաձեւը. «Ըսէ ինծի թէ ինչի՛ կը խնդաս, որ ըսեմ քեզի թէ ո՛վ ես դուն»:»¹⁷

Գ.

Աստիճանագրկումը՝ Ծիծաղով

Գերակայութեան զգացումէն կամ, աւելի ճիշդը, ուրիշին ստորադասական վիճակէն յառաջացած ծիծաղը կարելի է սեպել մէկ երեսը այն ընդհանրացած տեսութեան, որ ծիծաղի ամէն երեւոյթ կ’ուզէ բացատրուած տեսնել աստիճանագրկումի մը, արժէքագրկումի մը մէջ: Ըստ այս տեսութեան, պարսաւագիրները, կատակերգակները եւ երգիծաբանները եթէ ո՛չ քանդիչներ, հարթարիչներ՝ այլ գոնէ արժէքագրկումի յանձնակատարներ են, ինչպէս որ ողբերգակները եւ դիւցազներգակները արժեգրկումի եւ գերադասումի յանձնակատարներ են, իսկ դասականները եւ ակադեմականները՝ գոհացողներ իրենց շնորհալիօրէն հաստատած գեղեցկութիւններէն:

Վերի բացատրությունը աւելի ընդլայնելով, ըսենք թէ գեղագիտական արժէքներու տիեզերքը կ’ընդգրկէ հաւասարապէս երեք գլխաւոր հատուածներ: Այլ խօսքով՝ Գեղեցկութիւնը –լայնօրէն ըմբռնուած– կրնայ ըլլալ *ճառագայթող, անձկալի* ինչպէս՝ *խնդուն:*

Ծառագայթող գեղեցկութիւնը գոհ է, երջանի՛կ, խաղաղութի՛ւնն իսկ է: Մինչ ծիծաղը եւ ողբերգութիւնը պատերազմ են. վերջինը՝ սոսկալի, ցաւագին եւ դառնաղէտ բնոյթով, իսկ առաջինը՝ ուրախ, դիւրին, յաղթական իր ընթացքով:

Եթէ փորձենք պատկերով մը բացատրել վերոնշեալ երեք հատուածներուն վիճակը, պիտի ըսենք թէ արուեստին *միջօրէականը* հանդարտութիւնն է, գեղեցիկին եւ շնորհալիին սահմանէն մինչեւ անվրդովութիւն երկարող. ան *ներդաշնակութիւնն* է ամէն բանի: Որքա՛ն հիւսիս բարձրանանք՝ կը դառնանք նոյնքա՛ն սրտայնջ, անձկալից, դիւցազնական, ողբերգական, ասոնց բեւեռին գտնելու համար արցունքը. ներդաշնակութեան *որոնումն* է ասիկա: Միջօրէականէն դէպի վար հարա՛ւ կը սկսի տեսակ մը ազատագրութիւնը, –սրամտութիւնը, ուրախութիւնը, ժպիտը, եւ հոսկ ծիծաղը՝ հարաւային բեւեռին. ներդաշնակութեան *կորուստն* է ասիկա:

Որոնումն ու կորուստը կ’ենթադրեն –գոնէ ժամանակաւորապէս– բացա-

կաշություն մը, զրկում մը: Ասկէ՝ երեւցած աններդաշնակութիւնը երկու ծայրայեղ վիճակներուն մէջ –ողբերգութեան եւ կատակերգութեան:

Ի՞նչն է, սակայն, որ մեր մտածողութեան մէջ բան մը կը դարձնէ ծիծաղելի, փոխան ողբերգականի:

Որոշ տեսաբաններու համաձայն, զուարթախոհութեան, «հիւմըր»ի մէջ արժէքներու վերաքննութիւն մը կայ: Մինչ «շնորհալի գեղեցիկ»ը դէպի միութիւն կ'ընթանայ, «շնորհալի քոմիկ»ը դէպի երկություն, –*անթիթէզ*¹⁸ կը յառաջանայ:

Գեղեցիկը կը նկատուի նաեւ ազնուացուցիչ. ան կը սնանի ներդաշնակութեամբ, հաւասարակշռութեամբ, եւ կը փառաբանէ մարդկային արժէքները, մինչ «ծիծաղը կը սիրէ դիտել սխալը, տգեղութիւնը, մոլութիւնը, աններդաշնակութիւնը եւ ձախողանքը բոլոր ձեւերով: Յաղթանակ մըն է ծիծաղը, որ ինքնագիտակից կը դառնայ միայն պարտութեամբ մը», կը գրէ Սոլնիէ:¹⁹

Այս տեսութեամբ, ծիծաղելի ամէն երեւոյթ ըլլալով արդիւնքը աստիճանագրկումի մը, արժեգրկումի մը, ծիծաղը հիմնուած կը մնայ արժէքներու փոխ յարաբերութիւններու վրայ: Այդ արժէքները պէտք է անցնին բանէ մը՝ դէպի գէրօ, կամ ինչպէս Քանթ²⁰ կ'ըսէ, «վերածուին ոչինչի»: Կը խնդանք երբ, օրինակ, ակոյաի գործողութեան մը առթիւ վախը ունենանք մեծ ցաւեր զգալու, սակայն ազատութիւնք առանց որեւէ ցաւի: Ուրիշ օրինակ.– Ծաւարշ Նարդունիին դաշնակցական ըլլալը զարմանքով կ'իմանայ իր ծանօթներէն մէկը: Նարդունին դաշնակցական: Գոնէ այդ բանը գրէր որ ամէն ոք իմանար: Ու երբ օր մը հանդիպելով իրեն կը թելադրէ նոյն բանը, «Ո՛ր գրեմ», հարց կու տայ Նարդունի. «Վրա՛ս գրէ», կ'ըլլայ թերահաւատ եւ մեզ պարապի մէջ ձգող պատասխանը:²¹

Հետեւաբար կը խնդանք այն բոլորին վրայ, որ արժէք մը կրնայ առնել կամ կորսնցնել: Բացարձակ արժէքներու վրայ կարելի չէ խնդալ, ինչպէս դժուար է խնդալ յարգանք ունեցած հարցերու վրայ. հաւատացեալ մը իր հաւատքին, եւ հայրենապաշտ մը իր հայրենիքին վրայ չեն խնդար այնքա՛ն ատեն որ այդ արժէքները իրենց մէջ չեն խախտած, յարաբերական չեն դարձած: Օրինակ. կեանքի մը բարձրագոյն արժէքներ դաստոյններէն են հայրական, այրական (ամուսնական) եւ ընկերային իշխանութիւնները: Արդ, այս երեքն են որ ամէնէն շատ նշանակ դարձած են երգիծաբաններուն: Բայց այդ արժէքներէն ո՛րեւէ մէկը երբ բացարձակ աստիճան առնէ, անկարելի կ'ըլլայ խնդալ անոր վրայ: Այնքան ատեն որ հայրական իշխանութիւնը սրբազան էր ճաթոնցիներուն մօտ, եւ այնքան ատեն որ անոր դէմ հարուած մը ուզեցին գտնել Մոլիէրի կատակերգութիւններուն մէջ, այդ գործերուն թարգմանութիւնը արգիլուեցաւ Ճափոնի մէջ:

Ծայրագոյն Արեւելքի մէջ, ուր Հարէմի հոգեբանութիւնն է տիրողը, կարելի չէ ծիծաղիլ ամուսնական անհաւատարմութիւններու վրայ, որովհետեւ անհաւատարմութիւն մը երեսան ելլելու պարագային յանցաւոր կինը կ'ունենայ եղեռնային վախճան (հրապարակային քարկոծումով սպաննութիւն): Յարաբար նոյնն էր Անգլիոյ մէջ, ուր ամուսնական հաւատարմութիւնները շատ բարձր գնահատուած ըլլալով, կարելի չէր թերեւորէն խնդալով անցնիլ անոնց խախտումի պարագային, քանի վերոյիշեալ երկրին մէջ պատահած է որ ժողովրդական դէմք մը՝ նման յանցանքի վրայ բռնուած ըլլալով, ծայր աստիճան

վարկաբեկուի: Բայց Ֆրանսաչի մէջ նոյն դէպքը ծիծաղի մնայուն աղբիւր մըն է: 12րդ դարու ֆրանսական լանգավէպերէն (fabliaux) սկսեալ մինչեւ աշտօր, զբօսավայրերու մէջ կամ շարժանկարներու համար զուարճալի նիւթ նկատուած են ամուսնական այդ դժբախտ դէպքերը, եւ երբ Արեւելքի մէջ լանցաւորը կ'ենթարկուի ծանրագոյն պատիժներու, եւ Անգլիոյ մէջ լուրջ անդրադարձներ կ'ունենայ ենթականներուն վրայ, ֆրանսական դատարանին արձակած վճիռը նմանօրինակ դէպքի մը պարագային, մինչեւ վերջերս չէր անցներ, միջին հաշուով, ...16 ֆրանքի տուգանքը: Կարելի՞ է զրկուիլ խնդութեան աշխարհէն դիրամտաշէլի ստիճանով (այս մասին պիտի անդրադառնանք երբ քննարկուին ծիծաղին ընկերաբանական եւ բարոյական կողմերը):

Ամէն ինչ յարաբերական դարձնող այս տեսութեամբ, կարելի է ըսել թէ քանի որեւէ երեւոյթի ծիծաղելի, հանդարտ, գեղեցիկ կամ ողբերգական ըլլալը առանցքի տեղափոխութեան հարց մըն է, «վերէն» կամ «վարէն» լուծուած խնդիր («հիսիս» եւ «հարաւ»), որեւէ արժէք, երեւոյթ, կարելի է փոխն ի փոխ դարձնել ողբերգական, վսեմ կամ հանդարտ, գեղեցիկ, եւ կամ ծիծաղելի:

«Եթէ ուշադրութիւն դարձնենք, գեղագիտական ծիծաղի բոլոր երեւոյթներուն մէջ պիտի գտնենք, պիտի լսենք երկու անհամաձայն եւ աններդաշնակ ձայներ, որոնք իրենց լուծումը կը ստանան վարէն, ցածէն», կ'ըսէ Ծարլ Լալօ²²: Արժեզրկումի այս տեսութեամբ, կ'ունենանք հետեւեալ հաւասարութիւնը.– *Հակասութիւն + Աստիճանագրկում = Արժեզրկում*:

Խնդալու համար բաւ է, ուրեմն, արժեզրկել: Օրինակ. երբ ամերիկեան նաւատորմը իր ռազմափորձերը կ'ընէր Պիքինիի մէջ, Պեռնար Ծօ ծիծաղելով կ'ըսէր.– «Առաջին անգամն է դեռ, որ ամերիկեան կատակերգութիւն մը կարելի կ'ըլլայ լսել մինչեւ վերջ»: Մեծ ռազմափորձերը իջեցուած էին տանելի կատակերգութեան մը:

Ուրիշ օրինակ. հայ երիտասարդ մը, դժբախտ պատահարներով բարոյալքուած, կ'ուզէ անձնասպան ըլլալ, բայց յանկարծ կը լսուի թէ քահանայ ձեռնադրուեր է: Խեղճը «անձնասպան ըլլալու ուրիշ ձեւ չէր գտած» Ծահնուրի²³ համար: Ահա Աստուծոյ պաշտօնեային կրած ահաւոր (բայց եւ ծիծաղաշարժ) արժեզրկումը:

Երբ կ'ըսուի թէ արժէքներու անկումով եւ երբեմն՝ անոնց շրջումով յառաջ կու գայ ծիծաղը, ան հրէշային կը դառնայ եթէ ամէն աւերում ինքնին խնդութեան պատճառէ, եւ եթէ մենք խնդանք տգեղութեան մը, մոլութեան մը, կամ անկեալի մը վրայ: Թող որ այս պարագային՝ ծիծաղը կը հեռանայ գեղագիտական կալուածէն]:

Ծիծաղի կալուածը կ'երկարի մինչեւ երկու սահմաններ, ուր ան հաւասարապէս կը կորսուի: Մէկը՝ վերադասը՝ ներդաշնակութեան մը հայեցողութիւնը, ուր գեղեցկութեան մէջ կը կորսուի եւ կը մոռնայ իր ծնունդը եղող անկումը, աշլասեռումը: Միւսը՝ ստորինը՝ որ միակ այս անկումէն իսկ զգացուած հաճոյքն է –հեշտացումը՝ անկումին մէջ:

Աստիճանագրկումի, արժեզրկումի այս տեսութիւնը իր ուժը կը փնտռէ նաեւ երգիծանկարչութեան մէջ, այս արուեստին էութիւնն իսկ ըլլալով քոմիկ դիստոլութեան ուժով երեւան հանել թաքուն տգեղութիւններ: Արդարեւ, երգի-

ծանկարչութեան ամենասովորական եւ բնական միջոցները ձեւազեղծումը, այլաւանդակումը եւ աւերումն են, որովհետեւ երկարելով արդէն երկար քիթ մը, կամ տափակցնելով կարճ հասակ մը, կը միտին –նմանցնելով եւ շեշտելով հանդերձ նկարագիրը– տգեղցնելու, ձեւազեղծելու: *Ռասիմի* հերոսները հիանալի են, կը բաւէ որ *Տոմիէ* մը իր ձեւով զանոնք տգեղցնէ, որպէսզի խնդանք: Երգիծանկարիչ *Ապէլ Ֆէվր* իր յաջողութիւնները կը պարտի ահռելիօրէն տգեղ քաղ–քենիներու գծագրութիւններուն:

Սեպեցէք թէ մարդ մը իր սիրած կնոջ մասին կը մտածէ. «Եւ ըսե՛լ թէ ան միմիայն ի՛մս է»: Երեսակայել այս բառերը *Ռոմէօ* մը բերնին մէջ՝ մեզ պիտի յուզէ, բարձրացնէ: Իջեցնենք արժէքը այս բառերուն, զանոնք դնելով երկու այլաւանդակ, տգեղ էակներու բերնին մէջ – ինչպէս ըրած է *Ապէլ Ֆէվր* գծելով չափազանց տգեղ մարդ մը եւ նոյնքան տգեղ եւ ահռելի մերկութեամբ կին մը՝ մտերիմ պահու մը մէջ – եւ խնդուք պիտի ըլլար հետեւանքը:

Կան երբեմն, անշուշտ, գեղեցկացնող երգիծանկարներ, բայց խորքին մէջ նո՛յն նպատակին միտող: Ժամանակին, թերթ մը հրատարակած էր երգիծանկարը Ֆրանսայի Հանրապետութեան նախագահ *Քազիմիր Բէրիէի*: Երգիծաթերթին բոլոր օրինակները հաւաքուած էին ուստիկանութեան կողմէ, իբր անարգանք Նախագահութեան: Ծաբաթ մը ետք, նոյն թերթը հրատարակած էր այդ նոյն անձնաւորութեան ուրիշ մէկ երգիծանկարը, սակայն այս անգամ գեղեցկացա՛ծ, այնքա՛ն տեսքոտ, բայց նաեւ անկեմդան, արուեստական՝ որքան վարսալարդարի ցուցափեղկին մէջ զետեղուած մեղրամոմէ կիսանդրիները – ներկուած, շպարուած, խնամուած, մազերը զանգուր եւ աչքերը երկինքին յառած՝ որ ընդհանուր ծիծաղ պատճառեց: Այս «գեղեցկացում»ը նոյնքա՛ն այլաւանդակ եւ տգեղ գտնուած էր:

Գ.

Ծիծաղը Հակասութեամբ

Լարգ մը հեղինակներ չգոհանալով ընդհանուր սահմանումներ կատարելով եւ բացատրութիւններ տալով ծիծաղի մասին, ինքնավստահ շարժումով մը չեն վարանած նոյնիսկ ցանկ մը կազմել ծիծաղելի նիւթերու:

Սակայն բոլոր պարագաներուն ալ, ծիծաղը խաղն է հակասութեան, որ ստեղծագործութեան եւ մարդկութեան օրէնքն է, ինչպէս ընդհարումը:

Այդ հակասութիւնը կը գտնուի ընդմէջ՝

Առարկայականին եւ ենթակայականին, բացարձակին եւ յարաբերականին, ընդհանուրին եւ մասնաւորին, բարիին եւ չարին, ճշմարտութեան եւ սխալին, պարտականութեան եւ կիրքին, հրեշտակին եւ սատանային, որոնք մեր բոլորին մէջ կը գտնուին:

Ճէյմս Սիւլլի²⁴ պատրաստած է ցուցակը ծիծաղի գլխաւոր տասներկու

զանազանություններում, ծիծաղը կաշանալով եզրե մը միսին անցնելու կաշա-
ցումին մէջ, ինչպէս՝

1. Ընդունուած սովորութեան մը՝ արտասովոր եւ տարօրինակ նորութեան:
Եթէ երոպացի մը կը խնդայ սեւամորթի մը վրայ, նոյնը կ'ընէ այս վերջինը
սպիտակամորթի մը վրայ:

2. Բնական տիպարէ մը՝ աշխանդակութիւն:

3. Առաքինութիւններէ մոլութիւն կամ բարոյական աշխանդակութիւն:

4. Կարգ ու կանոնէ դէպի անկարգութիւն: Ըստ Էտիսընի, ապակիներ
կոտրելը շատ մը մարդոց համար «լաւ տրամադրութեան դասական նշանն է»:

5. Բնական վիճակներէ՝ «պզտիկ դժբախտութիւններ»ու կամ անվտանգ
արկածներու: Օրինակ. Տրովադայի առջեւ քաջասիրտն Էաս (Ajaxe) կը սահի
գետին եւ ոտքի կ'ելլէ բերանը աղտեղութեամբ լեցուն:

6. Պարկեշտութեան, պատշաճութեան՝ լպրշութիւն:

7. Ծշմարտութեան՝ կեղծիք, -դիմակազերծ ծպտեալներ:

8. Գիտութեան եւ ճարպիկութեան՝ տգիտութիւն եւ անճարակութիւն, -
տղայաբանութիւններ, հտպիտութիւններ:

9. Ներդաշնակութիւններէ՝ անկապակցութիւն, անհեթեթութիւն: «Պատե-
րազմի միջոցին պէտք է գիտնալ զոհել մինչեւ իր վերջին լուման՝ *մնացեալը*
փրկելու համար»:

10. Կենդանի մտածումէ զայն արտայայտող լեզուի մեքենականութիւն:
Բառախաղ:

11- Յաղթանակի ծիծաղ: Մեր գերակայութեան, եւ կամ համակրանքով
մը՝ ուրիշներու գերակայութեան առթած հպարտանք՝ ստորադասներու հանդէպ:

12- Վարակումով կամ արտաքին խաղերով եւ միջոցներով յառաջացած
ծիծաղ:

Իրողութեան մէջ վերոյիշեալ տուեալներէն շատերը -խորացումով եւ ըն-
դարձակումով- դարձած են ծիծաղի գլխաւոր տեսութիւններէն մին կամ միւրը:
Աւելորդ չէ նաեւ ըսել թէ վերի թուարկումը երբեք չ'սպառէր ծիծաղի բոլոր
տուեալները:

Եթէ փորձենք ընդհանուր յայտարարի մը վերածել այս «ընդհարում-
ներ»ով եւ հակասութիւններով բացատրուած ծիծաղը, կ'ունենանք տարազում
մը՝ *իտեալ-իրականութիւն*, որ կը բովանդակէ բոլոր արժէքները:

Ասիկա կ'առաջնորդէ այն մտածումին, թէ երբ ամէն ինչ հակառակ է
մարդկային կարելի կատարելութեան բացարձակ իտեալին, կը գրգռէ ծիծաղը
եւ քոմիկ արդիւնք կը յառաջացնէ: Եթէ մարդ չհասնի վսեմութեան այդ բարձր
աստիճանին՝ անմիջապէս կը պատժուի ծաղրելի դառնալով, ու նաեւ՝ ծիծաղե-
լին կը ծնի կատարելութիւններու եւ անկատարելութիւններու միջեւ եղող հակա-
սութեան, պայմանաւ որ արժէքներու միջեւ բախումը զօրաւոր չըլլայ, այլ
ձուլուի տեսակ մը լոյս-ստուերի մէջ:

Ծատ մը տեսաբաններ ծիծաղի բոլոր տեսութիւնները ուզած են, եւ իրա-
ւամբ, դնել երկու յայտարարներու տակ. -աստիճանագրկում եւ հակասութիւն:
Հակասութիւն՝ ձեւի եւ խորքի, քանակի եւ որակի, մեծի եւ պզտիկի միջեւ:

«Ամէն հակասութիւն», ըսած է Հեկէլ, «խորքի եւ ձեւի միջեւ, նպատակին
եւ միջոցին միջեւ, կրնայ ծիծաղելի ըլլալ: Ծիծաղը այն ատեն կը նշանակէ թէ

մենք բաւական խելացի ենք այդ տեսակ հակասութիւն մը հասկնալու համար»:²⁵

Ամէն շարժում, որուն կշռոյթը կը տարբերի մերինէն, եթէ չարդարանայ իր նպատակէն՝ մեզի անմիջապէս անհեթեթ կը թուի: Այս պատճառով, կը խնդանք երբ շարժանկարի պատատին վրայ յողարկաւորութեան թափօր մը մեզի ցոյց կը տրուի արագ, գահավէժ գնացքով մը:

Ծօփէնհաւրի²⁶ համար ծիծաղը նմանապէս կը յառաջանայ հակասութենէ մը երբ, օրինակ, դամբանին վրայ բժիշկի մը, որ կոշուած է կեանքեր ծաղկեցնելու, կը գրուի. «Աստ հանգչի Ք... դիակներով շրջապատուած հերոսի մը հանգոյն»:

Անհաշտ նկատուած երկու երեւոյթներու միացումը կը խնդացնէ: Քոմիկը մտաւորական խաղ մըն է, որ կը կայանայ անսպասելի հաշտութեանը մէջ անհաշտ առարկաներու: Նման գաղափար մը յայտնած կ'ըլլայ Վոլթեր²⁷, երբ կ'ըսէ թէ «ծիծաղի արուեստը կը կայանայ երկու հեռաւոր իրեր միացնելու մէջ»: Անհաշտ երեւոյթ է, օրինակ, երբ պզտիկ, կարճահասակ մարդ մը ծոելով կ'անցնի հսկայ դռնէ մը ներս (այս պարզ, տեսանելի հակասութեան ետին կը նշմարենք նաեւ հոգեբանական թաքուն կերտուածք մը, որ կեցուածք մը կը պարտադրէ: Մարդուկը ինքզինք այնքան մեծ, բարձր կը զգայ, որ ակամայ կը խոնարհի դռնէ մը անցած պահուն):

Խնդուք կը յառաջացնէ ինչ որ մէկ կողմէն արտառոց է եւ անհեթեթ, եւ միւս կողմէ՝ բնական, հասարակ ըլլալու աստիճան. –Դուռ մը կոտրելով ներս մտնելը, օրինակ, հասարակ արարք մըն է ամէն իմաստով, բայց արդէն բաց դուռ մը կոտրել ներս մտնելու համար՝ կը դառնայ ծիծաղաշարժ: Ահա ա՛յդ է որ կ'ուզէր ընել Ընկեր Փանջունի: Ծիծաղելիութիւնը գէշ յարմարեցում մըն է իրերու, որոնք ստեղծուած չեն իրարու համար: Աններդաշնակ երկու յղացքներու գոյակցութիւնն է ան: Ստոյիկեան լրջութիւն մը ծիծաղելի է պզտիկի մը համար, ինչպէս մանկամտութիւն մը՝ դատաւորի համար:

Հակասութիւնը կրնայ յառաջանալ նաեւ բառերու բնական, լուրջ կամ անհեթեթ իմաստէն: Հակասութիւնը կը ծագի այն ատեն միայն, երբ նախապէս իմաստ մը տալով բառերուն՝ յետոյ կը ստիպուինք անոնցմէ հրաժարիլ: Անոր համար ըսուած է թէ, ան որ կը սիրէ *մտքի միութիւնը* պէտք է գիտնայ թէ *հիւմըրի իմաստը* իր թշնամին է, կամ թէ՛ սրամտութիւնը ծպտեալ քահանայ մըն է, որ բոլոր զոյգերը կը միացնէ, ընտանիքներու անհաճոյ միութիւններ կը կնքէ: Իսկ Ֆրէժուտի²⁸ համար «հեգնանքը կը կայանայ էապէս, ըսելու մէջ հակառակը՝ թելադրել ուզուած բանին, նոյն ատեն զգուշանալով սակայն որ ուրիշներ հակասութեան մէջ մնան, այսինքն՝ *հասկցնել ուզել թէ ըսուածին ճիշդ հակառակն է որ կը մտածեն*»:

Իրականը եւ Անիրականը

Ծիծաղի միջոցներէն մին է, հակասութեամբ մը իրականը ցոյց տալ անիրական, եւ փոխադարձաբար: Ծափորոյի²⁹ համար հիմնական դեր ունի անիրականութիւնը, բայց «անհեթեթութիւնը որ քոմիկին մէջն է՝ անպատշաճութիւն մըն է՝ զգալի, կոնկրետ, բացորո՛շ...: Ա՛րդ, անհեթեթը քաղաքացիական իրաւունք չունի մեր գիտակցութեան մէջ»: Անիրական բան մը պէտք է իրականի պատրանքը տայ, հակառակ պարագային՝ անմիջապէս որ նշմարուի, կը վտարուի,

«անիրականը ըլլալով անգոյի նշան մը»:

Նախագիտակից առաջին վիճակին, երբ «դիմակաւոր» անհեթեթին («դիմակաւոր», որպէսզի իրականին պատրանքը տայ, խաբուսիկ երեւոյթներ ստեղծէ), որ վայրկեան մը որպէս իրականութիւն ընդունուած էր, կը յաջորդէ գիտակից հակազդեցութիւն՝ անհեթեթը դուրս կը վտարուի: Վտարումը կ'ըլլայ միահաղոյն, այսինքն՝ անիրականին հետ կը վտարուի իրականն ալ որպէս անգոյ: Հետեւաբար, միշտ ըստ Ծաքիրոյի, «քոմիկ է իրերու ամէն կարգաւորում, որ ըլլալով հանդերձ բացայայտօրէն անհեթեթ, կը կաղապարուի իրականութեան սովորաբար նշմարելի մէկ համակարգին մէջ» (ուրիշ բաժինի մը մէջ պիտի անդրադառնանք հեղինակին մէկ հիմնական բացատրութեանը՝ ծիծաղին ծնունդ տուող ներքին խոր ազդակներուն վերաբերեալ):

Կարճ՝ իրականութիւնը, որ հաստատ ամբողջութեան մը պէս մեր գիտակցութեան մէջ խարսխած է, երբ հակասութեամբ մը սարսի իր տեղէն՝ յառաջ կու գայ ծիծաղը:

Սոյնիւրէի համաձայն, իրականութեան մը շինծու ըլլալը նուազ կը խընդացնէ, քան թէ *օրօրումը*, *տատանումը* անգոյի եւ իրականութեան միջեւ: «Ծիծաղը էապէս անցումն է լուրջէն դէպի անլուրջը..., մտքի օրօրում մը իրականին եւ անիրականին միջեւ: Ծայրագոյն պարագաներուն մէջ, ուր կը թուի թէ գործ ունինք միայն իրականին կամ անիրականին հետ՝ ծիծաղ պիտի չպատահէր»: Եւ անիրականութեան յատկանիշը կը մնայ հակասութիւնը:

Նման բան մը կը պատահի երգիծանկարչութեան պարագային, երբ միտքը կը տատանի տգեղցուած իրականութեան եւ անիրական տգեղութեան միջեւ:

Միտքերու մէջ նման տատանում մը կը յառաջացնէ Յարութիւն Ալփիար (1864–1919), երբ ցոյց տալու համար հայ ուսուցիչին նիւթական անցուկ վիճակը, կը գրէ «Վարժապետը» խորագրով գրութեան մէջ. «Քրիստոսի աշակերտները՝ Պոլսոյ վարժապետներէն աւելի ստակ կը շահէին նոյնիսկ այն ատեններն, երբ երեք հատ ձուկ ուտելու համար հինգ հազար հոգի մէկտեղ սեղան կը նստէին»...: Ալփիար մեզի ակնթարթ մը մոռցնել կու տայ հրաշագործ Յիսուս եւ Աւետարան:

Այս իրական–անիրական տեսութենէն հեռու չեն մնար բնականը եւ անբնականը: Բնական բան է, օրինակ, բնագիր մը թարգմանել լեզուէ մը ուրիշ լեզու, սակայն անբնական է –եւ անշուշտ նաեւ անհեթեթ– թարգմանուածը... ետ թարգմանել բնագրի լեզուին: «Մասիս»ի խմբագիր Կարապետ Ս. Իւթիւճեան իր երիտասարդութեան «պարապոյ ժամերուն մէջ բնաւ չէր մոռնար աշխարհաբար գրութիւն մը գրաբարի դարձունելէն ետքը նորէն աշխարհաբարի վերածել», կ'երգիծէ Յակոբ Պարոնեան իր «Ազգային Զոջեր»ուն մէջ: Այս «զոյգ» թարգմանութիւնները ոչ միայն անհեթեթութիւն են, այլ կը նմանին դարձող պարապ ճախարակի մը, որուն ծայրը կը գտնուի այս մասին քանթեան տեսութիւնը – բանի մը «ոչինչի վերածուիլը»:

Մեծը եւ Պզտիկը

Արժէքներու ամենատարրական եւ ամենաորոշ ցուցանիշը քանակականն է, եւ ծիծաղի ամենապարզ ձեւը կը կայանայ խնդրոյ առարկային մեծութեան վերիվայրումին մէջ: Ծատ մը փիլիսոփաներու համար երկու կարգի մեծութիւն

կայ. *յարաբերականը*՝ որ գիտական, փորձառական, միշտ քննադատական ու վերստուգումի ենթակայ է, եւ *բացարձակը*՝ որ բնազանցական է, անքննադատելի՝ եւ անճշդելի՝:

Գերմանացի ողմաթիկներն են որ առաջին անգամ պաշտպանած են ա՛յն միտքը, թէ ծիծաղը անհունէն կը ծնի: Անհունին անկումն է որ զայն կը դարձնէ նախ հունաւոր եւ ապա՝ անէական: Պէտք չէ զարմանալ, ուրեմն, եթէ Աստուած մեծագոյնն նշաւակը դարձած ըլլայ փիլիսոփայ հեզնողներուն եւ նաեւ զուարթախոհներու³⁰: Ծիծաղը, անոնց համար, կը նկատուի «հունաւորի մէջ բանտուած բացարձակին ազատագրութիւնը»: Երբ որ բարձրեալն Աստուած հանդիպի *ոչինչի*, աշխարհ մը կը ծնի: Եւ երբ Իր պատկերը եղող մարդը հանդիպի *ոչինչի*՝ ծիծաղ կը յառաջանայ: Տիեզերքը այս ձեւով կը դառնայ Աստուծոյ ծիծաղը («Աստուծոյ ծա՛ղրը», պիտի ըսէր Պետրոս Դուրեան), եւ ծիծաղը խնդացողին տիեզերքն է:

Ծիծաղի այս տեսութեամբ, որ հիմնուած է «ամէն ինչի եւ ոչինչ»ի վրայ, փոքրը եւ հետեւակը իրենց իրաւունքին մէջ կ'երեւին: «Կեցցե՛ չնչիկը», (*Vive la bagatelle!*), կ'ըսեն ֆրանսացիք: Լեառն հսկայ ծնաւ մուկն չնչին: Վսեմը կը սնանի *մեծութեամբ*, իսկ քոմիկը՝ *փոքրութիւններով*: –«Խելք ըսեմ չունիս. զգացում ըսեմ՝ չունիս. գեղեցկութիւն ըսեմ՝ չունիս. մէկ որդ մը ունէիր որ քեզ նուրբ կը պահէր, հիմա ա՛ն ալ չունիս», կ'ըսէ այս վերջին յայտնութենէն մեծապէս յուսախաբ եւ վրդովուած երիտասարդուհի մը իր նշանածին, երբ տղան բժիշկին ախտաճանաչումէն ետք դեղ կ'առնէ, քանի մինչ այդ աղջիկը կը խորհէր թէ նշանածին նիհարութիւնը հետեւանքն է իր հանդէպ տածած սիրոյն...³¹: Ուրիշ օրինակ մը.– Լուրի մը համաձայն, Ուիլիլիմ Սարոյան ամերիկեան հեռատեսիլին առջեւ անցնելէ առաջ ուզած է իր հայկական քիթը գեղագիտական գործողութեան ենթարկել: Այս լուրը շա՛տ ողբալի կը գտնէ Նշան Պեշկոպաշեան, որովհետեւ «եթէ Սարոյան քիչ շատ արժէք մը ունէր՝ ան ալ կը պարտէր իր քիթն»:

Քոմիկը այն ամենաաղքատն է ազդեցութեամբ, իմաստով եւ կշիռով, որ կը յաւակնի ըլլալ մեծ, եւ այդ դերը կը խաղայ, բայց որ յետագային կ'երեւի ընդհակառակը՝ պզտիկ, յարեաբար ոչինչ, եւ կամ պզտիկը որ իբր մեծ ճանչցուած էր, դիմակազուրկ ըլլալով կը տեսնուի իր ճիշդ չափովը: «Ուրեմն ծիծաղը հակասութիւնն է անհունօրէն մեծին, որ մեր հիացումը կ'առթէ, եւ անհունօրէն պզտիկին, որ հակառակ զգացումը կու տայ», կ'ըսէ Ժան-Փոլ:³²

Եւ որպէսզի ծիծաղ յառաջանայ, պէտք է որ բաղդատութեան դրուած կամ մտապատկերուած իրերը մէկ ուղղութիւն ունենան, –մեծէն դէպի պզտիկը, հակառակ պարագային՝ կ'ունենանք զարմանք, բայց ո՛չ ծիծաղ, քանի քոմիկը կը ծնի երբ սպասուած մեծիմաստ բանին փոխարէն պատահի նուազ նշանակալիցը: Երբ մանուկ մը, օրինակ, գլուխը կ'անցնէ հօրը գլխարկը, նախ կը նկատենք մեծ գլխարկը, որմէ մեր նայուածքը իջեցնելով պզտիկ տղուն՝ այս վերջինին վրայ կը խնդանք: Մտքի հակառակ շարժումը կը պատահի, երբ տեսնենք չափահաս մը, որ երեխայի մը գդակը կը կրէ: Այն ատեն մարդն է որ նախ կը տեսնենք, եւ գդա՛կն է որ կը դառնայ ծիծաղելի:

Երբ քանակական մեծութիւններու եւ պզտիկութիւններու տարբերութեամբ յառաջացած ծիծաղը տեղափոխելով մարդուն ներաշխարհը, ունենանք ենթակայական եւ որականական չափերով յառաջ եկած ծիծաղ, թեւակոխած կ'ըլլանք հոգեբանական բարդ կառոյցին մէջ: Որականական այդ մեծութիւնները եւ

փոքրությունները աչլապես կը կոչուին՝ կատարելություն եւ անկատարություն, հրապարտություն եւ նուաստացում, գերակայություն եւ ստորակայություն, որոնց նախապես անդրադարձանք:

Հաւանաբար այս բաժինի աւարտին պէտք է անդրադառնալ նաեւ ծիծաղի տեսակներուն, որքան ալ չետագային շարունակուի խօսուիլ անոր տարբեր տեսութիւններուն մասին: Ծատ մը տեսաբաններ ուզած են տեսակաւորել ծիծաղը, տարբերութիւն մը *քոմիկին*, *հիւմորին*, *սրամտութեան*, *հեգնանքին* բնոյթներուն մէջ: Ի՞նչ է տարբերութիւնը, օրինակ, *հեգնանքին* (*ironie*) եւ զուարթախոհութեան (*humour* կամ *humor*) միջեւ: Բազմաթիւ գրողներ զանազան տարբերութիւններ գտնել ուզած են անոնց միջեւ, սակայն ընդհանրացած հասկացողութիւն է թէ առաջինին մէջ *ես*-ն է որ գլուխը կը ցցէ. սրամիտ խօսքը վերադառնալով մատնանի՜շ կ'ընէ հեղինակը, իբր կեդրոնական դէմք, մինչ երկրորդին մէջ հեղինակը կը կորսուի, եթէ կարելի է ըսել՝ կը ձուլուի խօսքին մէջ. համակրական զգացումով մօտենալով նիւթին՝ խօսքը կը թուի բնական բերում մը, որուն մէջ հեղինակին բերած մասնակցութիւնը կը մնայ անչափ:

Նշենք նաեւ այն տարբերութիւնը, զոր Պերկսոն կը դնէր երկուքին միջեւ. հեղինակները «երբեմն կը թուեն ինչ որ պէ՛տք է ըլլար, հաւատալ ձեւացնելով թէ այդպէ՛ս է արդէն իրողութիւնը –ասոր մէջ կը կաշանայ *հեգնանքը*: Իսկ ընդհակառակը, պիտի նկարագրեն մանրամասնօրէն եւ մանրախոյզօրէն ինչ որ է՛, հաւատալ ձեւացնելով թէ ճիշդ այդպէ՛ս է որ իրերը պէտք է ըլլային, –այդպէս կը շարժի *հիւմորը*: Այսպէս մեկնաբանուած՝ *հեգնանքը* թափ կու տայ ինք իրեն, հասնելով թեւաւոր հոգետրտութեան, մինչ զուարթախոհութիւնը կ'իջնէ եւ գիտականօրէն կը խուզարկէ իրողութիւնները, կը խորանայ ցաւի՛ն մէջ:

Ըսենք նաեւ թէ հարազատ հիւմորը, երբ «սեւ» չէ, չի տրորեր, անողորջ չէ ինչպէս պարսաւագիրը: Այն ջերմ մօտեցումը, որով ան կը պարուրէ իր հերոսները, չի ցուցներ, այլ զանոնք երբեմն նոյնիսկ կը դարձնէ համակրելի:

Այսուհանդերձ, ծիծաղին տարբերութիւնները անպայման անոր բնոյթներուն եւ տեսակներուն մէջ չեն կաշանար, այլ անոնց բաղադրութեան աստիճանաւորումին եւ զօրութեան մէջ: Ինչ որ անգլիացին *հիւմոր* կը կոչէ եւ ֆրանսացին *սրամտութիւն*, կրնան շատ չտարբերիլ: Կան տարբեր կարգի եւ դասաւորումի պիտակով ծիծաղներ, որոնք կը գտնուին *ծիծաղելիին* (*ridicule*) եւ *քոմիկին* միջեւ տեղ մը: Քոմիկը, օրինակ, կը մեկնաբանուի որպէս երկու անհաշտ իրողութիւններու կամ մտածումներու անսպասելի հաշտեցում մը, մինչ ծիծաղելին՝ ստորադասական դատումի մը արդիւնքը, դատում մը՝ որ հիմնուած է ընկերութեան հաստատած արժեքափերուն վրայ, ինչ որ յարաբերական է, այսինքն՝ կրնայ ճիշդ չըլլալ ոչ ալ արդար:

Հիւմորը երբեմն այնքան բազմակողմանի եւ բազմատարր է, որ կրնայ ընդգրկել գեղագիտական ծիծաղին շատ մը երեսները, եթէ ոչ բոլոր կողմերը: Ան կրնայ ունենալ նաեւ երկու տարբեր երեսներ, – *վարդագոյնը*՝ որ համակրանքի վրայ հիմնուած բացատրութեան որակումն է, եւ *սեւը*: «Սեւ հիւմորը գերազանցապէս զգացականութեան մահացու թշնամին է», կը գրէ Անտրէ Պրըթոն, որ առաջինը եղած էր սեւ երգիծանքի հասկաքաղ մը հրատարակող³³: Նման հիւմոր մը պարագային ան կը թուի ըլլալ անգիշող, անգութ: Այս կարգի հիւմորի վարպետն է անգլիացի *Շոնաթան Սուիֆթ* (1667–1745), հեղինակը «Կիւ-

լիվերի Ճամբորդություններ»ուն եւ որուն գործերը («Խորհուրդներ Ծառաներուն» կամ «Առաջարկ՝ արգիլելու համար աղքատներու զաւակները որ բեռ չդառնան երկրին») գործերը ոչ մէկ համակրական մօտեցում ունին իրենց կարծրութեամբ: Սուիֆթի հեգնանքը անողոք է, կը նեղէ, կը ձաղկէ եւ կը ցաւցնէ: Սեւ եւ վարդագոյն հիւմըրի ուրիշ տիտան մըն է ամերիկացի Մարք Թուէյն (1835–1910), որուն անհեթեթին վրայ հիմնուած ծիծաղը զօրեղ է եւ մաշեցնող: Թուէյն պիտի դառնար հայրը սեւ եւ վարդագոյն հիւմըրով գրող բազմաթիւ սերունդներու, իսկ Անգլիոյ մէջ իրեն պիտի ձայնակցէր Ճորճ Պեռնըրտ Շօ: Սեւ հիւմըրին կը հանդիպինք նաեւ Պարոնեանի մօտ երբ ներկայացնելու համար ազգային ջոջ մը, շեղփի հարուածով մը կը փորագրէ թէ ան «մզկիթ մը շինեց»:

Ամէն պարագայի, սեւ թէ վարդագոյն սրամտութիւններ՝ անոնք մաս կը կազմեն ընդհանուր հումըրին, որովհետեւ անոր ակէն կը բխին եւ նոյն միջոցներով կ'արտայայտուին:

Ինչ կը վերաբերի անայլալ երգիծանքին (pince-sans-rire), երբ կատալաբան մը խնդուք կը յառաջացնէ ինք մնալով անտարբեր, լուրջ արտայայտութեամբ, անհկա ծիծաղի տեսակին մաս չի կազմեր, այլ գործադրուած միջոցին, թէքնիքին: Մինչ ոմանք մթնոլորտին անհամապատասխան նման դիրքով է որ ունկնդիրին ծիծաղը աւելի կը հրահրեն, ուրիշներ նախ կը սկսին խնդալ, որ վարակիչ դառնայ իրենց խնդուքը, եւ ապա կը պատմեն մանրավէպը:

Երգիծական գրականութեան յատկացուած այս բնորոշումներու հատուածին մէջ տեղին է նաեւ աւելցնել թէ անգլիացի լաւագոյն բանաստեղծ-թատերագիրներէն Պէն Շոնսընն³⁴ է որ առաջին անգամ ծիծաղին ֆիզիքական ազդակը միացուց հոգեկանին՝ թատերական տեսութեամբ մը: Անոր *հիւմըր* անուանածը անձնաւորութիւն մըն էր, որ տիրապետուած էր մէկ մասնաւոր, կամ բազմաթիւ տրամադրութիւններու խառնուրդով մը: Իսկ 18-րդ դարուն է որ անգլիացի ոմանթիկները, որոնք ուղղակի ժառանգորդներն էին Սերվանդէսի («Տոն Քիշոթ»), կրեցին *հիւմորիսթներ* անուանումը: Ասոնց գերագոյն ներկայացուցիչն էր Սուիֆթ:

Ե.

Կեանք եւ Մեքենականութիւն

Կարգ մը գեղագէտներ, ինչպէս գերմանացի ոմանթիկները եւ Շէլլինկ³⁵, իրենց փիլիսոփայութիւնը քաղած են իրենց արուեստի տեսութենէն, մինչ ուրիշներ՝ ինչպէս Անրի Պերկսոն՝ իրենց արուեստի տեսութիւնը դարձուցած են մէկ հետեւողութիւնը իրենց փիլիսոփայութեան, որուն կու գայ նեցուկ կանգնիլ այդ արուեստի տեսութիւնը:

Կեանքը, ըստ Պերկսոնի, ստեղծագործութեան եւ կենդանութեան առանձին տիրապետութիւնն է իրեն ոչ շատ հարազատ անկենդան եւ մեքենական

նիրթական աշխարհին վրայ: «Կենսական սլացքով» (élan vital) եւ «Ստեղծագործ յեղաշրջումով» (évolution créatrice) բացատրուած կեանքը, ի հարկէ, էապէս պայմանաւոր է նիրթական աշխարհով, սակայն ո՛չ ամբողջովին եւ բաւարար չափով:

Կենսապաշտ այս տեսութիւնը դուռ կը բանայ կեանքի ազատութեան տեսութեան, որ կեանքի ամբողջ իմաստը, լրջութիւնը կը գտնէ ազատութեան մէջ, –բացարձակ ազատութեան՝ իր աննախատեսելի հետեւանքներով:

Արուեստը կը կայանայ կեանքի անխուզարկելի ծալքերը մեր առջեւ բանալու, մեզի զգացնելու մէջ, իսկ արուեստագէտը այն անձն է, որ գերզգայուն մտատեսութեամբ (intuition) մը կը հաղորդակցի իրերու ներքին իրականութեան, բացարձակ ճշմարտութեան հետ: Արուեստի եւ բնագանգական նըպատակներու նոյնացում մըն է, որ կը կատարուի հոս: Սակայն պիտի տեսնենք թէ, հակատեսութեամբ մը, Պերկսոնի համար ծիծաղը կը դառնայ արուեստի այն ճիւղը, որ ամէնէն շատ առընչութիւն ունի մեր ընկերային կեանքին հետ:

Ազատութիւն, անհատականութիւն, կենդանութիւն, միշտ նո՛ր անկրկնելի երեւոյթներ, –ահա՛ կեանքը բնորոշող յատկութիւնները: Ասոր ճիշդ հակառակը կը կազմեն *մեքենականը* եւ զայն բնորոշող երեւոյթներ –կրկնումներ, շրջումներ, նախատեսումներ:

Ի՞նչ է ծիծաղին դերը այս տեսակ յղացուած աշխարհի մը մէջ, եթէ ոչ անձնական ազատ կեանքի պաշտպանութեան ձեւ մը՝ ընդդէմ թշնամի մեքենական ոտնձգութիւններու: Ասկէ՝ ծիծաղին այնքան ծանօթ բանաձեւը.– *Ծիծաղելին՝ ապրող, կենդանի էակի մը վրայ դրուագուած մեքենականն է* (du mécanique plaqué sur du vivant): Այս բանաձեւը կը բաւարարէ Պերկսոնը, որովհետեւ անով բացատրուած կը տեսնէ ո՛չ միայն ծիծաղին բոլոր երեւոյթները, այլ անոր կիրարկումով ծիծաղ յառաջացնելու, ծիծաղ արտադրելու անսխալական եղանակ մը՝ բոլոր ժամանակներու համար:

Հեղինակը այս բանալի–բանաձեւով բացատրած է, ուրեմն, ծիծաղին գլխաւոր երեւոյթները, –ձեւերու, դէմքերու, շարժումներու, վիճակներու, նկարագիրներու քոմիկը, որոնց անդրադառնալէ առաջ հարկ է նշել Պերկսոնի –եւ իր համախոհներուն– դրած նախապայմանները:

Իմացականութիւն եւ *անզգայութիւն*, –ահա նախապայմանները: Ծիծաղին մեծագոյն թշնամին յուզումն է: Որպէսզի մեզի սէր կամ գութ մերձնչող անձ մը ծիծաղելի դառնայ, գոնէ վայրկեանի մը համար սէրը կամ գութը պէտք է լոնեն, որպէսզի տեղ տան ծիծաղին անհրաժեշտ *անտարբերութեան*: Պարասրահի մը մէջ, օրինակ, կը բաւէ ականջները գոցել չլսելու համար երաժշտութիւնը, որպէսզի բոլոր պարողները մէկէն ծիծաղելի դառնան: Ուրեմն ծիծաղը իմացականութեան հետ կապ ունի, եւ «զուտ իմացականութիւններով կազմուած ընկերութեան մը մէջ ապահովաբար պիտի չլային, բայց պիտի շարունակէին թերեւս խնդալ»:³⁶

Այդ իմացականութիւնը պէտք չէ առանձնանայ, այլ յարատեւ շփման մէջ ըլլայ ուրիշ իմացականութիւններու հետ: Ծիծաղը չ'ախորժիք առանձնութենէ, կարծես ան արձագանգի պէտք ունի –հասկցողներու, խնդացողին համաձայն գտնողներու: Այս պատճառաւ, ծիծաղը կը դառնայ միշտ խումբի մը ծիծաղը, երբեմն՝ որո՛շ խումբի մը: Այսպէս կարելի է բացատրել, օրինակ, ան–

թարգմանելի հանգամանքը կարգ մը զուարթաբանություններու, որոնք կը վերաբերին միայն մասնաշատուկ ընկերութեան մը բարքերուն եւ մտայնութեան:

Ծիծաղը հասկնալու համար, պէտք է զայն դնել իր բնական միջավայրին մէջ, որ ընկերութիւնն է:

Յատկապէս *մարդկայինէն* դուրս ծիծաղելի բան չկայ: Ասոր համակարծիք են գրեթէ բոլորը: Տեսարան մը կրնայ գեղեցիկ, հիանալի, անարժէք կամ տգեղ լլալ, բայց երբեք՝ ծիծաղելի: Բնութեան մէջ քոմիկ բան չկայ, ընդհակառակը՝ բնականութեան պակասը, անբնականութիւնն է որ ծիծաղելի կը դարձնէ անձ մը: Միւս կողմէ, անասունի մը վրայ կը խնդան միայն, երբ անոր վրայ նկատեն մարդուն յատուկ դիրք մը, մարդկային արտայայտութիւն մը, կամ թէ յարդէ գլխարկ մը կը դառնայ ծիծաղելի՝ մարդուն երեւակայութեան անոր տուած ձեւերուն համար: Մարդուն նմանութեամբ որեւէ բան ծիծաղելի կը դառնայ: Մարդը ո՛չ միայն «խնդացող անասուն» մըն է, այլ նաեւ «խնդացնող անասուն» մը:³⁷

Եւ վերջապէս, ծիծաղելի անձը անգիտակից է իր վիճակին: Եթէ Մովսէսի *Հարբակոնը* իր ագահութեան վրայ մեր ծիծաղիլը տեսնէր, անշուշտ շուայլ պիտի չդառնար, սակայն մեզմէ պիտի պահէր –առնուազն նուազ ցոյց պիտի տար– իր կցցիութիւնը: Այս իմաստով է որ, առաւելաբար, ծիծաղը «կը պատժէ բարքերը»: Այնպէս կ'ընէ՝ որ մենք երեւինք ինչպէս որ ընկերութիւնը պիտի ուզէր որ երեւեինք:

Ծիծաղը բնորոշուեցաւ իբր կարծրութիւն, մեքենականութիւն³⁸: Հարկ է բացատրել, ուրեմն, այն կապը, որ կ'երկարաձգուի հոպիտի մը խեղկատակութիւններէն մինչեւ բարձր կատակերգութեան նրբագոյն խաղերուն:

Կը սկսինք պարզագոյնէն.– Ե՞րբ դէմք մը ծիծաղաշարժ է:

Դէմք մը ծիծաղաշարժ է, երբ արտայայտած մէկ բանէն զատ ուրիշ բան չարտացոլացներ: Գիտենք թէ դէմք մը կայուն եւ անշարժ ըլլալով հանդերձ, իր վրայ կը գտնենք հոգեվիճակի մը բոլոր նրբերանգները, մինչ ծիծաղելի դէմք մը վերջնականապէս քարացած կը մնայ, կարծես ծամածոութիւն մը ըրած պահուն: Կան դէմքեր, որոնք միշտ լալով զբաղած են (կարծես), եւ կամ սուլելով: Ուրիշներ՝ յափտենապէս փշելով երեւակայական փողերու մէջ:

Դէմքէն ետք՝ շարժումներու քոմիկը: Ահաւասիկ ճառախօս մը, որուն ձեռքին շարժումները կարծես թարգման կ'ուզեն ծառայել իր խօսքին: Ծա'տ լաւ: Բայց միտքը բան մըն է, որ կը մեծնայ, կը զարգանայ, կը փոխուի ճառին սկզբնաւորութենէն մինչեւ վերջ, բայց ահա՛ տես որ ձեռքի կամ գլխու այդ շարժումները կանոնաւորապէս կը կրկնուին: Եթէ ասիկա մեր ուշադրութիւնը գրաւէ, անով զբաղինք, եւ նոյն շարժումները կատարուին մեր սպասած վայրկեանին՝ ակամայ կը խնդանք: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ մեր առջեւ պիտի կարծենք տեսնել մեքենայ մը, որ ինքնաշարժօրէն կ'աշխատի, կ'ուզէ կեա'նքը կապկել. ահա՛ քոմիկը:

Կեանքը անկապկելի է, իսկ ինչ որ կապկելի է, պատկանելով մեր անձին մէջ տեղ գտած մեքենականին, կը դառնայ ծիծաղաշարժ: Զարմանալի չէ, ուրեմն, եթէ կապկու՛մը մեզ կը խնդացնէ:

Նմանապէս, կեանքը ըլլալով իրարմէ տարբեր եւ անջատ գոյութիւններու միութիւն մը, ան որ հարազատօրէն իր յաջորդին կը նմանի, մեր մէջ կ'արթնցնէ «նոյն կաղապարէն ելած օրինակներու», այսինքն՝ մեքենական ար-

տադրություններու պատկերը, ինչ որ մեզ պիտի խնդացնէ: Այսպէսով կը բացատրուի Բասթալի³⁹ այն դիտողութիւնը, թէ «երկու հարազատօրէն իրար նման դէմքեր մեզ կը խնդացնեն, երբ անոնցմէ ունէ մէկը առանձին մեզ պիտի չխնդացներ»: Իսկ երբ երկուքին փոխարէն դնենք հարիւրեակ մը իրար նման դէմքեր, այս անգամ պիտի մտածենք խամաճիկներու մասին, որոնք անտեսանելի թելերով կը շարժին, կը խնդան, կ'երգեն:

Կեանքի մէջ շատ մը իրողութիւններ ծիծաղելի են: Բայց դարաւոր սովորութիւնները մեզ ընտելացուցած են անոնց, եւ պէտք են մասնաւոր դէպքեր որպէսզի անոնց ծիծաղելիութիւնը երեսան ելլէ: Հագուստը, օրինակ, ծպտում կ'ենթադրէ, եւ ծպտումը՝ որպէս մեքենական հնարք՝ ծիծաղելի է: Մեր աչքերը սակայն, օրուան նորոյթին վարժուած ըլլալով, կը սպասեն որ մէկը միջնադարեան հագուստ մը հագնի, որ ծպտուածի երեւոյթը ստանայ, որուն ի տես մենք խրնդանք:

Ընկերութեան մէջ նոյնպէս պաշտօնական, արարողական կողմերը ծիծաղելի են, բայց մենք զանոնք խորքին հետ ձուլուած նկատելով՝ չենք խնդար: Բաւ է ձեռք եւ խորքը իրարմէ անջատել, կամ թէ տառը ոգիին դէմ ելլէ, որպէսզի բոլոր տարօրինակութիւնները, ընկերութեան «ծպտուած ըլլալը» երեսան գայ: Օրինակ. Տիէր քաղաքին բացերը, նաւաբեկութեան մը հետեւանքով մի քանի անձեր հազիւ ազատած էին: Մաքսատան պաշտօնեաները, որ աղետեալներուն քաջաբար օգնութեան հասած էին, սկսան անոնց պաշտօնապէս հարցնել թէ «չունէի՞ն մասնաւոր բան (ինչք, ապրանք) յայտարարելիք» մաքսի համար: Նոյնպէս ծիծաղելի է երբ մարդիկ ուզեն փոխարինուիլ բնութեան օրէնքներով: Օրինակ Մոլիէրի բժիշկներէն մէկուն (Sganarelle) հետեւեալ խօսքը, երբ իրեն կ'առարկուի թէ սիրտը ձա՛խ կողմը կը գտնուի եւ ոչ թէ՝ աջին, «Այո՛, անիկա ժամանակին աշդպէս էր, բայց այդ բոլորը մենք փոխեցինք, եւ հիմա մենք բժշկութիւնը ամբողջովին նոր ձեւով կ'ընենք», կ'ըլլայ պատասխանը:

Քիչ մը վերը՝ ինչ որ ծիծաղելի թուած էր հագուստին եւ մարմինին կապակցութեամբ, նմանապէս ծիծաղելի կը դառնայ երբ հարցը վերաբերի մարմինին եւ հոգիին, վերջին բառը առնելով իր ամենալայն իմաստով:

Ծիծաղելի է ամէն դէպք, երբ մեր ուշադրութիւնը կը դարձնէ դէպի մարդուն ֆիզիքականը, երբ խնդրոյ առարկայ է անոր բարոյականը: Այսպէս՝ կը խնդանք ճառախօսի մը վրայ, երբ ան իր ճառին ամէնէն յուզիչ մէկ վայրկեանին կը փոնգտայ: Կը խնդանք նմանապէս, երբ մարդը նմանցոյի անկենդան իրի մը, երբ Սանչօ Բանշան («Տոն Քիշօթ») ծածկոցի մը վրայ տապալած եւ օդը նետուած է հասարակ գնդակի մը պէս: Երուանդ Օտեան իր «Յեղափոխութեան մակաբոյծները» գործին մէջ, երգիծանքի նման ձեւ մը գործածած է. «Վարդհոգեան նստած էր սեղանի մը վերի կողմը, որուն շուրջն ու վրան հաւաքուած էին ութ գաւաթ օղի, ժամկոչ մը, սիսեռի մեզէ, ծխալաճառի աշկերտ մը, *սարտէլա*, ցնդած բանաստեղծ մը, խաշած հաւկիթ մը, քանի մը հատ ձիթապտուղ ու քանի մը հատ ալ պարապ պտըտող գաղթականներ», իսկ Լապիշի հանրածանօթ մէկ կատակերգութեան մէջ, Պրն. Փերիշոն, շոգեկարգ բարձրանալէ առաջ, ստուգում մը կը կատարէ իր ինչքերուն եւ հակերուն, վստահ ըլլալու համար թէ տունը բան չէ մոռցած. «1, 2, 3, 4, 5, 6, կինս՝ 7, աղջիկս՝ 8, եւ ես՝ 9. մենք ինը հատ ենք»:

Ծարժումէն ետք՝ վիճակներու եւ բառերու քոմիկը: *Ծիծաղաշարժ է դէպ-*

քերու եւ արարքներու ամէն յարդարում, որոնք իրարու մէջ անցած՝ մեզի պատրանքը կու տան կեանքի եւ մեքենական շինուածքի: Ծարժանկարի մէջ Չարլի Չափլին շատ –եւ շատ յաջող– գործածած է այս միջոցը, իր տիպարի կերտումին եւ արարքներու շարահիւսման մէջ: Մոլիերի վերոնշեալ հերոսը կը գտնուի նման կացութեան մը մէջ. Սկանարէլ կը ստիպէ Բանգրասը զինք մտիկ ընելու, մինչ այդ փիլիսոփան խօսքի ճշմարիտ մեքենայ մըն է, որ ինքնաբերաբար կ'աշխատի: Ամէն անգամ որ Սկանարէլ Բանգրասը նրբանցքին մէջ կը հրէ, այս վերջինը զսպանակաւոր մեքենայի նման բեմ կը վերադառնայ ճառախօսութիւնը շարունակելու: Եւ երբ Սկանարէլ կը կարծէ թէ վերջնականապէս դուրս ըրած է փիլիսոփան, յանկարծ բացուող պատուհանէն Բանգրասը կը ցցէ իր գլուխը:

Նոյն մեքենականութիւնը կը գտնենք կրկնուող բառերու եւ շրջումի պարագային: Երեւակայեցէք որոշ անձեր իրենց յատուկ դիրքերուն վրայ: Ծիծաղը կը պայթի անմիջապէս որ կարգը կը շրջուի եւ տեսնուի թէ ամբաստանեալ մը դատաւորին դասեր կու տայ, կամ մանուկ մը՝ իր ծնողքին, եւ կամ երբ երիտասարդ մտաւորականի տիպարը կը ներկայացնէ *Խեւ Աւօն* («Ընկեր Փանջունի»): Այս դասուն կը պատկանի նաեւ լարուած մեքենային մէջ ինքն իսկ ինկողը: – Մոլիերի *Ժորժ Տանտէն*ը կ'ամուսնանայ իր դիրքէն բարձր կնոջ մը հետ: Երբ կը նկատէ թէ իր կինը զինք կը խաբէ, օգնութեան կը կանչէ իր զոքանչը եւ աներհայրը, եւ մենք յանկարծ կը խնդանք երբ, անսպասելիօրէն, կը տեսնենք զոհը ներողութիւն խնդրող դերին մէջ: Նման կացութեան մը մէջ կը գտնուի Յակոբ Պարոնեանի Աքիսողոմ Աղան:

Բառ մը կամ վիճակ մը կրնայ ինքնին ծիծաղաշարժ չըլլալ, բայց միտքերու զուգորդութեամբ կը խնդանք, զանոնք կապելով ուրիշ ծիծաղելի երեւոյթներու հետ: Կը խնդանք երբ մէկը ըսէ. «Ես Աքիսողոմ Աղա չեմ», կամ՝ «Մի քիչ փող ուղարկեցէք», եւ կամ որեւէ ուրիշ բառ որ մեզ կրնայ յիշեցնել Ընկեր Փանջունիի մը ծիծաղաշարժ տիպարը:

Գիտենք թէ մէկը որքան ծիծաղաշարժ կը դառնայ, երբ արագ թափով մը ըսէ կամ ընէ բաներ՝ զորս պիտի չուզէր ընել կամ ըսել: Ծիծաղաշարժ են այն նախադասութիւնները, որոնք անդադար գործածուելով նմանաձոյլ, *քիչէ* դարձած են: Ծիծաղաշարժ է նմանապէս, երբ բառը իր փոխաբերական իմաստէն զրկելով՝ առնենք զայն նիւթական իմաստով: *Մեծապատիւ մտրացկանները*–ին մէջ, երբ բանաստեղծը կ'ուզէ դնել «իր յարգանքները» Աքիսողոմ Աղայի «ոտքերուն տակ», –«Դի'ր», կը պատասխանէ ան, շտկուելով, եւ քիչ անդին նոյնպէս կը մտածէ Մուսային հրաւիրագիր դրկելուն մասին:

[Բնականաբար երկմակարդակ ծիծաղ մըն է, զոր Պարոնեան հոս կը գործածէ: Բառերէն անդին՝ կը խնդանք նաեւ Աքիսողոմ Աղայի միամտութեանը վրայ]:

Կարելի է նաեւ ուրիշ ձեւով ծիծաղ յառաջացնել. օրինակ, երբ կարգ մը միտքեր լաւագոյնս արտայայտելու ձեւ մը, «շրջանակ» մը ունին՝ զանոնք արտայայտենք հակառակ եղանակով մը, եւ կամ առնենք ձեւը, եւ արտայայտենք ամբողջովին հակառակ միտքեր: Փորձենք, օրինակ, մտերիմ խօսքեր ըսել հանդիսաւոր ոճով մը, կամ՝ հանդիսաւորութիւն պահանջող խօսքեր՝ մտերիմ ձեւով. այդ պարագաներուն պիտի դառնանք ծիծաղելի: Կը խնդանք նոյնպէս, երբ պարկեշտօրէն յայտնենք անպարկեշտ միտք մը, ինչպէս երբ Կոկոլի *Քենիշը*–ին մէջ կ'ըսուի.– «Քու աստիճանդ ունեցող պաշտօնեայի մը համար շա'տ է գող–

ցածդ...»:

Պերկսոնի տեսութեամբ, Գկարագիրներու մէջ ամէն ինչ որ «շինուած», «կաղապարուած» է՝ ծիծաղելի է: Ձեռով մը ամէն Գկարագիր ծիծաղելի է, որովհետեւ ինքզինք կը կրկնէ⁴⁰: Բարձր կատակերգութեան դիտումն է Գկարագիրներ, այսինքն՝ ընդհանուր կերպարներ կերտել, որոնց կարելի է հանդիպիլ ամէն վայրկեան: Նշանաւոր կատակերգութիւններու անուններն իսկ, ինչպէս՝ *Ագահը*, *Քննիչը*, *Մարդատեսացը*, ո՛չ յատուկ անուններ են: Յատուկ անուններ կրող կատակերգութիւններն իսկ, իրենց իմաստին ուժով, ի վերջոյ կը վերածուին հասարակ անունի: Կ'ըսենք՝ *Թարթիֆ* մը, *Փանջունի* մը, մինչ պիտի չըսենք՝ *Օթէլ-լօ* մը, *Համլէթ* մը:

Նկարագրի քոմիկի յատկանիշներն են, միշտ ըստ Պերկսոնի, կարծրութիւնը, ինքնաշարժութիւնը (*օթօմարթիզս*), անընկերայնութիւնը: Ասոնց վրայ կու գայ աւելնալ *մտացիրութիւնը*: Կանոնաւոր, սիսթեմաթիկ մտացիր մըն է, օրինակ, Տոն Քիշոթը, -արթուն երազողի այդ տիպարը: Պէտք է ըսել թէ ծիծաղը, ընդհանրապէս, առընչութիւն ունի երազի տրամաբանութեան հետ: Երկուքն ալ յառաջ կու գան «կեանքի հանդէպ անուշադրութենէ մը», եւ երկուքն ալ, Թէոֆիլ Կոթիէի⁴¹ բառերով, «անհեթեթի տրամաբանութիւն» են: Օրինակի համար, մտիկ ըրէք Մարք Թուէյնի տուած պատասխանները թղթակիցի մը. այսպէս՝ «Եղբայր մը ունի՞ք»: -Այո՛, զինք Պիլ կը կոչէինք: -Ուրեմն մեռա՞ծ է: -Բան մը, զոր երբեք չկրցանք գիտնալ: Մեծ խորհուրդ մը կը տիրէ խնդրին վրայ: Երկուորեակներ էինք, հանգուցեալը եւ ես, եւ 15 օրուան էինք երբ լոգցուցին մեզ նոյն տաշտիկին մէջ: Մեր երկուքէն մէկը խեղդուեցաւ, բայց երբեք չգիտցուեցաւ թէ ո՛ր մէկն էր ան: Ոմանք կը կարծեն թէ Պիլն էր, իսկ ուրիշներ՝ ես: -Տարօրինակ, բայց դուք ի՞նչ կը մտածէք: -Մտիկ ըրէք. ձեզի պիտի վստահիմ գաղտնիք մը, զոր ոեւէ մէկուն չեմ յայտնած: Մեզմէ մին՝ նշան մը ունէր, գեղեցիկ մեծ խալ մը իր ձախ ձեռքին, եւ ասիկա ե՛ս էի: Արդ, այ՛դ տղան էր որ խեղդուեցաւ...»:

Մարք Թուէյն հոս կը վարուի, կը խօսի իբր երրորդ անձ մը, այնպէս ինչպէս կը պատահի մեզի մեր երազներուն մէջ:

[Տոն Քիշոթ որակուեցաւ «մտացիր», «արթուն երազող»: Այս որակումները, ինչպէս նաեւ Պերկսոնի բացատրութիւնը (ծիծաղը՝ որպէս մեքենականութիւն) գործածելով, կրնանք գերազանցապէս բնութագրել *Փանջունիի* մը տիպարը: Ասպետական Տոն Քիշոթի մը երազները վեհ էին եւ յուզիչ: Առնուազն նոյնքան բարձր են Փանջունիի հետապնդած ընկերային արդարութեան նշանակետերը, սակայն անոր կը պակսի Պերկսոնի մատնանշած մարդկային *ճկունութիւնը*, զոր պէտք է հոս թարգմանել իբր շրջապատի պայմանները լիովին ըմբռնող եւ անոնց համաձայն յառաջացող գործօն: Փանջունին (սխալ) սորված է բաներ եւ չէ մարսած զանոնք, ինչ որ զինք դարձուցած է մեքենական, «կաղապարեալ» միտքեր յայտնող, գործադրող մը, -«արթուն երազող» մը: Անշուշտ պարզ երազողէ մը աւելի բարդ եւ բազմատարր է Փանջունիի կերպարը, որ խմբական-հաւաքական դիմագիծ մը կ'ուրուագծէ իր ետին, եւ նաեւ անձնական շահամիտութիւն մը կ'ենթադրէ]:

Յատկապես ծանրացանք Պերկսոնի այս համբաւատոր տեսութեան վրայ, որ իր ժամանակին ումբի մը պէս պայթած եւ իր ազդեցութիւնը ունեցած էր մտաւորականութեան վրայ, այնքան՝ որ ըսողներ եղան թէ «ամէն խնդացող անգիտակից պերկսոնական մըն է»։ Այս երեւոյթը հեղինակին տեսութեան չափ կարելի է վերագրել գիրքին գրական արժէքին, Պերկսոնի մատուցման ճարպիկ եւ վարպետ եղանակին (Պերկսոնի լեզուական հմայքը զգալի է նաեւ իր փիլիսոփայական գործերուն մէջ)։ Ներկայիս, տեսաբաններ թօթափուելով այդ հրմայքէն, աւելի իրատեսօրէն կը մեկնաբանեն մեքենականութեամբ բացատրուած այդ տեսութիւնը, զայն տեղաւորելով *հակասութեամբ* բացատրուած տեսութեան մէջ։ Հակասութիւն՝ կենդանականի եւ մեքենականի (Պերկսոնի պարագային), ինչպէս ուրիշներու պարագային՝ մեծի եւ պզտիկի, իրականութեան եւ իտէալի միջեւ։ Թէեւ պէտք է աւելցնել թէ աստիճանագրկումի տեսաբանները իրենցը կը նկատեն Պերկսոնի տեսութիւնը. –մարդուն վրայ մեքենական ամէն երեւոյթ կ'արժէքագրկէ զայն, անձը իջեցնելով մարդավայել բարձր աստիճանէն հասարակ անգիտակից կամ կիսագիտակից էակի աստիճանին։

Յիշուելիք կարեւոր իրողութիւն մըն է նաեւ հետեւեալը. Պերկսոնի ծիծաղի տեսութեան ուրուագիծերը տրուած են իրմէ առաջ, 19-րդ դարուն, գերմանացի հոգեբան բժիշկի մը կողմէ։ –«Բուսական կեանքի եւ անկենդան բնութեան իրերը քոմիկ չեն, գրած է *Lug*⁴², որովհետեւ անոնք կը համապատասխանեն իրենց տրուած արժէքին»։ Նոյնն է պարագան անկատար կենդանիներուն, որովհետեւ պիտի չնկատէինք հակասութիւնը իրենց երեւոյթին եւ արժէքին միջեւ։ Միայն մարդիկը եւ կատարեալ կենդանիներն են որ կրնան քոմիկ դառնալ, որովհետեւ անոնց հոգեբանական կեանքին տեղեակ ենք։

Քոմիկ է կենդանականին վերադարձը դէպի կարծր եւ ընդհատ, արագ եւ յաջորդական շարժումներուն, որոնք յատուկ են անկենդանին եւ մեքենականին։ Ահա թէ ինչո՞ւ քոմիկը յորջորջուած է «բնութեան մեքենականութեան մէկ խաղը՝ մտքի ազատութեան հետ»։

2.

Ֆրէօյտ, Կամ Հոգեկան Ուժերու Խնայողութիւն

Հոգեվերլուծումի գիտութեան հիմնադիրը՝ Ֆրէօյտ, ծիծաղի բացատրութիւնը կը գտնէ հոգեկան–զգացական *խնայողութեան* մէջ, եւ հո՞ն ուր Պերկսոն կեանքի կարծրացում, մեքենայացում կը տեսնէր՝ Ֆրէօյտ կը գտնէ միայն բնագոյ եւ սեռ, հաճոյք եւ մանկական վերջիշում, բարդոյթ եւ ետմղում (refoulement)։ Ու մինչ առաջինին համար ծիծաղը սրտի անզգայութիւն եւ «զուտ իմացականութիւն» կ'ենթադրէ, երկրորդին համար սրամտութիւնը կը դառնայ բնագոյական խաթարումներու, անգիտակիցին մէջ ետ մղուած ցան–

կութիւններու եւ մանկական վերապրող փորձառութիւններու արտայայտութիւն:

Ֆրէօյտ, աշակէտով, իր վարդապետութեան տեսանկիւնէն պարզաբանած կ'ըլլայ նաեւ ծիծաղը, –տիեզերական լիպիտո–ով, որ զսպանակն է մեր բոլոր գործունէութիւններուն, գիտակից թէ անգիտակից, եւ սեռային եւ մղուած ցան–կութիւններով՝ ընկերութեան դրած բարոյական արգելքներուն պատճառով:

Ձե'ն է, որ սրամտութիւն կը յառաջացնէ. առանց անոր սրամտութիւնը կ'անհետի կամ, ինչպէս ըսած է Ֆիշըր⁴³, «Նախ իր ձեռն'վն է որ դատում մը սրամտութեան կը վերածուի»: Ֆրէօյտ, մեկնելով ասկէ, կը քննէ սրամտութեան գլխաւոր միջոցները, – բառերու բաղադրութիւն կամ տարբադադրութիւն, փոփոխութիւն, շրջում, երկիմաստ գործածութիւն, (բառա)խաղ, ակնարկութիւն, տրամաբանական սխալներ, եւայլն, եւ կը յանգի այն եզրակացութեան թէ սրամտութիւնը կը յառաջանայ բիրեղացումով մը, կրճատումով մը, –«խնայողութեամբ» մը: Անշուշտ թէ ամէն սղում սրամտութիւն չէ, բայց սրամտութիւնը ունի իր ուրոյն կրճատումը, զոր Ֆրէօյտ կը ջանայ երեւան հանել իր մէջբերած օրինակներով:

Բառախաղը⁴⁴, կ'ըսէ Ֆրէօյտ, որ սրամտութեան ընթացիկ ձեւերէն մէկն է, ինքնին խնայողութիւն է: Միտքը կը գոհանայ, երբ նուազագոյն ճիգով մը իրարմէ շատ հեռու միտքեր արտայայտէ: Օրինակ, հետեւեալ մանրավէպին մէջ, ուր նոյն բառամթերքը գործածուած է երկիցս. «Բ... ամուլը պերճաշուք կեանք մը ունի: Ըստ ոմանց՝ ամուսինը շատ շահած ըլլալու է ինքզինք թաւիշի վրայ դնելու համար, իսկ ըստ ուրիշներուն՝ կինը ինքզինք թաւիշի վրայ դրած ըլլալու է շատ շահելու համար...»:⁴⁵

Նոյնն է պարագան սրամտութեան այլ ձեւերուն, որոնց մէջ գործածուած բառամթերքը ծանոթն է, դիւրի'նը կամ նուազագոյն ճիգ պահանջողը, որովհետեւ ճանաչումը միշտ կ'ընկերանայ հաճոյքի զգացումի մը, պայմանաւ որ ան շատ մեքենական դարձած չըլլայ (ինչպէս, օրինակ, երբ կը հագուինք): Ծանօթը, ինքնին, կ'ընկերանայ հեշտօրէն այս հանդարտեցնող զգացումին: Կարճ՝ ամէն ինչ որ կրնայ խնայողութիւն մը յառաջացնել, մեզ կը խնդացնէ: Դժուար, մեծ ճիգ պահանջող բանի մը երբ սպասենք, եւ տեսնենք թէ ծանոթն է ան, հետեւաբար՝ դիւրինը, կը խնդանք, բաղդատելով հոգեկան այն վատնումը զոր կը պահանջէր անծանօթը, եւ ա'յն խնայողութիւնը զոր կատարած ենք ծանօթին պարագային: Ծիծաղը թեթեւացումն է, զոր կը զգանք այդ բաղդատականով:

Սրամտութիւնը կը կայանայ, ուրեմն, ամէն մեծ յուզում պզտիկով փոխարինումին մէջ, մեզի խնայելով մեծ ու ցաւալի ճիգերու արդիւնք եղող հոգեկան վատնումները: Օրինակ. մահավճիռի գործադրութեան առաւօտը, դատապարտեալը կը հարցնէ դահիճին, –Ո՞ր օրն ենք: –Երկուշաբթի, կը պատասխանէ միւսը: –Ծաբաթը լա՛ւ կը սկսի, պաղարիւնութեամբ կը հաստատէ մահապարտը: Իր այս խօսքով, անշուշտ թէ դատապարտեալը կը զգուշանայ իր վրայ ճնշող ճշմարիտ, սարսուալի զգացումները յայտնելէ: Ուրիշ օրինակ մը. Չարաշահութեամբ հարստացած երկու ամերիկացի դրամատէրներ, իրենց մեծադիր նկարը կ'ապրապրեն մեծ նկարիչի մը: Արուեստի յայտնի քննադատ մը երկարօրէն դիտելէ ետք նկարները, կ'ըսէ. –«Ո՞ր է Փրկիչը» (այսինքն՝ երկութիւն միջեւ կը պակսի Քրիստոսի պատկերը, որպէսզի այդ դրամատէրներուն յայտնի աւագակներ ըլլալը երեւան ելլէ):⁴⁶

Ֆրէօյտի գտած խնայողութիւնը զոյգ երեսներ ունի անշուշտ, –*բառային*

եւ *հոգեկան*:

[Հոգեկան ուժերու խնայողությունը, որուն մասին կը խօսի Ֆրեյդտ, զինք ձեռով մը կը մօտեցնէ Պերկսոնի մեքենական տեսութեան. –Ծիծաղելի է «կա-ղապարեալ» արտայայտութիւններ գործածել ամէն առթիւ: Բայց մենք «պատ-րաստ», «շինուած» խօսքեր կը գործածենք պարզապէս մեզի խնայելու համար անհամեմատ մեծ ճիգեր, զորս պէտք է վատնենք ամէն վայրկեան նորոգելու համար մեր բառամթերքը: Աւելին՝ կրնանք ըսել թէ կեանքի բոլոր յառաջդիմու-թիւնները նոր տեսակ մեքենականացումներու ներդրում են, խնայելու համար հիններու վատնումը: Այդպէսով է որ պզտիկը կը սորվի գրել մեքենաբար, առանց ճիգի, կամ թէ դաշնակահարը կը նուագէ առանց նայելու ստեղնաշարին: Այս խնայողութիւններն են որ գործունէութիւնները կը դիրացնեն, կենսունակութեան մակարդակը կը բարձրացնեն]:

«Սրամտութեան հաճոյքը, կը բանաձեւէ Ֆրեյդտ, մեզի կը թուի պայմա-նաւորուած ըլլալ խնայողութեամբը վատնումին, որ ներկայացումէ կը յառաջա-նայ. քոմիկինը՝ խնայողութեամբը վատնումին, որ արգելքէն կը յառաջանայ, իսկ հիւմորինը՝ խնայողութեամբը վատնումին, որ զուտ զգացումէ կը յառաջանայ»:

Սրամտութիւն (*mot d'esprit*) կը կոչուի այն, որուն մէջ աւելի գործօն է տրամաբանութիւնը, քոմիկ՝ շարժումները, իսկ հիւմոր՝ երբ գերակշիռ է զգայա-կան տարրը: [Կարգ մը պարագաներուն նկատի պէտք է առնել, անշուշտ, ծի-ծաղիկն երկսեռ հանգամանքը, երբ հաւասարապէս ներկայ են երկու սեռի պատկանող ծիծաղներու բաղկացուցիչ տարրերը: Այս պարագաներուն անկա-րելի կ'ըլլայ յստակօրէն բնորոշել թէ ծիծաղը վերոնշեալ երեք բաժանումներէն ո՞ր մէկուն կը պատկանի]:

Քոմիկի զգացումը կու գայ նաեւ, ըստ Ֆրեյդտի, մանկութեան հետ մեր ներկայ վիճակին բաղդատականով ապահովուած հոգեկան խնայողութենէն⁴⁷: Այդ պարագաներուն, կը տրամաբանենք հետեւեալ ձեռով. –Այդպէս կ'ընէ ան, –Ե՛ս այսպէս կ'ընեմ, –Ե՛ս ալ իրեն պէս կ'ընէի, երբ փոքր էի:

Այսպէս՝ մեզ կը խնդացնեն աւելորդ շարժումները, չափի պակասը, մը-տաւորական կարողութեան սահմանափակութիւնը: Ասոր համար է որ, մմանա-պէս, ապուշ մը քոմիկ պիտի թուէր, մէջս արթնցնելով ծոյլ աշակերտի մը պատ-կերը:

Իսկ հիւմորը ամէնէն սիրելի ձեւն է մեծ մտածողներուն: Տեսանք մահա-պարտին օրինակը: Ուրիշ մահապարտ մը, կախաղանի ճամբուն վրայ վզնոց կ'ուզէ սուր պաղին դէմ պաշտպանուելու համար: Երկու պարագաներուն ալ կը խնդանք, որովհետեւ մեր մէջ ծնող խղճահարութեան զգացումը շուտով կը մեռնի, ի տես դատապարտեալին անտարբերութեան:

Անտարբերութեա՞ն: Ընդհակառակը: Զսպում եւ ժպիտ՝ լացին ընդմէջէն: Հիւմորիսթը, զուարթախոհը, ստոյկկեան քաջութեամբ մը ցոյց տալ կ'ուզէ թէ իր գեր-եւը կը յաղթէ իր ես-ին, եւ թէ կեանքի ամէնէն աննպաստ պայմաններն իսկ ինք կրնայ ծիծաղելի դարձնել: «Նայի՛ր», կ'ըսէ ան, «աշխարհը որ քեզի այնքա՞ն վտանգաւոր կը թուէր, մանկական խաղ մըն է: Լաւագոյն է, ուրեմն, գուարճանալ»:

[Սրամտութեան, քոմիկին եւ հիւմորին բացատրութիւնները: Անոնց միջեւ ուրիշ տարբերութիւններ ալ կը գտնէ Ֆրեյդտ, երբ կ'ըսէ, օրինակ, թէ սրամտու-թիւնը ծագում կ'առնէ *անգիտակիցէն*, կամ անո՞ր մէջ կը կազմակերպուի, մինչ

քոմիկը՝ *նախագիտակիցին* մէջ]:

Ի՞նչ է սրամտութեան նպատակը: Այլ խօսքով, սրամտութիւնը ձգտում մը կամ՝ հետապնդած նպատակակէտ մը ունի՞:

Ֆրէժյոտ, մեկնելով իրողութիւններէն, կ'ընդունի նախ գոյութիւնը «ան-վնաս» սրամտութեան: Կան սրամտութիւններ՝ սրամտութեան սիրոյն, որոնք զուրկ չըլլալով հանդերձ իմաստէ, խորքէ, չեն ունենար ո՛չ մէկ յետին միտք, կասկածելի դրդապատճառ: Բայց Ֆրէժյոտի համաձայն, մեզ վարող *լիպիտոն*, –համասեռայնականութիւնը (pansexualisme), հակառակ է կեանքի հիմնական մօտեցումին, որ շահախնդրութիւնն իսկ է: Հոն ուր ձգտում չկայ, սրամտութիւնը չի կրնար անդիմադրելիօրէն վարակել, անոր մեզի պատճառած հաճոյքը կը նսեմանայ, ու կը գոհանանք միայն տծգոյն ժպիտով մը:

Մինչ ընդհակառակը, յաջող սրամտութիւն մը ընելու զօրաւորագոյն խթանը առկայութիւնն է խոր ձգտումներու, որոնք մինչեւ անգիտակիցին մէջ ծուարած կրնան ըլլալ: «Զօրաւոր ձգտումներու ազդեցութեամբ, սրամտութիւնը կը ցայտէ անո՛ր իսկ քովէն, որ ընդհանրապէս անկէ զուրկ է»:

Սրամտութիւնը հաճոյքի աղբիւր է: Այդ հաճոյքը մեծապէս կախուած է մեր մանկական յիշատակներէն: Քանի ի սկզբանէ կայ *խաղը*, *գուարճալիքը*, ասոնք կը պատճառեն հաճոյք մը, որպէս արդիւնք մտանքն կրկնումին, կամ ծանօթին վերագտնումին: Խաղը կ'երեւի մանուկին մօտ, երբ ան կը սկսի բառեր շաղկապել, միտքեր համադաշնել: Մանուկը բառերոտ հետ կը խաղայ, առանց մասնաւորապէս հետաքրքրուելու անոնց նշանակութեամբ, տարուելով միայն արտաքին հնչական մտանութիւններէն: Այս խաղը վերջ կը գտնէ, երբ քննա-դատական միտքը կ'արթննայ, որ անկարելի կը դարձնէ ամէն երեւակայական անհեթեթ խաղ: Չափահասը կը զրկուի մանկական այդ հաճոյքի աղբիւրէն: Զայն վերագտնելու միակ միջոցը կը կայանայ, ուրեմն, բառախաղերու միջոցով խաղի բերելու քննադատութիւնը, պայմանով որ բառախաղը իմաստ մը զգենու չափահասի պարագային:

Սրամտութեան միջոցով դարձ մըն է որ կ'ընենք դէպի մանկութիւն: Ծի-ծաղի պաշտօնը կ'ըլլայ վերակոչել նախնական դիրքատարութիւնը «ժամանա-կի մը, ուր կ'անգիտանայինք քոմիկը, անկարող էինք սրամտութեան, եւ բնաւ պէտք չունէինք հիմըրի՝ ճաշակելու համար հաճոյքը»:

[Դէպի ետ երթալու եւ հետեւաբար կեանքին մեզի պարտադրած արգի-լումներէն խուսափելու միջոցներէն մին է նաեւ երազը: Ահա թէ ինչո՞ւ երա-զային վիճակը սերտօրէն կապուած է քոմիկին հետ: Պերկսոնի նման Ֆրէժյոտ եւս կ'անդրադառնայ երազին, անգիտակիցին եւ ծիծաղին իրարու հետ ունեցած կապերուն: Կը գտնէ թէ երկուքն ալ կը յառաջանան նոյն ձեւերով,– կրճատում, սղում, տեղափոխութիւն, այլափոխութիւն, անուղղակի ներկայացում: Եւ «եր-կուքն ալ, երազն ու սրամտութիւնը», կ'ըսէ Ֆրէժյոտ, «գոհացում կու տան մեր թաքուն ձգտումներուն» եւ մինչեւ որոշ աստիճան մը՝ երկուքին ալ գործածած ձեւերը կը մնան նոյնը: Միայն թէ՝ անշուշտ՝ սրամտութիւնը իր այլազան ձեւե-րուն մէջ հասկնալի պէտք է ըլլայ, որովհետեւ միշտ ունկնդիր մը կ'ենթադրէ, մինչդեռ երազը իր ծայրաստիճան ձեւափոխումներով կրնայ թուիլ անմեկնա-բանելի թնճուկ մը: Երազը, միւս կողմէ, աւելի անհաճելիին առաջքը առնելու

կը ծառայէ, մինչ սրամտութիւնը հաճոյք մը ապահովելու կը հետամտի: Մեր հոգեկան գործունէութիւնն ալ արդէն, միշտ ըստ Ֆրէժուտի, այս երկու առանձնեան շուրջ կը դառնայ:

Կարճ՝ մեր վրայ դրուած արտաքին եւ մանաւանդ հոգեկան ներքին արգելքները կը պահանջեն «հոգեկան ճիգ»ի մը անհրաժեշտութիւնը, եւ քանի ձգտումնաւոր սրամտութիւնը անուրանալիօրէն մեզի հաճոյք կը պատճառէ՝ «կարելի է ըսել թէ այսպէս զգացուած հաճոյքը կը համապատասխանէ հոգեկան ճիգի մը խնայողութեան»: –Արգիլումէ եւ ետ մղումէ պահանջուած ճիգին խնայողութիւնն է աղբիւրը մեր հաճոյքին:

Կարելի է երեւակայել թէ որքա՛ն զօրաւոր է, ուրեմն, «ձգտումնաւոր սրամտութիւնը», այսինքն այն՝ որուն պաշտօնն է մեր խորունկ ձգտումներէն մէկուն թաքուն, նրբացած գոհունակութիւն մը պարգեւելը: Զգտումնաւոր սրամտութեան մէջ կարելի է զանազանել *յարձակողականը* (թշնամական, պարսաւական), որ կը յարձակի կամ կը պաշտպանէ, *շնականը* (*սինիք* –քննադատական, հայհոյական), *սկեպտիկը*, որ մեզի կասկածիլ կու տայ ո՛չ թէ ուրիշ անձի, այլ մե՛ր ըմբռնումի կարողութեան իսկ վրայ, եւ, ի վերջոյ, *մերկացնող* սրամտութիւնը (լպիրշ կատակներ): Ահաւասիկ, ճշմարիտ աղբիւրները զօրեղ ծիծաղներուն, որոնք իրենց ուժը եւ սնունդը կ'առնեն մեր բարոյութիւնէն, արդիւնք՝ ընկերային եւ բարոյական գրաքննութեան, *սանսիւրի*ն պատճառաւ ետ մղումներուն:

Մերկացնող սրամտութիւնը.– Այդ մարդոցմէ անբաժան է մանաւանդ այս ձեւը, այս միջոցը, որ անմիջապէս երեւան կ'ելլէ կնոջ մը ներկայութեան: Ընկերութիւնը մեր վրայ դրած է արգելքներ՝ որոշ պահանջներու կամ արարքներու դէմ, որոնք նախապէս մարդոց համար եղած են բնական հաճոյքի աղբիւրներ: Այդ պահանջները չեն չքացած, այլ ետ մղուած են, եւ որոնց անտեսումը մեծապէս կը նեղէ մարդը: Ա՛րդ, ձգտումնաւոր սրամտութիւնը կը ծառայէ ձեւով մը, եւ մասամբ, մէկդի ընելու այդ արգելքները: Եւ անկարելի ընել այդ, առանց օժանդակութեանը սրամտութեան, որ ծածկելով հում ակնարկութիւնները շղարշով մը (իրաւ թէ երբեմն շատ թափանցիկ), խնայած կ'ըլլայ մեր, մանաւանդ կնոջ ամօթխածութեան զգացումը կամ վերապահութիւնը, եւ վերջոյցած կ'ըլլայ դժգոհանքի մը արգելքը:⁴⁸

«Վրան բաց» կատակները», կը վերլուծէ Ֆրէժուտ, «այսպէս ասած կը մերկացնեն միւս սեռին պատկանող այն անձը, որուն կ'ուղղեն իրենց խօսքը: Յայրատ խօսքերը կը բռնադատեն յարձակեալ անձը երեւակայելու փոխադարձ (սեռային) գործարանները եւ համապատասխան արարքները: Անոնք դիմացինին լուռ հաւանութեամբ ըսուած պարագային՝ որպէս հիմ ունեցած կ'ըլլան ցուցապաշտութիւնը, մինչ եթէ պատահի հակառակ ամօթխած ընդդիմադրութեան մը՝ կը դառնան սադիստական»:

Սեռային գրաքննութեան հանդէպ կարելի է որդեգրել երեք դիրքեր. հնազանդութիւնը անոր օրէնքներուն՝ զգայարանքներու, ցանկութիւններու ամբողջական եւ ցուազին ետ մղումով մը, որ ուժերու վատնում կ'ենթադրէ. անոր բռնաբարումը՝ ֆիզիքական վայրագ յարձակումով մը, եւ վերջապէս անկէ խուսափումը՝ քիչ մը ախորժագրգիռ սրամտութեամբ: Այս վերջին ձեւը մեզ կը խընայէ երկու վնասակար ծայրայեղութիւններէ, մեր ձգտումները մասամբ գոհացնելով սրամտութեամբ քաշուած շղարշային վարագոյրին ետին: Օրինակի

պե՛տք կայ, երբ ժողովրդականացած են հրապարակ քշուած միջազգային «մանրապատումները», որոնք մեծ համեմատութեամբ հեռու են իսկապէս «սրամիտ», «նորք» ըլլալէ: Երգիծանկարչութիւնը եւ միջազգային գրականութիւնը եւս առատօրէն կը գործածեն ուրիշ ձեւեր, – շրջաբանութիւն, մեղմաբանութիւն, երեւութական միամիտ խօսքեր, անաւարտ նախադասութիւններ, որոնք լռելեայն կը հասկցնեն –աւելի գուշակել կու տան թէ կը պատկերեն– տարփոտ տեսարաններ, բաներ՝ որ առանց սրամտութեան արուեստին պիտի վերածուէին պոռնկագրութեան: «Առեւտրական կեանքին վրայ նետուած նախադասութիւն մը» կը կտրուի ժպիտով մը, զոր ծածկելու համար «Նահանջ»ի հերոսուհին «ի զուր հագուստը ծունկերուն վրայ կը քաշէ»:

Թշնամական ձգտում.– Սրամտութիւնը մնանապէս կը ծառայէ մեր թըշնամական զգացումներու արտայայտութիւններուն: Թշնամական զգացումները, ինչպէս սեռային ցանկութիւնները, նոյն սեղմումներուն ենթակայ են, բայց մարդիկ դեռ չեն կրցած իրենց թշնամին սիրել, կամ ձախ աչտը ներկայացնել՝ երբ աշին զարկած են: Միւս կողմէ, ներկայ քաղաքակրթութիւնը կ'արգիլէ հին զէնքերը գործածել որպէս անհատական վրէժխնդրութեան միջոց, ո'չ ալ բարեկրթութիւնը կը ներէ որ կարգ մը ճշմարտութիւններ բարձրադասակ եւ կոպտօրէն ըստին: Այդ նպատակին հասնելու, արգելքները վերացնելու միակ միջոցը սրամտութիւնն է, որ իր խնդացնող հանգամանքով իրեն կողմնակից կը դարձնէ նաեւ չէզոք ունկնդիրը: Ֆրէյտը կու տայ օրինակ մը. բարձրաշուք իշխան մը ճամբան կը հանդիպի պարզ, հասարակ մարդու մը, որ զարմանալիօրէն իրեն կը մնանէր հարազատ եղբօր մը պէս, եւ կանգ առնելով շնականօրէն հարց կու տայ. – ...Մայրդ մեր դղեակը աշխատա՞ծ է: –Ո՛չ մայրս, հա՛յրս է որ աշխատած է, կ'ըլլայ պատասխանը: Մարդը փոխան իր այս խօսքին, անշուշտ պիտի նախընտրէր բոունցքի հարուածով մը պատասխանել մօրը յիշատակը անպատուող իշխանին, բայց հետեւանքներէն վախճալով կը գործածէ սրամտութեան զէնքը, որպէս պաշտպանողական եւ յարձակողական միջոց: Իսկ մենք տարուած սրամտութեան յաջողութենէն, կը խնդանք առանց անդրադառնալու անոր յարձակողական բնոյթին:

Ընական սրամտութիւնը.– Ասոր հիմ կը ծառայէ ընդհանրապէս *քննադատականը*: Օրինակ. – Գերմանացի բանաստեղծ Հայնէի մահուան սնարին մօտ, քահանայ մը բարեկամաբար Աստուծոյ անհուն ներողամտութիւնը կը հայցէր անոր համար: –«Անշուշտ թէ Աստուած պիտի ներէ», կ'ըսէ Հայնէ, «քանի այդ իր արհեստն է»: Ահաւասիկ Հայր Աստուած վերածուած՝ պարզ արհեստաւորի մը, ինչպէս բժիշկ մը որուն պաշտօնն է բուժել:

Յանախ սուր կերպով նաեւ կը գործէ ինքնաքննադատական ձեւը: Հրեաները այն ազգն են –համաձայն ծագումով հրեայ Ֆրէյտի– որոնք թերեւս ամէնէն շատ զուարճացած են ինքնաքննադատութեամբ, սրամիտ ակնարկութիւններով, իրենց ազգային թերութիւններուն վրայ: Օրինակ մը. – Մակաբոյժ հրեայ մը իր հարուստ կրօնակիցին տան աստիճաններէն ելլելու պահուն կը հանդիպի իր նման մակաբոյժի մը, որ վար կ'իջնէ: «Վեր մի ելլեր այսօր, քանի վատ տրամադրութեան մէջ գտնուելով մէկ ֆլօրինէ (դրամ) աւելի պարգեւ չի տար», կը խրատէ այս վերջինը: «Այսուհանդերձ, վեր պիտի ելլեմ: Ինչո՞ւ իրեն մէկ ֆլօրին պիտի նուիրեմ եղեր, ինք ինձի բան մը տուած ունի՞», կը պատասխանէ նորեկը:⁴⁹

1

Անշուշտ Ֆրեյդտ լուսարցակի տակ առած է մարդոց մթին ձգտումները, իրաւ է թէ կեդրոնանալով մէկ մարզին մէջ միայն: Մարդկային աշխարհի ձրգտումները, սակայն, կարելի չէ ընդհանուր յայտարարի մը վերածել, մանաւանդ ծիծաղի պարագային: Ո՛չ ալ միշտ ճիշդ է, միւս կողմէ, ծիծաղը սահմանափակել «խնայողական» նեղ դրութեան մը մէջ: Ո՛ր է, օրինակ, բառային խնայողութիւնը Մարք Թուէյնի հետեւեալ սրամտութեան մէջ. «Հոկտեմբեր, ահա ամիսը երբ մասնատրաբար վտանգաւոր է շահադիտել (spéculer) մթերքներու վրայ: Մնացեալ վտանգաւոր ամիսները՝ այս տեսակ շահադիտութեան համար՝ հետեւեալներն են, –Յուլիս, Յունուար, Սեպտեմբեր, Ապրիլ, Նոյեմբեր, Մայիս, Մարտ, Յունիս, Դեկտեմբեր, Օգոստոս եւ Փետրուար»: Միւս կողմէ, նաեւ, Տոն Քիշօթ ո՛չ մէկ հոգեկան խնայողութիւն հետապնդած կ'ըլլայ երբ հողմաղացները հսկաներու հետ կը շփոթէ, իսկ իջեւանները՝ դղեակներու հետ, մերժելով իրականութիւնը տեսնելու Սանչոյի խորհուրդները: Կայ անշուշտ խնայողութեամբ յառաջ եկած ծիծաղը, բայց կայ նաեւ չափազանցութեամբ, շոռլ վատնումներով պատճառուած ծիծաղը:

Մարդոց բոլոր ձգտումները, անտարակոյս, կարելի չէ սահմանափակել յարձակողական կամ լսիրշ պատկերացումներով: Ֆրեյդտ ինքն իսկ տուած է օրինակ մը, ուր տիրական է ուրիշ ցանկութիւն մը. «Փոքր քաղաքի մը մէջ խմաման մը կ'ապրի դասաւանդութեամբ: Ժամանակի ընթացքին երբ անոր մոլութեան տեղեակ կ'ըլլան, բազմաթիւ աշակերտներ կը կորսնցնէ: Բարեկամ մը ժուժկալութեան խորհուրդ կ'ուզէ տալ. –Նայէ՛, կրնայիր ունենալ քաղաքին լաւագոյնս վճարուած դասերը, եթէ հրաժարէիր խմիչքէն: Հրաժարէ՛, ուրեմն: – Ինչպէ՛ս, կ'ըսէ միւսը վիրաւորուած զգացումով: Դասեր կու տամ խմելո՛ւ համար, եւ պէտք պիտի ըլլայ որ երբեք չխմեմ դասե՛ր տալու համար»:

Կարելի է նաեւ Ֆրեյդտի քոմիկի տուած բացատրութիւնը վերածել աստիճանագրկումի, արժեգրկումի տեսութեան: Քանի խնդացած անձիս մէջ կ'ուզեմ մանկական գիծ մը նշմարել, մինչ իմ մէջս՝ հպարտօրէն՝ չափահասութեան աստիճան մը: Եւ Ֆրեյդտ, ինք ալ անդրադարձած է այս պարագային. «Պիտի չկարենայի վճռել, կ'ըսէ ան, թէ դէպի մանուկը աստիճանագրկումը միայն մասնաւոր պարագայ մըն է, թէ ամէն քոմիկի խորքը կը կայանայ դէպի մանուկ աստիճանագրկումի մէջ»:

Է.

Խոռվք Եւ Հանդարտութիւն

Կարելի է ըսել թէ անդորրութիւնը եւ խոռվութիւնը, ձեւով մը, մեր զգացական կեանքին երկու բեւեռներն են, եւ կը կազմեն մեր բարոյական թէ ֆիզիքական ինքնապահպանման հիմնական բնագոյն ամենաշատկանշական արտայայտութիւնը: Բնական է, ուրեմն, որ ծիծաղի բազմաթիւ ձեւեր

կապ ունենան անոնց հետ, ինչպէս՝ մեր մտաւորական կեանքի ապահովութեան եւ անապահովութեան վերաբերեալ *սրամտութիւնը*, մեր գործօն կեանքին կապակից *քոմիկը*, եւ վերջապէս մեր զգացական կեանքին հաղորդակից *հիմըրը*: Ծիծաղին մէջ հանդարտութիւնը եւ խոռովութիւնը երբեմն օգտագործուած են մեղմացումով մը, որ է *անակնկալի* եւ հետեւաբար՝ *հակիրճութեան* պարագան, իսկ երբեմն ալ ծանրացումով մը, որ է շփոթութեան եւ *անձկութեան* պարագան:

Ծիշդ է թէ անակնկալը եւ հակիրճը աւելի զգալի կը դարձնեն ծիծաղելի հակասութիւնները, մինչ խօսքէ մը դէպի ուրիշը անզգալաբար փոխանցումը կը բթացնէ անոր արդիւնքը: Երկարաձգուած անակնկալը կը դադրի անակնկալ ըլլալէ, որմէ՝ ծանօթ առածը.՝ «Ամենակարճ կատակները լաւագոյններն են»:

Եւ անակնկալին յատկանիշն է զարմանքը: «*Ջարմանքը*», կ'ըսէ Արիստոտել, «գիտութեան սկիզբն է», մինչ ան է նաեւ ծիծաղին մեկնակէտը, իր աննախատեսելիին եւ մերթ անկապակիցին յաղթանակով: Ծատեր գիտեն խաղ մը, որ զիրենք կը զուարճացնէ: Անիկա կը կայանայ վիճակով հարցումի մը՝ նմանապէս վիճակով պատասխան մը գտնելուն մէջ. «Ո՞ր եմ միտքերդ, -Ախորհիմ մէջ»:

Տեսանք թէ հակիրճը, լայն առումով, խորացած եւ մեկնաբանուած իբր խնայողութիւն՝ հիմը կազմած է Ֆրէժուտի տեսութեան: *Հոպս*, որուն համար ծիծաղը հպարտութեան մը զգացումն է, «բան մը՝ որ չենթադրեր ժամանակի հարց, - կ'անդրադառնայ նաեւ «անակնկալ»ի հարցին, «Ծիծաղին կիրքը», կ'ըսէ անգլիացի փիլիսոփան, «*յանկարծակի* շարժումն է պարծենկոտութեան, որ յառաջ եկած է անձնական առաւելութեան մը *անմիջական* մէկ իմացումով... Ինչպէս որ նոյն մէկ բանը կը դադրի ծիծաղելի ըլլալէ իր գործածութեան պատճառով՝ պէտք է որ ծիծաղը խթանէ, ըլլայ *նոր* եւ *անսպասելի*»:

Վերոյիշեալ հեղինակին, եւ կարգ մը ուրիշներուն համար, ինչպէս Տէքարթ եւ Քանթ, *անմիջականութեան* այս վարկածը յարակից մասը կը կազմէ իրենց տեսութիւններուն, որոնք իրարմէ խորապէս կը տարբերին, մինչ ուրիշներուն համար անմիջականութիւնը կը դառնայ էական: Այսպէս՝ *Ռիվարօլի*⁵⁰ համար սրամտութիւնը «այն կարողութիւնն է, որ կը տեսնէ *շուտ*, կը փայլի եւ կը զարնէ: Կ'ըսեմ *շուտ*, որովհետեւ աշխուժութիւնը իր *էութիւնն* է, փայլատուկում մը եւ սլաք մը՝ իր խորհրդանիշերն են»: Այս կարգի մտածողներուն համար արարք մը մեզի նախ կը թուի *զարմանալի*, սակայն *անմիջապէս* ետք զայն կը ճանչնանք որպէս *սովորական*: Ծեշտը կը դրուի տեսողութեան վրայ. *հակիրճութիւնը* կը կազմէ ձեւն ու *էութիւնը* սրամտութեան, *սղումը*՝ սրամտութեան մարմինն եւ հոգին:

Ծիծաղի օգտագործման միւս ձեւն է մղձաւանջային վիճակի մը յաջորդող անակնկալ արդիւնքը: Տեսանք թէ անձկութիւնը, ձգտեալ վիճակը բնականօրէն կրնան ծիծաղ յառաջացնել, որպէս ազատարար ետդարձ մը բնականոն վիճակի: Այսպէս է որ զինուորը կը խնդայ վտանգաւոր գուպարէ մը վերջ, եւ դպրոցականը՝ դասերէն ետք:

Ուրիշ հեղինակութեան մը, Ծաբիրոյի համաձայն, անձկութեան մը որպէս հետեւանք յառաջացած ծիծաղը չի բացատրեր էականը: *Քոմիկի պատրանքը* կը բացատրուի հիմնական, մնայուն եւ մարդուն խորքը կազմող անձկութեամբ մը: Մեզի անձկութիւն պատճառող մտալիկման պատճառը մա'հն է: Ծիծաղը իր

«դեւափառած առաքինութեամբ» կու գայ մեզ, պահ մը, ազատագրելու այդ ճնշիչ այլ անէական պաշարումէն: Իր մոգական գաւազանով եւ շնորհիւ որեւէ անհեթեթութեան՝ ան ճշմարտութիւնը ցոյց կու տայ որպէս անճշմարիտ, «հակառակը երազին»՝ որ անճիշդը ցոյց կու աչ որպէս ճշմարիտ: Քոմիկի պատրանքը կրկնակի է: Ան նախ մեզի անհեթեթը ընդունիլ կու տայ, հակառակ «տրամաբանական հսկողութեան», հակառակ *սանսիւրին*, ապա՝ իրականութիւնը մեզի ենթադրել կու տայ որպէս անիրական, որպէսզի գոնէ պահ մը մեզ ազատէ այդ բեռէն, «իրականութենէն»:

Այս կրկնակի պատրանքը չի շօշափեր միայն միտք մը, կամ անձ մը: Այլ իր անմիջական շրջապատէն մաս առ մաս տարածուելով, ծիծաղը կը դղըրդէ իրականութիւնը ամբողջ տիեզերքին, խնդացողին պատճառելով «տիեզերական անիրականութեան պատրանք մը»:

[Այս պատճառով, Ծաբիւրո տարակերպ մօտեցում մը կը գտնէ կրօնքին եւ ծիծաղին միջեւ: Եթէ այս երկու ստեղծագործութիւնները մարդուն առանձնաշատկութիւններն են բնութեան մէջ, ասիկա այն պատճառով՝ որ այդ երկուքն ալ կոշուած են դարմանելու համար, գէշ կամ աղէկ, մահուան գաղափարը, քանի անատուններէն միակն է մարդը որ գիտակից է իր մահուան: Առանց պատճառի չէ ուրեմն, որ մարդ կը կոշուի «տրամաբանող անատուն», «խնդացող անատուն» եւ «կրօնաւոր անատուն»]:

Ծաբիւրո այս առթիւ կը մէջբերէ երկու ամերիկացիներու *–Սթենլի Հոլ* եւ *Հլիլին*– հետեւեալ խօսքերը. «Իրաւ աշխարհը կարծես անհետացած, մոռցուած է: Ուրիշ անձերու արժէքներու գիտակցութիւնը, նոյնիսկ անոնց ներկայութիւնը ջնջուած է, եւ մարդ աչք ու ականջ ունի մի միայն ծիծաղաշարժ առարկային համար: Մտահոգութիւնները, վիշտերը, եւ մինչեւ իսկ ֆիզիքական ցաւերը մոռցուած են, եւ միտքը՝ ձեւով մը ետ տարուած հազարաւոր տարիներ՝ ինքզինքը կը գտնէ, խուսափուկ պահի մը համար, մարդկութեան առաջին եղեմական շրջանին»:

Կեանքը «դրախտ կորուսեալն» է, իսկ ծիծաղը՝ «վերագտնեալ դրախտը»:⁵¹

«Դրախտը» վերագտնելու միակ միջոցը, Ծաբիւրոյի համար եւս, անոր ճամբուն արագ կարճումն է, քանի՝ «հակիրճութիւնը քոմիկի էութիւնն է», քոմիկը կայանալով «դիմակաւոր» անհեթեթութեան մը յայտնաբերումին մէջ: «Դիմակ»ի պաշտօնը կը բացատրէ հակիրճութեան անհրաժեշտութիւնը: «Անհեթեթութիւնը իրականի տեսադաշտին մէջ ընդունուած ըլլալով *անակնկալին* ուժով, պէտք է որ ան յայտնուի որոշ *անմիջականութեամբ*, որպէսզի տրամաբանութեան զտիչ գրաքննութիւնը *ժամանակ չունենայ գործելու*»: Պէտք է նկատել քոմիկ անհեթեթութիւնը զայն ընդունուած ըլլալէ ետք միայն, գիտակցութեան յաղթանակով մը:

Այս ձեւով յառաջացած ծիծաղը կը դառնայ մէկ նշանը եւ սրբագրողը՝ մեր տրամաբանութեան սկզբունքներէն մէկուն խախտումին:

Հետեւեալ օրինակը մէջբերում մըն է Ծօփէնհաւըրէն.– Օր մը յայտնի դերասան Կարրիք ողբերգութիւն մը խաղացած պահուն, նկատեց թէ ունկնդիրներէն մին՝ որ նստած զինք մտիկ կ'ընէր, գլխուն կեղծամ ունեցող շուն մըն էր: Կեղծամը շան գլխուն դրուած էր քովը նստած տիրոջ կողմէ, որպէսզի այս վերջինը կարենար ճաղատ գլխուն քրտինքը սրբել: Եւ իր դերակատարութեան

սրտամտիկ պահումն է որ դերասանը չկրցաւ զսպել խնդութիւնը: Այս օրինակին մէջ Ծափիւր փեր կը հանէ նախ *դիմակին* դերը, որ իրականութիւնը պահ մը վերածեց անիրականի. «Ծան պատկերը առաջին պահումն կցուեցաւ հանրութեան հետ, եւ այդ հանրութիւնը ամբողջովին է որ, երկրորդ պահումն, ամէն իրականութիւն կորսնցուց դերասանին համար... Անհեթեթութիւնը իրականութեան դաշտին մէջ մտած էր շնորհիւ համակարգի մը, որ դիմակի պաշտօնը կը կատարէր եւ որ այդպէսով քոմիկի ծնունդ տուած էր»:

Յիշեալ տեսութեան ճշդութիւնը այլապէս կը հիմնաւորուի «նուազ ազդողութեան» օրէնքով, որուն համաձայն նկարի մը գեղեցկութեան զգացումը շատ դանդաղօրէն կը սպառի, մինչ ծիծաղաշարժ երեւոյթ մը, կրկնութեան պարագային, կը կորսնցնէ իր խնդացնող յատկութիւնը պարզ այն պատճառով որ մենք ժամանակ կ'ունենանք «դիմակը վար առնելու», կը նախատեսենք անհեթեթութիւնը ու զայն չենք ընդունիր, եւ հետեւաբար մեզի համար անկարելի կը դառնայ *քոմիկի պատրանքը*:

Ծափիւրոյի այս տեսութեամբ ծիծաղին կը վերագրուի շինութիւնը աշխարհի մը, որուն տեսքը պարտի փրկել մարդը իր անձկութենէն:

Ծարք մը սրամտութիւններ, բառախաղեր, իրենց յաջողութիւնը կը գտնեն մեզ շփոթութեան մատնելով նախ, եւ ապա՝ ամէն ինչ ցոյց տալով իբր պարզօրէն բացատրելի: Օրինակ. մարդ մը անգլուհիներուն համար ըսած է «անոնք երկու ձախ ձեռք ունին»: Այս անհեթեթ միտքը մեզ կը լարէ որոնելու բացատրութիւն մը, զոր շուտով կը գտնենք երբ թարգմանենք. «Անգլուհիները ձախլիկ են»: Ուրիշ օրինակ. Ծապլվարի մէջ «մութ ուժեր» պատուած են պատին փակցուած «միթինկի հրաւեր-յայտարարութիւն մը»: Այս եղելութիւնը մեզ կը շփոթեցնէ, կը լարէ մեր ջիղերը անծանօթ դաւադիրներու անտես ներկայութիւնը զգացնելով: Բայց յանկարծ կը խնդանք, երբ Ընկեր Փանջունին մեզի պարզօրէն կը տեղեկացնէ թէ «մի ջատուկ պառաւի՛ Մարոյ՛ն՝ այժմ պատուեր ու կերեր է» որմագոյր, ախորժելով զայն պատին փակցնելու համար չխնայուած խմորէն:

Խոռվութիւն-ապահովութենէն յառաջ եկած ծիծաղին մէկ կատարեալ ձեւն է առեղծուածը եւ անոր այլազան պարագաները, -հանելուկ, բառեղծուած (récit), եւայլն: Օրինակ. Գլխարկ մը ունիմ՝ բայց ո՛չ գլուխ, ոտք մը՝ բայց ո՛չ սրունք, միս՝ բայց ո՛չ ոսկոր: Անդրջնեղեղեան ո՛ր հրէշի մասին կ'ակնարկուի արդեօք, այդ խոռվեցուցիչ պատկերը: Բայց յանկարծ պիտի սկսինք խնդալ երբ մեզի ըսեն թէ այդ սարսափելի կենդանին *թնջուկն* է, այո՛, մեր ճաշասեղաններուն համը եղող ազնիւ սունկը, եւ ո՛չ թէ այլ բան:

Հեկէլ առեղծուածը կը կապէ խորհրդանիշին հետ: «Առեղծուածը մտածուած խորհրդանիշին սրամիտ կողմն է»: Խորհրդանիշը ինքնին՝ առեղծուածային է: Ծշմարիտ խորհրդանիշերը իրենց հարցադրուելէն առաջ եւ վերջ անլոյծ խնդիրներ են, հակառակը՝ առեղծուածին, որ իր էութեամբ իսկ լուծուած է հարցադրուելէն առաջ:

Կան նաեւ կարգ մը հանելուկներ, հարց-պատասխանի ձեւով, որոնց ի լուր մարդ կը խնդայ պարզապէս երեւոյթները փրկելու համար, այնքան որ աժան են անոնց յառաջացուցած յուսախափութիւնները: Օրինակ. -Ինչո՞ւ ջուր կ'եռացնեն. -Որովհետեւ չեն կրնար զայն տապկել: -Ի՞նչ է սափրիչի մը համար ծալրաստիճան ճարպիկութիւնը, -Պատերը ածիլել:

Կատակներն ալ յաճախ կը ծառայեն մեզ խառնաշփոթութեան մատնե-

լու, նույնիսկ վախ ազդելու, որպեսզի չետոյ անոնց փառատումով սկսինք խնդալ: Ասիկա «խաղի ծիծաղն» է. օրինակ, «գալլ մը կը կեղծենք», կամ զիրար «կը սարսափեցնենք» խնդալու համար:

Կատակներու –բարեացական թէ անողոք– գլխաւոր ձեւերն են թակարդը, խաբեզբօսութիւնը, ձաղանքը (brimade):

Թակարդը.– Ինչպէս անունէն ալ կը հետեցուի, թակարդը պատրաստուած՝ լարուած ա՛յն ոռոգայթն է, որուն հեղինակը յաճախ մեղսակիցներ կ'ունենայ, եւ անոնք կը խնդան երբ զոհը իյնայ թակարդին մէջ: Ոռոգայթէն ազատուելէն ետք, զոհն իսկ կը սկսի խնդալ –եթէ չբարկանայ, անշուշտ: Երեւակայեցէք որ օր մը, այցելութեան մը պահուն, հիւրասէր տանտիրոսին հիւրին հրամցնէ գաւաթ մը թէյ, որուն վրայ արտաքնապէս բնական շաքարի կտոր մը անտվոր կերպով կը ծփայ: Հիւրին բոլոր ջանքերը շաքարը հալեցնելու, գոնէ զայն գաւաթին յատակը պահելու, ապարդիւն կ'անցնին: Անճարակութիւնը, օտար այցելուներու հետաքրքիր եւ քիչ մըն ալ հեզմական նայուածքներուն տակ կը կարմրցնէ, կը քրտնցնէ ենթական: Վերջապէս, պայթող ընդհանուր ծիծաղով մը, «վարագոյրը կը բացուի», արուեստական շաքարին խաղը երեսն կ'ելլէ:

Խաբեզբօսութիւնը.– Ասոր ամէնէն ծանօթ եւ հանրութեան կողմէ նուիրագործուած ձեւն է «Ապրիլ մէկ»ը, որուն միջոցով բարեկամներ կը զբօսնուն, իրարու անշահախնդիր եւ նուրբ խաբէութիւններով: Բայց, «ծնեալ» խաբեզբօսը ամբողջ տարին է որ իր տաղանդը եւ ճաշակը ի գործ կը դնէ: Ինքն է որ, օրինակ, հանդերձարանի մը մէջ գլխարկներուն թիւը փոխելով, պիտի մեկնի գոհ՝ որ քիչ չետոյ տասնեակ հոգիներ ակոյալ պիտի կճոտացնեն: Ի՛նքն է, դարձեալ, որ կէս գիշերին, անհո՛ւն գոհունակութեամբ, պիտի ինչեցնէ քաղաքի բոլոր *Տիւրացուեան*ներուն տան հեռաձայնը, անոնց հաղորդելու համար թէ այլեւս արտօնութիւն ունին, աստիճանի բարձրացումով մը, *Վարդապետեան* կոչումը ստանալու:

Բայց խաբեզբօսութիւնը պատմութեան անցած իր գլուխ–գործոցներն ունի: Դարուս սկիզբը, մի քանի անձեր, *Պարոնալի* ստորագրութեամբ Փարիզի նկարչական փառատօնին ներկայացուցին բնանակար մը՝ «Արեւամար» տիտղոսեալ, եւ յաջողեցան մի քանի դժուարահաճ քննադատներէ գովասանական տողեր խլել, որպէսզի չետոյ երեսն հանեն նկարին տաղանդաւոր հեղինակին իսկութիւնը,– էշ մը՝ իր պոչ–վրձինով...:

Օրինակ մը եւս, բազմաթիւներուն մէջէն. Ֆրանսայի մէջ շրջաբերականով մը, Երրորդ Հանրապետութեան բոլոր երեսփոխաններէն կը խնդրուէր իրենց ներկայութեամբ պատուել կանգնումը կիսանդրիի մը, որ նուիրուած էր ի յիշատակ «մեծ Հանրապետական» *Հէժէսիի Սիմոնի*, եւ որուն պատուանդանին քանդակուած պիտի ըլլար յիշեալ մեծանուն մարդուն մէկ յայտարարութիւնը. «Երբ լոյսը ծագի՝ մութը կ'անհետի»: Կ'ըսեն թէ 400–է աւելի երեսփոխաններ արդէն իրենց հաւանութիւնը տուած էին, երբ յիշեալ անունով անձի մը անգոյութիւնը երեսն ելաւ անգաղտնապահութեան մը հետեւանքով:⁵²

Ձաղանք.– Կը կայանայ տեսակ մը «մկրտութեան» մէջ, որ բաժինը կ'ըլլայ բոլոր նորեկներուն եւ նորագիրներուն, դպրոցներու թէ զօրանոցներու մէջ, եւ որ կը կայանայ ենթական խաղով մը խոնարհեցնելու մէջ: Սակայն պէտք է որ ենթական խնդայ կամովին կամ ակամայ երբ զինուորները, օրինակ, հագուստով զինք աւագանին մէջ նետեն, կամ թէ փողոց՝ առանց շապիկի:

Հանդարտություն-շփոթություն-հանգստություն այս տեսությունը շեշտը ի վերջոյ կը դնէ հանգստութեան վրայ: «Ծիծաղը», կ'ըսէ Լիւսիէն Ֆապր, «նոգեբաններու իսկ կարծիքով, հանդարտեցում մըն է»⁵³, եւ կ'աւելցնէ թէ չորս տեսակ հանգստություն, ձգտեալ կացութենէ մը հանդարտեցում կայ: Ա'րդ, այդ չորսէն գոնէ երկուքը ձգտուածություն են:

Արդարեւ, այդ հանդարտեցումը երբեմն ուղիղ հասկցուած հանգստություն է, այսինքն՝ ճիգէ մը ետք դադարը, բայց երբեմն նաեւ լճացած մեղկ վիճակէ մը ետք՝ վերականգնումը, ձգտումը: Երբեմն փնտռուած, սակայն վրիպած հանգիստն է, ինչպէս բռնադատեալ ծիծաղի պարագան: Հոգեբանօրէն, նոյնիսկ երեւակայությունն ալ հանգստություն կը պատճառէ, քանի իրական կեանքի դէմ հակադդեցություն մըն է:

Երբ ուղիղ կերպով հասկցուած հանգստությունն է, ծիծաղը պէտք չէ մասնաւոր ճիգ եւ պրկում ենթադրէ, ինչ որ ուժ կու տայ Ծոփէնհաւրի եւ այլոց տեսություններուն, ըստ որոնց ծիծաղը բանաւորին, գիտակցութեան յաղթանակը չէ, այլ՝ անբանաւորինը –բանականութեան փախուստին, արձակուրդներու: Սակայն տեսանք նաեւ թէ ծիծաղը յառաջ կրնայ գալ հակառակ ուղղութեամբ աշխատանքով մը, այսինքն մէկուն հանգիստը խոռվելով եւ ապա՝ ետ հանգրտացնելով: Սակայն միշտ չէ որ հանդարտեցումը, թնճուկներուն լուծուիլը անհրաժեշտ կը դառնայ խնդալու համար: Եթէ առեղծուածներուն լուծումն է որ կը պատճառէ խնդուքը, *սոփիզմի* մէջ –այդ կեղծ տրամաբանութեան՝ որ դիտումնաւոր կերպով կը գործածուի իրականութեան պատրանքը տալու, եւ հետեւաբար՝ խաբելու–, անոնց անլոյծ մնալն է որ կու տայ նոյն արդիւնքը: Օրինակ. Ամէն ինչ որ հազուագիստ է, թանկարժէք է, –Ա'րդ, աժան մանեակ մը հազուագիստ է, ուրեմն աժան մանեակ մը թանկարժէք է: Այս պարագաներուն, տրամաբանութիւնը, ճշմարտութիւնը խաղի կու գան, եւ ընթերցողներն ալ՝ անոնց հետ: Ուրիշ օրինակ մը. –Խորհրդային Հայաստանի գործարաններէն մէկուն մէջ, աշխատանքը շոգեպինդ կը յառաջանայ. տարեկան «պլան»ները կ'իրագործուին գերպլանային արդիւնքով: Այդքան կանոնաւոր ընթացք, առանց սայթաքումի, առանց ոեւէ սխալի՝ անկարելի է, անհաւատալի է, թող որ *թերութիւն չունենալը ինքնին թերութիւն է, եւ մե'ծ*: Այսպէս թէ այնպէս, երջանիկ օր մը, վերջապէ՛ս սխալ մը կը գտնուի, եւ «գործարանին միակ թերութիւնը», –որ թերութիւն չունենալն էր,– այս կերպով վերցուած կ'ըլլայ:⁵⁴

[Գրական վարպետութեամբ է որ Մկրտիչ Արմէն յաջողած է ապահովել մեր մոլորանքը, այսինքն՝ մեր ծիծաղը: Հանրածանօթ է ասացուածքը, թէ «Մարդկային է սխալը», կամ՝ «Առանց թերութեան մարդ չկայ»: Հետեւաբար, անբնական է հակառակը, –սխալ կամ թերութիւն չունենալը: Ընթերցողին միտքը հաշտ է, ուրեմն, եւ համաձայն է հեղինակին, երբ ան հեշտօրէն եւ պարզօրէն կ'ըսէ թէ գործարանը թերութիւն մը ունէր, թերութիւն չունենալով...]:

Ը.

Խաղը Եւ Մաքս Իսթմէն

Ազատութեան հարցը հետաքրքրած է ծիծաղի տեսաբանները, որովհետեւ ազատութիւնը մեծ դեր կը կատարէ, մանաւանդ կատակերգութեան մէջ, բեմին վրայ հերոսներուն կատարած կամաւոր թէ ակամայ արարքներով:

Ազատութիւն տարազը իմացուած է հոս *խաղ* եւ *շինծու* բառերու միացեալ առումով, որովհետեւ ամէն խաղ *ազատ* գործունէութիւն մըն է, պատահարներու միախառն, կամայական յարմարեցումներով: Եւ ամէն *շինծու* առասպել երեւակայական ստեղծագործութիւն մըն է, որուն միջոցով խոյս կու տանք իրականութեան պարտադրութիւններէն եւ ճնշումներէն, մեր քմայքը դարձնելով, վայրկեանի մը համար գէթ, մեր օրէնքը:

Կէօթէ ըսած էր արդէն. «Սրամտութիւնը յառաջ կու գայ խաղի բնագոյնէն, եւ խաղը կը յայտնէ մեծ ազատութիւնը մտքին»:

Սրամտութիւնը կարելի է նկատել մտախաղ մը, –Ազատութիւնը կու տայ սրամտութիւնը, եւ սրամտութիւնը՝ ազատութիւնը:

Ծարլ Ռընուլփիէի⁵⁵ համար, ծիծաղը կը դառնայ կամքի անկաշկանդ մէկ արտայայտութիւնը: «Ծիծաղը», կը գրէ ան, «փայլուն մէկ արտայայտութիւնն է կամքի անմիջականութեան: Խնդագողը կը վայելէ այն պատկերացումը, զոր ինքնիրեն կը պարգեւէ այս սանձակոտոր, անվնաս եւ անհետէթին մէջ ստեղծող կամքը»: Եւ «Ան [խնդագողը] կը զգայ թէ ժամանակը չէ տրամաբանական ըլլալու, եւ կը *հանգչի*: Մտքի այս հանգիստը բնախօսականօրէն կը թարգմանուի ծիծաղով: *Խաղի աշխարհ* մըն է ան հիմա»:

Հեգեթանօրէն, ծիծաղելի կրնայ ըլլալ ամէ՛ն բան, ինչպէս նաեւ ո՛չ մէկ բան, –ամէն ինչ կախում ունի տեսանկիւնէն: Այն տեսանկիւնը, ուրկէ ամէն ինչ ծիծաղելի կը թուի ըլլալ, խա՛ղն է: Այս ձեւով ծիծաղի բոլոր յատկանիշները իրենց բացատրութիւնը կը գտնեն խաղի տրամադրութեան մէջ: Ծիծաղը լոկ խաղ մըն է:

Խաղի այս տրամադրութիւնն է որ կը ստեղծէ հակասութիւններ, ենթադրելով իրականը իբր անիրական, եւ փոխադարձաբար. կ'ընէ ստախօսութիւններ հաճոյքի համար, անկարելի ձեւափոխութիւններ, կամ թէ նիւթական իրականութիւնները տարակերպօրէն կ'ըմբռնէ որպէս երազային եւ անգոյ:

Ամերիկացի գրող Մաքս Իսթմէն⁵⁶ իր տեսութիւնը հիմնած է խաղին վայ: Այդ տեսութիւնը, որ Ֆրէօյտի եւ Պերկսոնի տեսութիւններուն նման եւ անոնց չափ ուշագորաւ է, կարելի է ամփոփել հետեւեալ չորս կէտերուն շուրջ:

1.– Ինքնին ծիծաղելի բան չկայ: Ծիծաղը մեր մէջ չի կրնար յառաջ գալ եթէ մենք չգտնուինք մտային մասնաւոր տրամադրութեան մը մէջ, որ խաղի տրամադրութիւնն է ("When we are in fun"):

2.– Երբ այդ հոգեվիճակին մէջ ենք, մեր մէջ կը ստեղծուի արժէքներու նոր աստիճանաւորում մը: Ինչ որ մեր լուրջ կեանքին մէջ հաճելի էր, կը մնայ

նույնը, բայց ինչ որ կրնար մեզի տհաճություն պատճառել, կրնայ ծիծաղի պատճառ դառնալ, պայմանով որ այդ տհաճությունը բաւարար խոր չըլլայ, որ մեզի դուրս հանէ մեր խաղի վիճակէն:

3.- Խաղի հոգեվիճակը մասնատրաքար յաճախադէպ է երեխաներու մօտ: Այս պատճառով է որ ծիծաղը աւելի շատ եւ դիրքին կը պաշթի անոնց մօտ⁵⁷:

4.- Անշուշտ կը գտնուին չափահասներ, որոնք կրնան դիրքեամբ "in fun" վիճակի մէջ գտնուիլ, եւ այդպէսով քոմիկի ուրախութիւնը զգալ նոյնիսկ անհաճոյ բաներէ: Բայց ընդհանրապէս ծիծաղ յառաջացնելու համար պէտք է անհաճոյ բաներու քովը, շուրջը կամ մէջը գտնուին բաներ՝ որոնք որոշապէս մեզի հաճոյք պատճառեն:

Ծիծաղը բացատրելու համար պէտք է նկատի առնել ենթակային վիճակը, այսինքն՝ մտային այն խորքը, որուն վրայ կը պաշթի ծիծաղը: Պարզ՝ մեր ակնարկը պարտինք ուղղել ծիծաղելիէն դուրս՝ ծիծաղողի՛ն վրայ, ու անոր մէջ փնտռենք ծիծաղին պատճառները⁵⁸:

Ծիծաղին մէջ -ըստ Իսթմէնի- պէտք է զանազանել երկու դիրքեր, - լուրջը եւ խաղը (թէ՛ս պէտք է նշել թէ հեղինակը երբեք յստակօրէն եւ մեկին չէ բացատրած թէ ի՛նչ են յատկանիշերը իր «լուրջ»ին, եւ մինչեւ ո՛ր սահմանները կ'երկարի ան: Նոյն նշումը կարելի է ընել իր «խաղ»ին մասին): Ըսել չէ թէ մենք չենք խնդար երբ լուրջ ենք, բայց այս պարագային խնդուքը յառաջ եկած է մեզի իսկապէս հաճոյք պատճառող եւ գոհացում տուող երեւոյթէ մը: Ասիկա ուրախութեան խնդութն է, եւ ո՛չ թէ քոմիկի ծիծաղը: Ան որ կ'ուզէ մեզ խնդացնել, պէտք է որ մեր լրջութիւնը կտրէ, որովհետեւ այնքան ատեն որ մենք սրտնեղ ենք ("in dead earnest"), լաւագոյն կատակներն իսկ մեզ անտարբեր կը ձգեն: Կատակաբանները, երգիծաբանները իրենց դիրքով, շեշտով կը ստեղծեն ծիծաղի նպաստաւոր մթնոլորտ մը, խաղի՛ վիճակ մը՝ իրենց շուրջ:

Երբ մեր տրամադրութիւնը բարձր է, հաճելին ի հարկէ միշտ կը շարունակէ մեզ խնդացնել, բայց ասիկա կրկին քոմիկի ծիծաղը չէ, այլ ուրախութեան: Քոմիկի ծիծաղը կու գայ միայն երբ տհաճելին կ'ընդունինք թեթեւօրէն, եթէ կարելի է ըսել՝ զուարթօրէն, խաղի մօտեցումով: Մանուկի մը համար հաճելի չէ, օրինակ, իրեն խաղալիք մը երկարել եւ անմիջապէս ետ քաշել: Բայց եթէ, հակառակ անոր, կարենանք երեխան խնդացնել, կ'ունենանք քոմիկի ծիծաղը: Հակառակ պարագային, պիտի ունենանք միայն լաց ու ցաւ:

Նոյնն է պարագան չափահասներուն համար: Ի՛նչ է սրամտութեան արուեստագիտութիւնը, եթէ ոչ մեր վրիպանքը ապահովել: Մեզի կը հրամցնեն իմաստ մը, զոր անմիջապէս ետ կը քաշեն՝ մեզ ձգելով անհետեւին մէջ, կամ ալ տալով անսպասելի, ամբողջովին այլ իմաստ մը:

Մաքս Իսթմէն իր այս ըմբռնումէն կը բխեցնէ ծիծաղի իր տեսութիւնը: Իրեն համար ծիծաղը հարուածը ուժաթափող (shock absorber) յատկութիւն մը ունի: Խնդալու պատրաստ ըլլալ կը նշանակէ նախապէս տրամադիր ըլլալ խաբուելու, եւ «որոշ հաճոյք մը գտնել յուսախաբութեան մէջ իսկ»:

Խաբուելու այս պատրաստակամութիւնը, եթէ իր կարգ մը կէտերով չ'անտեսենք *անսպասելիին* եւ *յանկարծակիին* բերած նպաստը ծիծաղին, սխալ կը գտնէ սակայն այն զգուշաւորութիւնը, զոր կարգ մը տեսաբաններ հիմնական

դատած էին եւ որ կը կայանար որեւէ ձեւով չզգացնելու ունկնդիրին, թէ զինք պիտի «խաբենք», «շփոթեցնենք» մեր պատմութիւններով, որպէսզի ան իր կողմէ արթնամտութեամբ մը մեր «խաղը» ի դերեւ չհանէ:

[Դիտուած երեւոյթ է թէ կարգ մը կատակաբաններ ո՛չ միայն յանկարծակիի բերել չեն ուզեր, այլ նախապէս կը յայտնեն թէ իրենք կ'ուզեն պատմել «շա՛տ, շա՛տ տարօրինակ եւ զուարճալի պատմութիւն մը», եւ արդէն ունկնդիրները կը սկսին խնդալ: Կը պատահի նաեւ թէ կրկնութիւնները երբեմն ո՛չ թէ կը տկարացնեն ծիծաղը, այլ կ'ունենան խնդուք յառաջացնող եւ զարգացնող դեր մը: Կարգ մը մարդոց անուններուն յիշեցումը իսկ կը բաւէ որ, ըստ սովորութեան, խնդուք յառաջանայ: Եւ դեռ կայ ընկերային հաւաքական ու միատեսակ հակազդեցութիւն մը, ըլլայ ըստ ժամանակի բարքերու եւ ըմբռնումներու, ըլլայ ըստ աւանդութեան: Գիտենք, օրինակ, թէ երբ Ծէյքսքիի մը կամ Միքէլ Անճելոյի մը անունը տրուի, հիացմունք կ'ազդէ, մինչ անունը զոքանչի մը կամ խաբուող ամուսինի մը՝ ինքնաբերաբար կը խնդացնէ: Միւս կողմէ, ծիծաղը ըլլալով նաեւ յուզում մը, միշտ նո՛յն յուզումը կ'արտայայտենք (սովորութիւն դարձած ըլլալով) նոյն երեւոյթներուն առջեւ: Կարճ՝ ծիծաղներ կան որոնք կը ծագին *անմիջապէս*, երբ *յանկարծակի* պատահի անսպասելին, մինչ կան ուրիշներ՝ որոնք յառաջանալու համար կը սպառեն ժամանակ եւ կը պահանջեն որոշ նախապատրաստական աշխատանք, ընդհանուր դրական տրամադրութիւն ստեղծելու համար]:

Հետեւեալն է գիտարուեստը, *թէքնիքը*. որպէսզի չափահաս մը դուրս ելլէ իր լրջութենէն, պէտք է յուսախաբութիւն կրելով հանդերձ, հաճոյք զգայ: Այսինքն, նախ իր մէջ ձգտում մը կ'արթնցնեն եւ ուղղութիւն մը կու տաս, յանկարծ կը կենաս՝ «օդը ձգելով» զայն, ապա կու տաս այլ ուղղութիւն մը՝ զինք հասցնելու համար այլ տեղ: Զգտուած տեղը չհասցնելով հանդերձ, հասցուած տեղդ զինք այլապէս պէտք է ուրախացնէ:

Այսուհանդերձ, ծիծաղելին, ըստ Իսթմէնի, սերտօրէն շաղկապուած է տհաճին եւ անախտօրէն հետ, ինչպէս այն կատակը որ հեղինակ մը կրնայ ընել, երբ իր ընթերցողը կը դրկէ գիրքին 226-րդ էջին, երբ հատորը կազմուած է միայն 66 էջերով:

Իսթմէն կու տայ բազմաթիւ օրինակներ, որոնք դժուար թարգմանելի կամ անթարգմանելի են լեզուական երկիմաստ բնոյթին պատճառով: Օրինակ. «Տանտիկին մը պատուահանը կը բանայ եւ կը կանչէ պաղպաղակավաճառին, – ժամ(ացոյց) ունի՞ս: –Եւ դիմացինը կը պատասխանէ, –Այո՛, միայն թէ գտնեմ մէկը որ (կառքիս) ձիերը բռնէ»: Կը սպասէինք լուրջ, տրամաբանական պատասխանի մը, ինչպէս՝ ժամը ութն է, օրինակ, եւ չստանալով այդ՝ զգացինք տհաճութիւն մը, –առաջին պահ: Բայց պատասխանը զոր կը ստանանք այլապէս մեզ կը գոհացնէ, իր թելադրական հանգամանքով (յիշել քիչ մը Ֆրէժյտը), –երկրորդ պահ: Ուրիշ օրինակ մը. «Մարդ մը աղջիկ մը տեսնելու գնաց, եւ աղջիկը սանդուխներու վերէն ձայն տուաւ թէ հագուած չէր: –2ե՛ս կրնար բանով մը սահիլ (վրադ բան մը անցնել) եւ վար իջնել: Եւ այսպէս՝ ան սանդուխներու վերի աստիճանէն սահելով վար իջաւ»: Այս պարագային նաեւ հաճոյքը, որ կը փոխարինէ յուսախաբութիւնը, կը բացատրուի մեր ներքին զոյգ ձգտումներով: Իրարմէ տարանջատուող այդ ձգտումներն են մէկ կողմէ՝ մեր կամքը մենք մեզ (եւ դիմացինը) հագուած տեսնելու, ինչ որ ընկերային պար-

տադրանք մըն է, եւ ամօթխածութեան զգացում մը, իսկ միւս կողմէ՝ մեզ եւ դիմացինը մերկացնելու (միշտ յիշել Ֆրեյտսի լոյսի բերած մեր թաքուն փափաքները): Մէջքերուած մանրավէպերուն համեմը գտնուելով իրենց բառախաղային դարձուածքին մէջ, կու տանք նաեւ անոնց բնագիրը:⁵⁹

Իսկ ի՞նչ զգացում կ'արտայայտէ ծիծաղը: Իսթմէն կը նկատէ թէ քոմիկի զգացումը ինքնիրմով կը բացատրուի: Ան մարդուն նախնական բնագոյներէն մէկն է, եւ այդ բնագոյին դերն է անվնաս դարձնել մարդոց միջեւ եղած պայքարը, մրցակցութիւնը, ինչպէս որ այդ կ'ընէ խաղը՝ պզտիկներու պարագային, թոյլ տալով որ անոնք ներդաշնակօրէն, առանց ընդհարումի զարգացնեն իրենց կարելիութիւնները եւ պատրաստուին լո՛ւրջ աշխատանքի:

Իսթմէն տասնաբանեալով մը ցոյց տուած է յաջող եւ անյաջող կատակի մը տարբերութիւնը:

1.- *Հետաքրքրաշարժ ըլլալ*: Քանի ծիծաղը զգացում մը, յուզում մըն է (հակառակ Պերկսոնի կարծիքին), զայն յառաջացնելու համար պէտք է կոչ ընել զգացական բնոյթով շահու մը. պէտք է արթնցնել ձգտում մը: Ծիշդ է թէ այդ ձգտումը, երբեմն, իր վերջը պիտի գտնէ յուսախաբութեան մը մէջ, սակայն լաւագոյն սրամտութիւններու արուեստը կը կաշանայ երկու կողմով ձգտումը սրելու մէջ, –յուսախաբութիւն պատճառելով մէկ կողմին, եւ գոհացնելով միւսը: Իսկ եթէ ձգտումը մէկ ուղղութեամբ է, պէտք է զայն ձգել չգոհացուած, սակայն միւս կողմէ պատճառելով այլ հաճոյք մը:

2.- *Ըլլալ անայլայլ*: Ըսել կ'ուզուի, ըլլալով հանդերձ շահագրգիռ, չունենալով խոր յուզումներ, զուարթախոհը, *հիմըրիսթը*, պէտք չէ արթնցնէ խոր զգացումներ: Ծիծաղը, իր մէջ պարփակելով հանդերձ գութ եւ համակրանք, պէտք չէ սակայն որ անոնք իրենց ուժգնութեամբ խեղդեն ծիծաղը: Տխրաշունչ կատակները, հետեւաբար, յաջողութիւն չեն գտներ, թէեւ ասիկա զուտ անձնական հարց մըն է նաեւ. ինչ որ պիտի խոսվէր մէկը, նոյն բանը կրնայ ժպտեցնել ուրիշը:

3.- *Ըլլալ անճիգ*: Կատակ մը աշխատցուած պէտք չէ ըլլայ, ըսել կ'ուզուի անոր համար վատնուած աշխատանքի անխուսափելի բաժինը պէտք չէ որ երեւի: Հեշտ պէտք է թուի: Արդարեւ, քոմիկի յուզումը միայն խաղի մթնոլորտի մը մէջ ըլլալով, ճիգի մտածումն իսկ կրնայ զայն քանդել: Այս պայմանը բողոքի մը նման ուղղուած է ամերիկացի երգիծաբաններուն, որոնց լաւագոյն ներկայացուցիչներն իսկ, ընդհանրապէս, կը զգացնեն «ճարտարարուեստի հոտը»: Նոյնիսկ Մարք Թուէն միշտ չէ որ կրցած է խուսափիլ անկէ:

4.- *Մտաբերել տարբերութիւնը որ կայ գործնական կատակներու եւ անմիտ տպաւորութիւններու միջեւ*: Կայ քոմիկը *ժամանակի* մէջ, եւ կայ *անմիջականը*: Մէկը մտքի հոլովոյթով մը *ժամանակին* մէջ ընթացող ծիծաղն է, եւ միւսը *տեսողութեամբ*՝ յառաջացածը: Ծամաճութիւն մը կամ առարկայ մը երկարելը՝ զայն անմիջապէս ետ քաշելու ձեւը, օրինակ, կը պատկանին վերոնշեալ երկու բաժանումներէն մէկուն կամ միւսին:

Բնականաբար սրամտութիւն մը պէտք է ըլլայ անսպասելի եւ նաեւ՝ յստակ, –անմիջապէս նշմարելի: Ընդհակառակը, ծիծաղի ձեւ մը, որ մեզի միայն նշմարել կամ երեւակայել պիտի տար առարկաներ կամ քոմիկ կացութիւններ՝ պիտի ունենար նուազ արագ եւ յայտնորոշ ուղեւորումներ:

5.- *Ըլլալ հաւանական:* Գիտենք թէ յաջող սրամտութիւն մը իրագործելու համար պէտք էր, ըստ Իսթմէնի, միտքը առաջնորդել որոշ ուղղութեամբ մը, յետոյ ցոյց տալու համար թէ հասած վայրը (եթէ տեղ մը հասնի) այլ տեղ է: Արդ, որպէսզի միտքը ուղղութեամբ մը խթանուի, պէտք է որ ցոյց տրուած նպատակը սեպուի կարելի, հաւանական, ճշմարտանման:

6.- *Ըլլալ անմիջական:* Ըլլալ արագ եւ անսպասելի, այլապէս կարելի չէ խաղի գալ: Օրինակը կուտայ Իսթմէն. Բժիշկ մը ապահովութիւն կու տայ հիւանդի մը իր առողջութեան մասին, -Բարեկամս, լուրջ բան մը չունիս, քեզի պէտք եղածը քիչ մը զուարճութիւն է: Գնայ երեկոները Ալ Շոնսընը (ամերիկացի նշանաւոր գուարթաբան) մտիկ ընելու: -Ի՞նչ պիտի ընեմ, այդ պարագային. Ալ Շոնսընը ե՛ս եմ:

[Պէտք չէ պատմել արդէն ծանօթ մանրավէպեր: Ոչ մէկ բան այնքան աւելի շուտ հնամաշ կը դառնայ որքան սրամտութիւն մը, մանրավէպ մը: Այս առթիւ խորհուրդ կը տրուի զանոնք մոռնալ տասնհինգ տարի, որպէսզի վերջուտին երիտասարդանան: Ծատ սխալ է նաեւ մանրավէպ մը պատմելէ ետք, վերադառնալ անոր բացատրելու համար սրամտութիւնը]:

7.- *Ըլլալ յստակ:* Չըլլալ այնքան նուրբ կամ բարդ, ինչպէս խաշ-բառ մը, զոր լուծելու համար բառարանին դիմել անհրաժեշտ ըլլայ: Խրդին մանրավէպ մը հասկնալու համար սպառելիք երկար ժամանակը պղպշակի նման կը պայթեցնէ ակնկալուած արդիւնքը, կը չքացնէ քոմիկը (այս եօթներորդ օրէնքը նկատի ունի ընթերցողը կամ ունկնդիրը, մինչ չորրորդը կը վերաբերէր հեղինակին):

8.- *Յարգել տեսողութիւնը:* Պէտք է ունենալ ժամանակի գիտակցութիւնը, եւ պահել իրերուն բնական կշռոյթը, որ ծիծաղին մէջ ունի նոյնքան դեր մը որքան պարի մէջ:

9.- *Բաժին հանել լուրջ գոհացումներու:* Այս օրէնքը զոյգ մեկնաբանութիւններու դուռ կը բանայ, մին ընդհանուր, միւսը՝ սահմանափակ:

ա.- *իր ընդհանրացած մեկնաբանութեամբ,* ան նշանակէտ կը դարձնէ այն կարգ մը մարդիկը, որոնք իսկական պատուհասը կը դառնան իրենց շրջապատին: Ամբողջ օրը անոնք չեն դադրիր սրամտութիւններ, կատակներ, բառախաղեր ընելէ: Իսկ գիշերը, իրենց այդ ունակութիւնը աւելի եւս կը սրի ալքովի ազդեցութեան տակ: Ասոր որպէս բացատրութիւն ցոյց կը տրուի ըլլա՛յ սրամտութեան հակումի մը գերաճումը (որ ախտաբանական կրնայ նկատուիլ), ըլլա՛յ եսի գերաճում մը, որ ամէն միջոցով եւ ամէն գնով կը ջանայ շրջապատին ուշադրութիւնը գրաւել: Ի՞նչ որ ըլլայ տրուած բացատրութիւնը, այդ տեսակ մարդիկ կը դառնան անտանելի, որովհետեւ զուարճացնելու համար պէտք է նախ ստեղծել տրամադրութիւն մը, մթնոլորտ մը, «հիմըրի մագնիսական դաշտ մը», ուրկէ պէտք է մեկնին սրամտութիւնները:

բ.- *Իր նեղ մեկնաբանութեամբ,* նախ նկատի պէտք է առնել Իսթմէնի առաջին օրէնքը, որուն վրայ փոքր յաւելում մը կ'ընէ հեղինակը: Եթէ պատահի որ ձգտումին յաջորդող յուսախաբութիւնը բազմաթիւ շահեր է որ կը վտանգէ, ի փոխարէն տրուած հաճոյքը պէտք է որ նոյնքա՛ն մը հաճոյքներ պաշտպանէ եւ գոհացումներ պարգեւէ: Օրինակ. Միացեալ Նահանգներու քաղաքացիական կռիւներուն, Զօր. Կրէնթի դէմ խաշակրութիւն մը շղթայազերծուած էր իր յոռի բարքերուն եւ ալքովամոլութեան համար, եւ այս մասին մէկը չվարանեցաւ նա-

խագահին յայտնել զօրավարին այդ մոլորությունը: Աքրահամ Լինքըն, որ քաջատեղեակ էր զօրավարին արժանիքներուն, կը պատասխանէ. «Ջերմապէս պիտի ուզէի որ ինծի հայթայթէիք մի քանի տակառ նո՛յն ուիսքիէն իմ միւս զօրավարներու համար»: Աւելի լաւ պաշտպանողական եւ իր ժամանակի կացութեան պարզաբանում կարելի չէ երեւակայել:

10.- *Բոլոր ծանր կացութիւնները հատուցանել:* Այս օրէնքը որ լրացուցիշը կը թուի իններորդին, նկատի ունի աւելի ծանր կացութիւններու ուժգնութիւնը, մինչ նախորդը ունէր անոնց տարածութիւնը:

Կարելի է վերադառնալ վերի տասնաբանեալի առաջին օրէնքին, ինչ կը վերաբերի ծիծաղը ընկալելու լաւագոյն դիրքին, զայն քիչ մը աւելի մանրամասնելու համար: Ծիծաղին ամենանպաստաւոր դիրքը, չըսելու համար միակ նպաստաւորը, հանդիսատեսի դիրքն է (չշփոթել Պերկսոնի զգացական բացարձակ անտարբերութեան հետ): Միւս երկու ծայրերը –երազ եւ գործունէութիւն– անկարելի կը դարձնեն ծիծաղը: Գործունէութեան մէջ բոլոր ուժերը կը լարուին, ու կը սպառին իրենց ընթացքին մէջ, ծիծաղին համար վատնուելիք ուժ եւ յարմար մթնոլորտ չստեղծելով: Իսկ երազը մեր բոլոր ուժերը կը քակէ, կը թուլցնէ, անկարելի դարձնելով հակազդեցութիւն մը: Նշմարուած երեւոյթ մըն է, օրինակ, որ երազի մէջ չենք խնդար (նկատի չ'առնուիր անշուշտ այն ժպիտը, որ կ'որուագծուի երազողի դէմքին վրայ եւ որ անդրադարձ արդիւնք է, reflexe մը):

Այս բոլորին լաւագոյն ապացոյցը կու տան այն դիրքաւորումները, զորս կ'ունենան, օրինակ, երկու ուսանողներ, բժշկութեան եւ գրականութեան, երբ կ'այցելեն յիմարանոց մը: Մինչ առաջինը խնդացող կամ խնդացնող հիւանդի մը առջեւ կը կլանուի, ուզելով կատարել ախտաճանաչում մը, երկրորդը կ'ունենայ միայն անգուսպ խնդութ մը – բնականաբար երբ հակառակ զգացում մը չտիրապետէ զինք]:

Մաքս Իսթմէնի տեսութիւնը խաղը ունենալով հանդերձ որպէս ծիծաղի սկզբնաղբիւր կամ մթնոլորտ, հիմնուած կը մնայ, որպէս միջոց, հակասութիւններու, երկիմաստ եւ երկասլիի զգացումներու վրայ, որովհետեւ ծիծաղը յուզում մըն է: Ծիծաղը հակասութիւններու տեսողութիւնը չէ, կամ անով չի սահմանափակուիր, այլ անոր ընկերակցող յուզումն է:

Այդ յուզումը կը մեկնաբանուի որպէս գթասրտութիւն եւ համակրանք անգլիացի հոգեբան Ճէյմս Սիլլի կողմէ, որուն անունը նշուած է նախապէս: Սիլլի այդ զգացումին վրայ հիմնուած ծիծաղն է որ կ'անուանէ *հիւմոր*, զուարթախոհութիւն: «Ճշմարիտ զուարթախոհ մը էապէս համակրանքի էակ մըն է, որ ի գործ կը դնէ ինքզինք ուրիշին տեղ դնելու այնքան մարդկային արուեստը, եւ նկատի կ'առնէ մարդոց խօսքը եւ արարքը այն ջերմ լոյսին տակ, զոր կ'արտացոլացնէ մարդկային գորովը»:

Ինչ որ առնուազն կարելի է դիտել տալ Մաքս Իսթմէնի, թէ քոմիկ բոլոր երեւոյթները միայն խաղի խորքի մը վրայ չեն երեւիր: Երբեմն կը պատահի այնպիսի քոմիկ դէպքեր, որոնք ժխտական դիրք մը, կամ «լուրջ» անտրամադրութիւն մըն իսկ կը փշրեն: Բաց աստի, խաղը բազմաթիւ երեսներ ունի, որոնք միայն անհոգութիւն կամ հանգիստի վրայ հիմնուած չեն, այլ ձգտումի եւ պրկումի:

Մաքս Իսթմեն, իր մեծ արժանիքներու կողքին, վերապահութիւն կը ստեղծէ երբ ինքզինք կը հակադրէ ուրիշ կարեւոր տեսութեան մը, հոգեբնախօսական խորքով, որուն համաձայն ծիծաղը ազատ կ'արձակէ ջիղերու լարումով կուտակուած ուժը, եւ թէ անով կ'իրագործուի հոգեկան ճնշումի հարթաւորում մը: Կարելի չէ ժխտել այս վերջին իրողութիւնը: Մինչ Իսթմեն կը սահմանափակուի միայն խաղի տրամադրութեան տեսութեամբ:

Թ.

Ընկերաբանութիւն

1.

Ընկերութիւնը երկու ձեւով կը բանեցնէ իր ազդեցութիւնը ծիծաղին վրայ: Մէկ կողմէն ան կը պարզէ, կը սահմանէ այն պարագաները, երբ ծիծաղ մը կրնայ ըլլալ յանձնարարելի, տանելի կամ արգիլուած, ու այդպէսով կը չափաւորէ իր ուժգնութիւնը, տեսողութիւնը: Միւս կողմէն, եւ բնական հետեւողութեամբ մը, դե՛ր մը կու տայ ծիծաղին:

Դիտելի երեւոյթ մըն է որ պզտիկներու կրթութեան մէջ տեղ կը գրաւէ անոնց խնդութիւն զսպումը եւ չափաւորումը՝ անոնց խնդուքը սահմանափակելու ուղղութեամբ, –Պէտք չէ խնդալ դրացիին շիլ աչքերուն, հօրեղբօր կուզին վրայ, եւայլն...:

Չափահասին կրթութեան դերը կը վերցնէ ընկերութիւնը: Անվայել է խնդալ հանդիսաւոր պահերուն, եկեղեցիին մէջ կամ պաշտօնական առիթներով: Բայց ընդհակառակը, առնուազն կենցաղավարական գիտելիքներու հակառակ է երբ չխնդան ընկերային հաւաքոյթներու մէջ, կամ զուսպ խնդուքով մը չպատասխանեն մեծաւորի մը ըրած մէկ կատակին:

Ընկերութիւնը կը ձեւաւորէ նաեւ մեր խնդուքը: Դիտուած է որ տարբեր ժամանակներու մէջ ան ստեղծած եւ պարտադրած է խնդութիւն ո՞ր մը՝ ինչպէս ճարտարապետական, երաժշտական ո՞ր մը: Կարելի է փորձի ենթարկել քոմիկի տարբեր զանազանութիւնները մարդկային բազմատեսակ ցեղին մէջ, եւ պիտի հաստատուի թէ ծիծաղին բնութիւնը, դիրքութիւնը եւ որակը պիտի ճանչցուին աւելի նուա՛ր՝ անհատական տրամադրութենէն, քան թէ կրթութենէն, շրջանակէն եւ ընկերային սովորութիւններէն:

Հիները կատակերգութեան կը վերագրէին զսպիչ ուժ մը: Պղատոն, Արիստոտէլ, Կիկերոն համաձայն էին որ կատակերգութիւնը իր բնոյթով կը ձաղկէր ցարակարգի թեթեւ թերութիւնները կամ պզտիկ տգեղութիւնները: Այդ հիներէն, լատին բանաստեղծ Ովրատիոս (Horatius) ըսած է թէ «կատակերգութիւնը խնդա(ցնէ)լով կը պատժէ բարքերը»: Պատմութեան փիլիսոփայութիւնները, ինչպէս նաեւ մարդկային յառաջդիմութեան գաղափարներն են, որ ծիծաղի

տեսութեան մաս կազմել տուին ընկերաբանական նկատումներ, եւ Հեկէլն է որ անոնց տուաւ պատմական եւ տիալէքտիկական բնոյթ մը: Ըստ Հեկէլի, արուեստի պատմութիւնը կը բաժնուի երեք մեծ շրջաններու, որոնցմէ իւրաքանչիւրին դերը եղաւ Մտքին էութիւնը եւ կազմափոխութիւնը, գոյատուր արտայայտել իւրայատուկ աշխատանքի ձեւերով: Ու երբ ան (արուեստը) իր վեհագոյն առաքելութիւնը կատարէ, կը կորստի ներքին ցաւէ մը մաշուելով: Կը կորսուի ժխտելով իր իսկ գոյութեան օրէնքը, որպէսզի նոր եւ զայն գերազանցող սկզբունք մը փոխարինէ, հրահրելով նոր արուեստ մը:⁶⁰

Եւ այս ինքնաժխտումը կը կատարուի ծիծաղով, քննադատական մտքի գեղարուեստական արտայայտութեամբ: Երգիծանքը կը գոծէ շրջանի մը մահը եւ կը յայտնէ ծագումը ուրիշ շրջանի մը:

Քարլ Մարքս վեր կ'առնէ Հեկէլի վերոնշեալ միտքերը.– «Պատմական շրջանի մը վերջին փուլը», կ'ըսէ ան, «կատակերգութիւնն է: Յունաստանի չաստուածները առաջին անգամ մահացուօրէն վիրաւորուեցան Երիպիթեսի ողբերգական «Պրոմէթէոս շղթայուած»ին մէջ. կրեցին երկրորդ *քոմիկ* մահ մը Լուքարնոսի *Երկխօսութիւններուն* մէջ: Ինչո՞ւ համար է պատմական այս ընթացքը.– որպէսզի մարդկութիւնը ուրախ կերպով բաժնուի իր անցեալէն»:

Պերկսոն մեծ արժանիքը ունեցաւ ի նախագումէ ծիծաղը զետեղելու իր ճիշդ շրջանակին մէջ: Ծրջանակ մը՝ որմէ դուրս ապարդիւն է բացատրութիւններ փնտռելը.– Ընկերութիւնը: Բայց Պերկսոնի տեսութիւնը ընկերաբանական չէ, քանի ան խարսխուած կը մնայ իր բնագանգական հայեացքին վրայ:

Ծիծաղը հասկնալի ըլլալու համար զայն պէտք է դնել իր բնական միջավայրին մէջ, որ ընկերութիւնն է, իսկ իր օգտապաշտ գործը իր ընկերային պաշտօնն է, իր ընկերային նշանակութիւնն ունենալը:

Ըստ Պերկսոնի, ծիծաղը ըլլալով գերազանցապէս «ընկերային շարժում մը», մեր կեանքին մէջ ունի «կատարելիք առաքելութիւն մը», «յետին միտք մը»: «Եթէ բոլոր արուեստներուն համար կարելի ըլլար ըսել թէ զուտ արուեստին համար են, կարելի չէ այդ ըսել ծիծաղին համար»:

Կեանքը եւ ընկերութիւնը մեզմէ կը պահանջեն ճկունութիւն մը, առաձգականութիւն մը, եւ երբ տեսնուի թէ իր անդամներուն մտքի թէ նկարագրի կարծրացումովը պիտի տուի՞նք ընկերութիւնը կը շարժէ ծիծաղին խրտուիլակը: Նկարագիր մը, ինքնին, կրնայ գէշ կամ աղէկ ըլլալ, բան մը՝ որ երբեք նշանակութիւն չունի, քանի ան կը սկսի ընկերութեան իսկապէս վնասել այն ատեն՝ երբ կը դառնայ ինքնագլուխ, անընկերային, կարծր:

[Պերկսոն յայտնապէս հակասութեան մէջ է հոս, երբ ընկերութեան –որ կարծրացած սովորութիւններու աւանդապահն է– կը վերագրէ իրեն հակառակ եւ անհաշտ պաշտօն մը,– Յիշեցնել մարդոց, ամէն անգամ որ անոնք ինքնաշարժօրէն, մեքենականօրէն կը գործեն, թէ իրենք ազատութեամբ օժտեալ անձեր են:

[Միւս կողմէ, սխալ պիտի ըլլար հետեւցնել թէ ընկերութիւնն է որ միայն կը շարժէ ծիծաղին խրտուիլակը անհատներու դէմ: Նոյնքան եւ ճիշդ պիտի ըլլար հակառակը ընկերութեան մը համար, որ հակա-անհատապաշտ է, այսինքն դարձած է ոչխարներու հօտ մը: Այս պարագային անհատը կրելով բարձրագոյն արժէքներ, կրնայ դառնալ հերոս մը եւ ի հարկին գործածել ծիծաղը որպէս զէնք:

[Ծշղեի կէտ մը սակայն. այդ հերոսը կրնայ ծիծաղելի դարձնել ընկերութիւնը ա՛յն պարագային՝ երբ ինք եւս քիչ-շատ համեստ է, ըսել կ'ուզուի՝ թերութիւններու տէր եւ սխալներու ենթակայ է, եւ հետեւաբար ծիծաղելի՝ իր կարգին: Ապա թէ ոչ հերոսը կը դառնայ խնկարկելի կամ խղճալի անձ մը, տիպար՝ կատակերգութիւններու եւ ողբերգութիւններու: Այսպէս, Ռապըլէի *Բանիր-ժը*, որ անառակ մըն է իր *ոչխարներու պատմութեամբ*՝ կը խնդայ մարդոց ոչ-խարային հետեւողականութեան վրայ: Նոյնպէս նաեւ Ժիլ Ռոմէնի *Քնոքը* իր *Բժշկութեան Յաղթանակը* կ'ապահովէ իր հնարքներով հիւանդացնելով առողջ լեռնականներու բազմութիւնը, այնպէս որ զինք նախորդող բժիշկն իսկ՝ որ պարկեշտօրէն լեռնականները կը ձգէր իրենց բնական առողջութեան մէջ, մտային թէ հոգեկան վարակումով մը իր առողջութեան վրայ կը սկսի կասկածիլ եւ կ'ուզէ քննուիլ նորահաս բժիշկին կողմէ]:

Ծիծաղը զանգուածէն կը սնանի եւ անոր դաստիարակիչ դերը կը կայանայ, ուրեմն, անհատը դէպի առաւել եւս ընկերայնութեան առաջնորդելուն մէջ:

Ծառ մը տեսաբաններ բացատրած են թէ «ինչի՛ կը խնդանք», սակայն կարելոր է նաեւ պահը, ժամանակը, «ե՛րբ կը խնդանք», որովհետեւ ան առընչութիւն ունի հարցին ընկերաբանութեան հետ:

Կը խնդանք այն ամէն բանի վրայ, որ կրնայ միաժամանակ պայթեցնել այն համակրական եւ սուր ուրախութիւնը, որ դէպքերը նախապատրաստած էին: Ընկերային կեանքն է, որ ամէնուն մէջ կը պատրաստէ, կը սարքաւորէ տեսակ մը մեքենական կազմուածք, պատրաստ՝ գործելու կարելի հազարումէկ պատահարներու առջեւ:

Ծիծաղը չունի մէկ եւ համանման ընկերային պաշտօն մը, այլ կան ընկերային հակազդեցութիւններ, որոնք ծիծաղին մէջ կը կայանան: Գիտենք թէ ծիծաղներ կան, որոնց պատճառը ընկերութենէն մեզի ժառանգուած ունակութիւնն է, յուզումի մը հաւաքական մէկ հակազդեցութիւնը: Դիտին է ասկէ հետեւցնել թէ ընկերութիւնը այդ յուզումը կը շահագործէ ամէն անգամ որ պէտքը տեսնէ: Հիները եւ նորերը համաձայն են որ ծիծաղը ունի վիրաւորիչ սլաք մը: «Ծիծաղելին կը սպաննէ» (*le ridicule tue*), կ'ըսեն ֆրանսացիները: Անշուշտ ծիծաղը չսպաններ, այլ կը բաւարարուի թեթեւօրէն քերթելով, ապշտելով:

Ծիծաղը եթէ «խաղ» մըն է, չկայ խաղ՝ առանց խաղընկերի, երբեմն՝ առանց հետաքրքիր բազմութեան: Իսկ եթէ ծիծաղը կը ծնի անձի մը մէջէն, անոր ներքին տրամադրութենէն, ընկերութեան մէջն է որ ան իր ամբողջական զարգացումը կ'ունենայ: Հաւանական մասնակցութիւնը կ'աւելցնէ քոմիկ արդիւնքը: Հոս երեսան կու գայ ծիծաղին փոխանցիկ ըլլալու բնոյթը. ուրիշի մը խնդուքը լսելը մեր մէջ կ'արթնցնէ կամ կը զօրացնէ մեր խնդուքը, ու մեզի վայելել կու տայ քոմիկի զգացումը: Այլապէս մարդիկ պիտի նստէին ձայնասփիւռի գործիքին կամ պատկերասփիւռի պատտառին առջեւ, ունկնդրելու կամ դիտելու կատակերգութիւն մը, նեղութիւն չքաշելով թատրոն երթալու:

Տեսանք նաեւ թէ ինչպէս հոգեվերլուծումը կը բացատրէ ծիծաղը, որպէս խնայողութիւն (եւ գոհացում) արգիլուած կամ ետ մղուած ցանկութիւններու, պահանջուած ճիգերու: Արդ, ընկերային կեանքին դրած պահանջներն ու պարտադրանքներն են, որ պատճառ կ'ըլլան ետ մղումներու: Հետեւաբար, ընկերութիւնը կը դառնայ աղբիւր՝ ծիծաղին:

Արամտությունը, կ'ըսէ Ֆրէօյտ, առնուազն երեք հոգի կ'ենթադրէ: ա.- Ան որ կը խնդայ (կամ կը խնդացնէ), բ.- Ան որուն վրայ կը խնդան, գ.- Երրորդը՝ որ կը ծառայէ իբր վկայ կամ դատաւոր (եւ որ կրնայ ըլլալ անհատ մը կամ բազմություն մը): Եւ որպէսզի արամտություն մը հաղորդական դառնայ երրորդին, պէտք է որ այս վերջինը ատակ ըլլայ գայն հասկնալու, պէտք է որ նոյն պայմաններուն, այսինքն նոյն հոգեվիճակին –եւ մտավիճակին– մէջ գտնուի: «Այսպէս, ամէն արամտություն իր հասարակությունը կ'ուզէ, եւ նոյն արամտություններով խնդալ կը նշանակէ հոգեկան մեծ մմանություն ունենալ»: Այլ խօսքով՝ նոյն միջավայրին պէտք է պատկանի՝ նոյն գուարձալիքները ըմբռնելու համար: Օրինակ, կոշտ ու «վրան բաց» կատակներէ ախորժող մը պիտի չգնահատէ զարգացած նորը մտքի տէր անձի մը արամիտ ակնարկութիւնները: Ընկերային ամէն խաւ եւ ամէն խմբաւորում իրենց ծիծաղը ունին, այսինքն՝ խմբական հակադրեցություն մը ծիծաղելով, որովհետեւ մարդկային մեծ ընկերությունը իր մէջ կը հաշուէ բազմաթիւ եւ բազմագոյն խմբաւորումներ, որոնց իւրաքանչիւրը իրենց կարգին բաղկացած են աւելի պզտիկ, այսպէս կոչուած «գոց» խմբակներէ: Անուրանալի է որ ամէն խմբակ իր կեանքը ունի, իր շահերը, իր առանձքը՝ որուն շուրջ իր անդամները կը դառնան եւ իրարու զօրավիգ կը կանգնին ...ընդդէմ ուրիշներու, –ուրիշ խմբաւորումներու: Եւ ծիծաղը չէ որ միասնական հակադրեցություններով խմբաւորում կը ստեղծէ, այլ խմբաւորումի մը արդիւնքն է ծիծաղը: Այս պատճառով զանազանություն մը պէտք է դրուի ծիծաղին մէջ, իբր ընդունման ծիծաղ եւ մերժումի՝ արտաքսման ծիծաղ:

Ընդունման ծիծաղը ուրախութեան բնագոյական մէկ արտայայտութիւնն է երբ, օրինակ, հին անդամ մը կը վերադառնայ իր նախկին մտերիմ շրջանակը: Իսկ արտաքսման ծիծաղը, որ աւելի բուռն է եւ ընկերութեան մը կենսունակութեան ապացոյցը, յառաջ կու գայ ամէն անգամ երբ խորթ կամ օտար տարր մը իր ներկայությունը կը զգացնէ, երբ՝ օրինակ՝ պաշտօնական ընդունելութեան մը, անձ մը կը ներկայանայ անփութօրէն, առանց փողկապի: Այսպէս է որ քաղաքացի մը կը խնդայ գիւղացիի մը վրայ, եւ կամ վայրենի մը՝ երկրախոյզի մը վրայ: Կը պատահի նաեւ որ ժամանակի ընթացքին, արտաքսման ծիծաղը փոխուի ընդունման ծիծաղի: Ծամբորդը, որուն վրայ կը խնդային գնացքին իր մասնաբաժինի մուտքին, ժամանակ մը վերջ կը միաւորուի խումբին հետ եւ բոլորը մէկ կը խնդան, այս անգամ ուրիշ մէկ նոր ճամբորդի մը մուտքին:

Քանի ընկերությունը ծնունդ տուած է բազմաթիւ խմբաւորումներու, աստիճանաւորումներու, մարդկային բնութեան բոլոր կարելի արժէքներուն, կարելի է ըսել ուրեմն որ ընկերությունը ինք ստեղծողն է ծիծաղին, ինչպէս որ –եւ կարելի է ըսել նոյն համեմատութեամբ– ան ստեղծողն է արուեստի այլ բնագաւառներուն:

2.

Ըսուեցաւ թէ ընկերային միջավայրը յարաբերաբար գոց շրջանակ մըն է, որ ներքին ինքնավարություն մը կը վայելէ եւ իր այս իրաւունքը կ'ուզէ ամէն գնով պաշտպանել արտաքին ոտնձգություններու դէմ, եւ ծիծաղն է պաշտպանութեան միջոցներէն մէկը:⁶¹

Ծիշդ է թէ քիչ մը արուեստական կը թուի ըլլալ վերի այս բաժանումը:

Ընկերության մէջ շրջանակներ, եւ շրջանակներու մէջ անհատներ իրենց գոյութիւնը կը պահեն իրարու շնորհիւ միայն: Սակայն, խմբաւորումներ թէ անհատներ իրենց գոյութիւնը կը զգացնեն, կ'արտայայտեն կարծես ինքզինքնին հակադրելով ուրիշներու. մարդ ինքզինք կ'արժեւորէ արժեքազրկելով միւսները, – իրմէ բարձրերուն արժէքները իջեցնելով իր կամ իրմէ ցած արժէքներու, եւ ինքզինք պաշտպանելով իր ստորադասներուն յաւակնութիւններուն դէմ:

Ուրեմն յանձնապատասխանութիւն մը կայ խնդութիւն մէջ, չըսելու համար փարիսեցիութիւն մը, երբ իւրաքանչիւր մարդ խնդալով՝ իր սրտի խորերէն շնորհակալութիւն յայտնած կ'ըլլայ Աստուծոյ որ զինք չէ ստեղծած ուրիշին մօտ, կամ այդ միւս համայնքին մէջ, որ իրենցինքն հետ բաղդատմամբ բաւական ցած է...:

Հետեւաբար որքան խաւ եւ դասակարգ՝ նոյնքան եւ ծիծաղ իրարու մէջ եւ միւսներուն դէմ: Ի՛նչ–ի՛նչ ծիծաղներ – ծաղրեր– կան որ ո՛չ միայն անթարգմանելի են լեզուէ լեզու, անհասկանալի՝ շրջանակէ շրջանակ, այլ նաեւ կը պահեն իրենց ուժը մի միայն իրենց մթնոլորտին մէջ: Ասոր համար գեղջկական համեղ եւ յորդ սրամտութիւնները կենդանի կը մնան իրենց բարբառային ասացումներով միայն եւ իրենց շրջանակին մէջ: Պղպշակի պէս կը պայթին, կ'անհամաման եթէ փորձուի զանոնք տեղափոխել կամ գրական լեզուի վերածել: Այս կարգի սրամտութիւններու դասուն կը պատկանին, օրինակ, կիւմրիցիներուն շատ մը մանրավէպերը:

Ծիծաղին դասակարգային կողմը օգտագործուած է դարերէ ի վեր բարձրին կողմէ, ի հեճուկս օրուան ստորադասին, – ժամանակաւոր կերպով անշուշտ, որովհետեւ արժէքներու շրջումով մը՝ երէկուան բարձրը կը դառնայ այսօրուան ստորադասը, եւ բարձրին հետ իր բոլոր յատկանիշներն իսկ – հագուստ, նիւստ ու կաց, խօսելակերպ– կը դառնան հնութիւն եւ ծիծաղելի: Եթէ պալատականը կը խնդար քաղաքացիին վրայ, որ կը ջանար զայն հեռուէն կապել, փոխադարձաբար ան իր կարգին դարձաւ ծիծաղելի, երբ քաղաքացին էր օրուան արժէքներուն տէրն ու տիրականը: Պալատականը իբր բարձրագոյն արժէքներու ներկայացուցիչ կը խնդար, ուրեմն, բոլորին վրայ, քաղաքացին կը խնդար գիւղացիին վրայ եւ փոխադարձաբար:

Դասակարգ մը եթէ կ'ուզէ ծաղրել միւսը, կը բաւէ երբեմն որ պարզապէս կրկնէ եւ ընէ այն ինչ որ միւս դասակարգին յատուկ է: Կատակերգութիւններու մէջ երկար ժամանակ գործուած ձեւն է անիկա, երբ ազնուական զոյգի մը միջեւ կատարուած սիրոյ արտայայտութիւնները կը կրկնուին աւելի ցած մակարդակի վրայ, իրենց սպասեակներէն զոյգի մը միջեւ: Մեր մէջ Պարոնեանական *ալաֆրանկ*ները նոյն արդիւնքը կ'ունենան յ:

Այս փոխադարձաբար, «վարէն վեր» խնդալու, ծիծաղելու խօսք մըն է պարզ աշխատաւորի մը համար, օրինակ, պալատական հետեւեալ անբնականութիւնը.– «Ե՞րբ է ձեր տիկնոջ ծննդաբերութիւնը», կը հարցնէ Լուդովիկոս Ժոթագատորը իր պալատականներէն մէկուն: – «Այն ատեն՝ երբ Ձեր Վսեմութեանը հաճոյ թուի», կը պատասխանէ պալատականը խոնարհաբար եւ մեծարանքով, եւ երբե՛ք՝ անհեթեթ եւ անբնական միտք մը արտայայտած ըլլալու մտածումով:

17-րդ դարուն կը խնդային ազնուական երեւիլ ուզող քաղքենիներուն վրայ: 18-րդ դարուն *Ֆիկարո*–ին (Պոմարշէ) հետ կը խնդային ազնուականներուն վրայ, որոնք արժէքով ստորադաս էին իրենց սպասաւորէն կամ սափրի–

չէն. «Այն բարեմասնություններուն համար որ կը պահանջուին սպասաւորէ մը, որքա՛ն տէրեր արդեօք արժանի պիտի կրնային ըլլալ սպասաւոր դառնալու»:

Ծիծաղը դասակարգային պայքարի զէնք մըն է: «Ամէն երգիծաթերթ», կ'ըսէ Մարսէլ Բանեօլ, «յեղափոխական թերթ մըն է», քանի երգիծաթերթերը երեւան կը հանեն երեւելի մարդոց կամ իշխանաւորներուն թերութիւնները, սը-խալները, ժողովուրդին մէջ արթնցնելով իր կառավարիչներուն ստորադաս վի-ճակը: «Այն միտքը թէ հարուստ դրամատէրը սնանկութեան դուռն է, հոգեշնորհ սրբազանը հոմանունի մը ունի՝ կը խնդացնէ բազմութիւնը, եւ այս ծիծաղը վրէժի մը բնոյթը ունի»:

Նոյն կարծիքը յայտնած էր Չարլի Չափլին, երբ նկատել կու տար թէ ժողովուրդը եւ պարզ մարդիկ գոհունակութեամբ կը խնդան, երբ ոստիկան մը իյնալով՝ ճամբուն մէջ գտնուի «չորս ոտքերը օդին»:

Որովհետեւ ոստիկանը, իր բիրով, կը ներկայացնէ իշխանութիւնը, եւ մարդիկ թաքուն հակակրանք մը ու-նին անոր հանդէպ: Եւ կամ՝ «Երեւակայեցէք հպարտութեամբ բքուն դրամատէր մը», կ'ըսէ Չափլին, «իր հանդիսաւոր մօրուքով, գծաւոր տափատով, իր թիկնո-ցով, արնապաններով, բարձր գլխարկով –միլիոնատէրի մը բոլոր յատկանիշները: Նոյնիսկ, մեր մէջ ամէնէն անվնաս անձը խուսափուկ ձեւով մը անհեթեթ միտք ունեցած է զայն իր մօրուքէն քաշելու: Եւ եթէ դրամատէրը իր մօրուքը քաշել կու տայ ինծի պէս տարօրինակ բարեմիտ մարդուկի մը (*«Ծարլօ»*) կողմէ, հան-րութիւնը կը խնդայ հիացիկ: Պիտի գտնուին, անշուշտ, քանի մը հանդիսատես-ներ, որոնք գայթակղելի եւ յեղափոխական գտնեն դրամատէրի մը մօրուքէն քաշելը, բայց անոնք փոքրամասնութիւն պիտի կազմեն: Հանդիսատեսներէն 90 առ հարիւրը միշտ ուրախացած է տեսնելով իրականացումը իր ցանկութեան»:⁶²

Ծիծաղը ոչ միայն կ'օգտագործուի որպէս անհատական զէնք, վրէժ-խընդրական կամ արհամարհական միջոց ու դասակարգային պայքար, այլ նաեւ կը պատահի որ առանց դասակարգի խտրութեան ազգի մը մէկ հատուածը խնդայ միւսին վրայ: Հիւսիսային ֆրանսացիին համար, օրինակ, ամէն *կաս-կոնաս*⁶³ ծիծաղելի է: Նոյնը չէ՞ պարագան մեզի, հայերուս համար, երբ անպակաս եղած են երկու հատուածներուն միջեւ սլաքներու արձակումը: Եթէ արեւմտահայերը «հոս–հոս»ներ են արեւելահայերուն համար, դիտուած առա-ջիններէն՝ վերջինները կ'երեւան իբր «հենձումենձ»ներ եթէ ոչ՝ «կինոս»ներ:

Աւելին. ազգերը կը խնդան իրարու վրայ: «Անգլիական»ը բազմաթիւ նուաստացուցիչ իմաստներ ունի ֆրանսերէն սիրային–սեռային բառամթերքին մէջ, մինչ *French Girl* անուանումով, անգլիացիները ըսել կ'ուզեն պարզապէս *աղջիկ*, թերեւաբարոյ կին: Ժամանակին հրեաները կը խնդային իրենց դրացի փղշտացիներուն վրայ. չենք գիտեր թէ ինչպէ՛ս կը փոխադարձէին հաւանական առաջին այս հակասեմականները, բայց գիտենք թէ երկար ժամանակներէ ի վեր կը վիստան հակասեմական բազմագոյն զուարճալիքներ միջազգային գրա-կանութեան մէջ: Օրինակ մը տալու համար միայն պատմենք հետեւեալը.– Թատրոնին մէջ Մոզէն ազնուօրէն –ազնուականօրէն– կը մերժէ որեւէ ձեռածիր տալ աշխատաւորութիւն, բացատրելով Տիկ. Մոզէին այդ պարգեւին այնքա՛ն նուաստացուցիչ ըլլալը ստացողին՝ որքան տուողին համար: Բայց ելքին՝ երբ հանդերձատունէն իր հին վերարկուն պիտի առնէ, Տիկ. Մոզէ զարմանքով կը նկատէ թէ ամուսինը հինգ ֆրանքնոց մը կը սահեցնէ աշխատաւորութիւն ափին: –«Չտեսա՛ր թէ որքա՛ն նոր վերարկու մըն է ինծի ետ տուածը», կը բացատրէ

մեր կեղծ շռայլ բարոյախօսը:

[Ընդդէմ է նաեւ այն վարկածը, թէ շղթայագերծուած ծիծաղը ինքնիրմով գոհացում գտնելով, կը սահմանափակէ վրէժխնդրական զգացումը, ըսել կ'ուզուի՝ արարքի չի վերածուիր, չի շարժիր. բթացնելով թշնամութեան սրութիւնը՝ առաջքը կ'առնէ կտրուկ արարքին, գործողութեան: Ծիծաղը թշնամական սրութիւնը կը բթացնէ, որովհետեւ թշնամիին վրայ խնդալով, զայն կը նկատէ պզտիկ, տկար, գրեթէ անիրական, հետեւաբար վրէժխնդրական զգացումը կը տարտղնէ արհամարհանքի, գութի եւ այլ անորոշ զգացումներու մշուշին մէջ]:

Գոց շրջանակներ են նաեւ արհեստակցական խմբաւորումները, որոնք երբեմն կ'ունենան իրենց ներքին օրէնքները, բառամթերքը, բարբառը, զորս չի հասկնար «դուրսէն ելող»ը, ինչ որ զիրենք կը դարձնէ հպարտ, ինքնաբաւ: Կայ ուրեմն արհեստակցական սնափառութիւնը:

Առաջիններն են բժիշկները, ներկայացուցիչները՝ «արհեստներու Սրբութիւն Սրբոցին», եւ որոնց դէմ այնքա՛ն անողոք եղած են կարգ մը հեղինակներ: Համբաւաւոր են մասնաւորաբար Մոլիէրի բժիշկները, որոնք կ'ուզէին հիւանդները ստեղծուած տեսնել իրենց համար, եւ ո՛չ թէ բժիշկները՝ հիւանդներուն համար: Բժիշկ Քնոքի համար առողջութիւնը մի միայն վաղանցուկ վիճակ մըն է, որ ո՛չ մէկ լաւ, դրական բանի նախանշան է, եւ «ամէն քաջաոռոջ մարդ», այդ բժիշկին համար, «անգիտակից հիւանդ մըն է»: Բժիշկները պիտի ծաղրուին, բայց եւ լաւ վճարուին, այնքան ատեն որ մարդիկ պիտի մեռնին, մինչ պիտի ուզէին ապրիլ:

Պետական մեքենան իր բոլոր բաժիններով, օրինակ դատական մեքենան իր անձնակազմով, չեն դադրած երգիծաբաններու, երգիծանկարիչներու խայթոցներուն նշուակ դառնալ: Չմոռնանք Պոլսոյ մեր ազգային իշխանութիւնները, իրենց յանձնախումբերով, ենթաշանձնախումբերով, դատաստանական խորհուրդով, որոնք այնքա՛ն առատ նիւթ հայթայթած են Պարոնեանին:

«Յիմար արհեստ չկայ», կ'ըսէ ասացուածքը: Այսուհանդերձ, ամէն անհատ իր արհեստը բարձր կը դասէ միւսներէն: Էօժէն Լապիշի հերոսներէն մին կը զարմանայ, օրինակ, թէ մարդ կրնայ տախտակի վաճառականութենէ մը տարբեր ասպարեզ նախընտրել:

Արհեստներու այս գերազնահատումը ա՛յնքան կը բարձրանայ որ, նկարագիրի մաս կազմելով, փաստաբան մը, դատաւոր մը, ռազմագէտ մը կը սկսին կեանքի ամենասովորական իրողութիւններուն իսկ փաստաբանի մը, դատաւորի մը, ռազմագէտի մը պէս մտածել, իրենց արհեստին ուրոյն բառամթերքով:

Սնափառութիւնը միահեծան կը տիրէ վերեւ բերուած օրինակներուն մէջ, եւ ա՛ն է որ մարդը կը դարձնէ ծիծաղելի: Սնափառութեան հետ իմաստակութիւնը միշտ եղած է մարդոց խնդութիւն առարկայ: Մոլիէր կը ծաղրէր «Գիտուն Կիները», ահա նաեւ ուրիշ օրինակ մը՝ որ հիմնուած է առասպելի մը վրայ:

Երկրորդական վարժարանի մը մէջ, պետական քննիչը կը հարցնէ աշակերտին. – Ըսէ՛ նայինք, դո՛ւն. ո՛վ կտրտեց Սուստոնի անօթը⁶⁴: Տղան, գունաթափ եւ շուարուն, կը պատասխանէ, – Ես չէի կտրտողը, Պրն. Քննիչ: Տնօրէնը, որ ներկայ է, կը կարմրի եւ փրկելու համար հաստատութեան վարկը, կը միջամտէ. – Պրն. Քննիչ, այս տղան փայլուն աշակերտ մըն է, նոյն ատեն կու գայ պատ–

ուստոր ընտանիքէ մը, չեմ կարծեր որ ստէ: –Լա՛ւ, ասիկա կը յիշատակեմ տեղեկագրիս մէջ:

Բայց իր հանդարտութիւնը չվերագտած տնօրէնը կ'ոռոճայ ներսէն. «Տեղեկագիրս աւելի շուտ պէտք է հասնի, որպէսզի կարգ մը անախորժ դէպքերու առաջքը առնուի»: Եւ անմիջապէս Կաճառի կեդրոնին կը գրէ. «Պրն. Վերատեսուչ, կը ցաւիմ յայտնելու թէ Սուսանի անօթ մը կոտրուած է անծանօթի մը կողմէ: Քննութիւն մը բացուած ըլլալով ժրաջան տնօրէնութեան կողմէ, անմիջապէս Ձեզի պիտի տեղեկացուի ձեռք բերուած արդիւնքին մասին»: Վերատեսուչին քաղաքէն բացակայութեան, անոր քարտուղարը քունը կը կորսնցնէ. «Պետական ինչքի կորո՛ւստ: Խնդիրը շատ լուրջ է որ պատասխանատւութիւնը մեր վրայ առնենք: Պէտք է տեղեկագրել նախարարութեան»: Երբ նախարարական գրասենեակին պետը, որ «սուր» հոտառութեան տէր մէկը պէտք է եղած ըլլայ, կը տեղեկանայ խնդրին, բնագոյաբար կը գոչէ.– «Խնդիր մի հանէք, խնդիր մի հանէք, քաղաքական խաղ մը կայ ասոր մէջ: Տեղական երեսփոխանին հետ գործ չունենանք: Ես պա՛րզ լուծումներու կողմնակից եմ», եւ անմիջապէս հեռագիր մը կը յղէ Կաճառի քննիչին.– «Գաղտնօրէն դասաւորել Սուսանի անօթին խնդիրը. զայն անմիջապէս փոխարինել *Սեւրի* անօթով մը»:

Դիտելի է որ այս պատմութեան ծիծաղելի կողմը կրկնակի է: Կը խընդանք նախ առասպելի մը տառացիօրէն եւ տգիտօրէն ըմբռնումին՝ կրթական եւ ուսումնական պաշտօնական մարմիններուն կողմէ, բայց կը խնդանք նաեւ որ այդ փոքր դէպքը անհամեմատօրէն մեծ աղմուկ եւ իրարանցում պատճառած է:

Ժ.

Ծիծաղը Նգովողները Եւ Անոր Ջերմեռանդ Պաշտպանները

Կարգ մը գեղագէտներ ո՛չ մէկ (գեղագիտական) կապ ուզած են գտնել ծիծաղին եւ արուեստին միջեւ: Ուրիշներ՝ զայն նկատած են գեր-արուեստ մը: Եթէ, կ'ըսեն այս վերջինները, արուեստը բնութեան մէկ սրումն է, ձեռով մը՝ չափազանցումը, ծիծաղը այդ չափազանցութեան չափազանցումն է, երկրորդ աստիճանի դրուած արուեստ մը... արուեստին աճուրդը: Իրենց համար, նաեւ, լայն առումով հեգնանքը կը կազմէ արուեստին կենսական ամենախոր սերմը:

Այս երկու ծայրայեղութիւններուն միջեւ գտնուող իրաքանչիւր աստիճան եւս ունեցած է իր գեղագէտ պաշտպանը, ինչպէս օրինակ Պերկսոն, երբ ծիծաղը կը գետնէր կեանքի եւ արուեստի միջեւ տեղ մը:

Ողջախոհ կեցուածքը կը պատկանի անշուշտ անոնց միայն՝ որ կը յայտնեն թէ ծիծաղը, իր բարձրագոյն իրագործումներով, նկարագիրներու ստեղծումով այնքա՛ն կապ ունի արուեստին հետ, որքան արուեստի միւս բոլոր արտայայտութիւնները, եւ թէ ծիծաղը գեղագիտական կը դառնայ անմիջապէս որ

անցնի բնախօսական կալուածը, մակարդակը:

Խորքին մէջ, ինչ որ ամէնէն շատ կը վիրաւորէ գեղագիտական ծիծաղին հակառակորդները, անոր նախապատուութիւն տալն է տգեղին, կամ բարոյական ստորադաս արժէքներուն՝ կատակերգութիւններու եւ երգիծանկարչութեան մէջ: Եւ երբ, մանաւանդ, արժէքներու շրջումով մը կարելի կը դառնայ ամէն ինչ ծիծաղելի դարձնել, կարգն ու կանոնը խախտել: Ինչպէ՞ս կարելի է, կ'ըսեն անոնք, թոյլ տալ, խնդալու սիրոյն, որ տգեղը տեղ գրաւէ արուեստին մէջ: Աւելի լաւ չէ՞ր ըլլալ արուեստէն վտարել ծիծաղը ու անոր հետ՝ տգեղութիւնը, անբարոյութիւնը:

Եկեղեցիի հայրերը, հին թէ նոր, հազար նգովք կարդացած են ծիծաղին գլխուն, իրացնելով *Պօսիէի*⁶⁵ խօսքերը. – «Վա՛յ անոնց որ կը խնդան»: Այս եկեղեցական իշխանաւորն էր, որ հանդիսաւորապէս դատապարտեց Մովսէսը իր «խնդացնող արուեստ»ին համար, յիշեցնելով թէ եթէ Յիսուս բազմիցս լացաւ, երբեք սակայն չխնդաց:

Ուրիշ նշանաւոր եկեղեցական գրող մը, *Լամբրէ*⁶⁶, նոյնքան խիստ է իր դատումին մէջ, երբ կ'ըսէ. «Ծիծաղը միշտ կ'ենթադրէ շարժում մը դէպի քեզ եւ քեզմով վերջացող – սկսեալ դառն հեգնանքին սոսկալի ծիծաղէն, յուսահատութեան զարհուրելի ծիծաղէն, պարտուած եւ սակայն դեռ դիմացող ու իր անճկելի գոռոգութեան մէջ արմատացող Սադայէլին ծիծաղէն, մինչեւ այն ծիծաղը՝ որ կը գրգռէ անսպասելի միամտութիւն մը, պարզամիտ ապուշութիւն մը, տարօրինակ աններդաշնակութիւն մը: Ծիծաղը երբեք դէմքին չի տար համակրական եւ բարեհամբոյր արտայայտութիւն մը: Ընդհակառակը, կը ծամածո՛ւտ ամէնէն ներդաշնակ դէմքերը, կը ջնջէ գեղեցկութիւնը, չարին մէկ պատկերն է ան. ոչ թէ զայն ուղղակիօրէն կ'արտայայտէ, այլ ցոյց կու տայ անոր վայրը»:⁶⁷

Արդարեւ, կարծես երբեմն գոհունակութեամբ կը խնդանք այն իրողութիւններուն վրայ, որոնք գուր, զայրոյթ կամ ընդվզում պէտք է յառաջացնէին: Ամուսնական անհաւատարմութիւնները, օրինակ, մեզ կը խնդացնեն, ինչ որ բարի չէ անշուշտ, քանի որ ինչպէս նախապէս նշեցինք, գոհի՛ն հաշույն է որ կը խնդանք: Կը խնդանք տկարին՝ քան թէ զօրաւորին վրայ: Միւս կողմէ, կան այնպիսի «ձգտումնաւոր» սրամտութիւններ, ինչպէս կ'ըսէ Ֆրէօյտ, որոնք պարզապէս կը խնդացնեն հասարակաց բարոյականի եւ օրէնքներու հաշույն, անցնելով ընկերային գրաքննութենէն եւ գոհացնելով մեր ետ մղուած անխոստովանելի ցանկութիւնները:

Խաղը մեր մէջ երեսան կը բերէ կարգ մը յոռի գիծեր: Այսպէս, խնդացողը փարիսեցիաբար հետամուտ է իր արժէքը բարձրացնելու ուրիշի մը հաշույն, երբ այս վերջինը տկար է եւ անկար: Խնդալով՝ իր ենթադրեալ առաւելութիւնն է որ կ'ուզէ փաստել եւ սնափառօրէն իր հպարտութիւնը գոհացնել, ըլլայ կատակերգութեան թէ երգիծանկարչութեան մէջ, պարսաւով, հեգնանքով, երգիծանքով, խաբեզբօսութեամբ, «գէշ կատակ»ներով թէ ծիծաղի այլ ձեւերով, ուր կ'երեւի, ինչպէս կ'ըսէ Տէքարթ, «ատելախառն ուրախութիւն մը»: Սատիստական ուրախութիւն մը, որ կը սնանի ուրիշներու մօտ հանդիպած ամէն տեսակի աւերումներէ: Ժիշդ է նաեւ, որ երբեմն «չարձակողական» բնոյթով ծիծաղներ, որոնց ծագումը հպարտութենէն կու գայ, լոյսի կը հանեն մարդկային խորքը, որ երբեմն տգեղ է, ապառողջ, նոյնիսկ՝ չար: Այդ պղտոր խորքը սրամտութեան քօղով ծածկելու մարդոց ճիգն իսկ զիրենք կը դարձնէ, աւելի եւս,

կեղծաւոր: Նախընտրելի պիտի ըլլար թերեւս ուղղակի յայտնուած եսասիրութիւն մը, քան թէ ծածկամիտ եւ խաբեպատիր սրամտութիւն մը:

Անոսներուն դիրքը քիչ մը կը տարբերի. անոնք ամբողջովին դէմ չըլլալով հանդերձ ծիծաղին, չեն խնդար ամէնո՛ւն հետ եւ ամէ՛ն առթիւ: Խնդալ ամէնուն հետ՝ պիտի նկատուէր նոյնանալ, իջնել պատուանդանէն, հասարակականալ, մինչ խնդալ հազուադէպօրէն եւ ուրիշները անտարբեր ձգող երեւոյթներու առջեւ, պիտի նշանակէր փաստը տալ իր առանձնաշնորհեալ դիրքին եւ բարձր հասկացողութեան⁶⁸: Կը գտնուին նաեւ ազնուական (այսպէս ասած) անձեր, որոնք ծիծաղը կը գտնեն իրենց դիրքին անվայել երեւոյթ մը: Լորտ Չէստըրֆիլտ կը մաղթէր որ իր յաջորդները պատկանէին ազնուապետական սեպուած այդ տիպարներուն...:

Արիստոտէլ կը հաստատէր թէ ազնիւ հոգիները ողբերգութիւններ եւ դիւցազներգութիւններ կ'երկնեն, մինչ ցած հոգիները կատակերգութիւններ:

Բանաստեղծ Պոտըլէր, իր կողմէ, սադայելին մէկ մասը տեսնելով հանդերձ, ծիծաղին հանդէպ իր համակրանքը կը զգացնէ: Ըսելէ ետք թէ «իմաստունը թողալով միայն կը խնդայ», կ'աւելցնէ. «Ծիծաղը սադայելական է, որեմն՝ խո՛րապէս մարդկային..., էապէս հակասական, այսինքն՝ ան անսահման մեծութեան եւ միաժամանակ անսահման թշուառութեան նշանն է»:

Ծիծաղին պաշտպան փաստաբանները նուազ ճիգ կը վատնեն իրենց պաշտպանողականին համար, որովհետեւ ծիծաղը իր գոյութեամբն իսկ ինքզինք լաւագոյն կը պաշտպանէ եւ միշտ կը յաղթէ:

«Մատամ Պովարի»ին հեղինակը՝ Ֆլոպէր քոմիլը կը գտնէր որպէս «առաքինութեան լաւագոյն մխիթարանքը», մինչ խստամբեր Նիցշէ⁶⁹ իր գերմարդուն՝ *Զարադուստրայի* ըսել կու տայ. «Սրբացոյցի ծիծաղը: Բարձրադա՛ս մարդիկ, սորվեցէ՛ք ծիծաղիլ»:

Գրագէտ Անաթոլ Ֆրանս մարդոց երկու բան միայն կը թելադրէր, գուրջ եւ հեզմանքը:

Ծիծաղը ուղղիչ խարազանն է: Ի՛նչ-ի՛նչ կատակերգութիւններ, իրողութեան մէջ, մարդոց թերութիւններն են որ կը ձաղկեն եւ անոնց ամէն կարգի արատներն ու կեղծաւորութիւններն են որ կը դատապարտեն: Ծատ մը կատակերգութիւններու անուններն իսկ պերճախօս են. *Ագահը, Երեսկայական Հիւանդը, Խաղամուրը, Մարդատեսքը, Մեծապատիւ Մորացկաններ*, եւայլն:

Կատակերգութիւնները մարդիկը խնդացնելով ժխտական բարքերու, թերութիւններու վրայ, լռելեայն պաշտպանած կ'ըլլան բարին, վեհը, իտէալականը, եւ կատակերգութիւններուն դէ՛րն իսկ այդ է, –ցոյց տալ *թերութիւն* մը, անոր վրայ խնդացնելու համար, բայց երբե՛ք *առաքինութիւն* մը՝ հիւացնելու համար⁷⁰: Եւ դեռ, ծիծաղի կալուածին մէջ սրամտութիւնը, հիւմըրը յաճախ կապ չունի որեւէ բարոյականի հետ: Անոր հետ կապ ունեցած պարագային իսկ, արժէքներու հանդէպ իր հասցուցած վնասը կը դառնայ խնդրական: Ո՛ր է իսկական բարոյականի դէմ մեղանշումը, երբ Յակոբ Պարոնեան, ցոյց տալու համար անձի մը քաջատողջ եւ լաւ ախորժակ ունենալը, կը գրէ թէ ան կ'ուտէր «քահանայի մը կերածին կէսին չափ»: Չենք ուզեր Պարոնեանէն այլ օրինակներ բերել, ընդունելով իր ամբողջ երգիծանքը որպէս գերագոյն զէնք՝ անարդարութիւններու եւ կեղծաւորութիւններու դէմ:

Երբ կ'առարկուի թէ նոյնիսկ ամենաանշահախնդիր ծիծաղին մէջ ներքին եսասէր կամ սնափառ գոհունակութիւն մը կը զգացուի, որպէս արդիւնք մեր հասկցած ըլլալուն սարքուած «խաղ»ին, սրամտութեան կամ խօսքի մը թաքուն նրբութիւններուն, պէտք է դիտել տալ այն ատեն թէ նման գոհունակութիւն մը արդիւնքը չէ միայն ծիծաղին, այլ ներկայ է բոլոր արուեստներու հիացողներուն մէջ:

Ծիշդ է թէ ծիծաղելի անձի մը ի տես եւ անոր հաշույն՝ մեր անձին յարգանքը կը բարձրանայ մեր աչքին: Բայց երբ կը հիանանք *Սիտի* մը, *Բրանթի* մը, *Կայսրի* մը վրայ, եւ անոնց զգացումներն ու գաղափարները կը բաժնենք, անոնց թոյլքներուն կ'ընկերակցինք, անոնց հետ կը հաղորդուինք, կը «մասնակցինք» անոնց վեհութեան, այլապէս արտայատած չե՞նք ըլլար մեր բարձրութիւնը, հպարտութիւնը: Ինքզինք Աքիսողոմ Աղայէ մը բարձր սեպողէն կամ Կայսրի մը նման կարծողէն ո՞ր մէկն է աւելի սնափառ: Կարելի չէ կասկածիլ այս մասին:

Հպարտութիւնը ինքնին չէ որ հոս դատապարտելի է: Ան թերեւս մէկ բնական արտայայտութիւնն է կամ թէ արդար իրաւունքը, որ կը պսակէ մեր հոգիի թէ մարմնի յաջող գործունէութիւնը: Այլ ըսել կ'ուզուի թէ հպարտութիւնը *մասնաշատուկ* չէ ծիծաղին: Ծիծաղը բարոյականի դէմ գտնողները կը մոռնան նաեւ գլխաւոր բան մը. բարոյականի արժէքներու յարաբերականութիւնը: Կա՞ն միթէ բացարձակ բարոյական մը տեսական արժէքներու, այնքա՞ն յարափոփոխ մարդկային այս կեանքին մէջ: Եւ բարոյականը յաճախ անձնական մերձեցումի հարց մըն է, ըմբռնումի խնդիր մը, եւ նոյն ծիծաղը դիտուած տարբեր տեսանկիւններէ՝ մերթ բարոյական է, մերթ անբարոյ եւ մերթ ապաբարոյ: Սհա օրինակ մը երկու հանճարեղ անձերու ցոյց տուած հասկացողութեան, նոյն երեւոյթին շուրջ. Օր մը Կէօթէ եւ Պեթհոլէն պտոյտի ժամանակ կը հանդիպին իշխանական շքախումբի մը: Կէօթէ, իբր կատարեալ պալատական, իր գլխարկը կը հանէ, որուն ի տես Պեթհոլէն վիրաւորուած՝ աւելի խոր կը մխրճէ իր գլխարկը, քթին տակէն մոմնալով: Կարելի՞ է միթէ նոյնացնել բարոյականի ըմբռնումները ճգնաւորի մը եւ աշխարհիկի մը, կամ թէ տարբեր դարերու մէջ ապրող մարդերու: Աւելին՝ ընթացիկ բարոյականի ըմբռնումներու մէջ գտնուող բարին եւ չարը պէտք չէ միշտ հոմանիշ սեպուի ճիշդի եւ սխալի, գեղեցիկի եւ տգեղի:

Ծշդելիք կարեւոր պարագայ մը եւս. անշուշտ կան երգիծաբաններ, կատակերգակներ, որոնց կեանքը ուրախ է եւ թեթեւ, բայց –եւ ասիկա հակառակ Արիստոտելի– բազմաթիւ են երգիծաբաններ, երգիծանկարիչներ, որոնց գործը ուրախ է անշուշտ, բայց կեանքը՝ ո՛չ: Մոլիէրի մելամաղձոտ բնութիւնը քաջայայտ է: *Ռոպէր Մաքէրի* եւ *Ժոզէֆ Բրիտոմի* հեղինակ՝ երգիծանկարիչ Անրի Մոնիէի տիպարը տրուած է Պալգաքի կողմէ, իբր «մթազգած եւ տրտում ինքիրմով՝ ինչպէս մեծամասնութիւնը մեծ կատակերգակներուն»:

Եւ Մոլիէրին նման՝ երգիծանկարիչներէն «*Տոմիէ* եղաւ մելամաղձոտ, *Կալանդին*՝ մարդատեսաց, *Թրավիէ*՝ յուսահատ, *Ռոպէր Սէյմուր*՝ անձնասպան, մինչ *Ֆորէն* չկրցաւ սեպուիլ ուրախ», կը գրէ Փոլ Կոթիէ⁷¹: Ըսենք նաեւ մեր կողմէ, թէ տարբեր չէր վիճակը մեր Պարոնեանին, որ եթէ շատ խնդացուց, ապահովաբար շատ քիչ խնդաց իր ցաւերուն մէջ –անձնական թէ ազգային:

Այս բոլորին մէջ պէտք է գիտնալ զանազանել ծիծաղի արուեստը երգիծաբանին կեանքէն եւ նկարագրէն, որոնք միշտ հաշտ չեն ընթանար: Այս կա-

պակցութեամբ կը յիշուի յատկանշական իրողութիւն մը, թէ դասական բազմաստուածեան խնդացողը մէկ բազին կառուցած է ծիծաղի աստուծոյն, եւ ան ալ Սբարդաշի մէջ,– խստակրօն իրաւակարգի հայրենիքին մէջ:

Խնդալը յաջողութեան արտայայտութիւն է: Խնդալը գոհունակութեան նշան է: Ներկայ դարու գովազդները լայնօրէն իրազեկ են այդ գաղտնիքներուն: Որմագոյներով կամ այլ կարգի գովազդներով կը ջանան խնդացնել մարդիկը, եւ խնդացնելով զայն դարձնել հաւանական յաճախորդ:

Կատարեալ ճարտարարուեստ մը դարձած է ծիծաղը մերօրեայ աշխարհին մէջ, ճարտարարուեստ՝ որուն ապրանքները մեր շուկան եւ առօրեան կ'ողողեն: Բաւ է աչք մը նետել շարժապատկերի յայտագիրներուն կամ թերթի ծանուցումներուն, տեսնելու համար «ուրախութեան», «զբօսանքի» եւ «խնդութի» հրաւերները, ինչպէս օրինակ՝ «Եկէք խնդալու Ա.–ի մէջ», «Տարուան ամենէն քրքշալի ֆիլմը», «Կատակերգութիւնը որ աշխարհ խնդացուց», «Վերջապէ՛ս ուրախ ներկայացում մը», եւայլն:

Եւ անշուշտ ամէն ճարտարարուեստ կը ստեղծուի գոհացնելու համար պահանջք մը: Միացեալ Նահանգներու մէջ, որպէս գերճարտարարուեստական երկիր, ծիծաղն ալ ունի իր մասնագէտները, ձայնասփիտի իր խօսնակներով, երգիչներով, զուարճացնող հրատարակութիւններով, ուր սրամտութիւնները հաւաքուած, դասաւորուած են տասնեակ հազարներով: Ահաւասիկ ամերիկեան թերթի մը քոմիկ նիւթերու դասաւորումը, նկատի առած գնորդներուն ճաշակը եւ անշուշտ անոնց վճարած գինը:

- 1.– Ակնարկութիւն այժմէութիւններու:
- 2.– Նմանութիւն մարդու մը՝ կենդանիի մը հետ:
- 3.– Մարդակազմական հարցերու վերաբերութիւն:
- 4.– Ամուսնական անհաւատարմութիւններ եւ սեռային խնդիրներ:
- 5.– Ամուսնական այլ զուարճալիքներ:
- 6.– Դրամի ակնարկներ:
- 7.– Սրամտութիւններ, մանկական սխալներ:

Խնդալը առողջութեան նշան է եւ առողջարար է: Ամէն շաբաթ անգլիական ռատիոկայանը կը ձայնասփոէ յատկապէս հիւանդներու համար յայտագիր մը, զոր կ'անուանէ «Ծարունակեցէք ժպտիլ» (Keep smiling), այսինքն՝ ժպտեցէ՛ք, խնդացէ՛ք: Ու ասիկա ո՛չ թէ հիւանդները ուրախ պահելու սիրոյն, այլ անով բուժելու, անոնց ուժ ներարկելու համար: Խնդացող հիւանդ մը՝ առողջանալու վրայ եղող կենսունակ անձ մըն է: «Երբ կը խնդամ», կ'ըսէ Վիկտոր Հիլօ, «քսանհինգ տարեկան եմ, իսկ երբ տխուր եմ՝ վաթսուն: Ու դեռ ըսողներ կան, թէ խնդացողը մինչեւ զԱստուած կը բարձրանայ, ան կը դառնայ ուրախ այլ համառօտ ստեղծագործութեան մը ծնունդ տուողը:

Ծիծաղը ունի նաեւ վերակենդանացնող բնոյթ մը⁷² առողջներուն համար: Ան քաջութիւն եւ ինքնավստահութիւն կը ներշնչէ: Օրուան խոնջէնքէն վերջ, հազար մտմտութիւններու մէջ, թատրոն երթալ դիտելու համար կատակերգութիւն մը, եւ հոն բեմին վրայ տեսնել կազդուրիչ երեսօյներ, այսինքն՝ ինքզինք զգալ բարձր, հասկցող, ձեռով մը բազմաթիւ առաւելութիւններու տէր, զորս կեանքի նուաստացուցիչ պայմանները մոռցնել տուած էին, եւ որ հեղինակը կարգ մը արուեստական խաղերով քեզի զգացնել կու տայ, –ահա ծիծաղին կատարած դրական գործերէն մէկը: Այս իմաստով, մեծ կատակերգակները

կարելի է կոչել մեծ բարերարներ:

Գրգռելով դնդերներն ու ջիղերը, ծիծաղը պատճառ կ'ըլլայ, միւս կողմէ, որ ուրախ մարդը ինքզինք զգայ թեթեւ, ինչպէս ամէն անոնք որոնց ջիղերը զօրաւոր են եւ տոկուն: Ասկէ՝ խօսքերը, կանչերը, երգերը, երթեւեկը, ոստումները, առնուած ուղիղ, քիչ մը արհամարհոտ դիրքերը, որոնք յատկանիշները կը կազմեն ուրախ մարդուն:

Ծիծաղը ունի նաեւ մեղմացուցիչ, հանդարտեցուցիչ ազդեցութիւն մը: Պահեր կան, երբ եթէ չխնդալինք, պիտի ունենալինք տարբեր ուժգին զգացումներ,՝ բարկութիւն, նեղութիւն, եւայլն: Այս բոլոր հաճելի զգացումներէն ծիծաղը ո'չ միայն կը պահպանէ, այլ որոշապէս կը պարգեւէ նաեւ հաճոյք:

Սրամտութիւնը, զուարթախոհութիւնը խօսակցութեան եւ կեանքի աղն ու համն են:

Ծիծաղը հոգիի եւ մտքի հաւասարակշռութեան նշանն է:

Ան նաեւ է յաղթանակի երգ մը:

1958

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. A. Stern, *Philosophie du rire et du pleur*, Paris 1941.

2. Ծամոդութիւնը իբր խնդութի պատճառ եթէ ճիշդ ըլլար, պէտք էր ուրեմն զայն ընդհանրացնել եւ տարածել անասնական աշխարհին վրայ, քանի որ անասունները մեզի պէս կը ծամեն: Արդ, հակառակ Տարվինի, ծիծաղը անվիճելիօրէն մարդոց յատուկ է. ան սեփականութիւնն է մարդո'ն: Պէտք չէ շփոթել կենդանիներու կարգ մը շարժումները, ինչպէս ուրախութեան ոստումում, պոչի շարժում, ձայնական որոշ արտաբերում՝ մարդկային ծիծաղին հետ:

3. Herbert Spencer (1820-1903), *La physiologie du rire*: Հիմնադիր Յեղաշրջական փիլիսոփայութեան:

4. Պզտիկ լծակրայինը կը յառաջացնէ հակառակ արտայայտութիւններ՝ տխրութիւն եւ լաց, ներշնչող հեծկտութ եւ ստնգանք, փոխան ծիծաղին արտաշնչող ստնգանքին: Այս երկու մկաններուն ելեքտրական գրգռումովը կարելի եղած է ստանալ նոյն դէմքին վրայ աջին՝ խնդութ, ձախին՝ լաց: (Աւելցնենք նաեւ թէ դէմքին այն մկանները, որոնք ուրախութիւն եւ ծիծաղ կ'արտայայտեն, կը յայտնեն նաեւ ցաւ եւ տխրութիւն): Երկու հակառակ հոգեվիճակներ կ'արտայայտուին, ուրեմն, նոյն մկաններով: Միւս կողմէ, նոյն գեղձերէն կը ծորին ցաւի եւ ուրախութեան արցունքները: Այս տեսակէտով բաւական աղքատ է մեր բնախօսութիւնը, բայց նաեւ ցոյց կու տայ կապը մեր զգայական երկու հակառակ երեւոյթներուն միջեւ:

5. Հոս ըսենք թէ ծիծաղը ուրախ է, երբ իր ամբողջութեան մէջ բնական է: Բայց ան այդպէս չէ միշտ: Յիշենք ցաւառիթ, դաժան խնդութներ, ինչպէս՝ երկշտտութեան, յուսախարութեան, բարկութեան խնդութները, զորս «ժխտական խնդութ» կ'անուանէ Մարսէլ Բանեօլ: Դեռ չենք հաշուեր խնդութի այն յանկարծական պայթիւնները, որ կրնան յառաջանալ սիրելի էակի մը մահուան գոյժը ստանալով:

6. François Rabelais (1494-1553), *Ֆրանսացի բժիշկ եւ համբաւաւոր գրագէտ*: Պենե-

տիկտեան: Իր հերոսը՝ «Կարկանթիւս», հսկայ մըն է մեր հայկական Ծարային որկորով: Նոյնանուն գործին մէջ հեղինակը կը ցուցաբերէ իր ամբողջ սրամտութիւնը եւ խաճան հեզմանքը: Իր աչս կարգի գործերն ու ոճը յատկանշող մէկ գիծն է լիառատ խնդուքը:

7. Thomas Hobbes (1588-1679), *անգլիացի փիլիսոփայ*:

8. Alexandre Bain (1818- 1903), *անգլիացի փիլիսոփայ*:

9. René Descartes (1596-1650), *Traité des Passions: Ֆրանսացի փիլիսոփայ, ուսողագիր եւ բնագէտ: Բանապաշտութեան հայրը*. «Մատչելու համար ճշմարտութեան, կեանքի մէջ մէկ անգամ պէտք է հեռանալ բոլոր ստացիկ կարծիքներէն, եւ հիմէն վերակառուցանել իր բոլոր գիտելիքներուն դրոթիւնը»:

10. Baruch Spinoza (1632-1677), *ծագումով հրեայ, հոլանտացի փիլիսոփայ, համաստուածեան տեսութեան գլխաւոր ներկայացուցիչ*:

11. Charles Baudelaire (1821-1867), *De l'Essence du Rire et généralement du Comique: ֆրանսացի բանաստեղծ*:

12. Marcel Pagnol (1895-1974), *Notes sur le Rire: Ֆրանսացի ժամանակակից թատերագիր, հեղինակ՝ Marius, Fanny, César եռաբանութեան, Topaze եւ այլ թատերգութիւններու*:

13. Charles Montesquieu (1689-1755), *ֆրանսացի գրող, իրաւագիր*:

14. Չերնիշեւսքի, *Էստետիկա*:

15. Henri Bergson (1859-1941), *Le Rire: Ֆրանսացի ժամանակակից փիլիսոփայ (ծիղաղի մասին իր համբաւատր տեսութեան պիտի անդրադառնանք առանձին գլուխով)*: Իր փիլիսոփայութիւնը կը հիմնուի գլխաւորաբար մտատեսութեան –*Intuitionisme*– վրայ:

16. Կը պատահի նաեւ, որ բարեկամական շրջանակի մը մէջ, մէկը յանձն առնէ ինքզինք ժամանակաւորապէս ստորադասել, միւսներուն հաճոյք եւ խնդուք պատճառելու համար: Բարեկամներ միա՛կ անձերն են, որոնց կարելի ըլլայ թոյլ տալ իր վրայ խնդալու, առանց նեղանալու:

Անշուշտ ծիծաղը նուաստացուցիչ է անձի մը համար, որ ակամայ, աւելի ճիշդը՝ հակառակ իր կամքին՝ անոր ենթակայ կը գտնուի: Բայց հակառակն է որ կը պատահի ուզուած քոմիկի պարագային: Երբ կատակաբան մը, օրինակ, կամ կրկէսի հոսպիտ մը որուն ամէն ջանքն է խնդացնել՝ չունենայ յաջող արդիւնք մը, ցաւալի է իրեն համար, մինչ խնդացնելու պարագային պիտի քաջալերուէր, վարձատրուէր: Քոմիկի մէջ ունկընդիրը աւելի արժէքները կը չափէ, կը դատէ, եւ խնդութով մը կամ ոչ՝ կը վաւերացնէ, քանի որ խնդութը անհրաժեշտաբար միշտ չ'ընկերանար քոմիկ երեւոյթներուն:

17. Գիտակցութեան զգացումով միայն յառաջ եկած ծիծաղը ճամբայ չի տար յուսահաբութեամբ յառաջացած ծիծաղին, մինչ պիտի տեսնենք թէ Քանթի եւ ուրիշներու համար կարգ մը ծիծաղներ կը յառաջանան մեր «խաղի գալով»ը, –խաբուելով:

18. Raymond Bayer, *Esthétique de la grâce* (1933), *L'Humour* (1949).

19. Cl. Saulnier, *Le Sens du Comique* (1940).

20. Emmanuel Kant (1724-1804), *գերմանացի փիլիսոփայ*:

21. Նշան Պէշկիթաշլեան, «Ծաւարշ Նարդունի», (Ծաղրանկարներ, 1938):

22. Charles Lalo, *Esthétique du rire* (1949).

23. Ծափան Ծափնուր, *Նախանջը առանց երգի (1929)*:

24. James Sully (1842-1923), *An essay on Laughter* (1902): Անգլիացի հոգեբան եւ փիլիսոփայ:

25. Friedrich Hegel (1770-1831), *Esthétique*: Գերմանացի փիլիսոփայ: Հեղինակը համարաւոր տեսութեան, թէ միտքը կը զարգանայ երեք ընթացքով, –թէզ, հակաթէզ եւ սինթէզ (համադրութիւն):

26. Arthur Schopenhauer (1788-1860), գերմանացի փիլիսոփայ:

27. Voltaire (1694-1778), *Փրանսացի բեղուն եւ բազմակողմանի գրագէտ, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ գրական եւ ընկերային կալուածներու մէջ*: Մեր նիւթին առընչութեամբ, նշենք թէ Վոլթեր տարի մը Պասթիշ բանտարկուեցաւ իր պարսաւագրութեան համար:

28. Sigmund Freud (1856-1939), Հրեայ աստրիացի բժիշկ, հոգեվերլուծումի հայրը: Գրած է նաեւ ուսումնասիրութիւն մը ծիծաղի մասին:

29. M. Chapiro, *L'illusion comique* (1941).

30. Կարելի չէ հեզնող անուանել Արփիար Արփիարեանը, ա՛յնքան որ նուրբ է, փաղաքըշական նկատուելու չափ երբեմն, իր ծիծաղը – իր զուարթախոհութիւնը: Ազնուագոյն առումով երգիծող մը, հիմօրիպօ մը՝ ուրեմն: Հոս նկատի ունիմ իր «Օրհնեալ Գերդաստանը», ուր փոռած կան իր մտքի եւ սրտի հոտաւէտ ծաղիկները: Վերոյիշեալ գրութեան մէջ Հայր Աստուած՝ «Անհունը»՝ իր վայրէջքին կեցած է տեղ մը, առանց անէանալու, առնելով այնքան մարդկային գիծեր իր հրեշտակներուն շքախումբովը: Մտիկ ըրէք.–

Վերջին Դատաստանի օրը Հայր Աստուած հարցաքննութեան կը կանչէ Իզմիրլեան պատրիարքը, «Եղբայր Գաբօ»յին (Գաբրիէլ հրեշտակապետ) միջոցով: Պատրիարքին խիստ դիմագիծը եւ չոր դիմադարձութիւնը ափ ի բերան կը ձգեն հրեշտակները, որոնք իրարու կը փսփսան՝ «գնա՛ց. գնա՛ց, դժոխք գնա՛ց»: Բայց ո՛չ, քանի Որդին Հօրը ծռելով կ'ըսէ. «Հա՛յր, եթէ կը հաճիս, կարճ կապէ այս մարդուն հետ, փորձանք բան է. Համիտ չկրցաւ հետը գլուխ ելլել, մե՞նք պիտի ելլենք»: Եւ դեռ տեսէք թէ Արքայութիւնը ինչպէս կարելի է գրաւել: Օրմանեան պատրիարքն է տրամաբանողը, երբ իր խնդրմերէս բնաւորութեամբ եւ անուշ լեզուով երկնքի գահակալներուն սիրտը կը շահի եւ Արքայութիւն կ'ողողուի Հոգին Սուրբին հետ թեւանցուկ.– «Աս ալ շահեցանք. ասկէ՞ ետքն: Մէյ մը սա Հոգին բոլորովին ինծի կապեմ, անոր միջոցով երրորդութիւնը չորրորդութեան վերածել կու տամ, օր մըն ալ մեծամասնութիւն կը շահիմ եւ կ'անցնիմ Հօր տեղը: Ան աշխարհն ալ համբերելով գործը գիտցող խելացիին է, ա՛ս աշխարհն ալ»: (Բնականօրէն Արփիարեան նուազ կը հետապնդէ «անհունը հունաւոր» դարձնելու նպատակը, քան թէ մեր պատրիարքներուն նկարագիրին դրսեւորումը):

31. Ծափան Ծափնուր, «Առաւօտեան Ծեփոր» (Յարալէզներու Դաւանանքութիւնը, 1933)

32. Jean-Paul , ալլ անունով՝ Richter (1763-1825), գերմանացի զուարթախոհ գրող:

33. André Breton (1896-1966), *Anthologie de l'humour noir* -1939: Ֆրանսացի ժամանակակից բանաստեղծ, գլխաւոր հիմնադիրը եւ տեսաբանը գերիրապաշտ տեսութեան: Իր հասկաքաղին մէջ տեղ գրաւած են բազմաթիւ հեղինակներ, հին թէ նոր սկսեալ Սուիֆթէն, Սատէն մինչէն Էտկար Բօ եւ Ալֆրէտ Ժարրի: Գործը վերհրատարակուած է բազմաթիւ անգամներ որոշ փոփոխութիւններով եւ յանելումներով: Զարմանալիօրէն, սակայն, ցանկէն դուրս մնացած է Մարք Թուէյն (Jean-Jacques Pauvert, éditeur, 1966):

34. Ben Jonson (1573-1637), Էլիզապէտ Ա.–ի շրջանի (Էլիզապէթեան) ծաղկուն թատրոն–

նին գլխատր դեմքերէն մէկը, որուն երգիծական տաղանդը փայլատակեցաւ իր կարգ մը գործերուն մէջ – «Վոլփոնէ», «Քիսիագործը», Bartholomew Fair, եւայլն: Իր սերնդակիցներուն ամէնէն համբաւաւորը կոչուեցաւ Թէյքսփիր:

35. Schelling Frédéric (1747-1804), գերմանացի փիլիսոփայ:

36. Ծիծաղին զուտ իմացապաշտ վարկածը իր հետ չունի, անշուշտ, ամբողջ ճշմարտութիւնը: Ֆինլանտացի Լորիլա (K.S. Laurila) զգացապաշտ է, եւ իրաւամբ ցոյց կու տայ թէ անկյո–սաքսոն եւ գերմանական զուարթախոհութիւնը թաթաւուն է զգայնութեամբ, կիրքով, եւ յաճախ համակուած՝ քաղցր համակրանքով մը ծիծաղելի դարձուցած էակին հանդէպ: Հիւմըրը խորապէս զգացական է: Պիտի տեսնենք նաեւ, թէ Ֆրէօչտի մէջբերած անպատշաճ բովանդակութեամբ ծիծաղները, չունին իմացապաշտ բխում: Զգացապաշտները կը գտնեն, ընդհակառակը, թէ «զուտ իմացականութիւններուն ուղղեալ կատակերգութիւն մը պիտի ունենայ պարապ աթոռները իբր ունկնդիր»:

Շատ ճիշդ պիտի ըլլար, եթէ ծիծաղի տեսութիւնները բաժնուէին հաւասարապէս երկու մասերու – իմացապաշտ եւ զգացապաշտ: Անոնք որ մտային աշխատանքի որպէս մէկ արդիւնքը – ինչպէս՝ հակասութիւն եւ աստիճանագրկում – կը սեպեն ծիծաղը, իմացապաշտ են: Միւսներուն ծիծաղին բացատրութիւնը, իբր զգացական խաղերու, ելեւէջներու մէկ արդիւնքը, իբր յուզում՝ կը դառնայ զգացապաշտ: Կայ նաեւ միջին բացատրութիւն մը, միակ ճիշդը, ուր հաւասարապէս տեղ ունին իմացականն ու զգացականը:

Աւելի ըմբռնելի պիտի ըլլար հետեւեալ բացատրութիւնը. հոգեկան կեանքի ամէն արտայայտութիւն իր հետ միաժամանակ կը զգենու իմացական եւ զգացական երեւոյթ մը: Միայն անոնցմէ մէկուն գերակայութեամբ է որ կարելի է արտայայտուիլ իմացական կամ զգացական վիճակի մը մասին: Ժիշդ է նաեւ այն նկատողութիւնը, թէ ծիծաղը ըլլալով հաճելի վիճակ մը, կարելի է ըսել թէ ան կը վանէ ամէն զօրաւոր զգացում, բայց ոչ ինքնին զգացումը եւ յուզումը:

37. Ո՞րն է, սակայն, ճիշդը: Անասունին մէջ գտնուող մարդկայի՞նն է որ մեզ կը խընդացնէ, թէ մարդուն մէջ գտնուող անասնայի՞նը: Նոյնքան կարելի է հաստատել, թէ կարգ մը մարդիկ ծիծաղելի են պարզապէս, երբ մեր մէջ կ'արթնցնեն պատկերը անասուններու – կապիկի մը կամ աւանակի մը, օրինակ:

38. Զարմանալի չէ, ուրեմն՝ երբ համազգեստաւոր զինուորական մը, որ ամբողջովին մեքենականութիւնն իսկ է, սեպուի ծիծաղի անսպառ աղբիւր մը, որուն վրայ ֆրանսացի զուարթախոհ գրագէտ Ժորժ Բուրթըլինի (Georges Courteline, 1851-1872) մը կը մնայ միայն ծոխը՝ լեցնելու համար զուարթախոհութեան իր ոսկի սափորը: Զինուորական ձեւերը նշանառութեան կէտերէն մէկը եղած է զուարթախոհներուն: Կարելի է ըսել թէ Միջին դարէն սկսեալ, զինուորը եղած է, կնկան եւ վանականին հետ, երգիծանկարչութեան ամէնէն կենդանի դեմքերէն մէկը: Սկիզբը միայն թշնամի զինուորներն էին երգիծանկարիչներուն նշաւակ, սակայն աւելի ուշ նիւթ դարձաւ բանակին ծիծաղելիութիւնը, զօրանոցային կեանքը, նոյնիսկ պատերազմը, համազգեստներուն այս բոլոր անհեթեթ կողմերը:

39. Blaise Pascal (1623-1662), ֆրանսացի բնագէտ, երկրաչափ, փիլիսոփայ, գրագէտ, գիտարար:

40. «Ամէն նկարագիր ծիծաղաշարժ է.– Ուրեմն աննկարագիրներն են որ միայն լուրջ են. կ'իյնանք անհեթեթութեան մէջ», կ'ըսեն Պերկսոնի տարակարծիք եղողները:

41. Théophile Gautier (1851-1872), *Ֆրանսացի բանաստեղծ եւ քննադատ: Զերմ պաշտպան ռոմանթիզմի:*

42. Rudolf Herman Lotze (1817-1881), *գերմանացի փիլիսոփայ եւ բնախօս:*

43. Kuno Fisher (1824-1907), *գերմանացի փիլիսոփայ, հեկեղեան դպրոցին պատկանող:*

44. Կան ո՛չ յարգի բառախաղեր, ինչպէս՝ ֆրանսական բառախաղ *calembour*-ը, որով՝ հետեւ այդ միջոցով ո՛չ թէ բառերուն հետ կը խաղան որպէս բառ, այլ որպէս հնչիւն: Բառախաղը, ընդհակառակը, հնչիւնէն կը թափանցէ դէպի բառի ոգին:

45. Sigmund Freud, *Le mot d'esprit et ses rapports avec l'Inconscient.*

46. Հետաքրքրական է, եթէ ոչ շահեկան, այս օրինակին շուրջ տրուելիք հաւանական այլ բացատրութիւններ գտնել, նկատի առնելով տարբեր տեսաբաններու մօտեցումը: Վերի օրինակին մէջ Ֆրէյտստ կ'ուզէ շահիլ խնայողութիւն մը: Իրենց կարգին՝ աստիճանագրկումի տեսութեան պաշտպանները պիտի բացատրէին սապէս. -Կը խնդանք, որովհետեւ ականատես կ'ըլլանք երկու բարձրադաս դրամատերներու արժեզրկումին, անկումին: Գերակայութեան զգացումի պաշտպանները պիտի ըսէին, -հպարտ եմ անոնցմէ բարձր ըլլալուս, գոհ՝ աւագակ չըլլալուս համար, եւ կամ ինքզինքս ինքնաբայ կը զգամ, սրամտութիւնը հասկցած ըլլալուս համար: Իսկ Պերկտն պիտի բացատրէր. - Կեանքը յառաջընթաց շարժում մըն է եւ անկըկնելի երեւոյթներու շարք մը: Ամէն ինչ որ շրջումով մեքենականութեան զգացում մը կ'արթնցնէ, կը խնդացնէ մեզ, ինչպէս երբ դրամատերները կը դառնան հասարակ գողեր: Իսկ դեռ երբ հակասութեամբ բացատրել ուզէինք, հաւանաբար պիտի ըսէինք հետեւեալը. -Խորքին մէջ պզտիկ մը, դիմակի մը օգնութեամբ (հասկնալ՝ դրամի ուժով) բարձր երեւնալով, երբ դիմազուրկ կ'ըլլայ, եւ ետ փոքր կ'երեւի՝ ծիծաղ կը յառաջացնէ (Տե՛ս «Մեծը եւ Պզտիկը»): Ընթերցողին կը ձգենք որ անձնական դատողութեամբ մը յարին այդ բացատրութիւններէն մէկուն կամ միւսին:

47. Տեղին է մատնանշել, թէ Ֆրէյտստի «խնայողական» տեսութիւնը զինք կը հակադրէ անգլիացի փիլիսոփայ Սթենսըրի, որուն համաձայն ծիծաղը «աւելորդ ուժերու ձրի վատնում» մըն է:

48. Հետաքրքրական է դիտել, կ'ըսէ Ֆրէյտստ, թէ ցած խաւի մարդոց մէջ լպիրշ պատմութիւնները՝ իրենք իրենց՝ առանց սրամտութիւնը կազմող տարրերու մասնաւոր ներկայութեան, եւ պարզապէս մերկութիւններու պատմութիւններու պատկերացումով ունկընդիրներուն մօտ ուրախ հոնդիւն մը կը շղթայազերծեն: Սրամտութիւնը կը պահանջուի բարձր եւ նրբացած մարդոց մօտ: Յայրատ պատմութիւնները սրամիտ կը դառնան եւ կ'ընդունուին այդ դասու մարդոց մէջ այնքան աւելի դիրքութեամբ, որքան որ հեռաւոր ըլլան ակնարկութիւնները սեռային հարցերուն, այդպէսով թոյլ տալով երեւակայութեան միայն զայն պատկերելու:

49. Ըստ Իսրայէլի սրբազան օրէնքին, հարուստը պէտք է աղքատին օգտակար ըլլայ եւ ի հարկին շնորհակալ եւս անոր, բարեգործութեան մը պատճառ եղած ըլլալուն համար:

50. Antoine de Rivarol (1753-1801), *ֆրանսացի գրականագէտ եւ լրագրող:*

51. Ահաւասիկ ծիծաղին սահմանեալ ա՛յն փրկարար դերը, զոր Շոփէնհաւըրի յոռետեսութիւնը կը վերագրէր ամբողջ արուեստին, մանաւա՛նդ՝ ողբերգականին: Այս պարագային կարելի է կրկնել՝ «ծայրայեղութիւնները կը միանան առանց զիրար ջնջելու»:

52. Այսօրինակ դեպք մը կը պատահի նաեւ ժամանակակից գրող Ժիւլ Ռոմէնի "Les copains" գործին մէջ:

53. Lucien Fabre, *Le Rire et les Rieurs* (1929).

54. Մկրտիչ Արմէն (1906–1972), Մի Նրբանցքում:

55. Charles Renouvier (1815-1903), փիլիսոփայ: Ֆրանսայի մէջ հիմնադիրներէն մէկը Նոր Քննադատութեան:

56. Max Eastman (1883-1961), *The Sense of Humor* (1921), *Enjoyment of Laughter* (1936).

57. Մինչ Ֆրեյտսը կը գտնէր թէ ծիծաղը, չափահասներուն համար, ըլլալով արուեստական միջոց մը ետ-դարձի՝ դէպի մանկութեան երջանիկ օրերը, մանուկները պէտք չունէին, հետեւաբար, ծիծաղելու. հոգեր չունէին, որպէսզի զանոնք ծիծաղով բառնալ ճրգ-նէին: Ուրիշ նորը կէտ մը. տեսնուած է թէ պզտիկները զերծ չեն քովիկի որոշ զգացումէ մը: Բայց կարելի՞ է անվարան ըսել, թէ անոնց բոլոր խնդուքը քովիկ տեսողութեան մը արդիւնքն է, եւ ոչ թէ հակառակը՝ ուրախութեան զգացումի մը արտայայտութիւնը:

58. Խնդացողի եւ խնդացնողի, այսինքն՝ ծիծաղին ընդհանուր դերակատարներուն – հեղինակ, հերոսներ եւ հանդիսատեսներ – մասնակցութեան տեսանկիւնէն, կարելի է ունենալ բազմաթիւ աստիճաններ, ծիծաղի զօրութիւններ կամ ուժով ծիծաղներ: Այսպէս՝ առաջին աստիճանին կը պատկանի ակամայ ծիծաղելին, երբ ծիծաղը դիտումնաւոր չէ խնդրոյ առարկային մէջ, եւ կամ երեսն ելած է միայն դիտողին կողմէ: Ծուն մը որեւէ նպատակ չի հետապնդեր երբ, օրինակ, դանդաղօրէն եկեղեցի մտնելով իր առջեւ կայնած քարոզիչը մտիկ կ'ընէ լրջօրէն, սակայն ան խնդուք կը պատճառէ հաւատացեալներուն: Նոյնն է պարագան այն քարոզիչին, երբ ան իր քարոզին ամէնէն հոգեւոր վայրկեանին կը փոնգտայ անգապօրէն: Այս կարգի կը պատկանին նաեւ լեզուական ակամայ վրէպները, lapsus linguae-ները:

Երկրորդ կարգին՝ հեղինակին կողմէ ծիծաղը դիտումնաւոր կերպով դրուած կ'ըլլայ անձի մը մէջ, որ անգիտակից է անոր. – «Խերով բարով» չհարցնէի, «Խերով բարով» չդիմէի, «Խերով բարով» կը կրկնէ միշտ Պաղտասար Աղբար, ակնարկելով իր ամուսնութեան:

Ուրիշ կարգի կը պատկանի այն քովիկը, որ հեղինակին մօտ դիտումնաւոր ըլլալով հանդերձ, կը թուի՝ ակամայ, շնորհիւ առնուած միամիտ երեւոյթի մը, կամ թէ ցոյց կը տրուի իբր ինքնաբերաբար ու անմեղօրէն եղած արտայայտութիւն մը: Լուի-Ֆիլիք արքան կ'այցելէ նշանաւոր դիւանագէտ Թալէյրանի, որ հիւանդ պառկած է. – Գեհե՛նապարտի մը պէս կը տանջուիմ, կ'ըսէ Թալէյրան: – Արդէ՛ն, կը պատասխանէ թագաւորը հիւանդին, որ եկեղեցոյ եպիսկոպոս մըն էր նաեւ:

Կայ նաեւ յայտնօրէն ուզուած սրամտութիւնը. այն՝ որ դիտումնաւոր է թէ՛ հեղինակին եւ թէ՛ հերոսներուն (եւ անշուշտ, նաեւ հանրութեան) մօտ: Թատրերգութիւններու մէջ հերոսներուն միջեւ փոխանակուած բազմաթիւ սրամտութիւնները՝ ասոր ասպարոյց:

59. "A house wife... throws up her window and calls out to the iceman: -Have you the time? And the iceman replies: Yes, if I can find somebody to hold the horses": Երկրորդ օրինակ. "A man went to see a girl, and she called from upstairs that she was not dressed. - Can't you slip on something and come down? he called. So she slipped on the top step and came down. (*Enjoyment of Laughter*).

60. Յիշուեցաւ արդէն թէ մտքի յեղաշրջութեան պատմութեան երեք պահերը յառաջ եկած են, ըստ Հէկէլի տեսութեան, թէզ, հակաթէզ եւ սինթէզ-ով: Փնտրուած ձեւն է վսեմը, գնուածը՝ գեղեցիկը, արդէն անցածը՝ ռոմանթիզմը, որ քրիստոնէական զուտ հոգեպաշտ արտայայտութեամբ արուեստն է: Այս վերացական երեք պահերուն կը համապատասխանեն բոլոր արուեստներու պատմական շրջանները,– Արեւելք, Յունաստան եւ Քրիստոնէութիւն (Hegel F., *Esthétique*):

61. Անշուշտ թէ ծիծաղով չէ որ միշտ կը պաշտպանուինք, կամ կը յարձակինք: Նախանձը, դիւր, կամ թշնամական միւս արտայայտութիւնները կրնան այլապէս փոխարինել ծիծաղը, բայց այդ պարագային հարցը թեթեւ կատակերգութենէն կը վերածուի ծանր ողբերգութեան:

62. Georges Sadoul, *Vie de Charlot* (1952).

63. Gasconne գիւղաքաղաք մըն է Ֆրանսայի մէջ, ծանօթ իր կաւագործութեամբ, իսկ կասգոննատ կը նշանակէ կասկոններու վերագրեալ սնափառութիւն, ուռուցիկութիւն, պարծենկոտութիւն:

64. Qui a cassé la vase de Soissons?– Առասպելի մը վրայ հիմնուած թակարդ–հարցում մը:

65. Bossuet (1627-1704), մեծանուն եպիսկոպոս մը, որ նշանաւոր էր իր ճարտասանութեամբ եւ բազմախմբութեամբ: Հեղինակած է բազմաթիւ գործեր: Անուանի են իր «Դամբանականները»:

66. Félicité de Laménais (1782-1850), հեղինակ աստուածաբանական եւ այլ գործերու:

67. Արտայայտուած այս միտքերը ասելի լաւ կը հասկցնեն, դիտել կը տրուի սրամբտաբար, կեանքը եւ դէմքը այս մարդուն, որ երբեք չխնդաց, դատելով իր մտահոգիչ կիսանդրիէն, զոր քանդակած է Տաիտ տ'Անժէ:

68. Սնոպները կ'ատեն ուրիշ սնոպները... ռոմանթիւն գտնելով իրենց դիրքին: «Յիմարանոցներու մէջ», կ'ըսէ Բանեօլ, «համակրելի եւ ժպտուն խենդեր կան, որոնք իրենք գիրենք Յիսուս կամ Նափօլէոն կը կարծեն: Այս հիւանդները բարի, հանդարտ եւ ազնիւ են, բայց կը կատողին ու կը փրփրին երբ յափշտակիչի մը հանդիպին, այսինքն՝ ուրիշ Յիսուսի մը կամ Նափօլէոնի մը: Ասոնք սնոպի ատելութիւններ են»:

69. Frédéric Nietzsche (1844-1900), Գերմանացի փիլիսոփայ: Մարդը գերմարդի բարձրացնելու իր տեսութիւնը պարզած է «Այսպէս բարբառեցաւ Զարաթուստրան» գործին մէջ:

70. Ու դեռ նկատի պէտք է առնել, թէ խնդալով հանդերձ ցած արժէքներու վրայ յօգուտ բարձրին, ցածը եւ բարձրը նոյնը չեն ըլլար միշտ կեանքին մէջ եւ բեմին վրայ: Կեանքի մէջ անազնիւ բան է, օրինակ, խնդալ հաշրական իշխանութեան վրայ, մինչ Մոլիեր անոր վրայ է որ կը խնդացնէ, պաշտպանելով զաւակներուն սէրերը հաշրական քմահաճ որոշումներուն դէմ:

71. Paul Gaultier (185-1941), *Le rire et la caricature* (1906).

72. Հետաքրքրական է թէ հին ժամանակները, ծիծաղը տեղ գրաւած է ընկերային բարքերուն մէջ որպէս նոյնիմաստ արտայայտութիւն մը: Հնդկաստանի մէջ պէտք էին խնդալ ծիսական խարոյկին բարձրանալէ առաջ: Փիւնիկէի մէջ ծնողները կը խնդային իրենց զաւակներ ողջակիզելու ժամանակ, եւ փոխադարձաբար Սարտենիոյ մօտերը ծե

րերը պետք է խնդային, երբ այս անգամ զսուկները գիրենք կ'ողջակիզէին: Հին Յունաստանի ինչպէս նաեւ թիւ Հռոմի մէջ, կարգ մը կրօնական արարողութիւններու սկիզբը կամ վերջը նոյնպէս պետք էր որ խնդային: Յայտնի կ'ըլլայ թէ այդ բոլոր խնդութիւնները վերածնունդի մը իմաստը եւ նշանն էին, ա՛յս կեանքին թէ հանդերձեալ կեանքի մէջ նոր կեանքի մը սկզբնաւորութեան աղաղակները: Այս իմաստով ծիծաղը աշխարհականացաւ, «լաիքցաւ» աւելի առաջ քան արցունքը: Դեռ կու լան եկեղեցիներուն մէջ, բայց ալ բնաւ չեն խնդար:

ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

Ծիծաղի մասին սոյն աշխատասիրութեան համար օգտագործուած են բազմաթիւ գործեր: Հայ եւ միջազգային գրականութենէն մէջբերուած օրինակներուն աղբիւրները արդէն նշուած են ծանօթագրութիւններու բաժնին մէջ: Այսօտիանդերձ, այս ուսումնասիրութեան տեսաբանական գլուխները հիմնուած են հետեւեալ գործերուն վրայ:

BERGSON Henri, *Le Rire, Essai sur la signification du comique*. Paris, Presses Universitaires de France, 1950.

CHAPIRO M., *L'illusion comique*. Paris, Alcan, 1940.

DUMAS Georges, *Le sourire*. Paris, Alcan, 1906.

EASTMAN Max, *Enjoyment of Laughter*. New York, Simon Schuster, 1936.

FREUD Sigmund, *Le mot d'esprit et ses rapports avec l'inconscient*. Paris, Gallimard, 1953, 15e édition.

LALO Charles, *Esthétique du rire*. Paris, Flammarion, 1949.

RIRE, PHÉNOMÈNE HUMAIN. Institut d'Etudes des Relations Humaines. Paris, Flammarion, 1959.

PAGNOL Marcel, *Notes sur le rire*, Paris, Nagel, 1947.

VICTOROFF David, *Le rire et le risible*. Paris, Presses Universitaires de France, 1952.

Երգիծանկարչությունը

Մուտք

Ամեն Չորեքշաբթի, Լոնտոնի մամուլի թաղամասին – *Սթրիթ* խմբագրատան մը մէջ տեղի կ'ունենայ ժողով մը՝ 117 տարուան ասանդու–թեամբ մը սրբագործուած, երբ խմբագրական մարմինը կը կանչուի առնելու կարելոր որոշումներ, որոնց գլխատրագոյնը հետեւեալն է.– Ի՛նչ պիտի ըլլայ այն քաղաքական երգիծանկարը, որ պիտի հրատարակուի Անգլիոյ համա–բաւար «Փընչ» երգիծաթերթին մէջ:

Իջնելով վար այս բարձրագոյն վերնախաւէն՝ որ մեծագոյեցիկ թերթի մը խմբագրատունն է՝ մինչեւ պարզ աշխատատեղին եւ համեստ քաղաքացիին տը–նակը, պիտի տեսնուի թէ հո՛ն եւս մեծ կարելորութեամբ եւ հետաքրքրութեամբ թերթին մէջ կը փնտռուի օրուան երգիծանկարը, աւելի առաջ՝ քան միւս բոլոր կարելոր յօդուածները: Ասիկա ցոյց կու տայ թէ երգիծանկարը այսօր դարձած է բոլորին խօսող, ամէն անձի մատչելի զօրաւոր ձայն մը, որ կը տպաւորէ հաւասարապէս ազդեցիկ քաղաքագէտը եւ կիսագրագէտ աշխատատէրը: Այս պատճառով, դարձեալ, կարելի չէ գտնել թերթ մը՝ քաղաքական թէ գրական, լուրջ կամ թեթեւ՝ որ իր էջերուն մէջ չհիւրընկալէ երգիծանկարը, պատռուոյ տեղ մը տալով անոր:

Հակառակ իր այս ընդհանրական հանգամանքին, կարելի չէ սակայն նոյնքան վստահօրէն ըսել թէ ժողովուրդը ճշդօրէն գիտէ երգիծանկարին էու–թիւնը, անոր օրէնքները, դժուարութիւնները ինչպէս նաեւ անոր կապը՝ արուես–տին հետ: Գոհմանք այժմ ըսելով թէ՛ միջազգային առումով երգիծանկարիչ–ներուն քիչ թիւը ցոյց կու տայ թէ որքա՛ն դժուար եւ խստապահանջ ճիւղ մըն է երգիծանկարչութիւնը արուեստի մարզին մէջ: Այս պատճառով է նաեւ որ մեծ երգիծանկարիչները կը վարձատրուին արքայօրէն: Կը թուի թէ, օրինակ, Անգ–լիոյ *Տէյլի Էքսքրէս* թերթին երգիծանկարիչ Ժիլզ՝ կը շահի քսան անգամ աւելի քան նոյն թերթին խմբագրապետը:

Ի՞նչ է Երգիծանկարչութիւնը

Երգիծանկարչութիւնը ժամանակին եւ մինչեւ 19–րդ դարը, կը հեզներ ու շեշտը կը դնէր առաւելաբար մարդուն ֆիզիքական թերութիւններուն վրան, –մե՛ծ քիթ, մե՛ծ փոր, եւայլն, տառացիօրէն ըմբռնելով եւ գործադրելով ծաղ–րանկար բառը:

Որովհետեւ ծաղրանկար բառը, որ հայերէնն է *քարիքաթիր* բառին, կու գայ իտալերէն *քարիքար* բառէն, որ իր կարգին կը նշանակէ չափազանցել, բարդել: Այդ չափազանցութեան մէջ գծագրիչներ կը դնէին քիչ սրամտութիւն, ո՛չ մէկ զգացում, ո՛չ մէկ փիլիսոփայութիւն, գոհմանալով ահռելի դարձնելով ծաղրանկարուած դէմք մը: Ասիկա երգիծանկարչութեան առաջին շրջանն է, որ անձ մը կապկելու մէջ կը կայանայ:

Արդեն իսկ սխալ հասկացում աչդ բառը –*չափազանցել, բեռցնել*– մեր հայերնուս մօտ առաւել եւս շփոթութիւն ստեղծած է *ծաղրանկար* թարգմանութեամբ: Հանրութիւնը կը կարծէ թէ –եւ թերեւս ալ շատ մեղադրելի չէ աչդ շփոթութեան մէջ– ծաղրանկար կը նշանակէ անպայման՝ հեգնել, ծաղրելի՛ դարձնել անձ մը, ինչ որ հիմնականօրէն սխալ է: Ծիշդ աչդ թիրիմացութիւնը մասամբ սրբագրելու համար է որ շրջանէ մը ի վեր կը գործածուի երգիծանկար բառը, ոմանք ալ կը նախասիրեն *կատականկար* բառը:

Երգիծանկարչութիւնը անմիտ ձեւագեղծում չէ, ոչ ալ գիծերու ինքնանպատակ եւ կանոնական չափազանցում: Աչդ պարագային հանճարեղ երգիծանկարիչներ պիտի սեպուէին գիծեր եւ ձեւեր ալլանդակող հայելիները, որոնցմով այստեղ թմբուկի նման կ'ուռին, աչքեր փոսը կ'իյնան, եւալլն: Երգիծանկարը չի կայանար ալլափոխում հրէջ մը գծելու մէջ, ալլ մարդ մը՝ իր իսկութեամբ: Երգիծանկարչութիւնը հոգեբանական նուրբ գործ մըն է. ան կ'ուզէ խուզարկել հոգին այն անձերուն, զորս կ'ուզէ ներկայացնել: Ասոր համար ուշադիր կերպով կ'ուսումնասիրէ դէմքին գիծերը, անոնցմով լոյս աշխարհի հանելու ենթակային կիրքերը, առաքինութիւնները, մոլութիւնները, ինչպէս որ ուրիշներ կը միտին հասնիլ աչդ նոյն արդիւնքին՝ ուսումնասիրելով, օրինակ, ձեռքին գիծերը: Հետեւաբար որքա՛ն երգիծանկարիչը լաւ ճանչնայ ենթական, այնքան գործը կ'ըլլայ ճիշդ եւ յաջող:

Երբ կ'ըսուի թէ երգիծանկարչութիւնը հոգեբանական արարք մըն է, ինքնաբերաբար պատասխանը տրուած կ'ըլլայ ալլ հարցի մը, որ նոյնիսկ անճիշդ ձեւով հասկցում է հանրութեան կողմէ: Երգիծանկարչութիւնը ըլլալով խորաչափութիւնը մարդկային հոգիի, անպայման երեւան չի հաներ տգեղութիւններ, մոլութիւններ, երբ անոնք անգոյ են տուեալ անձին մէջ: Երգիծանկարիչը չարամիտ անձ մը չէ, ոչ ալ տգեղութիւններով հեշտացող էակ մը, ու երբ տեսնէ թէ ներկայացուելիք անհատին մէջ տիրող գիծը բարութիւն է կամ հեգուրթիւնը, ցըցուն կը դարձնէ ա՛յդ առաքինութիւնները միայն: Վերոյիշեալ պատճառով, դարձեալ, երգիծանկարիչը չի ծաղրեր մարդոց ֆիզիքական թերութիւնները, ինչպէս՝ անկարները, կաղերը, կուզերը, անշուշտ միմչեւ այն ատեն՝ երբ անոնք իրենց հաշմանդամութիւնը չօգտագործեն կամ շահու աղբիւրի չվերածեն:

Առանց թէքնիք մարզի մէջ շատ մխրճուելու, կարելի է ըսել թէ երկու մէթոտ կայ երգիծանկարելու. երկու միջոց՝ յատկանշական գիծերու երեւան բերումի եւ շեշտադրումի համար:

ա. Վերլուծական միջոցը

Ասոր գլխաւոր ներկայացուցիչները եղած են «դասական»ներէն Տոմիէ, Անտրէ Ժիլ, եւ որուն նոյնպէս կը հակի Սարուխանի արուեստը: Աչդ ձեւին մէջ ամէ՛ն ինչ, նոյնիսկ ամենայնեօին՝ աննշմար մանրամասնութիւնը կը ծառայէ տիպականացնելու անձը: Ասիկա կատարեալ աշխատցուած նկար մըն է, անշուշտ օգտակար չափազանցումներով, շեշտելու համար թերութիւնները կամ առանձնաշատկութիւնները: Գիծերուն չափ հոն կ'օգտագործուին ծաւալը, խորութիւնը, լոյսի եւ շուքի խաղերը: Համեմատութիւններ կ'ուսումնասիրուին, անշուշտ ստորագծելու համար անոնք որոնք բնականօրէն կ'անջատուին: Այսպէսով է որ խոշորկեկ անձ մը պիտի մեծնայ ահաւոր կերպով եւ դառնայ կլոր՝ լուսնի նման, մինչ պզտիկ, բարակ մարդ մը պիտի վերածուի կմախքային նիհա-

րութեան: Մեծ քիթ մը պիտի բլրանայ, մինչ լայնը պիտի տարածուի գրաւելու համար ամբողջ դէմքը: Ամէ՛ն ինչ պիտի տարբադադրուի, վերլուծուի, ամէ՛ն ինչ պիտի շեշտուի: Ո՛չ մէկ մազի թել, ո՛չ մէկ կնճիռ պիտի խուսափի խուզարկու, սուր նայուածքէն: Լուսաւորութեան արդիւնքները, ցցուն եւ խոր մասերը պիտի զօրացուին, առանց երբեք սակայն որ այս բոլորը խաթարեն կերպարը, այսինքն մեզ հեռացնեն տիպարին ընդհանուր երեւոյթէն: Ահա այս կէտին է որ վերլուծական միջոցը կը միանայ միս՝ համադրական միջոցին:

Բ. Համադրական միջոցը

Այս ձեւը աւելի հաշտ է մերօրեայ ճաշակին: Ան ուղղակի կ'երթայ նըպատակին՝ առանց երբեք տնտնալու մանրամասնութիւններուն առջեւ, ու մէկ հարուածէն ցոյց կու տայ ա՛յն՝ ինչ որ ըսել կ'ուզէ: Հոս չափազանցումը կը կայանայ պարզացումին մէջ: Այս ձեւը, աւելի քան առաջինը, գծագրիչէն կը պահանջէ երգիծանկարչութեան բնատուր ձիրք: Համադրական միջոցը կը կայանայ ենթակային բոլոր գիծերուն մէջ երկու կամ երեք յատկանշական կէտեր գտնելով՝ զանոնք ցցուն դարձնելու եղանակին մէջ, դուրս ձգելով այն բոլոր գիծերը, որոնք սովորական են, բնականոն եւ անարտայայտիչ: Այս քննական գտնմէն ետք երգիծանկարը աւելի կը մմանի անձին, քան անձը ինքնիրեն, որովհետեւ հանրութեան կը ներկայացուի, ընդգծուած ձեւով, միայն այն՝ որ ակնբախ է դէմքին վրայ: Եւ որքան գիծերը կ'ըլլան կտրուկ, սակաւ, ուրուագծային, մանուրթիւնը նոյնքան կ'ըլլայ ուղիղ, զօրաւոր, հարազատ: Այս կարգի երգիծանկարներու մէջ տեսանելի է, օրինակ, որ ամբողջովին սրբուած են քիթ մը, բերան մը կամ նոյնիսկ աչքեր, առանց երբեք որ մամուրթիւնը տուժած ըլլայ: Ընդհակառակը՝ կը փաստուի թէ մամուրթիւնը շեշտուած է, քանի դիտողին ուշադրութիւնը չի շեղիր էականէն, երկրորդական մանրամասնութիւններուն պատճառով: Այս տեսակ բիրեղացած, անշար, եթէ կարելի է ըսել՝ մերկ ոճով գծուած անձի մը եթէ իր ճամբուն մարդ հանդիպի, դժուարութիւն չ'ունենար զայն ճանչնալու, բայց դժուար թէ պարզ լուսանկարով մը նոյնը յաջողէր: Գերմանացի նկարիչ Ռէօնէ կը պատմէ թէ Տանիմարքայի մայրաքաղաք Քոբէնհակն գտնուած միջոցին երգիծանկարած էր երկու ֆրանսացիներ, որոնք փնտրուած ըլլալով ոստիկանութեան կողմէ, երեսն հանուեցան շնորհիւ իր գրծագրութիւններուն:

Բոլոր դէմքերը երգիծանկարելի՞ են:

Այս հացումին կը պատասխանէ երգիծանկարիչ Սէմ, որ համադրական երգիծանկարչութեան վարպետներէն է:

– Կան մարդիկ, կ'ըսէ Սէմ որոնց կերպարը ա՛յնքան ցցուն է, որ ինքզինք կը պարտադրէ անմիջապէս: Ասոնք, այսպէս ասած, ամբողջովին կազմուած, շինուած են: Ուրիշներ, ընդհակառակը, առաջին նայուածքով խուսափուկ կը թուին ըլլալ, ու հարց կու տաս թէ որտեղէ՛ն կարելի է զանոնք բռնել: Բայց աւելի լաւ նայելով, կը նշմարես թէ ամէն դէմք, իր ընդհանուր գիծերուն եւ կարգագիծերուն մէջ կը ծածկէ ցցուն մաս մը, որմով կարելի է –ըսենք– զայն կախել: Հանելուկ մըն է լուծելիք, կղպանք մը՝ որուն պէտք է գտնել բանալին, կենդանի առեղծուած մը՝ որուն հանգոյցը կը կայանայ մասնաւոր եւ յատուկ կէտի մը մէջ, որ իր յատկանիշն է:

Կէտ մը, զոր պէտք է գտնել եւ առանձնացնել:

Այդ գտնուած կէտերը, ֆիզիքական եւ հոգեբանական, կրնան յարա-
մմանութիւն մը ունենալ, օրինակ, կենդանիներու հետ: Կան դէմքեր եւ նկարա-
գիրներ, որոնք անմիջապէս կը յիշեցնեն ոչխարը, կովը, ուղտը, կապիկը, աղուէ-
սը կամ շունը: Ուրիշ դէմքեր՝ կատարեալ արտաքին ձեւը ունին պտուղներու,
ինչպէս՝ խնձոր, տանձ, եւայլն: Այս պարագային, երգիծանկարիչը կը գծէ ճիշդ
ու ճիշդ տանձ մը, որուն վրայ կ'աւելցնէ իր հերոսին գիծերը: Տանձի համբա-
ւաւոր պատմութեան մը պիտի անդրադառնանք արդէն քիչ մը ետք: Կենդանի-
ներու գլուխներու գործածութեան ձեւը պարագայաբար գործածողներ եղան
մինչեւ մեր օրերը, երբ Անգլիոյ վարչապետ Չրչիլ ներկայացուեցաւ *Պուլտոկի*
(շուն) մարմնով, իսկ Զօր. տը Կոլը՝ որպէս Զայլամ:

Մարդու մը յատկանշական մէկ-երկու գիծերը գտնել ու զանոնք արտա-
յայտելը ամէնուն չէ տրուած անշուշտ: Սակայն նոյնի՛սկ այսքանը անբաւարար
է յաճախ, եթէ կ'ուզուի խնդրոյ առարկայ անձին ամբողջ կերպարը քանդակել:
Որովհետեւ անձ մը միայն դէմք մը չէ՝ որքան ալ արտայայտիչ ըլլայ ան, այլ
նաեւ մարմին մը, դի՛րք, քալուա՛ծք: Ոմանք կը քալեն, օրինակ, կուրծքերնին
ցցուն, ուրիշներ՝ կոնակնին կոր: Իւրաքանչիւր անձ ունի նաեւ իր հագուածքը,
որ կը բնորոշէ անձը, նկարագի՛ր կու տայ իրեն իբր իր արդուզարդին հոգածու,
բծախնդիր թէ թափփփած, անտարբեր մէկը: Այս մարզին մէջ ալ երգիծանկա-
րիչը պիտի մօտենայ այնպէս՝ ինչպէս դէմքի գիծերու պարագային.– գիտակից
չափազանցումներով եւ միշտ ի մտի ունենալով համաշափութեան օրէնքը
տուեալ գլխուն եւ մարմինին միջեւ, որպէսզի երգիծանկարը ունենայ ուրոյն ամ-
բողջականութիւն մը, ընդհանուր յայտարար մը: Աւելին. մարմնին բոլոր մասե-
րը պէտք է միասնաբար ու ներդաշնակօրէն համապատասխանեն հոգեկան մէկ
ձգտումին:

Խօսեցանք երկու ձեւերու կամ միջոցներու մասին,– վերլուծական եւ հա-
մադրական: Երգիծանկարիչը կրնայ նաեւ խտացնել եւ միասնաբար ներկայա-
ցնել տիպարի մը տարբեր արտայայտութիւնները, զորս դժուար թէ իրակա-
նութեան մէջ կարելի ըլլար այդպէս միաժամանակ տեսնել: Ըսենք թէ երգի-
ծանկարչութեան արուեստն իսկ կը կայանայ փոփոխուող եւ իրարու մէջ ձուլ-
ուող ձեւեր պատկերելու մէջ:

Ո՞վ է Երգիծանկարիչը

Ան նախ եւ մանաւա՛նդ՝ ուշադիր, սուր դիտող մըն է, որպէսզի վայր-
կեանը վայրկեանին կարենայ տեսնել եւ պահել այն ամէն ինչը որ իր շուրջը
կը թուի յատկանշական, իւրապատ՛իկ, եւ որպէսզի իր ներկայացուցած անձերը,
դէպքերը ունենան այժմէութեան տարազ մը, կենդանի նկարագիր մը: Երգի-
ծանկարիչը պէտք է ըլլայ հոգեբան, պեղելու եւ ճանշնալու համար իր հերոս-
ներուն մերկ հոգին, ճանշնալու զանոնք՝ առանց շարքի, առանց դիմակի: Պէտք
է ըլլայ նաեւ հետաքրքիր եւ աննախապաշար քննադատ, որովհետեւ միշտ պի-
տի քննէ, շօշափէ նիւթ մը, ցոյց տայ երեւոյթ մը ու տայ իր կարծիքը, իր դիրքը՝
այդ մասին: Հետեւաբար երգիծանկարիչը պէտք է ունենայ խորք, ընկերային-
փիլիսոփայական, անձնական հայեցակէտ, դէպքերը եւ անցքերը դիտելու ա-

զատ եւ ուրոյն եղանակ, ինչ որ կ'ենթադրէ թէ ան պետք է ըլլայ որոշապէս զարգացած, մտաւորական պաշարի տէր անձ մը, որուն չի պակսիր նաեւ նըրբազգացութիւնը, *թաքթը*՝ չիցնալու համար դիրքութիւններու, գոեհկութիւններու մէջ, ու ժողովրդական ըլլալու սիրոյն՝ չդառնայ հասարակ: Երբ այս անվիճելի յատկանիշերը կը պահանջուին երգիծանկարիչէ մը, զարմանալի պիտի ըլլար այդպիսին սեպել անձեր, որոնք զրկուած ըլլալով վերեւ թուարկուած յատկութիւններուն, կը կրեն բարի համբաւը երգիծանկարիչի:

Այս վերջիններուն պարագային կը պատահի սապէս.– Թերթի մը քիչ թէ շատ սրամիտ խմբագիրը իր քովը կը պահէ նոյնպէս քիչ թէ շատ լաւ գծագրիչ մը, որուն կու տայ երգիծանկարին նիւթը, նոյնիսկ երբեմն՝ ներկայացուելիք անձերուն բռնելիք դիրքը, առնելիք շարժումները, դէմքի արտայայտութիւնները, ինչպէս նաեւ անոնց վերագրուելիք սրամիտ խօսքը: Եւ գծագրիչը, իբր ուրիշի մը միտքին կատարեալ ընդօրինակողը, գիծի կը վերածէ պատկերաւոր բացատրութիւնը, որուն տակ չի մոռնար անելցնելու՝ «երգիծանկար՝ ...այնինչին», մինչդեռ կ'ակնկալուէր որ երեւնար առնուազն երկու ստորագրութիւն: Այդպիսիներ չեն կրնար նկատուիլ որպէս իրաւ երգիծանկարիչներ, այլ միայն իբր լաւ կամ գէշ գծագրիչներ:

Այսուհանդերձ, կարելի չէ պահանջել որ երգիծանկարիչը, երբ թերթի մը վճարովի պաշտօնեան է, միշտ ի՛նք յղանայ բոլոր միտքերը: Պաշտօնեայ–երգիծանկարիչը ստիպուած է յաճախ արտայայտելու գաղափարները թերթին խմբագրութեան, որուն ընդհանուր ուղղութեան հետեւողն է: Ի վերջոյ, ամէն թերթ չունի Անգլիոյ «Տէյլի Միրըր»ի ազատամտութիւնը, ոչ ալ ամէն երգիծանկարիչ Վիքիի կարողութիւնը, որպէսզի թերթը մեծ պատիւով ընդունի երգիծանկարիչին աշխատակցութիւնը, բայց նաեւ ստիպուած ըլլայ ճշդելու իր ընթերցողներուն «Միրըր–Վիքի ամուսնութեան առթիւ».– «*Միշտ համաձայն ենք իրարու: Անշուշտ թէ՛ ո՛չ: Վիքին կը յայտնէ իր միտքերը իր գծագրութիւններուն մէջ, եւ մենք կ'արտայայտենք մերինները՝ սինակներուն մէջ*»: Այսուհանդերձ, ի՛նչ ալ ըլլայ կացութիւնը պաշտօնեայ–երգիծանկարիչին, ամէն իրաւարուեստագէտ միշտ կը գծէ նաեւ երգիծանկարներ միայն իրեն համար, որոնց մէջ կը յայտնէ ի՛ր միտքերը, համոզումները, երեսան բերելով իր ինքնատիպ անհատականութիւնը:

Երգիծանկարիչի յատկութիւններու շարքին գլխաւորը կը կայանայ իր երգիծական խառնուածքին մէջ, անոր նախատրամադրութեանը՝ կեանքի երեւոյթներու –ուրախ, տխուր թէ ցաւալի– ընդմէջէն դիտելու եւ վեր առնելու անոր ծիծաղելի կամ զուարճալի կողմերը: Պետք է ըլլալ *սրամիտ*: Մարդ իր կեանքին մէջ տանջուած ըլլալու է, որ կարենայ թեթեւօրէն ըսել այնքան ծանր ճշմարտութիւններ, ինչպէս մեծ երգիծաբանները եւ կատակերգակները: Երբ այս անվիճելի յատկութիւնները կը պահանջուին երգիծանկարիչէ մը, այլեւս զարմանալի պիտի չթուի եթէ միջազգային երգիծանկարիչներու թիւը այդքան քիչ ըլլայ եւ հարիւր նկարիչի դէմ գտնուի մէկ երգիծանկարիչ:

Երգիծական խառնուածքին կարեւորութիւնը շեշտելու համար է որ Սաբոխան կ'ըսէ թէ «*մէկը երգիծանկարիչ կը ծնի, ինչպէս կը ծնի բանաստեղծ, բայց երգիծանկարիչ չի դառնար*»¹: Երգիծանկարիչը երգիծաբան մըն է որ կեանքին կը նայի քիչ մը սկեպտիկութեամբ, կասկածով, ու այդպէսով ամէնէն առաջ կը տեսնէ անոր հակասական, ծիծաղելի կողմերը: Երգիծաբան մը՝ որ

կեանքի ամենէն տխուր հարցերուն իսկ կը մօտենայ զուարթախոհութեամբ: Այս պարագային, ան կը դառնայ փիլիսոփայ մը, որ կեանքը կը դիտէ ճակատագրապաշտօրէն եւ նաեւ իմաստութեամբ: Սակայն ինչպէս որ ալ դիտէ, պայման է որ դրսեւորուի ընդհանուր յականիշովը ծիծաղին: Այս վերջին բառը չի նշանակեր անպայման քրքիջ: Ծիծաղին մաս կը կազմեն թեթեւ ժպիտէն մինչեւ ուրախ խնդուքը եւ մինչեւ դեղին եւ սեւ հումըրը, որ միշտ խնդացնող յատկութիւն չունի:

Տեղին է բանալ փակագիծ մը ու անդրադառնալ ուրիշ թիրիմացութեան մը, որուն ենթակայ են նաեւ մտաւորականներ: Երբ մէկը կը սկսի դիտել երգիծանկար մը, անհամբե՛ր կը սպասէ որ սկսի խնդալ –որ ճաթի խնդալէն: Իսկ երբ սպասուած խնդուքը չի պատահիր՝ ան կը վճռէ յուսահատ,– «ասիկա երգիծանկար չէ», կարծես երգիծանկարչութիւնը եղած ըլլար հոսպիտութիւն մը, որուն նպատակը եւ յաջողութեան գրաւականը կազմէր ուրախ եւ անիմաստ քրքիջներու պայթիւնը: Առանց տարածուիլ ուզելու ծիծաղը կազմող բաղկացուցիչ տարրերուն վրայ, ըսենք նախ թե՛ երեւոյթի մը *քոմիկոսութեան* անպայման եւ միշտ չ'ընկերանար ծիծաղը: Երեւոյթ մը կրնայ *քոմիկ* ըլլալ, սակայն առանց որ ան մեր մէջ անհրաժեշտաբար յառաջացնէ խնդուք: Ու դեռ նկատի պէտք է ունենալ մարդոց տրամադրութիւնը, ճաշակը, ըմբռնողութիւնը եւ երգիծանկարիչին ծիծաղելի դարձուցած նիւթին հանդէպ ընթերցողին դիրքը:

Այս առընչութեամբ երեք կարգի կեցուածք կարելի է ակնկալել ընթերցողէն,– *համակիր, անտարբեր եւ թշնամի*: Առաջին պարագային ընթերցողը պատրաստ է բարձրաձայն խնդալու նոյնիսկ վիճելի տաղանդով եւ ափսոսալի ճաշակով գծուած երգիծանկարին առջեւ, որովհետեւ հոն քաշքշուած եւ հարուածուած են իր հակառակորդները, եւ այս պարագային խնդուքը կը դառնայ վրէժխնդրական արարք մը: Իսկ կրնայ պատահիլ ճիշդ հակառակը, երբ ընթերցողը թշնամի է, այսինքն՝ երբ ծիծաղելի դարձած նիւթը իրեն սիրելի գաղափար մըն է կամ սուրբ համոզում մը: Նման պարագային, եթէ նոյնիսկ երգիծանկարը գծուած է տաղանդով եւ ճաշակով, քիչ բախտը ունի ժպիտ մը յառաջացնելու երբ ադէն զայրոյթ չէ պատճառած: Կայ աւելին. երգիծանկարչութիւնը ամրափակել *քոմիկ* կալուածին մէջ, իրմէ խլել պիտի նշանակէր իր յարձակողական, սպառնական երեւոյթը: Մեծ երգիծանկարիչները երբ բարոյական ծանրագոյն դատապարտութիւնը կ'արձակեն, չեն գոհանար միայն ծիծաղաշարժ մերձեցումներով կամ դիմակազերծ ընելով թիրախ մը: «*Հոկարթ, Կոյա եւ Տոմիէ ունին այնպիսի եղանակ մը մերկացնելու, դիմակ մը վար քաշելու՝ որ միայն յիմար մը քոմիկ պիտի գտնէր*»:²

Եւ վերջապէս երգիծանկարիչէն պահանջուած յատկութիւնը նոյն ինքն գծագրութիւնն է: Ան պէտք է ըլլայ վարժ գծագրիչ մը եւ գիտնայ գծագրութեան բոլոր օրէնքները եւ գիտութիւնը –մարդակազմութիւն, հեռանկար, յօրինումի կանոններ, եւայլն: Կարելի չէ գիտակցօրէն ձեւազեղծել առանց գիտնալու կանոնական չափերը եւ համեմատութիւնները:

Պէտք է ընդգծել գծագրութեան կարեւորութիւնը, երբ խօսուի երգիծանկարչութեան մասին որպէս արուեստ: Գծաչին արուեստով է որ, առաւելաբար, ժամանակակից լատագոյն երգիծանկարիչներ զգալի կը դարձնեն իրենց զուարթախոհութիւնը: Գծագրութիւնը ինքին կը պարփակէ նիւթին ծիծաղելիու-

թիւնը, եւ պէտք չունի գրաւոր բացատրութեան: Ծագումով ռումանացի եւ Երկրորդ Աշխարհամարտին Միացեալ Նահանգներ հաստատուած *Սթէյնպըրկն* է որ երգիծանկարչութեան արուեստին նոր մակարդակ մը տուաւ մամուլին, ի մասնաւորի՝ *Նիւ Եորքըրի* մէջ իր երգիծանկարներով: Իսկ ժամանակակից անկլօ-սաքսոն երգիծանկարչութեան մէջ ամէնէն կարեւոր մասը կը կազմէ գծագրութեան որակը: Գոհանանք յիշատակելով *Ռոնըլտ Սիրլը*:

Քիչ վերը յիշուեցան երեք անուններ –սպանացի Կոչայի, անգլիացի Հոկարթի եւ ֆրանսացի Տոմիէյի: Այս երեքն ալ մեծատաղանդ դասական արուեստագէտներ են, նկարիչներ, փորագրիչներ կամ վիմանակարիչներ: Ի՞նչ կրնայ ըլլալ անոնց աղերսը երգիծանկարչութեան հետ:

Ժամանակակից արուեստը անկասկած ծնաւ այն օրը, երբ արուեստի եւ գեղեցկութեան, արուեստի եւ լրջութեան որոշ ըմբռնումները իրարմէ բաժնուեցան եւ երբ տգեղը դադրեցաւ ինքնին թերութիւն մը նկատուելէ: Այն ատեն է որ մեծ արուեստը եւ երգիծանկարչութիւնը իրարու միացան: Տոմիէ եւ Թուլուզ-Լորէք իրենց տեղը գրաւեցին Լուվրի մէջ:

Ժամանակակից աշխարհափոշալ արուեստագէտներուն –Բիգասօ, Տալի, Ծակալ, Մարքս Էրնսթ– կարգ մը գործերը աւելի մօտ են երգիծանկարային արուեստին: Բիքասօ ցուլ մը կ'երեսակայէ դէկը զօդելով հեծանիւին աթոռակին, Լէօնարտօ տա Վինչիի Շոգոնտայի անմեկնելի ժպիտով շրթներուն վերեւ պէխեր կ'աւելցուին եւ այս արարքը կը կոչեն «մեծ արուեստ»: Սակայն ժամանակակից արուեստի դարձդարձիկ բախշներուն մէջ խճճուելէ առաջ, վերադառնանք մեր նիւթին:

Երգիծանկարչութիւնը շատ ընդարձակ դաշտ մըն է: Ան չի սահմանափակուիր դէմքերու եւ մարմիններու գծագրութեամբ: Ինչպէս որ երգիծական գրականութեան մէջ կան զանազան սեռեր, սկսեալ կենդանագիրէն եւ քաղաքական պարսաւէն մինչեւ կատակերգութիւնը, զաւեշտը, մանրապատմը՝ նոյնպէս նաեւ երգիծանկարչութեան մէջ բացի դէմքի երգիծանկարէն (*portrait-charge*) կայ լայն առումով երգիծանկարչութիւնը, զոր յարմար է *զուարթախոհ գծագրութիւն* (*dessin humoristique*) ընդհանուր տարագով մը բնորոշել: Հիմըրը, որուն ամէնէն մօտ իմաստային թարգմանութիւնը զուարթախոհութիւնն է, ինքնին անթարգմանելի բառ մը կը նկատէ Փոլ Վալէրի: Նման ոգիով գծագրութիւն մը ընթերցողէն կը պահանջէ աւելի նուրբ ճաշակ եւ մտաւորական խորք. ան աւելի ուղղուած է լաւատեղեակներու: Եւ եթէ երգիծանկարչութիւնը կրնայ «տգեղցնել, ըլլալ ամբաստանող եւ անողոք՝ զուարթախոհ գծագրութիւնը յաճախ ազնիւ է, շնորհալի, բանաստեղծական եւ լաւատես»:³

Երգիծանկարիչ Ավըլօ⁴ եօթը գլխաւոր մասերու կը բաժնէ երգիծանկարչութիւնը –եւ զուարթախոհ գծագրութիւնը– հետեւեալ ձեւով.յ

1. Քաղաքական

Երգիծանկարիչը որքան ալ ինքզինք օտար զգայ քաղաքական հարցերուն, իր սուր զգայնութեամբը միշտ պատրաստ է յուզուելու, խանդավառուելու, հակադդելու ընկերային–հասարակական հարցերու հանդէպ,

եւ կու գայ ժամանակ մը երբ կը մղուի դիրքորոշուելու: Այս պատճառով շատ մը տաղանդաւոր գուարթախոհ գծագրիչներ, ինչպէս Քարան Տ՛ԱՉ, Ապէլ Ֆէլը, որոնք հեռու մնացած էին քաղաքական հարցերէն, չկրցան յետագային մնալ անտարբեր անոնց հանդէպ:

Երգիծանկարիչին ստեղծագործութենէն բխող հեգնանքը, ծիծաղը կը վարակէ ընթերցողը, կ'արձագանգէ անոր մէջ եւ կը դառնայ զօրաւոր ուժ մը: Ընթերցողը կ'իւրացնէ գաղափարը եւ կը հետեւի անոր: Պատերազմներու եւ յեղափոխութիւններու շրջանին մանաւանդ, երգիծանկարչութիւնը կը խստանայ, յաճախ ակոյս ցոյց կու տայ ու կը բզբտէ: Անոր առաջնակարգ քանդիչ ուժը գերազանցապէս զգացած են ֆրանսական իրերայաջորդ կայսրութիւնները եւ իրաւակարգերը, սկսեալ 18-րդ դարէն, քանի ան ունի զարթոյցիչ ոյժ: Անժողովրդական վարչաձեւեր չունին աւելի յիսերիմ թշնամի քան ան՝ որ կը սնուցանէ ժողովուրդին արթնամտութիւնը գիրով եւ մանաւանդ գիծով: Երգիծանկարչութեան այս ահռելի ոյժին լաւապէս տեղեակ ըլլալով է որ Նափոլէոն Պոնափարթ կը կաշառէր երգիծանկարիչները դրամական մեծ պարգեւներով, եւ զանոնք կը մղէր աջակցելու Անգլիոյ դէմ իր պայքարին: Բայց անգլիական երգիծանկարչութիւնը իր կարգին հանրաժանօթ հին ուժ մըն է, որ գիտէ վրէժ լուծել: Անգլիացի Ռոլանտսընի եւ Կիլրէի՝ Նափոլէոնի դէմ երգիծանկարները գաղտնօրէն կը ցամաքահանուէին Ֆրանսա, ջուր հալթայթելով հակա-Պոնափարթեան շարժումներու ջաղացքին: Հոս պէտք է վեր առնել թէ անգլիական հողին վրայ է որ, առաջին անգամ, երգիծանկարչութեան տրուեցաւ աննախընթաց արութիւն մը, յարձակողական շեշտով:

Երբ կը խօսուի քաղաքական երգիծանկարչութեան մասին, պէտք է կանգ առնել անոր առաջին եւ մեծագոյն ռահվիրաներէն՝ ֆրանսացի Տոմիէին առջեւ, որուն մասին բանաստեղծ Պոտրլէր պիտի գրէր թէ ան «ամէնէն արժէքաւոր մարդոցմէ մէկն էր ո՛չ միայն երգիծանկարչութեան մէջ, այլ նաեւ՝ ժամանակակից արուեստին»: Այս հանճարեղ արուեստագէտն էր որ, հոյլ մը մեծ արուեստագէտներու հետ, ինչպէս Կրանվիլ, Բաֆէ, Թրալիէ, Անրի Մոնիէ, եւ նախաձեռնութեամբ Ծարլ Ֆիլիքսի, հիմը դրաւ առաջին քաղաքական երգիծաթերթերուն, - *Լա Քարիքաթիւր*, 1830-ին, որ մամլոյ դատաւարութենէ դատաւարութիւն քաշքշուելով շուտով փակուեցաւ, եւ *Լը Ծարիվարի*, 1832-ին, որուն գտած միջազգային ժողովրդականութիւնը այնքան մեծ եղաւ որ անգլիական առաջին երգիծաթերթը, 1841-ին, կոչուեցաւ իր անունով - *Տհը Փընչ օֆ տհը Լանտըն Ծարիվարի*: Տոմիէն անսպառ խանդով քառասուն տարիներու ընթացքին արտադրած է շուրջ չորս հազար վիմատիպեր, իբր թիրախ առնելով սահմանադրական մարմինները, օրէնքը, դատաւորները, փաստաբանները, բըժիշկները, գործարարները, եկեղեցին, ոստիկանութիւնը: Ան երգիծանկարչութեան տուաւ համապարփակ տարածք եւ խորութիւն, ամբողջական իմաստ եւ զանգուածեղ չափեր, այդ արուեստը հասցնելով իր կատարին: Պալգաք զայն կը նմանցնէր Միքէլ-Անճելոյին, եւ ամէն մարդ Տոմիէն կը նմանցնէր Պալգաքի, իբր ընկերութեան քրոնիկագիր: Բազմութիւն մը կազմող իր տիպարները խորհրդանիշներն են պետութեան մը կամ ժողովուրդի մը: Իր եւ իրեն ժամանակակից վերոյիշեալ երգիծանկարիչներուն հարուածներուն տակ է որ կընցաւ Լուի-Ֆիլիք արքային իրաւակարգը: Համբաւաւոր է այդ ժամանակաշրջանէն մնացած Լուի-Ֆիլիքի *Տանձը*: Կրանվիլ զինք ներկայացուցած էր կատարեալ տանձի մը նման,

իր տերեւովը եւ կոթովը– այնքան որ տանձը հոմանիշ դարձած էր թագաւորին: Տանձ–արքան էր ան, որուն ընդհանրացած երգիծանկարը ժողովուրդը սկսած էր գծել ամէն տեղ:

Վիկտոր Հիկօ կը պատմէ հետեւեալ մանրավէպը.– Լուի–Ֆիլիք, որ իբր ազատամիտ քաղքենի սովորութիւնը ունէր հետիոտն շրջագայելու Փարիզի փողոցներուն մէջ, օր մը կը տեսնէ թէ փողոցի լաճ մը կը ճգնի քաջածանօթ տանձը գծել պատին վրայ: Արքան կը մօտենայ, կը քաշէ լաճին ականջները, անոր կու տայ հարիւր *սու* (հինգ ֆրանք) ու ապա ...ինք կ'ամբողջացնէ սկսուած գրծագրութիւնը:⁵

Ամէն պարագայի, երգիծանկարին արտայայտածներ եւ խորքը փոխուեցաւ տպագրութեան ստեղծումով, ապա վիմանկարներու եւ փորագրութիւններու միջոցով, որոնք կ'արտօնէին թերթերու մէջ գծագրութիւններու տպագրութիւնը: Լրագրական երգիծանկարչութիւնը նկատուեցաւ «ժողովուրդին ճիշը», որովհետեւ կը յայտնէր անոր մտերիմ զգացումները եւ մտածումները:

Բռնատէրեր երբեք չեն կրցած հանդուրժել իրենց երգիծանկարներուն, անոնք գծուած ըլլան իրենց քաղաքացի թէ օտար՝ թշնամի գծագրիչներէ: Այս պատճառով գտնուած են երգիծանկարիչներ, որոնք իրենց գրասենեակի ճամբէն ասելի գտած են բանտինը, մինչ անոնց աշխատակցած մամուլը գրաւուած է: Հետեւեալ օրինակները գաղափար մը կու տան այդ անհանդուրժողութեան:

Առաջին Աշխարհամարտին, հոլանտացի անուանի երգիծանկարիչ Ռեմեքերս իր գծագրութիւններով այնքան մեծ շարժում մը կը յառաջացնէր Գերմանիոյ Քայզերը եւ իր հետեւորդները վարկաբեկելու տեսակէտով, որ գերմանացիները ամէն միջոց –կաշառք, տարհամոզում, սպառնալիք– գործածեցին զինք լռեցնելու համար, եւ ի վերջոյ՝ ճարահատ՝ զինք մահուան դատապարտեցին, ի բացակայութեան անշուշտ, բան մը՝ զոր չէին ըրած իրենց դէմ կոռուող թշնամի զօրավարներուն համար իսկ:

Իսկ Երկրորդ Աշխարհամարտին Գապրոլ գծած էր Հիթլերի երգիծանկարը: Գծած էր միայն գլուխը, ասելի ճիշդը՝ բացուած հսկայ երախ մը՝ ջղագար ոռնումի ձեւով եւ դուրս պոռթկացող աչքերով: Ասիկա այնքան վիրաւորիչ եւ անարգական թուեցաւ, որ նացի կառավարութիւնը դիմում կատարեց Լիւքսանպուրկի կառավարութեան որ իրեն յանձնէ կամ առնուազն դատական հետապնդումի ենթարկէ թերթը եւ երգիծանկարիչը: Միջազգային մտաւորականներու ազդու բողոքը եւ միջամտութիւնն էր որ ետ կեցուց Լիւքսանպուրկեան անհաբեկած իշխանութիւնները առնելէ մնան քայլ մը:

Կարելի է վստահօրէն ըսել նաեւ որ Սարուխանի կը սպասէր սեւ ճակատագիր մը եթէ գերմանական բանակը յաջողէր մտնել Եգիպտոս:

Քաղաքական երգիծանկարիչը, ինչպէս քաղաքական մեկնաբանը, պէտք է ունենայ քաղաքական դէպքերու ելքը գուշակելու սուր հոտառութիւն, դէպքերուն ելքը կանխատեսելու եւ անոնց արդիւնքը կանխելու համար: Եթէ այդ հոտառութեան կարենայ միացնել նաեւ ճանաչողութիւնը պետական թաքուն մեքենայութիւններուն, իր գործը կ'օժտուի ժամանակին դէմ դիմանալու, մնալուն այժմէութիւն մը պահելու մեծ արժանիքով: Օրինակը բերենք Տոմիէյէն.–Ֆրանսացի եւ Բրիտիացի զինուորներ, զինուած ատրճանակներով, հրացաններով եւ սուրերով՝ հաւաքուած են Զինաթափման Գրասենեակին առջեւ եւ իրարու հազար շնորհ ու կոտորտութեամբ կ'ընեն զիրար մղելու՝ որ մէկ կողմը զինա-

թափուի միսէն առաջ.– «Խնդրե՛մ, ձեզմէ ետք»։ 1788–ին գծուած այս երգիծանկարը կրնայ սեպուիլ մարգարէացումը մեր ժամանակներուն, երբ նկատի առնենք երկու մեծ պետութիւններուն դիրքը զինաթափման նոյն հարցին հանդէպ. «Խնդրե՛մ, ձեզմէ ետք»։

Երգիծանկարիչը մաս կազմելով երկրի մը ընկերային–քաղաքական կեանքին, կը դառնայ ժամանակաշրջանի մը վկան։ Այս պատճառով, պատմութեան դասագիրքերէն աւելի թղթատելու է երկրի մը որոշ շրջանի երգիծանկարներու հաւաքածոն, գաղափար մը ունենալու համար ազգային–քաղաքական դէպքերուն, ինչպէս նաեւ ժողովրդային հակազդեցութիւններուն մասին։ Թղթատեցէք, օրինակ, Հոկարթի, Ռուսոսընի, Կիլբէի եւ Քրուքշէնքի երգիծանկարները, որպէսզի հարազատօրէն ճանչնաք իրենց ժամանակաշրջանի Մեծն Բրիտանիան։

2. Այժմեական

Քաղաքականութենէն անկախ, առօրեայ կեանքը, այժմէութիւնները կը ներկայացնեն հարուստ եւ բազմերես դաշտ մը խուզարկութեան։ Օրուան մէջ պատահած ցցուն դէպք մը կամ հագուստի նորաձեւութիւնները մաս կը կազմեն անոնց։ Այժմէութիւններէ միւս քաղող երգիծանկարիչը պէտք է սերտ կապ պահէ առօրեայ կեանքին հետ, մտնէ ժողովուրդին մէջ եւ ներկայացնէ այն ամէն տարօրինակութիւնները, որոնք տարուան եղանակին համեմատ կը ծնին, կամ նաեւ կրնան յառաջանալ արուեստի եւ գիտութեան բնագաւառէն։ Գիտենք թէ արուեստի բնագաւառին մէջ խորանարդապաշտութիւնը –քիւպիզմը– անհատնում հանք մը դարձած է երգիծանկարչութեան։

Այս մարզին առաւելաբար կը պատկանի ֆրանսահայ զուարթախոհ գրծագրիչ Քիրազ(եան), որուն ստեղծած համբաւաւոր «Փարիզուհիները» դարձած են որոշ մտայնութեան եւ դասակարգի պատկանող նրբաձեւ եւ քմայքոտ երիտասարդուհիի տիպարը՝ վերջին նորաձեւութիւններով պնդուած։

3. Դիտողական

Այսպէս բնորոշուած գծագրութիւնը շեշտը չի դնէր հեգնանքի վրայ, ոչ ալ՝ տարօրինակութիւններու վերլուծումին։ Զուարթախոհ գծագրիչը կ'ունենայ զգացական մօտեցում մը իր հերոսներուն հանդէպ, դրսեւորելու համար մասնատրաբար անոնց մարդկային գիծը եւ ոգին, ու արթնցնելու մեր մէջ առաւելաբար եղբայրական գուրգուրանք մը։ Այս ձեւով դիտելով է որ կարելի է գծել, օրինակ, փոքրիկներու խաղը կամ պարը, բանուորներու միասն ու կացը իրենց յատուկ բնակավայրին կամ աշխատանքային միջավայրին մէջ։ Կը պատահի, սակայն, որ այս կարգի գծագրութիւններն ալ առնեն թեթեւօրէն պարսաւական բնոյթ մը երբ, օրինակ, Ալպէր Ֆէվր մեզի կը ներկայացնէ պշտոտ պառաւներ, որոնք չեն հաշտուիր իրենց վիճակին հետ կամ թէ նկատի չեն առնէր իրենց տարիքը։

4. Ծիծաղաշարժ (Քոմիք)

Այս բաժնին մաս կը կազմեն այն բոլոր գծագրութիւնները, որոնք դուրս

մնացած են նախորդ գլուխներէն: Քոմիկ գծագրութիւնը կը փառասիրէ գլխաւորաբար խնդուք պատճառել, զուարճացնել ընթերցողները: Կը խնդանք խընդալու համար: Այս պատճառով երգիծանկարիչը պէտք է լատստելեակ ըլլայ ծիծաղ յառաջացնող մեքենականութեան:

Ծիծաղի գլխաւոր աղբիւրներն են հակասութիւնները որ կը գտնուին խօսքի, գործի եւ արտայայտութիւններու միջեւ: Ծիծաղ կը յառաջանայ երբ հաւասարակշռութիւնը կորստի, տրամաբանութիւնը կաղայ, երբ բացառութիւնը առնուի որպէս ընդհանրութիւն: Եւ դեռ խնդուք կը յառաջանայ երբ բառերը հնչեն երկիմաստ, երբ պզտիկ պատճառ մը տայ անսպասելի մեծ արդիւնք, երբ իբր ինքնարդարացում տրուած բացատրութիւն մը ծանրացնէ յանցանքը: Երբ, տակաւին, երեսան ելլէ մարդոց թանձր տգիտութիւնը հանրածանօթ իրողութիւններու առջեւ, երբ արտայայտուին անհաստատալի միամտութիւններ, եւայլն:

5. Սքանչելին եւ Քմայքը

Արուեստագէտը հոս առաջնորդուած է գերազանցապէս իր երեսակաւորութեամբ, ազատ տեղ տալով իր քմայքին, ներշնչումին եւ անհատական զգայնութեան: Երեսակաւորեան այս անկաշկանդ թոյլչքը կ'ենթադրէ փախուստ մը իրականութենէն, առօրեայ տաղտուկներէն, կեանքի միջակութիւններէն: Զուարթախոն գծագրիչը հոմանիշ կը դառնայ բանաստեղծին, կենդանացնելով ու խօսեցնելով ծաղիկները դաշտերուն, եւ միւս կողմէ՝ մարդկայնացնելով կենդանիները, ինչպէս որ գրականութեան մէջ այդ կը պատահի առակագիրներուն քով: Գծագրիչը իր նիւթը կրնայ քաղել առասպելներէն, ինչպէս ֆրանսացի ժամանակակից երգիծանկարիչ Բէյնէ այդ ըրած է ներշնչուելով «Քնացող Անտառի Գեղուհի»էն, ներկայացնելով մանկամարդուհին իր զարթնումի պահուն, մինչ իր առջեւ յարգալի կանգնած հանրային փոխադրակառքի *-թաքսի-* վարորդ մը՝ ամբողջովին ծածկուած սունկերով եւ սարդոստայններով՝ անոր կը յայտնէ դրամական այն հսկայ գումարը որ անընդհատ բանող ինքնաշարժին հաշուիչը կատարած է մինչեւ երկարատեւ քունէն զարթնումը: Զուարթախոն գծագրիչը ինք նաեւ կը ստեղծէ առասպելներ իր կողմէ, ինչպէս Էյֆելը իր «Աշխարհի ըստեղծագործութիւնը» գործով: Օրինակ մը անկէ.- Հայր Աստուած ստեղծելէ ետք հրեշտակները, աւելի ճիշդ՝ կատարելէ ետք անոնց շինարարութիւնը, կը սկսի ամբողջացնել պակսածը, ձգախէծով թեւեր փակցնելով անոնց: Բայց հրեշտակներէն մէկը կը մնայ մէկ թելով, որովհետեւ երկրորդը փակցնելու ատեն ձգախէծը կը հատնի:

Այս մարզին մէջ աշխարհահռչակ է ժամանակակից ամերիկացի Ուոլդ Տիզմի, որուն հանճարը մեզի պարգեւած է մէկէ աւելի գլուխ-գործոցներ, եւ որուն ստեղծած Միքի Մաուզը -այդ համակրելի մկնիկը- բոլորին մտերիմն է դարձած:

6. Պատկերագրողութիւն

Ահա նաեւ մարզ մը, ուր արուեստագէտը կրնայ իր ամբողջութիւնը դնել: Ստեղծագործ միտքը հոս կը բերէ իր մասնակցութիւնը ո՛չ միայն աւելի հե-

տաքրքրական եւ գրաւիչ դարձնելու համար գրական-երգիծական գործ մը, ալ ճաշի զայն բացատրելու ըստ իր հասկացողութեան եւ զգայնութեան: Հեռուները երթալու պէտք չկայ բերելու համար պերճախօս օրինակ մը. հանրաժանօթ է «Ընկեր Փանջունիի» նկարազարդումը Սարուխանի կողմէ: Սարուխան փարթաւօրէն նկարազարդած է ճաշի «Մեծապատիւ մուրացկանները»: Այս մասին անդրադարձած ենք արդէն Սարուխանի գործին նուիրուած մեր գրութեամբ:⁶

7. Գովազդային

Գովազդներու, ծանուցումներու մէջ նիւթեր կան, որոնք ուղղուած կ'ըլլան մասնաւոր ընտրանիի մը, ինչպէս անուշահոտութիւնները, հագուստի նորաձեւութիւնները որոնք կը պահանջեն նրբին գծագրութիւն: Նիւթեր ալ կան, որոնք ուղղուած են ժողովրդային բոլոր խաւերուն: Այս կարգի նիւթերուն վաճառքը կրնայ շահիլ եթէ անոնց գովազդները յանձնուին զուարթախոհ գծագրիչներու, որովհետեւ նման գծագրութիւն մը զուարճութիւն ստեղծելու եւ հաճելի դառնալու միջոցով կրնայ գրաւել ընթերցող հասարակութիւնը: Մեծ յաջողութիւն գտած է, օրինակ, պանիրի այն տեսակը, որ իր վրայ կը կրէ հետեւեալ պիտակը, -«Խնդացող Կովը»:

1

Երգիծանկարչութեան մասին այս համառօտ⁷ տեսութեան որպէս եզրակացութիւն, դիրքին պիտի ըլլայ զայն զետեղել իր պատուոյ ամպիոնին վրայ: Պէտք չէ տառացիօրէն ըմբռնել այս վերջին եզրը, քանի որ երգիծանկարչութեան հետապնդած նպատակը ո'չ փառքն է եւ ոչ ալ պատուական տիտղոսները:

«Երգիծանկարչութիւնը» -ինչպէս կ'ըսէ ժամանակակից համբաւաւոր երգիծանկարիչ Սէնճէր- *«լրագրող ըլլալու սուր կերպ մըն է, եւ որպէսզի երգիծանկար մը ըլլայ ներգործօն՝ պէտք է ունենալ անձնական պարզ միտք մը, որ կարենայ հարուածել եւ դառնալ՝ խորհրդանշան: Գծուած ըլլայ ճաշի պարզ, ըլլայ դիրամտաշէլի, որպէսզի միլիոնաւոր անձեր հասկնան»:*

Երգիծանկարիչը գովասանքի մարդը չէ: Քծիմքը, շողոքորթութիւնը խոտոր կը համեմատին իր իսկութեան հետ: Ան ընկերային մեղքերը, սխալները, սուտերը ծածկող մեղսակից մը չէ, ալ ընդհակառակը՝ անվստահելի վկայ մը, որ երբ նկատէ թէ բան մը շիւ է, զայն կը ներկայացնէ այնպէս ինչպէս որ է քիչ մը աւելի եւս ծռելէ ետք: Երգիծանկարիչը կ'ուզէ ճանչնալ այն բոլոր գաղտնի զսպանակները, որոնց կը հնազանդին իր հերոսները, որպէսզի կարենայ մերկացնել բարոյական թշուառութիւնը այն բոլոր անձերուն, որոնք կը թաքնուին օրէնքի, համբաւի եւ դրամի ետին:

Կարճ՝ երգիծանկարիչին գործիքը խնկարկող բուրուաւոր չէ, ալ՝ ծիծաղի նշդրակը, քանի անոր առաքելութիւնը, վերջ ի վերջոյ, մարդկային անարդարութիւններու բուժումն է եւ թերութիւններու շտկումը:

Ու ճաշի պաշտպանութիւնը մարդկային արժանապատուութեան:⁸

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

1. Ալ. Սարուխան, **Ծաղրանկարչություն**, «Անի» ամսագիր, թիւ 5, 1946:

2. Werner Hoffmann, *La caricature, de Vinci à Picasso: Քոմիկի բացակայությունը, սակայն, նուազ «երգիծանկան» չի դարձներ գործ մը: Սպանացի Կոչայի (1766–1828) պատաստը «Ծարլ Դ. եւ իր ընտանիքը» կարելի է նկատել երգիծանկարչության գլուխ գործոցներէն մէկը:*

3. Michel Ragon, *Le dessin d'humour*.

4. Avelot, *Traité pratique de la caricature et du dessin humoristique* .

5. Florent Fels. *La caricature française de 1789 à nos jours*.

6. Աւելի ուշ՝ երգիծանկարիչ Տիրան Անեմեան մեր երգիծանկարչության արուեստը պիտի ճոխացնէր հիանալի պատկերազարդումովը Յ. Թումանեանի «Քաջ Նազար»ին:

7. Այնքան համառօտ՝ որ զանց ըրած ենք նոյնիսկ կարգ մը երկիրներու եւ իրենց առեւտագէտներուն բերած կարեւոր նպաստը միջազգային երգիծանկարչության: 20-րդ դարու սկիզբը Գերմանիոյ մէջ է, օրինակ, որ երգիծանկարչությունը ամէնէն ինքնատիպը դարձաւ իր գլխաւոր դէմքերով. Ալֆրէտ Քիւպին, Թոմաս Հէյն, Ժորժ Կրեօց եւ ուրիշներ: Ու դեռ պէտք էր անդրադառնալ ազգէ ազգ փոխ ազդեցութիւններու վրայ: Ամերիկեան Նիւ Եորքըրը (New Yorker), օրինակ, իր ազդեցութիւնը ունեցաւ ֆրանսացի ժամանակակից անուանի երգիծանկարիչներու վրայ, ինչպէս Ծաւալ, Անտրէ Ֆրանսուա, Մոգ: Ու դեռ՝ գեմանացի բանաստեղծ, նկարիչ, երգիծանկարիչ Ռիլիէլմ Պուշ (1832–1908), որ իր երգիծանկարներուն առարկայ դարձուցած է գերմանական մշակոյթը, կը նկատուի ժամանակակից, արդիական երգիծանկարչության նախակարապետներէն մէկը:

8. Բնականաբար մեր խօսքը կը վերաբերի հարազատ, իտեալական երգիծանկարիչին: Դժբախտաբար մարդկային էակը ըլլալով այն՝ ինչ որ է եւ ենթակայ ըլլալով զանազան ազդակներու, ներքին թէ արտաքին, միշտ չէ որ բարձր կը պահէ ասպարէզին ջահը կամ պաշտպան կը հանդիսանայ յատաշապահ շարժումներու: Պատահած է որ տաղանդաւոր երգիծանկարիչներ պաշտպանը ըլլան յետամնաց պահպանողականութեան կամ դէմ ըլլան նորին: Անոնք երգիծած են, օրինակ, կնոջ ազատագրութիւնը, հեծանիւր, երկաթուղին, ինքնաշարժը: Դէմ եղած են արուեստի նոր հոսանքներու: Երգիծանկարիչ Cham պայքարած է տպաւորապաշտներուն դէմ: Անոնք ռափկիրաներ եղած են ազգայնապաշտութեան, որ կ'առաջնորդէ անարդարութեան եւ կողմնակալութեան: Անգլիական «Փընչ» երգիծաթերթը քաջալերեց Հնդկաստանի մէջ անգլիական բանակին զսպողական եւ ճնշումի միջոցները: Բռնատիրական իրաւակարգով դեկաւարուած երկիրներուն մէջ նաեւ երգիծանկարիչներ կը ծառայեն որպէս իրաւակարգի մը ծառաները, որքան ալ փորձեն քովնտի ակնարկութիւններով երգիծել: Առաւելագոյն պարագային անոնց քննադատութեան թիրախը կը դառնան երկրորդական դեկաւարները եւ անոնց փոքր յանցանքները... որոնք արդէն արժանացած կ'ըլլան «մեծերուն» դիտողութեան: Խորհրդային Միութեան շրջանին լոյս տեսնող երգիծաթերթերը պերճախօս օրինակներն են այս իրողութեան: Տարիներ եղած են որ նոյնիսկ անոնց արտասահման ցրտումը խոչնդոտուի, այն պարզամիտ դատողութեամբ թէ դրամատեր երկիրներու ժողովուրդները պէտք չէ տեղեակ ըլլան ընկերվարական մեծ երկրին թերի կողմերուն...:

Ոչ-Կառավարական Կազմակերպությունները (NGO) Եւ Անոնց Համաշխարհային Առաքելությունը

Ոչ-Կառավարական Կազմակերպությունները (Non Governmental Organizations), որոնք իրենց գործունեությամբ եւ ազդեցությամբ կը նպաստեն միջազգային յարաբերություններու զարգացումին, իրենց թիւով, որակով եւ համբաւով նոր երեւոյթ մը կը կազմեն: 1980-ական թուականները իրաւամբ կոչուեցան Ոչ-Կառավարական Կազմակերպություններու (ՈԿԿ կամ NGO)¹ տասնամեակ: Կառավարություններէն անջատ ու անկախ եւ ոչ-հասութաբեր այս կազմակերպություններէն հանրածանօթ են **Առանց Սահմանի Բժիշկները, Կարմիր Խաչը, Մալթայի Կարգը, Էմըսթի Ինթըրնէյշնըլը, Մարդոց Երկիրը** ընկերակցությունները եւ միությունները: Միջազգային մակարդակի տէր մեծ թիւով ՈԿԿ-եր, իրենց քաջարի դիրքաւորումներով ու մարդկային իրաւանց մասին իրենց տեղեկագիրներով կ'ամբաստանեն կառավարությունները, զանոնք մատնելով անհանգիստ դրութեան: Անոնց ներկայացուցիչները ոչ միայն կառավարություններուն ուշադրութեան կ'արժանան, այլ նաեւ կը դառնան միջ-կառավարական կազմակերպություններու գործակիցները: ՈԿԿ-երը բազմապատկուեցան Բ. Աշխարհամարտէն ետք, միջ-կառավարական կազմակերպություններու բազմացումով համաշխարհային գետնի վրայ (ինչպէս ՄԱԿ-ի մօտ), թէ շրջանային տարածքի վրայ (ի մասնաւորի եւրոպական եւ համամերիկեան):

Թէեւ շատ բան կը խօսուի եւ կը լսուի Ոչ-Կառավարական Կազմակերպություններու մասին, այսուհանդերձ շատ քիչեր են որ իրազեկ են անոնց իսկութեան, բնոյթին, գործունեութեանց լայնածաւալ դաշտին, ինչպէս նաեւ անոնց միջազգային կշիռքին, հակառակ այն իրողութեան որ անոնք ամէնօրեայ ներկայութիւններ են ժողովուրդներու ընկերային-քաղաքական կեանքէն ներս, սկսեալ հեռաւոր Ասիոյ եւ Ափրիկէի հիւղաւաններէն մինչեւ Համաշխարհային Դրամատան թաւապատ գրասենեակները: Եւ անոնց գործունեութիւնը կ'ընգրկէ մարդու իրաւունքներու պաշտպանութենէն մինչեւ յետամնաց երկիրներու զարգացման ծրագիրները, մանուկին, բանտարկեալին, աղէտեալին օգնութիւնը: Անոնք ներկայ են միջկառավարական ու կառավարական մարմիններէ ներս, ազգային թէ միջազգային գետնի վրայ, ներառեալ՝ Եւրոպական Խորհուրդը եւ մանաւանդ ՄԱԿ-ը: ՈԿԿ-երը աշխարհի չորս կողմերը կրակներ մարող հրշէջներ են, միշտ պատրաստ հասնելու հոն՝ ուր օգնութեան մը կարիքը կը տեսնուի սովամահութեան, բնական աղէտներու, իրաւակարգերու անարդարութեանց զոհերու պարագաներուն: Անոնք հոն էին նաեւ Դեկտեմբեր 1988-ին, Հայաստանի երկրաշարժէն անմիջապէս ետք, իրենց օժանդակութիւնը բերելու աղէտեալներուն (առաջին անգամն էր որ Խորհրդային Միութիւնը կ'արտօնէր որ երկրին սահմաններէն ներս գործէին օտար կազմակերպություններ):

«Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւն» եզրը կը պատկանի ՄԱԿ-ի, յետոյ է որ ան գործածուած է միջազգային ուսումնասիրություններու մէջ եւ ընդհանրացած՝ մամուլի մէջ: Այդ եզրը նաեւ կը պարփակէ երկդիմութիւններ:

ՄԱԿ-ի համար ան կրնայ նկատուիլ –եւ սահմանափակուիլ– որպէս ցարդ ծանօթ միջազգային կազմակերպութիւններէն մէկը, որ ճանաչում գտած է իր կողմէ, թէեւ նոյնիսկ ՄԱԿ-ի շրջանակին մէջ այդ եզրը կը գործածուի ըստ պահանջի, երբ, օրինակ, ՈԿԿ-ի մը գործակցութիւնը ուզուի ՄԱԿ-ի մէկ ծրագրին կամ պատգամին յաջողութեան համար: Այդ պարագային հարկաւոր չէ որ ՈԿԿ-ը ըլլայ միջազգային ճանաչում ստացած կազմակերպութիւն մը, այլ՝ տեղական կամ ազգային մարմին մը: Գործնականին մէջ, սակայն, ՈԿԿ եզրը կը թուի սահմանափակուիլ այն կազմակերպութիւններուն, որոնք որոշ յիշատակում մը ունին մամուլին մէջ, ի մասնաւոր իրենց մարդասիրական արարքներով եւ ընդհանուր զարգացման ու բարօրութեան իրենց օգնութեամբ: ՈԿԿ-երու գլխաւորները մաս կը կազմեն աշխարհի ընկերային կառոյցին –սենտիքաներ, մարզական դաշնակցութիւններ, կրօնական միաբանութիւններ: Միւսները կը մնան անծանօթ, հեռաւոր կամ առանձնացած:

Գոյութիւն չունի «տիպական» ՈԿԿ մը, այնքան որ ան իր մէջ կը պարփակէ զանազանութիւններ եւ համախմբումներ կեանքի տարբեր կալուածներէն – տնտեսական, ընկերային, կրօնական, մշակութային, արուեստի, առողջապահական, երկրագործական, բնապահպանման, բնակարանային, գործի, աշխատատեղական: Ամէն մէկ կազմակերպութիւն կը գործէ մարզի մը մէջ, առանց որ այն ըլլայ պայմանաւոր. ՈԿԿ մը կրնայ ընդգրկել մէկէ աւելի մարզեր կամ իր գործունէութեան ընթացքին փոխել աշխատանքին գետինը:

Այս բոլոր զանազանութիւններով հանդերձ, ՈԿԿ-երը կարելի է համախմբել **ազգային** եւ **համաշխարհային** դասակարգերու մէջ:

ա. **Ազգային** մարզի մէջ, երկուքէ աւելի անձեր, երբ կը միանան եւ իրենց գիտութիւնն ու աշխատանքը կը տրամադրեն ոչ-եկամտաբեր գործունէութեան՝ կ'ունենան անհատական, ոչ-կառավարական նկարագիր, իսկ երբ իրենց աշխատանքին մէջ ցոյց կու տան նաեւ որոշ շարունակականութիւն մը՝ կը նկատուին Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւն, համաձայն 1991-ի ֆրանսական օրէնքին: Իսկ անգլիական բարեսիրական կազմակերպութիւնները – "Charities" – որպէս այդ ճանչցուելու համար, պէտք է բնականաբար ըլլան ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններ, ունենան պաշտօնական ինքնութիւն եւ իրենց նիւթականին ամբողջութիւնը կամ մեծ մասը ապահովեն անհատական նուիրատուութիւններէ: Ամէն երկիր իր նրբութիւնը ունի բնորոշելու համար ՈԿԿ-ը, սակայն բոլոր երկիրներու պարագային ալ հասարակաց գիծը կը կազմէ այդ կազմակերպութեանց ոչ-շահաբեր բնոյթը:

ՈԿԿ-երը յաճախ ստեղծուած են ստանձնելու համար առաքելութիւններ, որոնք անգոհացուցիչ կերպով կը կատարուին երկրին իշխանութիւններուն կողմէ: Այդ առաքելութիւններուն մաս կը կազմեն անհատներու անտեսուած կամ ոտնակոխուած շահերը՝ ի հակադրութիւն սահմանադրական, օրէնսդրական, տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային հաստատուած կարգերուն, զանոնք ամբողջովին կամ մասամբ փոխելու նպատակով:

բ. **Միջազգային** ՈԿԿ-երը ընկերակցութիւններ կամ հաւաքականութիւններ են, ազատօրէն ստեղծուած անհատական նախաձեռնութիւններէ, որոնք ոչ-շահադիտական նկատումներով միջազգային գործունէութիւն կ'ունենան, առանց զուտ ազգային մտահոգութիւններու, համաձայն Միջազգային Իրաւաբա-

նական Հիմնարկին Պայմանադրութեան: Երոպական Խորհուրդին մեկնաբանութեամբ, անոնք պէտք է գործեն առնուազն երկու երկիրներու մէջ, այլ խօսքով՝ ազգային գետին մը ունենալով հանդերձ՝ տարածուին միջազգային տարածքի վրայ:

Միջազգային ՈԿԿ-երը կրնան ունենալ միջազգային մարմիններու խորհրդականի գոյավիճակ: Անոնք կը պատկանին հետեւեալ դասակարգերուն. – արհեստակցական, ուսումնական, դաստիարակչական, գիտահետազոտական, փաստագրային, արհեստագիտական, քաղաքական, քաղաքային, ընկերային, երիտասարդական, մարմնամարզական եւ զբօսական:

Ընկերային կալուածին մաս կը կազմեն առողջապահական օգնութիւնը, բժշկական ու հիւանդանոցային խնամքը, աղէտեալներու, գաղթականներու, քանտարկեալներու օգնութիւնը:

ՈԿԿ-երու գործունէութիւնները երեք ձեւերով յառաջ կը տարուին. ա) ուղղակի արարքով, ինչպէս բժշկական խնամքը, հիւանդանոցներու կամ տարեցներու աչքելութիւնը, հիմնարկութիւններու վարչարարութիւնը, քաղաքացիական եւ առողջապահական կրթութիւնը, հագուստներու հաւաքը եւ բաժանումը, սննդեղէնի նուէրները, բնակարաններու օգնութիւնը, վարչական եւ իրաւաբանական խորհրդատւութիւնը եւայլն. բ) ուրիշ ՈԿԿ-երու, –աւելի տկար եւ կամ օժանդակի դերը կատարող,– բարեսիրական գործունէութիւններուն միջոցով մատակարարումով. գ) լրատուական եւ դաստիարակչական միջոցներով առաջ տանիլ քաղաքական, տնտեսական, Երրորդ Աշխարհին մաս կազմող երկիրներու ընկերային, կրօնական, մարդու իրաւունքներու, մանուկներու պաշտպանութեան հարցերը. դ) առաջացնել եւ զարգացնել այլ կարգի գործունէութիւններ, որոնք կրնան ազդեցութիւն բանեցնել հանրային կարծիքին, ազգային իշխանութիւններուն եւ միջկառավարական մարմիններու վրայ:

Բոլոր պարագաներուն ալ, իրաւականօրէն բոլոր ՈԿԿ-երը ստեղծուած են ազգային օրէնսդրական շրջանակին մէջ: Չկան միջազգային պայմանադրութիւններ, որոնց համաձայն ազգային իրաւական գետնի վրայ ստեղծուած ՈԿԿ մը ինքնաբերաբար նոյն իրաւասութիւնները ունենայ բոլոր երկիրներուն մէջ, ուր անոնք մասնաճիւղեր ունին եւ անոնցմով յառաջ կը տանին իրենց գործունէութիւնը: Ֆրանսական Կարմիր Խաչը եւ Զուիցերիական Կարմիր Խաչը իրենց երկիրներուն օրէնքներուն համապատասխան գործող կազմակերպութիւններ են: ՈԿԿ-երու միջազգային ճանաչումը եւ անոնց գործունէութիւնը աւելի սահմանափակող պայմաններ ունին, բացի այն երկիրներէն, որոնք իրարու հետ համաձայնութիւն կնքած են, ինչպէս Երոպական Խորհուրդի անդամ երկիրները:

Պատմական երկու հոսանքներ ծագում տուած են արեւմտեան երկիրներու մէջ Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւններու. քրիստոնէական աւանդութիւնը եւ քաղաքական ազատականութիւնը: Քրիստոնէական բարեգթութիւնը եւ ուրիշին օգնելու աւանդութիւնը գործնականացած են Եկեղեցիին եւ կրօնական միաբանութիւններու յօժարակամ օգնութեան սպասարկութիւններով, սկսեալ Միջնադարու դպրոցէն եւ հիւանդանոցներէն մինչեւ 18-րդ դարու որբանոցներն ու կուրանոցները: Նման օգտակարութիւն ունեցած է **Մալթայի Կարգը**², 11-րդ դարուն, երբ անոր անդամները ընկերակցած են Խաչակիրներուն

մինչև Երուսաղեմ: Ասելի մօտ՝ 19-րդ և 20-րդ դարերում, երբ նկատի չառնուի շատ մը միսիոնարական առաքելություններու մարդոսական առաքելությունները գաղթավայրերու մէջ, անոնք ընկերային եւ բժշկական մարզերէ ելնէրս մեծ օգտակարութիւն ունեցած են:

Որոշ է թէ ՈԿԿ-երը կրնան ստեղծուիլ եւ գործել անկախաբար քաղաքական իշխանութիւններուն եւ հանրային մարմիններուն՝ միայն ազատական եւ բազմակուսակցական ընկերութիւններու մէջ: Ինքնավար ՈԿԿ-երուն համար նախադրեալներու գոյութիւնը անհրաժեշտ է. Պետութեան հանդէպ անոնց անկախութեան յարգումը եւ Պետութեան կողմէ յարգանքը՝ հանդէպ մարդու հիմնական իրաւունքներուն, ինչպէս ընկերակցութեան, հաւաքի, մտածումի, խղճի եւ կրօնի ազատութիւնը: Այս ձեւով միայն կարելի կը դառնայ պետութենէն տարբեր եւ նոյնիսկ անոր ներհակ հրապարակային դիրքերու որդեգրումը, բնականաբար օրինական սահմաններու մէջ:

19-րդ դարում ստեղծուած ՈԿԿ-երուն շատերը ազգային են եւ կրօնական հիմք մը ունին, ինչպէս Փրկութեան Բանակը:

Կարմիր Խաչի ստեղծումն է 1863-ին, որ նորարարութիւն մը բերաւ. հակառակ անոր քրիստոնէական ոգիի ծնունդ ըլլալուն, ան կապ չունեցաւ հաստատուած քրիստոնէական կրօնքներուն եւ դաւանանքներուն հետ: Միջազգային ՈԿԿ-երը բազմացան պատերազմներու, արհաւիրքներու եւ բնական աղէտներու պատճառով Ա. եւ Բ. Աշխարհամարտերէն ետք՝ ինչպէս՝ Save the Children Fund-ը եւ Oxfam-ը (1942): 1945-էն ետք, ՈԿԿ-երը նախ օգտակար եղան եւրոպական երկիրներուն, իսկ 50-ականներէն սկսեալ իրենց ուշադրութիւնը ուղղեցին դէպի նոր զարգացող երկիրներ: Որովհետեւ ստիպողական օգնութեան ձեւը մնալուն հարցերու լուծում չի յառաջացներ, անոնք մշակեցին զարգացման ծրագիրներ երրորդ աշխարհի պետութիւններուն համար, հայթայթելով նաեւ թէքնիք եւ մասնագիտական օգնութիւն: Այս ձեւով «հիւսիսի» եւ «հարաւի» ՈԿԿ-երու գործընկերակցութիւն մը ստեղծուեցաւ:

Ծագում եւ Նպատակ

Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւններու նպատակին մաս կը կազմէ մարդասիրական լայնածիր գործունէութիւններու ցանց մը. – անօթութիւնը, անգործութիւնը, կենսոլորտի պաշտպանութիւնը, աշխարհի ժողովուրդներու վատ առողջապահական վիճակը, բանտային չարչարանքը, զինարշաւը, մարդկութեան անհակակշիռ աճը, միջազգային ահաբեկչութիւնը, մարդու իրաւունքներու պաշտպանութիւնն ու այդ գաղափարին տարածումը, հաւաքում ու փաստագրում վկայութիւններով՝ զանոնք հանրութեան սեփականութիւնը դարձնելու համար, մատնանշում կառավարութիւններու կողմէ մարդու իրաւունքներու խախտման եւ ոտնահարման դէպքերու, տեղեկագիրներու պատրաստութիւն աւբաստանելու համար իշխանութիւնները կամ պատասխանատուները:

ՈԿԿ-երու ծագման սկզբնական պատճառ հանդիսացած է մարդասիրական օգնութիւնը, իսկ անոր դրդապատճառը եղած է գթասրտութիւնը եւ համակամութիւնը տկարներու հետ: Պատճառ թէ դրդապատճառ՝ կ'ենթադրեն մեր-ժումը եասսիրութեան եւ անտարբերութեան ուրիշին բախտին հանդէպ:

Հին օրերէն մինչեւ մեր շրջանը, մարդասիրական կազմակերպութիւնները անցած են երեք փուլերէ – առաջինը ճիւմնուած է քրիստոնէական սկզբունքին վրայ, «դրացիւն», «ուրիշը» սիրելու եւ անոր օգնելու: Այս կարգի կազմակերպութիւններ ճոռվմէական կաթոլիկ պատկանելիութիւն մը ունին կամ կը պատկանին քրիստոնէական տարբեր դաւանանքներու:

Ասոնց կարգին պէտք է դասել հին կրօնական միաբանութիւնները, որոնք կը գոյատեւեն մինչեւ մեր օրերը, ինչպէս՝ **Ֆրանչիսքեան Միաբանութիւնը եւ Մալթաի Կարգը**, որ սկիզբ առած է Խաչակիրներու Երուսաղէմի գրաւումէն առաջ, 1099-ին: Այս կարգին պաշտօնն էր քրիստոնէայ ուխտաւորներուն կեանքին եւ առողջութեան պաշտպանութիւնը՝ կրօնականին առընթեր: 1955-ին Հռոմ տեղափոխուած՝ Մալթաի Կարգը պահեց իր ազգային գերիշխանութիւնը եւ այսօր ճանչցուած է 52 երկիրներու կողմէ: Միայն Ֆրանսայի մէջ Կարգը կը հաշուէ 500,000 անդամ, եւ 48 երկիրներու մէջ ունի բժշկական հիմնարկներ: **Բարեկամներու Ընկերակցութիւնը** – Quakers – (Անգլիա, 1652), քրիստոնէական դաւանանք մը կամ թէ մը՝ որ շուրջ 240,000 անդամ ունի աշխարհի 56 երկիրներու մէջ, կազմուած լաիքներէ, սակայն չունի ոչ քահանայ կամ պատուելի, ոչ եկեղեցական արարողութիւն, ոչ վարդապետական հանգամանք, եւ ոչ ալ նուիրապետական որոշ կարգ: Կազմակերպութիւնը կը պայքարի աղքատութեան, տգիտութեան, հիւանդութեան դէմ: Կը պաշտպանէ մարդու իրաւունքները: Անոր գլխաւոր յատկանիշն է խաղաղասիրութիւնը, հետեւաբար դէմ է ամէն կարգի պատերազմներու: Ասկէ մեկնելով, ան նեցուկ կը կանգնի զինուորական ծառայութեան ընդդիմացող «խղճի առարկողներ»ուն: **Քուէքքըր** շարժումը, թէեւ կոտորակուած, սակայն իր անդամներուն մեծամասնութիւնը նեցուկ կը կանգնի "American Friends Service Committee"-ին, որ իր կարգին համաշխարհային գետնի վրայ կը վերահսկէ աշդ հզօր շարժումը: **Միջազգային Գարիթաւը** (Caritas Internationalis), 1950-ին ստեղծուած 120 կաթոլիկ ազգային գարիթասներու ընկերակցութենէն, կը հետապնդէ **«բարեսիրութեան եւ արդարութեան ճառագայթումը աշխարհի մէջ»**: **Միջ-Եկեղեցական Խորհուրդը**, հիմնուած 1948-ին Հոլանտայի մէջ, միացումով 147 եկեղեցիներու (այժմ կը հաշուէ աւելի քան 300 եկեղեցիներ), եւ որուն մաս կը կազմէ Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցին: **Փրկութեան Բանակը** (Salvation Army), հիմնուած 1865-ին Լոնտոնի մէջ, որուն գործունէութիւնները տարածուած են 90-է աւելի երկիրներու մէջ: «Բանակը» կը պայքարի **«մեղքին եւ չարին դէմ»**, եւ կ'աշխատի մարդիկը դուրս հանել իրենց թշուառութենէն: **«Փողոցի Եկեղեցին»** է ան, որ իր առաքելութիւնը յառաջ կը տանի բարեսիրական, կրթական եւ հաւատափոխման ճակատներուն վրայ: Ունի զինուորական աստիճանաւորում մը իր անդամներուն համար: **Միջազգային Կարմիր Խաչը**, հիմնուած Զուիցերիոյ մէջ 1863-ին, որպէս առաքելութիւն ունի բանտարկեալներու եւ **«վիրաւորներու օգնութիւնը»**: Կարմիր Խաչը կը ծառայէ նաեւ որպէս միջնորդ մարդասիրական գետնի վրայ միջազգային հակամարտութիւններու պարագային: **Կարմիր Խաչ եւ Կարմիր Մահիկ Ընկերակցութիւններու Լիկան**, որ ազգային կազմակերպութիւններու դաշնակցութիւն մըն է, կազմուած 1989-ին: Պատերազմական դրութեան մէջ Լիկային ղեկավարութիւնը կը ստանձնէ Միջազգային Կարմիր Խաչի Կոմիտէն: Պատմական եւ կամ նշանաւոր ՈԿԿ-երու կարգին կը պատկանին հետեւեալ կազմակերպութիւնները, ոմանք արդէն

նշում՝ Save the Children (անգլիական, 1919), OXFAM (Oxford Committee for Famine Relief, անգլիական, 1942), CARE (ամերիկեան, 1946), Christian Solidarity International (Աւետարանական, կեդրոնատեղին՝ Ջուիցերիա), որ ոչ-հատուածական կազմակերպութիւն մըն է, լծուած՝ մասնաւորաբար հալածեալ եւ իրաւազրկուած քրիստոնեաներու, ինչպէս նաեւ մարդկային իրաւունքներու պաշտպանութեան: Այս կազմակերպութիւնն է, որ գործակցաբար Պարոնուֆի Գերոլայն Քոքսի, օգնութիւն կ'ընձեռէ նաեւ Արցախի հայութեան: Վերոյիշեալ միւս կազմակերպութիւններէն ոմանք նաեւ զանազան ձեռի օժանդակութիւն տուած են ու կը շարունակեն իրենց օգնութիւնը Հայաստանի, 1988-ի երկրաշարժէն ի վեր: UNICEF-ը (Միացեալ Ազգերու Համաշխարհային Մանուկներու Օգնութեան Ֆոնտ) որ ունի մենաշնորհեալ վիճակ մը, քանի ստեղծուած է ՄԱԿ-ի մասնաւոր ֆոնտով: Կիսանկախ կազմակերպութիւն մըն է, որուն օգնութիւնները կը տարբերին ըստ երկրի եւ կարիքի, սկսեալ մօր եւ զաւակի առողջութենէն մինչեւ մանկական գիրքեր եւ գրեական պիտոյքներ:

Մարդասիրական ՈԿԿ-երը կը բաժնուին երկու խումբերու. առաջինին խումբին մաս կը կազմեն այն կազմակերպութիւնները, որոնք ընդհանրապէս կը պահեն ապաքաղաքական, չէզոք, անկողմնակալ եւ խորհրդապահական դիրք մը: Անոնք մեծամասնաբար ձեռնպահ են եւ զգուշաւոր՝ հրապարակաւ քննադատելէ կառավարութիւններու վնասակար քաղաքականութիւնը, եթէ նոյնիսկ անգօսնուած են մարդու իրաւունքները, որոնց պաշտպանութիւնը կը ձգեն ուրիշ կազմակերպութիւններու: Այսուհանդերձ, միջազգային շատ լուրջ կացութիւններու պարագային, կրնայ պատահիլ որ այդ կազմակերպութիւններէն մէկն ու մէկը ձայն բարձրացնէ, երբ վտանգուած եւ ոտնակոխուած ըլլալ միջազգային մարդասիրական իրաւունքը: Այս պատճառով, Կարմիր Խաչի Միջազգային Կոմիտէն միջազգային համայնքին կոչեր կատարեց 1983-1984ին Իրաքի եւ Իրանի առընչութեամբ, եւ 1989-ին՝ Իսրայէլի ուղղութեամբ: Կրօնական կազմակերպութիւններու պարագային, իրենց դիրքորոշումը կը բխի իրենց հաւատքին բարոյական հրամայականներէն:

Երկրորդ խումբին մաս կը կազմեն բժշկական շարժումներուն մէկ մասը, ֆրանսական ծագումով, եւ բողոքական կազմակերպութիւնները, որոնք որոշած են կողմ ըլլալ եւ վկայութիւններ տալ՝ երբ բնակչութիւններուն տառապանքները ուղղակի հետեւանքն են իշխանութիւններու հակաժողովրդական քաղաքականութեան կամ դեկավարութեան ապականութեան: Ֆրանսացի խումբ մը բժիշկներ, ընդառաջելով Միջազգային Կարմիր Խաչի կոչին, 1968-ին գացած էին ծառայելու պատերազմի մէջ բզքտեալ Պալաֆրայի մէջ: Այդ խումբին մէջ կը գտնուէր Տոքթ. Պեռնար Քուշներ, որ աւելի ուշ պիտի դառնար Պետական նախարար մարդասիրական գծով:

Երիտասարդ բժիշկները սահմոկած էին ի տես սովին եւ միկերիական բանակին կողմէ գործադրուած ջարդերուն: Կարմիր Խաչը Քուշների նոյնիսկ արգիլած էր որ երթայ Ջուիցերիա հանրութեան կոչ ընելու, ի պաշտպանութիւն մարդու իրաւունքներու: Տարբեր մտածումներու այս բախումէն առաջ եկաւ բժշկական «առանց սահմանի շարժումը», տապալելու համար Կարմիր Խաչին հաստատած լուրեան պատը: Այդ շարժումը 1979-ին ծնունդ տուաւ **Միջազգային Բժշկական Օգնութիւն** կազմակերպութեան, որմէ յառաջացան երկու ուրիշ կազմակերպութիւններ. **-Առանց Սահմանի Բժիշկներ**³ (1980), որուն հիմ-

նադիրը՝ Տոկթ. Պեոնար Քուշներ, իրաւամբ դժգոհ իր կազմակերպութենէն, աշ-
նուհետեւ հիմնեց **Աշխարհի Բժիշկները** (1980):

«Առանց Սահմանի Բժիշկներ» կազմակերպութիւնը, -որ բացի Ֆրան-
սայէն, նոյնպէս գոյութիւն ունի Պելճիքայի⁴, Հոլանտայի, Լիքսենպուրկի, Սպա-
նիոյ, Զուիցերիոյ մէջ,- միջազգային առաքելութեամբ Ոչ-Կառավարական
Կազմակերպութիւն մըն է: Բժիշկները իրենց օգնութիւնը կ'ընծայեն բոլոր կարգի
զոհերուն -բնական աղէտ, հաւաքական արկած, թշնամութեանց զոհեր- առանց
ցեղային, քաղաքական, կրօնական, փիլիսոփայական խտրականութեան: Անոնք
կը հաստատեն նաեւ առողջապահական կառոյցներ հոն՝ ուր կը պակսին:
Կ'աշխատին ամբողջական անկախութեան պայմաններով, առանց սակայն մի-
ջամտելու պետութիւններու եւ կառավարութիւններու ներքին գործերուն, պահան-
ջելով նոյն ատեն բացարձակ իրաւունքը իրենց բժշկական առաքելութիւնը
կատարելու: Այս պայմանները գիրենք կ'ենթարկեն կրաւորականութեան մը, ո-
րուն դէմ էր Քուշներ, պահանջելով միջամտութեան իրաւունքը: Առանց Սահմանի
Բժիշկները տէր են շատ արագ օգնութեան միջոցներու, առանց դիւանակալական
ծանրաբեռնման: Պելճիքայի կարգ մը կեդրոններու մէջ միշտ տրամադրելի կը
գտնուին բժիշկներ, վիրաբույժներու խումբեր, պատրաստ մեկնելու՝ վեց ժամուան
միջոցի մէջ: Պելճիքական օդուժը բազմիցս իր աջակցութիւնը տուած է
ստիպողական փոխադրութիւններու համար: Կազմակերպութիւնը իր աշ-
խատանքները տարած է շուրջ երեսուն երկիրներու մէջ, 350 բժիշկներով, 303
հիւանդապահոճիներով, եւ աւելի քան 400 բժշկական եւ ոչ բժշկական մաս-
նագէտներով եւ օգնականներով:

Բժշկական երրորդ խումբ մը՝ «Աշխարհի Բժիշկները» կոչուած, բժիշկ եւ
եւ վկայող՝ նոյն ատեն, խնամող են ու «լրագրող», ի հարկին՝ ահազանգող: Իրենց
ծրագրին մէջ կը գտնուի ուխտառութեան ձեւով հետեւեալ պարբերութիւնը. «...
**ու կը մերժեմ որ բժշկագիտութիւնը ծածկէ ճնշումը կամ չարչարանքը, որ
վիրատրուի մարդու արժանապատւութիւնը, որ ծածուկ պահուի արհաւիրքը...:**
Յանձնառու կ'ըլլամ վկայութիւն տալու»: «Աշխարհի Բժիշկները» նոյնպէս իր
մասնակցութիւնը բերած է **«Մարդասիրական Գործի Եւրոպական Ուխտ»**ին
ընդունման, 1990-ին, որ կը հաստատէ թէ **«ոչ-միջամտութեան սկզբունքը կանգ
կ'առնէ ճշդիւ հոն՝ ուր կը ծագի ոչ-օգնութեան վտանգը»**⁵: Կազմակերպութիւնը,
աւելի քան 500 կամաւորներով, իր գործունէութիւնը տարածած է զըլխաւորաբար
Լատին Ամերիկայի, Ափրիկէի, Արեւելեան Եւրոպայի երկիրներուն մէջ:

«Միջազգային Բժշկական Օգնութիւնը», ամենէն համեստն է **«Ֆրէնչ
տոքթորներ»**ու կազմակերպութիւններուն. իր կամաւորներով կը հասնի աշխարհի
այն անկիւնները՝ ուր չեն գործեր միւս բժշկական կազմակերպութիւնները: Անոնք
յաճախ ապօրինաբար կ'անցնին պետութեան մը սահմանները, օգնութեան
հասնելու համար հեռաւոր բնակչութեանց: Անոր կամաւորները չեն վճարուիր,
նոյնիսկ նուազագոյն չափով: **«Անոնք կ'աշխատին Երրորդ Աշխարհին համար,
եւ ոչ թէ Երրորդ Աշխարհով»**, ինչպէս որ ճշդուած է իրենց ծրագրին մէջ:

Հոս պէտք է յիշատակել նաեւ Terre des Hommes-ը («Մարդոց Երկիրը»,
1959, Զուիցերիա), որ կ'օգնէ պատերազմի մանուկներուն, ու նաեւ ունի քաղա-
քական յանձնառու առաքելութիւն: Բնականաբար կարելի չէ հոս կատարել
նոյնիսկ միջազգային բոլոր մեծ ՈԿԿ-երու թուարկումը, նկատի առնելով ցանկին
երկարութիւնը:

Միջամտելու իրաւունքը

Օգնութիւնը ինքնին միջամտութեան մէկ ձեւն է, ազգային թէ միջազգային մակարդակով, երբ ան կը ձգտի նիւթապէս եւ բարոյապէս նպաստել աղքատներուն, տկարներուն, հիւանդներուն, վիրաւորներուն, տեղահանութեան զոհ անձներուն, գաղթականներուն, տնազուրկներուն, բնական աղէտի թէ մարդոց չարիքներու զոհներուն: Որքան ալ այդ օգնութիւնը անշահախնդիր ըլլայ, քաղաքականապէս չէզոք եւ առանց նիւթական շահախնդրութեան, այսուհանդերձ ամէն օգնութիւն ընտրութիւն մը կ'ենթադրէ զոհերու երկար ցանկին վրայ, իսկ այդ ընտրութեան տրամաբանութիւնը զերծ չի կրնար ըլլալ քաղաքական եւ գաղափարական գումարաւորմէ:

Արդարութեան Միջազգային Ատեանի 9 Ապրիլ 1949-ի մէկ որոշումով, միջազգային օրէնքը «միջամտութեան իրաւունք» չի ճանչնար պետութեան մը կողմէ ուրիշ երկրի մը ներքին գործերուն մէջ: Գերիշխան պետութիւն մը կրնայ նոյնիսկ ՄԱԿ-ի մերժել միջամտութեան իրաւունքը:⁵ Նոյնպէս, ՈԿԿ-երը չեն կրնար միջամտել ուրիշ երկիրներու ներքին գործերուն, առանց տուեալ պետութիւններու արտօնութեան կամ պայմաններուն:

Միջամտութեան իրաւունքի կողմնակիցները կը հիմնուին միջազգային օրէնքի որոշ տրամադրութիւններուն վրայ, երբ կը պաշտպանեն իրենց տեսակէտը: Մարդու Իրաւունքներու Համաշխարհային Յայտարարութեան 3-րդ յօդուածը կը նախատեսէ «կեանքի իրաւունքը», իսկ վեցերորդ յօդուածը՝ մարդու քաղաքական եւ քաղաքացիական իրաւունքները:

Բժշկական բարոյագիտութեան համաձայն, բժիշկը պէտք է օգնութեան հասնի հիւանդին եւ վիրաւորին: Այս բարոյագիտութիւնը նուիրագործուած է նաեւ կարգ մը բժշկական կանոնադրութիւններով, օրինակ՝ ֆրանսականը: Միջազգային գետնի վրայ մարդկային տառապանքները, անոնք ըլլան բնական աղէտներու թէ հակամարտութիւններու հետեւանք՝ կը կարօտին օգնութեան: ՈԿԿ-երը պէտք է իրենց օգնութիւնը ընձեռեն, իսկ կառավարութիւնները պէտք է դիրացնեն անոնց գործը: Հակառակ պարագային, «ծաշրագոյն ստիպողական բարոյական» կը թոյլատրէ նոյնիսկ միջամտութիւն, օգնութեան հասնելու համար զոհներուն:

Պեռնար Քուշներ,⁶ յանուն ֆրանսական կառավարութեան, 1988-ին ՄԱԿ-ի կը ներկայացնէր որոշումնագիր մը «մարդկային օգնութիւն բնական աղէտներու զոհներուն եւ նոյն կարգի ստիպողական կացութիւններու վերաբերեալ»: Կարգ մը փոփոխութիւններով, ՄԱԿ-ը կ'իրացնէր նման որոշում մը, 8 Դեկտեմբեր 1988-ին, ուր կ'ընդգծուի ոչ-կառավարական ու միջ-կառավարական կազմակերպութիւններու ընծայուած մարդասիրական օգնութեան կարեւորութիւնը, եւ կոչ կ'ըլլայ բոլոր պետութիւններուն որ օգնեն մարդասիրական առաքելութիւններուն յաջողութեան: Բնականաբար որոշումը կը հաստատէ նաեւ «երկիրներու գերիշխանութիւնը»:

ՄԱԿ-ը կ'իրացնէր նաեւ ուրիշ որոշում մը 1990-ին, մարդասիրական ստիպողական նրբանցքներու վերաբերեալ:⁷

ՄԱԿ-ի Ապահովութեան Խորհուրդը որոշումով մը (5 Ապրիլ, 1991) կը դատապարտէ Իրաքի իշխանութիւններուն կողմէ երկրին տարբեր շրջաններուն

մէջ քաղաքային բնակչութեանց վրայ գործադրուած քիրտ ճնշումը, ու կը պնդէր որ **«Իրաք արտօնէ միջազգային մարդասիրական կազմակերպութիւններուն մերձեցումը բոլոր անոնց՝ որոնք կարիքը ունին օգնութեան Իրաքի բոլոր մասերուն մէջ, եւ թէ ան իր բոլոր միջոցները տրամադրէ անոնց գործարքին համար»**: Որոշումին մէջ միշտ կը հաստատուէր –նոյնիսկ պատերազմին մէջ պարտեալ– Իրաքի **«գերիշխանութիւնը, հողային ամբողջականութիւնը եւ քաղաքական անկախութիւնը»**, որքան ալ հոն **«պնդուէր»** Իրաքի կողմէ կազմակերպութիւններու մարդասիրական օգնութիւնը արտօնելու եւ զայն դիւրացնելու պահանջը: Իսկ 1992–ին, ՄԱԿ–ը զինուորապէս կը միջամտէր Սոմալիոյ մէջ, մարդասիրական օգնութիւնը ապահովելու համար սովահար ժողովուրդին: Ու դեռ՝ ՄԱԿ–ը դատապարտած է պետական ցեղակրօն խտրականութիւնը Ռոտէզիոյ, Նամիպիայի եւ Հարաւային Ափրիկէի Հանրապետութեան մէջ. այս վերջինին դէմ նաեւ ձեռնարկած է պատժամիջոցներով՝ միջազգային **էմպարկօ** հաստատելով անոր դէմ 1977–ին: Նոյնպէս, վերջերս նման շրջափակում մը հաստատած է Հայիթիի դէմ:

ՄԱԿ–ը, առնուազն կարգ մը ձեւերով, իր Ուխտին մէջ կը բովանդակէ միջամտութեան ի նպաստ կարգ մը տրամադրութիւններ: Բացի «Մարդու Իրաւունքի» պաշտպանութենէն, ան իրաւաստ է դատապարտելու ցեղասպանական միտումները եւ «մարդկութեան դէմ ոճիրը», որոնցմէ մեկնելով ստեղծած է Միջազգային Դատարանը:

ՄԱԿ–ի կողմէ միջազգային միջամտութեան իրաւական հարցը իր լուծումը չէ գտած: Հակառակ այս իրողութեան, միջազգային համայնքին կողմէ առնուած Իրաքի քիւրտ ժողովուրդին ի նպաստ վերոնշեալ որոշումը կը յուշէ զոհերու մարդասիրական օգնութեան հասնելու իրաւունքին գոյութիւնը, եւ Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւններուն գործունէութիւնը կը վերածէ միջազգային ընդունուած սովորութեան: Միւս կողմէ, երկիրներու քաղաքական, տրնտեսական եւ ռազմական շահերը, ինչպէս նաեւ դիւանագիտական զգուշաւորութիւնը շատ քիչ անգամ կ'արտօնեն որ պետութիւններ դատապարտեն ուրիշ պետութիւններու գործադրած մարդկային իրաւունքի խախտումները: Այդ դերն է որ կը ստանձնեն նաեւ ՈԿԿ–երը: Անոնք քայլ մը աւելի առնելով, կը ծրագրեն եւ կը գործեն երկրի մը զարգացման համար, խնդրոյ առարկայ դարձնելով տուեալ երկրին իրաւակարգը, ու քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային դրութիւնը: Անոնք մասնակից կ'ըլլան նաեւ կառավարութիւններու դէմ ըմբոստական շարժումներուն:

ՈԿԿԵՐԸ ԵՎ ՄԱԿ–Ը

Միջազգային ՈԿԿ–երը կապեր եւ խորհրդակցական գոյավիճակ մը ունին ազգային կառավարական եւ միջ–կառավարական կազմակերպութիւններու հետ: Կառավարական մարմիններ անոնցմէ կրնան պահանջել տեղեկագիրներ տուեալ հարցի մը շուրջ, եւ զանոնք հրաւիրել հարցերու քննարկումի: Նաեւ, որոշումներէն ոմանց գործադրութիւնը կրնայ յանձնուիլ անոնց, փոխան ցիրօական հատուցումի:

Առաջին Աշխարհամարտի աւարտին, Ազգերու Ընկերակցութիւնը իրա–

սական հիմք մը չէր տուած ՈԿԿ-երու հետ իրենց յարաբերութիւններուն, հակառակ անոնց ոմանցմէ հետ բազմակողմանի եւ սերտ գործակցութեանց: Այսպէս՝ **Նանսէնի Միջազգային Գրասենեակը, Արդարադատութեան Միջազգային Ատեանը, Աշխատանքի Միջազգային Կազմակերպութիւնը** եւ ուրիշներ, ընկերակցած էին Ազգերու Ընկերակցութեան գործունէութեանց: Ստեղծուած չէր նաեւ միջազգային մեքենայ մը հսկելու եւ պաշտպանելու համար մարդկային էակի հիմնական հաւասարութիւնը, որ այլապէս ալ չէր ճանչցուած համաշխարհային իմաստով:

Երկրորդ Աշխարհամարտի ավարտին, 10 Դեկտեմբեր 1948-ին, Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան կողմէ ընդունուեցաւ Մարդու Իրաւունքներու Տիեզերական Յայտարարութիւնը, որ կը նուիրագործէր մարդու քաղաքային եւ քաղաքական տարածուն իրաւունքները –կեանքի, ազատութեան, հաւասարութեան, անձի ապահովութեան, սեփականութեան եւայլն, առանց ցեղի, լեզուի, կրօնքի եւ այլ խտրութիւններու: Յայտարարութիւնը կը ճանչնար նաեւ տնտեսական, մշակութային եւ ընկերային իրաւունքները:

Վերոնշեալ Յայտարարութեան տարիներու ընթացքին յաջորդեցին ուրիշ ուխտեր, պայմանադրութիւններ եւ յայտարարութիւններ –թիով շուրջ վաթսուն-միշտ նոյն ոգիով եւ ներշնչումով, եւ սակայն յառաջադրանքներու եւ գործունէութիւններու աւելի յստակ մեկնաբանութիւններով, բաժանումներով եւ ծրագիրներով:

Մարդու իրաւունքներու պաշտպանութեան եւ անոնց յառաջդիմութեան համար երեք լծակներ գոյութիւն ունին –պետական (ամենէն վճռականը), միջկառավարական եւ ոչ-կառավարական (ազգային ու միջազգային) կազմակերպութիւններ:

ՄԱԿ-ի Յայտարարութեան 71-րդ յօդուածը յստակօրէն կը նախատեսէ, որ իր Ընկերային եւ Տնտեսական Խորհուրդը **«կրնայ ամէն օգտակար տրամադրութիւն ձեռք առնել, խորհրդակցելու համար ոչ կառավարական կազմակերպուշ հետ, որոնք կ'աշխատին իր իրաւասութիւններէն բխող հարցերով**

Սակայն հոս նաեւ կը սահմանափակուին ՈԿԿ-երու իրաւասութիւնները, որոնք տեսականօրէն կը ներկայացնեն ժողովուրդներ (սակայն ոչ կառավարութիւններ), կամ ժողովրդային հոսանքներ: Հետեւաբար, ՈԿԿ-երը ի զօրու չեն պաշտօնապէս միջամտելու միջազգային քաղաքական հարցերու, ոչ ալ ունին քուէարկելու իրաւունքը: Այսուհանդերձ, ՄԱԿ-ի **Աբարթայտի** (ցեղային պետական խտրականութեան) դէմ Մասնաւոր Կոմիտէն եւ Պաղեստինի Հարցով Միջկառավարական Կոմիտէն ստեղծեց այդ յատուկ հարցերով գործակցութիւն մը ՈԿԿ-երու հետ: Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւնները մասնակցեցան թերաճ երկիրներու զարգացման եւ զինաթափման առընչող միջազգային համագումարին եւ ՄԱԿ-ի 1988-ի արտակարգ ժողովի 3-րդ նիստին, որ կը վերաբերէր զինաթափումին: Իսկ 41-րդ նստաշրջանէն սկսեալ, ՈԿԿ-երը կրնան ուղղակի յարաբերութեան մէջ մտնել ՄԱԿ-ի գլխաւոր յանձնախումբերուն հետ: ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Քարտուղարը կրնայ զանոնք հրաւիրել, որ իրենց գրաւոր յայտարարութիւնները ներկայացնեն: ՈԿԿ-երը կրնան հարցումներ առաջարկել, առ ի քննութիւն Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդին կողմէ: Անոնց դերը այնքան կարեւոր է, որ մարդկային իրաւունքներու վերաբերեալ տեղեկութիւններուն 80 առ հարիւր կը փոխանցուի անոնց միջոցով ՄԱԿ-ի իրաւասու մարմ-

նի կեդրոնին: ՈԿԿ-երու գործունեությունը որոշապես սահմանափակ է Եւրոպական Խորհուրդի համապատասխան մարմիններուն մօտ, որոնց ժողովները ընդհանրապես կը կայանան դռնփակ:

Մարդու իրաւունքներու պաշտպանութեան բազմաթիւ կազմակերպություններու կարգին անուանի են ի մասնաւորի **Քուէչքըր**-ը, զոր նախապէս նըշեցինք եւ որուն Ժընեւի «Միացեալ Ազգերու Գրասենեակը» մասնաւորաբար գործօն է, **Իրաւաբաններու Միջազգային Յանձնաժողովը**, հիմնուած 1952-ին Ժընեւի մէջ, որ կը վայելէ իրաւագէտներու, դատական անձնակազմերու, անոնց ընկերակցութեանց նեցուկը: Յանձնաժողովը կը յառաջադիւ մարդոց մէջ տարածել իրենց իրաւունքին գիտակցութիւնը եւ յանձն առնել անոնց պաշտպանութիւնը կառավարութիւններուն մօտ: **Մարդու Իրաւունքներու Միջազգային Դաշնակցութիւնը** (1922, Փարիզ, վերանորոգ գործունեութեամբ աշխուժացած՝ 1945-ին) եւ **Միջազգային Ներումը** (Amnesty International): Այս վերջին կազմակերպութիւնը ամենէն ծանօթն է եւ կարելորդ ՈԿԿ-երու մէջ: Հիմնուած է Մարդու Իրաւանց Միջազգային Յայտարարութեան սկզբունքներուն եւ նոյն ներշնչումով միջազգային դաշնագիրներու վրայ:

Էմնըթի Ինթըրնէշընըլը իր գործունեութիւնը սահմանափակած է բանտարկեալներու հարցով, անոնց՝ որոնք ազատագրուած են իրենց քաղաքային եւ քաղաքական իրաւունքներուն կիրարկման պատճառով: Ան կ'աշխատի ազատել արգելափակեալները, անոնց ապահովել արագ եւ արդար դատավարութիւն, ջնջել մահապաշտոն ու բանտային եւ այլ չարչարանքներ: Արգիլել արտադատական եւ արտա-իրաւական սպանութիւնները (պետութիւններու կողմէ ուղղակի, թէ անուղղակի կազմակերպեալ), տարախոհներու «անյայտացումները»: Դէմ է պատանդներու վրէժխնդրական դրութեան: Կազմակերպութիւնը հիմնուած է Անգլիոյ մէջ 1961-ին փաստաբանի մը՝ Փիթըր Պէնէնտնի կողմէ, որ տարի մը առաջ ներկայացած էր մայրաքաղաքին փորթուկալեան դեսպանատունը, իր բողոքը բարձելու Փորթուկալի մէջ բանտարկուած երկու ուսանողներու հարցով: Անոնք ձերբակալուած էին իրենց բաժակները բարձրացուցած ըլլալով «ազատութեան կենացը»: Պէնէնտն հրապարակ իջած էր «Կոչ Ներումի» նշանաբանով, որ յետոյ վերածուեցաւ այժմու «Միջազգային Ներում»ի: Կազմակերպութիւնը նաեւ դիտորդներ կը դրկէ հսկելու համար զանազան երկիրներու մէջ կայացող ընտրութիւններու ազատ ընթացքին վրայ: Նոյնը կ'ընէ նաեւ Իրաւաբաններու Միջազգային Յանձնախումբը: Էմնըթին կը հաշուէ աւելի քան մէկ միլիոն անդամ՝ 150 երկիրներու մէջ: Ունի 6,000 տեղական խումբեր 70 երկիրներու մէջ: Իր գործունեութեամբ անկախ է, ու խտրութիւն չի դնէր ցեղի, կրօնի, մտածողութեան հարցերով: Կազմակերպութիւնը շահած է Նոպէլի Խաղաղութեան մրցանակը 1977-ին:

Որպէսզի ՄԱԿ-ը խորհրդակցական գոյավիճակի ճանաչում շնորհէ ՈԿԿ-ի մը՝ իր Տնտեսական եւ Ընկերային Խորհուրդի ծիրին մէջ, տուեալ կազմակերպութիւնը պէտք է լրացնէ որոշ պայմաններ. ան պէտք է ըլլայ իսկապէս միջազգային, իր աշխատանքը պէտք է մաս կազմէ Խորհուրդին աշխատանքի բնագաւառին, -ընկերային, տնտեսական, մշակութային, կրթական, առողջապահական, գիտական, թէքնիկ, մարդու իրաւունքներ: ՈԿԿ-եր խորհրդակցական գոյավիճակ ստացած են նաեւ ՄԱԿ-ի մասնագիտական հիմնարկութիւններուն մէջ, ինչպէս՝ Սննդառութեան եւ Երկրագործութեան Հիմնարկութիւնը -FAO (Food and

Agriculture Organization): ՈԿԿ-եր խորհրդակցականի գոյավիճակ ստացած են նաեւ Եւրոպական Խորհուրդին մօտ, եւ կը գործակցին Եւրոպական Համայնքներու Յանձնաժողովին, Համաշխարհային Դրամատան, Միջազգային Դրամական Ֆոնդին հետ: Իրենց կարելորութիւններուն եւ իրաւասութիւններուն համաձայն, ՄԱԿ-ի մօտ երկու դասակարգի միջազգային ՈԿԿ-եր ճանաչում գտած էին մինչեւ 1991: Քառասունմէկ կազմակերպութիւն՝ առաջին դասու, 354՝ երկրորդ դասու, իսկ ցանկին վրայ արձանագրուած էին նաեւ 533 ՈԿԿ-եր:⁸

Նիւթական աղբիւրներ

Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւնները միշտ դէմ յանդիման գրտուած են տնտեսական հարցերու, եկամուտներու անբաւարարութեան եւ իրենց անկախութեան սպառնացող վտանգներու: Այս կացութիւնը խնդրական կը դարձնէ նոյնիսկ իրենց ծրագրած տարեկան գործունէութեան յաջողութիւնը: Երբ հանրային իշխանութիւնները իրենք հոգան ՈԿԿ-երու ծախսերը, այդ կրնայ ենթադրել կազմակերպութիւններուն ենթակայութիւնը կառավարութեան, կամ առնուազն սահմանափակում մը անոնց ինքնավարութեան: Որոշ բարոյագիտական կեցուածք մը, որ կրնայ պարտադիր օրէնք նկատուիլ, կը թելադրէ որ կառավարական օժանդակութիւնը մնայ կազմակերպութեան ընդհանուր պիտոճէի 20 առ հարիւր սահմանին մէջ: Եկամուտները կը գոյանան անդամատուրքերէ, նուիրատուութիւններէ, նուիրահաւաքներէ, հարուստ ՈԿԿ-երու կողմէ աղքատ ՈԿԿ-երու օգնութենէ, երկիրներու Արտաքին Գործոց նախարարութիւններու եւ այլ կառավարական օժանդակութիւններէ, եւայլն: Նուիրահաւաքի ձեւերէն են մասնաւոր առիթները –սով, համաճարակ, *Էյտզ* հիւանդութիւն, պատերազմ, անտեսուած կամ գէշ վարմունքի ենթակայ փոքրիկներ եւայլն, միջազգային հանրութեան զգացումներուն դիմել կոչերով, հաղորդագրութիւններով, լրասփիռով, որուն ամենէն ազդու միջոցն է հեռատեսիլը: Հոս ալ երբեմն կը պատահի չարաշահութեան տեսակ մը, երբ տեղական փոքր աղէտ մը կը ներկայացուի անհամեմատօրէն մեծցուած եւ համաշխարհային ողբերգութեան տարողութեամբ: Մեծ Դրամագլուխը նաեւ այժմ իր մասնակցութիւնը կը բերէ մարդասիրական օգնութիւններու, ոչ անպայման մարդասիրական վսեմ նպատակներով, որքան՝ իր անունը զուգորդուած տեսնելու Միջազգային Կարմիր Խաչին կամ այլ հանրաժանօթ բարեսիրական կազմակերպութեան մը:

Նիւթական աղբիւրներու կարելորութեամբ կը շեշտուի նաեւ տարբերութիւնը տկար եւ զօրաւոր ՈԿԿ-երու միջեւ: Անոնք որ սիրայօժար կը տանին իրենց գործունէութիւնը տկար կը մնան գործատէրերու ընկերակցութեանց կողքին, որոնք նոյնպէս «հասութաբեր» կազմակերպութիւններ չեն, առնուազն իրաւականօրէն: Ու դեռ ի՞նչ ըսել ընտրանիներու ընկերակցութիւններու մասին, ինչպէս՝ *Տնտեսական Ֆորումը*, *Հոռմի Ակումբը* եւ կամ *Պիլտըրպըրկի Խումբը*, որոնք կը համախմբեն պետութեան ղեկավարներ, մեծ գիտնականներ, բազմազգային նախագահ-ընդհանուր-տնօրէններ:

Նաեւ չարաշահութիւններ եւ շեղումներ անպակաս եղած են կազմակերպութիւններուն ելեւմտական հարցերուն մէջ: Սկզբունքով, անոնց նիւթական ամ-

բողջ գործունեությունը պետք է թափանցիկ ըլլայ, տարեկան հաշուետվությունները ճշգրիտ՝ իրենց լետին մանրամասնություններով: Այդ կը պահանջէ անոնց կազմակերպական կառուցը: 1989-ին ֆրանսական պատկան մարմիններուն կողմէ քննություն մը երեսան հանած էր որ պատկանելի հիմնարկություն մը՝ Ֆրանսական Կարմիր Խաչը, 120 միլիոն ֆրանքի բաց մը ունէր, իր տկար վարչարարութեամբ, եւ նաեւ՝ մսխումներուն եւ անարդարանալի վճարումներուն հետեւանքով: Այս առթիւ, դիտորդ մը յայտարարած էր. *«Երբ 100 ֆրանք կու տաք Կարմիր Խաչին, 30 ֆրանքն է որ իսկապէս կը յատկացուի իր նպատակին»*: Գոլոմպիոյ մէջ Արմէրոյի շրջանի 1985-ին երկրաշարժէն (21,000 զոհ) ետք, Կարմիր Խաչը նուիրահաւաքէ գոյացուցած էր 12 միլիոն ֆրանք: Չորս տարի ետք, այս գումարէն միայն 4.5 միլիոնը ծախսուած էր իր նպատակին:⁹ 1991-ին *«Մարդոց Եղբայրներ»* Ոչ Կառավարական Կազմակերպությունը, որ նուիրուած է թերաճ երկիրներու զարգացումին, իր 20 միլիոն յատկացուելիք գումարէն գործածած էր միայն 3 միլիոնը իր նպատակին, մնացեալը տրամադրելով երրօրեայ կառուցներու եւ իր անձնակազմին ընհանուր ծախսերուն: Վերոյիշեալ կազմակերպությունները նման «շեղումներու» մենաշնորհը չունին աշխարհի մէջ: Հայութեան մէջ ալ կասկածներ արթնցած են 1988-ի երկրաշարժի վաղորդայնին սփիւռքահայ կարգ մը կազմակերպություններու նուիրահաւաքներէն գոյացած գումարներուն իրենց նպատակին լրիւ յատկացումին կապակցութեամբ:

Զօրութիւն եւ Տկարութիւն

ՈԿԿ-երը առաւելություններ ունին քաղդատմամբ կառավարական եւ միջ-կառավարական գործերու կարելի սահմաններուն: Անոնք ուղղակի չեն ենթարկուած կառավարական քաղաքականութեան, չունին քաղաքական, առեւտրական եւ զինուորական փառասիրություններ, ընդհանրապէս հեռու են մրցակցական պայքարներէ եւ ազգային սխալ հասկցուած վարկ հետապնդելէ: Անոնք ազատ են ընդունելու կամ մերժելու կառավարութեան կամ անոր ենթակայ մարմիններուն ցուցումները: (Կը պատահի որ ՈԿԿ մը, փոխան վարձատրութեան, կամովին ստանձնէ կառավարական որոշ պատուէր մը, առանց հակադրուելու իր հիմնական սկզբունքներուն):

Կառավարություններու հանդէպ ՈԿԿ-երու այս անկախությունը իրենց կը թոյլատրէ որ միջամտեն կացություններու, եւ նաեւ տեղեք՝ ուր կառավարական ու միջկառավարական կազմակերպություններ պիտի չկարենային, քաղաքական եւ դիւանագիտական պատճառներով: ՈԿԿ-երը այս ձեւով կը հրապարակեն ու հանրային սեփականություն կը դարձնեն խնդիրներ եւ պահանջներ՝ առանց մեծ զգուշանորություններու:

Իրենց գործունեութեան բնոյթէն իսկ մղուած՝ ՈԿԿ-երը շատ աւելի դիւրաւ կրնան յարմարիլ ընկերութեան յարաճուն փոփոխություններուն, եւ քայլ պահել անոնց հետ, առանց խոչընդոտուելու կառավարություններու դիւանակալական դանդաղկոտութենէն: Անոնք լաւատեղեակ են անցուդարձերուն շնորհիւ իրենց միջազգային կապերուն, եւ արագօրէն կը միջամտեն իրենց կամաւոր աշխատողներով եւ մասնագէտներով: Անոնց անմախապաշար մօտեցումը իրենց կը թոյլատրէ բարեկամական կապերու հաստատումը ենթականերու հետ, յարգելով

անոնց մշակութային ասանդությունները եւ հաւատքը: Իրենց օրինակով, մարդոց մէջ կ'արթնցնեն աշխարհական, իրերօգնութեան, անհատական նախաձեռնութեան բարերար զգացումներ: Ժողովուրդին մէջ թափանցումը իրենց կարելիութիւն կ'ընձեռնէ ժողովուրդին հետաքրքրութիւնը սրելու տուեալ հարցի մը շուրջ, խմբակցություններ զօրաշարժի ենթարկելու մարդկային իրաւունքի հարցով: Քաջ մը եւս առաջ երթալով, շատ մը ՈԿԿ-եր նախագնացի դերը կը խաղան. անոնք յաճախ յաջողած են կառավարական կամ խորհրդարանական ուղղություններ փոխել, օրինակ՝ բնապահական կալուածին մէջ: Ահագանգիչի այս պաշտօնը կատարած են ՄԱԿ-ի ուշադրութեան յանձնելով խնդիրներ, որոնք կրնան բարդանալ եւ վտանգ ներկայացնել, ու պահանջած՝ որ միջազգային համայնքը կանխամիջոցներ ձեռք առնէ: Անոնք կը յաջողին նաեւ կապեր հաստատել հեռաւոր եւ երբեմն թշնամի կողմերու միջեւ: Այս բոլորով՝ «անոնք ռամկավարութեան դպրոցներ են»:¹⁰

ՈԿԿ-եր կան, որոնց գործունէութիւնը կը սահմանափակուի ծառայասիրություններու մէջ, ձեռով մը լեցնելով կառավարական ծառայություններու պակասը –բժշկական օգնություն մարդոց՝ որոնք ընկերային ապահովություն չունին, պաշտպանություն՝ հանրային դատերու, կնոջ իրաւունքներու: Անոնք ճնշում կը բանեցնեն եւ բարեկարգումներ կը պահանջեն իշխանություններէն:

Երբ շատ մը ՈԿԿ-եր իրենց տեղեկագիրներով եւ վկայություններով մատնանիշ կ'ընեն երկիրներու իշխանությունները կամ անոնց որոշ ղեկավարները, զանոնք ամբաստանելով մարդու իրաւունքներու ոտնահարման յանցանքով, կատարած կ'ըլլան քաղաքական աշխատանք մը: Հակազդեցութեամբ մը՝ նոյնինքն ամբաստանող կողմերը կը մեղադրուին կողմնակալութեամբ եւ ծառայութեամբ, ի սպաս մեծ երկիրներու մասնաւոր սպասարկութեանց:

Ինչպէս ամէն կազմակերպություն, ՈԿԿ-երը եւս ունին իրենց տկարությունները երբ կ'ուզեն սահմանափակել իրենց գործակցությունը կառավարական կազմակերպություններու հետ: Անոնք նոյնիսկ երբեմն կը մասնակցին ծրագրումի, համակարգումի ժողովներու ուրիշ կազմակերպություններու հետ: Կամաւոր աշխատանքը որքան ալ վեճ ըլլայ, անոր սիրողական բնոյթը կը տկարացնէ մասնագիտական անհրաժեշտ բնագաւառը, որովհետեւ նոյնիսկ մնայուն պաշտօնեաները անհրաժեշտ թոշակը չեն ստանար, իսկ մասնագէտներուն կը զլացուի գործի ապահովությունը եւ ասպարէզային յառաջդիմութեան հեռանկարը:

ՈԿԿ-երու անկախությունը կրնայ առաւել կամ նուազ սահմանափակուիլ կամ մաշիլ զանազան ազդակներու տակ –հանրային մարմիններու կողմէ անոնց տուած նիւթական օգնութեան չափը, անոնց գաղափարական եւ քաղաքական հակումը կառավարական դիրքերուն, սերտակցությունը եւ կապերու զօդումը երկրին առաջնորդներուն եւ ընտրանքին ու ՈԿԿ-երու ղեկավարներուն միջեւ, հանրային իշխանություններու կողմէ ճնշում՝ ենթարկուելու կառավարական ցուցմունքներու, երկրին իրաւակարգին բնոյթը եւ անոր յարգանքը հանդէպ մարդու իրաւունքներու եւ ազատութեան: ՈԿԿ-երու դիրքը իշխանութեանց հանդէպ կը թելադրուի նաեւ իրենց անդամակցութեան, նուիրատուներուն, իր «յաճախորդներուն» դիրքերէն, ըստ տեղի ու պարագայի: **Անօթութեան դէմ եւ Զարգացումի համար Կաթոլիկ Կոմիտէն**, որ կախեալ է Կաթոլիկ եպիսկոպոսութենէն, խիստ քննադատութեան ենթարկուեցաւ որ նիւթապէս ու բարոյա-

պէս նեցուկ կանգնած է ազգային ազատագրութեանց շարժումներուն:

Օտար երկիրներու մէջ գործող ՈԿԿ-երը կը հանդիպին տեղւոյն իշխանութիւններուն եւ ժողովուրդին վերապահութեան, նոյնիսկ անոնց թշնամական կեցուածքին: Կառավարութիւնները ունին այն մտավախութիւնը թէ մարդասիրական կամ զարգացման ծրագիրներով իրենց երկրին մէջ գործող օտար ՈԿԿ-երը կրնան լծուիլ քաղաքական քարոզչութեան, գաղափարական կամ քաղաքական հոսանքներու ստեղծման կամ տարածման, ընդդիմադիր շարժումներու գոյատեման, զանոնք մղելով ըմբոստութեան: Այս տեսակէտով գերզգայուն եւ շատ շրջահայեաց կ'ուզեն ըլլալ նախկին գաղութները, որոնք մտավախութիւնը ունին «նոր-գաղթարարութեան» մը վերադարձին: Օգնութիւնն ալ կը նկատուի որպէս զիրենք ենթարկելու միջոց:¹¹

Կը պատահի նաեւ որ ջատագովուած սկզբունքները եւ անոնց գործադրութիւնը շատ չհամապատասխանեն իրարու: «Հիւսիս»ի եւ «Հարաւ»ի ՈԿԿ-երը, որոնք ընկերակցական բնոյթով հիմնուած են, կը վերածուին ազդեցութեան գօտիներու, երբ Հիւսիսը (հարուստ Արեւմուտքը) կ'ուզէ հակակշռել Հարաւը (աղքատ Երրորդ Աշխարհի երկիրները): Միւս կողմէ, կարգ մը ՈԿԿ-երու քաղաքական գործիք դառնալու կարելիութիւնը մտացածին չէ. մարդասիրական կազմակերպութիւններ, սկզբնապէս ապաքաղաքական, կրնան վերածուիլ քաղաքական հոսանքներու եւ գործունէութիւններու զէնքի, ու նաեւ անձնական փառասիրութեանց միջոցի: Կառավարութիւնները շահագրգռուած են մեծ եւ զօրաւոր ՈԿԿ-երով, որոնք կը ներկայացնեն ընկերային եւ արհեստագիտական ընկերակցութիւններ, ու կրնան դառնալ զօրաւոր լծակ մը ընտրութիւններուն: Հետեւաբար իշխանութիւնները ճանապարհներ կը փնտռեն որպէսզի կազմակերպութիւնները դառնան իրենց ընկերակից եւ գործակից, եւ ոչ թէ հակադիր ուժեր: Անհրաժեշտ հարկին, անոնք չեն վարանիր փոքր ըմբոստ ՈԿԿ-երու ղեկավարներուն վրայ ճնշում բանեցնելու եւ ձեռք առնելու միջոցներ՝ զանոնք չէզոքացնելու համար:

Նկատի առնելով ժողովուրդներու եւ անոնց օգնութեան աճող պահանջքը աշխարհի մէջ քիչ մը ամէն տեղ, անհրաժեշտ կը դառնայ որ ՈԿԿ-երը նոյն համեմատութեամբ մշակեն աշխատանքի երկարատեւ ծրագիր մը, զանց ընելով իրարու հետ եւ իրարու դէմ վնասակար մրցակցութիւնը: Անոնց գործունէութիւնը նաեւ պէտք է դառնայ աւելի թափանցիկ, ինչպէս «ապակիէ տուններ», ու վերջ տրուի իրարու վրայ գերակայութեան խաղերու: Հիւսիսի ՈԿԿ-երը որեւէ ձեւով պէտք չէ կաշկանդեն կամ տնօրինեն Հարաւի -Երրորդ Աշխարհ- կազմակերպութիւններուն գործունէութիւնը: Այդ ժխտական մրցակցութեան տուն տուող պատճառներու շարքին պէտք է նաեւ դասել բազմաթիւ ու բազմապիսի ՈԿԿ-երու ինքնավարութենէն եւ անկախութենէն աւելի՝ անոնց ինքնագլուխ աշխատանքը, ինչ որ կը խոչընդոտէ գործակցութիւնը եւ հաղորդակցութիւնը:

Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւնները մէկ կողմէ կը ներկայացնեն կապ մը՝ մարդոց միջեւ, եւ միւս կողմէ՝ ազգային եւ միջազգային մարմիններու միջեւ: Անոնք առաջինը եղան մարդոց կացութեան մասին տեղեակ պահելու անհրազեկ շրջանակները: Գիտաւորաբար անոնք են որ հանրային կարծիքը տեղեակ կը պահեն իրողութիւններու եւ իրադարձութիւններու, ու անոնց դրական կամ ժխտական հոլովոյթին: Անոնք պաշտօնական մարմիններուն -ազ-

գալին եւ միջազգային- ուշադրութեան կը յանձնեն բազմաթիւ դէպքեր, չարա- շահութիւններ, թերացումներ, բռնարարքներ եւ մարդկային իրաւունքներու բռնաբարման ալլ դէպքեր: Անոնց պաշտօնն է նաեւ շարժման անցընել կառա- վարական մարմիններ հարցերու մասին, որոնք ալլապէս անոնց ուշադրութեան իսկ պիտի չարժանանային: Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւնները պաշ- տօն մը ունին նաեւ քաղաքացիական կրթութեան մէջ, մարդկային իրաւունքի ճանաչման եւ անոր յարգումին վերաբերեալ: Աշխարհի ՈԿԿ-երը միասնական գործունէութեամբ եւ հասարակաց ծրագիրներու շուրջ կրնան դառնալ ճնշումի հսկայ միջոց մը աշխարհի պետութիւններու եւ ՄԱԿ-ին վրայ: 1992-ին, երբ Ռիօ-տը-ժանէյրոյի (Պրագիլ) մէջ կը գումարուէր բնապահութեան նուիրուած պետութիւններու գագաթի ժողովը, նոյն քաղաքին մէջ զուգահեռաբար տեղի կ'ունենար ՈԿԿ-երու Համաշխարհային Ֆորումը, որ հակակշռող, հակազդող եւ երկրին օդոլորտին անաղարտութիւնը պաշտպանող առաքելութիւն մը ստանձ- նած էր: Ուրիշ Ֆորում մը նոյն դէպքը ստանձնած էր, երբ 1993-ին Վիեննայի մէջ ՄԱԿ-ի հովանաւորութեամբ կը գումարուէր Մարդու Իրաւունքներու Մի- ջազգային Համագումարը՝ մասնակցութեամբ 168 երկիրներու: Ծուրջ հազար ՈԿԿ-երու մասնակցութեամբ Ֆորումին ժողովները տեղի կ'ունենային Համա- գումարին կից պալատի մը մէջ, ուրկէ կ'արձակուէին քննադատութիւններ եւ դիտողութիւններ քիչ անդին գումարուող համագումարին անտեսումներուն կամ կողմնակալութիւններուն դէմ: Իսկ նոյն տարին, ՄԱԿ-ի Ապահովութեան Խոր- հուրդը որոշում կ'առնէր կոչ ընելու ոչ միայն բոլոր պետութիւններուն, ալլ նաեւ՝ «կազմակերպութիւններուն, որպէսզի մասնակցին մարդասիրական օգնութեան ճիգերուն», ի նպաստ Իրաքի քիւրտներուն:

Մարդկութիւնը կը կարօտի օգնութեան, ու այդ կարիքը անսահման է: Ոչ- Կառավարական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը որքան ալ համատա- րած ըլլայ, բնականաբար չի կրնար բաւարարել բոլոր անհրաժեշտ պահանջ- ները: Այսուհանդերձ, այդ գործունէութիւնը նպաստ մըն է զոհերու ցաւերուն մեղմացման եւ անոնց անմիջական պահանջքին նպաստող:¹² Առանց այդ կազ- մակերպութիւններուն մարդասիրական, տնտեսական եւ մարդու իրաւունքներու պաշտպանութեան նկատմամբ ընձեռած էական նպաստին, մարդոց դժ- բախտութիւնը կրնար խորանալ եւ անոնց անապահով ճակատագիրը հասնիլ անդարմանելի ողբերգութիւններու աստիճանին: Միջազգային մետիաւերու եւ հանրային կարծիքին կոչեր ուղղելով, անոնք ճնշում կը բանեցնեն կառավարու- թիւններու վրայ, արգիլելու ու մանաւանդ կանխելու համար մարդու իրաւունքի դէմ յանդէսլ ոտնակոխումներ եւ ազատութեան կաշկանդումներ: Բոլոր պարա- գաներուն ալ, ինչ որ ալ ըլլան անոնց գործունէութիւններուն դրդապատճառները -կրօնական, քաղաքական կամ պարզապէս ալլասիրական- տարբերութիւն չ'ըներ զոհերուն համար, որքան ալ անոնք առարկելի ըլլան կառավարութիւն- ներուն կողմէ: Թող որ նոյնիսկ ամենէն ռամկավարական կարգերով օժտուած երկիրներու իշխանութիւններն իսկ վախը ունին օտարներու կողմէ իրենց ներքին գործերուն միջամտութեան, եւ վերապահութեամբ -եթէ ոչ թշնամաբար- կը դիմադրեն միջազգային հակակշիռը տարածելու ամէն ձգտումներու:

Վերջապէս ՈԿԿ-երը «գթասրտութիւն» բառը վերածած են «ալլասիրու- թիւն»ի:¹³ Անոնք կը պաշտպանեն իրաւունք մը: Իրենց գործունէութիւնը կը բխի ուղղակի ժողովուրդէն. այս պատճառով անոնք հոմանիշ դարձած են ռամկա-

վարությանն էլ համակամության, որ կը մղէ գործակցությանն էլ փոխադարձ օգնության: Անոնք նաեւ սպասարկած կ'ըլլան իտէալի մը, որ չի ճանչնար պետական սահմաններ, քանի որ «կը ձգտի միակ մարդկության մը»¹⁴, առանց ցեղի, կրօնքի եւ փիլիսոփայությանն նկատողության: ¹⁵

Հայկական ՈՌԿ-երու բացակայութիւնը

Սիւիտքը հիմնական պատճառներ ունէր ոտքի հանելու, եւ միջազգային ճանաչման արժանացնելու գոնէ մէկ հայկական Ոչ-Կառավարական Կազմակերպութիւն, կեդրոնացնելու եւ դիրացնելու համար մարդու իրաւունքներու գծով հայկական ցեղասպանութեան ճանաչումը ՄԱԿ-ի յանձնախումբերու եւ Եւրոպական Խորհրդարանին կողմէ: Հայկական նման կազմակերպութիւն մը կրնար իր աշխատանքները յառաջ տանիլ գործակցելով ՄԱԿ-ի կողմէ ճանչցուած ՈԿԿ-ի մը հետ: Սակայն այդպիսի հայկական ՈԿԿ մը չստեղծուեցաւ:

Նման կազմակերպութեան մը սուր պահանջը զգալի դարձաւ մասնաւորաբար 1984-ին, երբ հայկական երկու –եւ հակադիր– կազմակերպութիւններ սկսան կկոց բանիլ դէպի Ժընէւ, վերականգնելու համար Թուրքիոյ ճընշումով յառաջացած անարդարութիւն մը: Անգարա 1973-ին յաջողած էր ջնջել տալ Մեծ Եղեռնը որպէս «Ցեղասպանութիւն» բնորոշող այն տողերը, որոնք որպէս «30-րդ յօդուած» մաս կազմած էին ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Ենթալանձնախումբի 1970-ի Տեղեկագիրին: 1983-1984 թուականներուն Արժանթինի մէջ կը ստեղծուէր հայկական բոլոր կազմակերպութիւններու –բացի Դաշնակցութենէն– մասնակցութեամբ Միջ-Միութենական Խորհուրդ մը, որմէ բխած պատուիրակութիւնը պիտի հետապնդէր հայկական ցեղասպանութեան ճանաչումը կամ վերաճանաչումը: Պատուիրակութիւնը կը գլխաւորէր Միջազգային Յարաբերութիւններու մասնագէտ եւ դասախօս Դոկդ. Ռուպերթօ Մալխասեան: Նոյնպիսի պատուիրակութիւն մը ստեղծած էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան Հայկական Դատի Յանձնախումբը, որուն գլխաւոր դէմքերէն էր Փրոֆ. Շաւարշ Թորիկեան, նոյնպէս մասնագէտ Միջազգային Յարաբերութիւններու: Ժընէւի մէջ երկու պատուիրակութիւններն ալ տենդագին լուպիինկ կ'ընէին Ենթալանձնախումբին 24 մասնագէտներուն եւ անդամ 43 երկիրներու ներկայացուցիչներուն մօտ, որպէսզի վերաքննութեան մէջ եղող տեղեկագիրին մէջ իր տեղը վերագրաւէ հայկական ցեղասպանութեան յիշատակումը: Դժբախտաբար հայկական ճիգերը կը տարուէին մրցակցական այնպիսի ոգիով մը, որ նպաստաւոր չէր հայկական դատին եւ անունին՝ միջազգային մասնագէտներուն մօտ (հոս կարելոր չէ թէ ո՛ր կողմին մօտ է որ մասնաւորաբար շեշտուած կերպով կը դըրսետուէր այդ ոգին, եւ ո՛վ է որ աւելի խմբակցական ծանուցումի կը միտէր ծառայեցնելու հայկական յաջողութիւն մը): Պատահած է նոյնիսկ տրտմելի-զուարճալի դէպք մըն ալ: Երբ հայկական պատուիրակութեան մը անդամները հանդիպում մը ունեցած է Երրորդ Երկրի պատկանող բարեկամ ներկայացուցիչի մը հետ –հնդիկ մը– ու անոր փոխանցած՝ նիստի ընթացքին հայկական տեսակէտը պաշտպանելու իրենց ըմբռնած մարտավարութիւնը, օտար ներկայացուցիչը որոշ ժպիտով մը պատասխանած էր թէ քիչ առաջ ընդունած էր հայկական միւս պատուիրակութիւնը, որ իրեն թելադրած էր հակառակ մեթոտը...:

Ինչպես կը տեսնուի, նոյնիսկ ժընեւի մէջ եւ քուլիսներու ետին հայկական պատուիրակութիւնները չէին մտածած –չէին ուզած– ներդաշնակել իրենց գործունէութիւնը: Սերէն եւ Լոզանէն ի վեր ոչինչ փոխուած է մեր մէջ: Նոյն հնդիկ անձնաւորութիւնը ցաւ յայտնած է նաեւ հայկական մէկ պատուիրակութեան հայկական դատը պաշտպանելու քիչ մը կոշտ ու շատ յարձակունակ ձեւին մասին, զոր «խրտչեցնող» որակած է:

Այսուհանդերձ, Մարդկային Իրաւանց Ենթայանձնախումբը¹⁶ Օգոստոս 29, 1985–ի իր նիստին մեծամասնութեան ձայնով կ'ընդունէր անգլիացի մասնագէտ Պենճամին Ուիթեքըրի տեղեկագիրը, որուն 24–րդ յօդուածը նուիրուած էր «**Հայկական Ցեղասպանութեան**» իրողութեան: Չորս օր առաջ ժողովին խօսք առնելու իրաւունք տրուած էր չորս հայերու, որոնց կարգին՝ Ռոպէրթօ Մալխասեանի եւ Ծաւարշ Թորիկեանի (իսկ Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի բացակայութեան պատճառով կարդացուած էր իր պատրաստած միջամտութիւնը):

Եւրոպական Խորհրդարանը, իր կողմէ, 1987–ին որոշում կ'առնէր որ Թուրքիա պիտի չկարենայ լիիրաւ անդամ դառնալ Եւրոխորհրդարանին առանց լրացնելու երեք պայմաններ, որոնցմէ մէկը հայկական ցեղասպանութեան ճանաչումն էր: Եւրոպական երկիրներու նպատակն էր պատուար բարձրացնել Թուրքիոյ անդամակցութեան առջեւ:

Թէեւ աշդ օրերէն ասդին բաւական բաներ փոխուած են հայկական իրականութեան մէջ ստեղծումովը Հայկական Երրորդ Հանրապետութեան (ուր, իչպէս նաեւ Արցախի մէջ ստեղծուած են Ոչ–Կառավարական կազմակերպութիւններ), այսուհանդերձ, սփիւռքը միշտ պետքը ունի համազգային Ոչ–Կառավարական ուժեղ Կազմակերպութեան մը, –տեղական հայկական ՈԿԿ–երու կողքին– որ իր գրասենեակները ունենար Նիւ Եորքի, ժընեւի եւ Փարիզի մէջ:

1995

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

1– *Ամերիկեան անուանումն է՝ Private and Voluntary Organization -PVO.*

2. *Լրիւ անուանումն է՝ "Ordre Souverain Militaire Hospitalier de Saint-Jean de Jérusalem, de Rhodes et de Malte".*

3– «Բժիշկներ»ուն պելճիքական կազմակերպութիւնը տակաւին վերջերս (Յունիս 1994) Հայաստանի բժշկական կարգ մը կլորոններուն եւ հիւանդանոցներուն բաժնեց շորջ երեք ամիս բաւարարող դեղօրայք եւ բժշկական կարգ մը սարքաւորումներ: Նոյնպէս անոնք –Առանց Սահմանի Բժիշկներ– Արցախի մասին 1992–ին պատրաստած էին տեղեկագիր մը, որ լոյս տեսաւ «Վտանգուած ժողովուրդներ» հատորին մէջ, *Populations en danger*, Փարիզ, 1992, Hachette հրատարակութիւն, էջ 88–93:

4. Mario Bettati et Bernard Kouchner, *Le devoir d'ingérence*, Paris, 1987: Հաստորը կը համախմբէ 1977–ին «Մարդասիրական Օգնութեան եւ Բարոյական»ի նուիրուած Առաջին Համագումարին բանախօսութիւնները: Համագումարը ՄԱԿ–ին կոչ կ'ընէր ճանչնալու

«մարդասիրական օգնության իրաւունքը, եւ իրաւունքը՝ այդ օգնության»: Քուշներ տարի մը առաջ հրատարակած էր նաեւ *Charité Business* խորագրեալ հատորը, ուր նաեւ ջատագովականը կ'ընէր մարդասիրական միջամտության եւ «ծայրագոյն ստիպողականության բարոյական»ի մը:

5. Միացեալ Ազգերու Կազմակերպության Ուխտ, Յօդուած 2.7, ուր կ'ըսուի. «Ներկայ Ուխտին որեւէ տրամադրութիւն չ'արտօնէր Միացեալ Ազգերուն, որ ան միջամտէ պետութեան մը էապէս ազգային իրաւասութիւններէն բխող հարցերուն»:

6. Եւրոպական խորհրդարանական ընտրութիւններուն առընչութեամբ վերջերս իրեն ուղղուած հարցումի մը՝ Պեռնար Քուշներ, որ նոր վերադարձած էր Ռուանտայի դժոխքէն, Եւրոպան կը բաժնէր երկու տեսակի, «մէկը որ կ'ուզէ ընթանալ դէպի առաջ, դէպի միջամտության իրաւունքը, ապահովութիւնը եւ մարդու իրաւունքները, միւսը՝ նահանջող, սրսիւն եւ համակերպող որ կը կրկնէ՝ 'ուշադրութիւն, դժուար է': Նոյն առթիւ ան կը յայտնէր թէ Ընկերվարական Կուսակցութիւնը իր Եւրոխորհրդարանական ծրագիրին մէջ ներառած էր միջամտության իրաւունքը, որ պատերազմները կանխելու օգտակար գործիք մըն է (Le Monde, 20 Մայիս, 1994):

7. Որոշում 45/100, որ նկատի կ'առնէ «կարելիութիւնը ստիպողական նրբանցքներ ստեղծելու, ժամանակաւոր հանգամանքով, հոն ուր անհրաժեշտ է, ու միաբանութեամբը տուժած երկիրներու կառավարութիւններուն եւ շահագրգռեալ կառավարութիւններուն, միջ-կառավարական եւ ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններուն՝ բժշկական ու սննդական օգնության ստիպողական բաժանումին համար»: Մայիս, 1994):

8. ՄԱԿ-ը խորհրդակցականի գոյավիճակէն կրնայ զրկել որեւէ ՈԿԿ, որ կրնայ գտնուիլ քաղաքական ազդեցութեանը տակ կառավարութեան մը, կամ ներհակ կը գործէ ՄԱԿ-ի սկզբունքներուն:

9. Le Monde, 28 Ապրիլ եւ 6 Յուլիս 1989:

10- Dar Jarré, *Les ONG: un contre-pouvoir*, Associations Transnationales, 6/1998.

11. Ոչ-Կառավարական կազմակերպութիւնները ունին նաեւ իրենց բուն հակառակորդները եւ անոնց երկդիմի գործունէութիւններուն քննադատները: Անոնցմէ ոմանք անօգուտ ու ժամանակի եւ նիւթականի վատնում կը նկատեն թերաճ երկիրներու զարգացման ծրագիրները: Իսկ հեղինակ մըն ալ կը գրէ, թէ վերջ պէտք է տալ այդ «թշուառութեանց իշխաններու» ապականության (տե՛ս Graham Hancock, *Lords of Poverty*, Mandarin Ed. 1991):

12. Որքան ալ ՈԿԿ-երու օգնութիւնը նկատուի մի քանի կաթիլ՝ քաղդատմամբ ժողովուրդներու ծով պահանջքին, պէտք է նշել որ 200-է աւելի կազմակերպութիւններու տարեկան պիտոճէն բազմամիլիոն է, - Ամերիկեան Կարմիր Խաչը ունի 410 միլիոն տոլարի եկամուտ, CARE կազմակերպութիւնը՝ 338 միլիոն, World Vision-ը՝ 241, Անկլիքան Oxfam-ը՝ 70 միլիոն սթերլին, Աշխարհի Բժիշկները՝ աւելի քան 30 միլիոն տոլար, Գերմանական Կաթոլիկ Misereor-ը՝ 285 միլիոն մարք, Միջ-Եկեղեցական Խորհուրդին միջոցներով 600-800 միլիոն տոլար կ'առաքուի աշխարհի շուրջ 80 երկիրներու զանազան կարիքներուն: Անոնց ընդհանուրին պիտոճէն աւելի քան 4 միլիարտ տոլար է, որուն կէսը կը գոյանայ Միացեալ Նահանգներու մէջ

13. Christian Lecherry, Philippe Rifman, *Action humanitaire et Solidarité internationale: Les ONG*, Paris, 1993.

14. Yves Beigbeder, *Le Rôle International des Organisations Non Gouvernementales*, 1992.

15. Հոս հարկ է արդարություն մը ընել անձնուէր բժշկական մարմիններուն. ՈԿԿ-երու բժշկական առաքելություններուն մասնակիցներ, որոնք աղէտներու զոհեր չեն, այսու-հանդերձ իրենց կարգին կը դառնան հիւանդ եւ զոհ՝ իրենց հոգեմաշ աշխատանքին անմիջական հետեւանքով: Բժիշկ, վիրաբոյժ, հիւանդապահ, խնամող, նոյնիսկ սննե-դեղէն բաշխողներ կրնան դառնալ հոգեպէս հիւանդ եւ հոգեբանական դարմանումի կարօտ՝ անտանելի եւ անարդար կացութիւններու իբր ականատես եւ երբեմն՝ նոյնիսկ ականաջ մեղսակից: Այս կարգի մղձաւանջային իրողութիւններու վերջին զոհերը կարելի է գտնել Ռուանտայի գաղթականացներուն մէջ ծառայող բժշկական խումբերուն մէջ:

Ռուանտայի իշխող Թութու մեծամասնութեան զինուորները անխնայ ջարդեցին երկրին Թութսի փոքրամասնութեան անդամները: Սպանեալներուն նուազագոյն թիւը նկատուած է 250,000 հազար: Զինուորական կացութեան շրջումով, Թութսի ըմբոստ-ները տիրացան իշխանութեան եւ դէպի մայրաքաղաք իրենց չաղթական՝ երթին «բնականաբար» սպաննեցին իրենց դահիճները ու անոնց հետ՝ անմեղ զանգուածներ: Ֆրանսա, որ գործակցութեան սերտ կապեր ունէր Թութսիներուն հետ, զինուորապէս միջամտեց եւ անոնց համար ստեղծեց ապահովութեան գօտի մը, ուր եկան ապաստանիլ երէկուան ջարդարարները:

Ֆրանսական բժշկական ծառայողները ապահովութեան գօտիէն ներս ամէն օր վկան կը դառնային երկկողմանի սահմոկեցուցիչ արարքներու հետեւանքներուն, որոնց-մէ ցնցուած էին: Ինչ որ մասնաւորապէս կը խորացնէր իրենց խռովքը, անխուսափելի պարտաւորութիւնն էր դարմանելու –իսկ Կարմիր Խաչն ալ՝ սնուցանելու– անմեղ բնակ-չութիւններու ջարդարարները, որոնց միակ երազն էր առաջին առթիւ իսկ վերադառնալ «իրենց գործը աւարտելու համար», ջարդելով ողջ մնացած բազմութիւնները: Պէտք էր խնամել նման դահիճները, եւ կ'արժէր զոհուիլ անմեղներու արեան ծարաւի մարդա-սպաններու համար: Նման ոճրագործ մըն էր նաեւ այն Թութսի օգնական բժիշկը, որուն հետ աշխատելու պարտադրուած էին ֆրանսացիները:

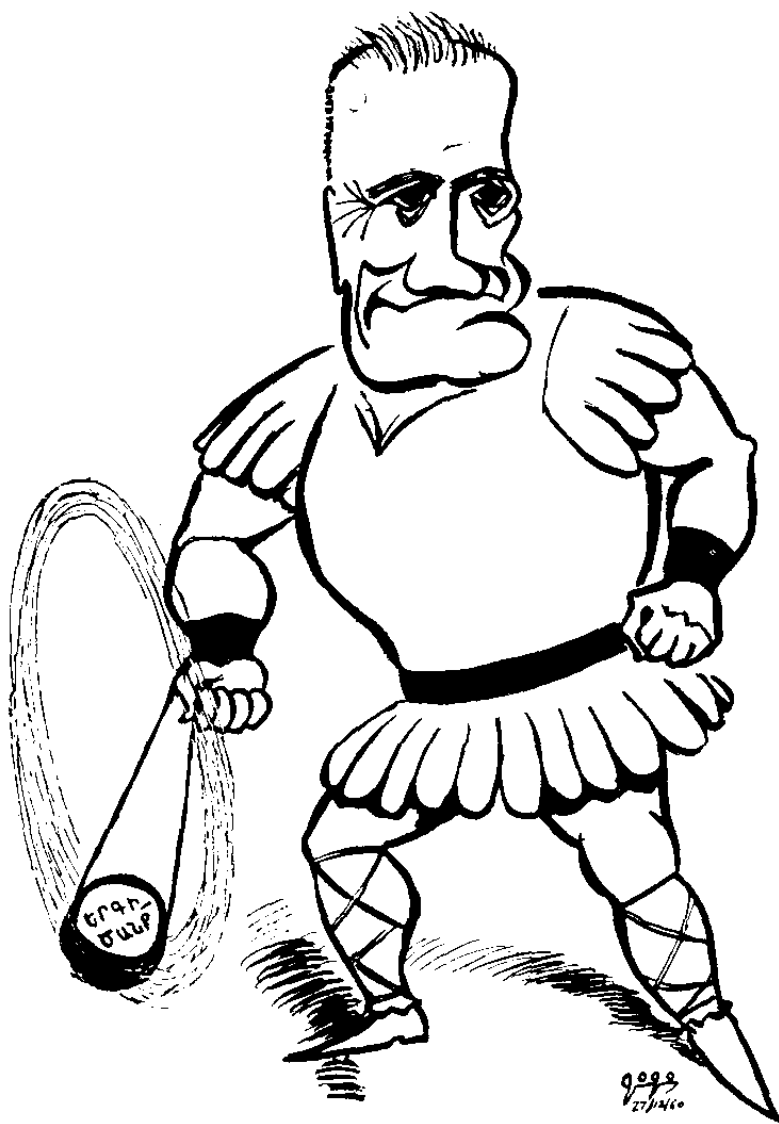
Ապահովութեան գօտիէն ներս կ'ապրէին 200,000 Թութսի գաղթականներ, սա-կայն անոնց շահամոլ դէկավարները կը ներկայացնէին 500,000 գաղթականներու կեղծ անուանացանկ մը, որպէսզի յաւելեալ 300,000 անուններուն բաժին ինկող օգնութիւնը վաճառեն՝ անձնական հարստութիւն դիզելու համար: Իսկ այս ընդվզեցուցիչ իրողութիւ-նը պէտք էր քօղարկել Ֆրանսայի եւ միջազգային հանրային կարծիքէն, որպէսզի չդադրէր բազմահազար գթասէր անձերու շարունակուող նուիրատուութիւնները:

Մետալին միւս կողմն ալ տխուր էր. անգլիական ուժերը որպէս առաքելութիւն ստանձնած էին մայրաքաղաք Քիկալիի... շրջագայութեան հսկողութիւնը, իսկ ամերի-կացիները նստած կը մնային օդակայանին մէջ: Միջազգային համայնքը կը գոհանար տանջողներուն օգնութիւն ցոյց տալով, սակայն իր հարցը չէր դարձնէր ամէնօրեայ սպանութիւնները եւ անոնց հեղինակները: Այս իրադրութեամբ, վերապրողները ունէին օգնութեան իրաւունք, մինչ մահուան մնայուն ենթականներուն –սպաննողներուն– կը մերժուէր կեանքի իրաւունքը: Հարցը որ կը ծագէր հետեւեալն էր. Կեանքի՞ իրաւունք, թէ՛ մարդասիրական օգնութիւն: Մեծե՛րու քաղաքականութիւնը նախապատուութիւն կու տար առաջինին:

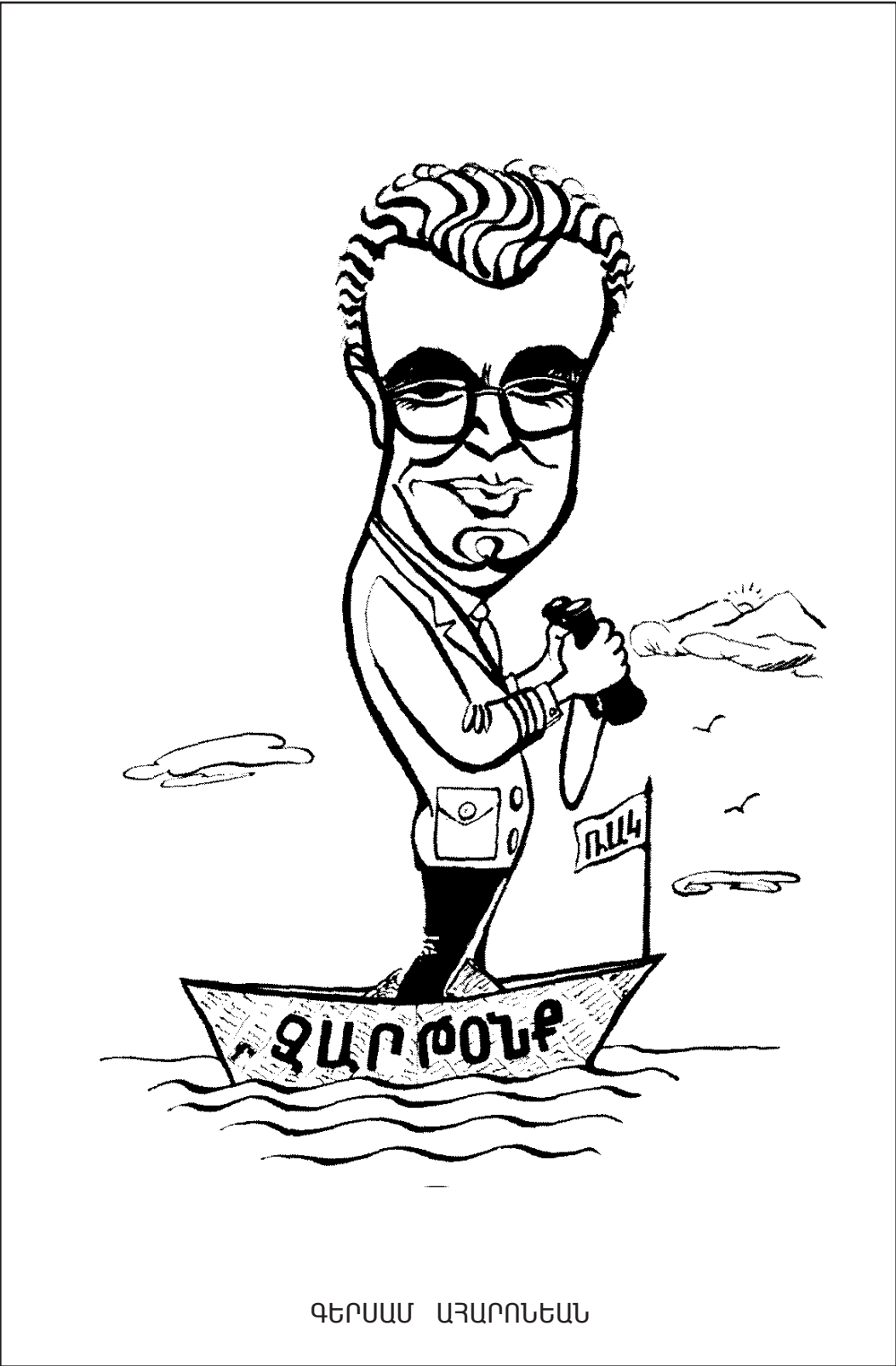
16– Ենթայանձնախումբի անդամները, ինչպէս նաեւ մասնագէտները, պաշտօնապէս չեն ներկայացներ իրենց երկիրները, որոնց իրաւագօր ներկայացուցիչները մաս կը կազմեն Մարդկային Իրաւանց Զանձնախումբին:

Երգիծանկարներ

Երգիծանկարներու փունջը կազմող գծագրութիւնները լոյս տեսած են հետեւեալ հրատարակութիւններուն մէջ. Զարթօնք օրաթերթ, Երրակ Ամսագիր եւ Սփիւռք շաբաթաթերթ: Լիբանանի մէջ կարճատեւ շրջան մը հեղինակը աշխատակցած է նաեւ արաբական Ալ-Սիասա քաղաքական օրաթերթին եւ ֆրանսերէն Match մարզական շաբաթաթերթին: Գործածած է հետեւեալ ստորագրութիւնները. Արա, Գօգօ, Գրիգոր եւ «Ալ-Սիասա»:

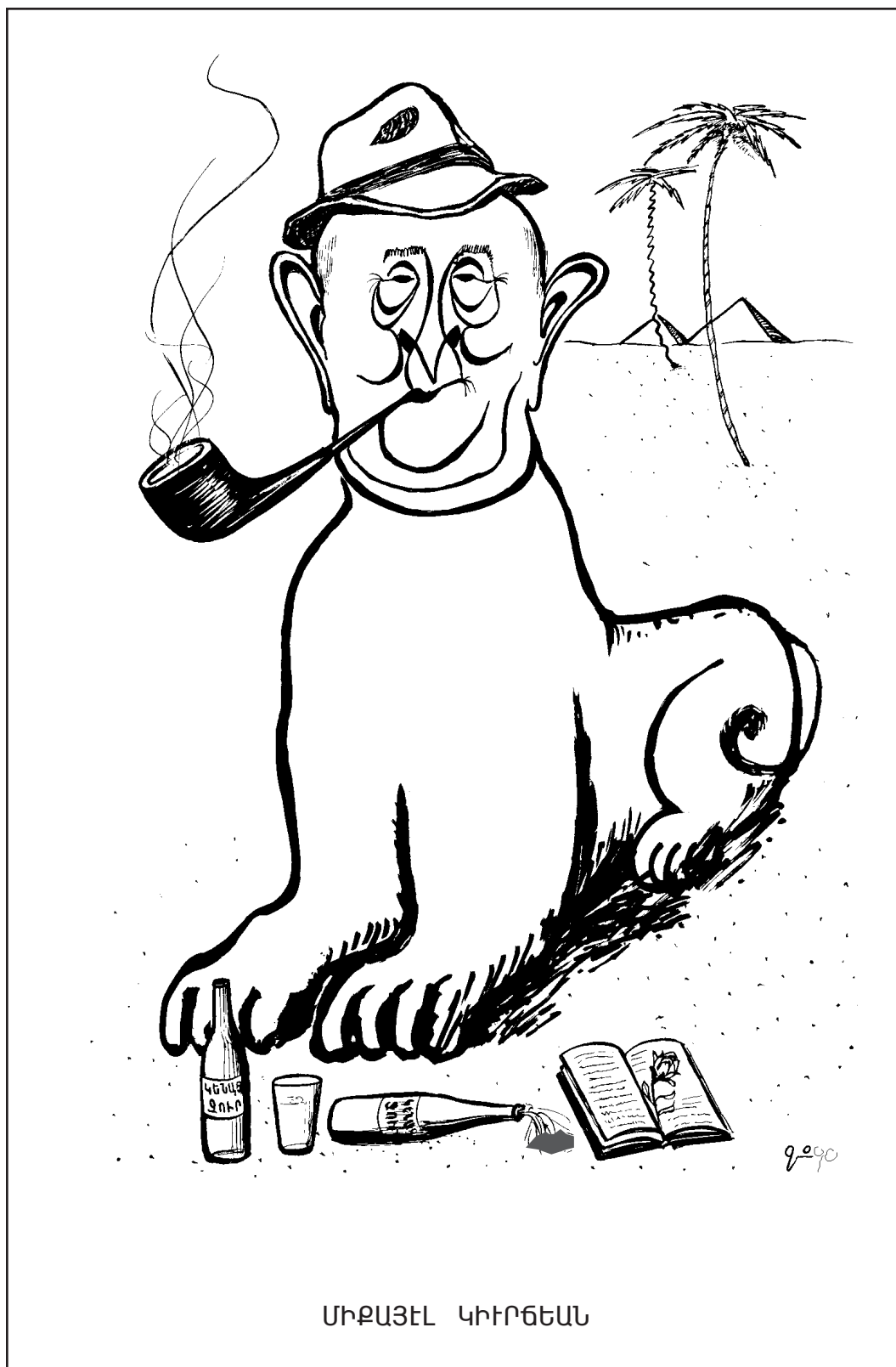
ՄԻՐԱՆ ՏԵՐ ԱՏԵՓԱՆԵԱՆ - «ԴԱԻԹ»

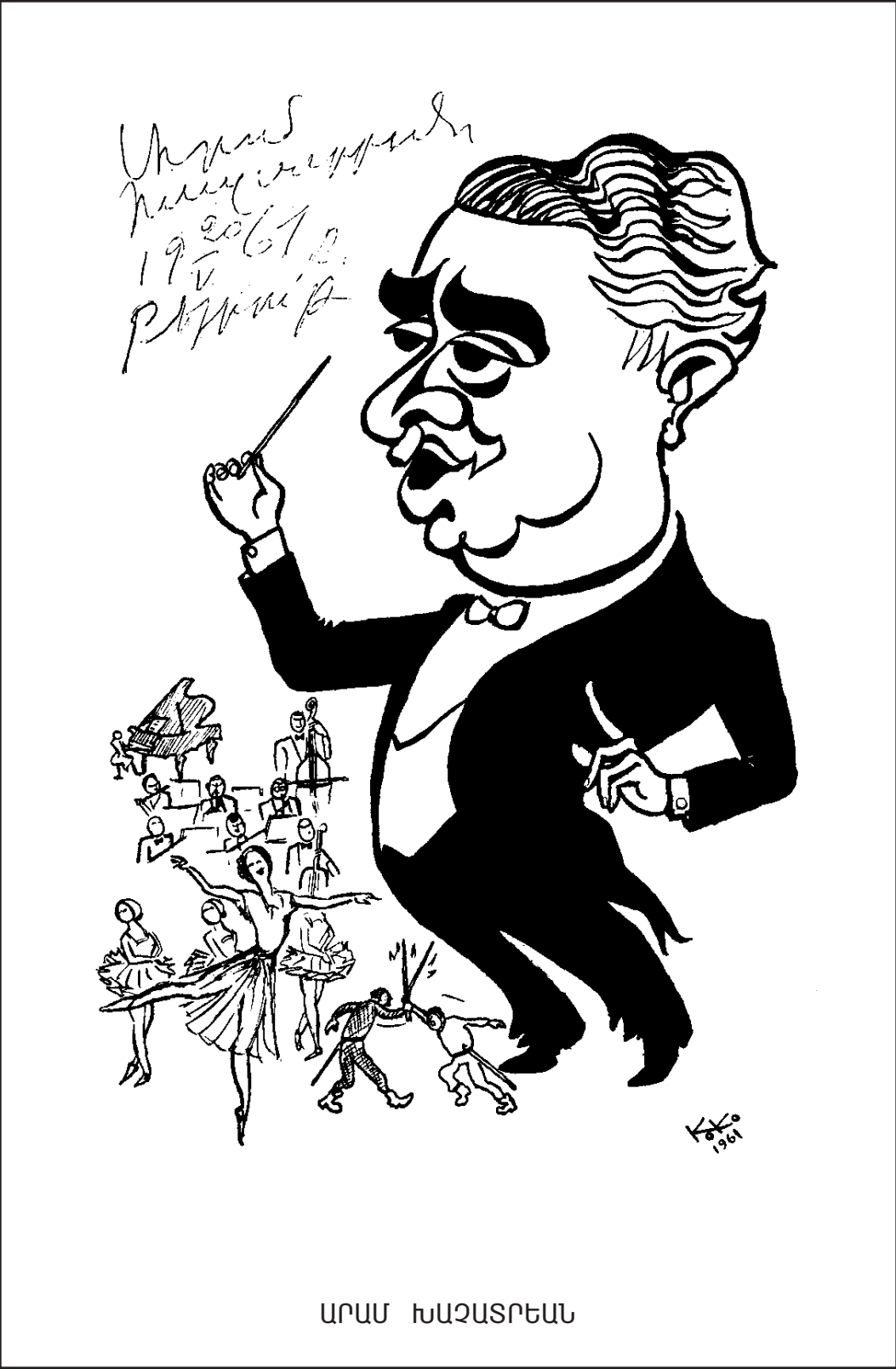

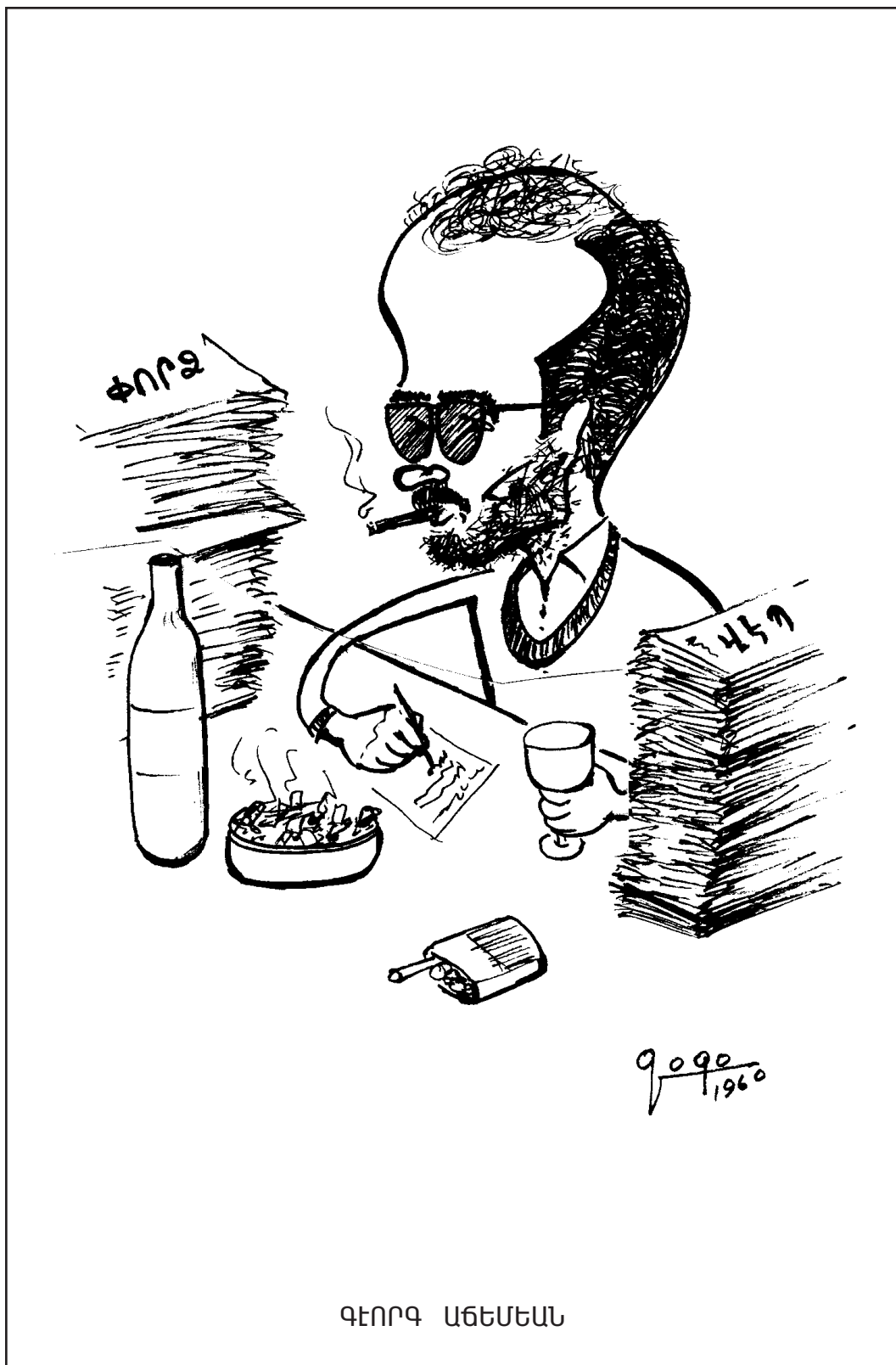

ህጻናት የሚሰሩ

ՄԻՔԱՅԷԼ ԿԻՐՈՅԵԱՆ

ՍՏԵՓԱՆ ՇԱՐԴԱԶ

ԵՐՈՒԱՆԴ ՔԱՍՈՒՆԻ

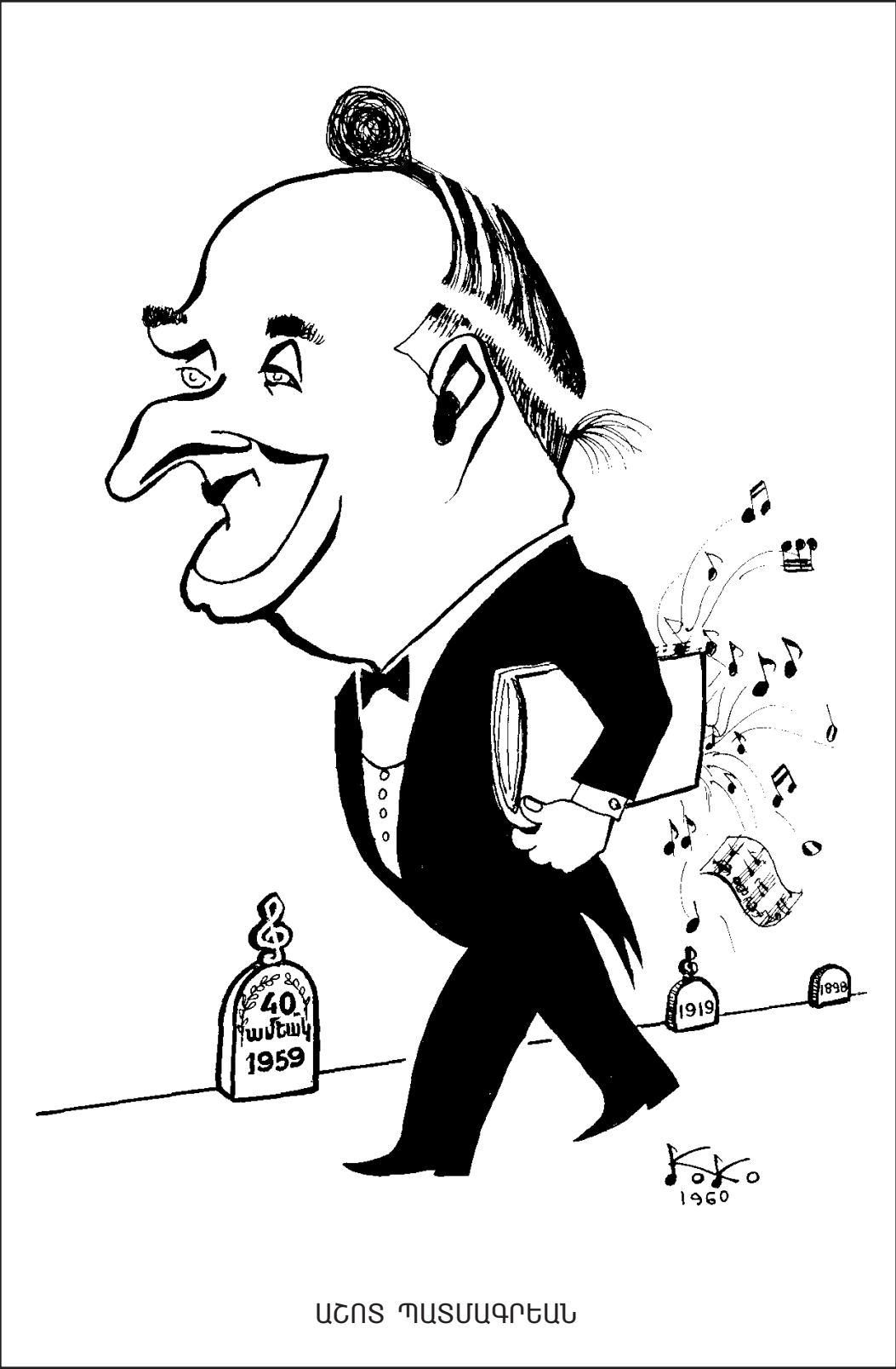
ՏՈՔԹ. ԳԵՈՐԳ ՔԵՇԻՇԵԱՆ

ՀՐԱՉԵԱՅ ՍԵՂՐԱԿԵԱՆ

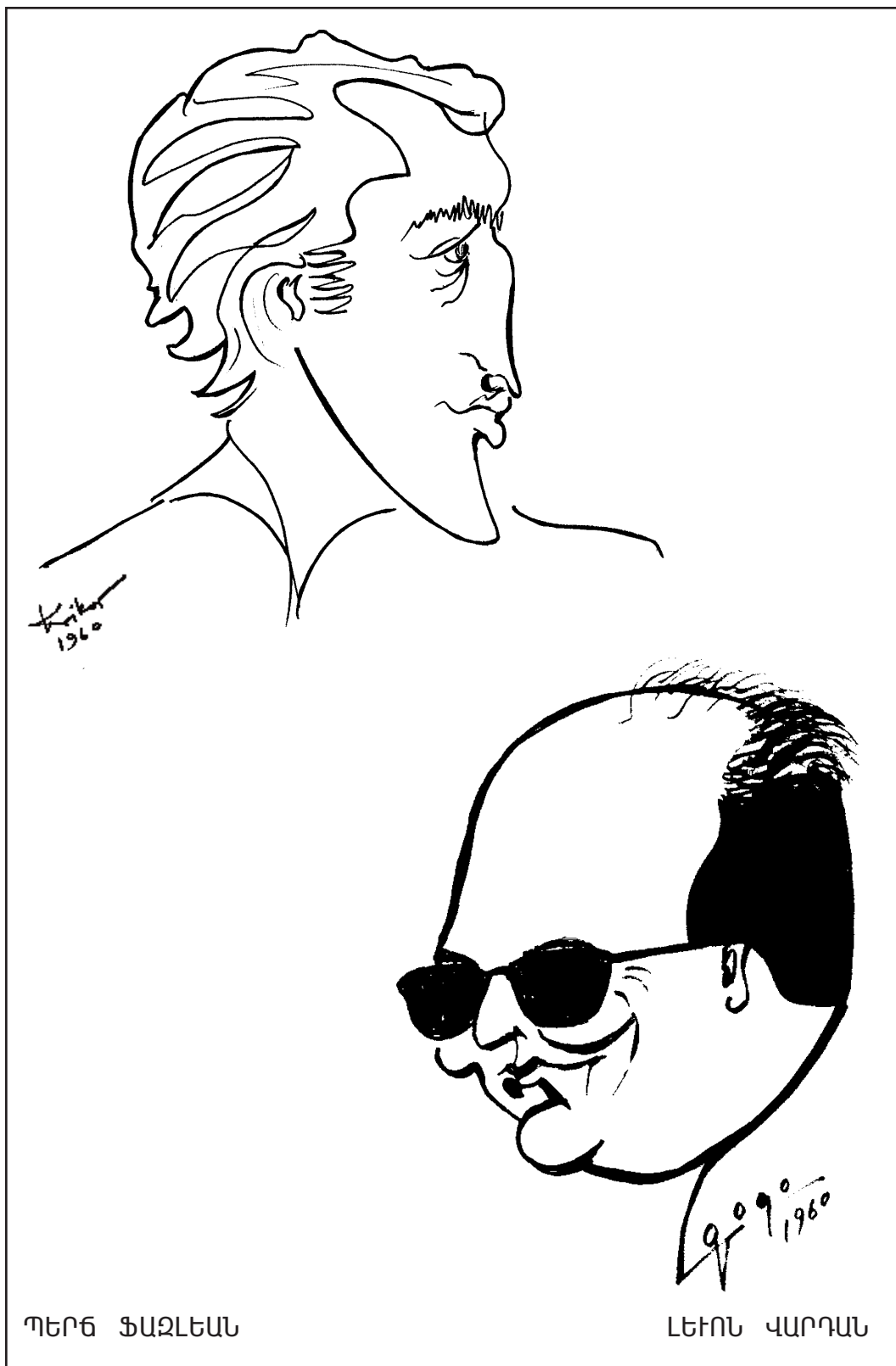
ԵՐԴՈՒԱՐԴ ՄԻՐԶՈՅԵԱՆ
Նախագահ Հայաստանի Երաժշտահանների Միության

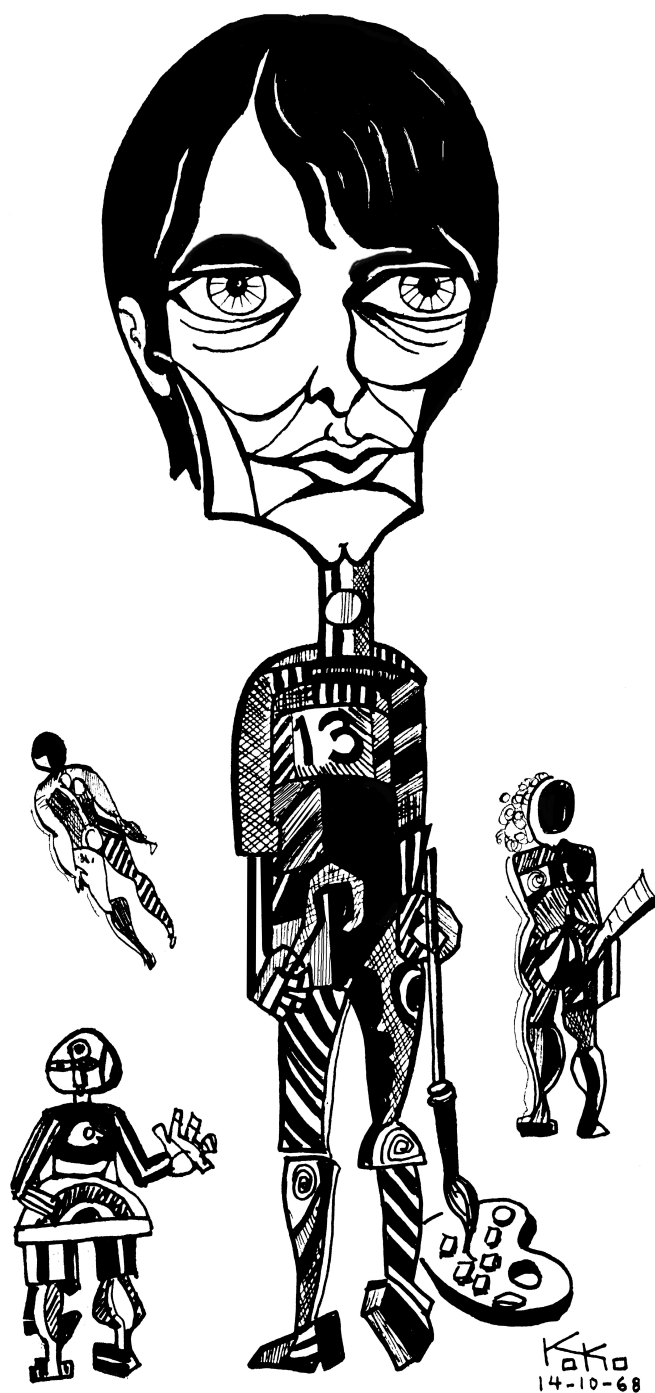

ԱՇՈՏ ՊԱՏՄԱԳՐԵԱՆ

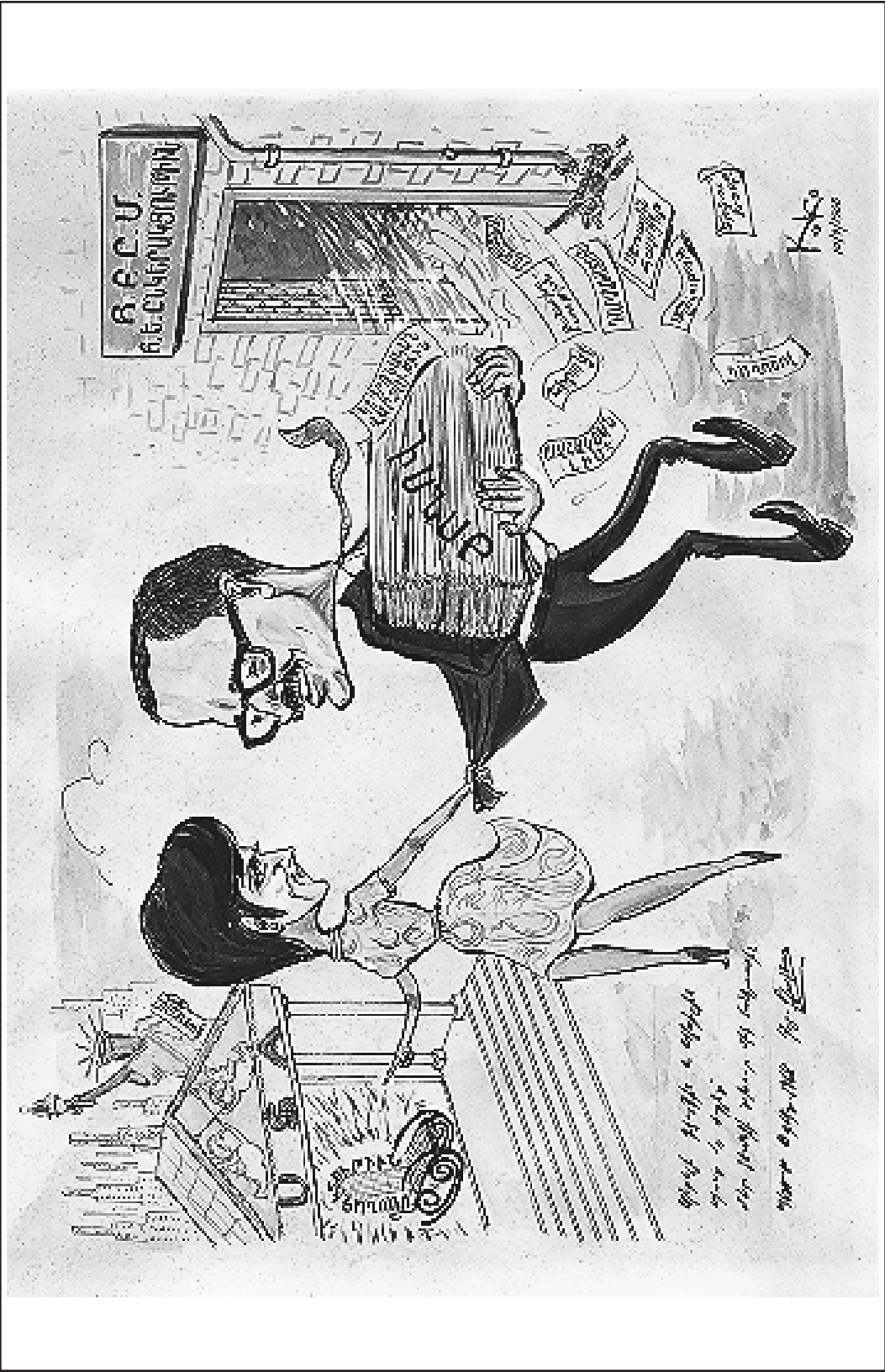

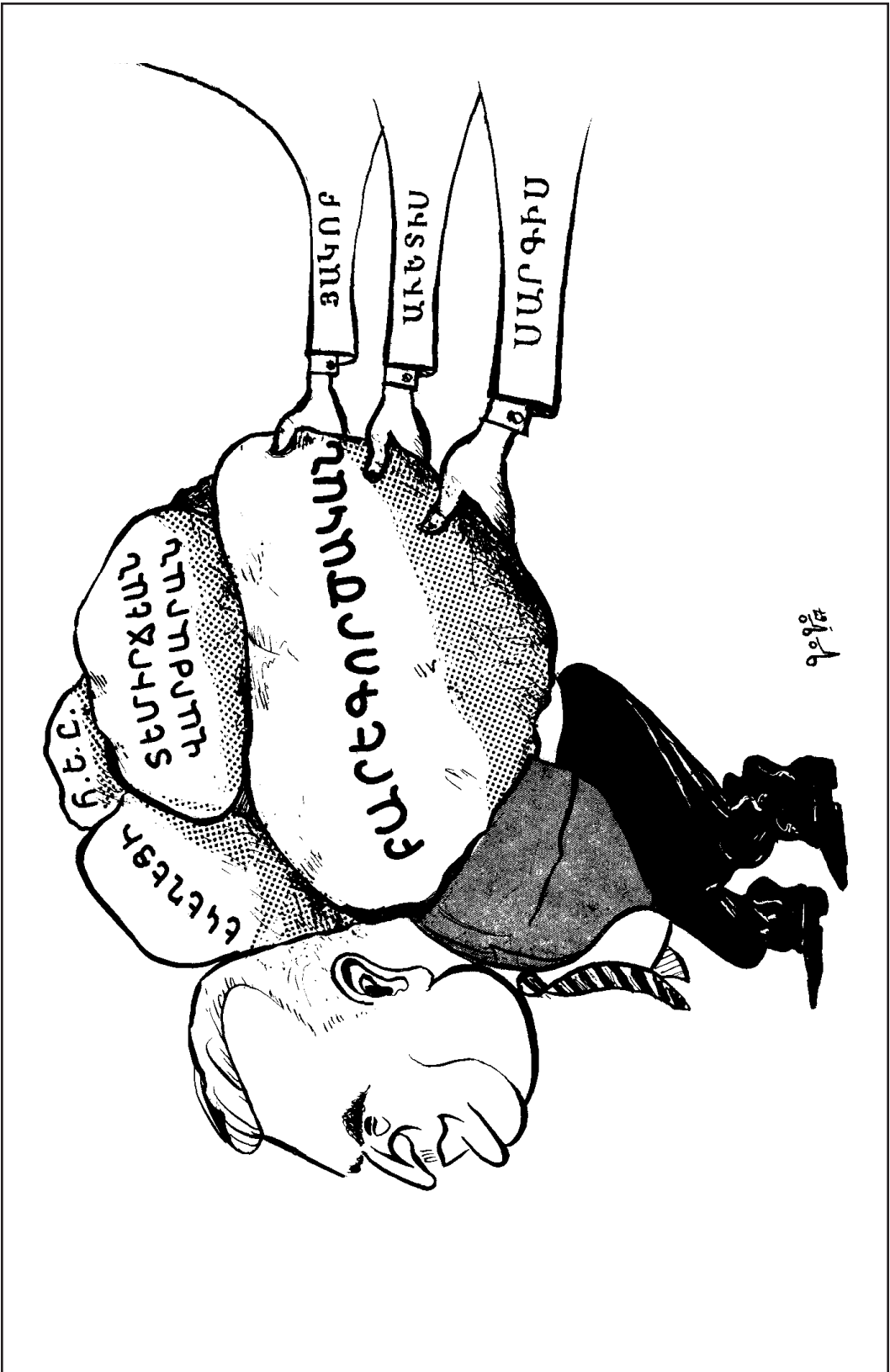
ՌՈՒԲԵՆ ԱՅԱՐՈՆԵԱՆ
«Վիոլկների պարը»

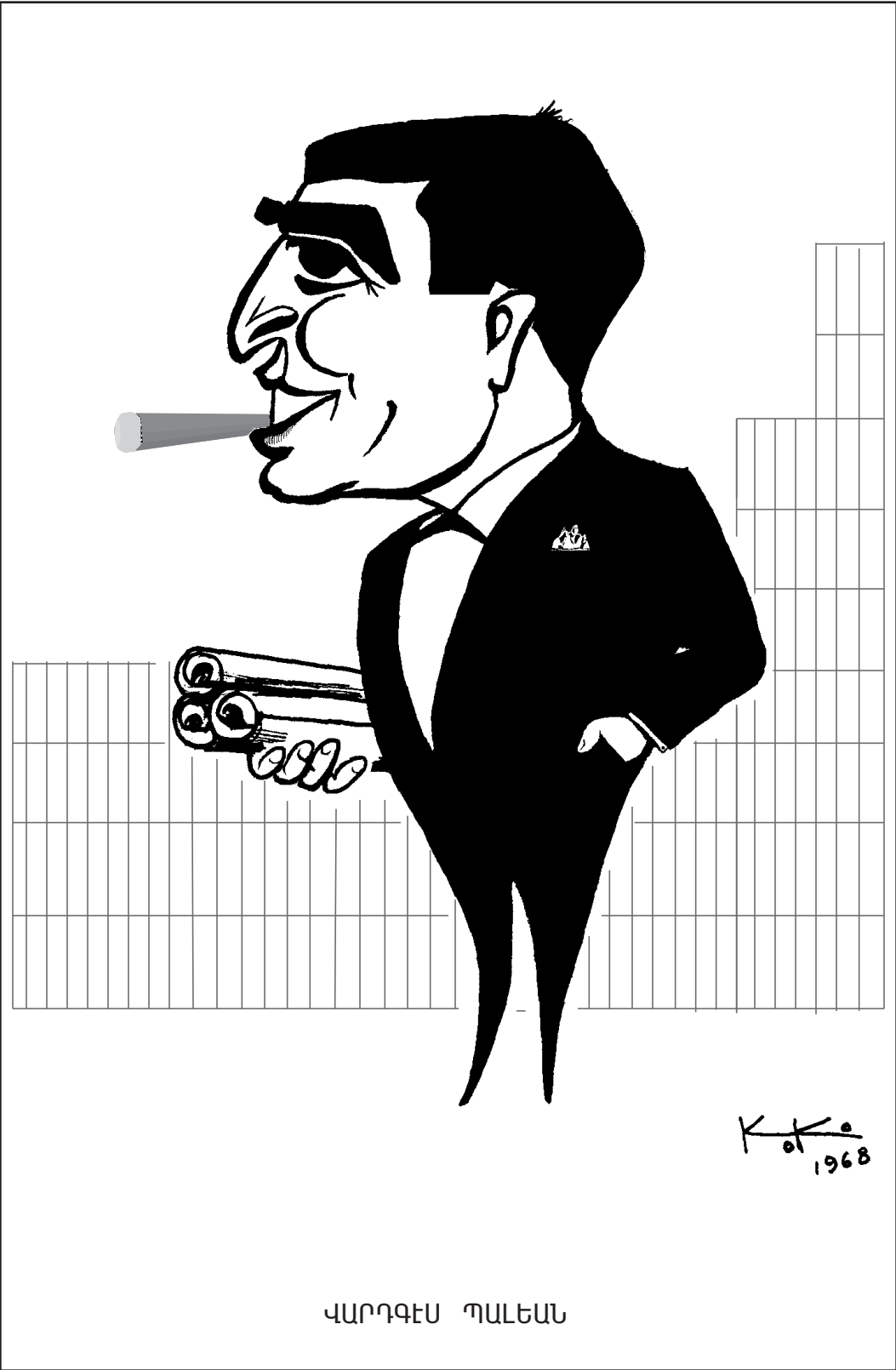

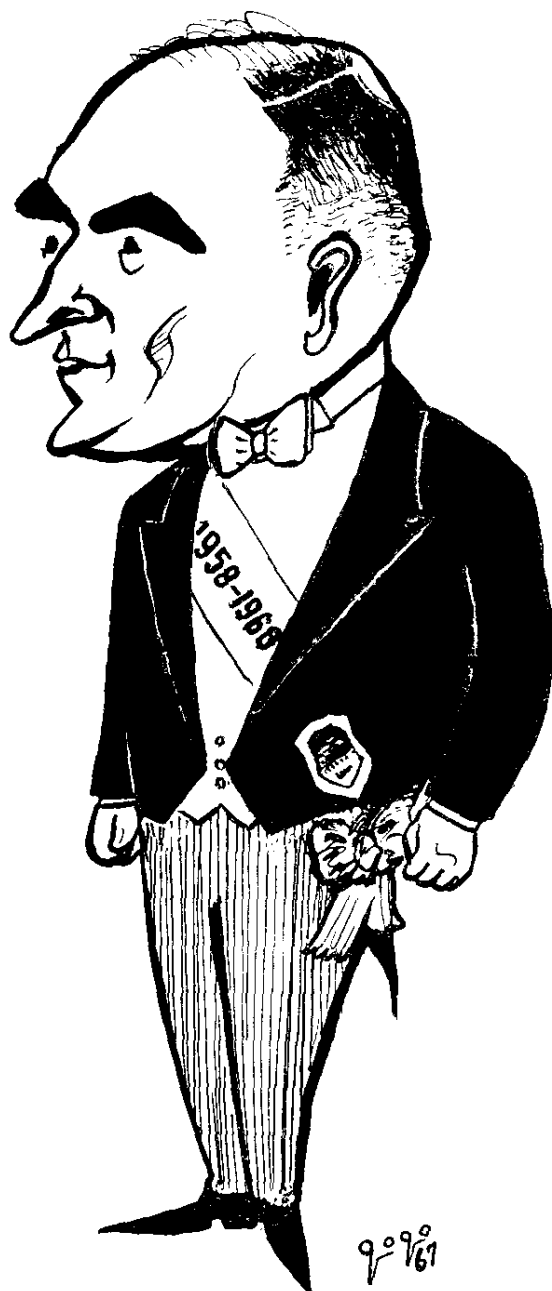
ԱՍԱՏՈՒՐ ՊԶՏԻԿԵԱՆ

ՎԱՐԴԳԵՍ ՊԱՆԵԱՆ

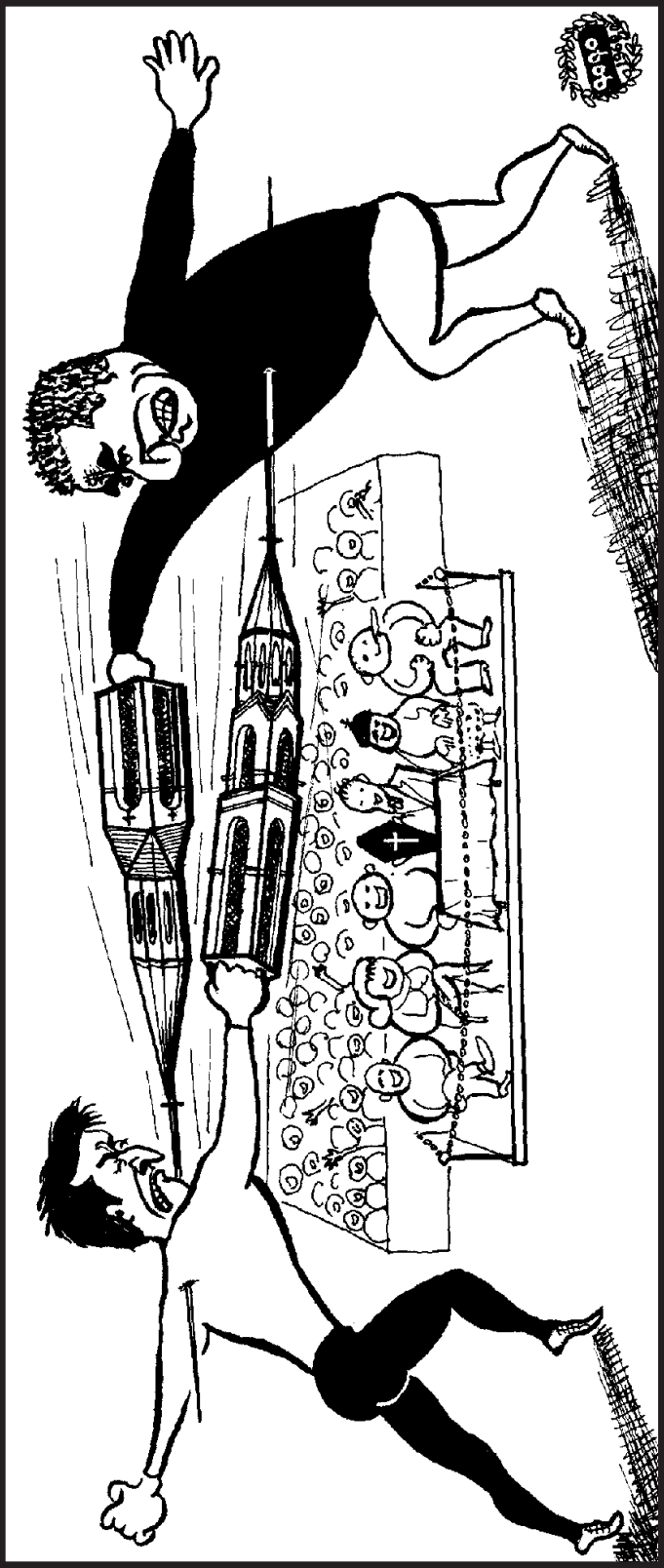

ՆՈՒՊԱՐ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՑՈՒՑԱՏԱԽՏԱԿՆԵՐԸ

1960

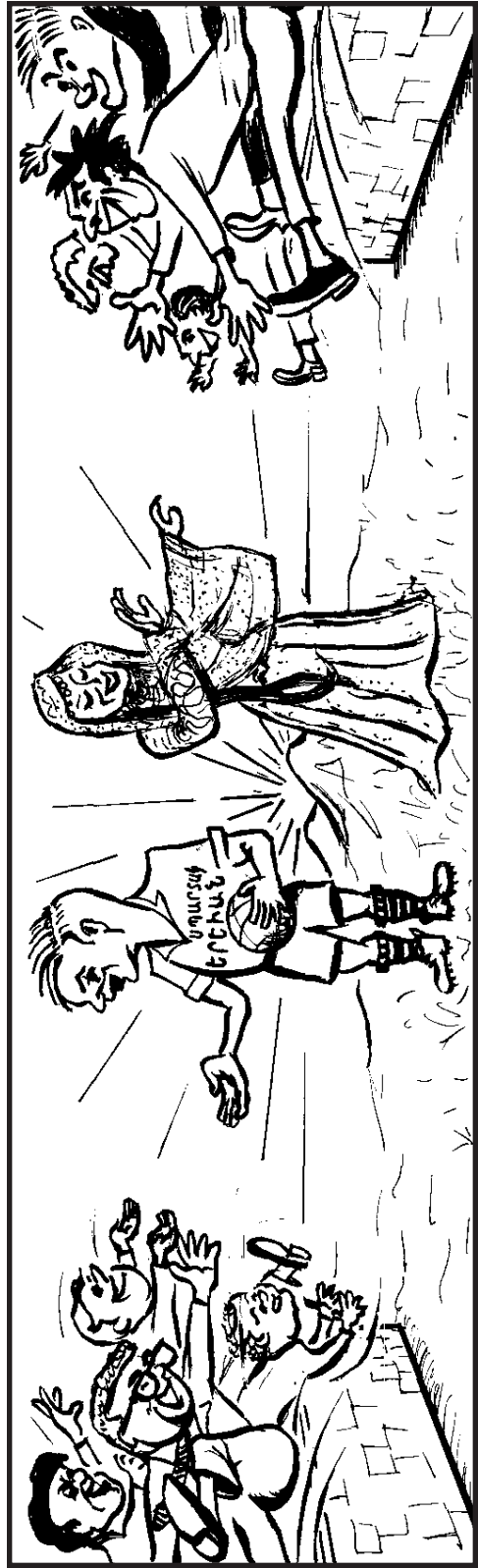
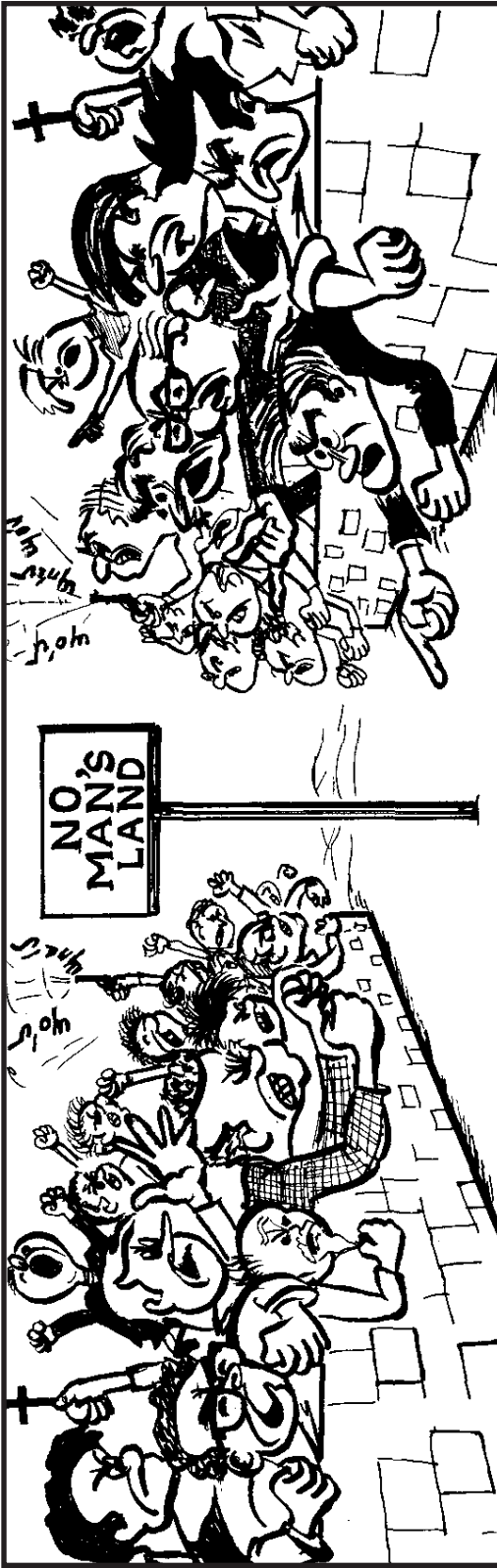
ՄԱՐԿԱՆԱԿԱՆ ԿԻՆՈՎԵՂՈՒՄ

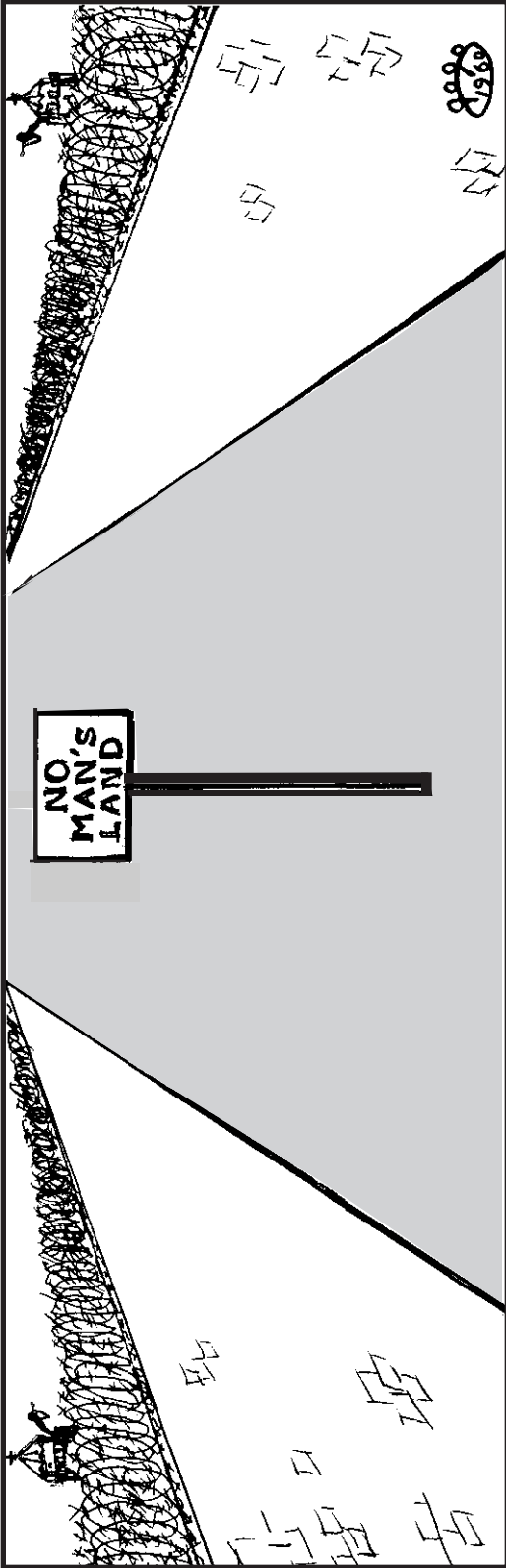
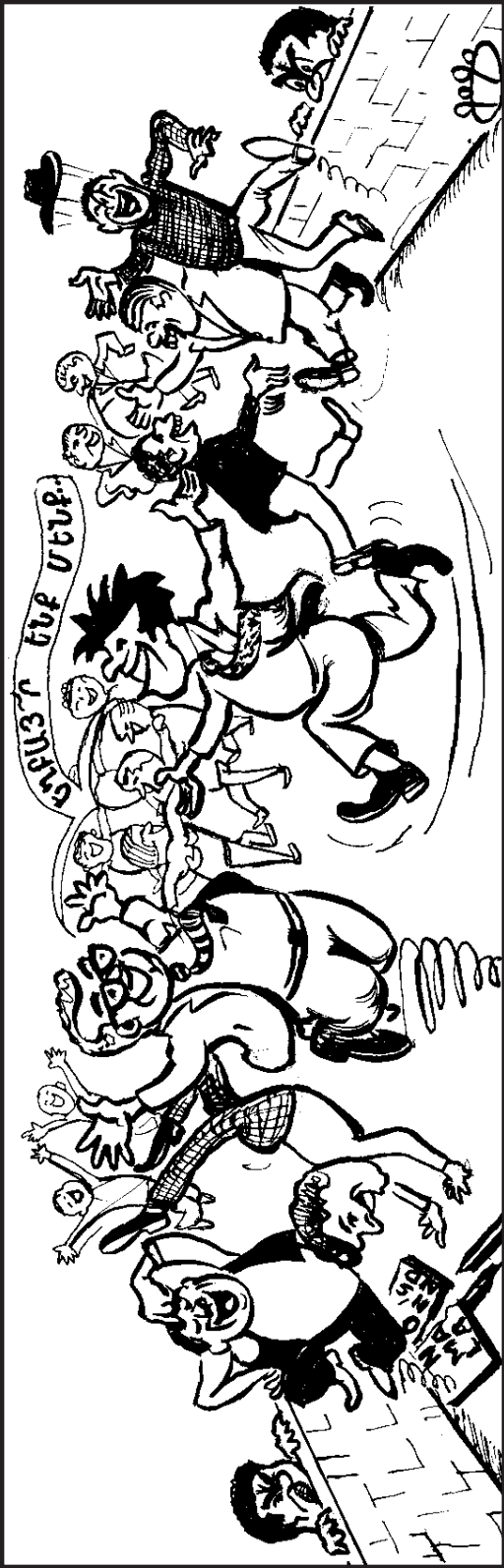

1959

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԻՒՆ

ԼԻԲԵՐԱԼԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԳԻ ՈՒ ՊԵՐԻ ՀԱՄՈՅԻՆ ԵՒ ՖՈՒԴՊՈԼԻ ԽՈՒՄԲԻ ՃԱՍՏՈՒՄԵՆ ԱՌԱՋ, ԸՆԹԱՑՔԻՆ... ԵՒ ՎԵՐՋ

ՆԱԽԻԷ

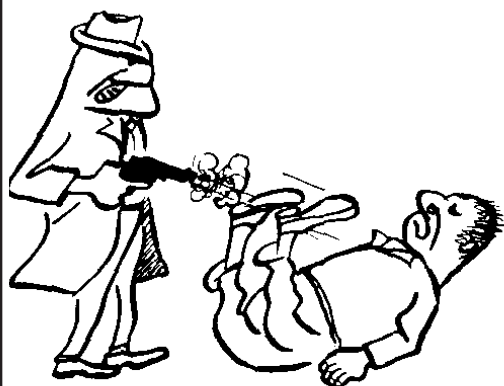
Մեկնաբանություն
ԳՐԻԳՈՐ ԲԵՍՍԵՆՍ-ի

Նախամարդ

Մարդաբանություն

Մարդկային

Անմարդկային

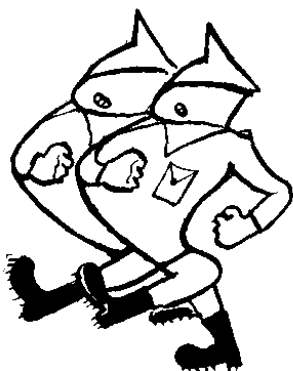
ԳԳԳ

Էրիկ-մարդ

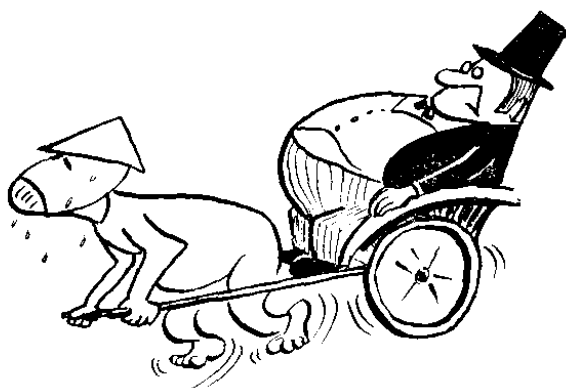
Կնիկ-մարդ(եր)

Գերմարդ

Սիրամարդ

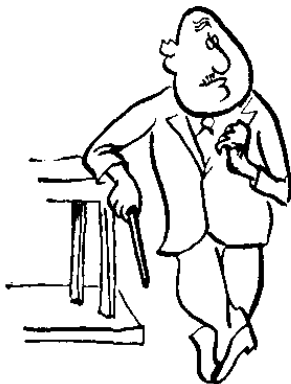
Մարդացի եւ Մարդպետ

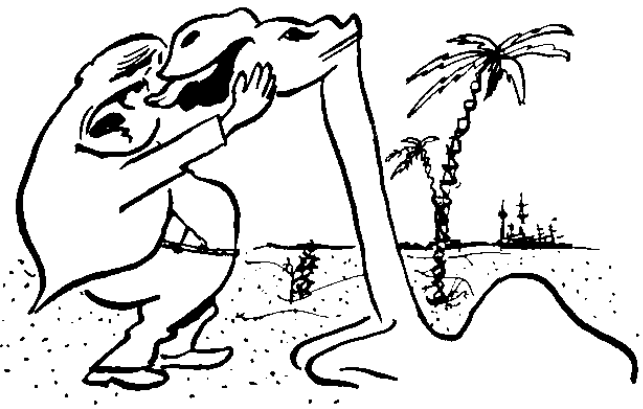
Այծամարդ

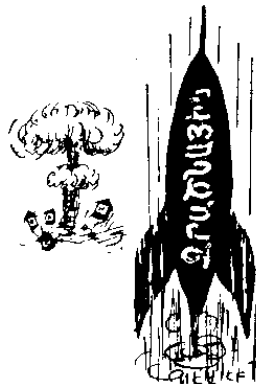
Մարդ-ա-կազմութիւն

Մարդավարժութիւն

Մարդատեաց

Մարդաշունչ

Մարդաշատ

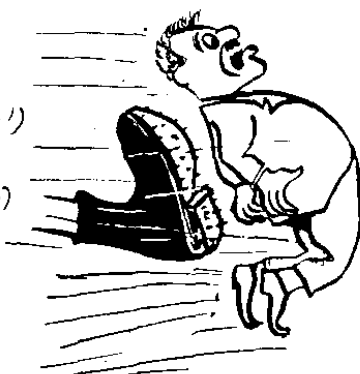

Մարդասէր

Մարդամօտ

Մարդավարի

Մարդահաճոյ

Մարդաշէն

Մարդագին

Մարդատար

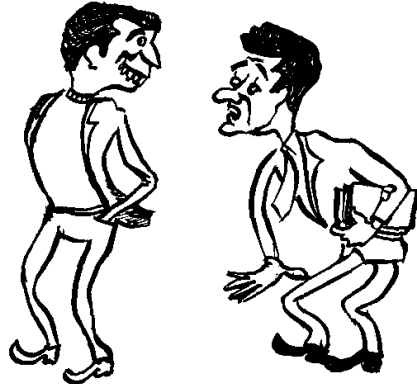
Մարդահաջ

ԳԳԳ

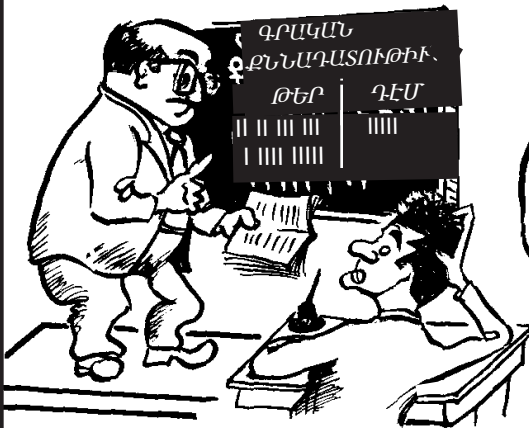
ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՔԻ ՄԵ ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

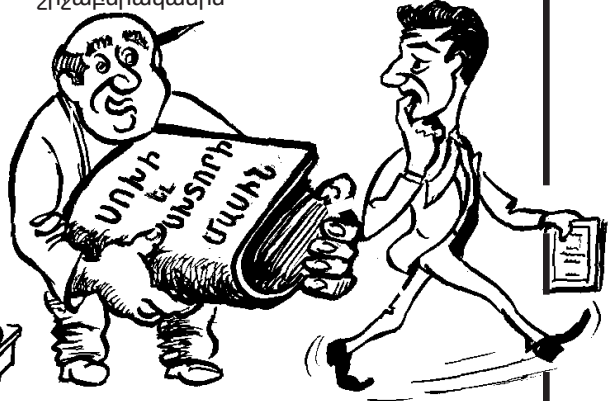
- Հայերենով արժեքաւոր գործ մը
չկայ որ մարդ կարդայ...
- Հրամեցէք, այս մէկը արժեքաւոր է:
- Կարելի՛ չէ... Հայերէն է...

- Գրական գոհար մըն է, կ'արժէ գնել:
- Ո՛ր կողմէն է հեղինակը:
- Հըմ... անելի ձեր կողմէն:
- Սպասենք, ուրեմն, կուսակցակցութեան
շրջաբերականին

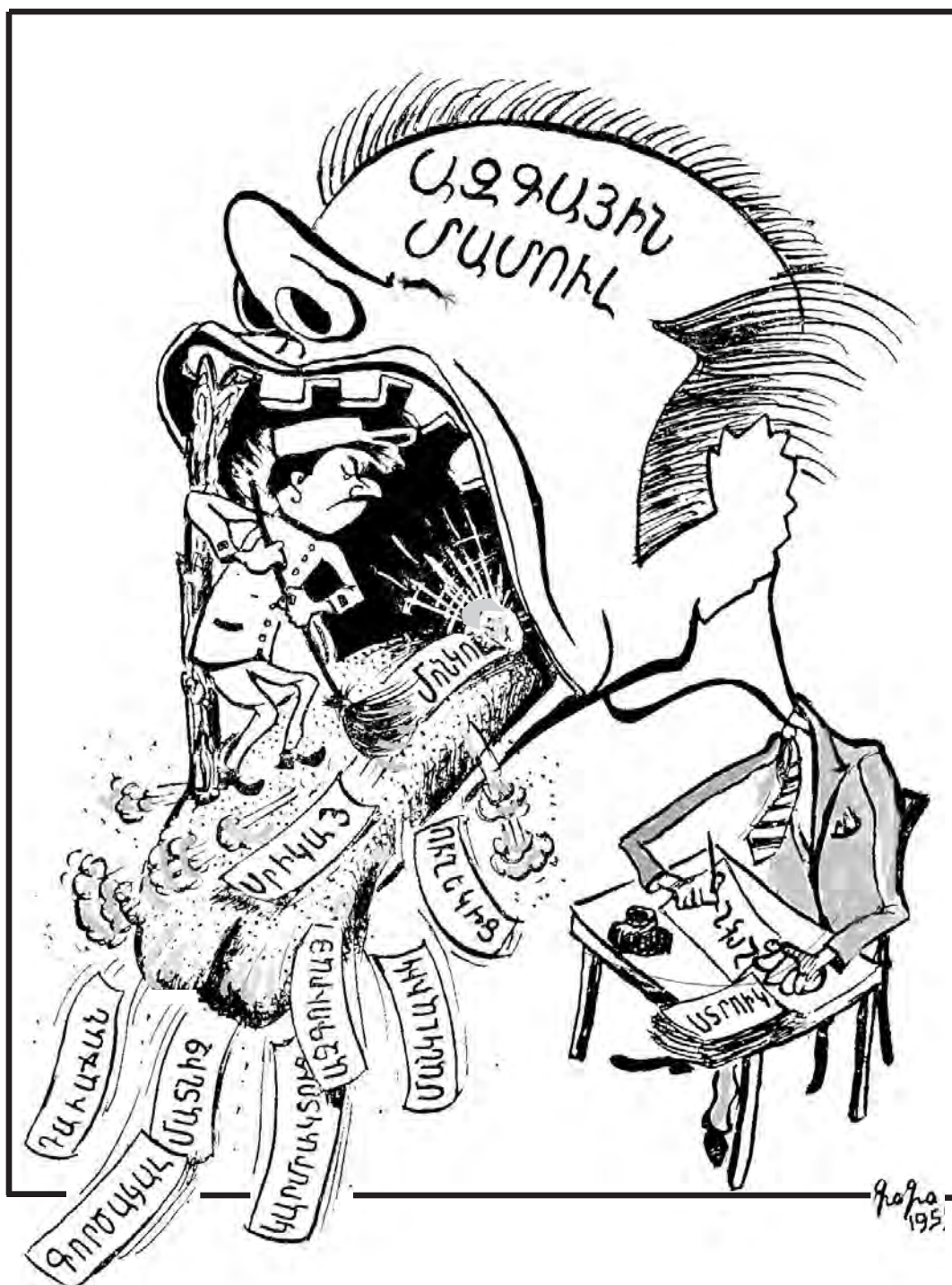
- Այս հրատարակութեան մէջ քան
աննպաստ խօսք դիմացի ճակատին
ուղղուած է, հինգ՝ մեր ճակատին,
Հետեւաբար երեք չորրորդով միայն յաջող,
արժեքաւոր գեղարուեստական գործ մըն է...

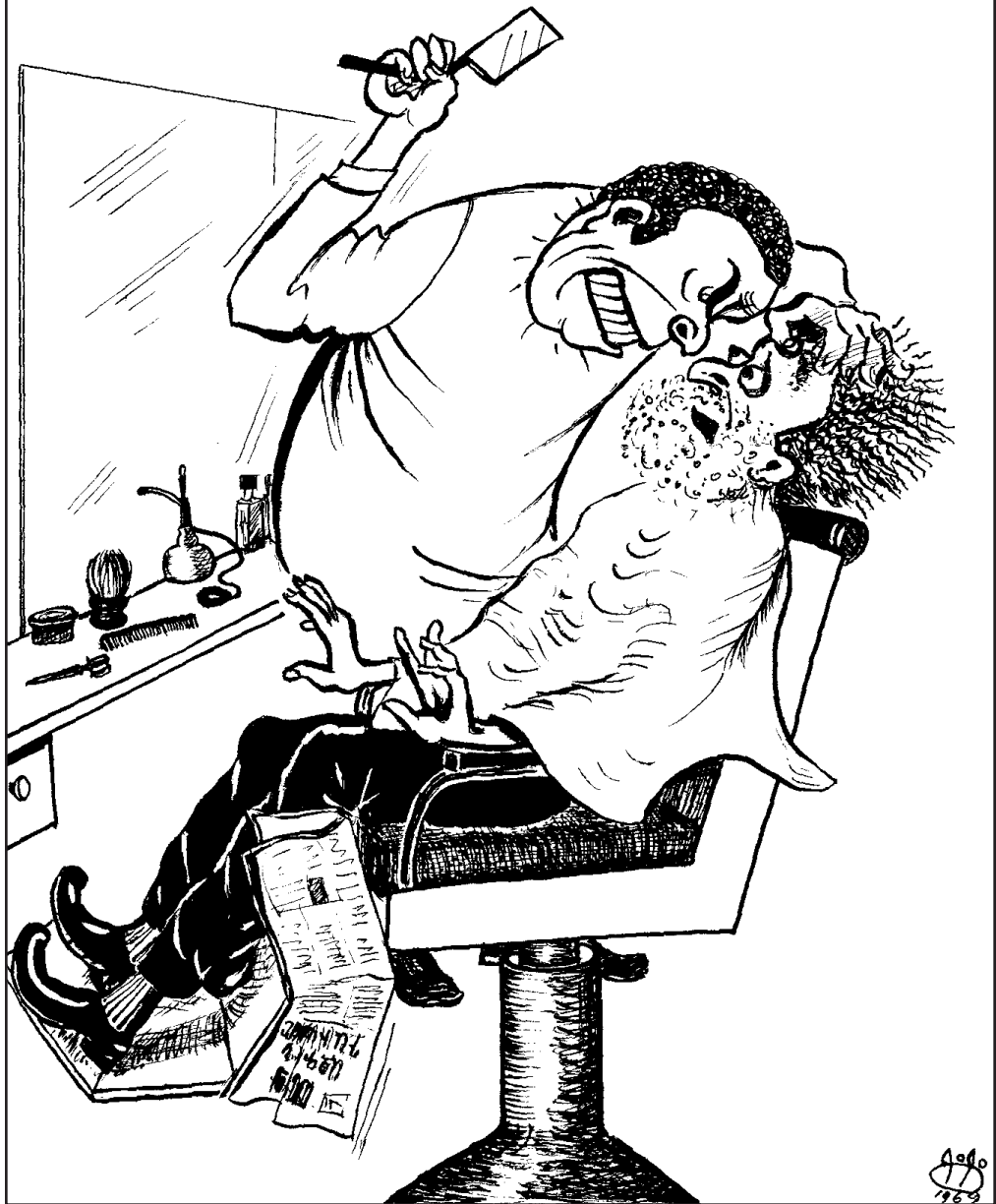

- Գինը քանի՛ է...
- Երեք լիբանանեան թղթոսկի:
- Օ՛ֆ... Ձեռքիս գործ քանակատիկը կը
կշռէ, եւ միայն երկու թղթոսկի կ'արժէ...

- Ստանց մեկնաբանութիւն

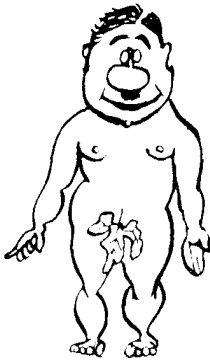

Ազգային Սափրիչը Մեր մերկայ ազգային պայքարին մեջ ո՛ր կողմեն էք կ'ըսե՞իք: Ազատութե՞ան թե՛ Բռնատիրութեան
Սափրուող Ազգայինը Ս-ս-սափ-րի-ի-չիս կ-կող-մե....

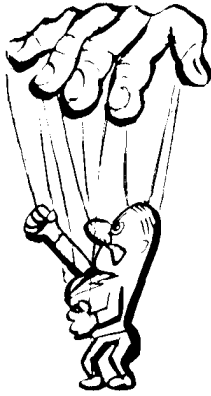

ՀԵՐՈՍԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆ

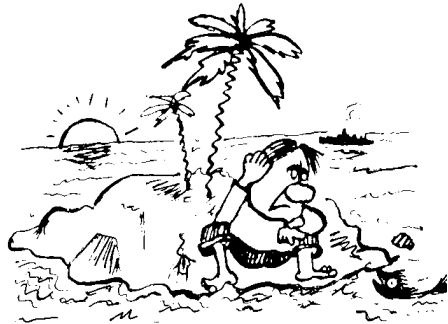
Ա. Սփյուռնիք - Ինչո՞ւ հայկական թրթի այդ խմբագիրը մեզ կը հալածէ
Բ. Սփյուռնիք - Որպեսզի իր ընթերցող-հետետւորդները զինք մէ՛ն նծ, հերոսական առաքելութեան մէջ տեսնեն...

Ազատամիտ

Ազատագործ

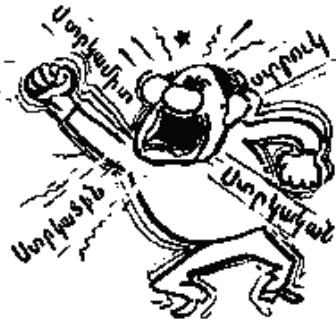
Ազատասէր

Ազատական

(?)

Ազատաբան

Ազատամարտ

Ազատ-անկախ

Ազատա(ն)կախ

Խելազատ

Յարազատ

Ազատութիւն (խօսքի)

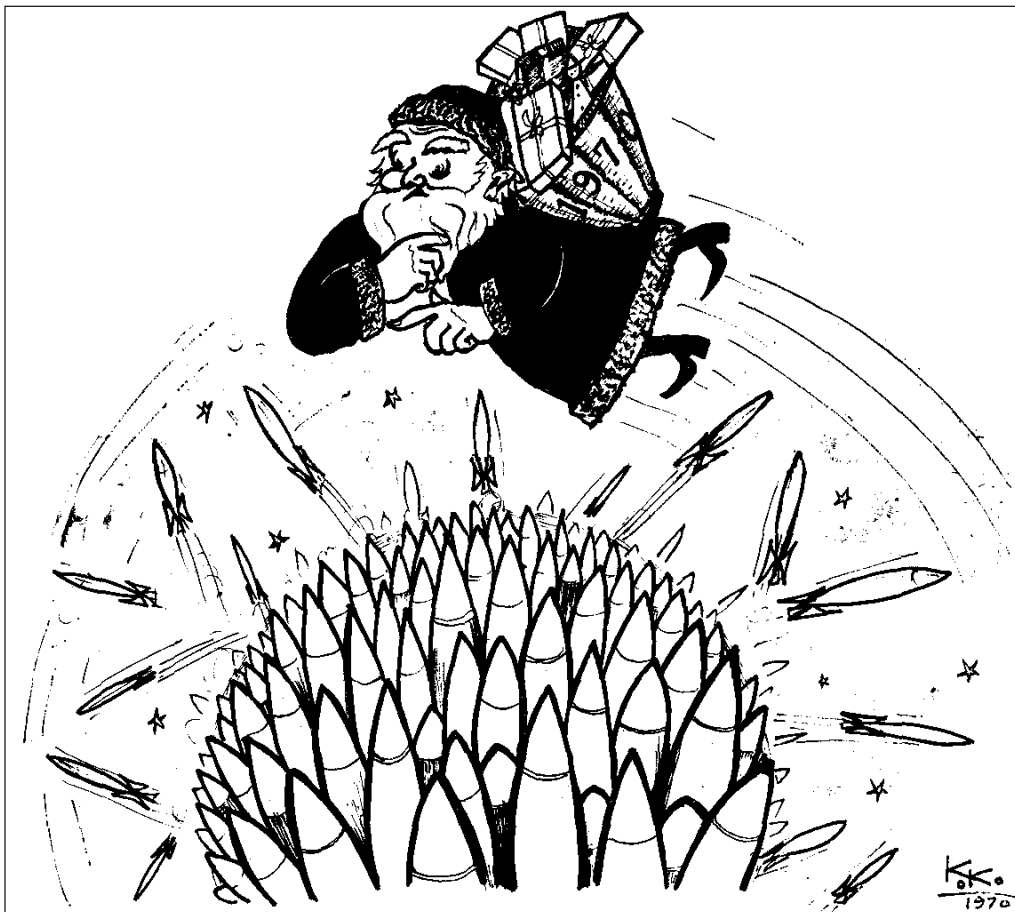
Ազատութիւն (ցոյցի)

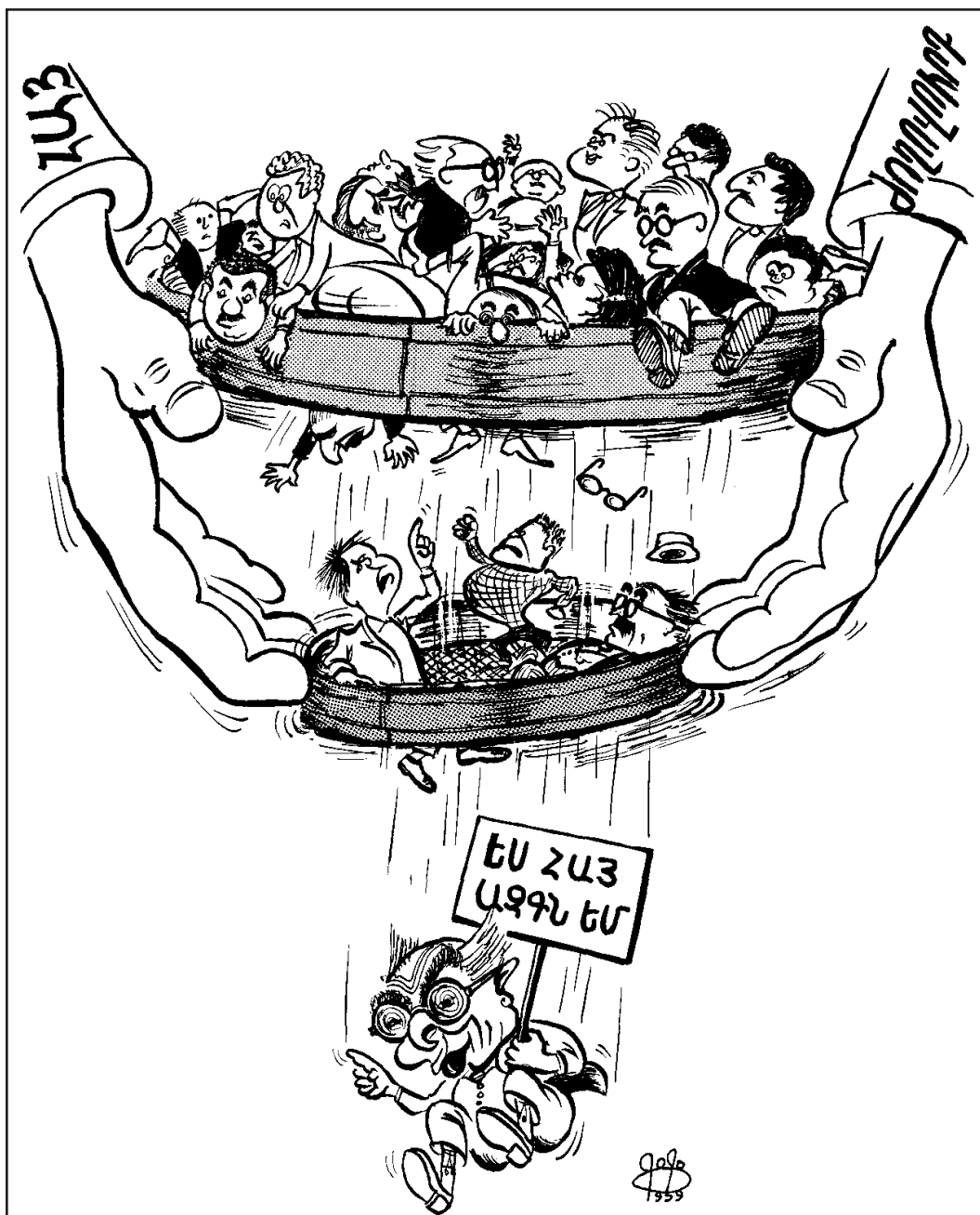
Ազատութիւն (մամուլի)

Ազատութիւն (խիղճի)

Կաղանդ Պապա – Երկրագունդին վրայ տեղ չմնաց որ կարենայի
նուէրներս իջեցնել...

- Իմ կազմակերպությունս հայ ազգին գտնում, մաքրում, բիրեղացած, մաղում արտայայտությունն է: Եւ ես, իբր այդ կազմակերպության գերագոյն ղեկավարը, գտումին գտումն են, կրկնա՛կ մաղումը: Ուրեմն, ԵՍ ՀԱՅ ԱԳԳՆ ԵՍ...

ԴԱՅԿԱԿԱՆ ԱՂԱԾՆԵՐ

Մեկնաբանություն՝ ԳՐԻԳՈՐ ՔԵՕՍԷԵԱՆ-ի

«Փողը փող կը բերէ»

«Շան հետ ընկերակցի,
փետը ձեռիցդ մի գցի»

...Ի՞նչ պաժանեկի է

«Հալալին Աստուած կու տայ,
հարամին սատանէն»

ԳԵՂ

«Տանտիկինին մի ծեռը գող պիտի ըլնի»

«Լաւ է Կաղանդը, քան Վարդավառը»

Պատիկից սկստ որ մեծնին հասնես»

«Ես ագռաւին հաւանեցի,
ագռաւն ինձ չհաւանեց»

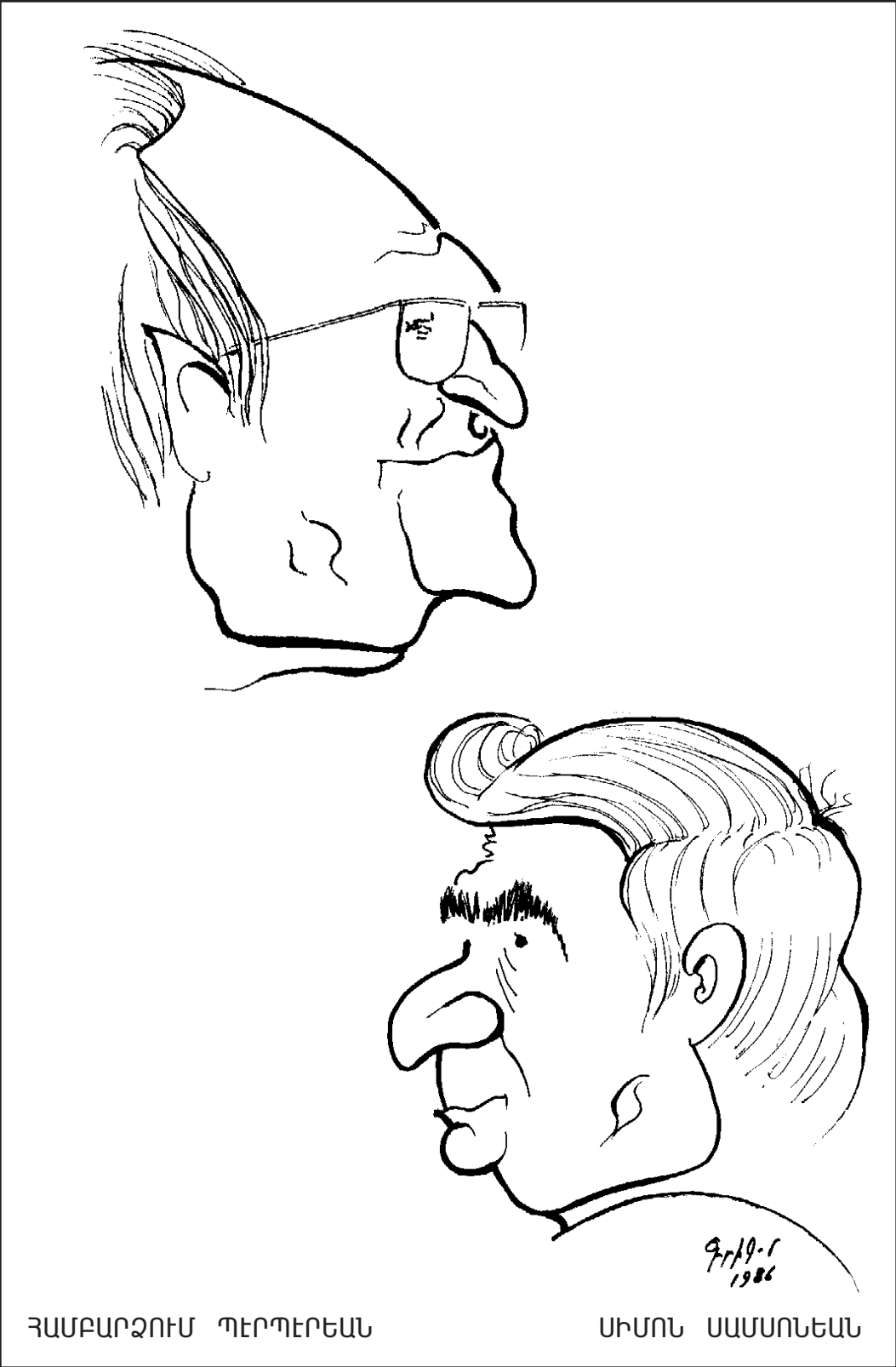

Եւրոժեն ուրերորդը պիտի

«Խապարին (լուր) աղէկը կնիկէն առ»

ԳՕԳԳ

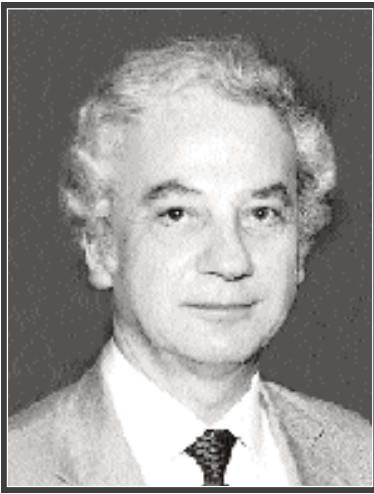

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊԵՐՊԵՐԵԱՆ

ՍԻՄՈՆ ՍԱՄՍՈՆԵԱՆ

ԻՆՔՆԱԵՐԳԻԾԱՆԿԱՐ

Ծնած է Ալեքսանտրէ: Ֆրանսական հոգատարութեան ենթակայ սուրիական այդ հողամասին թուրքերուն յանձնունին պատճառով՝ 1938-ին ընտանիքը կը փոխադրուի Պէյրութ: 1975-ի Լիբանանեան քաղաքացիական կռիւներուն հետեանքով կը հեռանայ երկրէն եւ կ'ապրի Փարիզ, Ֆրանսա, իսկ 1982-ին կը հաստատուի Պոստոն, ԱՄՆ:

1951-ին առաջին անգամ իր ստորագրութիւնը կ'երեւի Պէյրութի «Պրիսմակ» պարբերաթերթին, ապա այլ պարբերաթերթերու մէջ ուսումնասիրութիւններու ներքեւ: Հրապարակագրութեան կը սկսի 1957-ին «Զարթօնք» օրաթերթին մէջ, ուր լոյս կը տեսնեն իր առաջին տոմսակները եւ երգիծանկարները *Արամ* եւ *Արա* գրչանուններով:

Մաս կազմած է խմբագրական մարմիններուն «Շիրակ» գրականութեան ամսագրին, «Ափիւռք» շաբաթաթերթին իբր հիմնադիր անդամներէն մէկը, ՀԲԸՄ-ի պաշտօնաթերթ «Խօսնակ» ամսագրին (պատասխանատու խմբագիր): 1982-1995 վարած է Ռամկավար Ազատական Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ «Պայքար»-ի խմբագրութիւնը, Պոստոն: Վերջին քառորդ դարուն աշխատակցած է Փարիզի «Յառաջ» օրաթերթին, եւ աւելի մօտերս՝ նաեւ «Նոր Օր» եռօրեային եւ «Անկախութիւն» երկշաբաթաթերթին (ԱՄՆ):

Հեղինակն է աշխատասիրութեան մը, *Գաղութ, Մոգական Աշխարհի մը Կարպետը* (հրատարակութիւն ՀԲԸՄ-ի Ալեք Մանուկեան Մշակութային Հիմնադրամի, հայերէն եւ անգլերէն, 1982): Թարգմանած է Մարսէլ Փանեօլի *Թօփազը*, որ 1962-ին քեմադրուած է Վահրամ Փափազեան Թատերախումբին կողմէ, Պէյրութ:

Գրիգոր Քեօսէեան կը շարունակէ իր հրապարակագրական գործունէութիւնը: